ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE STUDII SUD-EST-EUROPENE

recenzie Studii sud-est-europene

Revista de Studii Sud-Est Europene

Volumul XLVI (nr · 1—4), 2008

EDIȚIA ACADEMIEI ROMANE

Toute commande sera adressée à:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, Bucureşti 050711, România, Tel 4021-318 8146; 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444; E-mail: edacad@ear.ro
RODEPET SA, Piaţa Presei Libere nr. 1, sectorul 1, PO Box 33-57, Bucureşti, România, Phone 4021-318 7000; 4021-318 7001, Fax 4021-318 7002, E-mail: rodipet@rodipet.ro
ORION PRESS IMPEX 2000 SRL, PO Box 77-19, sector 3, Bucureşti, România;
Tel./Fax: 4021-610 6765,4021-210 6787; Tel.: 0311 044 668; Email: office@orionpress.ro

Corespondenţa, manuscrisele şi publicaţiile (cărţi, reviste etc.) trimise spre recenzare trebuie adresate către:

REVIZUIREA STUDIILOR DIN SUD-ESTUL EUROPEAN
C.P. 22159. Bucureşti,
sau Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, Bucuresti 050711
E-mail: acad_resee@yahoo.com
acad_sudest@yahoo.com

Autorii sunt rugaţi să trimită articolele în dublu exemplar, la două rânduri. Conţinutul articolelor trebuie introdus pe dischetă, într-o limbă familiară, de preferinţă Word 6.0. Dimensiunea fontului: 11/13 puncte pentru text, 12/14 pentru titlul articolului şi 9/11 pentru anexe. Notele trebuie plasate în partea de jos a paginii.

8

REVIZUIREA STUDIILOR DIN SUD-ESTUL EUROPEAN

VOLUMUL XLVI 2008 N os 14, ianuarie-decembrie

REZUMAT / CUPRINS

Lingvistică balcanică

Istoria ecleziastică

Religie și superstiție

Pr. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 1-604, București, 2008

Politică și comerț

Scris și tipărit

Înrădăcinarea și transplantarea

Colocviul Comisiei Mixte Româno-Bulgare de Istorie, București, 10 septembrie 2007

I. Statele naționale din sud-est și integrarea europeană

II. Catolicismul și ortodoxie în Balcani

Discuții

Rapoarte

ATLAS LINGVISTIC ROMÂN

NICOLAE SARAMANDU

Autorul prezintă atlasele lingvistice româneşti elaborate şi publicate din 1909. Este vorba de trei serii de atlase lingvistice: *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes,* Leipzig, 1909; autor: Gustav Weigand; *Atlas lingvistic român* [L'Atlas linguistique romain], Cluj, Sibiu-Leipzig, 1938-1942; autori: Sever Pop şi Emil Petrovici; *8 atlase lingvistice pe regiuni;* din 1967, au fost publicate până în prezent 24 de volume de către mai mulţi autori. Aceştia adaugă *la regiuni Atlasul Lingvistic Român. Sinteză* [Atlasul lingvistic românesc pe regiuni. Sinteză], vol. I, Bucureşti, 2005; editorial colectiv coordonat de Nicolae Saramandu.

Deşi preocupările pentru studiul dialectelor româneşti erau mult mai vechi decât consacrarea propriu-zisă a dialectologiei ca ramură distinctă a lingvisticii, despre o abordare cu adevărat ştiinţifică a acestora nu se poate vorbi decât din a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea, graţie activităţii lui B.P. Hasdeu, cercetărilor întreprinse de G. Weigand şi colaboratorii săi la *Institutul de Limbi Rumane.* din Leipzig şi, mai târziu, datorită contribuţiilor celor trei şcoli lingvistice, din Bucureşti, Cluj şi Iaşi (vezi Pop 1950: 667-733, Cazacu 1971: 18-21, Vulpe 1978: 293-328).

Activitatea lui B.P. Hasdeu. Chestionarul său *(Programa pentru adunarea datelor privilegiate la limba română,* 1883, 1884), conţinând 206 întrebări despre limbă (primele 135 privesc în principal fonetica şi vocabularul, în timp ce următoarele 71 au în vedere folclorul, obiceiurile, credinţele, practicile etc.), este primul chestionar redactat cu intenţia de a studia dialectele româneşti la faţa locului. Din păcate, răspunsurile obţinute de la corespondenţi (învăţători, preoţi etc.) din peste 700 de localităţi din Ţara Românească şi Moldova şi din 46 de localităţi din Transilvania nu au fost folosite de Hasdeu pentru întocmirea hărţilor, care ar fi contribuit cu siguranţă la instaurarea noii metode de geografie lingvistică, alături de iniţiativele lui G. Wenker (1881), J. Gilliéron (1902-1910) sau G. Weigand (1909).

Un alt pas semnificativ în studiul dialectelor româneşti a fost activitatea Institutului *fiir rumänische Sprache din Leipzig,* condus de G. Weigand şi fondat în 1893.

Din 1895, când a întreprins prima investigaţie la faţa locului, G. Weigand a început să colecteze material dialectal pentru a scrie şi publica un atlas lingvistic (Weigand 1909).

Primul atlas lingvistic românesc este opera romanistului german Gustav Weigand, unul dintre fondatorii dialectologiei româneşti.

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, pp. 5-14, Bucureşti, 2008

numeroase studii și culegeri de texte dialectale despre graiurile românești de la sudul Dunării și despre graiurile daco-române. Din 1895, G. Weigand a efectuat anchete pe teritoriul daco-român, cu un chestionar de 114 întrebări în 752 de localități. Anchetele sale la fața locului au avut loc aproape în același timp cu cele întreprinse de Edmond Edmont, îndrumat de J. Gilliéron, pentru ALF. Rezultatul acestor anchete este *Linguistischer Atlas des dacorumanischen Sprachgebietes* (WLAD), Leipzig, 1909, compus din 67 de hărți - unele parțiale, altele generale, sintetice, și un singur rezumat - cu scopul de a prezenta tabelul dialectal daco-român. În plus, există o hartă care indică traseul anchetelor și o alta pentru distribuția naționalităților pe teritoriul României. WLAD este un atlas fonetic, vizând un număr limitat de particularități, dar care s-au dovedit a fi nu mai puțin importante în individualizarea graiurilor daco-române. Deschizând căile geografiei lingvistice, WLAD este o lucrare importantă în istoria lingvisticii românești (vezi Caragiu Mario (eanu 1975: 74—75).

Cel de-al doilea atlas lingvistic românesc se datorează școlii dialectale clujene. Aceasta a fost alcătuită după înființarea Universității în 1919, în principal la Muzeul Limbii Române , primul institut din țara noastră dedicat cercetării științifice în domeniu. Aici s-au stabilit timp de două decenii cei mai eminenți lingviști și filologi din Transilvania. Condus de Sextil Puçcariu, primul rector al Universității din Cluj, Muzeul a devenit în scurt timp cel mai bogat centru documentar din țară în domeniul lingvisticii, depășind astfel tradiția nu mai puțin prestigioasă a celorlalte școli lingvistice, și anume cele din București și Iași.

Școala de la Cluj s-a remarcat de la început prin obiectivele pe care și le-a propus în domeniul dialectologiei, punând accent pe geografia lingvistică ca metodă nouă la acea vreme, aplicată studiului dialectelor.

Printr-o muncă științifică și organizatorică susținută, printr-o pregătire serioasă în școlile lingvistice europene și valorificând experiența altor atlase lingvistice publicate anterior (ALF, AIS și ALI), școala dialectală clujeană a reușit să elaboreze *Atlasul lingvistic român* (ALR), o lucrare fundamentală pentru studiul limbii române vorbite.

Inițiat el însuși în disciplina creată de Gilliéron, S. Puçcariu a dedicat mult timp și cu seriozitate pregătirii muncii necesare unei astfel de cercetări, începând cu stabilirea obiectivelor științifice, elaborarea, discutarea și finalizarea chestionarului, constituirea rețelei de localități și pregătirea investigatorilor, continuând cu discutarea sistemului de transcriere fonetică și a rezultatelor anchetelor-dovezi, și terminând cu mijloacele de asigurare a resurselor materiale. Aceste pregătiri pentru întreprindere, vizând atât proiectarea, cât și metodologia de elaborare a atlasului, au durat câțiva ani, rezultând o lucrare remarcabilă (vezi Todoran 1984: 182-219).

De asemenea, trebuie menționat că, dacă *Atlasul Lingvistic Roman* s-a impus în lumea științifică din țară și din străinătate, acest lucru se datorează și inovațiilor sale metodologice (vezi Pop 1966: 363-385). Pe scurt, aceste inovații ar fi:

- utilizarea a două chestionare cu un total de 7.000 de întrebări (un chestionar „normal” de 2.160 de întrebări - ALR I și un altul „dezvoltat”, de 4.800 de întrebări - ALR II). Primul chestionar cuprinde noțiuni generale, cunoscute de toți subiecții vorbitori, al doilea conține, în mare măsură, noțiuni mai specifice, referitoare la viața țăranului român și trimițând la terminologia populară (agricultură, creșterea vitelor, industrie domestică, meserii, ocupații etc.);

- angajarea a doi cercetători: pentru ALR I - Sever Pop, pentru ALR II Emil Petrovici, ambii cercetători în cadrul Muzeului și specializați în acest scop;

- Anchetele au fost efectuate într-un număr diferit de localități pentru fiecare chestionar: ALR I în 301 puncte de pe hartă (cu chestionarul de 2.200 de întrebări): 292 pentru daco-română, 5 pentru aromână, 2 pentru megleno-română, 2 pentru istro-română; ALR II în 76 de localități (cu un chestionar extins de 4.800 de întrebări): 73 pentru daco-română, 1 pentru aromână, 1 pentru megleno-română și 1 pentru istro-română;

- în ancheta pentru ALR I s-a folosit un singur vorbitor pentru fiecare localitate, fișele fiind astfel o colecție de dialecte individuale (idiolecte), în timp ce pentru ALR II au fost chestionați mai mulți informatori, în funcție de terminologiile speciale legate de diversele domenii de activitate;

- sistemul de transcriere fonetică a fost dezvoltat de autorii atlasului, notația fiind impresionistă; subliniem că acest sistem a continuat să fie utilizat până în prezent în cercetarea dialectală;

- publicarea atlasului în două moduri: în volume mari, cu materialul transpus pe hărți după modelul atlasului francez și, în paralel, în volume mici, cu hărți color, cu răspunsurile reproduse prin simboluri. Până la ultimul război mondial au fost publicate două volume mari (ALR I) și încă două volume mici (ALRM I) ale anchetei lui Sever Pop, precum și un volum mare (ALR II) și un volum mic (ALRM II) ale anchetei lui Emil Petrovici. ALR II este completat de un volum de texte dialectale, culese în localitățile anchetate și publicate în transcriere fonetică de E. Petrovici (ALRT).

investigația lui Sever Pop , a reieșit:

Atlasul lingvistic român, sous la direction de S. Puçcariu, 1^ partie, vol. F^{r}, par Sever Pop, Cluj, 1938 (avec une préface de S. Puçcariu), 150 cartes (l'ALR, F^{r} vol.);

Micul atlas lingvistic român, par Sever Pop, Cluj, 1938, 208 cartes (P ALRM 1,1^{er} vol.);
-

Atlasul lingvistic român, sous la direction de S. Puçcariu, F^{re} partie, IIe vol., par Sever Pop, Sibiu/Leipzig, 1942, 152 cartes (l'ALR I, IIe vol.);

Micul atlas lingvistic român, par Sever Pop, Sibiu/Leipzig, 1942, 216 cartes (l'ALRM I, IIe vol.).

De l'ALR II, l'enquête d'Emil Petrovici, sont parus:

Atlasul lingvistic român, sous la direction de S. Puçcariu, IIe partie, Ier vol., par Emil Petrovici, Sibiu/Leipzig, 1940, 296 cartes (l'ALR II, Ier vol.);

Micul atlas lingvistic român, par Emil Petrovici, Sibiu/Leipzig, 1940, 416 cartes (l'ALRM II, Ier vol.).

După cel de-al Doilea Război Mondial, structurile din institutele de cercetare ale Academiei și ale filialelor sale s-au schimbat. În aceste condiții, publicarea materialului cules de E. Petrovici a continuat la Cluj, în Institutul de Lingvistică și Istorie Literară (fostul Muzeu al Limbii Române), în ALR II, serie nouă, 7 volume mari și 4 volume mici, sub conducerea lui E. Petrovici și sub conducerea editorială a lui loan PâtruJ. Materialul dialectal cules de Sever Pop pentru ALR I este încă în curs de editare și publicare acolo.

Din *Atlasul lingvistic român,* ^{Partea} II (ALR II) serie nouă (autor: Emil Petrovici) am

publicat, din 1956:

ALR II sn, F r vol. (1956), hărți lexicale; ALR II sn, II e vol. (1956), hărți lexicale; ALR II sn, Ilf vol. (1961), hărți lexicale; ALR II sn, IV e vol. (1965), hărți lexicale; ALR II sn, V e vol. (1966), hărți lexicale; ALR II sn, VF vol. (1969), hărți morfologice (flexiune nominală); ALR II sn, VIF vol. (1972), hărți morfologice (flexiune verbală).

Din *romanul Micul atlas lingvistic,* partea I (ALRM II), serie nouă, am publicat 4 volume:

ALRM II sn, F r vol. (1956), cu materialul primelor două volume mari; ALRM II sn, IF vol. (1967), cu materialul lexical al volumelor III și IV ale ALR II sn; ALRM II sn, IIF vol. (1967), cu materialul lexical al volumelor IV și V ale ALR II sn; ALRM II sn, IV e vol. (1981), cu materialul morfologic (flexiunea nominală și verbală a volumelor ALR II sn, VF și VII e).

Dacă la Conferința Națională a Dialectologilor Români (București, 16-18 aprilie 1958) s-a luat decizia elaborării unui nou atlas lingvistic, *Noul Atlas lingvistic român* (NALR) (vezi Petrovici 1958), aceasta se datora și faptului că geografia lingvistică și dialectologia românească se impuseseră în domeniul cercetării lingvistice, iar această nouă etapă a atlaselor regionale era cerută de evoluția cercetării dialectale, corespunzând unei nevoi reale de a oferi imaginea actuală a dialectelor românești.

La o distanță de aproape 40 de ani de la studiile pentru ALR și de 80 de ani de la studiile realizate de G. Weigand, dialectele românești suferiseră schimbări semnificative, strâns legate de transformările vieții sociale, politice, economice și culturale a țării. Se poate observa o influență evidentă a limbii literare asupra dialectelor daco-române, influență care este manifestată prin diverse canale (școală, învățământ, presă, radio, televiziune, activitate culturală la sate etc.).

Firește, noua cercetare recomandată nu își propune să conteste cercetările anterioare, ci să le completeze și să le aprofundeze. Un atlas regional sau zonal are o capacitate mult mai mare de a aprofunda fenomenul dialectal printr-o rețea de puncte mai strânsă, cu un chestionar de 2.543 de întrebări, prin urmare mai mic decât cel al ALR (care avea - în total - 7.000 de întrebări), dar structurat astfel încât să urmărească fenomenele dialectale în toate compartimentele limbii, ținând cont și de concluziile investigației anterioare privind structura dialectelor românești. Chestionarul, redactat în prealabil, conținând întrebări formulate explicit, asigură unitate în modul de chestionare, fiind comun și obligatoriu pentru toate provinciile.

Chestionarul *Noul Atlas Lingvistic Românesc* (NALR) este conceput pentru a asigura un număr cât mai mare de întrebări comune cu chestionarul ALR, care stă la baza acestuia. Acest lucru este menit să permită colectarea de date comparabile .

În mod similar, compararea faptelor la nivel romanic este facilitată de referințele, pe fiecare hartă, la hărțile corespunzătoare ale altor atlase romanice.

Chestionarul , elaborat sub conducerea lui E. Petrovici și B. Cazacu, de către un colectiv de cercetători din București (T. Teaha, V. Rusu, I. Ionică) și Cluj (P. Neiescu, Gr. Rusu, I. Stan) este alcătuit din trei părți: I. *chestionarul introductiv:* 57 de întrebări adresate localității chestionate și informatorului/informatorilor; II. *Chestionarul general:* 1.943 de întrebări grupate pe sfere semantice în următoarele capitole: Corpul uman; Familia; Casa; Curtea; Agricultura și legumicultura; Pomicultura și vița-de-vie, apicultura; Cânepa; Pădurea,

vânătoarea, pescuitul; Hrana, îmbrăcămintea, încălțămintea; Vremea, fenomenele atmosferice; Terenul, relieful; Școala, armata, administrația; Meserii, comerț; Diverse; III. *Chestionare speciale:* 543 de întrebări privind terminologia specială a diverselor domenii de activitate, ocupații, meserii, grupate în capitolele: Agricultură, Viță de vie, Apicultură, Morărit, Creșterea oilor, Cânepă (și prelucrarea acesteia), Meserii (rodarie, dogărie, dulgherie, tâmplărie, zidărie, fierărie, tăbăcărie, olărit).

Rețeaua de localități studiate pentru NALR este mai rară în comparație cu cea a ALR: 998 de localități în NALR, comparativ cu 380 în ALR I și IL.

Includerea în rețeaua noilor atlase a tuturor punctelor din ALR I și ALR II și a unui număr mare de puncte din WLAD promovează studiul comparativ al faptelor dialectale înregistrate în diferite etape de evoluție a dialectelor.

NALR a fost conceput în 7 atlase regionale pentru daco-română: Oltenia, Țara Românească și Dobrogea, Moldova și Bucovina , Transilvania, Crișana, Maramureș , Banat și un atlas dedicat dialectelor românești sud- dunărene (aromână, meglenoromână, istroromână).

Subliniem publicarea completă a atlasului Olteniei (5 volume publicate între 1967 și 1984) și a celui al Maramureșului (4 volume). Celelalte provincii se află în etape diferite ale finalizării seriei: Banat, Transilvania: 4 volume publicate; Țara Românească și Dobrogea: 5 volume publicate; Crișana și Modavie-Bucovina: 2 volume publicate.

NALR-Olt. *Noul Atlas regiuni lingvistice romanesti.* Oltenia, IV, de Teofil Teaha, Valeriu Rusu, Ion Ionică, București, 1967-1984;

ALRR-Mar. *Atlasul lingvistic român pe regiuni.* Maramureș, I—IV, par Petru Neiescu, Grigore Rusu, Ionel Stan, Bucarest, 1969-1997;

NALR-Ban. *Noul atlas lingvistic român pe regiuni.* Banat, I-IV, sous la direction de Petru Neiescu, par Eugen Beltechi, loan Faiciuc, Nicolae Mocanu, Bucarest, 1980-2005;

NALR-Mold. et Bucov. *Noul atlas lingvistic al României.* Moldova și Bucovina, I-II, par Vasile Arvinte, Stelian Dumistrăcel, Ion A. Florea, Ion Nuță, Adrian Turculeț, Bucarest, 1987-1997;

ALRR-Trans. *Atlasul lingvistic român pe regiuni.* Transilvania, par Grigore Rusu, Viorel Bidian, Dumitru Loșonți, I-IV, Bucarest, 1992-2006.

ALRR-Munt. et Dobr. *Atlasul lingvistic român pe regiuni.* Muntenia și Dobrogea, par Teofil Teaha, Mihai Conțiu, Ion Ionică, Paul Lăzărescu, Bogdan Marinescu, Valeriu Rusu, Nicolae Saramandu, Magdalena Vulpe, I-V, Bucarest, 1996-2007.

NALR-Criș. *Noul atlas lingvistic pe regiuni.* Crișana, par Ionel Stan, Dorin Urițescu, I-II, Bucarest, 1996-2003.

Quant à ses modalités de publication, le matériel dialectal NALR se présente:

- în hărțile lingvistice tradiționale, analitice, comune atlaselor romane;
- sub formă de material necartografiat (UM), în cazurile în care fenomenele lingvistice sunt aranjate în zone într-o manieră mai mult sau mai puțin unitară, fără un interes special pentru distribuția lor geografică;
- în hărțile lingvistice interpretative, unde faptele din cele două capitole anterioare sunt preluate într-o formă analitică sau sintetică; acest lucru are ca rezultat hărți interpretative

fonetice, morfologice sau lexicale.

Aceasta respectă principiul publicării integrale a materialului colectat în cadrul anchetelor, care poate fi utilizat oricând de către cercetătorul interesat de un anumit fenomen sau prin compararea cu fapte înregistrate în alte anchete.

De asemenea, menționăm câteva inovații utile pentru interpretarea datelor lingvistice:

- publicarea, în partea introductivă a atlaselor regionale, a unor hărți care conțin date suplimentare (istorie, istorie culturală, etnografie, demografie etc.),
- publicarea, în corpul atlasului sau în volume însoțitoare, a datelor privind progresul anchetei (rețeaua de localități, date despre informatori etc.).

O situație aparte în rândul atlaselor regionale daco-române o prezintă *Atlasul lingvistic moldovenesc* (ALM), elaborat la Institutul de Limbă și Literatură al Academiei de Științe a Republicii Moldova, sub conducerea lui R. G. Piotrovski (1957-1958) și R. Udler (din 1959).

În 1968 au fost publicate primul volum, partea întâi, *Fonetica,* de R. Udler [hărțile 1-235] și partea a doua, Fonetica, de R. Udler, *Morfologia,* de V. Melnic [hărțile 236-520]; în 1972 au fost publicate volumul IF, Lexicul, partea întâi, de V. Comarnițchi [hărțile 521-721] și partea a doua, Lexicul, de V. Melnic și V. Pavel [hărțile 722-1035].

După completarea chestionarului de 2.548 de întrebări (împărțite pe compartimente lingvistice și nu pe sfere semantice), după alegerea sistemului de transcriere fonetică (impresionist, dar în caractere slave, care erau în vigoare la acea vreme), după efectuarea mai multor anchete de testare, lingviștii moldoveni au trecut la anchetele definitive (1957-1965).

Caracteristicile acestui atlas sunt specifice tuturor atlaselor regionale din această perioadă (vezi trăsăturile prezentate mai sus).

ALM include dialectele românești ale fostei URSS (de fapt, subdialectul moldovenesc), prezentând și structura dialectală a teritoriului Republicii Moldova; la aceasta se adaugă puncte situate în afara Moldovei, în Ucraina, Rusia, Kazahstan, Georgia, Kârgâzstan etc.

Autorii au ținut cont de experiența acumulată în elaborarea atlaselor lingvistice (în special romanice) și au bazat lucrarea pe principii metodologice și științifice moderne, care sunt inovatoare în anumite aspecte.

Atlasul este similar cu atlasele regionale din România în ceea ce privește dimensiunea chestionarului, numărul de localități chestionate (240 ca în *NALR-Moldovan și Bucov),* munca la fața locului efectuată de grupuri de cercetători etc.

Atlasul lingvistic românesc pe regiuni. Rezumat

În 1990 am publicat proiectul *Atlasului Lingvistic Românesc pe Regiuni. Sinteză* (ALRR. Sinteză), sub titlul *Pentru un Atlas de Atlase Lingvistice Regionale* (vezi Saramandu 1990).

Atlasul lingvistic românesc pe regiuni. Sinteză, al cărui prim volum a fost deja publicat (Saramandu 2005), este rezultatul unei lucrări care a constat în sistematizarea informațiilor dialectale conținute în cele opt atlase lingvistice regionale românești, dintre care șapte reprezintă România, iar al optulea - Republica Moldova. Crearea atlasului-sinteză răspunde dorinței exprimate de autorii atlaselor lingvistice regionale, și nu numai de aceștia, de a avea o lucrare unitară, capabilă să ofere o imagine de ansamblu asupra dacoromânei actuale și să

faciliteze compararea cu materialul dialectal conținut.

în atlasele anterioare, WLAD și ALR. Odată cu publicarea atlasului de sinteză, limba română este singura dintre limbile romanice care are trei atlase lingvistice dedicate dialectelor dacoromâne în ansamblu.

Necesitatea unor hărți de sinteză apare, printre altele, din relevanța pe care o dobândește la nivel național ceea ce poate părea irelevant la nivel regional , așa cum este cazul, de exemplu, al formelor unice din anumite provincii.

Studiile de teren pentru întocmirea atlaselor lingvistice regionale au avut loc în anii 1960 și 1970, la aproximativ trei decenii după cele întreprinse de Sever Pop și Emil Petrovici pentru ALR I și, respectiv, ALR II.

Datorită existenței materialului dialectal pentru întregul domeniu lingvistic al limbii dacoromane, am putut iniția, în 1998, elaborarea atlasului-sinteză.

Hărțile sumarizate sunt întocmite în ordinea numerică a întrebărilor incluse în *Chestionarul* utilizat în studiile la fața locului efectuate în România pentru cele șapte atlase regionale produse pentru provinciile istorice. Niciunul dintre aceste atlase nu conține într-un mod complet materialul dialectal colectat la fața locului, răspunsurile la unele întrebări (nu întotdeauna aceleași) fiind omise, după criterii diferite, de către autorii atlaselor. În general, verbele au fost omise, flexiunea verbală fiind rezervată pentru ultimul volum al *fiecărei* serii de atlase regionale. Acesta este motivul pentru care nu am avut material complet pentru unele dintre întrebări, recurgând, în situații de acest gen, la material inedit, datorită amabilității autorilor atlaselor lingvistice regionale, astfel încât, în ceea ce privește România, răspunsurile din toate hărțile acoperă rețeaua de studii în întregime.

Dialectologii din Republica Moldova au folosit un chestionar diferit, care corespunde doar parțial Chestionarului NALR. Aceasta explică absența răspunsurilor pentru localitățile din rețeaua ALM (Atlasul Lingvistic Moldovenesc) pe unele hărți ale atlasului.

Prin recuperarea verbelor ca unități lexicale și prin completarea unor hărți cu material inedit, atlas-sinteza conține mai multe informații decât atlasele regionale. Din acest motiv, dar și pentru că răspunsurile la întrebări au fost uneori proiectate pe două sau mai multe hărți, atlas-sinteza are un număr mai mare de hărți decât atlasele regionale (luate separat), unde răspunsurile la fiecare întrebare sunt reproduse pe o singură hartă.

În atlas-sinteză, formele/fenomenele dialectale incluse în legenda fiecărei hărți sunt reprezentate pe aceasta prin simboluri. Fiecare hartă este însoțită de o listă de referințe, care include informații (lexicale, fonetice sau morfologice) preluate din atlasele lingvistice regionale. Lista conține atât primul răspuns notat în chestionare, cât și răspunsurile suplimentare: harta corespunzătoare conține doar primul. Hărțile atlaselor-sinteză, care sunt hărți interpretative, nu înlocuiesc hărțile atlaselor lingvistice regionale, unde formele colectate la fața locului sunt înregistrate în notație fonetică impresionistă.

Atlasul-sinteză include hărți lexicale (în special onomasiologice), fonetice și morfologice.

Sistemul de transcriere fonetică este cel utilizat în atlasele lingvistice regionale. În cazul hărților lexicale, formele dialectale recurente au fost reduse la o transcriere fonetică

simplificată, care unifică diferitele variante sub o formă standard (în majoritatea cazurilor, pronunția limbii literare).

Rețeaua de atlas -*sinteză a Atlasului Lingvistic Român pe Regiuni* este alcătuită din 1.203 localități, fiind de trei ori mai densă decât rețeaua Atlasului Lingvistic Român. Aceasta include toate cele 998 de localități incluse în atlasele regionale elaborate în România și 205 din cele 240 de localități din rețeaua ALM. Rețeaua de atlas-sinteză include toate localitățile din rețeaua ALR. La nivel romanic, ALRR. Sinteza este prima și, până în prezent, singura care valorizează la nivel național materialul dialectal conținut în atlasele lingvistice regionale, având în același timp cea mai densă rețea de localități.

Studiile elaborate pe baza atlaselor lingvistice au adus în discuție un set de probleme complexe privind structura dialectală a limbii dacoromane, evoluția ariilor lingvistice, identificarea zonelor de tranziție etc. Datorită imaginii de ansamblu pe care o oferă asupra dialectelor dacoromane actuale, ALRR.Sythèse oferă lingviștilor un instrument de lucru ce le va permite continuarea și aprofundarea acestor studii, ceea ce va contribui cu siguranță la progresul cercetării în dialectologie, în general, și în geografie lingvistică, în special.

În ceea ce privește structura dialectală a limbii dacoromane (vezi Saramandu 1997a, 1997b), există două observații care ies în evidență din contribuțiile recente. În primul rând, există încercarea de a identifica noi unități dialectale, în special în dialectele transcarpatice (ale Transilvaniei, Crișanei etc.) și, astfel, de a contesta clasificările cunoscute și chiar existența anumitor subdialecte (cel al Maramureșului, de exemplu; vezi Neiescu 1971).

În al doilea rând, devine din ce în ce mai clar că variantele dialectale ale limbii dacorumane se identifică clar prin apartenența la două mari grupuri dialectale (pe care unii le numesc „tipuri”): grupul sud-estic, mai restrâns geografic și mai unitar, care include dialectele din Țara Românească și zonele înconjurătoare: sud-estul Transilvaniei, Dobrogea, Oltenia (cu excepția vârfului său nord-vestic), și grupul nord-vestic, mai extins, dar mai puțin unitar, căruia îi aparțin dialectele restului teritoriului vorbitor de limbă românească (vezi Philippide 1927: 389-405). Această distribuție reflectă o structură dialectală mai veche, deja ilustrată de primele atestări ale limbii dacorumane (secolul al XV-lea).

Împărțirea limbii dacoromane în două mari unități dialectale reiese și din datele oferite de ALR (vezi Gheție 1964: 342-344), pe baza cărora
se bazează binecunoscuta clasificare a acestui dialect în cinci subdialecte (vlah, moldovean, bănățean, crișană , maramureș ; vezi Petrovici 1954, Todoran 1956, 1961).

Întregul set de probleme referitoare la structura dialectală a limbii dacorumane și, într-o perspectivă mai largă, la relațiile acesteia cu alte dialecte, poate fi scos la iveală grație datelor recente, de o bogăție fără precedent, pe care prezentul atlas le pune la dispoziția cititorilor.

BIBLIOGRAFIE

Cazacu, Boris. 1971. «Lingvistica românească în ultimii 25 de ani». *Fonetică și dialectologie* 7: 9^19.
Densusianu, Ovid. 1923. «Orientări noi în cercetările filologice». *Grai și suflet* 1: 1-22.
Gheție, Ion. 1964. «Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne. Criterii de stabilire a structurii dialectale a unei limbi». *Studii și cercetări lingvistice* 15/3: 317-346.
Hasdeu, B. P. 1887-1898. *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicfionarul limbei istorice și poporane a*

Românilor. Vol. I-IV. Bucureşti: Socec.

Neiescu, P. 1971. «Cu privire la repartiția dialectală a dacoromânei«. Dans: *Actele celui de al XII-lea Congres internațional de lingvistică şi filologie romanică,* II. Bucureşti: 297-302.

Petrovici, Emil. 1954. «Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român». *Limba română* 3/5: 5-17.

- . 1958. «Sarcinile actuale ale dialectologilor din RPR». *Fonetică şi dialectologie* 1:207-210.

Philippide, Alexandru. 1927. *Originea Românilor,* II. Iaşi: Cari Goebl,.

Pop, Sever. 1950. *La dialectologie.* Vol. I. J. Duculot, Louvain, Gembloux.

- . 1966. *Recueil posthume de linguistique et dialectologie.* J. Duculot, Gembloux.

Saramandu, Nicolae. 1989. «Raporturile între dialectele româneşti sud-dunărene şi graiurile dacoromâne». Dans: Nicolae Saramandu, éd. 1989. *Dialectologica,* Bucureşti: Editura Universității, 39-48.

- . 1990. «Pentru un atlas al atlaselor lingvistice regionale». *Limba română 39/1:* 57-67.

- . 1997a. «Les dialectes roumains«. *Dialectologia et Geolinguistica* 5: 79-98.

- . 1997b. «Despre structura dialectală a dacoromânei». *Limba română* 46/1-3: 185-189.

- . 2005. *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Sinteză,* par Nicolae Saramandu (coord.), Dana-Mihaela Zamfir, Marilena Tiugan, Verginica Barbu Mititelu, Carmen Radu, Irina Floarea, Mihaela Morcov. Bucureşti: Editura Academiei Române.

Todoran, Romulus. 1956. «Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne». *Limba română* 5/2: 38-50.

- . 1961. «Noi particularități ale subdialectelor dacoromâne». *Cercetări de lingvistică* 6/1: 43-73.

- . 1984. *Contribuții de dialectologie română.* Bucureşti: Editura Ştiințifică.

Vulpe, Magdalena. 1978. «Romanian Dialectology and Sociolinguistics». *Revue roumaine de linguistique* 23/1^1: 293-328.

Weigand, Gustav. 1909. *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes.* Leipzig: Johann Ambrosius Barth.

EL PLURAL DE LOS SUSTANTIVOS EN PERSPECTIVA CONTRASTIVA

MARIA OSIAC

Majoritatea substantivelor, atât în limba rusă, cât şi în cea română, prezintă opoziţia binară de număr între singular (folosit pentru a desemna un singur membru al unei clase de obiecte) şi plural (folosit pentru a desemna două sau mai multe obiecte de acelaşi fel). Principala metodă de formare a pluralului este reprezentată în ambele limbi prin desinenţare, care se adaugă formelor de singular sau înlocuiesc morfemele de singular . Pe lângă desinenţare, alternanţele fonetice, mult mai puţin frecvente în limba rusă, joacă un rol semnificativ în marcarea pluralului substantivelor. În limba rusă, însă, pluralul este uneori marcat atât prin desinenţare, cât şi prin sufixe. În timp ce limba română are numeroase substantive declinabile care se declină, dar cu forme de singular şi plural identice, în limba rusă nu există substantive declinabile care să nu distingă, în vreun fel, pluralul de singular. Numărul substantivelor poate fi exprimat în aceste situaţii doar sintactic. În ambele limbi, chiar şi substantive incluse în general în clasa singularia tantum pot forma uneori pluralul **.**

Categoria gramaticală de număr a substantivelor exprimă diferenţa naturală dintre unul şi mai multe exemple care aparţin unei clase de obiecte de acelaşi fel.

Conţinutul acestei categorii îşi are originea în „dezvoltarea relaţiei semantice dintre semn şi obiect; opoziţia internă reprezintă interpretarea lingvistică a realităţii extralingvistice, considerată din perspectiva diferenţelor cantitative dintre obiectele unei clase omogene , diferenţe reduse în planul conştiinţei, prin abstractizare, la două moduri de a fi opuse: ca exemplu singular sau ca o multitudine nedeterminată de exemple” (Irimia, 59-60).

Atât în limba rusă, cât şi în limba română, majoritatea substantivelor respectă opoziţia binară număr singular-plural şi aparţin clasei de substantive numite **„numărabile”** sau „discrete” de Gramatica Limbii Române (ediţia Academiei Române , 2005) **.**

singular-plural din planul semantic în domeniul expresiei este reprezentată, în ambele limbi, prin desinenţare. Acestea sunt strâns legate de genul substantivelor.

La forma singulară a substantivelor se poate adăuga morfemul de desinenţă de plural: *cmydeum / cmydenmbi, otcypucui / ofcypnajibi, Kapaudam / Kapaudaiuu, jiec / Jiecâ, doKmop / doKmopâ,* respectiv *franceză / franceză, cireş / cireşi, chima / zima, chip / bordelicism/ chipuriang, chip / bordelicism/ chipuriang.*

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, p. 15-20, Bucureşti, 2008

Mas frecuentemente, el morfema de singular se reemplaza con el del plural: *mpoMsaü/ mpaMsau, KpaùJ upon, cmpatiuya/ cmpanuybi, desytuKa/ desyuiKU, cmambft! cmamt>u, Mecmo/ Mecmâ, npaeuno/ npaewia, nope/ Mopsi, coopanue/ coôpanufi* o, en rumano, *flăcău/ flăcăi, metru/ metri, casă/ case, micșunea/ micșunele, vreme/ vremuri, idee/ idei, exemplu/ exemple, ghișeu/ ghișee, exercițiu/ exerciții.*

Otras veces, el reemplazamiento del morfema de singular con el de plural estâ acompanado por altemancias fonéticas: *OKO/ OHU, yxo/ yiuu, coced/ cocedu, KOJieHo/ KOJICHU.* Este fenomeno, menos manifestado en ruso, es mas frecuente en rumano cuyo sistema de altemancias lo individualiza por comparacion a los demâs idiomas românicos: *ministru/ miniștri, frate/frați, șarpe/ șerpi, fată/fete, oglindă/ oglinzi, universitate/ universități, comoară/ comori, pârâu/ pâraie, fierăstrău/ fierăstraie.*

Modificările interne sunt frecvente și în limba română în situațiile în care morfemul desinența de plural trece la forma de singular: *hiker/ hikers, leopard/ leoparzi, nufăr/ clouds, sătean/ săteni, cuvânt/ cuvinte, claserti/ type, clasoțaare/ type, ciomag/ ciomege.*

un marker suplimentar al pluralului, în afară de desinențe, alternanțele reprezintă uneori singura modalitate în limba română de a marca opoziția dintre singular și plural: *medic/medici, rac/raci, rug/rugi, fag/fagi.* Există situații în care alternanțele marchează diferențe lexicale: *mese este* pluralul lui *masă* - „mobilă” sau respectiv „mâncare”, *mase* este pluralul lui *masă* - „mulțime”, „greutate fizică ”.

În limba rusă, alternanțele sunt uneori însoțite de sufixe, cum ar fi, la plural, sufixul *„-j-”,* care nu există la formele de singular : *dpye/dpysbfi, cytd cyubfi.*

Sufixele constituie uneori un marker suplimentar al pluralului substantivelor: *UMH/ uMena, ceux/ ceneHa, epeMft/ speueua, ue6o/ueâeca, uydo/nydeca, 6pam/ ôpambH, cmyji/cmyjtbfi, nepo/nepbft, KpbiJio/Kpbuibti, Kyw/KyMOBbn, cbm/ cbtHOBbfi.* Unele dintre aceste substantive au forme de plural dublu, care sunt diferențiate stilistic (și uneori chiar semantic): uatuu cbtHOBbfi - *băieții noștri, fiii noștri , sauiu Myoicba - oamenii voștri ,* În vorbirea comună, respectiv *Jiymuue cbiHbi Hapoda - cei mai buni fii ai poporului, Myoicu tiayKu - oamenii de știință,* într- un limbaj solemn, oficial.

În cazul substantivelor care denumesc pui de animale, la formele de singular se folosesc alte sufixe pentru a le înlocui pe cele de singular: *„-OHOK”* SAU *„ -BHOK”* sunt înlocuite la plural cu sufixele *„-am(a)”* sau *„-fim(a)”: 3amoHOK/ saüuama, MedseotcoHOK/ Medeeotcama, œuëHOK/ xzHfima, KomëHOK/ Komama.* Alteori, formele de dublu plural se găsesc cu sau fără sufix: *uțeHOK/ uțenama* sau *uțeHKU, BHyxZ suynama* sau *snyKU, oneuox/onama* sau *onëHKU.*

Unele substantive pierd sufixul *-UH"-* la plural. *zocnoduu/ zocnoda, zpajicdaHUH/ zpaotcdane, KUCBJIHHUH/ Kuesjiane, ôomapun/ ôomapbi, mamaputt/*
mamapu. Există, însă, substantive care au și sufixul *„-un” la plural: zpy3uu/ zpy3uubi, ceMbHHun/ ceMbXHUHbi. De asemenea, observăm* opozițiile singular-plural *ysemoK/ ysembi, Kypuya/ Kypbi,* în care pluralul reprezintă o formă prescurtată a singularului, realizată prin pierderea sufixelor + desinență.

În limba rusă, accentul poate fi un element de diferențiere, în opoziție singular-plural: *Mécma* - genitiv singular , *Mecmâ* - nominativ plural; *eoÜHbi* - genitiv singular , *eoÜHbi* -

nominativ plural; *zôpoda* - genitiv singular , *zopodâ* - nominativ plural.

Uneori, pluralul se formează din diferiți radicali: *peôëHOK/ demu* (formă mai frecventă decât *peônma), uenoseK/ modu.* În limba romană, substantivul &oni/ *oameni* fac parte din puținele substantive cu plural neregulat, como *soră! surori, noră/ nurori, cap/ capete, ou/ ouă,* vechea *oaspe* (înlocuită cu *oaspete)/ oaspete.*

También en las filas de los sustantivos numerables se encuadran, en rumano, los sustantivos con forma unica para ambos numeros: masculines terminados en singular en consonante palatalizada o en „-i" semivocălico: *măscărici, ochi, genunchi, tei, cioroi, maimuțoi, pui,* femeninos formandos con el sufijo *„-toare”* como sufijo de agente: *admiratoare, compozitoare, dansatoare, judecătoare, locțiitoare, luptătoare, pețitoare, naratoare,* algunos femeninos con la desinencia *„-e”* precedido por otra *„-e”: camee, cefalee, graminee, onomatopee, orhidee,* las denominaciones de los primeros cinco dfas de la semana, sustantivos neutres terminados en *„-e”: apendice, codice, foaie, pântece, nume,* sustantivos que pertenecen al génère comun: *brânză-n-sticlă* (persona tacana), *burtă-verde,fluieră- vânt, gură-cască, mălai-mare* (comelon, vago), *mațe-fripte, papă-lapte, sucilă, surzilă, vântură-lume, vorbă-lungă, zgârie-brânză,* sustantivos neologicos como por ejemplo: *avocado, cowboy, cover-girl, espresso, gigolo, lady, macho, ninja, penny, peso, walkie-talkie.*

Apartinerea la număr a acestor substantive *se* realizează în context, sub forma altor cuvinte: *Ea e/ Ele sunt traduse.; Am cumpărat niște avocado.; Ce azalee frumoasă/frumoasă !*

În limba rusă, în general, nu există substantive cu declinare care să nu facă distincție , în vreun fel, între singular și plural.

substantivelor indeclinabile *(deno, Kotpe, Madaw, Napu, Paduo, MaKCu, Uiocce)* se exprimă doar sintactic: *Cdaiime Baute/saiuu najibmo в zapàepoôl, BOM noupaewiocb/ nonpaeujiucb unmepsbK)?, B omoM soonapKe McuieHbKuü/ necKOJibKO iuuMnan3e.*

Categoria de număr nu este exprimată formal în cazul substantivelor indeclinabile , nici în cazul substantivelor de tipul *ôpiOKu,* OHKU. Într -o afirmație precum *y uezo HOBbie ôpiOKU - El are o pereche nouă de pantaloni,* substantivul poate desemna fie o singură pereche de pantaloni, fie două sau mai multe perechi de pantaloni. Contextul poate oferi informații privind singularitatea sau pluralitatea obiectelor: *Ou 6biJi odem KpacuBo: nosbie ôpiOKu,* MOÔHOH *pyôaïuKa, sancmyK - Era îmbrăcat bine: pantaloni noi, o cămașă modernă , o cravată,* dar *OH Kynwi dsoe bp/OK - A cumpărat două perechi de pantaloni.*

Terminațiile de plural pot marca, atât în limba rusă, cât și în limba română, semnificații diferite, fie ele înrudite sau nu:

o6pa3bi - figuri, fețe, oôpo3a - icoane-,
3yôbt - dinți (la oameni și animale), *?y6bn - dinți* (pentru diverse unelte, instrumente);
xjieôbt - pâine, xjieôa - grâu
nponycKU - absențe, nponycKa - permisiuni,

sau, în limba română:

meri - meri (copaci), *mere - mere* (fructe);

mopși - buldogi, mopsuri - clește, clește;

irisi - crini (plante), *irisuri* - membrane oculare;

boabe - semințe, bobi - semințe pentru ghicire, boburi - sănii, bob - fasole, plantă, substantiv **singularia tantum.**

Alteori, formele de plural ale cuvintelor pot fi folosite pentru a pronunța cuvinte în diferite limbi, cu diferite variații: *npotpeccopâ/ npofeccopbi, pedaKmopâ/ pedaKmopbi,* sau, foarte frecvent în limba rusă: *baloturi/ baloți, căpșune/ căpșuni* (fructe), *cireșe/ cireși* (fructe), *cireșe/ cireși (fructe), marrigaletonuri/ madrigale pepsi, robinete/ robineți, vremuri/ vremi, tufănele/ tufănici.*

În ambele limbi există substantive care sunt folosite pe orice la plural, deși au și forme de singular: *ôomuHKu - boots,* sg. *ôomuHOK-, ôombt - botine,* sg. *6onr, uimuÔJiembi - zapatos de caballeros,* sg. *uimuÔJiem; vyjiku - medias,* sg. *uynoK; tuncuibi - traviesas, durmientes,* sg. *lunajia; KOHbKU - patine,* sg. *KOHCK; JibiOKU - esqu/s,* sg. *JibiMxr, cruiermu - intrigas,* sg. *cnjiemun* o, en romano, *bretele* - sg. *bretea, desagi* - sg. *desagă, echinoderme* - sg. *echinoderm, icre* - sg. *icră, târâte* - sg. *tărâță, pantaloni* - sg. *pantalon.*

O a doua clasă este formată din substantive „nenumărabile” („nediscrete”) **.** Acestea nu participă la opoziția de număr și au doar forme de singular sau plural .

de substantive defective sunt mai numeroase în limba rusă decât în limba română.

Subliniem formarea pluralului și în cazul unor substantive incluse, în general, în clasa **singularia tantum** (substantive abstracte, denumiri de materiale, de obiecte unice): *Kpacombi npupodbi - frumusețile naturii, nepebie padoemu - primele bucurii, noebie 6O3MO3tCHOcmu - noi posibilități, spaoicdaHCKue npaea u eoiMOOKHOcmu - drepturi și libertăți civile , KpacHbie euna - vinuri roșii , zcaupoeauHbie Godbi - ape.*

băuturi răcoritoare, 3UMHue xonoda — frigul iernii , necKU Caxapbi — nisipurile din Sâcara, pod IlyuiKUHbix — linia Puskin , o6e AxtepuKu/ Kopeu — ambele Americi / Corei, Mpajwopbi — bile (asortate, obiecte), *maöaKU — tutun, Macjia — uleiuri, cmajiu — oțeluri* (asortate).

Formele *de plural* dau uneori un sens concret substantivelor abstracte: Mecmnbie *ejiacmu* - organele *locale ale puterii .*

În limba literară, practic toate substantivele pot forma pluralul: *faptfopbi* - în Gogol, *JIOKU, cxtexu, ejitoôjieuufi* - în LN Tolstoi, *Kpoeu, cedocmu, dpeuombi* - în Marina Tzvetaeva, *Bacmwiuu, Eeponbi* - în Mayakovski, *demcmea* - în Evtusenko.

Și în limba română, numeroase substantive care se folosesc în general la singular pot forma pluralul atunci când desemnează tipuri, sortimente, porțiuni sau obiecte din materialul respectiv: *bronzuri - bronzuri* (obiecte), *asfalturi - asfalturi* (tipuri de asfalt), *trifoiuri - trifoiuri, făinuri* (sortimente) - *făinuri, porțelanuri — porțelanuri* (obiecte, tipuri), *beri — beri, coniacuri — coniacuri* (sortimente, porții).

Los sustantivos abstractos tienen formas de plural: *frumuseți - hermosuras, entuziasme - entusiasmos, bucurii - alegn'as, ilegalități - ilegalidades, timidități - timideces* (como actitudes), *tinereți - juventudes, bătrâneți - vejeces, Marii (Marias* - varias personas con el

mismo nombre), *Popești, lonești* (los miembros de una familia), o incluso *Himalaie* (en Calistrat Hogaș), *Jilave* (en Panait Istrati), *Dunări* (en George Coșbuc), *Spânii* (en Lucian Blaga), *Bistrițe* (en Mihail Sadoveanu), *Saturni* (en Nichita Stănescu).

Alte substantive - nume de obiecte formate din două părți egale și simetrice, cum ar fi: *OUKU - pahare, doKUHCbi - cowboy,* nume de obiecte care exprimă o pluralitate de elemente: *auazibi - anale, qumpycoebie - citrice, Mextyapbi - amintiri,* nume proprii: *IJupeneu - Pirinei, ffapdanenjibi - Dardanele, Bjiusneqbt - Gemenii* (constelația), au doar forme de plural în ambele limbi. Substantivele cu doar forme de plural sunt mult mai numeroase în limba rusă, substantivele lor corespondente în limba românească fiind substantive cu ambele forme de număr: *canu - sanie, KüHUKyjibi - vacanță, eopoma - ușă, eecbi - cântar.*

Unele substantive **pluralia tantum** nu exclud, în limba rusă, opoziția singular-plural : *oduu nootcHuqbi/ deoe HOOKHUI), OÔHU cymKu/HecKOJibKO cymoK.*

În limba română, numărul substantivelor care au părăsit clasa **pluralia tantum și** au trecut în clasa substantivelor cu paradigmă completă este considerabil.

Multe substantive caracterizate în prima ediție a DOOM (Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române, 1982) ca **pluralia tantum** apar în ediția din 2005 a aceleiași lucrări ca substantive cu ambele forme numerale. Câteva exemple: masc.: *britani* —> sg. *britan, carpi* —* sg. *crap* (nume etnice), *Izoalcani* —> sg. *izoalcan, pufuleți* (planta, producto alimentario) —> sg. *pufuleț, sisinei* (planta) —> sg. *sisinei,* fera.: *cotiledonate* —> sg. *cotiledonată, foioase* —> sg. *foioasă, rădăcinoase* —> sg. *rădăcinoasă, agroterase* sg. *agroterasă, lături* —> sg. *lătură, răcituri* sg. *răcitură, taclale* —> sg. *tacla,* aun *Parce* —> sg. *Parcă-,* neutros: *actinide* —» sg. *actinid, bibiluri* —> sg. *bibil, bovidee* —* sg. *bovideu, mezofile* —> sg. *mezofil, conifere* —»• sg. *conifer.*

La formacion del plural en ruso y rumano pone de relieve, pues, tanto la existencia de unos paralelismos tipologicos como también de unos trazos individuales que se refieren al especffico interno de cada una de estas lenguas.

BIBLIOGRAFIA

Avram, Mioara, *Gramatica pentru tofi,* Ed. Academiei, București, 1986.

Gr. Brâncuș, *Pluralul neutrelor în romăna actuală,* SCL, 3/1978, p. 253-262.

Gr. Brâncuș, *Pluralul femininelor neologice din limba română,* SCL, 3/1985, p. 187-191.

Diaconescu, Paula, *Numărul și genul substantivului românesc (analiză contextuală),* SCL, 3/1964, p. 295-316.

Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române, ediția a II-a revăzută și adăugită, coord. Ioana Vintilă-Rădulescu, Ed. Univers Enciclopedic, București, 2005.

Elemente de gramatică confruntativă a limbilor rusă și română, red. responsabili Ecaterina Fodor și Solomon Vaimberg, Ed. Universității București, 1985.

Gramatica limbii române, 1, Cuvântul, coord. Valeria Guțu Romalo, Ed. Academiei Române, București, 2005.

Guțu Romalo, Valeria, *Opoziția de număr în limba română contemporană,* LR, 3/1980, p. 213-216. Irimia, Dumitru, *Structura gramaticală a limbii române,* Ed. Junimea, Iași, 1987.

Osiac, Maria, *Substantivul în perspectivă confruntativă,* Ed. Fundației România de Mâine, București, 2003.

Osiac, Maria, *Sustantivos defectivos de numéro en una perspectiva contrastante,* în *"Revue des études sud-est européennes",* tome 1-4/2006, p.457-464.

ApôaTCKMH JJ.W., *SnaneHun tpopM MHO.itcecmeeHHoeo uucna UMCH cyuțecmeumejtbHbix e*

cospeMeHHOM pyccKOM jiumepamypHOM ftsbiKe, MocKBa, 1954.
EouaapKO, AB, şi *lucrarea sa de cercetare,* JleHMHrpajt, 1976.
EyjiaTOBa, JI.H., *Eufë o epaMMammecKOM cmamyce Kamezopou uucjia cyufecmBumejtbHbix* B *pyccKOM X3btKe,* B c6. *17po6jieMbi cmpyKmypHou nuHzeucmuKU,* MocKBa, 1983.
BHHOrpajoB, BB, *PyccKuü robiK (zpoMMamu'iecKoe ynenue o cnose),* MocKBa, 1972.
HcaKoaa, KM, *BapuamuBHoemb e zpynne nomemjuajibHbix pluralia tantom,* MocKBa, 1989.
MnjiocjiaBCKnfî, HT., *MoptpojtozuuecKue Kamezopuu coBpeweHHOZo pyccKOZo tabiKa,* MocKBa, 1981.
PeB3HHa, Or, *Kamezopun vuana e no3muuecKOM H3bixe,* B c6. *AKmyaribHbie npoôjiejubi pyccKoü Mopfojtozuu,* noa pejt. KB ropuiKOBoil H EB nerpyxHHOü, MocKBa, 1988.
PetJtopMaTCKHÜ, AA, *UUCJIO u zpoMMamuKa,* B C6. *Bonpocu zpauMamuKu,* MocKBa- JICHHHIȚU, 1960.
PyccKM zpoMMKa, mazăre nori . H.IO. LLlBenoboü H BB Johnathan, MocKBa, 1990.
Hpuesa, *B.* H., 1981.

ELOGIUL ÎN
ISTORIOGRAFIA SLAVONO-ROMÂNĂ

VALERIUS MARINAR

Acest studiu încearcă să reconstituie, utilizând unele texte literare scrise în limba slavă, limba oficială la acea vreme, o posibilă imagine a omului din Evul Mediu românesc. În literatura românească veche, elogiul are o tradiție considerabilă; literatura românească din a doua jumătate a secolului al XV -lea este orientată în mare parte spre istoriografia curteană, cu un accent puternic pe cultul personalității. Scriitorii trebuie considerați „regizori de imagine”, deoarece depun eforturi „publicitare” pentru a contura imaginea favorabilă pe care suveranii doreau să o impună atât slujitorilor, cât și vecinilor lor. Dincolo de elogiul „intenționat” adresat patronului, ceea ce se exprimă, de fapt, în textele encomiastice sunt aspirațiile românilor la pace, prosperitate, la multiplicarea „faptelor bune” săvârșite de suveran în folosul tuturor.

Literatura românească scrisă în limba slavă și secolele în care acest vehicul cultural a fost folosit de români nu pot fi ignorate sub nicio formă. După cum se știe, slava a fost o limbă de cultură în țara noastră, având aceleași funcții pe care le-au avut latina sau greaca în alte teritorii. Literatura românească de expresie slavă reprezintă o parte integrantă a procesului nostru literar național și din acest motiv nu trebuie considerată ca o prefață a literaturii secolului al XVII -lea , ci ca o perioadă bine definită , cu scopuri precise și cu funcții de cea mai mare importanță pentru viitorul scrisului românesc.

Mi-am propus ca scop al acestei lucrări - alegerea unei noi abordări, iluminată de perspectivele istoriei mentalităților (aducând astfel contribuția mea la tema simpozionului la care am participat: *Caracteristicile realităților sud-est europene și noi metode de abordare) -,* să reconstruiesc, utilizând unele texte literare scrise în limba slavă, limba oficială la acea vreme, o posibilă imagine a omului din Evul Mediu românesc, un om a cărui existență era profund afectată de un profund sentiment de nesiguranță. Omul medieval credea că trăiește într-o lume trecătoare, o lume a aparențelor, iar sentimentul de nesiguranță l-a condus la nevoia (acut resimțită) de a găsi un sprijin și o protecție.2 Prin urmare, atunci când omul , acționând de sine stătător, a eșuat

[1] Dan Horia Mazilu, *Recitind literatura română veche,* 1, Bucharest University Publishing House, s.a., p. 16-18.

[2] A book *Sentimentul de insecuritate oglindit în literatura română medievală* by Valeriu Marinescu is to be published soon in Bucharest.

Rev. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 21-33, Bucarest, 2008

to succeed in his struggle for existence, for survival, he looked for a powerful protector, who did not usually help him selflessly, but expected something in return; in literature, this "something in return" is represented by the text itself.

În literatura românească veche, elogiul are o tradiție considerabilă, lauda fiind dedicată lui Dumnezeu, pe de o parte, iar autorității pământești, pe de altă parte (prin urmare, obiectul elogiului poate fi transcendentul sau prezentul istoric). Datorită spațiului limitat rezervat lucrării mele, am fost nevoit să mă limitez la o scurtă selecție a datelor referitoare la nevoia individuală de ajutor divin și uman. Cercetarea mea s-a concentrat în special pe definirea figurii regale și a ideilor legate de aceasta, pornind de la ipoteza că românii aveau sentimente profunde de încredere, respect și venerație față de principii lor, care erau văzuți ca aleși ai lui Dumnezeu și, în același timp, ca reprezentanți ai oamenilor în fața lui Dumnezeu.

Creștinismul recomanda glorificarea divinității: „Cântați lui Dumnezeu în inimile voastre, desăvârșindu-L în psalmi, în laude și cântări divine" (extras din *Epistola Sfântului Pavel către Coloseni,* 111:16) sau „... Să-L lăudăm pe Dumnezeu, Domnul Sfânt, Ființa Supremă, Unicul și Unicul" (extras din *Prima Epistola Sfântului Pavel către Timotei,* 1:17). Credincioșii sunt rugați să-și petreacă timpul cât mai religios posibil, rostind rugăciuni, psalmi și cântând imnuri.

Viața omului medieval nu poate fi concepută fără Dumnezeu; pentru un creștin, a exista înseamnă a fi cu Dumnezeu; când Dumnezeu Își întoarce fața de la o ființă umană, aceasta din urmă încetează să existe. Totul se întâmplă cu un motiv, totul se întâmplă cu voința lui Dumnezeu, pe care creștinul o acceptă cu adevărat, așa cum se spune în *Rugăciunea Domnească:* „Facă-se voia Ta". Românii din Evul Mediu au urmat sfatul Apostolului Pavel: „Stăruiți în rugăciune" *(Epistola către Coloseni IV* :2), ortodoxia reprezentând un adevărat *modus vivendi* al acestei lumi cu vocația credinței. În *învățăturile* adresate fiului său Teodosie, Neagoe Basarab arată clar că motivul pentru care omul a fost înzestrat cu mădulare și simțuri este acela de a-L lăuda pe Dumnezeu: „Am fost înzestrați cu grai ca să ne închinăm lui Dumnezeu și să lăudăm Numele Lui Sfânt până la ceruri neîncetat...". [3]Nicolae Cartojan consideră că învățăturile *lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie* sunt „cel mai prețios monument al gândirii și simțirii românești care a fost scris vreodată în slavonă".

Primele texte cunoscute din istoria literaturii noastre aparțin poeziei imnice: *Pripeale (Versuri grăbite) la toate sărbătorile de înmormântare, în numele lui Dumnezeu și al Fecioarei Maria și al tuturor sfinților părinți, marilor și sfinților, martirilor celebri și tuturor sfinților patroni speciali. Aceste versuri se cântă împreună cu Psalmii, aleși la cântarea Polieleului, începând cu ziua de 8 septembrie . Opera lui Filothei, călugărul, fost cancelar al domnitorului Mircea.* Aceste versuri grăbite (scrise la sfârșitul secolului al XIV -lea , după unii cercetători, sau la începutul secolului al...)
al XV - lea, după alții), în număr de 33, compuse în bulgara medievală, traduse în limba românească pentru prima dată la începutul secolului al XVIII -lea și tipărite în Psaltire la Buzău în 1703, sunt versuri simple, pe jumătate scrise, neîndemânatice, dar conținând gânduri pioase.

[3] *învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* (ed.) Florica Moisil and Dan Zamfirescu. Preface and footnotes by Dan Zamfirescu and G. Mihăilă, Bucharest, Ed. Minerva, 1970, p. 126. '

Pentru omul din Evul Mediu, întreaga viață spirituală era dominată de un sentiment religios. Însă, ca o consecință a politicii de centralizare adoptate de statul feudal, literatura noastră religioasă din a doua jumătate a secolului al XV- lea este orientată în mare parte spre istoriografia de curte, cu un accent puternic pus pe cultul personalității (o vocație care, din păcate, a fost prelungită prea mult timp).

Biserica (folosind cuvintele Sfântului Ioan Scărarul) consideră mândria ca fiind primul dintre „păcatele de moarte", păcate grele, iar cuvintele lui Isus, din *Evanghelia după Luca* (XVIII: 14) subliniază acest aspect: „... oricine se înalță pe sine va fi smerit, iar cine se smerește pe sine va fi înălțat". Pe de altă parte, tot Iisus este cel care îi îndeamnă pe contemporanii săi „să dea Cezarului cele ce sunt ale Cezarului" (Luca: XX: 25), iar Sfântul Pavel, Apostolul, spune că „nu este o astfel de putere care să nu vină de la Dumnezeu", atunci când vorbește despre ascultarea legitimă a fiecărui om față de suveran. Prin urmare, și „suveranul pământesc" însuși trebuie lăudat, mai ales pentru că ordinea pământească este concepută ca omoloagă cu ordinea divină.

Dintr-o altă perspectivă, oamenii, având idealuri pe care se străduiesc să le atingă și tânjind după performanță, au creat întotdeauna modele, iar, de multe ori, imitarea unui model s-a transformat în glorificarea acestuia. Tema figurii regale exemplare a început să se contureze intens; suveranul trebuia să-i eclipseze pe toți prin înțelepciunea, dreptatea, curajul, iertarea, mila, stăpânirea de sine, într-un cuvânt, să domnească prin exemplul virtuților sale. În *Învățăturile sale* , Neagoe Basarab vorbește despre atitudinea pe care un domn ar trebui să o aibă față de slujitorii săi „cum este pentru dragostea ta, pentru mila ce le arăți lor, pentru care te slujesc și sunt gata să-și dea viața și să-și verse sângele". Este evident că, dacă n-ar fi fost protecția domnului, slujitorii l-ar fi părăsit și, după cum spune Neagoe Basarab, „fără slujitori... ce fel de domn ești?"

Merită lăudate faptele care au depășit așteptările tuturor și mai ales cele care au avut consecințe pozitive pentru poporul din mijlocul căruia s-a ridicat eroul exemplar. Treptat, oamenii au ajuns să consfințească persoana lăudată (este vorba, de fapt, despre imaginea orientală a zeului-suveran, deținătorul atotputernic al puterii supreme). Dacă Occidentul și-a construit imaginarul regal în jurul cavalerului cruciat, în Europa de Est, existența autocratului bizantin a imprimat un ritm diferit și forme diferite feudalismului. De-a lungul secolelor XIV - XVIII , modelul figurii regale care a fost urmărit și în Țările Române a fost cel al autocratului bizantin, cercetătorii noștri transformând figurile principelui în mituri.[4]

Textele asupra cărora urmează să-mi atrag atenția în acest moment promovează (cu scopul de a-i lăuda) pe suverani exemplari în toate acțiunile lor. Poveștile care vor fi spuse vor prinde contur într-o lume care aparține mai puțin istoriei și mai mult povestirii, aceasta din urmă fiind certificatul de naștere al eroului model. De fapt, scriitorii ar trebui văzuți ca „regizori de imagine" (expresia poate părea inadecvată, fiind foarte modernă, dar o consider cea mai potrivită în acest caz), deoarece ei depun eforturi „publicitare" pentru a modela imaginea favorabilă pe care suveranii doreau să o impună atât slujitorilor, cât și vecinilor lor. Însă, în posteritate, imaginea iconică a suferit o continuă ascensiune și decădere...

[4] Valeriu Marinescu, *Vocația magnificării în literatura română veche.* București, Ed. Ars Docendi, 2003, p. 123.

Prima cronică a Moldovei, prima operă laică românească scrisă în limba slavă (G. Mihăilă) este ***Letopisețul de*** *când* ***să înceapă, cu*** *voia lui Dumnezeu, Țara Moldovei,* un text scris la curtea domnească a lui Ștefan cel Mare *(* și continuat în timpul domniei urmașilor săi), acesta fiind motivul pentru care modelul figurii regale impus este cel al ctitorului mănăstirii Putna.

Literary speaking, *Letopisețul de când sa început, cu voia lui Dumnezeu, Țara Moldovei* a fost considerată o preistorie a narațiunii cu subiect istoric. Textul care urmează să fie citat evidențiază clar importanța pe care domnitorul a acordat-o idealului eroic în istoria Moldovei; Ștefan întruchipează eroul iubitor de luptă și care nu numai că luptă bine, dar se bucură și de voluptatea bătăliei, ca act implicit de vitejie: „În anul 6973 [1465], 23 ianuarie , joi, la miezul nopții, domnitorul Ștefan a intrat în Chilia și a înconjurat cetatea. Și a înnoptat acolo în pace, iar vineri dimineața a atacat cetatea Chilia și a început să o dărâme. Și s-au luptat toată ziua până seara. Iar sâmbătă, cetatea s-a predat și domnitorul Ștefan a intrat în cetate, cu voia lui Dumnezeu. Și a stat acolo trei zile, sărbătorind, lăudând pe Dumnezeu și mângâind oamenii din cetate”.[5]

În afară de scenele de luptă, nu există aproape nicio informație de altă natură, iar când acestea se întâmplă totuși, narațiunea este rece, aridă, lapidară: „În același an, pe 29 august , a avut loc un mare cutremur care a lovit întregul pământ, în timp ce prințul lua prânzul. În anul 6980 [1472], pe 14 septembrie , prințul Ștefan s-a căsătorit cu prințesa Maria din Mangop”. Se pune întrebarea de ce doar faptele eroice ale lui Ștefan sunt în mod special amplificate? Predilecția pentru suveranul războinic ar trebui atribuită și influenței bizantine, războiul reprezentând un element constant al realității bizantine.

Cu excepția acestor „minuni de vitejie” - aceleași ca cele săvârșite de eroii din basme, tipul de erou atât de splendid încât „te puteai uita la soare, dar nu la fața lui” - Ștefan este protejat de Dumnezeu și se teme de El (expresia „din mila lui Dumnezeu” este folosită pentru prima dată în această cronică, când povestește
momentul în care Ștefan devine principe), acesta dovedește a fi drept, dreptatea sa fiind o caracteristică particulară a monarhului luminat și astfel este un *pater patriae.* Sfârșitul *Letopisețului* ..., la fel ca și portretul binecunoscut, întocmit de Ureche în cronica sa, subliniază încă o dată că cel care stă pe tronul Moldovei este trimis de Dumnezeu, întrucât moartea sa - o pierdere ireparabilă pentru țară - este anunțată de o serie de calamități naturale: „Și în anul acela, chiar înainte de moartea lui, a fost o iarnă grea și aspră cum nu mai fusese niciodată. Și în timpul verii au fost ploi mari și revărsări și inundații, din cauza apelor pluviale”. Moartea suveranului devine o catastrofă în sine, întrucât viața monarhului este de fapt viața poporului său, iar o țară fără suveran nu poate „trăi” (situația urmează într-adevăr să fie remediată cât mai curând posibil, prin investirea moștenitorului la tron).

Următoarea fază în evoluția prozei encomiastice este reprezentată de cronicile călugărilor Macarie, Eftimie și Azarie. În secolul care urmează domniei lui Ștefan cel Mare, cronicile curtene, de data aceasta semnate de autorii lor, se dovedesc a fi excesiv laudative

[5] *Literatura română veche* (1402-1647). Edition and footnotes by G. Mihăilă and Dan Zamfirescu, vol. II, Bucharest, 1969, p. 31.

atunci când sunt adresate suveranului care îl condescende pe scriitor și defăimătoare atunci când sunt îndreptate către dușmanii suveranului. Și mai există un element care apare ca o noutate: în timp ce în *Letopisețul de când sa început, cu voia lui Dumnezeu, Țara Moldovei* Cronica s-a concentrat în principal asupra prințului, iar scriitorul a fost aproape complet anonim, de data aceasta, scriitorul fiind prezent în fiecare pagină.

Macarie, Eftimie și Azarie, trăind izolați, departe de curtea domnească unde se făcea istorie, trăind într-o atmosferă de misticism, fiind hrăniți în mod special cu apocrife biblice și legende hagiografice, în care eroul este înfățișat într-o aură de miracol [6], sunt înclinați să vadă în principele, despre a cărui viață o scriu la comandă, un prototip ideal al virtuților creștine; de aceea, cronicile lor au un caracter panegiric, la fel ca legendele hagiografice cu care erau obișnuiți. Aveau o dublă îndatorire: pe de o parte, să așeze „obiectul" pe o platformă convenabilă și stabilă, iar, pe de altă parte, elogiul să fie pe placul celui elogiat, în poziția sa de receptor.[7]

În ceea ce privește stilul și compoziția, cele trei cronici au un caracter mai mult sau mai puțin uniform și au în comun câteva elemente:

- inefabilul, și anume sublinierea incapacității de a face față „obiectului", neexistând suficiente cuvinte pentru a glorifica pe deplin persoana îndreptățită (acesta este un topos constant al elogiului dedicat suveranilor);
- asigurarea că autorul exprimă doar câteva dintre numeroasele lucruri pe care le-ar putea avea de spus;
- notificarea că întreaga lume va fi plină de admirație pentru suveran (toposul „întreaga lume îi cântă laudele");
- accentul pus pe strămoși (de exemplu, în cazul lui Petru Rareș, fiul lui Ștefan cel Mare);
- supralicitare - pe baza unei comparații cu exemplare celebre pe care tradiția le oferă, se poate observa superioritatea „obiectului" (de exemplu, cazul lui Alexandru Lăpușneanu, comparat de Eftimie cu Alexandru cel Mare datorită unei coincidențe onomastice).

Cei trei istorici disprețuiesc datele, omit multe dintre ele, pur și simplu pentru că nu se potrivesc cu stilul „frumos", folosesc și alegoria și simbolul, în loc de narațiune simplă, creând opere literare, pe gustul patronilor lor.[8]

Macarie, episcop de Roman, scrie ca un călugăr, „furând figuri stilistice din cronica bizantinului Manasse" (G. Călinescu), „fără să se gândească măcar că situațiile nu sunt niciodată perfect identice" (I. Bogdan). Începând narațiunea cu anul morții lui Ștefan cel Mare (1504), Macarie își propune să aducă „firul poveștii sale până la domnia de astăzi, fără a se lăuda cu ornamente retorice, ci punând în aplicare porunca domnească a lui *Petru cel ales* ". Prin urmare, avem o cronică scrisă la comandă, al cărei scop este de a glorifica personalitatea

[6] Nicolae Cartojan, *Istoria literaturii române vechi.* Postface and final biographies by Dan Simonescu. Preface by Dan Zamfirescu, Bucharest, Ed. Minerva, 1980, p. 69.

[7] Dan Horia Mazilu, *Proza oratorică în literatura română,* vol. II, București, Editura Minerva, 1987, p. 112.

[8] *Istoria literaturii române,* vol. I, București, Editura Academiei, 1964; 2nd revised edition, Bucharest, 1970, p. 272.

lui Rareş, subliniindu-i calităţile, laudele adresate lui transformându-se într-un panegiric. Domnia lui Petru Rareş reprezintă nucleul cronicii şi este descrisă într-un stil retoric, cu intenţii moralizatoare şi religioase, smerenia tipic monahală făcând parte din protocol: „... mi-a poruncit mie, păcătosului, ultimului dintre preoţi, smeritul Macarie...”

Între „sfârşitul binecuvântatului până la judecată şi binecuvântat pentru vitejia sa domnitor Ioan Ştefan” şi întronarea lui Petru Rareş, cronica se caracterizează stilistic prin ariditate, bazându-se aproape exclusiv pe date istorice (bătălii, comploturi), la fel ca şi *Letopiseţul de când sa început, cu voia lui Dumnezeu, Ţara Moldovei.* Ceea ce ni se pare interesant este faptul că istoria Moldovei este legată de cea a „puternicilor” vremii, turcii (acest lucru nu ne surprinde, având în vedere opinia lui Iorga, conform căreia nu există o istorie naţională *stricto sensu,* iar istoria românească nu face excepţie); auzim despre cucerirea Ierusalimului şi a Palestinei, despre campania împotriva Egiptului şi cea împotriva Ungariei.

Cronica începe să fie palpitantă după încoronarea lui *„Petru cel Minunat”* din dinastia Muşatinilor, datorită graţiei divine („cu voia lui Dumnezeu”), dar şi voinţei populare („a fost ales suveran”, „a fost întronat cu cinste, după sfatul poporului”). Cronica prezintă scena întronării, ritualul sacru de introducere a principelui într-un sistem religios specific medievalismului, prin care prerogativele sunt transmise de la autoritatea superioară, divină, la cea subordonată, vasală: „a fost ... sfinţit cu untdelemnul sacru de mâna” arhiepiscopului Teoctist.

Printre virtuţile glorificate, vitejia extraordinară ocupă primul loc - o virtute naturală, având în vedere descendenţa lui Rareţ. Pe lângă faptul că s-a dovedit „mare în vitejie şi furios ca un leu în luptă”, Rareţ este şi un ctitor de biserici pios şi religios („a îngrijit biserici, zidindu-le şi a lucrat cu frică de Dumnezeu”), generos cu cei care îşi recunosc greşelile şi, dimpotrivă, nemilos cu complotiştii (de exemplu, cu Alexandru Cornea, „dat pradă armei şi hranei sabiei”), atributele sale şi cele ale domniei sale căpătând reflexe imperiale. Am putea spune că acest panegiric se bazează pe un eveniment narat aparent întâmplător, recurgând la metafora roţii norocului: „roata bisericii fiind depărtată una de alta, am avut noroc şi eu, cel smerit, am fost numit episcop în partea de sud a ţării, pe 23 aprilie ” . [9]Aşadar, Rareţ? pare a fi lăudat nu atât pentru meritele sale reale, cât mai ales pentru că l-a numit pe Macarie episcop şi acesta este motivul pentru care G. Călinescu îl numeşte pe acesta din urmă „linguşitor, cu falsă umilinţă şi destulă ticăloşie”.

Este o operă destul de bombastică, scena în care Petru Rareţ, redus la rătăcire, se reuneşte cu familia sa, refugiată în cetatea Ciceul, fiind un bun exemplu în acest sens: „Întindendu-şi braţele şi îmbrăţişându-şi copiii cu dragoste părintească, îi săruta şi îi ocrotea precum vulturul îşi ocroteşte puii de vultur neînfricaţi. Şi întinzându-şi din nou braţele, o cuprindea pe înţeleapta sa soţie Elena, plângând. Iar ea, strângându-i gâtul, plângea din toată inima şi îl săruta din toată inima, nu cum l-a sărutat Dalila Trădătoarea Samson sau cum a făcut Tindarida cu soţul ei, viteazul erou. Pretutindeni se auzeau vaiete şi suspine, toţi îşi smulgeau pieptul”. [10]La fel ca în hagiografii, „Dumnezeu s-a aplecat peste ei şi, văzând râuri de lacrimi, s-a îndurat de cel ce se ruga cu atâta devotament”, acesta din urmă recăpătându-şi astfel tronul şi fiindu-i adus un tribut,

[9] *Ibidem,* p. 180.
[10] *Ibidem,* p. 182-183.

prin suita boierilor „care l-au primit pe domnul lor cu brațele deschise și, îngenunchind, au primit iertare pentru îndrăzneala lor”. Sfârșitul domniei sale este unul binemeritat, confirmând cuvintele divine (care, cu siguranță, reveneau mereu la urechile episcopului de Roman): „Fericiți cei ce plâng, căci ei vor găsi alinare” și „Veniți la Mine toți cei obosiți și împovărați și Eu vă voi da odihnă”; Rare? „își îndestulează norocul bătrâneții cu băi, băuturi și mâncare, ca o pasăre cu pene de aur sau o lebădă tropăind peste niște clădiri”.[11]

Următorul domn al Moldovei, Ilia?, este situat la polul opus de Macarie: este viclean, infidel, imoral, conspirator, tiran, criminal; dar să o auzim chiar în cuvintele lui Macarie: „...cu săracii nu avea deloc milă, considerându-se prea înțelept și mândrindu-se cu prinderea păsărilor. Și ocupându-se cu aceasta, domnișorul trufaș își alegea consilierii dintre fiii lui Agar ziua, iar noaptea își lăsa urechile și inima deschise la guri spurcate, până când diavolul își găsea locuința definitivă în el. Căci niciodată nu a...”
„voia să vadă oameni înțelepți înaintea ochilor săi și se vedea în gura și limba lui, și mai ales în inima lui, doar pofta de a se îmbogăți, și într-adevăr, grămezi de monede a strâns vicleanul: veniturile boierilor au intrat în posesia lui prin anumite mijloace, a pus stăpânire pe bunurile mobile și imobilele episcopilor și mănăstirilor și, de asemenea, a jefuit fără milă preoții și rugătorii din toată țara, lăsându-i în lacrimi și suspine”. [12]O nouă întrebare se naște acum: de ce a fost atât de amărât? Și misterul este rezolvat de Macarie însuși: detronarea sa ca episcop. Într-un sistem extrem de hierocratic, orice demnitar se află singur în fața superiorului său, care îl poate priva de privilegiile sale și chiar îi poate lua viața; nimeni nu se poate simți în siguranță, mentalitatea cea mai predominantă fiind cea a nesiguranței vieții, așa cum am menționat de la bun început (nu există nicio îndoială că Evul Mediu românesc a fost o perioadă a fricii!). Prin urmare, putem începe să-l înțelegem pe Macarie, care își dovedește încă o dată oportunismul, când, la începutul unei noi domnii (prin devenind noul suveran, Ștefan, fratele lui Iliaș , îl repune pe Macarie episcop), acesta „își drege glasul” și „cântă pe o melodie diferită”: „Și noul domn al Moldovei era un monarh cu inimă caldă, cu o privire blândă și o față frumoasă. De îndată ce a devenit suveran, chiar de la primii pași, le-a dovedit celor care l-au ales că au făcut o alegere bună, încurajându-i să nădăjduiască la ce e mai bine. Și au strălucit din nou razele bunei-credințe, iar orizontul binevoinței s-a luminat din nou, și toată lumea lăuda pe domnitorul Ștefan și îl iubea mult, pentru că era milostiv, iubea călugării și hrănea săracii”. [13]Ascendența celui elogiat este corelată în prezent cu descendența celui care elogiază: „Și și-a plecat capul încoronat și genunchii înaintea feței împăratului tuturor împăraților și, cu mila lui Dumnezeu, a fost sfințit cu untdelemnul binecuvântării de mine, cel smerit”.

Eftimie, cel mai mic dintre egumeni (această autodenumire nu ne surprinde, întrucât smerenia era ceva destul de tipic, așa cum am mai arătat) prezintă - într-un stil retoric macarian - faptele din a doua domnie a lui Petru Rareș, domniile rele ale fiilor săi, Rareș (care și-a schimbat numele în Mahmet) și Ștefan cel Tânăr , și apoi domnia lui Alexandru Lăpușneanu, „dreptul și viteazul ofset al credinței” - cel care a poruncit și redactarea acestui text.

Înainte de a scrie textul elogios, dedicat domniei lui Lăpușneanu pe tronul Moldovei,

[11] *Ibidem,* p. 185.
[12] *Ibidem,* p. 186.
^*Ibidem,* p. 188.

Eftimie construiește un text defăimător, subliniind deliberat trăsăturile negative ale fiilor lui Rareș (viciile abrogă privilegiile sângelui regal), pentru a atrage atenția asupra înaltelor calități ale următorului principe. Suntem cititorii unui pamflet politic (în relațiile sale cu puterea politică, scriitorul „semna" adesea un pact - toate curțile europene importante aveau propriii istorici - un pact a cărui substanță se poate observa în temele alese, în modelul de umanitate propus, în aderențele și detașările scriitorului, marcate de ironie, satiră...
(sau sarcasm), cele două domnii rușinoase care ilustrează un trecut decăzut, lipsit de interese militante. Iliaș „se opunea total credinței noastre creștine și ortodoxe drepte [...], ura preoții și diaconii, îi numea pe călugări dușmani și diavoli [...], mânca carne miercurea și vinerea și în cele patruzeci de zile, anume în timpul* postului mare, precum și în timpul celorlalte posturi sfinte [...], a început chiar să chinuie și să omoare boierii: unora le scotea ochii și îi ucidea în felurite feluri, iar pe alții îi strangula în închisori [...], apoi se purta atât de obraznic ca un câine turbat, sub vrăji", [14]îmbrățișând în cele din urmă islamismul. Ștefan cel Tânăr „a început să gândească și să se comporte la fel ca fratele său, sau chiar mai rău. A început să aducă femei imorale și preoți turci și alți tovarăși posedați de diavoli. [...] De aceea s-a făcut urât și antipatic tuturor, din cauza crimelor sale și a obiceiului său sălbatic și animalic, și toți au început să-i întoarcă spatele și să fugă ca un șarpe atroce. Multor oameni le-a scos ochii, le-a tăiat nasurile și urechile și i-a aruncat în ape adânci". [15]Dumnezeu este singurul judecător drept, iar reprezentantul său pe pământ, anticipând cumva Judecata de Apoi, are ca sarcină principală să împlinească dreptatea: „Ai iubit dreptatea și ai urât fapta cea rea; de aceea Dumnezeul tău te-a sfințit pe tine, dintre toți cei care se împărtășesc cu tine, cu untdelemnul bucuriei" *(Psalmul* 44:9). Pe de altă parte, „împărații care săvârșesc fărădelegi sunt groaznici, căci numai prin înfăptuirea dreptății se întărește tronul" *(Pildele,* XVI:12). Înțelegem acum - speră prelatul istoric - lumina nefavorabilă aruncată asupra acestor doi domni moldoveni, care nu numai că au nesocotit imperativele divine, dar au încercat să se substituie însăși divinității, întrucât și-au asumat responsabilitatea de a lua vieți omenești, privilegiu pe care numai Dătătorul de viață îl avea. Interdicția de a vărsa sânge omenesc este stipulată atât în *Vechiul Testament* („Dacă cineva va vărsa sânge omenesc, acel sânge va fi vărsat de mână omenească, căci Dumnezeu a creat omul după chipul Său" - *Geneza,* IX: 6), cât și în *Noul Testament* („... toți cei ce-și scot săbiile, de sabie vor muri" - *Evanghelia după Matei,* XXVI: 52).

Întronarea lui Alexandru Lăpușneanu îi oferă lui Eftimie o imensă satisfacție. Calificările „Cel Viteazu și Nou", „Cel Bun și Nou" se raportează la eroul Antichității, Alexandru cel Mare, ținând cont că cititorul român se familiarizase deja cu versiunea slavă a romanului popular care nara faptele extraordinare ale conducătorului macedonean, încă din secolul al XV-[lea]. Protagonistul se dovedește a fi o sumă a tuturor modelelor de prinț - autocrat drept, judecător imparțial, ctitor cultural și civilizator, fiu și soț respectuos, cu un program politic și de guvernare ce are ca suport moral dominanta religioasă (ca reprezentant al divinității, autocratul reconstituie instanța supremă în ipostaza judecății și vegherii la buna conduită a credincioșilor drepți). De fapt, cronica lui Eftimie stabilește o etică strâns legată de mentalitatea ortodoxă și transformă

[14] *Ibidem,* p. 195-197.
[15] *Ibidem,* p. 198.

un suveran sanguin - pentru că așa îl înscrie tradiția literaturii noastre, pe baza datelor oferite de Grigore Ureche și Costache Negruzzi - într-un model formativ. Tirania, care, teoretic vorbind, reprezintă cel mai rău regim, se dovedește a fi mai puțin atroce decât anarhia; arta de a guverna mulțimea implică exercitarea forței conducătoare pentru a uni poporul și a acționa în așa fel încât să mențină pacea.

Eftimie este omul care profită de ocazie (asta recomandau, de fapt, oamenii din vechime!), nu se gândește cum îl va judeca posteritatea și își îndeplineşte exemplar „datoria" de vasal față de superiorul său. El îl laudă pe Lâpuçneanu nu pentru faptele sale militare, ci pentru calitățile sale spirituale (credință, smerenie, religiozitate, calm, diplomație, toleranță), exploatând mai mult toposul unității țării în jurul autocratului, într-o atmosferă edenică, pașnică, de sărbătoare. Rătăcind prin Polonia, „viteazul și înțeleptul soldat, minunatul Alexandru" și-a făcut apariția „ca o stea strălucitoare dinspre nord și, în drumul său spre răsărit, s-a îndreptat bărbătește spre țara sa, pentru a ocupa tronul în Moldovlahia". [16]Noul principe este surprins în timpul uneia dintre călătoriile sale, primind un prim omagiu de către un cortegiu care îl întâmpină (același ca Iisus la intrarea în Ierusalim, în Duminica Floriilor): „Și a ajuns la Nistru, împreună cu toți rătăcitorii, cu toate căpeteniile și oștile poloneze. De îndată ce au auzit, boierii și locuitorii moldoveni au alergat spre Alexandru și l-au întâmpinat cu bucurie, făcându-i profunde reverențe. Și el i-a privit cu ochi limpezi și cu chip frumos, cu milă și compasiune".[17] Lăpuçneanu își iartă adversarii, mângâie spiritele, eliberează din închisoare pe toți cei pedepsiți pe nedrept, cinstește „bisericile moldovenești și toate sfintele mănăstiri", stabilește o „adâncă pace" în interior și de aceea „se răspândea zvon despre el și despre dragostea lui de Dumnezeu și de sfintele biserici, iar numele lui era faimos în toate țările și regatele vecine". [18]Istoricul recurge la o retorică insistentă, folosind pleonasmul: „prințul Alexandru, ca un om deștept și înțelept", „bun și milostiv față de toți oamenii" etc.

Prințul reprezintă o adevărată revelație nu numai pentru întregul popor, ci și pentru „marele și singurul domnitor, împăratul turc Suliimen" (mărirea devine excesivă, fără limită - opresiunea turcească părea să fi dispărut brusc, Marele Turc însuși transformându-se într-un adevărat prieten al moldovenilor) care îi trimite „daruri împărătești" și „sceptru minunat", încheind o „pace trainică" (ne întrebăm cât de trainică a putut fi pacea cu turcii...). În final, auzim despre construirea mănăstirii Slatina, când apare elementul miraculos, la fel ca în hagiografii: „Pe când prințul Alexandru se îndrepta spre Slatina, așa cum am menționat mai înainte, când a ajuns în zona dintre satele Corlâteçti și Todereçti, în mijlocul râului Moldova, calul
s-a împiedicat și calul și călărețul au căzut amândoi în apă, pentru că râul fusese revărsat. Dar prințul Alexandru a încălecat un alt cal și a mers neîncetat spre locul dorit și, ca un om înțelept ce era, a înțeles că aceasta fusese una dintre lucrările diavolului...". [19]În concluzie, în cronica lui Eftimie, Alexandru Lăpușneanu este văzut ca o binecuvântare pentru Moldova, ca fiind născut nu pentru sine, ci pentru țară și pentru stat, pentru *res publica.*

[16] *Ibidem,* p. 199.
[17] *Ibidem,* p. 199.
[18] *Ibidem,* p. 200.
[19] *Ibidem,* p. 202.

Azarie primeşte de la Petru Şchiopul sarcina de a scrie o cronică a ţării, cu o privire deosebită asupra anilor domniei sale. Recurge la acelaşi stil retoric, la aceleaşi comparaţii, interjecţii, vocative, epitete şi gânduri ca şi maestrul său, Macarie, al cărui umil ucenic şi fiu se considera. Cronica sa acoperă epoca cuprinsă între 1551 (începutul domniei lui Ştefan Rareş) şi 1574 (anul întronării lui Petru Şchiopul). Modelul de domn propus va fi în continuare Alexandru Lăpuşneanu, o figură strălucitoare, un domn înzestrat cu toate virtuţile, „un bărbat puternic la faţă, cu o înfăţişare frumoasă, calm şi blând”. Admirat de la bun început, Lăpuşneanu este văzut ca un ctitor înţelept, iubitor de pace şi cultural: „... a început să zidească o mănăstire impresionantă, cu o biserică înăuntrul ei, un sanctuar pentru Dumnezeul meu, numită Slatina, atât de frumos împodobită, încât, dacă Dumnezeu ar vrea să locuiască într-o clădire creată de om, aceasta ar fi cu siguranţă. Şi a îngrijit şi de celelalte mănăstiri mai vechi, sporindu-le patrimoniul şi milostivindu-le, şi a zidit sanctuare peste tot, a hrănit pe săraci şi i-a miluit, a înnoit palatele domneşti şi astfel, toate s-au pus în rânduială cu înţelepciune şi ştiinţă”.[20] Evident, Azarie împărtăşeşte aceeaşi părere cu biserica şi boierii în ceea ce priveşte concepţia legată de autoritatea suveranului, motiv pentru care îl elogiază pe Lăpuşneanu - un susţinător al clerului şi al ortodoxiei, dar îi condamnă aspru pe Despot-vodă şi pe loan-vodă cel Cumplit , care, prin politica lor, şi-au atras ura atât a boierilor, cât şi a bisericii. Aşadar, Despot „... a săvârşit multe fărădelegi, punând biruri mari oamenilor, n-a avut milă de săraci şi a urât sfintele tradiţii creştine”, [21]încât, după această cumplită guvernare, A doua venire pe tron a lui Lăpuşneanu echivalează cu începutul unei noi ere: „... razele binefăcătoare ale ortodoxiei au strălucit din nou. Şi cenuşăia care răspândea fumul relei-credinţe s-a stins, iar iarna întunecată a necuraţilor luterani a fost alungată de primăvară, care aducea bucurie oricărei fiinţe, mai ales boierilor, iar valurile au fost înlocuite de o linişte veselă”. [22]Azarie pare să treacă cu vederea în mod deliberat masacrul celor 47 de boieri comis de Lăpuşneanu , întrucât, în concepţia feudală, viclenia era o crimă ce legitima pedeapsa capitală.

Azarie foloseşte şi termeni laudativi pentru soţia lui Lăpuşneanu , doamna Roxane, care a trimis o ploaie de binefaceri asupra celor neajutoraţi şi săraci, şi a plouat şi ea
daruri pentru cei care se trudeau „cu bătrâneţea şi durerile şi greutăţile ei; cu mila ei emoţionantă, îi îndemna pe preoţi să se roage, iar pentru călugării iubitori de Dumnezeu, care îşi petreceau viaţa abstinentă în mănăstiri sau trăiau o viaţă plină de suferinţe în singurătate, le înviora inimile cu vizite repetate”. [23]Se poate observa că pentru Azarie, ajutorul acordat clerului reprezintă o piatră de temelie în alcătuirea elogiilor, biserica fiind considerată un serviciu important de stat, nu mai puţin decât alte servicii, strict legate de domn.

Pe lângă Alexandru Lăpuşneanu, cronica lui Azarie prezintă, aşa cum ne-am aşteptat, şi un alt ideal de domn, întruchipat de Petru Şchiopul (Petru cel Bun), al cărui portret se dovedeşte a fi convenţional: „... om de bună origine, bun la suflet, bun la suflet, milostiv din fire, foarte generos, urând nedreptatea, bun la suflet cu săracii, judecător drept, căci, precum scrie în cărţi, cinstea domnului merge odată cu dreptatea lui. Mulţi au primit nenumărate binecuvântări de la el, mănăstirile şi călugării au luat apă din valurile răcoritoare ale binecuvântărilor sale şi

[20] *Ibidem,* p. 208.
[21] *Ibidem,* p. 210.
[22] *Ibidem,* p. 213-214.
[23] *Ibidem,* p. 215.

cântecele divine au înflorit din nou în bisericile frumos pictate și viața tuturor a început să aibă un ritm lent și toți trăiau în pace și liniște”. [24]Ceea ce este destul de interesant este că pe lângă calitățile obișnuite - înțelepciunea, bunătatea, marea origine - scriitorul adaugă și frumusețea sa, un semn exterior, vizibil al perfecțiunii. Dumnezeu este frumos și așa ar trebui să fie vicarul Lui pe pământ, așa cum spune psalmistul: „Frumos ești, ca nimeni altul printre oameni; gura ta este plină de farmec și de aceea te-a binecuvântat Dumnezeu pe vecie” (Psalmul 44:3).

Autoritatea pământească va fi amplificată și în versurile dedicate emblemei regale, în cusăturile dedicate emblemelor patriarhale și episcopale sau în epigramele pe nume. Compozițiile encomiastice, laudative, mai târziu cusăturile pe emblemă regală vor deveni o carieră în cultura medievală românească. Exista un interes pentru a-i face pe plac celor elogiați, deoarece plăcerea putea fi urmată de recunoștință și răsplată.

Genul versurilor heraldice a fost inaugurat în cultura noastră, atât în limba slavă, cât și în limba românească, de către Udriște Năsturel, în timpul domniei lui Matei Basarab; Năsturel introduce, în practica editorială din Muntenia, modul de compunere și tipărire a unor versuri pe prima pagină a cărților, glorificând patronul tipografiei (cel care acoperea costurile tipăririi acesteia). Aceste versuri își propun să explice, să decodeze - total sau selectiv - simbolurile din emblema persoanei care finanțase tipărirea, iar calitățile descoperite în simbolurile grafice ale emblemei vor fi apoi transferate sponsorului în cauză. Printre figurile stilistice utilizate putem menționa alegoria laudativă, aluzia genealogică, aluzia mitologică, decodarea etimologică.

In *Molitvenicul* imprinted in Câmpulung, in 1635, it is printed the text composed by Udriște Năsturel in Slavonic and entitled, in G. Mihăilă's translation,
La prealuminată stemă a milostivilor Domni Basarabești , invocarea emblemei și scurta sa descriere heraldică facilitează următorul pas în intenția autorului: evidențierea calităților familiei Basarab, transpuse în superlativ (obținut prin utilizarea superlativului *...-est:* cel mai strălucit, cel mai bătrân și cel mai viteaz strămoș al Basarabilor). Astfel, înțelepciunea, vârsta, vitejia care aduce prestigiu („vitejia lor este victoria ce uimește multe urechi”), pacea care domnește asupra țării („conteaua se bucură de o viață liniștită”) sunt toate amplificate și, în final, divinitatea va fi invocată pentru a ocroti familia regală: „O, Doamne, nu-i lăsa să piară Și această coroană a lor să fie lepădată,/ Niciodată să nu se smulgă corbul din sânul lui!”.[25]

În concluzie, aș dori să menționez că unicul meu scop a fost acela de a selecta câteva texte (singura abordare posibilă într-un număr limitat de pagini) care m-au ajutat să descriu mecanismele care au stat la baza unei funcții spirituale și psihologice precise: elogiul. [26]Pentru a contura o imagine cât mai fidelă, am recurs - după cum s-a putut observa - și la scrieri care nu făceau parte tocmai din ceea ce numim istoriografie slavo-română.

A te găsi un protector și a-ți plăcea să oferi protecție în schimb reprezintă aspirația perpetuă a omului. Prezența monarhului elimină orice fel de tulburare și oferă un sentiment de siguranță tuturor supușilor. Dincolo de elogiul „intenționat” adresat patronului, ceea ce este, de fapt, exprimat în textele encomiastice sunt aspirațiile românilor la pace, prosperitate, la

[24] *Ibidem,* p. 219.

[25] In Al. Alexianu, *Istoria poeziei române de la 1570 la 1830,* vol. I, Editura “Porto-Franco”, Gala(i and Muzeul Literaturii Române din București, 1993, p. 30.

[26] See more in Valeriu Marinescu - *Vocația magnificării în literatura română veche,* ed. cit.

multiplicarea „faptelor bune” săvârșite de suveran în folosul tuturor.

ASPECTE ALE EVOLUȚIEI LIMBII ROMÂNE ÎN MEDII STRĂINE (ÎN SPECIAL ÎN CE PRIVEȘTE LEXICUL)

IULIA MARGARIT

Articolul analizează o serie de cuvinte cu atestare problematică în dialectele folosite în România, pe care le pune în legătură cu atestări dincolo de granițele politice românești. Aceasta oferă o confirmare lexicală și semantică valoroasă, dublată de dovezi teoretice valoroase ale convergenței dialectelor românești izolate geografic.

1. După anul 1989, Departamentul de Dialectologie al Institutului pentru Cercetări Fonetice și Dialectale, acum parte a Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan-Al. Rosetti” , a inaugurat seria de cercetări la fața locului în rândul românilor locuitori din afara granițelor țării. În acest fel, au fost efectuate anchete dialectale în centrul și sudul Basarabiei (istorice), în Transnistria, în nordul Bucovinei , în Maramureșul de dincolo de Tisa - astăzi așa-numita Regiunea Transcarpatică din Ucraina -, în bazinul Donului - regiunile Doneck, Lugansk, Dnepropetrovsk și Nicolaev din Ucraina -, în Federația Rusă, în Ungaria (partea de sud-est), în Bulgaria (în zona care se întinde de la Nikopole la Kozlodui, pe malul drept al Dunării). Materialul cules în timpul acestor investigații a fost pregătit și publicat în mai multe volume, continuând seria inaugurată de profesorul Boris Cazacu [1] . This appeared *Cercetări asupra graiurilor românești de peste hotare,* de Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, 2000, *Graiuri românești din Basarabia, Transnistria, nordul Bucovinei și nordul Maramureșului* (texte dialectale și glosar de aceiași autori), *Graiuri românești din Ungaria,* de Maria Marin și Iulia

[1] II s’agit des volumes: *Texte dialectale. Oltenia,* publiés sous la rédaction de Boris Cazacu par Cornelia Cohuț, Galina Ghiculete, Maria Mărdărescu, Valeriu Șuteu et Magdalena Vulpe, 1967; *Texte dialectale. Muntenia,* sous la direction de Boris Cazacu, I“ volume, par Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Ruxandra Pană, Magdalena Vulpe, Bucarest, 1973; IIe volume, par Paul Lăzărescu, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Victorela Neagoe, Ruxandra Pană, Magdalena Vulpe, Bucarest, 1975; IIP volume, par Costin Bratu, Galina Ghiculete, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Victorela Neagoe, Ruxandra Pană, Marilena Tiugan, Magdalena Vulpe, Bucarest, 1987; *Texte dialectale și glosar. Dobrogea,* par Paul Lăzărescu, Victorela Neagoe, Ruxandra Pană, Nicolae Saramandu, Bucarest, 1987 et des glossaires correspondants: *Glosar dialectal. Oltenia,* rédigé sous la direction de Boris Cazacu par Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Nicolae Saramandu, Magdalena Vulpe, 1967; *Glosar dialectal. Muntenia,* par Maria Marin, lulia Mărgărit, Bucarest, 1999; *Glosar Dobrogea,* par Paul Lăzărescu et Nicolae Saramandu, dans *Texte dialectale și glosar. Dobrogea* (voir ci-dessus).

Rev. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 35-47, Bucarest, 2008

Mărgărit, 2005, *Graiuri românești din nordul Bulgariei. Studiu lingvistic. Texte dialectale. Glosar,* par Victorela Neagoe et lulia Mărgărit, 2006.

Investigarea materialului colectat a scos la iveală, pe de o parte, aspectul conservator al dialectelor românești folosite în medii alogene, care era în întregime previzibil, și, pe de altă parte, aspectul inovator al acelorași idiome, a căror evoluție, după separarea de limba lor „mamă”, este cu totul particulară. Există fire invizibile care leagă variantele teritoriale ale limbii române, care sunt acum separate prin acțiunea comună a unor evenimente ale căror cauze depășesc sfera studiului nostru. Astfel, între aceste variante se mențin relații cu totul particulare, reflectate nu doar în persistența faptelor lingvistice arhaice, ci și în sistemul de inovații produse în diferite compartimente ale limbii. În cele ce urmează vom trata concordanțe la nivel de vocabular; nu ar putea fi vorba de coincidențe, ci cu siguranță de tendințe care se regăsesc în ramificațiile aceleiași limbi și care, la un moment dat al evoluției sale, se pot manifesta în zone separate, îndepărtate unele de altele, chiar izolate, pierzând de mult orice contact, dar evoluând totuși conform aceluiași cod lingvistic.

Situațiile pe care le-am ales constituie „cazuri” diferite, dar au în comun faptul că reflectă rezultatul evoluției convergente cu trunchiul lingvistic din care s-au separat idiomurile care fac obiectul studiului nostru.

Scopul abordării noastre este de a prezenta câteva situații care servesc drept exemple ale evoluției izolate și, prin urmare, independente a limbilor în cauză și, astfel, de a evidenția direcția procesului evolutiv pe care acestea îl urmează.

2. Faptele pe care le-am selectat aparțin domeniului formării cuvintelor, semanticii și lexicului în general. Ele constituie cazuri particulare, uneori atipice, a căror explicație - dacă ne limităm pur și simplu la contextul idiomului în cauză - nu este întotdeauna suficientă sau completă.

3. În ceea ce privește domeniul formării cuvintelor, am ales două exemple.

3.1. Am întâlnit sufixul *-ar* în multe localități din Transnistria, folosit pentru a forma denumiri de pomi fructiferi: *merar* „măr”, *nucar* „nuc”, *vișinar* „griottier” *(gr. rom.,* 95). Formațiunile pe care tocmai le-am enumerat se explică prin valoarea colectivă pe care acest sufix o conferă derivatelor: *merar* „purtător de mere”, *nucar* „purtător de nuci”, *vișinar* „purtător de cireșe morello”. Sensul de „mulțime” este coroborat de relația de sinonimie care se stabilește între aceleași derivate și anumite cuvinte compuse *(pom de mere* „măr”, *copac de piersici* „piersic [propriu vorbind nefructif]”), atestat în aceleași localități. Atât derivatul, cât și cuvântul compus corespund sintagmei cu adjectivul neologic *fructifer: (pom) fructifer* „pom fructifer”. Această situație este comparabilă cu cea din dialectele românești din Ungaria, care au procedat într-un mod similar prin crearea sintagmelor *pom de corobefe, pom de legume, pom de roadă.* Procesul comun de formare a compușilor din elemente aproape identice pentru a exprima același concept este explicat.
prin apartenența la același set lingvistic. Derivate care desemnează pomi fructiferi, formate identic, au fost atestate și în zona sudică a daco-ului românesc : *caisar* „cais”, ALRR. *Muntenia și Dobrogea,* III, c. 365/829 puncte; *pom cu cireșe* cireș „cireșă”, NALR. *Oltenia,* II, MN, planșa 42/punctele 911, 916, 917, 977, 980, 983, 989, 990, 994-996; ALRR. *Muntenia și Dobrogea,* III, c. 362/punctele 800, 805; *cireașă,* NALR. *Oltenia,* H, MN, planșa 42/punctele 913, 967; *piersicar* „a pescui”, ALRR. *Muntenia și Dobrogea,* III, c. 365/punctele 800, 803,

805, 807, 818, 829; *vecin* «griottier», NALR. *Oltenia,* MN, întrebările 1170, 1174/pct. 975; *Gl. Olt./pct.* 978, 980; ALRR. *Muntenia și Dobrogea,* III, c. 364/pct. 791, 800, 805, 829, 834, 868.

Derivatele pe care tocmai le-am prezentat, care nu sunt consemnate în dicționare, constituie, fără îndoială, elemente de inovație absolut independente, dar provenite dintr-o tendință latentă comună în variantele teritoriale ale aceleiași limbi.

3.2. *indecalcifiere* „descălecat de pe cal”, *îndezbrăcată* „dezbrăcat”, două formațiuni lexicale care apar în *Gl. Munt.: am îndescălecat* „Am coborât de pe cal” (pt. 830), *eram îndezbrăcată* „M-am dezbrăcat” (pt. 767) au fost asociate în contextul discuției noastre ca exemple ale aceluiași proces derivativ. Ambele sunt formate din derivate moștenite ca atare din latină: **discaballicare* „a da jos de pe cal”, respectiv **disbracare* „a se dezbrăca”, care prin sensul prefixului reprezintă, în limba originală, inversul acțiunilor **încaballicare, *imbracare.* Aspectul lor de creații prefixate, explicabil prin faptul că complexul sonor a fost moștenit ca atare, le face incompatibile cu repetarea aceluiași proces în cadrul sistemului derivativ românesc. Credem că acest caz este într-adevăr un exemplu de adăugare analogică a particulei derivative sub influența verbelor antonime *încăleca.* "a călări", *îmbrăca* „a se îmbrăca” și nu o derivare propriu-zisă, mai ales că aportul prefixului este nul din punct de vedere semantic. Găsim o confirmare exactă a acestui fapt în atestarea unei alte forme, create în mod similar, în condiții identice, într-o zonă extremă, simetrică geografic față de Țara Românească: Regiunea Transcarpatică (Maramureșul istoric) din Ucraina. Acolo, în localitatea Apșa de Jos, a fost înregistrat termenul *îndescuiat* în timpul unei anchete dialectale efectuate după 1989 (vezi TD *Bas., Glosar,* sv). Acest fapt se explică prin presiunea pe care o exercită verbul *încuia* „a bloca” <lat. *incuneare* trebuie să fi exercitat asupra celuilalt termen al perechii, *descuia* „a deschide broasca” <lat. *discuneare.* Așa capătă un aspect regulat verbele care exprimă acțiuni structural reversibile: *încăleca, îndescăleca', îmbrăca, îndezbrăca; încuia, îndescuia.*

Nu este lipsit de interes să subliniem dezvoltarea independentă a aceluiași proces lingvistic în zone laterale ale limbii daco , ca expresie a unei tendințe comune a aceleiași limbi: ascensiunea prefixului *în-* asupra altor particule cu funcție derivativă.
evidentă atât în derivarea în sine, cât și în derivarea analogică, pe de o parte, și tendința de a standardiza perechea analogică din punctul de vedere al prefixului, pe de altă parte.

4. În prezentarea elementelor domeniului vocabularului am adoptat principiul ordinii alfabetice.

arândui „a aranja, a aranja oamenii/obiectele în funcție de rangul lor” (= *în/la rând),* formarea parasintetică *(a + rand* „rank” + sufix. verbal *-ui),* neînregistrat în dicționare sau glosare, se găsește într-un text cules de la românii care locuiesc în Valea Timocului, în Bulgaria: *La ea sa dus și politici și mărimuri și din țâre multe, din Grecia, de unde nu? Și cand am fost la ea, a fost lume multă [...] Ne-a arânduit și am trecut și noi. Și când tunarăm [...] la ea, nu întrebă: Care vă e rânduiți să treceți?* (Monica Budiș, *Comunitatea românească de pe Valea Timocului,* 2001, 117) „Au fost și politicieni și oameni importanți care au mers la ea [se referă la o femeie despre care se presupune că are daruri profetice], veniți din multe țări, din Grecia și de oriunde doriți. Și când am fost la casa ei, au fost mulți oameni. [...] Ne-a pus în ordine și am trecut pe rând. Și când am intrat în casa ei, ne-a întrebat: Care este rândul vostru

să treceți?” Trebuie menționat că la baza derivării acestui cuvânt se află o construcție prepozițională veche, *un rând* „pe rând; după rang”, ale cărui elemente constitutive s-au contopit și care face parte, prin urmare, din seria construcțiilor prepoziționale care, conform DA, stau la originea cuvintelor corespunzătoare: *aculma* „a se înclina” < *a* + *culme* „vârf”; *amâna* "amână" < *a* + *mână* „mână”; *amurgi* „începe să se întunece” <*a* + *murg* „negru” (vorbitor despre animale și în special despre cai); *aprumuta* „a da cu împrumut; a lua cu împrumut” <*a*+ *prumuf, asori* „a se încălzi la soare” <*a* + *soare* "soare".

Acest derivat nu ne-ar fi atras atenția dacă nu l-am fi întâlnit și în dialectele Țării Românești: *Ăilanți **arânduiți,** la ora cutare, dimineață, voi plecați, fiecare, zice, unde știți c-aveți unități!* (TDM, I, 108, punctul 682, Cetățenii din Deal, Argeș) „Ceilalți aliniați, la cutare oră mâine dimineață, fiecare să plece”, a spus el, „de unde știți că vă sunt unitățile.”

Același cuvânt, neatestat până acum, se găsește pe ambele maluri ale Dunării ca o inovație specifică, dezvoltată de fiecare grup de limbi independent, altfel dicționarele sau glosarele ar fi trebuit să-l menționeze.

a bea „A găti”, termen neatestat până în prezent, a fost detectat în materialul dialectal furnizat de românii din Bulgaria. Ca substantiv agent, constituie un derivat analizabil: *(îm)buca* „a înghiți” + sufixul *-tor* (m.), *-toare* (f.). Dificultatea explicării acestui derivat provine din faptul că sensul tranzitiv al cuvântului care stă la baza derivării *((îm)buca* „a hrăni (pe cineva)”) nu este foarte ușor de identificat. L-am găsit în opera lui Lordache Golescu, unde acest sens este cu atât mai valoros cu cât apare în explicațiile autorului despre expresia *încă cu cașul la gură* . "tot have milk on the buze" (literalmente "cheese in the mouth": *adică copil până acum, după*
asemănarea păsărilor ce, până puii au caș la gură, îi îmbucă mumeli „adică nimic altceva decât un copil, ca păsările, ai căror pui sunt hrăniți de mame cât timp au încă lapte pe buze” (Lordache Golescu, *Scrieri alese,* (1991, 181). De fapt, DA susține, *sv. îmbucă,* Al treilea sens, mențiunea [În jurul orașului Brașov, despre mamele care își hrănesc copiii mici] „a mesteca mâncarea copiilor în propria gură, înainte de a li-o da, pentru a le facilita digestia”: Imbucă *-i pâinea, înainte de a io da* „a-ți mesteca pâinea, apoi dă-i-o să mănânce”.

Se presupune că *îmbucă* a cunoscut ulterior o lărgire de sens, așa cum era de așteptat: „a da de mâncare, a hrăni ca persoană calificată pentru aceasta prin ocupația sa, repetat ocazional (a găti la mese de nuntă, înmormântări, comemorări, ospețe) sau prin statut social (femeie căsătorită, cu familie; gospodină)”. Cât despre aspectul formal (absența prefixului) al cuvântului, putem găsi, fără îndoială, explicații. În ALRM, III, seria nouă, fișa 896 [întrebarea 4061], au fost notate următoarele răspunsuri pentru noțiunea „a găti”: *bucătăreasă* (Valahia, Dobrogea, Moldova); *bucătăreasă-colcerifă* (pt. 31, Vânători, Sighișoara; pct. 130, Poiana Sibiului); *bucătăriță* (Bucovina, pct. 365, 368); *socăciță* (Banat, parțial; Crișana, Transilvania, Maramureș); *gătătoare* (Banat, pct. 36); *fierbătoare* (Transilvania, pt. 167). Aici putem observa faptul că derivatele sunt simple, fără adăugarea unui prefix în raport cu cuvintele din care provine derivarea.

Deși absent din seria de cuvinte enumerate anterior, *cuvântul „bucătoare”* ar fi putut fi creat conform tipului derivativ pe care îl ilustrează *(fierbătoare, gătătoare)*. Mai mult, ni se pare probabil că forma prefixată pe care ar avea-o derivatul *(îmbucătoare)* a atras abrevierea (> *bucătoare)* prin lungimea și inconvenientul aspectului său fonetic.

Cu acest cuvânt, suntem din nou aduși în fața unui element derivat dintr-o bază atestată exclusiv în limba „mamă”. Dialectele comunităților românești din Bulgaria au completat, fără îndoială, o tendință care exista deja în limba românească veche, dar care, din anumite motive, nu se mai dezvolta.

Este necesar să subliniem, de fapt, că întâlnim adesea membri ai familiei lexicale a unui cuvânt împrăștiați pe ambele maluri ale Dunării, cum este cazul elementelor *bior, dârdifei, întrecă, mălăier,* precum și în alte teritorii *(dealǎ, porcotină, sâmitale).*

4.1. *bior* „bivol” a fost atestat în dialectele românești din Bulgaria: *Tat-al meu are în Crăciunel tarla ... ș-a avut car cu biori* „Tatăl meu are o parcelă aratată în Crăciunel ... și avea o cară cu bivoli” (Dragaș-Voievoda). Acest cuvânt stă la baza derivatului feminin *bioarcâ,* pl. *bioarce* „bivol”, neatestat până în prezent, consemnat în *ALRR-Munt. și Dobr.,* II, c. 212, MN, pct. 828.

dârdiței „bucăți mici de jeleu” a fost atestat ca substantiv (m., pl.) în *Gl. Munt.,* pt. 835, Malu, plecare, din Giurgiu. Cât despre originea sa, poate fi urmărită până la rădăcina verbului *dârdâi* „a fi zguduit de fiori”, care are un sens similar atunci când este folosit în legătură cu cuvântul *piftie*
„jeleu de carne”; „a tremura fără să-și piardă consistența solidă sau să curgă” (vezi MDA, sv, 6°). We recently encounter it between the Romanians of Bulgaria: *Jelenia la aea, osu-ăla așa ... când o bagi dă să răcește ... când este încă caldă, îi pui numai usturoi și ea* [= piftia] *când se răcește să jelește [*= se încheagă] *și să face-așa, ca jele-așă-așa, dârșa* , dărâșca Loveci, regiunea Pleven) „Jeleul pe care îl are ăsta, osul ăsta acolo, când îl punem la răcit... cât e încă fierbinte punem doar usturoi pe el și [= jeleul de carne] se coagulează când se răcește și devine așa, ca o înghețată, ea tremură așa”. *Dârdiței* constituie o formațiune analogică, probabil un *pluralia tantum* format după *tăiței* „tăiței”, defalcați și analizați ca *tă-i-ței,* structură reprodusă exact. Pentru a completa prezentarea acestui termen, adăugăm faptul că localitățile în care se găsesc verbul și substantivul sunt situate de o parte și de alta a Dunării și separate de distanțe nesemnificative.

împletite „competiție, competiție, mai ales când se vorbește despre cai” s-a notat în localitatea Zagrajden (Bulgaria): *La Tudoriță, în marginea satului, la poleană să strânge caii, iese copii și mai d-ăștea ca mine, nu baș copii și încep, încură cu coșii, cocii, cum le zice, costurile să spui, cum să văd și naștere ntrece copiii.* „În ziua de Sfântul Teodor, la marginea satului, într-o poiană, se adună caii, ies băieți și flăcăi ca mine, nu chiar băieți, și se angajează în întrecerea de *coșii, cocii,"* cum se numesc, *cosițe* „ E *nadbeagvani* [cuvânt bulgar], cum să spun, competiție, concurs, băieții concurează între ei.” DA sv *întrece* observați un *întrec postverbal,* însoțită de o marcă grafică cu semnificația de „arhaism”, atestată exclusiv în opera lui Anton Pann și bănuită a fi creația sa personală: *îi pune capul cel sec I Cu-nțeleptul la* ***întrec*** „Cu înțeleptul însuși îndrăznește / Să-și compare capul gol” *(Povestea vorbei,* I, 93). Poziția DA pe acest subiect este contrazisă de realitatea lingvistică. În *Gl. Dobr.* we find *întreacă: Cum s-ar spune întrecere ... ieși pe un drum sau pe un islaz și te iei la* ***întreacă*** „Cum am zice concurs... ieșim pe potecă sau pe o pășune și ne punem la concurs” (pct. 875, Niculițel, plecare, din Tulcea). În aceeași sursă găsim și *varianta antreaca,* cu proteză: *Facem* ***antreaca pă*** *dig ... făceam* ***antreaca,*** *adică care iese primu, care are calu mai iute și iese primu.* „Ne întrecem pe dig... ne întrecem, adică, cine va fi primul, al cui cal va fi cel mai rapid și cine va fi primul”

(pt. 871, comuna 23 august, plecare, din Tulcea).

Secvența *o intersectează* sugerează o posibilă construcție anterioară cu prepoziția *a* (aceasta din urmă atestată, de altfel, în *Gl. Dobr. I* pt. 881, 883, 901). Frama *a-ntreacă* reprezintă un context favorabil aglutinării, fenomen pe care îl considerăm complet probabil.

Din derivata regresivă primordială, *întrec,* a fost format, printr-o analogie al cărei model a fost probabil *intercere,* întrebarea feminină , păstrat ca atare în dialectele românești din Bulgaria. Cât despre *antreacă,* înregistrată în Dobrogea, presupunem că modificarea formală trebuie să fie rezultatul

răspândirea vocalei prostetice, astfel încât treptele **a întrecă* > **antrecă* va fi fost urmat de *antreacă.* Este posibil ca varianta simplă *întrecă* a suferit ea însăși o regularizare conform *modelului antreacă,* ceea ce ar fi dus la dubletul *antreacă I întreacă.*

întrecă, antreacă, întreacă (pe care le enumerăm în ceea ce considerăm a fi ordinea cronologică a apariției lor) reprezintă reflectarea aceluiași fenomen de derivare regresivă, manifestat în variante lingvistice vecine teritorial, dar separate de granițele statale. Atestarea singulară a variantei inițiale în opera lui Anton Pann a provocat atitudinea suspicioasă a autorilor DA cu privire la identitatea cuvântului în cauză. Născut în Sliven, Bulgaria, acest scriitor ar fi putut, însă, să cunoască derivatul regresiv chiar din vorbirea sa maternă sau l-ar fi putut crea în conformitate cu posibilitățile de îmbogățire prin procese interne, specifice limbii române (cf. cazul similar *petrec* < *petrece* „a trece (timpul)", v. DLR *sv.).*

Este cert că cercetările efectuate în comunitățile românești din Bulgaria au sporit numărul atestărilor unui cuvânt supus controverselor, ducând la clarificarea identității sale, precum și a originii sale.

mălăier (dérivé à partir du mot *mălai* «farine de maïs») se trouve dans *Gl. Dobr. I* pt. 895 avec l'explication «marchand itinérant qui vend du poisson». Sans connaître le mode de vivre de la population riveraine (il y est question particulière du Danube), nous pouvons avancer des suppositions destinées à déceler la façon dont l'on a créé ce dérivé dans la localité respective. Les enquêtes dialectales effectuées en Bulgarie nous en offrent l'explication complète, qui est à trouver dans une narration relative au mode de vivre des communautés roumaines de la rive droite du Danube, dont la principale source de subsistance sont la pêche et le troc avec du poisson : [Tatăl povestitorului] *să ducea dimineața, scotea sculele, lua peștele, venea, să ducea, îl duceți lua fun ban. Dacă nu putea să-l vânză pă bani... venea colea-n maidan și zbiera „pește pă mălai! pește pă mălai!" Să ducea nevestele cu găvanele cu făină și-umplea sacu cu făină și ne-a arânit și pă noi din asta* (TD-Bulg., 78) «[Le père du narrateur] allait au matin, ôtait les engins, prenait le poisson, venait, allait, le portait [au marché], en gagnait quelque argent. S'il ne réussissait pas à le vendre contre de l'argent, il venait là en marge du village et commençait à crier : „poisson pour de la farine de maïs! poisson pour de la farine de maïs!" Et les femmes mariées y venaient avec des écuelles pleines de farine et en emplissaient son sac à farine et c'est avec ça qu'il nous a nourris.»

4.2. ***dealǎ, doghilă-.*** Primul dintre acești doi termeni a fost atestat în localitatea Suseni de plecare, din Gorj *(Lexic reg.,* I, 44) și recent, încă în provincia Oltenia *(Dicf. Oit.,* 70), cu sensul de „imperfecțiune, defect fizic sau moral, viciu ascuns". Raportat în limba textelor secolului al XV-lea, *dealǎ* „exploatare, acțiune", împrumutul slav vechi *(delo,* vezi MDA sv; Densusianu, ILR, II, 322) cade în desuetudine în secolele următoare, dar este reînviat de

administrația rusă în așa-numita perioadă a Regulamentului Organic, dobândind sensul special de „dosar” (vezi SDLR sv), pentru a decădea apoi definitiv, împins în
limba periferică prin concursul neologismelor romanice. lorgu Iordan a remarcat o situație foarte similară în ceea ce privește *delà,* atestat în Moldova în localitatea Borăști de la plecare, din Vaslui cu sensul de „dispută, ceartă”, într-o notă lexicală publicată în BIFR (VII-VIII, 1940-1941, 233-234): *„Delà,* la început o expresie juridică (cel mult și administrativă), deci un cuvânt tehnic, desemnând un anumit tip de dispută, și-a pierdut caracterul special în momentul în care a fost adaptat de «nespecialiști», pentru a ajunge la sensul comun de «dispută în general»”. Acest sens nu este menționat în articolul respectiv din MDA. În graiurile oltenești, acest cuvânt s-a fixat în urma unei modificări semantice, evoluând de la sensul de „problemă, chestiune” la sensul de „problemă anume constând dintr-un defect fizic sau moral” (vezi MDA sv *,* 8°-9°).

Același cuvânt supraviețuiește în dialectele românești din Transnistria, insinuându-se în structura unei expresii mai vechi: *a face o treabă* „a face un (anumite) lucru” > *a face o delà* „a rezolva o problemă”. Vitalitatea acestui cuvânt, precum și reconstrucția sa în raport cu varianta atestată în secolul al XV-lea (presupunând că aceasta s-a păstrat), se explică prin presiunea mediului slav din zona pe care tocmai am indicat-o. În dialectele românești din zona Volgogradului, în Ucraina, acest cuvânt s-a fixat ca adjectiv, rezultat al unui semicalc realizat asupra sintagmei adjectivale *a lui treabă,* însemnând aproximativ „bun și cinstit”: *doghila* [docilă] „cinstit, de bună reputație”: *om doghilă.* Substituirea substantivului în sintagmă și reconstrucția acestuia *(din treabă I din dilă)* printr-un semicalc de structură (Hristea 1978, ...), urmată de sudarea substantivului cu prepoziția, în varianta fonetică locală, caracterizată prin alterarea dentalei *(*dedilă > *deghilă* [debilă]), a dus în final la apariția unui cuvânt nou, specific lexicului dialectal al acestei regiuni: *doghilă,* în modelarea căruia trebuie probabil să se considere și corelația cu expresia antonimică *a lui nici o treabă .* „fără valoare sau importanță”, astfel încât alături de modificarea *lui treabă > de-o treabă* am fi putut avea **deghilă > doghilă.* Alterarea sintagmei prin înlocuirea substantivului dovedește capacitatea pe care o au idiomurile în cauză, deși minoritare în rândul populației locale, de a absorbi cuvântul slav și de a-l adapta propriului sistem lingvistic (adică celui al limbii române).

Ambele coduri lingvistice - unitatea de rang superior, limba, și unitatea de rang inferior, patoisul, au reacționat în același mod la factorul influenței străine, preluând cuvântul împrumutat și valorificându-l în funcție de circumstanțele istorice, în grade diferite de restricție a utilizării. Ca urmare a unei combinații complexe de circumstanțe, utilizarea sa a depășit, în patois, limitele „matrițelor” de construcții lexicale specifice limbii române.

porcotinâ. După cum am menționat deja, există situații în care evoluția paralelă a idiomurilor românești vorbite dincolo de granițele țării noastre reflectă faze diferite în desfășurarea unei inovații, comparativ cu limba „mamă”. De exemplu, adjectivul *„porcotos”* a fost înregistrat în DLR și în MDA, în ciuda absenței sale din alte dicționare, ceea ce îi evidențiază calitatea.
a unui element destul de recent. Conform DLR, cuvântul, cu un prim sens „lacom” (vorbitor de oameni), este răspândit în sud-vestul Transilvaniei, în timp ce cu un al doilea sens „care se comportă ca un porc, grosolan; obscen” (metaforic, vorbind de oameni) este calificat drept

regional. Originea acestui termen, în general puțin atestată, este explicată atât de sursa pe care tocmai am citat-o, cât și de MDA, în același mod: „prin derivare din *porc”.* Această indicație ar rămâne insuficientă, dacă nu l-am completa cu atestarea cuvântului care constituie baza derivației, *porcotinâ,* în sudul Basarabiei: *Oamenii au început să-și boteze cu acest nume* [= Țigan] *câinii, motanii, iar unii mai obraznici și porcii (vă pot da în acest sens : gospodar și-a „drămăluit” astfel un an de zile porcotina, până la un Ignat, când a vârât, fără scrupule, cosorul în animal).* (N. Dabija, Harta noastră care sângerează. Râul în căutarea mării - Scrisori din Basarabia, 2003, 34-35). „Oamenii au început să dea această denumire [«Boem»] câinilor lor, pisicilor lor și chiar - unii care erau mai năzdrăvani - porcilor lor; vă pot da, în acest sens, o adresă concretă: în satul Codreni din vechiul raion Căinări, unde un țăran și-a hrănit meticulos animalul, pe care îl numea *porcotinâ,* timp de un an, până într-o zi de Ignațiu [sărbătoarea Sfântului Ignațiu Teoforul, pe 20 decembrie, când oamenii de la țară își sacrifică porcii pentru a pregăti cârnați și carne de Crăciun], când l-a sacrificat fără scrupule cu scoarța.”

Samital. În investigațiile dialectale pe care le-am întreprins în localitatea Slivovovik din Bulgaria, am întâlnit o formă pronominală folosită în formule de răspuns la salut:

-*Noroc!* "Bună dimineaţa!"

- *Mulțumesc sâmitale! „Îi* mulțumesc *lui Samitale!”*

Am întâlnit forme similare în regiunile Doneck (localitatea Bairak) și Lugansk din Ucraina:

- *Noroc!* "Bună dimineaţa!"
- *Samo dumitale! „Samo* vouă!” [literalmente „Domnia Voastră”]
- *Noroc!*
- *Aceeași dumneavoastră .*

Am constatat că ambele grupuri de dialecte românești au completat o tendință ale cărei începuturi sunt observabile în dialectele:

- Valachie: *Marița, o săteancă, se duse la vecina sa Ioana, și găsind-o la pânză, îi spuse după obicei „ajteziua, surată Ioană!" Ioana răspunse „Țum tale, surato Marițo!”* (Trifulescu, *Lumina pentru toți,* 415 dans l’addenda au HEM, IIIe vol., col. XXI) «Mariette, une villageoise, alla chez sa voisine Jeanne, et, la trouvant en train de tisser, lui dit selon l’habitude: ajte-ziua [= aj(u)te ziua, «que le jour te soit prospère», littéralement «que le jour t’aide»], compagne Jeanne! Jeanne lui répondit:

- *Poveste de sumă* „Vă mulțumesc Domniei Voastre,” tovarășă Mariette!

-Moldova; folosim un pasaj din opera poetică a lui Mihai Eminescu pentru a ilustra acest lucru:

lntâlnește-un om în drumu-i, cam grăbit, din cale-afară:
- „Bună noapte!” „ ***Țam mitale!”*** *„Cine esti?”*
— „Sant Miez de noapte!”
„A dat peste un tip destul de grăbit și unic:
- Noapte bună! - Mulțumesc, stăpâne! Cine ești?
- Sunt Miezul Nopții!

Formula abreviată *țam mitale* < *multăm dumitale* (unde verbul are o formă „puternică” ce nu se folosește niciodată în afara expresiilor de politețe), pe care am fi fost înclinați să o

atribuim geniului lui Eminescu dacă nu am fi întâlnit-o în texte non-literare, dovedește iminența procesului de aglutinare. Forma *sâmitale < samitale < țamitale,* pe care o putem explica cu ușurință fără a intra în detalii fonetice, reprezintă contracția secvenței verb + pronume, care, nemaifiind înțeleasă, era asociată tautologic cu verbul care fusese deja absorbit în ea. Adăugând la aceasta observația că secvența *(am neavoastră* a fost atestat și în sudul Basarabiei (Ștefanucă, *Nistrul de jos,* 207) și în Transnistria (Smochină 1939, 47), încercăm să explicăm extinderea acestui fenomen la regiunile Doneck și Lugansk. Varianta creată în aceste ultime două regiuni reflectă aceeași tendință panromânească, acționând în spații îndepărtate și necontigue.

5. Dialectele românești dincolo de granițele politice ale României continuă dezvoltări semantice rămase neterminate în alte subdiviziuni teritoriale ale limbii. Ne referim aici la *Ciolan,* Împrumut slav care în dialectele Transnistriei apare cu noul sens „carne fără grăsime": *Când îl vezi că **ciolanu** să dezlichește de la oase, îs gata* [reciturile mândriei]. *Să iau **oasile de la ciolan*** [când se pun răciturile în farfurii]. „Când vezi că carnea slabă se desprinde de pe oase, ei [meznurile] sunt gata [= au fiert suficient]. Îndepărtăm oasele din carnea slabă [când punem mezelurile pe farfurii]." Asociația *ciolanu de la oase, oasele de la ciolan (ciolan* înseamnă, în limbaj literar, același lucru cu **os** „oase", dar cu o restricție semantică, adică vorbește doar despre oasele din care se desprinde carnea sau care sunt folosite în anumite feluri de mâncare) confirmă *semantica confuză a **cuvântului*** . [= came conservată în suc propriu]. *Trec prin misorubcă* [mașină de tocat cam] ***ciolanu.*** *Facem catlete* [= chiftele] *din **ciolan.*** „Punem carnea macră în oale și pregătim carne conservată în suc propriu. Eu dau carnea prin mașina de tocat. Facem chiftele din carnea macră tocată mărunt."

Raportat de D. Șandru 1998, 187, în aceeași zonă, în urma cercetărilor pe care le întreprinsese acolo în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, *ciolan* a fost înregistrat în sondajele AFLR în punctul 891 din Dobroja, cu un
surprinzător sens „corp de animal cu pielea": *Am luat ciolanu l-am pus pe foc. Am adunat un braț de lemne și i-am pus foc. Apoi venea femeile din Turcoaia, de la satu-ăla, altele cerea seu de lup, altele cerea carne de lup, altele cerea beregata de lup, altele luau cenușa.* „Am luat trupul jupuit și l-am pus peste foc. Am adunat o mână de țagle și le-am aruncat în foc. Apoi au venit femei din Turcoaia, acel sat, unele au cerut seu de lup, altele au cerut carne de lup, altele au cerut gâtul lupului, altele au luat cenușa." Posibilitatea comparației cu dialectele din Transnistria, în absența căreia această ultimă atestare ar fi rămas îndoielnică, arată că sensul de singular prezent în textul cules în Dobrogea reprezintă faza semantică „corp de animal jupuit" care duce de la sensul de „os" la cel de „carne".

viol „piatră", sens arhaic, întrucât substituția *ripam > petram* provine din latina populară (vezi ILR, 44), atestată în expresia *se face râpă* (în loc să *stea cu fața spre piatră)* „a se întări, a deveni ca piatra" (vorbind de mămăligă) (ar putea fi aceasta o recuperare a semantismului originar din limba română?), *Gl. Munt.,* pct. 786, a dezvoltat un sens aparte, „pârâu, torent, mai ales în timpul ploilor abundente". *Când începe, turna ca cu cofa [...] La un moment dat venea **rapile** să m-acopere cu cal cu tot* „Când a început, ploua cu găleata. La un moment dat, torenții s-au năpustit să mă acopere, călare cum eram" AFLR, punctul 732. Același sens a fost atestat și la românii din Regiunea Krasnodar, Federația Rusă: *Pânza pentru cămăși o zoleau și o*

ghileau la râpă „Inul pentru cămăși se spăla și se albea în râpă” Pavel, *Gr. Rom.,* 129. Și acest caz reflectă o evoluție identică în două ramificații teritoriale foarte îndepărtate, explicabile prin apartenența la același trunchi lingvistic.

*

Exemplele tocmai prezentate arată că dialectele românești utilizate în mediile lingvistice alogene evoluează independent, dar *convergent cu întreaga* limbă din care fac parte. Prezența acelorași elemente lexicale în teritorii separate prin granițe sau prin spații mari între granițe atestă conservarea anumitor fapte sau continuarea anumitor procese care au încetat la nivelul limbii „mamă” (cf. *bucătoare).* Fenomenele de prefixare superfluă, identificate în Faire la sud de daco-ul românesc și în Faire diametral opus, Maramureșul de dincolo de granița Tisei *(îndescăleca, îndezbrăca, îndescuia)* sunt manifestări ale aceluiași proces, care introduce o similaritate formală în perechile de antonime, unde prefixul *în-* este evident pur prostetic în termenii formal redundanți.

Fără a minimaliza influența factorilor de mediu care au blocat uneori și alteori au deturnat evoluția organică a unor idiomuri românești separate sau izolate, ne bazăm pe materialul înregistrat pentru a argumenta că dezvoltarea acestor idiomuri, chiar dacă uneori încetinită, pe alocuri acoperă calea care i-a fost atribuită prin apartenența la trunchiul unic al limbii române.

BIBLIOGRAFIE

AFLR — *Arhiva fonogramică a limbii* române a Institutului de Lingvistică „Iorgu lordan Al. Rosetti».

ALRM, I-III — *Micul atlas lingvistic român,* série nouvelle, Ier vol., 1956, IIe—IIIe vol., 1967.

ALRR - Munt. și Dobr. — *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Muntenia și Dobrogea,* 1-IV, par Teofil Teaha, Mihai Conțiu, Ion Ionică, Paul Lăzărescu, Bogdan Marinescu, Valeriu Rusu, Nicolae Saramandu, Magdalena Vulpe, Bucarest, 1996-2004.

Bărbuț, Dicț. olt. — Dorina Bărbuț, *Dicționar de grai oltenesc,* Craiova, 1990.

BIFR — „Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»", Jassy, 1934-1947.

BL — „Bulletin linguistique", Bucarest, 1933-1948.

DA — Académie Roumaine, *Dicționarul limbii române,* Bucarest, 19131948.

Densusianu, ILR — Ovid. Densusianu, *Istoria limbii române,* Edition de J. Byck, Ier, IIe vol., Bucarest, 1961.

DLR — Académie Roumaine, *Dicționarul limbii române* (DLR). Série nouvelle, Bucarest, 1965 et suiv.

Gl. Argeș — D. Udrescu, *Glosar regional Argeș,* 1967.

Gl. Dobr. — *Glosar Dobrogea,* par Paul Lăzărescu et Nicolae Saramandu, dans *Texte dialectale și glosar. Dobrogea,* par Paul Lăzărescu, Victorela Neagoe, Ruxandra Pană, Nicolae Saramandu, 1987.

Gl. Munt. — *Glosar dialectal. Muntenia,* par Maria Marin, Iulia Mărgărit, Bucarest, 1999.

Gl. Olt. — *Glosar dialectal Oltenia,* rédigé sous la direction de Boris Cazacu, par Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Nicolae Saramandu et Magdalena Vulpe, 1967.

Gr. rom. — Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, *Cercetări asupra graiurilor românești de peste hotare,* Bucarest, 2000.

HEM — B. Petriceicu Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae.* Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor. Tomul l-III, București, Stabilimentul grafic Socec și Teclu, Tom I-II: 1887, Tom III: 1893.

ILR — *Istoria limbii române,* par Florica Dimitrescu, Viorica Pamfil, Elena Barborică, Cristina Călărașu, Maria Cvasnâi, Liliana Ruxăndoiu, Mirela Teodorescu, Elena Toma, 1978.

Lexic, reg. — *Lexic regional,* I, rédaction et coordination: Gh. Bulgăr, 1960; II, rédaction et coordination: Lucreția Mareș, 1967 (Societatea de Științe Istorice și Filologice).

Mărgărit 2006 — Iulia Mărgărit, *Un pronom de politesse dans Ies parlers roumains de Bulgarie: sămilale,* dans *Revue des études sud-est européennes,* Tome XLIV, n°s 1-4, pp. 465-173.

MDA — Academia Română, Institutul de Lingvistică «Iorgu Jordan-Al. Rosetti»; *Mic Dicționar Academic,* Ieri vol., Lettres AC, 2001; II ^și^ vol., Lettres DH, 2002; III ^e^ vol., Lettres I-Pr, 2003; IV ^e^ vol., Lettres Pr-Z, 2003, București, «Univers Enciclopedic».

NALR - Olt. — *Noul Atlas Lingvistic Român pe Regiuni. Oltenia,* 1er—V^e^ vol., rédigé sous la direction de Boris Cazacu, par Teofil Teaha, Ion Ionică et Valeriu Rusu, Bucarest, 1967-1984.

Smochină — N. P. Smochină, *Din literatura populară a românilor de peste Nistru,* Anuarul Arhivei de Folklor, V, 1939, 47.

Șandru 1998 — D. Șandru, *Graiul românesc din Transnistria,* dans „Fonetică și dialectologie”, XVII, 1998, pp. 185-200.

Ștefănucă, Nistrul de jos — P. V. Ștefănucă, *Cercetări folclorice în Valea Nistrului de jos,* dans AAF, IV; pp. 31-227.

TD-Bas. — Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, *Graiuri românești din Basarabia, Transnistria, nordul Bucovinei și nordul Maramureșului.* Texte dialectale și glosar, Bucarest, 2000.

TD Bulg. — Victorela Neagoe, Iulia Mărgărit, *Graiuri dacoromâne din nordul Bulgariei. Studiu lingvistic. Texte dialectale. Glosar,* 2006.

TDM, I-III — *Texte dialectale. Muntenia,* sous la direction de Boris Cazacu. Ier vol., par Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Ruxandra Pană, Magdalena Vulpe, Bucarest, 1973; IIe vol., par Paul Lăzărescu, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Victorela Neagoe, Ruxandra Pană, Magdalena Vulpe, Bucarest, 1975; IIIe vol., par Costin Bratu, Galina Ghiculete, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Victorela Neagoe, Ruxandra Pană, Marilena Tiugan, Magdalena Vulpe, Bucarest, 1987.

TD - Ung. — Maria Marin, Iulia Margărit, *Doamne romănce din Ungaria. Studiu lingvistic. Text dialectal. Glosar,* 2005.

LINGVISTICA BALCANICĂ
ȘI COOPERAREA REGIONALĂ

SEIT MANSAKU
(Tirana)

Interesul deosebit al filologiei albaneze pentru lingvistica balcanică a fost condiționat de doi factori principali: în primul rând, deoarece problemele fundamentale ale istoriei poporului albanez și ale limbii albaneze sunt strâns legate de istoria și limbile altor popoare balcanice. În al doilea rând, având în vedere că limba albaneză are texte scrise târzii, analiza relațiilor vechi de secole cu alte limbi balcanice este foarte importantă pentru a arunca o nouă lumină asupra perioadelor antice ale istoriei sale. Există numeroase domenii de colaborare. Întreprinderea de proiecte comune, publicarea de lucrări cuprinzătoare privind lingvistica balcanică, reprezintă una dintre aceste sarcini.

Ideea lingvisticii balcanice este străveche. Au trecut aproape două secole de când cercetătorii, lingviștii și istoricii au observat că limbile din Balcani, deși de origini diverse, au trăsături comune nu doar în lexic, ci și în fonetică, fonologie și structură gramaticală. Aceste trăsături comune, această afinitate dintre limbile acestei regiuni nu provin din faptul că toate, cu excepția turcei, aparțin familiei de limbi indo-europene, ci din faptul că sunt toate limbi vecine, vorbite într-un teritoriu limitat, de popoare care, de-a lungul secolelor, au avut destine istorice și culturale comune sau similare, în condiții de contact permanent și uneori chiar simbioză.

Nu intenționez să relatez aici istoria lingvisticii balcanice; există deja numeroase sinteze pe această temă. Totuși, nu pot să nu menționez anumite momente care servesc drept repere în ceea ce privește întemeierea și dezvoltarea acestei ramuri a studiilor filologice.

Primul lingvist care a semnalat existența unor concordanțe sau afinități între limbile balcanice a fost slavistul sloven B. Kopitar, care în 1829, în *„Jahrbücher der Literatur”,* Wien, 46 Band, pp. 59-106, a subliniat cu o expresie figurată faptul că în teritoriul balcanic există „doar o formă de limbă autentică, dar cu o limbă separată”. B. Kopitar a ajuns la această concluzie analizând originea pronominală a articolului hotărât postpus în trei limbi: albaneză, română și bulgară. Aproape 20 de ani mai târziu, în 1850, August Schleicher în lucrarea sa *„Die Sprachen Europas”,* conform

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, pp. 49-56, București, 2008

Traducerea franceză a lucrării lui Hermann Ewerbleck „Limbile Europei moderne”, Paris 1852, în explicarea situației lingvistice din Peninsula Balcanică, ar observa că toate cele trei limbi (albaneza, româna și bulgara), atât de diferite una de cealaltă, au obiceiul de a atașa articolul la sfârșitul cuvântului (p. 191) [25].

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când lingvistica istorică comparată făcuse progrese considerabile, lingvistul sloven Franz Miklosich, în lucrarea sa *„Die slavischen Elemente in Rumunischen”,* publicată de Academia de Științe din Viena, a efectuat cercetări mai ample și mai profunde asupra trăsăturilor comune ale limbilor balcanice, cum ar fi româna, bulgara, greaca și albaneza. În lucrarea sa, F. Miklosich avea să extindă numărul trăsăturilor comune remarcate de predecesorii săi, adăugând și caracteristici fonetice și sintactice. Autorul considera că aceste trăsături comune ale limbilor balcanice provin din influența unui substrat antic (iliric sau trac), pe care îl identifica cu strămoșii albanezilor. Teoria sa a substratului a găsit ulterior succesori și adversari. Aceasta a predominat mai degrabă în faza preliminară a cercetării lingvistice balcanice, care a continuat până în anii 1930 ai secolului al XX-lea.

O nouă etapă în studiile trăsăturilor comune ale limbilor balcanice a fost marcată de publicarea în 1930 a lucrării lingvistului danez Kristian Sandfeld, intitulată „ *Lingvistica balcanică: probleme și rezultate”* (Paris, 1930), în care autorul a realizat o sinteză științifică a rezultatelor obținute până atunci, de-a lungul a aproape un secol, în acest domeniu de cercetare. Aceasta a servit și servește în continuare drept lucrare de referință pentru fiecare studiu din domeniul lingvisticii balcanice. Kr. Sandfeld a evidențiat concordanțele bilaterale dintre diverse limbi balcanice și apoi, într-un capitol rezumat, a enumerat douăsprezece trăsături comune ale tuturor acestor limbi în domeniul împrumuturilor lexicale și al structurii morfosintactice. În ceea ce privește cauzele apariției balcanismelor, Kr. Sandfeld a lansat și a susținut teza influenței unei limbi de mare prestigiu istoric și cultural, atribuind acest rol limbii grecești. Toată lumea recunoaște că greaca a jucat un rol important ca limbă de mare prestigiu cultural în întreaga Mediterană și și-a exercitat influența asupra tuturor limbilor din această regiune. Există însă trăsături comune în limbile balcanice, cum ar fi postpunerea articolului hotărât în albaneză, română și bulgară, care nu pot fi explicate prin influența greacă, pentru simplul motiv că greaca în sine nu are un articol hotărât postpus, în timp ce greaca are un articol hotărât prepus. În orice caz, aproape toți cercetătorii sunt de acord că, odată cu lucrările lui Kr. Sandfeld, lingvistica balcanică a fost consacrată ca o disciplină separată de filologie sau lingvistică generală.

În timpul cercetărilor lor privind formarea lingvisticii balcanice, lingviștii au lansat o discuție teoretică asupra conceptului și termenului de *uniune lingvistică.* Unul dintre membrii cunoscuți ai Cercului Lingvistic de la Praga, N.S. Troubetzkoy, a propus, la Primul Congres Internațional al Lingviștilor, desfășurat la Haga în 1928, să se facă o distincție clară între termenii „grup lingvistic” (Sprachgruppe) și „familie lingvistică” (Sphrachfamilie). În cadrul grupurilor lingvistice, N.S. Troubetzkoy a distins două tipuri - uniunea lingvistică (Sprachbund) și familia lingvistică (Sprachfamilie). Conform acestui concept, uniunea

[25]În ceea ce privește istoria lingvisticii balcanice, vezi remarcabilul articol al lui Petja Asenova, „ *Prezentare istorică a studiilor în domeniul lingvisticii balcanice* ”, în „Balkan Linguistics” 1979, nr. 1, pp. 5-42.

lingvistică cuprinde un grup de limbi care posedă asemănări sintactice, asemănări în baza construcției morfologice, precum și un număr mare de cuvinte culturale comune (Kulturwôrter).

Teza lui Troubetzkoy a fost reluată de R. Jakobson, mai întâi la o conferință fonologică de la Praga în 1930, apoi la cel de-al Patrulea Congres Internațional al Lingviștilor de la Copenhaga în 1936. R. Jakobson face distincția între, pe de o parte, unitatea lingvistică moștenită de la aceeași origine, care permite restaurarea unei forme primitive comune, și, pe de altă parte, asemănările dobândite în structurile limbilor vecine, care duc la reorganizări uniforme ale sistemelor lingvistice independente. Acestea din urmă marchează uniunea lingvistică [26]. R. Jakobson explică factorii și tendințele importante în procesul de *convergență lingvistică.*

După aceste definiții ale lui Troubetzkoy și Jakobson, au existat o serie de lingviști care au contestat conceptul și termenul de uniune lingvistică cu argumente de natură diferită. Cu toate acestea, treptat, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, acestea au devenit predominante în studiile lingvistice din acest domeniu. Existența unor trăsături comune între limbile balcanice este o realitate evidentă, care nu poate fi negată nici măcar de adversarii conceptului de uniune lingvistică.

Fondarea Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene (1963), prin congresele, simpozioanele și colocviile periodice organizate în capitalele diferitelor țări balcanice, prin publicarea lucrărilor acestor activități științifice, precum și prin intermediul organismelor specializate, a dat un mare impuls cercetării în domeniul balcanologiei în general și în domeniul lingvisticii balcanice în special. Eminentul lingvist bulgar V. Georgiev [27]a afirmat pe bună dreptate că „Primul Congres Internațional de Studii Balcanice și Sud-Est Europene, care a avut loc la Sofia, marchează o nouă etapă în studiile de lingvistică balcanică”. Raportul acestui congres, intitulat *„Problemele fundamentale ale lingvisticii balcanice”,* publicat în 1966, și volumul VF al lucrărilor sale publicat în 1968, conținând aproximativ 80 de comunicări și peste 120 de intervenții susținute de

Specialiștii, după ce au abordat diversele întrebări luate în considerare pe diverse aspecte aparținând acestui domeniu, au dat un mare impuls acestei cercetări.

În cadrul congreselor următoare, problemele lingvisticii balcanice, teoria uniunii lingvistice, metodele și metodologia cercetării în acest domeniu, precum și identificarea concordanțelor sau paralelismelor în structurile gramaticale, fonetice și lexicale ale limbilor balcanice au ocupat, de asemenea, un loc central. Datorită acestor cercetări, conceptul de uniune lingvistică a fost mai bine definit și clarificat; trăsăturile comune ale limbilor balcanice au fost identificate folosind metode științifice mai riguroase, aplicând noile teorii ale lingvisticii structurale și tipologiei lingvistice [28]; cauzele formării acestor trăsături comune au fost explicate într-un mod mai realist, luând în considerare existența mai multor factori istorici,

[26]Vezi P. Asenova, *op. cit.,* p. 8.

[27]V. Georgiev, *Uniunea Lingvistică Balcanică. Stadiul actual al cercetării,* în „Lingvistica Balcanică”, 1979, nr. 1-2, pp. 5-15. ■

[28]Vezi și Zamfira Mihail, *Metodologia cercetării comparative în lexiconul limbilor din Europa de Sud-Est* , în „Revue des études sud-est européennes”, XVII, 1979, nr. 1.

culturali și lingvistici. În urmă cu un sfert de secol, cunoscutul arheolog Alojz Benac scria: „Principiul fundamental în cercetarea balcanologică trebuie, cu siguranță, să se bazeze pe faptul că fiecare studiu al evenimentelor și fenomenelor din trecut trebuie plasat în cadrul unei situații istorice definite și al unei stări sociale corespunzătoare.”[29]

După îndelungi discuții, noțiunea de *uniune lingvistică* și definirea acesteia ca limbi vecine în care există o serie întreagă de trăsături comune la diferite niveluri ale structurii lor, care nu au fost moștenite la fiecare dintre ele dintr-o epocă anterioară, ci au apărut ca urmare a interrelațiilor lor de-a lungul secolelor, formulată acum treizeci de ani de Vladimir Georgiev [30], este în general acceptată de balcanologi.

În ceea ce privește cauzele sau originea trăsăturilor comune în limbile balcanice, tezele monogenezei, fie printr-un substrat antic, predominant în etapa preliminară a cercetării, fie prin influența unei limbi de mare prestigiu cultural, greaca sau latina balcanică, s-au dovedit insuficiente pentru a explica *toate* asemănările dintre limbile acestei regiuni. Teza poligenezei, care ia în considerare mai mulți factori ai vieții popoarelor balcanice de-a lungul secolelor, substraturile antice, teritoriile geografice limitate ale țărilor din această regiune, dominațiile străine comune (dominația romană, bizantină, slavă și otomană), relațiile lingvistice și culturale în condițiile substratului, superstratului și adstratului etc., a devenit predominantă în cercetarea actuală a lingvisticii balcanice. Aceste rezultate teoretice, metodologice și materiale, obținute prin cercetări specifice în domeniul lingvisticii balcanice, au deschis calea pentru redactarea unor lucrări și manuale sintetice precum cele ale lui H. Schaller, R. Soltas, J. Feuillet, Sh. Demiraj, P. Asenova, E. Banfi etc.

În Albania nu exista un Institut de Balcanologie, însă alte instituții de cercetare și învățământ superior au acordat o atenție deosebită problemelor lingvisticii balcanice, integrându-le în proiectele de cercetare ale institutelor filologice ale Academiei de Științe și în programele de învățământ ale facultăților filologice ale universităților albaneze. În universitățile noastre, grupuri de specialiști în limbi balcanice erau formați din când în când pentru a deveni profesori sau cercetători în acest domeniu. Acest interes deosebit al filologiei albaneze pentru lingvistica balcanică a fost condiționat de doi factori principali: în primul rând, deoarece problemele fundamentale ale istoriei poporului albanez și a limbii albaneze, cum ar fi problemele etnogenezei și originea poporului și a limbii, sunt strâns legate de istoria și limbile celorlalte popoare balcanice. În al doilea rând, având în vedere că limba albaneză are texte scrise târzii, începând abia din secolul al XV -lea, legăturile seculare cu alte limbi balcanice, împrumuturile și influențele reciproce sunt foarte importante pentru a arunca o nouă lumină asupra perioadelor timpurii ale istoriei limbii albaneze. Tocmai de aceea, cercetătorii albanezi s-au angajat în problemele lingvisticii balcanice încă de când aceasta a fost înființată ca disciplină separată. Este suficient să menționăm că renumitul lingvist albanez E. Çabej, la doar 6 ani de la publicarea lucrării lui K. Sandfeld, a publicat în „Revista Internațională de Studii Balcanice”, II, Belgrad, în 1936, un articol despre „Rumänisch-albanische Lehnbeziehungen”. Se știe că relațiile culturale și lingvistice ale strămoșilor albanezilor cu românii sunt foarte

[29]Cf. Alojz Benac, *Informații privind activitatea Centrului de Studii Balcanice din Sarajevo,* în „Conferința Internațională a Balcanologilor”, Belgrad, 1984, pp. 19-25.

[30]V.Georgiev, *op. cit.*. p. 5-15.

importante pentru problema etnogenezei poporului albanez și a originii limbii lor. Din acest motiv, acest subiect a fost abordat de mai multe ori și în studiile lingvistice albaneze și românești. Acestea au fost evidențiate prin concordanțele albanezei cu româna în structura gramaticală, în sistemul fonetic și în lexic, în lexicul autohton și în cel de origine latină. De asemenea, relațiile bilaterale cu fiecare dintre limbile balcanice, cu greaca veche, greaca bizantină și greaca modernă; cu limbile sud-slave, cu latina balcanică și cu turca au fost tratate pe larg în studii și articole individuale publicate în revistele noastre științifice, în lucrări sintetice și în texte academice despre istoria limbii albaneze și a lingvisticii balcanice. Alături de relațiile bilaterale, nu lipsesc studiile care oferă o imagine de ansamblu asupra relațiilor dintre albaneză și toate limbile balcanice, examinând balcanismele în domeniile foneticii, gramaticii și vocabularului și trăgând concluzii despre locul limbii albaneze în uniunea lingvistică balcanică. Nu este posibil să enumăr aceste lucrări, dar aș dori să menționez câteva lucrări importante publicate în ultimii ani care privesc direct lingvistica balcanică.

În special, un grup de cercetători compus din Jani Thomai, Xhevat Lloshi (albanez), Kosta Qiriazati (din minoritatea greacă din Albania), Rosana Bejleri (Sofia), Ana Melonashi (de origine română), pe baza unui proiect
comun, au compilat și publicat un dicționar frazeologic în albaneză, greacă, bulgară, română și sârbo-croată. Acest dicționar are nu doar valori lingvistice, ci și culturale. Contribuie la o mai bună înțelegere a mentalității popoarelor balcanice, a punctelor de contact în modul lor de gândire. În urmă cu aproximativ doisprezece ani, Shaban Demiraj a publicat o lucrare sintetică intitulată „ *Lingvistica balcanică”,* în care oferă o scurtă trecere în revistă a istoriei lingvisticii balcanice și a limbilor balcanice, analizând mai detaliat trăsăturile comune ale acestor limbi. Autorul nu numai că a făcut un inventar al acestor trăsături, dar a încercat și să explice originea lor. Lucrarea, care poate servi drept manual universitar în facultățile de filologie, având inclusă această materie în programa lor școlară, este tradusă și în macedoneană.

Publicarea de către Institutul de Lingvistică și Literatură al Academiei de Științe din Albania a lucrării lui Eqrem Çabej, „ *Studiul etimologiei albaneze* ”, în 7 volume, constituie o contribuție reală nu numai la istoria limbii albaneze, ci și la lingvistica balcanică. În această lucrare, cercetătorul nu găsește doar originea cuvintelor, ci și istoria lor, extinderea geografică în cadrul limbii albaneze și în alte limbi balcanice, realizând ceea ce se numește emigrarea cuvintelor dintr-o limbă în alta, fără a neglija schimbările de formă și sens. De aceea, lucrarea capătă o semnificație balcanică; cu atât mai mult cu cât face istoria nu doar a cuvintelor indigene, ci și a împrumuturilor din alte limbi: greacă, latino-romanică, slavă, turcă etc.

O altă lucrare de importanță balcanică, publicată recent în Albania, este „ *Dicționarul orientalismelor în limba albaneză”,* Tirana 2005, scrisă de orientalistul Tahir Dizdari. Autorul, pe lângă etimologia orientală a cuvintelor, oferă și, pentru majoritatea acestora, formele corespunzătoare în limbile balcanice. Relațiile limbii albaneze cu limbile slave au fost tratate pe larg de cercetătorii albanezi din Kosovo și Macedonia.

De interes balcanic este și lucrarea cunoscutului lingvist kosovar Besim Bokshi, intitulată *„Pospoziția articolului în limbile balcanice”,* în care autorul tratează unul dintre principalele balcanisme din structura gramaticală a limbilor balcanice.

În ultimii ani, slavistul albanez Xhelal Ylli a publicat monografii în limba germană

despre împrumuturile slave din albaneză și despre toponimi slave din Albania. În prezent, lucrează la dialectele slave de pe teritoriul albanez.

În cadrul studiilor universitare, lingvistica balcanică este inclusă în programa de învățământ a facultăților de filologie ca materie separată. Facultatea de Limbi Străine a Universității din Tirana a înființat o Catedra de Limbi Balcanice, care este responsabilă de predarea limbilor acestei regiuni. Tinerii specialiști, în cadrul studiilor postuniversitare, pregătesc teze de doctorat în domeniul lingvisticii contrastive, comparând...
structura gramaticală a limbii albaneze cu structura altor limbi balcanice, cu greaca modernă, cu aromana etc. Nu lipsesc inițiativele de studiere a dialectelor minorităților lingvistice din Albania.

În ciuda numeroaselor activități menționate anterior, există încă loc pentru extinderea și intensificarea colaborării dintre instituțiile științifice din țările balcanice și dintre cercetătorii individuali din domeniul studiilor balcanologice. Schimbările politice care au avut loc în Europa de Est și de Sud-Est în ultimele decenii au creat noi oportunități pentru o colaborare mai strânsă și mai eficientă în domeniul științei. Cercetările efectuate doar într-un cadru național nu sunt suficiente pentru a oferi o imagine de ansamblu cuprinzătoare și sintetică. Pe lângă activitățile periodice ale AIESEE, se pot organiza din când în când simpozioane sau mese rotunde cu specialiști în lingvistică balcanică pentru a discuta probleme teoretice și practice controversate care nu au fost încă rezolvate și pentru a oferi informații mai directe despre activitățile și lucrările desfășurate în diferitele centre de studii balcanice și de către cercetătorii individuali. Domeniile de colaborare sunt numeroase. Întreprinderea de proiecte comune care implică grupuri de specialiști din diverse țări din Europa de Sud-Est pentru a scrie și publica lucrări cuprinzătoare despre lingvistica balcanică este unul dintre acestea. Avem deja un bun exemplu recent. Aceasta este lucrarea *„Pentru o mare istorie a Balcanilor de la origini până la războaiele balcanice, unitate culturală și particularism, identități culturale și dialoguri interculturale”,* scrisă de un comitet editorial și de coordonare internațional, condus de Hélène Antoniadis-Bibicou și André Guillou, Paris, 2004.

Pe baza acestui exemplu, este posibilă întreprinderea redactării unei lucrări balcanice colective și sintetice despre lingvistica balcanică, care ar conține un inventar complet al trăsăturilor comune ale limbilor balcanice identificate până în prezent prin metode științifice, precum și teze mai certe care explică originea lor. În această lucrare, s-ar putea găsi o explicație mai amplă a conceptului de lingvistică balcanică, a limbilor care fac parte din Uniunea Balcanică, a criteriilor științifice care servesc la identificarea balcanismelor etc.

Pentru balcanismele lexicale, se poate întocmi un dicționar etimologic în care să se poată identifica și explica originea primară a cuvintelor comune, extinderea lor geografică în limbile balcanice, modalitățile de emigrare a lor dintr-o limbă în alta, precum și formele și sensurile pe care le-au dobândit în limbile respective.

Cred că este timpul să luăm în serios ideea scrierii Atlasului Lingvistic Balcanic, propusă de mai multe ori de balcanologi la congresele AIESEE și în alte părți [31]. Atlasul Lingvistic Balcanic ar fi foarte util indo-europeniștilor, eleniștilor, romaniștilor, slaviștilor.

[31]A se vedea: I. Petkanov, *Atlas lingvistic balcanic,* în „Lingvistica balcanică”, XX, 1977, n° 1-2, p. 73-78; Vezi, de asemenea, P. Asenova, *op. cit..,* p. 4L

Albanologi și turcologi pentru a înțelege mai bine harta lingvistică a regiunii noastre și izoglosele care unesc limbile balcanice.

De asemenea, ar fi foarte necesar un proiect pentru un atlas istoric sau un dicționar de toponime istorice ale Peninsulei Balcanice, care ar fi o sursă importantă pentru istoria antică și medievală a limbilor balcanice, pentru interferențele din acest domeniu. O astfel de idee a fost propusă de V. Georgiev la cel de-al Doilea Congres al AIESEE și susținută de participanții albanezi A. Kostallari și A. Dodi [32].

Instituțiile care se ocupă de studii balcanice, în vederea stimulării interesului tinerilor cercetători pentru studiile sud-est-europene, pot organiza periodic seminarii în diferite țări balcanice. În acest fel, tinerii cercetători din această regiune ar avea oportunitatea de a afla despre limbile și culturile fiecărei țări, precum și despre rezultatele balcanologiei. Au fost deja create condiții pentru ca cercetătorii din diferite țări balcanice să întreprindă expediții lingvistice comune pentru a explora și studia minoritățile lingvistice din această regiune.

În final, aș dori să subliniez că studiile sud-est-europene vor avea cu siguranță un viitor mai bun dacă cercetătorii implicați în ele vor fi mai întâi eliberați de prejudecăți și dacă interesele lor nu se extind dincolo de știință. Intenția lor trebuie să fie progresul continuu al studiilor și bunăvoința de a crea un climat de pace și înțelegere.

[32] P. Asenova, *op. cit.,* p. 42.

UN DISCIPOL AL PAÏSIEI: ISTORIOGRAFUL ANDRONIC

[VALENTINA PELIN|
(Chișinău)

Cu ocazia redescoperirii bibliotecii mănăstirii Noul Neamț , în 1989, printre altele, au fost descoperite peste 40 de lucrări sau copii olografe ale schimonahului Andronic. Prin adunarea și sistematizarea roadelor activității sale literare, care s-a întins pe o jumătate de secol, am putut aprecia amploarea preocupărilor sale. Întreaga activitate a lui Andronic, călugăr învățat, din școala neamțeană din secolul al XIX - lea , mărturisește calitatea sa incontestabilă de continuator al operei Paisiei.

Tradiția seculară a călugărilor învățați dedicați trup și suflet scrisului a continuat să fie respectată și în Mănăstirea Neamț în secolul al XIX -lea; odată cu instalarea tipografiei, activitatea s-a diversificat și a început o nouă etapă culturală. Astfel, datorită sprijinului lui Veniamin Costachi, mitropolitul Moldovei, eforturilor mai multor egumeni și priceperii tipografilor (Ghervasie, Mihail Strelbițki, Simeon, Teodosie și alții), la Neamț s-au tipărit scrieri teologice și laice între 1807 și 1883, pe lângă un număr mare de traduceri din școala paisiană. Cărțile tipărite acolo s-au impus în tot spațiul românesc, nu numai prin valoarea conținutului lor, ci și prin calitatea execuției lor artistice, frumusețea limbii lor și ortografia lor desăvârșită.1 În același timp, mai ales în prima jumătate a secolului, au continuat să se producă manuscrise, dovadă fiind cele peste 140 de cărți pe care le-am descoperit în biblioteca Mănăstirii Neamț și altele din colecția BAR. Alături de temele caracteristice celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, istoriografia joacă un rol important în lucrările manuscrise ale secolului al XIX-lea.

Printre cei mai prolifici cercetători neamțeni ai vremii, îl remarcăm pe ieromonahul și oficiantul șef, Andronic (1820-1893) - o personalitate a cărei activitate de istoriograf la mănăstirile Neamț, Secu și Noul Neamț din Basarabia este puțin cunoscută. Ne-am convins de acest lucru comparând referințele bibliografice cu impresionanta moștenire literară pe care a lăsat-o. Este cunoscut ca autorul lucrării *Condica averilor bisericești și iconomicești a sfintei mănăstiri Neamțul și Secul, anul 1843 2.* M. Păcurariu menționează că Andronic

[1] G. lonescu, *Tipografia din mănăstirea Neamfu,* 1800-1883, in « Noua revistă română », voi. 111, 1901, n[u] 27, pp. 109-122 ; I. Ivan, *Tipografia de la mănăstirea Neamfu,* in MMS, XXXIV, 1958, n° 3-4, pp. 315-325 ; Idem, *Tipografia din mănăstirea Neantt,* in MMS XXXVIII, 1962, n“s 5-6, pp. 418-430 ; Al. Bardieru, *Contribuție la bibliografia veche românească și la cunoașterea tipăriturilor apărute în tipografia mănăstirii Neamf în veacul al XIX-lea,* in MMS, XLV, 1969, n“s 3-4, pp. 243-245.

[2] D. Fecioru, *Un catalog vechi de manuscrise și cărfi al bibliotecii mănăstirii Neamțului,* in BOR , XLIX, 1941, n°s 7-8, pp. 439^143. ’

écrit à Noul Neamț, « vers 1887, une *Istorie pentru sfintele mănăstiri Neamțul și Secul*[33]*»*. Deux des textes d'Andronic ont été imprimés au monastère de Neamt : *Istorie în scurt pentru sfânta mănăstirea Neamțului* (1857) et *Scurta istorie pentru igumenii și stareții sfintelor mănăstiri Neamțu și Secu* (1858). Un manuscrit qui contient *Istoria mănăstirii Secu* a été présenté en 1974 par Nestor Vornicescu[34].

Cu ocazia redescoperirii bibliotecii Mănăstirii Noul Neamț, am remarcat, în 1989, printre altele, peste 40 de lucrări sau copii olografe ale ieromonahului Andronic [35]. Și totuși, deoarece la acea vreme [36]ne lipseau anumite surse bibliografice, precum și manuscrisele lui Andronic care se află în BAN și în biblioteca Mănăstirii Neamț, primele noastre evaluări sunt în prezent incomplete. Prin adunarea și sistematizarea roadelor activității sale literare, care se întinde pe o jumătate de secol, am putut aprecia amploarea preocupărilor sale. Pentru a-i înțelege mai bine personalitatea, vom presăra comentariile la scrierile sale cu câteva date biografice, preluate din aceste scrieri [37]și din necrologul publicat în 1894 de A. Stadnițki la Chișinău [38].

Andronic (Andrei pe numele său secular) s-a născut în 1820, în familia preotului Nicolae Nanu, în Lungani, un sat de lângă Issy. Școala primară a studiat acasă, îndrumat și susținut în special de mama sa, Maria Badenski [39]. Rămas orfan de timpuriu, a fost dus de rude apropiate, în 1831, la mănăstirea Neamț, unde locuia bunicul său matern, schimonahul Daniil și unde, în trecut, fuseseră și alți descendenți ai familiei sale. Când treburile zilnice i-au permis, citea poruncile părinților Bisericii și copia extrase din ele. Hirotonit călugăr la 19 ani, a urcat ulterior toate treptele monahale. A fost trimis la Mănăstirea Secu de două ori, prima dată ca eclesiarh asistent (1841-1842) și a doua oară ca ierodiacon (1948-1852). Acolo a organizat biblioteca, pe care a îmbogățit-o cu numeroase cărți românești și grecești.

Șederea la Secu coincide cu primele manuscrise ale lui Andronic. Din mai multe cărți, a compus trei antologii de *psaltism (prima în 1841 și celelalte două în 1849); la una dintre ultimele* , a anexat *Acatistul Sfintei Parascheva.* În 1851, a copiat două manuscrise *ale Psalticii* .

a ieromonahului Chiriac de la Secu la Sfântul Munte și Ierusalim în 1840 și alte *companii de călătorie în Rusia în 1850* ale aceluiași Chiriac, cu adăugiri care au legătură cu istoria bisericii. Aceste manuscrise se află în prezent în colecția bibliotecii din Noul Neamț (pentru detalii, vezi

[33]Mircea Pácurario, *Basarabia. Aspecte ale istoriei poporului român.* Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 1993, pp. 85-86.

[34] Nestor Vornicescu, *Un manuscris necunoscut al duhovnicului Andronic : Istoria mănăstirii Secu,* in MMS, L (1974), n°s 3-4, pp. 180-196.

[35] *Colecția bibliotecii mănăstirii Noul Neamț (sec. XIV-XIX),* in V.Ovcinikova-Pelin, *Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în URSS,* Chișinău, 1989, pp. 279-355.

[36] *Ibidem.*

[37] *Diiata arhinuindritului Andronic* (1886), *Oareșicare aduceri aminte despre mine...* (1892), Cf. BMNN, Chișinău, mss. roumains, n"s 88,95.

* A. Stadnițki, *Arhimandrit Andronic, igumen Novo-Neametskogo Svjato-Voznesenskogo monastyrja v Bessarabii,* în *Kisinevskie Eparchialinye Vedomosti,* 1894, nr · 17-23.

[39] Am afirmat în prefața la *Colecția Bibliotecii Noul Neamț...,* p. 16, că nu există nicio dovadă că Andronic ar fi semnat vreun document sau ar fi scris cu numele părinților săi. Cu toate acestea, în sursele bibliografice îl găsim sub mai multe nume: Andronic Nanu, Andronic Badenski și Andronic Popovici, ceea ce este neobișnuit pentru un călugăr.

Anexa - Tabel cronologic - 1851) [40]. Textele originale dau *aceeași* lui Chiriac din 1850 se află în biblioteca mănăstirii Neamț (cf. BMN, mss. românești, nr. 123). Îi datorăm ieromanului Chiriac câteva traduceri din limba rusă, dintre care studiul lui Dimitrie, Mitropolitul Ostrovului, *Rozisk, adică cercetare pentru credința raskolnicilor lipoveni,* pe care Andronic le-a copiat în 1855 și le-a donat schitului din Pocrov (BNc, m.s. BMf. Români, nr. 181).

Still at Secu, Andronic produced two of the four volumes of *Istoriile bisericești și politicești de la Nașterea Domnului Hristos până în anul 1858 (Cronograf),* II [e] volumul (1850), ediția a III [-a] volum (1851). Probabil, din cauza lipsei surselor documentare de la Mănăstirea Secu, primul și al patrulea volum au fost scrise la Mănăstirea Neamț în 1853 și, respectiv, în 1858. Ulterior, manuscrisele au fost donate aceluiași schit din Pocrov (cf. BAR, mss. românești, nr. [1238-1241]). Este o lucrare de amploare, aproape o mie de pagini, în mare parte o compilație, dar care, în opinia noastră, anunță deja interesul lui Andronic pentru istoria Bisericii creștine în general și a Bisericii românești în special, cu o predilecție pentru istoria mănăstirilor de care a fost legat spiritual.

Un rol decisiv în formarea viitorului „scriitor de povestiri" l-a jucat activitatea sa la Mănăstirea Neamț, unde a slujit pe rând ca duhovnic, director de bibliotecă, mare sacristan și stareț ajutor. Fără a fi studiat teologia, ceea ce a fost regretul său de-o viață, a îndeplinit cu succes sarcinile care i-au fost încredințate, completându-și cunoștințele la Biblioteca și Arhivele Neamț . Una câte una, cărțile din biblioteca obișnuită înființată de mitropolitul Veniamin Costachi [41]au trecut în mâinile lui Andronic. Notițele pe care le-a luat din numeroase manuscrise și documente le-a folosit ulterior în scrierile sale. În același timp, s-a ținut la curent cu tot ce se publica în Țările Române. Mare autodidact, a fost unul dintre primii cercetători moderni ai comorii de cărți și documente din Biblioteca Neamț, a cărei stare înainte de incendiul din 1862 o cunoaștem datorită documentelor sale.

Printre aceste documente găsim *Condica averilor bisericești și iconomicești a sfintelor monastiri Neamțul și Secul,* înființată de Andronic în 1843, când a devenit responsabil pentru bibliotecă. Deși menționată de mai multe ori, noi
Să ne reamintim că în *Condica din 1843,* pe lângă comorile și cărțile marii biserici cu hramul Înălțării, există și o listă a cărților din bibliotecă. Pe atunci, existau în Neamț : 104 manuscrise românești, roade ale traducerilor din greacă efectuate de cărturari români ai școlii paisiene, 146 manuscrise românești, copii ale respectivelor traduceri, 118 manuscrise slave, în mare parte traduceri ale unor texte din școala paisiană, 96 manuscrise în greacă, 1130 cărți tipărite în greacă, 995 cărți tipărite în românește, 773 cărți tipărite în slavonă și rusă. Conform lui Andronic, *Condica* nu conține nicio informație despre cărțile păstrate în turnul mare al mănăstirii, numite în special „pirg", câteva mii de manuscrise și tipărituri mult mai vechi [42].

[40]Manuscrisul lui Chiriac care relatează călătoria sa din 1840 a fost copiat și de călugărul Talasie, arhivistul Neamțului, în 1846 (cf. BMNN, Chișinău - mss. românești, nr. 21).

[41]În *Pomelnicul ctitorilor mânăstirii Neamț (secolul al XI-lea),* este menționat și mitropolitul Veniamin Costache cu următoarea mențiune: „În anul 1829, la 15 aprilie, construise, pe cheltuiala sa, un șir de case de piatră, pe două niveluri, cu un paraclis dedicat Adormirii Maicii Domnului, și totodată o bibliotecă boltită, pentru păstrarea cărților, iar dedesubt, pivnițe boltite" (cf. BMN, mss. românești, nr. 190, f. 11).

[42] Pour plus d'informations, cf. *Istoria mănăstirii Noul Neamț,* livre Ier, 1881, f. 37[v] (BMNN, Chișinău, mss. roumains, n[u] 84).

Un alt document care nu include cărți de bibliotecă se alătură *Condica,* this is *the Catagrafia pentru toate odoarele bisericii mari și a celorlalte biserici din sfânta monastire Neamțului,* stabilită, într-o versiune incompletă, în 1856, care a rămas la Andronic [43], și o alta, completă, în 1857 (cf. BMN, manuscrise românești, nr. 167). În conformitate cu *Catagrafia* În 1857, Andronic a transferat toate bunurile de valoare succesorului său, duhovnicul Teodosie Florescu, deoarece mitropolitul Sofronie Miclescu îl numise administrator al moșiilor Neamț din Basarabia. Când s-a îmbolnăvit, a fost înlocuit de ieromonahul Teofan Cristea, unul dintre viitorii ctitori ai Mănăstirii Noul Neamț din Basarabia. Andronic a rămas la Neamț până la sfârșitul lunii septembrie 1861. Acolo, a fost martor la cele mai tensionate și dramatice evenimente pe care le-a trăit această lavră mai bogată și mai populată în timpul secularizării.

Reformele impuse Bisericii Române [44], după constituirea Statului Român în 1859, au fost prea dure și au afectat grav mănăstirile și au generat nemulțumire în comunitatea monahală. Printre conservatori, apărători ai vechiului statut monahal, în vigoare la Neamț încă din Paisia, s-a aflat și Andronic care, după excluderea mai multor călugări din consiliul mănăstirii, inclusiv a egumenului Gherasim, s-a simțit vizat de autorități. Se temea de acest lucru și de aceea, deși fusese numit egumen la Secu, la 1 octombrie 1861, a părăsit cu reticență mănăstirea, a traversat Prutul clandestin, cu o jgheab de frământat pe post de barcă și două valize cu cărți pentru de toate, și a ajuns în Basarabia cu speranța de a întemeia, împreună cu ieromonahul Teofan Cristea, o nouă mănăstire pe pământurile Neamțului la care secularizarea nu ajunsese.

Timpul pe care Andronic l-a dedicat scrisului, în timpul șederii sale la Neamț, se reflectă într-un număr foarte mare de realizări: 19 manuscrise și 2 scrieri tipărite, inclusiv 11 creații originale. First of all, *Istoria sfintelor monastiri Neamțul și Secul, adunată în scurt în anul 1857, martie în 20 de zile,* tipărită sub acest titlu, la Neamț, pe 9 coli. Publicarea acestei lucrări, care va avea o bogată
continuarea, se datorează unor împrejurări pe care Andronic avea să le dezvăluie abia în 1887, în prefața la ultima ediție, a patra, a *Istoriei mănăstirilor Neamțul și Secul.* Textul prefaței, care poate fi găsit în întregime în anexele sale, este o sursă documentară importantă pentru înțelegerea etapelor dezvoltării acestei opere istorice extraordinare a lui Andronic și pentru atribuirea, fără contestare, a acesteia a autoriatului, întrucât s-a considerat în mod eronat că prelatul Narcis Crețulescu „a scris o bogată istorie a mănăstirii (în 12 volume) care a rămas, chiar și astăzi, sub formă de manuscris ” [45].

Ideea dezvoltării *V Istoriei,* aparține, conform lui Andronic, Mitropolitului Sofronie Miclescu care, la începutul anului 1857, i-a ordonat Egumenului Gherasim să trimită Mitropoliei „istoria acestor sfinte mănăstiri precum și a tuturor sfinților părinți și Egumeni care au fost prezidați de Soborul Fraților, de la întemeierea lor până în acel an...”. Cu această mărturie documentară, Mitropolitul Sofronie Miclescu, de la Mănăstirea Secu, trebuia să apere drepturile Mănăstirii Neamț în fața Divanului ad-hoc convocat la Focșani, probabil, în vederea

[43] BMNN, Chișinău, mss. roumains, n° 28.

[44] Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române,* Chișinău, 1993, p. 398.

[45] 1. Crăciunaș, *Mănăstirea Neamf, lavra monahismului din Moldova,* in MMS, XXXVIII, 1962, nos 5-6, pp. 352.

secularizării. Acum, la Sinodul de la Neamț, se remarcase că pe lângă *Istoria Sfintelor Mănăstiri, Mitropolia Teoctist* și *Istoria Țării Sfinte și a Mănăstirii Țării Sfinte (...), de Mitropolitul Gheorghie,* nu exista, la acea dată, nicio altă lucrare referitoare la istoria mănăstirii, ceea ce l-a determinat pe egumenul Gherasim să remarce: „Feriți-vă, părinților duhovnici, ar fi rușinos ca atâția călugări veniți din mănăstiri atât de mari și vechi, să se prezinte cu atât de puține cunoștințe înaintea autorităților...".

Văzând că nu se propunea nicio soluție, Andronic a cerut binecuvântarea egumenului să scrie el însuși această istorie, pe cât posibil. În timpul acordat, a realizat, așa cum am menționat deja, o istorie succintă care a fost tipărită împreună cu celelalte două scrieri mai vechi despre Neamț, iar întreaga lucrare a ajuns la Mitropolie. Dar, în același an, Andronic a scris o a doua versiune, mai amplă, în care a clasificat materialul în conformitate cu cerințele Mitropoliei. Și-a asumat datoria de a o realiza deoarece, așa cum subliniază, în versiunea succintă, trimisese niște documente către *Istoria cea mare a mânăstirii.* Am identificat această versiune în ms. nr. 154 al bibliotecii neamțene, care conține: *Istoria Mănăstirii Sfânta din Neamț* (de la începuturile sale până în anul 1779), *Istorie pentru sfântă mănăstire în Secului.* (din 1560 până în 1775); evenimentele ulterioare - din 1779 până în 1857 - sunt prezentate prin intermediul actelor egumenilor celor două mănăstiri. Andronic rezervă o parte considerabilă în textele sale *Vieții stareţului Paisie.* La început, într-o notă pe marginea textului, se specifică faptul că unele informații au fost preluate din textul lui Platon, tipărit în slavonă și românește, în 1836, la mănăstirea Neamțului și altele din scrierile părintelui Isaac Dascălul care „detaliază anumite întâmplări". Volumul se încheie cu prezentarea unor evenimente trecute în
timpul egumenului Gherasim; toate scrise la persoana a treia. Ulterior, altcineva a intervenit în această ultimă parte pentru a pune textul la persoana întâi. Ortografia este aceeași cu cea din adnotarea de la f. 1-5, care spune că un anume Augustin, autoproclamat arhimandrit, ar fi scris cartea împreună cu egumenul Gherasim între 1852 și 1856. Afirmație falsă, așa cum demonstrează faptele prezentate.

Interesul profund al lui Andronic pentru istoria mănăstirilor Neamț și Secu este confirmat de alte lucrări scrise între 1857 și 1859, inclusiv *Cronologia Mănăstirilor Neamțului* . o schiță conținând adnotări despre mănăstirea hegemonică menționată, pe care le va folosi în a doua versiune a *V Istoriei.* Manuscrisul lui Andronic este însoțit de un text mai vechi, destul de important, referitor la familia mitropolitului Veniamin Costache (cf. BAR, nr. 318). Stareții mănăstirilor apar, cel puțin, în alte trei lucrări ale lui Andronic, din aceeași perioadă: *Voroava pentru numirea egumenilor mănăstirilor Neamțul și Secul în sâmbătă cea dințiu a începerii Triodulu...* (BMF, 1857). Chișinău, Fond 2119, 3, nr. 39); *Pomenirea cuviosului (...) Paisie stareț și arhimandrit al sfintelor mănăstiri Neamțul și Secul, în 15 zile ale lunii noiembrie* 1858 (cf. BMNN, Chișinău, Fond. 2119, nr. 4 pentru scurt istoric) și *scurt istoric. stareți și bătrâni ai sfintelor mănăstiri Germania și Seculă,* tipărit la Neamț în 1858.

În același timp, Andronic va continua să lărgească temele scrierilor sale abordând probleme mai largi ale istoriei bisericii. Astfel, *Istorie cuprinzătoare de științi în scurt pentru câte monastiri și schituri de monahi și monahini s-au întemeiat prin toată lumea.* care este o continuare a *lucrării „Istorii bisericești și politiciști",* începută la Secu și finalizată la Neamț. Prima versiune din 1857 conține note despre 624 de mănăstiri și schituri din lume și 168 de mănăstiri și schituri din Țările Române (cf. BMN, mss. românești, nr. 183). A revenit asupra

ei în 1869, când se afla deja în Basarabia, și a scris o versiune mult mai detaliată (cf. BMNN, Chișinău, Fond. 2119, 3, nr. 60).

S-a uitat și la istoria Mitropoliei Moldovei și a scris, pe la 1857, *începutul creștinătății și a ierarhiei în Moldova.* Această primă versiune (cf. BAR, mss. românești, nr. 4611) a fost probabil tipărită la Neamț în 1857, așa cum apare pe lista cărților tipărite din biblioteca din Noul Neamț (cf. BMNN, Chișinău, Fond. 2119, 3, nr. 85). A doua versiune, scrisă în 1872 în Basarabia, este de zece ori mai amplă și conține numeroase date preluate din cronici, documente și chiar legende populare transmise prin tradiție orală (cf. BMNN, Chișinău, Fond. 2119, 3, nr. 63). Aceasta începe în epoca dacilor și merge până în 1865, punând accentul în mare măsură pe evenimentele legate de istoria mănăstirii Neamț și pe personalitățile care au provenit din ea.

Printre ultimele scrieri ale lui Andronic datând din perioada neamțeană se numără două manuscrise care conțin însemnări ale pelerinajului pe care l-a făcut în 1858 la Muntele Athos și Ierusalim: Călătorie și istorie pentru Sfântul Munte Athos (35 de mănăstiri) și *Călătoria până în ziua vieții .*
Sf. Mormânt și la alte locuri sfinte și istorie pentru cetatea Ierusalim, ambele datând din 1859 (cf. BMNN, Chișinău, Fond. 2119, 3, nr. [42] , 43). În principiu, este vorba despre descrierea aceluiași traseu urmat în 1840 și relatat de ieromonahul Chiriac de Secu, ale cărui manuscrise Andronic le cunoștea bine, copiindu-le în tinerețe. Dar, ca de obicei, Andronic aduce o contribuție substanțială prin datele documentare pe care le adaugă. De exemplu, istoria Mănăstirii Zograf este însoțită de lista a 25 de hrisoave domnești din anii 1289-1609, inclusiv pe cele ale principilor domnitori ai Moldovei în favoarea mănăstirilor Căpriana și Dobrovăț.

Concepției sale, mereu înclinate să completeze informațiile referitoare la evenimente sau fapte mai mult sau mai puțin cunoscute, îi datorăm, în același an 1859, antologia de povestiri referitoare la icoana miraculoasă a Sfintei Fecioare din Neamț (cf. BMNN, Chișinău, Fond. 2119, 3, nr. 45). Pe lângă *Istoria scrisă de mitropolitul Gheorghie la 1723,* cunoscută datorită mai multor manuscrise ulterioare și diverselor ediții (inclusiv prima din 1817 la Mănăstirea Neamț), Andronic include povestiri culese în cărți tipărite *(Minunile Maicii Domnului, 1847, la* Mănăstirea Neamț ; *Cer Nou, 1847, la Mănăstirea Neamț);* loanichie Galeatovski), manuscrise sau în literatura orală, prezentând astfel povești legate de cea mai importantă piesă a tezaurului Mănăstirii Neamț, care se întinde pe mai multe secole.

Pe această temă, am trecut în revistă lucrările pe care Andronic le-a scris în timpul șederii sale la Secu și Neamț. După o pauză de aproximativ trei ani, o perioadă de profundă incertitudine, și-a reluat activitatea de istoric cu o ardoare reînnoită în Basarabia. Andronic a participat direct la crearea Mănăstirii Noul Neamț și la activitatea acesteia în primii 30 de ani de existență, care au fost și cei mai semnificativi. Ne-a lăsat descrierea detaliată a evenimentelor în *Istorie pentru începutul și întemeierea Noaii monastiri Neamțului* (1859-1881), în trei versiuni (cf. BMN, mss. română , nr. 185-1880; BMNN, Chișinău, Fonds. 2119, 3, nr. 188181, nr [46]. Având în vedere că mănăstirea Noul Neamț a fost ctitorită de călugări din

[46]Textul lui Andronic a fost scris, completat cu informații preluate din documente de arhivă pentru anii 1882-1910, tradus în limba rusă de arhimandritul Gurie Grosu și publicat în 1911 la Chișinău sub titlul: *Istoria Novo-Neametskogo-Vozjatskogo Mongolia.*

Neamț, pe pământurile mănăstirii Neamț din această regiune, vom aminti pe scurt împrejurările.

În Moldova, pe malul stâng al Prutului, Mănăstirea Neamț deținea 14 mari proprietăți funciare - pe care domni sau boieri le-o acordaseră de-a lungul timpului. Pământurile Chițcani și Copanca, cele mai vechi, daruri ale: lui Alexandru cel Bun, - „lacul Nistru, cu stupină la Zagoma", în 1429 [47]; lui Ștefan cel Mare - „ Balta Strâmba și lacul (...) și pârâul Chișca ", în 1500 [48], după victoria de la Codrii Cosminului și sfințirea noii biserici construite cu această ocazie la Mănăstirea Neamț ; lui Petru Rareș - satul Copanca, în 1527 [49]a trecut în stăpânirea turcilor, în 1593, după cucerirea cetății.
al Tighinei și Bugeacului. După anexarea Basarabiei la Imperiul Rus în 1812, mănăstirea a prezentat actele de proprietate autorităților ruse competente pentru a-și recâștiga drepturile. Procesul s-a prelungit și, sătul de război, în 1845, egumenul Neonil a renunțat la pretenția sa asupra pământurilor în schimbul unei sume de bani reprezentând valoarea acestora. În 1858, cum încă nu se văzuse nimic, noul administrator al orașului Neamț, energicul și întreprinzătorul ieromonah Teofan Cristea, a redeschis procesul pentru ambele proprietăți și a câștigat procesul în 1860. Acesta a informat imediat mănăstirea Neamț , care, până atunci, fusese deja deposedată de toate proprietățile sale funciare din Moldova. În următorii doi sau trei ani, 32 de călugări din Neamț, inclusiv Andronic Mărturisitorul, au venit în Basarabia.

Relativul succes obținut de Teofan Cristea s-a datorat, în principiu, ideii de a atașa documentelor prezentate autorităților din Sankt Petersburg un proiect privind înființarea unei mănăstiri pentru unii dintre călugării din Neamț, care doreau să perpetueze vechile reguli ale vieții monahale. Această situație banală, la prima vedere, a interesat foarte mult înaltul cler al Bisericii Ruse care, erijându-se în protectori ai respectivilor călugări, au luat în considerare posibilitatea extinderii sferei lor de influență. Astfel, înființarea mănăstirii Noul Neamț a fost pusă sub controlul Sfântului Sinod al Rusiei, iar dependența Bisericii Ruse s-a făcut simțită, în anii următori, când chiar și egumenul a trebuit să fie aprobat de acesta. De ce să se aducă în discuție toate aceste subtilități? Aceasta pentru că contraveneau statutului inițial al noului lăcaș de cult prezentat de Teofan Cristea, care stipula că noua mănăstire va depinde de mănăstirea din Neamț și de Mitropolia Moldovei, deoarece a fost înființată pe pământurile Neamțului, pentru călugări proveniți de acolo; că ar prelua, cu același nume și același patron ca și vechea mănăstire, toate tradițiile monahale, inclusiv pe cele intelectuale specifice călugărilor învățați.

Oficial, punerea pietrei de temelie a Mănăstirii Nul Neamț a avut loc pe 13 ianuarie 1864, în satul Chițcani, la locul ales de schimonahul Andronic în 1862. Ieromonahul Teofan Christea, primul egumen al mănăstirii, a fost acuzat de Ministerul Cultelor din România că și-a depășit atribuțiile și a reținut venituri din proprietăți funciare din Basarabia. Prin urmare, autorităților ruse din Chișinău li s-a cerut extrădarea, cerere care a fost ignorată. În 1873, când lucrările erau în toi, a fost acuzat, de data aceasta, de autoritățile ruse că a suportat cheltuieli enorme și, deși banii fuseseră folosiți pentru construirea mănăstirii, a fost deposedat de atribuții, iar lucrările de finisare a mănăstirii au fost oprite. O oprire de cinci ani. După plecarea

[47]*DIR, Veacul XIV, XV, A, Moldova, voi. 1(1384-1475),* Bucureşti, 1954, n° 96, pp 86-87.
[48]*Idem, Veacul XV, A. Moldova, voi. II (1476-1500),* nr. 286, p. 306-307.
[49]*Idem, Veacul XVI, A. Moldova,* voi. eu, p. 235.

lui Teofan în lumea de apoi, în 1884, schimonahul Andronic a devenit egumen al Noul Neamțului pentru perioada 1885-1893. Multe s-ar putea spune despre numeroasele adversități cu care s-au confruntat călugării din Neamț în apărarea pământurilor strămoșești sub ocupație străină. Aceștia au reușit, împotriva tuturor obstacolelor, să se afirme ca niște martiri, prin credința lor neclintită și să perpetueze tradițiile intelectuale ale românilor.

Un exemplu frapant în acest sens este activitatea lui Andronic în Basarabia. În timp ce era angajat în lucrările de dezvoltare ale mănăstirii, și-a asumat datoria de a răspunde, cu prioritate, nevoilor spirituale ale călugărilor. El a dorit să creeze în Noul Neamț cea mai mare bibliotecă monahală din Basarabia. Pentru început, au existat cele 30 de manuscrise superbe pe care le adusese în 1861 de la biblioteca Mănăstirii Neamț [50]. În anii următori, a lucrat pentru a obține donații importante de cărți de la Mitropolia Moldovei [51], de la diverse mănăstiri și schituri românești, precum și de la persoane private [52]. În 1884, în Noul Neamț existau 146 de manuscrise datând din secolele XIV - XIX și 2.272 de cărți tipărite, dintre care unele se numărau printre cele mai vechi provenite din tipografiile românești [53]. Era, potrivit lui P. Constantinescu-Iași, una dintre acele comori din care Basarabia are puține [54].

colecția bibliotecii Noul Neamț aparțin ieromonahului și oficiantului principal Andronic, ca urmare a activității sale în acest domeniu în Basarabia. Acestea sunt, în mare parte, lucrări care continuă temele istorice deja abordate la Neamț. În primul rând, el revine la *Istoria mânăstirilor Neamful și Secul.* care a devenit, așa cum vom vedea mai jos, subiectul său preferat. Întrucât lăsase versiunile scrise în 1857 la mănăstirea Neamț , a reconstituit textul și, între 1862 și 1864, a realizat o nouă versiune a *Istoriei mânăstirilor Neamțului și Secul.* al treilea, cu o relatare mai detaliată a evenimentelor, în șase volume. Aceste șase manuscrise au fost dăruite tot de Andronic mănăstirii din Neamț în 1877, deoarece nu mai avea nevoie de ele. Într-adevăr, la acea vreme, el făcuse deja progrese considerabile în elaborarea ultimei versiuni a aceleiași lucrări, a patra (cf. BAR, mss. românești, nr. 1269, vol. I-II, 1862; nr. 1270 - vol. ni-IV, 1863; BMN, mss. românești, nr. 160 - vol. V, 1863; nr. 101 - vol. VI, 1864).

De ce simte Andronic nevoia să revină asupra ei? El explică acest lucru în prefața primului volum al celei de-a patra versiuni a *Istoriei mănăstririlor Neamțului și Secul.* menționat mai sus. Motivul pentru aceasta este publicarea Calendarului *antic pe anul 1863,* publicată la București de Grigorie Musceleanu, unde egumenii Mănăstirii Neamț, Paisie Velcikovski și Ilarie, precum și Mitropolitul Moldovei, Sofronie Miclescu, sunt prezentați într-

[50] Voir leur description in *Colecfia bibliotecii mănăstirii Noul Neamf...*, pp. 65-224.

[51] Paul Mihail(ovici), *Legături cărturărești dintre Mitropolia Moldovei și mănăstirea Noul Neamf,* Chișinău, 1939, pp. 2-14.

[52] Printre marii donatori privați, menționați în *Marele pomelnic către mănăstirea Noul Neamf,* se numără boierul Constantin Botezatu din Chișinău, care a donat mănăstirii, în 1879, „10 cărți despre *Viețile sfinților". și Ceaslov,* o *Psaltire,* Biblia și alte cărți mici... », (cf. BMNN, Chișinău, nr. 83, f. 96). A făcut parte din *Letopiseful Cantacuzinesc* sau *Istoria cântecelor românești* (1290-1689), preluată ulterior, împreună cu alte manuscrise, de AI lațimirski de Noul Neamț și dăruită, în 1899, Academiei Române (cf. BAR, mss. românești, nr. 940). În același necrolog este menționat Mihail Kogălniceanu care a donat în 1884 ediția Letopisefele *Țării Moldovei.*

[53] *Catalogul cărfilor mănăstririi Noul Neamf,* établi par Andronic en 1884 (BMNN, Chișinău, mss. roumains, n° 85).

[54] P. Constantinescu-Iași, *Manuscrisele de la mănăstirea Noul Neamf,* in « Viața Basarabiei », 1933, n[u] 2, pp. 107-111.

o lumină nefavorabilă.
Andronic simte nevoia să-i apere pe călugării de la Neamț și să sublinieze valoarea personalităților din cele două mănăstiri pentru istoria și cultura românească. Față de versiunile anterioare, el a completat informațiile într-un mod substanțial prin documente citate integral, prin comentarii, astfel încât textul depășește două mii de pagini și, în conformitate cu problemele abordate, este împărțit în 10 volume: *Cartea întâi* conține *istoria mănăstirii din Germania de la începuturi până în anul 1779* și a fost scrisă în 1887 , având atașată la început postfața din 1887; Păstrăm două exemplare, ambele manuscrise ale lui Andronic (cf. BMNN, Chișinău, nr. 53; *nr . 93* (datat 1889, este „bun de împușcat" *)* ; BMNN, Chișinău, nr. 71; *Cartea a treia* (1872) - *Viața bătrânului Paisie până la vârsta de 25 de ani (cf. BMNN, Chișinău, nr. 64) - Cartea a patra (1874) stațiunea lui Paisie la Sfântul Monte și apoi în Moldova, până în 1794 scrisuri și corespondență (cf. BMNN, Chișinău, nr. 70) Cartea a cincea (1879-1880) și hrisoavele bătrânului Paisie* (cf. BMNN, Chișinău, nr. 82) *Cartea a șasea* (1875) - *Pentru toți bătrânii mănăstirilor din Germania și din veac din 1794 până în 1855* (BMNN, Chișinău, nr. 82); 72); *Cartea a șaptea (* 1876) - *Pentru regula mănăstirilor din Germania și secolul al XII-lea din 1855 până în 1862* (cf. BMNN, Chișinău, nr. 7 exemplare, *datat* 1877); 1882 *)* . (versiune completă), BAR, manuscrise românești , nr. 3529 (versiune prescurtată *Cartea a nouă* (două exemplare: 1886, 1887) - *Tipici și tradiții : ceremonii ale sărbătorilor la mănăstirea germană* (c . completă, BAR, manuscrise românești , nr. 1525 - versiune *preliminară* , dăruită mănăstirii *Neamț* în 1887) *;* (1881) - *Istoria tuturor picturilor mănăstirilor din Germania și secolul* (cf. BMNN, Chișinău, nr. 77).

Începută în 1863, cea mai recentă versiune a *Istoriei mănăstirilor Neamțul și Secul* va fi scris de Andronic în Basarabia în jurul anului 1887, unele pasaje datând chiar din 1889. Spre deosebire de versiunile anterioare, cel mai recent text se remarcă nu doar prin volumul de informații documentare referitoare la activitatea de jumătate de mileniu a Mănăstirii Neamț și la cele trei secole ale Mănăstirii Secu, inclusiv schiturile ambelor, ci și printr-o serie întreagă de documente suplimentare. Acestea constituie, după cum se poate observa, jumătate din lucrare. Astfel, volumele 3-5 sunt dedicate în întregime vieții și activității egumenului Paisie Velicikovski și reunesc cel mai complet compendiu al vieții și operelor sale. Aceste manuscrise ne-au permis să descoperim, printre altele, câteva scrisori inedite din corespondența egumenului Paisie, pe care le-am relatat recent [55].

Volumele 8 și 9 fac parte și ele din aceste documente suplimentare; găsim acolo, pe de o parte, un inventar riguros al stării mănăstirii în 1859, înainte de secularizare, iar pe de altă parte, regulile ritualului care trebuia respectat în timpul slujbelor obișnuite și festive. Convins că reformele din viața monahală vor aduce și alte schimbări și că vechile tradiții vor ajunge să fie uitate, Andronic a căutat să lase moștenire viitorilor călugări din Neamț „informații clare despre mănăstire", atât în ceea ce privește bunurile, cât și ritualul monahal. El intenționa, după propriile sale cuvinte, să detalieze ritualul mănăstirii Neamț pentru întregul an, întrucât cunoștea toate subtilitățile din perioada sa de călugăr sacristan, dar a reușit să o facă doar pentru luna septembrie și a recunoscut că ar avea nevoie de câțiva ani pentru a finaliza o astfel de

[55] V. Pelin, *La Correspondance du starets Païsie du monastère de Neamfu,* in « Revue des Etudes Sud-Est Européennes », XXXI, 1993, n°s 34, pp. 397-411.

lucrare. Cu toate acestea, reușește să detalieze ritualul cerut la Neamț pentru sărbătoarea Înălțării, o sărbătoare dublă deoarece marea biserică este dedicată Înălțării lui Iisus. Pentru a ilustra, într-o mică măsură, valoarea acestui text pentru cunoașterea tradițiilor neamțene, am prezentat, în anexă, fragmentul referitor la sosirea mitropolitului la mănăstire cu ocazia acestei sărbători a patronului bisericii (cf. BMNN, Chișinău, nr. 89, f. 33O ^{v}-333 ^{v}).

Considerată în ansamblu, cu cele patru versiuni și celelalte manuscrise referitoare la ea, *Istoria Neamțului și Secul* ocupă un loc special printre concomitentele sale. Datorită numeroaselor surse documentare utilizate (acte domnești și titluri de proprietate, cronici, adnotări cu conotații istorice preluate din manuscrise, inscripții și epitafe murale, necrologuri și legende care au circulat de-a lungul anilor în mediul monastic etc.), descoperite de Andronic, înaintea altor cercetători, în arhivele Mănăstirii Neamț, această lucrare constituie o sursă inepuizabilă de informații cu privire la diverse chestiuni legate de cele două mănăstiri și schiturile lor. Cu toate acestea, cantitatea argumentelor nu poate compensa lipsa de experiență ca istoriograf, ceea ce înseamnă că Andronic, ale cărui descoperiri rămân valabile și astăzi, lasă în seama succesorilor săi sarcina de a aprecia, la adevărata lor valoare, anumite fapte și evenimente. Cu toate acestea, nu putem decât admira opera titanică a acestui cercetător autodidact, o operă pe care o descrie într-un mod sugestiv și emoționant, în postfața cărții *Istoria mânăstirilor Neamțul și Secul* (cf. BMNN, Chișinău, nr. 53, f. 260-261).

Studiul tuturor manuscriselor din Neamț ne permite de asemenea să oferim câteva detalii referitoare la *Istoria mănăstirilor Neamțul și Secul,* compusă între 1888 și 1904 de prelatul Narcis Crețulescu (cf. BAR, mss. românești, nr. $^{5691\text{-}5700}$). Deși a scris numeroase studii istorice, pe care le-a donat, împreună cu biblioteca sa, Mănăstirii Neamț, *Istoria mănăstirilor Neamțul și Secul* nu i se poate atribui și, în plus, nu revendică paternitatea. Într-adevăr, în paginile de titlu ale primelor patru volume, Narcis Crețulescu avertizează că *Istoria* a fost „scrisă din documente, de către Cucernicul Părinte Andronic Mărturisitorul...” în timp ce el însuși doar a copiat-o, a completat-o și a revizuit-o. Narcis Crețulescu a lucrat la a treia versiune a lui Andronic, cea
din 1862-1864, care are șase volume și pe care Andronic o donase Mănăstirii Neamț în 1877. Cum a tratat Narcis Crețulescu textul lui Andronic? Suntem informați despre acest lucru prin copia pe care a făcut-o după un alt manuscris al lui Andronic, *Istoria mănăstirii Noul Neamț* din Basarabia, o copie în care găsim următorul text: „Să se știe că textul nostru, deși copiat după Andronic, nu este copiat fidel, și aceasta din motive care îmi aparțineau deja: a) am omis toate textele în limba slavă; b) am eliminat și unele decizii rusești pe care nu le tradusese; c) ici și colo, în treacăt, am eliminat cuvinte în limba rusă; d) am scăpat, ici și colo, de unele cereri; e) am eliminat și repetițiile haotice și redundanțele reverendului părinte, rezultând un stil confuz... și titluri exagerate” (cf. BMN, mss. românești, nr. 164, p. 5). Nu ne vom opri asupra subiectului, având în vedere că autorul *Istoriei mânăștirilor Neamțul și Secul lui Andronic* este stabilită fără nicio îndoială. La rândul său, Narcis Crețulescu a contribuit și el la aceasta, deoarece a adăugat relatarea evenimentelor petrecute între 1800 și 1900 (cf. BAR, mss. românești, nr. 5695).

Dar, să revenim la activitatea de eroină scriitoare a lui Andronic în Noul Neamț. Perioada prolifică: alte *scrieri istorice <...> pentru care mănăstiri și altare de călugări și călugărițe au fost împrăștiate în toată lumea* (1869) și *începutul creștinismului și al ierarhiei*

în Moldova (18 zile, alte scrieri menționate, de importanță mai mică, au văzut ziua - necrologuri, culegeri de reguli monahale, corespondență, note de călătorie, predici și copii de manuscrise - cf. *Tabelului cronologic,* atașat. Și, asta nu e tot.

El a început o scriere teologică ce ar putea interesa specialiștii în domeniu. Este un sinaxar conceput din *menae grecești, românești și slave* , similar prologului. El rezervă un loc proeminent lecturilor zilei. Originalitatea constă, în opinia noastră, în faptul că Andronic introduce faptele sfinților părinți conform *Filocaliei grecești* , în versiunea sa românească. Acest text este inedit, deși traducerea în limba română realizată de călugării învățați din Neamț datează din aceeași perioadă ca și traducerea în limba slavă de către Paisia Velicikovski. Lecturile zilei ale lui Andronic includ și texte din Paisia, relatări legate de icoana miraculoasă de la Neamț și altele. Dintre cele douăsprezece volume - câte unul pentru fiecare lună a anului - Andronic a scris doar trei - lunile septembrie, octombrie, respectiv noiembrie - și a început al patrulea - cinci zile în decembrie - (cf. BMNN, Chișinău, nr. 58 - 1867, nr. 62 - 1872, nr. 92 - 1888).

Am prezentat, în linii mari, scrierile care au marcat cei cincizeci de ani de activitate ai schimonahului Andronic la mănăstirile Neamț, Secu și Noul Neamț. Cărțile sale, toate scrise în limba românească, au ajuns până la noi în întregime sau aproape și se află în colecțiile BAR, biblioteca mănăstirii Neamț sau la Chișinău. Prin forța împrejurărilor, așa cum am arătat în prezentarea noastră, cele aproximativ șaptezeci de manuscrise, în mare parte lucrări originale pe diverse teme istorice, sunt necunoscute cercetătorilor. Cea mai importantă dintre acestea este *Istoria mănăstirilor Neamțul și Secul,* realizat, de-a lungul
ani, în patru versiuni, deoarece autorul nu a încetat niciodată să găsească forma potrivită pentru istoria adevărată și completă atât a mănăstirilor în care a trăit, cât și a faptelor și acțiunilor predecesorilor săi. Toată activitatea lui Andronic, călugăr învățat, din școala neamțeană a secolului al XIX -lea , mărturisește calitatea sa incontestabilă de continuator al călugărilor și istoricilor învățați ai mănăstirii neamțene.

APENDICE

TABEL CRONOLOGIC AL SCRIERILOR COPIATE ȘI SCRISE DE IERMON ANDRONIC

1841	*Psaltichie (Slujba de noapte a priveghерilor)* copie făcută la mănăstirea Secu, 288 f., BMNN (Chișinău), Fonds 2119.4, n° 4.
1843	*Condica averilor bisericești și iconomicești a sfintelor monastiri Neamțul și Secu,* 155 f., BMN, mss. roum., n° 180.
1849	*Psaltichie* et *Acatistul Sfintei Parascheva,* copie réalisée au monastère Secu, 417 f., BMNN (Chișinău), Fonds 2119.4, n° 5.
1849	*Psaltichie (Antologie de cântări bisericești),* copie réalisée au monastère Secu, 548 f., BMNN (Chișinău), Fonds 2119.4, n" 6.
1850	*Istoriile bisericești și politicești de la începutul anilor 30J și până la sfârșitul a una mie de ani de la Nașterea Domnului...[Cronograf,* vol. II], 359 f., don à l'ermitage Pocrovul, BAR, mss. roum., n° 1239.
1851	*Istoriile bisericești și politicești din anii de la Hristos 1001 și până la 1700... [Cronograf,* vol. III], 340 f., don à l'ermitage Pocrovul, BAR, n° 1240.

1851 *Jurnal de călătorie a ieroschimonahului Chiriac de la mănăstirea Secu, în Rusia, Lehia, Nemție (Germania, Ungaria și Transilvania în 1850),* copie du confesseur Andronic, 125 f., BMNN (Chișinău), Fonds 2119.3, n° 25. Le texte original est conservé à la BMN, n° 123.

1851 Miscellanées: *Istorie pentru risipirea slăvitei cetăți a Ierusalimului* (f. 1-36), *Istorie pentru robirea slăvitei cetăți a Țarigradului* (f. 36ᵛ—61), *Jurnal de călătorie a ieroschimonahului Chiriac de la mănăstirea Secu la Sfântul Munte în 1840* (f. 61123), copié par Andronic, 123 f., BMNN (Chișinău), Fonds 2119.3, n° 26.

1853 *Istoriile bisericești și politicești de la nașterea cea dupre trup a Domnului nostru Hsus Hristos din Preacurata Fecioară și până la sfârșitul a trei sute de ani de la Nașterea Domnului... [(Cronograf,* vol. I], écrit au monastère Neamț, 123 f., don à l'ermitage Procovul, BAR, mss. roum., n° 1238.

1853 Miscellanées: *Doftorie duhovnicească la tulburarea gândurilor, a lui Dimitrie mitropolitul Rostovului (f.* 1-9), *Introducere la Bisericeasca istorie a lui Meletie episcopul Atenei* (f. 10-44), *Cronograf* (fragments) avec *Istorie pentru Troada* et *Arătare pentru începerea Romei (f.* 110-114); copié Andronic, 150 f., BMNN (Chișinău), Fonds. 2119.3, n° 27.

1855 *Rozisk, adică cercetare pentru credința raskolnicilor lipoveni și pentru învățătura lor și faptele lor,* copie, 254 f., don à l'ermitage Procovul, BMN, mss. roum., n° 181.

BAR = Bibliothèque de l'Académie Roumaine
BMN = Bibliothèque du Monastère *Neamț* (Roumanie)
BMNN = Bibliothèque du Monastère *Noul Neamț* (République Moldova)

1856 *Catagrafie pentru toate odoarele bisericii mari şi a celorlalte biserici din sfânta monasiire Neamţul la 1856,* 16 f., BMNN (Chişinău), Fonds. 2119.3, n" 28.

1857 *Istoria sfintelor monastiri Neamţul şi Secul adunată în scurt în anul 1857, martie în 20 zile, de Andronic duhovnicul,* imprimé au monastère Neamţ, 9 f., premier et unique ouvrage imprimé de l'oeuvre du hiéromoine Andronic.

1857 *Catagrafie pentru toate odoarele bisericii mari şi a celorlalte biserici din sfânta monastire Neamţul şi a eclisierchiei, 1857, octombrie 8,* 26 f., BMN, mss. roum., n[u] 167.

Voroavă pentru pomenirea egumenilor mănăstirilor Neamţul şi Secul în sâmbăta cea dintâiu a
1857 *începerii Triodului, după Duminica pildei Vameşului şi a Fariseului,* 40 f., BMNN (Chişinău), Fonds. 2119.3, n" 30.

1857 *Pomelnicul preafericiţilor ctitori ai sfintelor monastiri Neamţul şi Secul* (pour chaque jour
Approx. de la semaine), 25 f., BMNN (Chişinău), Fonds. 2119.3, n° 39.

1857 *Hronologie a sfintei monastiri Neamţului,* 154 şi următoarele, textul ff. 71-154 este scris mai
Approx. devreme, de o altă persoană şi include date referitoare la familia mitropolitului Veniamin Costachi. BAR, mss. roum., n. 318.

Istoria mănăstirilor Neamţul şi Secul de la începuturi până în 1857 comprenant aussi *Viaţa*
<1857> *stareţului Paisie,* f. 70-157[v], 193 f.; l'annotation de la f. 1-5 (en graphie latine): "Ac[e]asta carte am lucrat-o şi am compus-o eu, în unire cu stareţul G[h]erasim Arhimandritul, în mănăstirea Neamţului mai mult timp, adică din anul 1852 şi până în anul 1856. Avgustin Arhimandrit" - est un faux. BMN, mss. roum., n° 154.

1857 *Istorie cuprinzătoare de ştiinţi în scurt pentru câte monastiri şi schituri de monahi şi monahini s-au întemeiat prin toată lumea,* 42 f.

Approx. 1857 *începutul creştinătăţii şi a ierarhiei în Moldaviia,* 34 f., BAR, mss. roum., n°4611.

<Istoriile bisericeşti şi politiceşli de la 1700 până la 1858, Cronograf, voi. VI>, 227 f., don à
Approx l'ermitage Procovul, BAR, mss. roum., n° 1241.

Pomenirea cuviosului şi de Dumnezeu purtătoriului părintelui nostru Paisie stareţul şi
1858 *arhimandritul sfintelor monastiri Neamţul şi Secul, în 15 zile ale lunii lui noiembrie* (comprenant aussi *Viaţa stareţului Paisie),* 17 f., BMNN (Chişinău), Fonds. 2119.3, n° 4.

1858 1858 *Puţină arătare foarte în scurt pentru aşezarea slovelor,* 12 f., BMNN (Chişinău), Fonds. 2119.3, n° 43.

Istorie pentru icoana cea făcătoare de minuni a preaslăvitei stăpânei noastre de Dumnezeu Născătoarei şi pururea Fecioarei Măriei, care se află în monastirea Neamţul şi pentru minunile
Approx. *cele mai presus de fire ce s-au făcut aicea după vremi,* 22f., BMNN (Chişinău), Fonds. 2119.3, n° 45.

1859 *Pomelnicul cu numele a tuturor părinţilor din soborul lavrei Neamţului şi Secului, carii s-au cules de prin pomelnicele vechi şi noaoă în anul 1859,* 17 f., BMNN (Chişinău), n" 41.

Călătoria şi istoria pentru Sf. Munte de la Anthon (avec la description de 35 ermitages et monastères), 206 f., BMNN (Chişinău), n° 42.

1859 *Călătorie la dătătorul de viaţă Sf. Mormânt şi la alte sfinte locuri şi istorie pentru cetatea Ierusalim,* 118 f., BMNN (Chişinău), n° 43.

1861-1864 *<Coresponden(a cu Teofan Cristea despre întemeierea mănăstirii Noul Neamţ în*
1859 *Basarabia>,* 205 f., copies des lettres, BMNN(Chişinău), no. 54.

Istoria mănăstirilor Neamţul şi Secul, tome I-II, 79 f., don au monastère Neamţ, 1877, BAR, mss.
1859 roum., n° 1269.

Istoria mănăstirilor Neamţul şi Secul, tome III-1V, 156 f., don au monastère Neamţ, 1877, BAR,
Approx. mss. roum., n° 1270.

Istorie mănăstiri Neamţul şi Secul (1859-1861), 48 f., BMNN, n° 160.

1862

1863

1863

1863 *Istorie de la începutul sfintei monastici Neamțului ceii vechi și până în anul 1779..., Cartea 1* (Avant-propos, 1887), 259 f., BMNN (Chișinău), n" 53.

1863 *Sfântul și marele pomelnic al preafericitilor și pururi pomeniților ctitori ai lavrei înălțării Domnului, carea în de obște să zice Neamțul în Prințipatul Moldaviei,* 68 f., copie d'après *Pomelnicul mare din 1835,* BMNN (Chișinău), n° 50.

1864 *Istoria cuprinzătoare în scurt pentru călătoria ce am făcut din Basarabia spre sf. lavră a Kievului,* 106 f., BMNN (Chișinău), n° 55.

1864 *Istorie pentru schiturile mănăstirii Neamțul și Secul (Bulucul, Orgoieștii, Lipova) ,* 30 f., BMN, mss. roum., n° 101.

1861 et 1867 Miscellanée: *Dovediri din Sf. Scripturi, pre care le-am cules spre a să ști lămurit, cum că în anii aceștiia s-au ivit un nou eretic în Moldaviia, despre carele nu trebuie a dormita păstorii pravoslavnicii biserici, cap. 1-16* (f. 1-38); *Apologhia lui Neofit Scriban* (f. 39-76); *Răsturnare ultimelor rătăciri ale apărătorilor episcopatului necanonic a lui Neofit Scriban* (f. 77-106), 106 f., les deux derniers écrits sont des copies d'après l'édition de 1867 (Bucarest), BMNN (Chișinău), n" 57.

1864 1866- *Viața sf. Atanasie cel Mare, 1* f., BMNN (Chișinău), n" 52.

1888 *Miscelaneu de cuvinte și învățături,* 74 f., BMNN (Chișinău), n" 56.

1867 *Sinaxar pentru lunile septembrie și octombrie cu învățături din Filocalia,* 531 f., BMNN (Chișinău), n° 58. '

1869 *Istorie cuprinzătoare de științe cu adevărată mărturie, în scurt adunate de prin Sf. Scripturi pentru începutul rânduielii monahicești și a întemeierii chinoviilor și ale tuturor mănăstirilor și schiturilor de prin toată lumea,* 120 f., cm. Ms. no. 183 (approx. 1857) de la BMN; BMNN (Chișinău), n° 60.

1870 *Sinaxar pentru luna noiembrie cu învățături din Filocalia,* 843 f., BMNN (Chișinău), n°62.

Istorie cuprinzătoare de științi lămurite de la nașterea starețului Paisie Velicikovski și până
1872 *la vârsta de 25 de ani, adunate întru acest chip de ieroschimonahul Andronic; Cartea a 3-a la Istoria mănăstirii Neamțul,* 39 f., BMNN (Chișinău), n" 64.

Istorisire pentru începutul creștinătății și a ierarhiei în pămîntul Moldaviei și pentru toți mitropoliții și episcopii din această (ară și pentru cele mai însemnate monastici și biserici
1872 (depuis les débuts jusqu'à 1865), 372 f., cf. ms. 4611 (approx. 1857) de la BAR; BMNN, n" 63 (Chișinău).

Scrierile lui Simeon Noul Teolog, Cartea a 2-a (en vers), 160 f., BMNN (Chișinău), n" 66.

Istorie pentru începerea și zidirea și buna întemeiare a sfintei monastiri a Tăiarii
1872 *Preacinstitului cap a sf. slăvitului marelui proroc înainte Mergătoriului și Botezătoriului Domnului, loan, care în de obște să zice Secul ce iaste în Prințipatul Moldaviei... (1560-1775),*
1874 *Cartea a 2-a la Istoria mănăstirilor Neamțul și Secul,* 161 f,, BMNN (Chișinău), n° 71.

Istoria pentru începutul vieții de obște așezată de starețul Paisie Velcikovski încă la început din Sfântul Munte Athon și pre urmă în Moldaviia, Cartea a 4-a (écrits et correspondance), 227 f., BMNN (Chișinău), n° 70.

Istorie din anul 1794 și pînă în anul 1856 pentru sf. monastiri Neamțul și Secul, adunată și
1874 *alcătuită întru acest chip de ieroschimonahul Andronic, Cartea a 6-a* (tous les hégoumènes successeurs de Paisie), 226 f., cf. ms. n[u] 155 de la BMN (approx. 1857), BMNN (Chișinău), n° 72.

1875 *Istoria pentru sf. monastiri Neamțul și Secul din anul 1855 până în anul 1867, ... Cartea a 7-a,* 308 f., BMNN (Chișinău), n" 73.

Istorie pentru semnele a tot hotand împrejurul sf. monastiri Neamțul și Secul și câtă podoabă și zestre bisericească avea, și cât număr de viețuitori să afia în ele în anul 1859..., Cartea a
1876 *8-a,* variante préliminaire, 386 f., BMNN (Chișinău), n" 75.

1877

1877 *Istorie pentru semnele a tot hotarul împrejurul sf. monastiri Neamțul și Secul și câtă podoabă și zestre bisericească avea, și cât număr de viețuitori să afla în ele în anul 1859..., Cartea a 8-a,* ex. en blanc, 298 f., cf. ms. n" 75, BMNN (Chișinău), n° 74.
Istoria sf. monastiri Neamţul şi Secul cuprinzătoare de mai multe cuvinte mângâitoare,
1879-1880 *scrisori şi răspunsuri ale stareţului Paisie, Cartea a 5-a,* 432 f., BMNN (Chişinău), n° 82.
Istoria mănăstirii Noul Neamț din Basarabia, 72 f., BMN, mss. roum., n° 185.
<Istoria pentru toate schiturile mănăstirilor Neamţul şi Secul (Bulucul, Pocrovul,
1880 *Vovedenia, Sihla, Sihăstria, Lipova, Orgoieşlii sau Negomirești)i, Cartea a I0-a>,* 117 f.,
1881 avec des feuilles qui manquent, cf. ms. n" 101 (1864), BMN, fragment, BMNN (Chișinău), n° *TI.*
Istorie în scurt pentru începerea și întemeierea și împodobirea sf. monastiri ceii Nouă a înălțării Domnului, carea să numește Neamțul în Basarabia (1859-1881), 232f, don au
1881 monastère Neamț 1892, BMNN (Chișinău), n“ 83.
Istorie pentru începutul și întemeierea și împodobirea sf. monastiri ceii Nouă a înălțării Domnului carea să numește Neamțul în Basarabia (1859-1881), 462 f., cf. ms. BMNN
1881 (Chișinău), no. 83, BMNN (Chișinău), n° 84.
Istoria mănăstirii Neamțul (pentru tot hotarul), 252 f., cf. ms. n" 74 et 75 de la BMNN (Chișinău); BAR, mss. roum., n° 3529.
1882 *Catalogul cărților mănăstirii Noul Neamț din Basarabia, alcătuit de ieroschimonahul Andronic,* 98 f., BMNN (Chișinău), n° 85.
1884 *Condică pentru toate odoarele, argintăriile, veşmintele, cărțile și toate lucrurile zestrei bisericești ale sf. Nooăăi monastiri Neamțului,* 98 f., BMNN, n° 86 (Chișinău).
Approx. 1884 *învățături și predici ale arhimandritului Andronic,* 12 f., BMNN (Chișinău), n° 87.
Istorie pentru sfintele monastiri Neamţul şi Secul. Tipic şi predanii (les cérémonies à
1885-1889 l'occasion des fêtes), *Cartea a 9-a, partea 1, septembrie, 1-30,* 404 f., BMNN
1886 (Chișinău), n° 89.
Diiată (Testamentul ieroschimonahului Aiuironic), 15 f., BMNN (Chișinău). n[1]' 88.
Istorie pentru sfintele monastiri Neamțul și Secul. Tipic și predanii, Cartea a 9-a, 174 f., don au monastère Neamțul, 1887, cf. ms. n° 89 de la BMNN (Chișinău); BAR, mss.
1886 roum., n° 1525.
1887 *<Istoria mănăstirii Noul Neamț. Minunile icoanei Maicii Domnului de la Noul Neamț (1862-1880)>,* 50 f., BMNN (Chișinău), n° 90.
Sinaxarul pe luna decembrie cu învățături din Filocalia (1—5 zile), 132 f., BMNN
1888 (Chișinău), n° 92.
<Istoria mănăstirii Neamțul de la începuturi până în I775> Cartea 1 (rédigée et
1888 augmentée en 1889), 204 f., BMNN (Chișinău), n° 93.
1889 *Oareșicare aduceri aminte* (Autobiografia ieroschimonahului Andronic), 50 f., BMNN (Chișinău), n° 95.
1892 *Voroavă la sfințirea cimitirului de la mănăstirea Noul Neamț,* 38 f., BMNN (Chișinău), n° 94.
1892 *Marele pomelnic al mănăstirii Noul Neamț din Basarabia* (avec adjonctions ultérieures), 222 f., BMNN (Chișinău), n° 98.
1893 *<însemnări istorice cu titlul: Istoria comorii lui Andronio,* 10 f., fragment, BMNN (Chișinău), n“ 99.

1893

APOCRIFELE - PERSPECTIVE ALE CERCETĂRII DIN SUD-ESTUL EUROPEAN. PROSPECTAREA ROMÂNEASCĂ

ZAMFIRA MIHAIL

„Orizontul așteptării” ar putea deveni motto-ul acestei discuții cu finaluri generoase, care își propune să găsească locul scrierilor în cauză, circulate în spațiul românesc și sud-est european, în fluxul continuu ce leagă cultura românească de alte culturi europene. Analiza contextului în care aceste texte au fost consemnate este foarte importantă, deoarece contribuie la cunoașterea unei categorii de texte populare cu un impact foarte puternic asupra mentalității populare.

Orice analiză a perspectivelor cercetării în literatura antică trebuie să se bazeze pe o analiză a stării cercetărilor în acest domeniu. Deși textele populare în general, inclusiv apocrifele, sunt evaluate ca un întreg în cadrul unei culturi, analiza detaliată, monografică a scrierilor și a categoriilor tipologice rămâne un obiectiv de atins. Sinteza realizărilor este bogată în diversitatea sa, deoarece, în ultimele decenii, au fost publicate un număr mare de manuscrise și au fost organizate diverse reuniuni științifice internaționale pentru a aborda probleme conexe .

La un nivel foarte distinct, cercetarea academică a fost (în ultimii 50 de ani) și continuă să fie forța motrice a cercetării în domeniu, atât pentru specialiștii experimentați, cât și pentru tinerii colaboratori care se angajează pe această cale. Studiile doctorale reprezintă o modalitate eficientă de a galvaniza energiile și de a aprofunda cunoștințele despre subiectul și domeniul în cauză, precum și o experiență obligatorie în redactarea individuală a unei monografii.

O inițiativă cu consecințe semnificative pentru cunoașterea și aprofundarea cercetării în literatura românească veche este lansarea publicării unor texte din secolele trecute, texte „uitate” sau

[1] Cercetătorii români au participat și la întâlniri științifice din alte țări europene. Colaborarea interuniversitară și interuniversitară a căpătat o nouă dimensiune. Numeroși specialiști din diferite țări au contribuit la lucrările publicate de Universitatea din Sofia, cf. *Prevodite prez XIV stoletie na Balkanite / Übersetzungen des J4. Jahrhunderts im Balkanraum,* Postings to the International Conference, Sofia, 26-28 iunie 2003, Hrsg. Lora Taseva, Maria Yovcheva, Christian Voss, Tatjana Pentkovskaja, Verlag GorexPress, Sofia, 2004 și *Mnogokratnite prevodi v juznoslavjanskoto srednevekovie /Mehrfachübersetzungen im Südslavischen Mittelalter,* Beiträge 7-enz 9, Sofia International, Sofia. iulie 2005, Hrsg. Lora Taseva, Roland Marti, Maria Yovcheva, Tatjana Pentkovskaja, Verlag GorexPress, Sofia, 2006.

„ găsite” [56], a căror integrare în circuitul științific este deficitară. Cauza principală este dificultatea formării unor paleografi capabili să transcrie textele românești scrise în chirilică, textele în slavonă bisericească sau în greaca veche [57]. În conformitate cu programele de studiu aprobate de Uniunea Europeană, absolvenții Facultății de Litere - opțiunea limba și literatura română - nu mai sunt obligați să cunoască *cel puțin alfabetele chirilic și grecesc* , folosite în trecut în cultura românească.

remarcă pe bună dreptate Cătălina Velculescu , „prăpastia care s-a deschis în deceniile postbelice între specialiștii români și imensul progres realizat de studiile occidentale asupra culturii europene anterioare celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea , un progres care s-a materializat printr-un nou mod de a o considera și aprecia” [58]poate fi „depășită” dacă se acordă o atenție sporită studierii textelor românești în context european. Și pe bună dreptate: cercetările în istoria literară evidențiază „valori ideatice sau valori de imagine consistente cu o cultură europeană cu rădăcini adânc înrădăcinate în timp și ramificații uneori confuze în spațiu [59]”. Cercetătorii grupului de lucru specializat în literatură veche de la Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu ” au lucrat în acest spirit, iar rezultatul - pe lângă studiile publicate în reviste de specialitate și cărți de autor - este seria *Texte uitate, Texte redescoperite* [60].

Institutul de Lingvistică „lorgu Iordan - Al. Rosetti” al Academiei Române a lansat, în urmă cu mai bine de 15 ani, o cercetare ale cărei rezultate au fost publicate în seria „Cele mai vechi cărți populare din literatura românească”. Cele 11 volume conțin și ediții de texte apocrife [61].

Cercetătorii consideră că „apocrifele și legendele religioase constituie o categorie separată”, [62]la care s-ar putea adăuga textele bogomile. Discuția despre apocrife ridică întrebarea, la care s-au dat diverse răspunsuri: care este granița dintre apocrife și scrierile

[56]Titlu folosit de cercetătorii de „literatură veche” de la Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu ” al Academiei Române. Lansarea publicării seriei în cauză se datorează Cătălinei Velculescu.

[57]La București există o facultate dedicată formării viitorilor paleografi și arhiviști.

[58] *Texte uitate, texte regăsite, Avant propos* de Cătălina Velculescu, éditions et études introductives de Cătălina Velculescu, Silvia Marin-Barutcieff, Adriana Mitu, Manuela Anton et Andrei Nestorescu, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Bucarest, 2002, p. 5.

[59] *Ibidem.*

[60] Până în prezent, au fost publicate 5 volume din seria *Texte uitate, texte regăsite* . publicate între 2002-2006, fiecare volum conținând și apocrife, cu studii introductive și reproducerea textului.

[61] Nous citons les titres significatifs : *Scrieri eshatologice postbizantine.Vedenia Sofianei. Viața lui Anastasie. Vedenia lui chir Daniil,* étude introductive, édition et glossaire d'Andrei Timotin et Emanuela Timotin, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Bucarest, 2002 ; *Viața Sfântului Vasile cel Nou și vămile văzduhului,* étude philologique, étude linguistique, édition et glossaire de Maria Stanciu-Istrate, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Bucarest, 2004 ; *Legenda duminicii,* étude monographique, édition et glossaire d'Emanuela Timotin, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Bucarest, 2005.

[62]Cf. Alexandru Mareș, *Cărfi populare din secolele XV P -XVIIP ,* Ed. Academiei Române, București, 2006, p. 9. Nu suntem însă siguri, așa cum susține autorul (p. 40), că persoanele religioase au fost singurele care au copiat astfel de scrieri. Credem că PP Panaitescu a înțeles mai bine fenomenul, numărând printre copiști negustorii sătești sau personalități mărunte.

acceptate și/sau folosite de Biserică, adică ortodoxă? Cuvântul *apocrife* se referă la scrieri pe care Biserica nu le admite în canonul biblic. Însă canonicitatea unor scrieri este, de asemenea, relativă, deoarece „cărțile" din Vechiul Testament considerate necanonice de teologii unor biserici creștine sunt canonice pentru teologii altor confesiuni. Sensul filologic al apocrifelor (filologii au studiat scrieri al căror conținut nu a fost acceptat de literatura religioasă [63]) nu este întotdeauna identic cu sensul teologic. În ciuda acestui fapt, Al. Mareș a atras atenția asupra faptului că preoții apreciau apocrifele religioase.

Descoperirea și analiza unor noi categorii de scrieri apocrife încă necunoscute, care au rămas sub formă de manuscris, este o ipoteză virtuală, adesea concretizată. De exemplu, recent, au fost studiate „incantațiile benefice" copiate din manuscrise românești vechi [64]. Autorul stabilește câteva criterii de taxonomie: „Statutul incantației ca categorie distinctă" se bazează pe valențe curative și obligativitatea de a fi recitată. Totodată, se remarcă intersecția sa cu alte două tipuri de scrieri: *rețetele* și *rugăciunile* (T. Todorov [65]dezbătuse, acum 30 de ani, relația dintre scrierile magice și rugăciuni). În corpusul de texte ale incantațiilor s-au găsit scrieri care, deși intitulate „obsecrații" sau „rugăciuni", sunt totuși considerate incantații „dacă aceeași scriere a apărut, într-o altă culegere, sub denumirea de «incantație » [66]. "

Rugăciunea și incantația sunt, în opinia noastră, situate la niveluri diferite, în funcție de relația cu elementul sacru pentru prima și cu elementul magic pentru cea de-a doua. Dacă ne referim la „rugăciune" în cadrul structurii
Din punct de vedere epistemologic teologic, am putea distinge *rugăciunile ritualului* [3] , care includ pe cele *de exorcizare* (rugăciune sau obsecrație al cărei text atinge incantația) și *rugăciunile de cult.* Una dintre rugăciunile care ar putea fi tratată ca apocrifă, deoarece a fost copiată dintr-o colecție „seculară" (acesta este motivul pentru care propunem să le numim *rugăciuni apocrife),* este de fapt textul unei rugăciuni tradiționale a Bisericii Ortodoxe, care își păstrează structura lingvistică inițială *de exorcizare.* La fel ca rugăciunea copiată de preotul Grigore de Mâhaci ([secolul al XVI-lea]), unele dintre așa-numitele incantații au fost copiate de preoții care oficiau rugăciunile ritualului, prin urmare exorcizarea, cu casula. Prin urmare, considerăm că rugăciunile apocrife care preiau textele Sfântului Vasile cel Mare sau ale Sfântului Ioan Gură de Aur nu pot „deveni" incantații, deoarece nu au fost niciodată rostite de un laic și cu atât mai puțin de o femeie (actorii obișnuiți ai incantațiilor). Aceasta deoarece *funcția magică a limbajului,* identificată de Roman Jakobson și studiată împreună cu celelalte șase funcții ale sale, are particularități bine definite pe care le aduce în comunicare. Tabuul lingvistic este unul dintre ele. Astfel, textele orale ale incantațiilor sunt marcate de tabu: într-un text magic, numele

[63]În trecut, unele apocrife se numărau printre scrierile interzise de biserică, dar în spațiul românesc interdicția a existat fără ca biserica să ia vreo măsură (fără cenzură, fără urmărire penală sau distrugere a unor astfel de scrieri). Vezi Al. Mareș, *Considerafii pe marginea indicelui de cărți oprite din secolul al XVI-lea,* în „Studii și materiale de istorie medie", București, XXV, 2005, p. 272.

[64]Emanuela Timotin, *Limba descântecelor românești,* teză de doctorat în manuscris (susținută la 29 iunie 2007). Cităm fragmente din raportul nostru despre aceasta.

[65]T. Todorov, *Discursul magiei,* Paris, 1978, p. 255, ad. Emanuela Timotin, *loc. cit.*

[66]Emanuela Timotin atrage atenția asupra faptului că „criteriul titlului textului nu funcționează"

comun, agresiv al forței malefice nu se pronunță pentru că, se spune, acest lucru ar putea avea consecințe: „când vorbim despre lup, îi vedem coada”! Cu alte cuvinte, în incantații, cuvântul *diavol* este tabu. Pe când în spațiul sacru al bisericii (și numai *în biserică* era rostit în rugăciunile-obsecrații ale Sfântului Vasile cel Mare și ale Sfântului Ioan Gură de Aur), a numi forța răului pe numele său, chiar a o repeta insistent pentru a o blestema („Satane, te blestem”, spune preotul) este arma de a o alunga și a o anihila [67]. Prin urmare, este o „particularitate compozițională specifică” care conferă textului un caracter emfatic foarte puternic, echivalent, prin traducere, cu imprecația din greacă sau slavă. Acesta este, în opinia noastră, criteriul esențial care distinge rugăciunea de incantație.

O asemănare între textul Rugăciunii *pentru alungarea deochiului, tradusă din greacă în românește* (manuscrise vechi), și cel al rugăciunii *Pentru dureri de cap* (deoarece deochiul provoacă astfel de afecțiuni), consemnată în *Culegerea* aprobată de Sfântul Sinod în 1971 (pp. 308-310), contrazice apartenența acesteia la incantații. Incantația ar fi, în acest caz, în opinia noastră, un substitut (apocrif) pentru rugăciune, folosind, pentru a-i spori prestigiul, cuvântul *rugăciune* în titlu.

Analiza contextului în care au fost consemnate aceste texte este foarte importantă deoarece contribuie la cunoașterea unei categorii de texte populare cu un impact foarte puternic asupra mentalității populare. Printre apocrifele cele mai studiate, scrierile escatologice ocupă, fără îndoială, primul loc.

din numele bolii sau blestemului care trebuie exorcizat” (p. 24, nota 49).

În ceea ce privește cercetările întreprinse asupra acestei categorii de scrieri în lumea slavofonă, și în special în limba bulgară, trebuie să recunoaștem că suntem abia la început. Apocalipsa și panica medievală privind sfârșitul lumii nu au afectat lumea românească.

Scrierile despre evenimente extraordinare, miraculoase, au stârnit întotdeauna curiozitatea și interesul cititorilor, ca expresie a fabulosului. Scrierile escatologice reprezintă doar o categorie foarte importantă pentru literatura Europei medievale. Operele postbizantine au fost traduse din neogreacă în românește în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII -lea . Multiplicate în mănăstiri, ele au constituit lectura „chiliilor”. Pentru unele dintre aceste scrieri [68], nu există întotdeauna elemente care să permită încadrarea lor „într-un context polemic antilatin”. Dimpotrivă, la mănăstirea Bistrița, din Oltenia, a fost tradus un text al unui Papă (din secolul al III-lea) : *Predica Sfântului Ipolit despre sfârșitul lumii pentru Antihrist* [69]. Am încercat, de asemenea, să evidențiem faptul că sinaxarele și prologurile ortodoxe au continuat să includă „vieți” și „precepte” ale sfinților și „fericiților” din Europa Occidentală. Temele și motivele literare (inclusiv scrierile apocrife) au întreprins un periplu „fără granițe” în întreg spațiul european [70].

Cărturarilor din țările române li se atribuie traducerile din greacă în românește, care au servit, în multe rânduri, la verificarea, cu originalul bizantin în sprijin, a traducerilor antice, în special a celor preluate prin intermediari slavi [71].

O altă categorie de revelații escatologice sunt acele relatări făcute de oameni care s-au întors după o moarte aparentă. Ei povestesc ce au „văzut” cât timp erau morți.

Povestirea viselor a fost, timp de milenii, un subiect tradițional al conversațiilor cotidiene, dar și al conversațiilor încărcate cu informații mai profunde, conținutul lor oferind material pentru interpretarea presiunilor. Nu vom vorbi despre ceea ce reprezintă visele în viziunea lui S. Freud sau Carl Jung *(Psihologie și religie).* Observăm, însă, că

[68]Cf. E. Braniște, *Liturgica specială,* București, 1980, pp. 442-443.

[14] Cf. Tipărit cu consimțământul Sfântului Sinod și binecuvântarea Preafericitului Justinian, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române. București, ediția a II-a , 1971, pp. 294-304.

[69] Vezi comunicarea noastră *Recepția scrierilor occidentale în mănăstirile ortodoxe în secolele XII-XV , „* VIIIe Symposion Byzantininon”, Strasbourg, 2002, publicată în „Byzantinische Forschungen”, Amsterdam, XXIX, 2007, pp. 337-346, spec. 341.

[70]Vezi și Zamfira Mihail, *Dincolo de aparența frontierelor literare ale Europei de Sud-Est,* în *Patrimoniul literar european,* ed. Jean-Claude Polet, Universitatea De Boeck, Namur, 2000, pp. 77-84.

[71] Zamfira Mihail, *Retraducerea, o metodă folosită în literatura religiilor române,* în *Mnogokratnite prevodi v iuznoslavjanskoto srednevekovie,* Izdatelska KăSta GoreksPres, Sofia, 2006, pp. 491-502.

„ Viziunile” au loc în timpul somnului și, prin urmare, într-un alt aspect, sunt vise. Majoritatea poveștilor, primirii de ordine din lumea de dincolo și călătoriilor miraculoase au loc în timpul somnului.

Apariții extraordinare și discuții miraculoase au loc și în timpul rugăciunii, când cel care se roagă este transportat spiritual în altă parte.

În ceea ce privește cele două scrieri, *Viziunea Sofianei* și *Viziunea lui Kyr Daniil* (aceasta din urmă constând din două părți care au circulat adesea independent), publicate în prezent pentru prima dată de Andrei și Emanuela Timotin [72], ne confruntăm cu două situații diferite. *Viziunea Sofianei* are loc în timpul morții sale, din care s-a întors grație strigătelor surorii sale și apei reci cu care aceasta a stropit-o. Autoarea citează și alte cazuri în care persoanele în cauză au fost transportate în al 7-lea cer și, la întoarcere, și-au povestit călătoria „reală” din timpul „morții”. Printre aceștia se numără sfinți, precum Apostolul Pavel, cei 7 tineri din Efes, femeia din Constantinopol și alții. Sophiana povestește, de asemenea, o astfel de călătorie făcută cu un înger drept ghid care i-a ordonat ce să facă și cum să procedeze. Descrierea locurilor, a ceea ce a văzut și a auzit este foarte simplă, fără comentarii. O amintire perfectă a propriilor senzații și sentimente din timpul călătoriei o împinge pe Sophiana să se analizeze constant, enumerându-și stările de spirit. Îi povestește duhovnicului ei ce a văzut.

În a doua povestire, *Viața lui Anastasie Noul Mucenic* este preambulul. Suntem introduși în personaje: fiul unui guvernator păgân (care l-a executat pe Anastasie pentru credința sa în Isus) s-a convertit la creștinism sub numele de Daniel, apoi a devenit călugăr. În timp ce făcea penitență prin post și rugăciune, într-o noapte, după ce s-a rugat până la ora nouă, „a leșinat” și a adormit. *„Viziunea lui Daniel”* din timpul somnului, în ciuda prezenței lui Anastasie și a îngerilor, povestește despre o călătorie pe pământ, la cele mai importante biserici din Constantinopol. Liturghia cerească are loc la Biserica Sfânta Sofia din Constantinopol, la fel ca și conversația cu Fecioara. De data aceasta cerurile coboară pe pământ, pentru că Isus însuși este prezent la Liturghie și apoi, sub ochii lui Daniel, „s-a suit la cer, cu îngerii înconjurându-l” (p. 163). Analiza poate fi corelată cu literatura teologică isihastă, pentru o interpretare a mediului natural, fără tendința antropologică atât de dragă cercetătorilor din acest domeniu.

Cercetările asupra tipului aproape complet ignorat de scrieri cu componente apocrife, *Întrebări și Răspunsuri* , au fost inițiate de Cătălina Velculescu. Studiind scrierile apocrife, găsim argumente în favoarea tezei pe care a avansat-o în urmă cu mai bine de 30 de ani. Anume, tradiția copiștilor, în special a celor specializați în texte laice, dorea ca textele să nu fie reproduse *ad litteram,* ci să existe întotdeauna, din partea lor, o intervenție „de substanță” [73]. **Fiecare exemplar scris de mână reprezintă, de fapt, o contribuție „originală” din partea celui care a propus multiplicarea anumitor scrieri,** iată concluzia noastră. Este un punct de vedere de încredere, care permite cercetătorilor să publice versiunile fiecărui exemplar, fără a se preocupa în mod expres de descendența manuscriselor.

[72] Vezi nota 15.

[73] Cătălina Velculescu, *Continuitate și salt în transmiterea versiunilor Cronicii Cantacuzenei,* în „Revista de istorie și theorie literară”, 1976, nr. 1.

Ceea ce caracterizează scrierile apocrife care au circulat în societatea românească este „orizontul de așteptare” al cititorului. Copiștii alegeau textele care urmau să fie copiate sau traduse în funcție de ceea ce considerau că corespunde nevoilor cititorului. Este de la sine înțeles că trebuie să luăm în considerare faptul că alegerea era determinată de factori aleatori, în special de cărțile care se aflau la un moment dat la îndemâna persoanei care dorea să le citească sau să le traducă. De asemenea, luăm în considerare posibilitatea ca, în cercurile intelectuale din Țările Române, anumite scrieri să fi fost căutate, comandate și cumpărate în mod specific.

„Orizontul așteptării” ar putea deveni motto-ul acestei discuții cu finalități generoase [74], care își propune să găsească locul scrierilor în cauză, circulate în spațiul românesc și sud-est european, în fluxul continuu ce leagă cultura românească de alte culturi europene. Prin studiile introductive și acuratețea filologică a ediției textelor, concomitent cu creșterea numărului de publicații, este cert că acest deziderat și celelalte menționate se vor realiza. Perspectiva cunoașterii apocrifelor în integralitatea lor este studierea lor și publicarea lor în cât mai multe versiuni olografe.

[74] *Masă rotundă* la Întâlnirea Științifică Internațională a Comisiilor AIESEE, octombrie 2007, Atena.

COMUNUL ȘI DIFERENTUL ÎN SECOLUL AL XVII-LEA. CONSTRUCȚIA UNEI IDENTITĂȚI BALCANICE

CRISTINA CODARCEA

Articolul încearcă să analizeze, pe baza unor surse din secolul al XVII-lea · mecanismele de construire a unei identități balcanice. Practicile religioase ale populațiilor care trăiesc în Peninsula Balcanică sunt indicatori valoroși pentru ceea ce se numește construcția identităților. Astfel, prin studiul practicilor religioase putem reconstrui dinamismul unei societăți care, deși profund divizată, a fost capabilă și a știut să valorifice elementele comune, deși într-un mod circumstanțial și pragmatic.

Într-un context actual extrem de tensionat, în care violența și intoleranța față de ceilalți se manifestă tot mai des, istoria și istoricii pot contribui la explicarea fenomenelor generatoare de ură, la cunoașterea alterității (căci nu este nimic nou în faptul că cunoașterea semnifică și generează toleranță). Viteza cu care se desfășoară evenimentele istorice ale acestui secol, complexitatea lor și mai ales interdependența lor au creat de ceva vreme impresia că studiul trecutului este doar un auxiliar (care poate fi ignorat de cele mai multe ori) al cercetării prezentului. Totuși, această cercetare vrea să arate cât de important este să se înțeleagă transformările de-a lungul timpului, cât de mult situația actuală se datorează evoluțiilor trecutului, prejudecăților care s-au format de-a lungul timpului, tradițiilor, spiritului de loialitate al popoarelor față de un trecut mitic care le oferă cadrul solidarității naționale.

Peninsula Balcanică, cu populațiile sale extrem de mixte, care locuiesc pe un teritoriu revendicat întotdeauna în numele legii istorice, continuă să fie, din când în când, scena confruntării lor. Prin urmare, nu este lipsit de interes să analizăm modul în care societatea tradițională a reușit să reducă tensiunile conviețuirii, cum și-a oferit mijloacele de a construi o rețea de solidarități și care au fost termenii care au contribuit la funcționarea eficientă a acestor solidarități [1]. Depinde de noi să reconstituim, printr-o analiză interdisciplinară, cadrul și formele de manifestare a sociabilității și conviețuirii în secolul al XVII-lea. Fără îndoială, nu putem găsi, mai ales în această perioadă, o societate armonioasă în cadrul căreia conflictele să lipsească. Dar scopul este de a identifica sursele acestor tensiuni și de a vedea cum au fost traversate de comunități.

[J.] Roth, Klaus, *„Spre o politică de coexistență interetnică”. Poate Europa să învețe de la imperiile multietnice?,* în „Ethnologia Europaea”, 29(2), 1999.

Pr. Études Sud-Est Europ., XLV1, 1-4, p. 81-95, București, 2008

În ciuda titlului oarecum restrictiv al acestei cercetări, practicile religioase ale acestor populații vor fi indicatori valoroși pentru ceea ce se numește construcția identităților. Astfel, din aceste forme de manifestare atât a unei credințe (o sensibilitate religioasă), cât și a apartenenței la un grup a cărui confesiune devine un marker identitar, vor fi analizate aspecte esențiale care afectează însăși mecanismele de funcționare a societății. Voi încerca să văd dacă această societate, având date profund contradictorii, dezvoltă strategii de conviețuire guvernate de reguli. Au aceste norme scrise (capitulații) sau nescrise un conținut etnic, religios sau politic dominant și care sunt instituțiile (dacă există) care ar trebui să le apere? Care sunt instrumentele cu care comunitățile, alcătuind societatea balcanică, se echipează împotriva transgresiunilor individuale sau colective?

Un alt aspect ce nu poate fi ignorat de cercetarea mea va fi tabloul creionat de elementele care participă într-un mod conjunctural sau permanent la definirea identității (fie ea a individului, membru al unei comunități sau a comunității în sine). Apartenența la un grup aduce argumente care trec adesea prin afirmarea legăturilor de rudenie (chestiunea rudeniei este un subiect în sine foarte amplu în acest spațiu balcanic deoarece există legături de rudenie practicate care nu sunt recunoscute de Biserică, forme care amestecă la nesfârșit prietenia, nevoia de protecție, vecinătatea etc.), a unității confesionale sau etnice, a proximității geografice.

Într-un context istoriografic care pune accentul pe diversitatea și fragmentarea acestei lumi, mă voi concentra asupra elementelor care creează unitatea și permit societății să reproducă forme optime de coexistență. În acest scop, vom analiza realitățile istorice, faptele sociale și culturale, acțiunile politice și practicile religioase care ne pot oferi contururile unui sistem de relații de solidaritate intercomunitară și interetnică.

În concluzie, aș dori să spun că analiza contactelor și influențelor religioase nu este un scop în sine, ci mai degrabă un pretext pentru o abordare mult mai amplă, care încearcă să pună în lumină o situație istorică complexă. Astfel, prin studiul practicilor religioase, putem reconstrui dinamismul unei societăți care, deși profund divizată, a fost capabilă și a știut să valorifice elementele comune, deși într-un mod circumstanțial și pragmatic.

Secolul al XVII-lea se bucură de o reputație mai puțin strălucită decât secolul precedent. Epoca de aur a Imperiului Otoman, care este și perioada de organizare a Peninsulei Balcanice conform logicii otomane, rămâne jumătatea secolului al XVI-lea , adică domnia lui Soliman Magnificul (1521-1566). Cu toate acestea, secolul al XV-lea este cel care impune locuitorilor Balcanilor schimbări profunde în distribuția populației, în dominația confesională, în realitatea politică, economică, militară, în viața de zi cu zi însăși [75]. Cele două mari războaie, de la Candia (1645-1669) și de la Viena și Morea...
(1683) sunt evenimente care marchează imediat evoluția formelor de conviețuire [76]. Conflictele armate corespund unei politici de islamizare forțată promovate de Poarta Otomană. Mii de oameni s-au convertit de atunci încolo. Bisericile au fost distruse, preoții au fost

[75]Daniel Goffman, *Imperiul Otoman și Europa modernă timpurie,* Cambridge University Press, 2002.

[76]Pentru a ilustra această perioadă, documentele editate de Jacov sunt surse de o importanță și bogăție considerabilă, vezi Marko Jacov, *Le Missioni catoliche nei Balcani pendante la guerra di Candia (1645-1669),* voi. I, II, Citta del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1992; idem. *The Cattoliche missioni nei Balcani tra le due grand guerre: Candia (1645-1669) Vienna e Morea (1683-1699),* Citta del Vaticano, 1998.

martirizați, oamenii care refuzau islamul au fost spânzurați sau jupuiți de vii. Atrocitățile și violențele care au inflamat provincia Rumelia nu au împiedicat populațiile creștine, musulmane sau evreiești să mențină forme de cooperare sau solidaritate. Căsătoriile mixte, împotriva cărora Biserica s-a pronunțat constant, au continuat să fie contractate, prezența credincioșilor de toate religiile în procesiuni cerând harul și mila divină a rămas un fapt obișnuit în această perioadă. Pericolele, calamitățile, încercările de tot felul au găsit comunități determinate să reacționeze în ansamblu, diversitatea a fost ștearsă în fața dorinței de supraviețuire.

Fără a face o istorie a relațiilor internaționale din acea vreme, este foarte important să menționăm trezirea interesului puterilor occidentale pentru acest spațiu a cărui proximitate nu constituie în niciun fel premisa unei apropieri [77]. În secolul al XVII-lea, contactele dintre lumea occidentală și acest straniu Imperiu Musulman s-au multiplicat (deși datează de la sfârșitul secolului precedent), ambasadele au fost deschise Marelui Turc, în ciuda neîncrederii care se manifesta de ambele părți. Foarte devreme, Franța a început să joace rolul de protector al supușilor creștini, susținând în egală măsură o activitate comercială intensă și o campanie misionară în care iezuiții [78]au fost instrumente eficiente.

Interesul politic este amplificat și uneori mascat de atenția specială pe care Biserica Romană, la rândul ei, o arată aspectului confesional al regiunii. Arhipelagul grec, nord-vestul Peninsulei Balcanice și toate zonele înguste și dispersate ale Bulgariei, Moldovei și Muntenegrului rămân, cu mare efort, în sânul Bisericii Catolice.

Pentru a spori eficacitatea misiunii apostolice și gradul de control asupra acestor domenii, în 1622, la inițiativa Papei Grigore al XV-lea, a fost creat organismul central pentru coordonarea și monitorizarea acestor acțiuni. Propaganda Fide [79], un colegiu format din 13 cardinali, un prefect, un secretar și câțiva prelați, avea ca sarcină principală dinamizarea mișcării catolice în întreaga lume.
Este reacția și trezirea unei instituții puternic marcate de pierderea teritoriilor extinse câștigate în timpul Reformei.

Asistența religioasă, înființarea de școli în apropierea mănăstirilor și bisericilor și lupta pentru unitate confesională condusă de Biserica Romano-Catolică se numără printre elementele care au jucat un rol catalizator în afirmarea conștientizării individualității balcanice.

În Europa Occidentală, interesul pentru Balcani, cu populațiile lor predominant creștine, acoperă aspecte complexe; alături de interesul pur economic sau politic, dorința de a extinde influența și chiar dominația politică, există o curiozitate mai ascuțită cu privire la valorile și realitățile regiunii care fascinaseră atât de mult în trecut. Sub protecția misiunilor diplomatice trimise la curtea sultanului, Occidentul devine o prezență, reunind politicieni, negustori, misionari și savanți. Creșterea numărului de publicații de relatări de călătorie în Peninsula Balcanică, menite să prezinte publicului occidental această lume aproape necunoscută,

[77]Charles A. Frazee, *Catolicii și sultanii. Biserica și Imperiul Otoman, 1453-1923,* Cambridge Univ. Press, 1983.

[78]Emile Legrand, *Relatare despre înființarea PP a Societății lui Isus în Levant,* Paris, 1869.

[79]Vittorio Bartoccetti, *Propaganda Fide, Centrul Vieții Misionare,* în „Quaderni di Roma cristiana”, I, 1946.

sporește entuziasmul pentru exotismul Levantului. Mai mult, sfârșitul secolului a fost marcat de dezvoltarea predării limbilor orientale în țările occidentale; Ludovic al XIV-lea, „de fericită amintire, a hotărât în urmă cu câțiva ani să aducă în Franța o duzină de copii din diferite națiuni ale Levantului, armeni, greci, sirieni, pentru a fi educați în Colegiul nostru din Paris [80]”, povestește un iezuit de la începutul secolului al XVIII -lea .

Articularea lumii balcanice

Nu este lipsit de importanță în economia articolului să întreprindem o scurtă descriere a organizării particulare a statului otoman, al cărui sistem contrastează puternic cu regimurile politice contemporane [81]. În primul rând, la baza statului însuși, rămâne conceptul de război sfânt, obiectivele sale fundamentale și profund religioase fiind extinderea și apărarea islamului. În ciuda acestei afirmări depline a vocației militare a statului, obiectivul său nu constă în anihilarea popoarelor cucerite, ci într-o dominație avantajoasă pentru islam. Astfel, o regiune subjugată, fără ca vreo rezistență deosebită să se manifeste, ar putea păstra un fel de autonomie locală manifestată prin conservarea propriilor autorități și a religiei sale [82]. Pe de altă parte, în cazul unei rezistențe acerbe, populația în cauză ar putea cădea în sclavie sau pur și simplu ar putea fi masacrată. De fapt, convertirea forțată la religia musulmană rămâne un fenomen marginal și mai ales extraordinar, datorită unor circumstanțe politice speciale.

Prima divizare majoră a statului s-a bazat pe argumente religioase, ceea ce a dus la o inegalitate profundă între diverșii supuși ai sultanului. Musulmanii formau categoria cea mai privilegiată din punct de vedere juridic, fiscal și administrativ; se bucurau de un statut superior, ale cărui semne exterioare cele mai râvnite erau avansarea socială și contribuțiile fiscale minime.

A doua diviziune separă locuitorii în funcție de afilierea și poziția lor socială în cadrul comunităților care alcătuiesc statul în sine. Categoria privilegiată includea membrii înaltei aristocrații musulmane, personalul militar sau funcționarii statului *(askeri),* membrii clerului musulman *(ulema),* care exercitau autoritatea religioasă, juridică și educațională și, în final, șeful comunității creștine, Patriarhul Constantinopolului. În cele din urmă, marea masă a populației, *reaya,* compusă atât din musulmani, cât și din nemusulmani, are îndatoriri specifice în funcție de religia pe care o urmează, plătesc impozite, li se respectă cu strictețe modul de viață, de îmbrăcăminte sau de practicare a profesiilor. Trecerea de la un nivel la altul se dovedește a fi dificilă și mai ales condiționată (cu excepția, de fapt, a patriarhului) de convertirea la islamism.

Sistemul de guvernare otoman era dominat de un monarh absolut, sultanul, asistat în atribuțiile sale de adjunctul său, Marele Vezir. Cele două personalități de rang înalt erau asistate, în special în chestiuni legate de legile țării, de un Consiliu Imperial, numit Divan, care

[80] *Lettres édifiantes et curieuses écrites des missions étrangères,* Paris, 1780.

[81] Barbara Jelavich, *Istoria Balcanilor, secolele XVII-XIX,* Institutul european, Iași, 2000.

[82] Benjamin Braude și Bernard Lewis, *Creștini și evrei în Imperiul Otoman: funcționarea unei societăți pluraliste,* New York: Holmes & Meier Publishers, 1982, p. 2.

la rândul său era compus din membri laici și ecleziastici cu autoritate recunoscută. Însă cea mai contestată instituție otomană a acestor vremuri era vastul aparat birocratic central, cu sediul la Constantinopol, care conducea de fapt Imperiul și colecta taxe de la *reaya.*

În ceea ce privește populația creștină, majoritară în provincia europeană a Imperiului, Rumelia, otomanii erau implicați direct doar în colectarea anumitor taxe, administrarea fiind asigurată de cele două instituții esențiale existenței acestor creștini. La nivel superior, controlul era deținut de Biserica Ortodoxă (prin sistemul numit mei), iar la nivel local de autoritățile alese de comunitate însăși în funcție de obiceiuri care au supraviețuit cât mai bine au putut. O schimbare profundă a avut loc însă în timpul cuceririi Peninsulei Balcanice, adică, din acest moment, a avut loc o înlocuire progresivă a autorităților publice seculare cu autorități ecleziastice care au devenit ștafeta între statul musulman și comunitatea creștină. Clerul ortodox a fost cel care și-a asumat și a exercitat jurisdicția în aceste comunități, majoritatea litigiilor fiind judecate în fața instanțelor ecleziastice creștine. Singurele cazuri care scapă justiției creștine sunt cele care implică musulmani sau cele care implică furt și crimă, care intră sub jurisdicția sistemului juridic musulman. Aceste instanțe pot impune pedepse care afectează atât domeniul temporal, cât și cel spiritual, au mijloacele de a-i trimite pe cei vinovați la închisoare, de a-i face să plătească amenzi sau de a-i exila, precum și de a prevedea interzicerea serviciului religios.
religioasă, ceea ce poate duce la pedeapsa supremă, excomunicarea. În acest fel, Biserica este utilizatoarea (și curatorul în calitate de moștenitoare) unei proceduri judiciare complexe care își trage sursele atât din dreptul canonic și din scrierile sacre ale Bisericii, cât și din dreptul bizantin și dreptul cutumiar [83].

În ceea ce privește statul otoman, acesta era interesat de conservarea întregii rețele ecleziastice ortodoxe prin integrarea acesteia în sistemul său administrativ. Biserica era reprezentată la nivelul diecezelor și parohiilor din întreaga Peninsulă Balcanică, ceea ce facilita controlul populației creștine. În plus, această Biserică avea o lungă tradiție de supunere activă față de autoritatea civilă.

Însă, în ciuda acestei subjugări a Bisericii de către autoritățile otomane, ea rămâne cel mai important punct de referință pentru populația creștină [84]. Discursul său, atât un apel la ascultare față de cuceritor, cât și o formulare a unei strategii de rezistență prin credință, încurajează și asigură coeziunea comunității creștine. Deși creștinul este un cetățean de a doua categorie, Biserica insistă asupra superiorității care rezidă în adevărul învățăturilor sale. Dogma și mai ales jurisdicția civilă ce controlează problemele care afectează rudenia și solidaritatea locală, sunt factorii care au redus considerabil spațiile de contact dintre diferitele religii din Balcani.

Folosind o sursă ortodoxă, memoriile preotului Synadinos [85], suntem capabili să deslușim mecanismele construcției identității creștine și în special relațiile stabilite între comunitățile creștine, musulmane și evreiești din orașul Serres, din Macedonia, comunități care

[83]Barbara Jelavici, *op.cit.,* p. 57.

[84]François Thual, *Géopolitique de l'Orthodoxie,* Dunod Editeur, Paris, 1995.

[85]*Sfaturi și memorii ale lui Synadinos, preot din Serres, Macedonia, secolul al XVI-lea,* ed. Paolo Odorico, Paris, 1996.

s-au format separat, dar nu izolat una de cealaltă. Cronica lui Synadinos oferă rareori informații detaliate despre populațiile cu care creștinii au intrat în contact și al căror teritoriu îl împărțeau. Chiar și atunci când a făcut-o, viziunea sa a fost marcată de prejudecăți și puncte de vedere profund subiective. Însă, datorită acestor prejudecăți dobândite în experiența conviețuirii sau pur și simplu moștenite, apare alteritatea care îl definește pe celălalt conform unui registru complex de referințe. Relațiile cu musulmanii sunt dominate de relații de putere, agresivitatea și abuzul fiind elementele recurente în descrierea întâlnirii dintre două populații. Cât despre spațiul evreiesc, acesta pare a fi o zonă aproape ignorată (și nu rău cunoscută) și acest lucru se datorează în mare parte ideologiei creștine, baza unui antisemitism congenital și latent. Singura dată când Synadinos face o referire rapidă și indirectă la această comunitate este cu ocazia convertirii la ortodoxie a unui țesător evreu, gest care stârnește o puternică opoziție din partea coreligionarilor săi: „... *Christodoulos era evreu și în tinerețe a fost atras de credință și a devenit creștin și a suferit multe nenorociri”*
de evreii invidioși... Așa că nașul său, Kosynas, a cheltuit mulți bani ca să-l salveze.”[86]

Aceasta este ideea care va reveni adesea în opera lui Synadinos atunci când se adoptă o altă identitate, revelația sau atașamentul față de noua religie nu acționează ca condiții suficiente, ci este intervenția activă a unei întregi rețele de solidarități ale comunității de adopție care se impune ca necesară.

În timp ce alte comunități ocupă puțin spațiu în relatarea lui Synadinos, acesta este foarte generos în enumerarea elementelor constitutive ale identității creștine pe care o reprezintă. Factorul religios, coagulantul și reperul comunității în sine, domină în mare măsură orice alt argument de natură lingvistică, etnică sau profesională. În sursele vremii, populațiile vorbitoare de limbă greacă față de cele de origine slavă sau de origine vlahă sunt greu de identificat deoarece referințele sunt de natură generală, legate de confesiune. Toate sunt în primul rând creștine. Populațiile însele își prezintă componenta etnică ca o completare a statutului creștin pe care îl posedă. Misterele și ritualurile sunt cele care îi adună pe credincioși în jurul figurii lui Iisus Hristos și care sunt condiții esențiale pentru recunoașterea și identificarea unui bun creștin. Legea Bisericii are puterea de a stabili și valida identitatea.

Primul semn vizibil al acestei identități este participarea la biserică și respectarea postului în timpul anului liturgic:

„Fratele meu, îți recomand să nu ratezi nicio zi de la slujba religioasă și să te rogi lui Dumnezeu cu inimă smerită și să alergi neîncetat la biserică; miercurea și vinerea să nu mănânci pește... imediat ce începe Postul Mare; trebuie să posti în prima săptămână luni, marțea, miercurea, să posti trei zile și să mănânci o singură dată pe zi pe tot parcursul Postului Mare, cu excepția sâmbetei și duminicii; și nu trebuie să mănânci pește sau carne, ouă sau brânză pe tot parcursul Postului Mare [87]. *”* Mai mult, toate relatările călătorilor din secolul al XVII-lea concurează în a sublinia importanța postului și constrângerile pe care le generează. (*„Uneori le spuneam batjocoritor că aceste posturi mari îi făceau atât de seci și bilioși, pentru că majoritatea sunt rapizi și furioși, mari înjurători și mari blasfemiatori.”* [5] - povestește Jacob Spon în istoria sa.)

[86]*Ibidem,* p. 83.
[87]*Ibidem,* p. 257.

Semnul crucii, gestul de venerare a patimilor lui Hristos, devine în această lume chinuită de nesiguranță și violență un element de recunoaștere între creștini, un semn de solidaritate și identitate comună. Încă din secolul al X-lea , Pouqueville relatează acest obicei:

„Unele femei din Arcadia s-au îndepărtat din calea noastră din timiditate, dar altele ne-au întâmpinat făcând semnul crucii, ca să ne arate că și ele erau creștine.”[88]

A fi un bun creștin ortodox

„Vă închinați înaintea sfintelor icoane și le venerați; și vă închinați înaintea lor nu ca și cum ar fi zeități, ci ca niște icoane ale lui Hristos, ale Maicii Domnului și ale tuturor sfinților... și oricine îngenunchează cu credință înaintea icoanei, își recapătă sănătatea, prin mijlocirea sfântului, și multe icoane au făcut minuni și au născut copii și astăzi și din acest motiv le venerăm.” [11]

Calendarul religios, cu sărbătoarea sa pascală, care *„strălucește ca un soare în întreaga lume”,* se remarcă ca un alt fapt care cere un respect imperativ conform normelor stabilite de Biserică.

În cele din urmă, dacă Biserica veghează cu gelozie asupra îndeplinirii îndatoririlor credincioșilor, ea este și cea care susține speranțele unei eliberări aproape a credincioșilor săi. În primul rând, ea nu încetează să predice superioritatea religiei creștine, superioritate dată de

„Aceste trei mari mistere (Euharistia, nașterea Fecioarei, sfinții în comunicare cu Dumnezeu); vreți altele mai mari decât acestea, când alte popoare nu au absolut nicio taină? Și puteți înțelege cât de mare este credința creștinilor; aceasta este sfânta credință, este credința universală și trebuie să aveți grijă să o păstrați și să o păstrați ca pe o mare cruce pectorală și ca pe o mare piatră prețioasă.” [19]

În sferele morale și spirituale, creștinii își mențin exclusivitatea, domnia musulmanilor fiind doar rezultatul unei pedepse temporare aplicate pentru păcatele lor. Astfel, această superioritate proclamată a creștinismului constituie baza unei rezistențe comunitare împovărate de pericole și umilințe.

O altă comunitate recunoscută de statul otoman și organizată la rândul ei în această formă de *mei* este comunitatea evreiască, tratată și de musulmani cu o anumită deferență drept „ceilalți oameni ai cărții”, datorită scripturilor sale sfinte, expresii ale revelației divine. În ciuda puternicei fragmentări a acestor comunități așkenaze și sefarde, trăsăturile esențiale ale organizării diferă de cea creștină doar prin întinderea teritorială a manifestării autorității liderilor spirituali. Astfel, în același mod

În acest fel, membrii acestei comunități împărtășesc o puternică solidaritate de grup, o religie tolerată, dar nu oficială, o disciplină colectivă trăită zilnic în registrul religios [19.] Justiția este înfăptuită în cadrul fiecărei comunități de către autorități alese care utilizează aceeași gamă de sancțiuni pe care le-am întâlnit în fundamentele juridice creștine: amenzi, mustrări publice,

[88]Pouqueville, F.-C.-H.-L. (François Charles Hugues Laurent), *Călătorii în Epirul de Sud, Acarnania, Etolia, Attica și Peloponez, sau Morea, în anii 1814-1816,* Londra, 1822, voi. V, p. 326. ■

suspendarea drepturilor religioase și, în final, excomunicarea, extrem de eficientă și teribilă pentru cel vinovat.

Mai mult decât creștinul, evreul trăiește în cadrul grupului său, lucrează cu alți evrei, depinde de societăți de ajutor reciproc, frecventează sinagoga și existența sa nu este concepibilă fără acest cadru. Contactele cu lumea exterioară, deși nu sunt rare și schimburile culturale există, sunt de o amploare mai mică decât cele care există în cadrul creștinismului balcanic. Fiecare comunitate evreiască își păstrează cu grijă specificitatea care trece prin religie dar mai ales prin limbă, obiceiuri, relațiile pe care le întreține cu trecutul său.

Relațiile dintre Biserica Creștină din Răsărit și cea din Apus

Aceste rapoarte ilustrează foarte bine poziția instituțională a organizațiilor a căror funcție esențială este de a supraveghea populația atât din punct de vedere spiritual, cât și temporal. Biserica este cea care stabilește standarde de comportament pentru ca credinciosul să își poată găsi mântuirea, dar și pentru ca acesta să poată fi recunoscut ca membru al unei comunități.

După căderea Constantinopolului și eliminarea împăratului bizantin, multe dintre funcțiile îndeplinite de șeful statului bizantin au trecut, cu acordul otomanilor, sub jurisdicția Bisericii. În ciuda tradiției ortodoxe care plasa cele patru patriarhii orientale într-o poziție de egalitate suverană, în virtutea poziției sale, Patriarhul Constantinopolului [21] a început curând să vorbească în numele tuturor creștinilor, supuși ai Sultanului. De fapt, contrar declarațiilor oficiale care continuau să susțină dreptul de autoadministrare al acestor Biserici, înalții prelați ai capitalei Imperiului au reușit să se impună în întreaga Peninsulă Balcanică și în insulele Mării Egee și Ionice.

Patriarhul Constantinopolului deține controlul deplin asupra bisericilor ortodoxe și a proprietăților acestora. Clerul dobândește o poziție privilegiată față de ceilalți creștini, deoarece se află sub jurisdicția exclusivă a instanțelor ecleziastice (desigur, abuzurile sunt întotdeauna posibile; interferența musulmană este frecventă) și este scutit de taxele care sunt din ce în ce mai împovărătoare pentru ceilalți.

Esther Benbassa și Aron Rodrigue, *Evreii din Balcani, spații iudeo-iberice, secolele XIV - XX, Paris ,* 1993.

[20] Barbara Jelavici, *op.cit.,* p. 89.

[21] Steven Runciman, *Marea Biserică în Captivitate,* Cambridge University Press, Cambridge, 1968, pp. 201-203.

Biserica și slujitorii ei se bazează financiar mai mult pe taxele și donațiile credincioșilor decât pe veniturile din proprietățile sale.

Datorită relației sale strânse cu statul otoman, Patriarhia Constantinopolului a urmărit îndeaproape declinul și chiar dezintegrarea tuturor instituțiilor statului. Venalitatea a câștigat treptat teren în această înaltă funcție, care era acordată celui care ofereau cel mai mult. La sfârșitul secolului al XVII-lea, prețul plătit pentru această înaltă funcție a atins pragul de 3.000

de lire de aur, sau 20.000 de piastri [89]. În același timp, nevoia crescută de lichidități sau pur și simplu lăcomia Porții a dus la schimbări frecvente de patriarhi. Astfel, într-o sută de ani, din 1595 până în 1695, au fost înregistrate nu mai puțin de 61 de numiri de patriarhi. Nu este greu de imaginat, în aceste condiții, cât de mult a fost condiționată Patriarhia de colectarea contribuțiilor de la supușii săi și cât de multă datorie a împovărat această instituție (în 1820, se spunea că era de 1,5 milioane de piastri). Iată descrierea unui călător contemporan a situației Patriarhiei Constantinopolului:

„Intrigile ecleziasticilor greci și disputele care se ivesc foarte des între ei pentru Patriarhie au dat naștere la o mare dezordine în Biserica lor. Căci pentru a obține această demnitate eminentă, este aproape suficient să ai bani sau să ai suficient credit pentru a-i purta cu dobândă. Miniștrii Porții rareori nu reușesc să fie îmblânziți de daruri. Astfel, Patriarhul este adesea schimbat, iar alegerea este mult mai mult în puterea turcilor decât în puterea grecilor... Mai mult, datoriile Bisericii se acumulează și cresc în fiecare zi . ”

Mai mult, acuzațiile pe care clerul occidental le-a formulat la adresa Patriarhului erau adesea legate de acest aspect al interesului pur material și temporal pe care acesta îl avea față de credincioșii săi. Această suspiciune, la limita neîncrederii, a occidentalilor, de a vedea instituția patriarhală implicată mai mult în treburi seculare decât în cele spirituale, se datora, fără îndoială, și chiar poziției Patriarhului. Sarcinile sale temporale și puterea sa asupra comunității pe care o reprezenta în fața otomanilor, l-au impus ca lider laic al populației creștine (etnarh sau millet bashi, cum îl numeau documentele vremii).

În ciuda acestui rol temporal jucat de Biserică, un rol atât controversat, cât și necesar, Biserica continuă să-și afirme funcția fundamentală:

„Sfânta Mare Biserică a lui Hristos, pe lângă celelalte privilegii ale sale, are înainte de toate acela de a veghea asupra tuturor Bisericilor, ca o mamă comună și iubitoare, ca un cap nu numai al mădularelor și părților apropiate, ci și al celor îndepărtate, pentru a le îngriji de nevoile lor cu înțelepciune și grijă...”[90]

Ea este cea care devine garantul credinței și al ordinii stabilite, prin utilizarea unui limbaj și a unor argumente care o fac foarte conservatoare și pe deplin tradiționalistă.

„Întrucât Biserica noastră nu acceptă cea mai mică falsificare și nici nu permite ca ceea ce a fost stabilit în cel mai bun mod din timpuri imemoriale să fie alterat sau denaturat, nu înțeleg cum ați îndrăznit să denaturați aceste lucruri, armonia și ordinea bisericească stabilite de la început și pe care trebuie să le păstrăm și să le menținem împreună în toate și pentru toate într-un mod neclintit și inflexibil, cum ați îndrăznit să tulburați această ordine, unde știm bine că, dacă se permite cea mai mică inovație, prin această licență tot ce purtăm se va pierde în cel mai rău caz. Căci ființele umane iubesc întotdeauna dezordinea și se bucură de ceea ce se schimbă. De aceea, nu numai că menținem ferm dogmele Bisericii, dar le păzim și le păstrăm cu mare exactitate și sârguință. Și ne străduim din toate puterile să le transmitem

[89]Barbara Jelavici, *op.cit.,* p. 59.

[90]Mitropolitul Maxime de Sardes, *Patriarhia Ecumenică în Biserica Ortodoxă,* Paris, 1975, p. 390.

așa cum le-am primit, păstrând intact talentul care ne-a fost dat...”[91]

Poziția de bastion împotriva avansurilor Islamului este una care sporește prestigiul Bisericii, deși comportamentul slujitorilor săi nu poate fi scutit de ambiguități datorită acestui dublu rol exercitat în cadrul statului. Patriarhul apără ortodoxia în special împotriva altor credințe, iar principalul dușman este considerat a fi Biserica Catolică. Islamul este preferat catolicismului promovat mai întâi de Habsburgi și venețieni, iar mai târziu de Franța.

În ceea ce privește Biserica Catolică, principalul său obiectiv în această perioadă a fost de a aduce această lume în logica civilizației occidentale, recunoscându-i dogmele. *„În Levant, era o lume degradată treptat, care trebuia reconstituită, dar această lume avea amintiri vagi ale fostei sale splendori, prejudecăți adânc înrădăcinate, care pentru ea au înlocuit libertatea și creștinismul. Sub sabia otomanilor, și-a plecat capul, încercând să-și facă un scut din duplicitatea sa”* [92](iezuitul secolului al XVIII-lea) .

Nu este, așadar, surprinzător că între cele două biserici se stabilește o atmosferă de neîncredere, reflectând o profundă ostilitate. De partea ortodoxă, există teama de a-și vedea influența pusă sub semnul întrebării (și, prin urmare, se propovăduiește cu ușurință atașamentul riguros față de tradiție), de partea catolică, există dispreț pentru tot ceea ce semnifică asistența religioasă ortodoxă, impregnată de ignoranță, superstiții și abateri. Practicile clerului răsăritean sunt descrise pentru a arăta și argumenta starea de decadență a unei biserici cândva apropiate de cea romană. Așadar, este de puțin folos acestor slujitori ai altarului să invoce vinovăția întregii Biserici Răsăritene pentru că a ținut poporul sub teroare și în ignoranță.
Creștin. *„Între comuniunile romane și grecești domnește o ură hotărâtă, pe care slujitorii acestor religii nu încetează niciodată să o incite. Ambele partide spun o mie de anecdote scandaloase una despre cealaltă.”* [21]

Fără îndoială, sosirea unei a treia mari religii în Balcani nu a făcut decât să amplifice și să complice tensiunile și disputele privind influența pe care fiecare biserică dorește să o mențină asupra supușilor. Conversiile la islam au loc în principal în regiunile în care structurile ecleziastice sunt mai puțin dezvoltate și, prin urmare, unde asistența religioasă este oferită periodic și temporar (Albania sau Muntenegru).

Însă, dincolo de această rivalitate, misionarii catolici sunt, fără îndoială, implicați în corectarea normelor comportamentale și în educația religioasă a popoarelor aflate sub îndrumarea lor. Ei atacă atât practici moștenite din trecutul îndepărtat, respinse în sfera superstiției, cât și strategii de supraviețuire bazate pe multiplicarea formelor de alianțe care, din punctul de vedere al Bisericii, sunt fie contrare dogmei (rudenia apropiată care ar trebui să asigure transmiterea moștenirii), fie dăunătoare credinței în sine (asocierea ca rudă a unui musulman sau evreu, în acest caz).

[91]*Ibid.,* p. 351. O intervenție a Patriarhului Gabriel al III-lea împotriva inovațiilor liturgice ale episcopului Alexandriei, Gherassime, în 1702.

[92]J. Crétineau-Joly, *Istoria religioasă, politică și literară a Societății lui Isus, alcătuită pe documente inedite și autentice,* Lyon, 1846, vol. 5, p. 2.

Reacții populare la normele predicate de Biserică

Situația din regiunea balcanică, cu structurile sale bazate pe compromisuri între puteri multiple, prezintă o imagine de dezordine și insecuritate, a unui cadru în care fiecare principiu pare a fi supus unei renegocieri continue. Prăpastia care apare între normele predicate de autoritățile religioase de toate credințele și practicile [93]populațiilor care locuiesc pe același teritoriu pare a fi rezultatul direct al acestei realități turbulente. Strategiile sociale heterodoxe, pluralitatea referințelor normative, sincretismele care marchează puternic credințele și manifestările populare, profundele amestecuri culturale, sunt trăsături care definesc această lume otomană balcanică, o realitate exotică de neînțeles pentru logica sistematică a călătorului european.

Marea diversitate culturală, lingvistică și religioasă a regiunii balcanice conferă manifestărilor evlaviei populare un caracter profund sincretic, unde se amestecă articole de credință, credințe compozite și practici religioase eterogene. Când Michel Balivet [94]vorbește despre o islamizare „de tip otoman” în Balcani, el arată exact acest caracter al convertirii care „amestecă inextricabil dogmele islamice, credințele populare locale și o perspectivă culturală”.

mistica confrațiilor și chiar elementele culturale de origine central-asiatică niciodată uitate de turci.”

Acest islam balcanic s-a dezvoltat într-un mediu predominant creștin, din care a asimilat numeroase elemente, fie că a fost vorba de cultul sfinților, de cultul icoanelor sau de botezul profilactic. Există numeroase mărturii care vorbesc despre participarea musulmanilor la procesiuni creștine în timpul cărora virtuțile miraculoase ale imaginilor sunt verificate și amplificate.

„Există un lucru remarcabil în acești munți pe care nu-l pot uita, într-una dintre mănăstirile numite Maicuța Noastră de Plumb care se află la o jumătate de zi de călătorie de orașul Sérail, capitala regatului Bossena, există o pictură foarte veche a Fecioarei, care este purtată o dată pe an în procesiune la trei sferturi de leghe de locul unde a fost găsită, o mare mulțime de creștini, atât catolici, cât și greci, vin de obicei acolo pentru a vedea marile minuni care au loc acolo; chiar și turcii au o mare venerație pentru ea și foarte adesea primesc vindecare de bolile lor acolo.”[95]

Pentru a explica această puternică tendință sincretică a musulmanilor balcanici, recent convertiți și a căror cultură originală nu este complet ștearsă, dl. Balivet arată rolul predicii dervișilor, bektașilor, actorii unei intense propagande conduse de frățiile din Rumelia. Ei sunt cei care sunt maeștri „în jocul flexibil al echivalențelor, ambivalențelor, substituțiilor și duplicărilor interconfesionale” [96]. Procesul sincretistic adoptat de bektași pare să fi folosit două

[93]Paul Henri Stahl, *Creștini și musulmani balcanici. Adversități și credințe comune: câteva note,* în „Review of South-East European Studies”, XLIV, 1-4, 2006, pp. 291-320.

[94]Michel Balivet, *Originile islamizării Balcanilor otomani,* în *Review of the Muslim World and the Mediterranean,* nr. 66, 1992, 4, p. 14.

[95]Louis Deshaye, *Călătorie în Levant efectuată la ordinul regelui în anul 162,* Paris, 1624, p. 54.

[96]M. Balivet, *op. cit.,* p. 15.

modalități de aplicare: frăția a islamizat un cult preexistent prin suprapunerea unui personaj musulman sau i-a încurajat pe creștini să își însușească un sfânt bektași, oferind argumente care legitimează o astfel de asimilare. Astfel, în ciuda islamizării unui loc de cult creștin, acesta rămâne uneori venerat de comunitatea creștină. Coexistența a două religii în același loc este încurajată de evenimente religioase mixte în numele principiului universalist exprimat de Hasluck [97]în cartea sa: „un sfânt este pentru toți". În Kesan, în Tracia, mănăstirea Sfântului Gheorghe ocupată de derviși este redenumită Domuz Dere. Biserica este împărțită în două, o parte fiind lăsată pentru cultul creștin, iar sărbătoarea Sfântului Gheorghe reunește cele două comunități cu această ocazie. (Desigur, cel mai adesea o biserică profanată de musulmani nu mai funcționează ulterior, așa cum este cazul în Serres cu Biserica Sfântului Nicolae profanată de turci care, după ce jefuiesc icoanele și ornamentele Bisericii, își fac rugăciunile și îngenuncherile înăuntru, deoarece această biserică are o reputație miraculoasă, virtuțile sale făcătoare de minuni extinzându-se atât la creștini, cât și la musulmani.)

Uneori, în zone mai puțin atașate de ierarhii religioase bine stabilite (Albania), strânsa conviețuire a acestor populații și schimburile dintre ele
Diferențele culturale aduc incertitudini rezolvate într-un mod ciudat pentru cei care le observă. Lady Mary Montague, trecând prin Balcani, scrie cu surprindere: *„Oamenii care au trăit între creștini și musulmani și care nu sunt versați în controverse, se declară absolut incapabili să judece care este cea mai bună religie; dar pentru a fi siguri că nu resping adevărul, cu foarte mare prudență le respectă pe amândouă și merg la moschee vinerea și la biserică duminica."*[98]

În credințele claselor populare balcanice, găsim elemente extrase din tradițiile lumii greco-romane sau din practici slave care nu au fost șterse nici de creștinism, nici de islamizare. Aceste elemente precreștine și preislamice se combină pentru a da naștere unui amestec de credințe, atât musulmane, cât și creștine, care se contopesc într-un singur crez popular [99]. *„Aceste popoare, atât cele care aparțin Bisericii Romane, cât și cele care aparțin celei grecești, au cele mai ciudate idei cu privire la religie. Ignoranța ecleziasticilor care ar trebui să-i lumineze, ajunge să-i mențină în opinii absurde. Morlaque-ii (muntenegrenii) cred cu încăpățânare în vrăjitoare, spirite, spectre, farmece, vrăji, ca și cum ar fi convinși de existența acestor ființe prin o mie de experiențe repetate."*[100] Astfel, sacrificiul animalelor, în special al cocoșului, venerarea elementelor, cultul copacilor, dansurile focului, riturile nocturne în munți, spiritele reîntoarse, fantomele etc. sunt credințe asimilate, vrând sau nevrând, de către oamenii bisericii. Vedem din nou cum se face o distincție clară între norma scrisă și practica obișnuită. În ciuda interdicției exprese formulate în zakonikul țarului Ștefan Dusan ca un preot ortodox să poată participa la incinerarea corpului unui vampir, este atestată pe scară largă, de misionari și călători, participarea membrilor clerului ortodox la distrugerea morților care au devenit vampiri [101](și aș putea continua cu descrierea diferitelor ritualuri legitimate de Biserică - frății, frați de sânge, prietenii pecetluite în cadrul Bisericii, jurăminte; etc.).

[97]FW Hasluck, *Creștinismul și islamul sub sultani,* Oxford, 1929, p. 434.
[98]Lady Mary Montague, *Islamul în pericolul femeilor,* Paris, 1981, p. 139.
[99]M. Balivet, *op. cit.,* p. 17.
[100]*Scrisoare de la abatele Fortis,* p. 51.
[101]Georges Drettas, *Chestiuni de vampirism,* în „Etudes Rurales", 97-98, 1985, pp. 201-218.

Dar, mai des, acești călători denunță superstițiile încurajate de cler pentru a asigura ascultarea supușilor și, de asemenea, pentru a extrage venituri considerabile (trebuie menționat că acest cler este, la rândul său, descendent din această populație care amestecă prin evlavia sa religia creștină, credințele locale, superstițiile al căror conținut apotropaic îl prețuiesc). Iată din nou observațiile abatelui Fortis pe tema acestor practici superstițioase: *„Preoții încă abuzează de credulitatea și încrederea săracilor montagnarzi, vânzându-le scump bilete superstițioase și alte droguri de acest fel. Ei scriu într-un mod singular în aceste bilețele în numele vreunui sfânt... Pentru a se proteja sau pentru a se vindeca de vreo boală, morlacii le poartă cusute la căciuli, adesea în același scop, le prind de coarnele vitelor lor. Este remarcabil că până și turcii din vecinătate se grăbesc să obțină aceste bilețele de la preoții creștini.*

Turcii vecini, care poartă cu evlavie aceste zapi superstițioase și aduc ofrande sau cer slujbe în fața imaginilor Sfintei Fecioare, cad într-o contradicție vădită, nevrând să răspundă la salutul obișnuit printre locuitorii de pe litoral, huaglian Issus, slăvit fie Iisus? Din acest motiv, călătorii spre granițe se salută unii pe alții spunând: huaglian Bog, slăvit fie Dumnezeu. *31*

Pentru a încerca să schițăm câteva concluzii, am putea spune că sistemul politic al milleților (comunităților), instituit de Statul Otoman și guvernat de autoritățile autonome ale fiecărei comunități, generează o concepție ideologică ce face din clivaj un element fundamental al mecanismelor de integrare socială. În acest model, diferența este esențială pentru funcționarea societății, iar celălalt există doar ca rudă sau dușman. Solidaritățile sociale sunt reprezentate conform imaginii de rudenie prin alianță [102], așa cum arată Georges Drettas.

Însă, la nivelul vieții de zi cu zi, atât o logică a supraviețuirii, cât și o nevoie de conviețuire mai mult sau mai puțin pașnică impun un compromis între contrarii (și nu o armonie a contrariilor). Astfel, împrumuturile, mimetica, asimilările, chiar și metisurile oferă acestei societăți divizate, încadrată de comunități clar definite, un cadru general dinamic și flexibil, nu haotic, așa cum se bănuia de mult timp. În primul rând, emergența individului în epoca modernă aduce schimbări profunde acestei societăți tradiționale, dar și coordonatele naționale care încep să joace un rol esențial în definirea identităților. Identități care, până acum, au fost construite din apartenența la un grup de rudenie, o comunitate, o religie, care nu excludea în niciun fel pe celălalt, asociate cu această identitate prin practici de alianțe sau schimburi.

[102]Georges Drettas, *Practici ale diferenței și ideologie populară: câteva diviziuni constitutive ale spațiului cultural otoman,* în „Etudes Balkaniques”, 3, 1996, p. 98.

HESICASSM - VALORI SOCIALE ALE UNUI IDEAL ASOCIAL*

TUTORI TEOTICI

Isihasmul reprezintă un fenomen de lungă durată și de anvergură la scara istoriei, al cărui triumf, asigurat de teologia palamită a Imperiului Bizantin din secolul al XIV-lea, a marcat punctul final al lungului drum care, pornind de la diversitatea inițială a curentelor spiritualității creștine, în lumea Bizanțului a dus la uniformitatea finală, la o dominație aproape absolută a acestei direcții spirituale, precum și a „theôria”, deci a contemplării, asupra valorilor „practice” ale vieții. Sinteza dintre eremitism și comunitatea monahală a mers mână în mână cu apărarea „koinobiei”, precum și a valorilor tradiționale bizantine, cum ar fi conceptul de stat și „monarhia”, puse în opoziție cu „poliarhia” occidentală. Isihasmul a completat înclinația mistică a ortodoxiei bizantine, punând-o în opoziție cu teologia demonstrativă sau scolastica Bisericii Catolice. Pe plan politic, isihasmul a militat pentru un internaționalism confesional al lumii ortodoxe, pentru o cruciadă pusă în mișcare de această lume, ca o contrapunere la cruciada occidentală. Dușman al „latinofronilor” din Bizanț, a pregătit calea pentru supremația grecilor asupra lumii ortodoxe a turcocrației. Isihasmul a dat naștere aspirației constante a lumii bizantine către sinteză și unitate, opusă specializărilor și separărilor care desemnează modernitatea. Puterea „monarhică” a teologiei, chiar și supremația sa asupra filosofiei, a prelungit „epoca credinței” în detrimentul „epocii rațiunii” în lumea ortodoxă postbizantină.

Scris în al doilea deceniu al secolului al X-lea de Nichifor, membru al clerului Catedralei Sfânta Sofia din Constantinopol, romanul hagiografic dedicat lui Andrei, Nebunul *(Salos)* din Iisus Hristos, se concentrează pe una dintre numeroasele întâlniri imaginare dintre Andrei și ucenicul său Epifanie, pe care autorul îl identifică cu viitorul patriarh Epifanie (520-535), singura figură ecumenică bizantină care poartă acest nume. Această întâlnire a avut loc cu ocazia Slujbei de Dimineață *(tou Orthrou),* la biserica *tês Theotokou* din capitală.

Imediat după ce l-a văzut, Epifanie a căzut la picioarele Sfântului, implorându-l să-i dea binecuvântarea. Dar Sfântul, la rândul său, i-a cerut același lucru, spunând: „Stăpânele meu”. Apoi și-a justificat atitudinea prin viziunea pe care o avusese în noaptea precedentă, care îi prezisese lui Epifanie viitorul statut de Patriarh al Constantinopolului. „Este sigur că vei fi păstorul oamenilor de aici și că Dumnezeu îți va încredința odată guvernarea Sa”.

* Acest text a fost pregătit pentru cel de-al XXI-lea Congres Internațional de Studii Bizantine de la Londra (21-26 august 2007).

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, pp. 97-134, Bucureşti, 2008

„Biserica, pe care a răscumpărat-o cu prețiosul său [103]sânge. Din acest motiv trebuie să-mi dai binecuvântarea ta și să te rogi pentru mine.” Apoi Andrei l-a pregătit pe tânărul Epifanie pentru înalta demnitate bisericească pe care i-o prezisese în viitor, sfătuindu-l să-și înmulțească lacrimile pentru a-și curăți trupul și sufletul, să împărtășească dreptatea, să dea milostenie, să-și sporească blândețea, să devină și mai pios, mai spiritual, să-și împodobească viața cu smerenie și bunătate, cu *rugăciune neîntreruptă,* cu dragoste și toată înțelepciunea, să aibă milă, dragoste pentru săraci, pentru monahi, să-L iubească pe Dumnezeu și virtutea. „Străduiește-te, așadar, să dobândești *tăcerea,* perseverența, răbdarea în necazuri și caritatea... Înaintează, așadar, pe calea smereniei pentru a reprima mânia și orice fel de vanitate umană... Agață-te cu putere de virtuțile practice, pentru ca Dumnezeu să te asocieze mai puternic cu slava sa... și să fii vrednic de cea mai înaltă calitate bisericească care îți va fi încredințată pentru harul lui Dumnezeu. Păstrează toate aceste lucruri bine în inima ta și nu le fă cunoscute nimănui, și Dumnezeu va fi cu tine.”[104]

Ultima parte a acestui citat adaugă, așadar, singurătatea valorilor tăcerii, deja tradiționale în lumea bizantină. Acestea sunt legate de cea mai puternică direcție spirituală a creștinismului bizantin, care își are rădăcinile în primele secole ale monahismului creștin. Cunoscută sub numele de isihasm , această direcție spirituală a fost inițial preferată de o categorie de asceți situați la capătul extrem al vieții monahale, sensibili la forme neobișnuite de manifestare, cum ar fi sfinții stiliți, de exemplu, legați mai presus de toate de asceza riguroasă a părinților deșertului.[105]

Marginală și elitistă încă de la începuturile sale, această spiritualitate nu a bântuit însă mințile marilor teologi ai perioadei patristice, deși a umplut în mare măsură textele filokaliei, a căror circulație s-a revărsat pe scară largă în lumea monastică, adresându-se straturilor din ce în ce mai largi ale populației laice. Este foarte interesant de observat că această inițiativă a marilor gânditori capadocieni, oameni ai acțiunii creștine în același timp, care au pus în circulație termenul „filokokalia” [106]cu intenția de a înlocui
„Calocagathia” elenismului păgân a fost treptat monopolizată de texte ascetice și mistice elaborate în cercurile monastice, care se adresau mai degrabă inimii decât gândului oamenilor, în detrimentul scrierilor pline de subtilitățile teologice ale unui Grigore de Nyssa sau ale unui

[103]Având în vedere circulația de care s-a bucurat acest text în lumea ortodoxă, acest motiv literar este prezent și în creațiile hagiografice ale Evului Mediu rusesc (vezi, de exemplu, *Zizn' i zitie Sergija Radonezskogo,* ediție, comentariu și ilustrare de VV Kolesov, TP Rogoinikova și TA Lisovaja, Moscova, Ed. Sovetska 1991 *).*

[104](J.-P. Migne), *Patrologiae cursus completus. Sériés graeca* (=PG), or. 111, col. 729-732. Textul se găsește și în traducerea românească a ieromanului Sf. Nutescu, *Sfântul Andrei cel Nebun pentru Hristos,* București, Ed. «Evanghelismos», 2005, p. 98-100. O analiză a ideilor ascetice din acest text a fost făcută de J. Grosdidier de Maton, *Les thèmes d'édification dans la Vie d'André Salos,* «Travaux et Mémoires» (=TM), 4, Paris, 1970, pp. 277-328.

[105]H. Delehaye, *Sfinții stiliți,* Bruxelles, 1923; J. Bremond, *Părinții deșertului,* I-II, Paris, 1927; A. Guillaumont, *Originile monahismului creștin. Pentru o fenomenologie a monahismului,* Abația Bellefontaine, 1979.

[106]Titlu dat de Vasile cel Mare și Grigore Teologul unei antologii a scrierilor lui Origen, scrieri ale părinților Bisericii referitoare la viața de ascetism și contemplare; vezi *Filocalia,* mai multe volume (12, primul dintre ele apărând în 1946, până în 1991) și ediții, traducere în limba românească de D. Stâniloae; alte ed., București, 1993 -; J. Gouillard, *Petite Philocalia de la prière du cœur,* Paris, 1968; alte culegeri, în mai multe limbi.

Maxim Mărturisitorul. Acest fapt dovedește că filosofia în sensul său antic, de știință menită să sondeze adâncurile înțelepciunii umane, dădea deja loc adevăratei *filosofii* a călugărilor [107], legată doar de Dumnezeu și de ocrotirea sufletelor creștine. Dacă apostolul Pavel etichetase drept nebunie înțelepciunea lumii fără Dumnezeu, noua lume creștină, cea dedicată mai presus de toate singurătății și tăcerii monahale *(hêsychia)* , a opus deșertitudinilor și nebuniei lumii nebunia lui Iisus Hristos. Aceste *saloi bizantine* [108]au servit mai târziu drept modele demne de imitație pentru „nebunii în Hristos" *(jurodivye)* ai Rusiei de dinainte de 1917.[109]

Aceasta ar însemna că, într-o formă ale cărei dimensiuni și importanță sunt adesea exagerate astăzi, isihasmul bizantin reprezintă un fenomen de lungă durată și de anvergură la scara istoriei, o istorie ale cărei origini se întorc la primele manifestări ale fenomenului monastic.

1. De la diversitate la uniformitate

Atestată încă din Antichitate, noțiunea de „hesychia" a avut un destin particular după triumful creștinismului și dezvoltarea monahismului. A fost reluată de literatura patristică pentru a defini, într-un sens foarte larg, viața călugărului în sensul pe care Orientul creștin de limbă greacă intenționa să i-l atribuie: mai mult, a încetat să mai desemneze orice fel de tăcere, pentru a fi atașată de preferință fenomenului monastic, chiar și unei anumite orientări a acestuia, legată de forme de viață solitară și de un grad foarte avansat de spiritualitate, dedicată contemplării *(theôria)* prin excelență. Sinonimiile dintre isihasm și eremitism (sau anachoritism) sunt bine atestate de sursele care privesc viața monahală anterioară perioadei iconoclaste *(Istoria Lausiaca, Apophtegmata Patrum, Leimonarion,* biografiile scrise de Teodoret al lui Cirus, Chiril al lui Skythopolis, Leontios al Neapolisului din Cipru etc.) [110], cu excepția, însă, a cazurilor

unde cei doi termeni devin antonime, isihastul desemnând un singuratic fixat într-un anumit loc mult timp, în timp ce pustnicul rătăcea dintr-un loc în altul.[111]

Existau așadar două înțelesuri ale noțiunii de „isihie": prima desemna starea de tăcere proprie monahismului și vieții monahale în general, în timp ce a doua definea o anumită categorie de monahi, cea a isihaștilor, adică un grad avansat al vieții monahale, dedicat în

[107] Pr. Dölger, *Despre semnificația termenilor „philosophas" și „philosophia" în perioada bizantină,* în „Byzantium and the European State World", Ettal, 1953, pp. 197-208; B. Tatakis, *La pluelosophie byzantine,* Paris, 1949; N. Matsoukas, *Historia tês byzantinês philosophias,* Thessalonique, 1993 (et trad. roum., București, 2003).

[108] Printre acestea, un exemplu dintre cele mai comune este oferit de Simeon cel Nebun, care a trăit în Siria în secolul al V-lea (L. Ryden, *Das Leben des heiligen Narren Symeon von Leontios von Neopolis,* Stockholm, 1963); ediții anterioare în „ Acta Sanctorum", Iulie, I, pp. 136-169, sau PG, t. 93, col. 1669-1748). Prezentare generală a lui I. Kovalevsky, *Fericifii nebuni for Christ,* trad. de B. Buzila, București, Ed. Anastasia, 1997.

[109]Igor Smolici (Smolitsch), *Din viafa și învățătura stareților,* trans. rom. par Paulin Lecca, Bucureşti, Ed. Anastasia, 1998; o bibliografie mai veche a lui H.-G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich,* München, 1959, p. 140, nr. 2.

* *Eremon kai hêsychion bion diagein,* et d'autres exemples chez I. Hausherr, *L'hésychasme. Étude de spiritualé,* «Orientalia Christiana Periodica» (=OCP), XXII, 1956, p. 7-11.

[111]*Ibidem.*

întregime contemplării.

Cât privește primul sens, se poate observa că până și noțiunile de călugăr *(monachos)* și mănăstire *(monastêrion)* sunt legate de *monos,* care presupune implicit ideea vieții în singurătate -*monêrês.* [112]După moartea lui Valens (378), un fost soldat pe nume Zeno a decis să abandoneze bogata avere pe care o avea în regiunea Pontului, schimbând astfel palatele imperiale din Constantinopol cu un mormânt dintre cele găsite în număr mare în muntele de lângă Antiohia, unde a trăit în *singurătate* mai bine de 40 de ani, înainte de a părăsi arena vieții, după care a murit ca un atlet victorios, sau „ca un învingător olimpic". [113]Au existat și alți călugări care trăiau în singurătate în diferite locuri ale tăcerii *(phrontistêria,* sau *hêsychastêria).*[114] Teodoret din Cir insistă, de asemenea, asupra diferitelor moduri de a îmbrățișa singurătatea [115], care reprezentau și diferite modalități de ascetism fizic. Existau, „de exemplu, unii care luptă în grupuri... alții care îmbrățișează viața solitară și se dedică vorbirii doar cu Dumnezeu *(ton monadikon aspazomenoi bion kai mono proslalein to Théo meletontes),...* alții care își petrec viața în corturi sau colibe, cântând laudele lui Dumnezeu. Și alții se desfătează trăind în peșteri și caverne. Mulți, dintre care am menționat câțiva, s-au convins că nu au nici peșteră, nici grotă, nici cort, nici colibă...", etc.

Pentru al doilea sens, restrâns, al noțiunii, este necesar să se pună sub semnul întrebării sursele în situații mai complexe, când această tăcere este pusă în opoziție cu alte forme de viață monahală sau asociată cu alte manifestări precum darul lacrimilor și al căinței *(syntribê kardias),* rugăciunea neîntreruptă sau viziunile. Înainte de a deveni celebrul stilit, „a cărui faimă s-a răspândit repede la sciții care se mută din pășune în pășune" *(pros Skythas de tous nomadas hê phêmê dramousa),* Simeon a petrecut mai multe
ani într-o comunitate de 80 de călugări, dar s-a dedat de bunăvoie la tot felul de experiențe ascetice în singurătate; printre altele, a petrecut mai mult de trei ani în izolare totală într-o cabană izolată, unde nu a mâncat și nu a băut nici măcar apă pe întreaga perioadă a postului Mare.[116]

Existau și călugărițe, unele dintre ele îmbrățișau viața de singurătate, în timp ce altele preferau viața de comunitate din cadrul mănăstirilor, primind aceeași hrană, aceleași condiții de viață, dedicându-se muncilor manuale precum torsul, în timp ce gurile lor cântau laude lui Dumnezeu. [117]Alte două călugărițe trăiau în izolare și tăcere totală tot anul *(ton hesychion*

[112]În strânsă legătură cu acești termeni sunt *monos, monôtikos, monôsis* sau *monotropos,* acesta din urmă folosit în Septuagintă (cf. A. Guillaumont, *Aux origines du monachisme chrétien. Pour une phéménologie du monachisme,* Abbaye de Bellefontaine, 1979, trans. roum., *Originile vietii monahale,* București, pp. 56-59, 63-89). Aceeași idee era deja susținută de W. Gass, *Zur Frage vom Ursprung des Mônchtums,* „Zeitschrift für Kirchengeschichte", 11, 1877, p. 263; vezi și AM Ammann, *Gottesschau im palamitischen Hesychasmus,* Würzburg, 1937, p. 29 şi urm.

[113]Théodoret de Cyr, *Histoire des moines de Syrie,* ed. P. Canivet et Alice Leroy-Molinghen, I-II, 1977-1979 (= coll. "Sources chrétiennes », 234 et 257), ici tome I, 1977, p. 460-473, aici p. 472, 1. 25-26 *(hoia tis olympionikes).*

[114]*Ibidem,* volumul II, 1979, p. 142, 1. 6-7 *(kath' heautous en hetero idiazontas phrontistêriô,* cap. XXIV, 4).

[115]*Ibidem,* pp. 216-219.

[116]*Ibid.,* p. 172-174 (cap. XXVI, 7). Fragmentul de aici se referă la Coase și poate fi găsit la p. 158/159.

[117]*Ibid.,* p. 244 (cap. XXX, 4; the s'agit de Domnina).

aspazontai bion), cu excepția zilei de Rusalii [118], când conversau cu femeile care veneau să le vadă.

Cât despre rugăciune și viziuni, acestea din urmă fiind legate mai ales de darul profetic al călugărilor solitari, exemplul luat din viața *lui* Andrei *Salousul* , pe care l-am citat la început, ar putea fi suficient, având în vedere frecvența unor astfel de mențiuni în texte, precum și îmbogățirea motivelor spiritualității isihaste, pe măsură ce ne îndreptăm spre sfârșitul Bizanțului.

Dacă plasăm viața lui Andrei Salous alături de relatările lui Teodoret din Cir despre călugării din Siria, putem observa că singurătatea și tăcerea sunt mai frecvente și mai evidente în relatările lui Teodoret comparativ cu viața lui Andrei Salous, care nu cedează însă deloc lui Teodoret, întotdeauna când vine vorba de viziuni și profeții despre viitor. Mai mult, momentul compunerii acestui text se încadrează sub semnul domniei lui Leon al VI-lea, care ținea profețiile la mare preț și sub numele căruia s-au păstrat până în zilele noastre „Oracolele lui Leon cel Înțelept". Am îndrăzni să spunem că Viața *lui Andrei Salous* îmbogățește dosarul literaturii oraculare bizantine, în timp ce pentru viziuni aceeași scriere îl anunță deja pe Simeon Noul Teolog (+1025), ceea ce marchează reînnoirea și consolidarea isihasmului. După dificila perioadă a iconoclasmului, isihasmul a ieșit din nou din *cripta meletei* la suprafața lucrurilor, pentru a face progrese considerabile în perioada următoare, mai ales în secolul al XIII-lea. Numeroasele tratate despre Rugăciunea lui Iisus, scrise în secolele al XIII-lea și al XIV-lea , atestă o apariție a spiritualității isihaste în cercurile monastice bizantine, alături de o resorbție aproape totală a altor tendințe spirituale manifestate mai ales înainte de iconoclasm. Oprindu-se asupra unei schițe generale a acestor tendințe care existau la începutul Bizanțului, Irineu Hausherr detectase patru direcții principale în spiritualitatea primelor secole ale monahismului bizantin, și anume intelectualistă, activă, sentimentală și isihastă. Desigur, aceste direcții trebuie considerate într-o interferență reciprocă, precum și în evoluția lor istorică: prioritatea cronologică a misticii intelectualiste
se explică prin originile și permeabilitățile sale la neoplatonism, prin subordonarea gnozei (văzută ca contemplare inferioară, sau theôria *physikê* a lui Evagrius Pontus, 344—399), față de teologie, contemplarea superioară care în Bizanț va rămâne pentru totdeauna cunoașterea superioară, cea a lucrurilor divine. În schimb, practica *(praxis),* care desemna viața activă, deci asceza pozitivă în sensul monastic al cuvântului, reprezenta primul grad, inferior în raport cu „theôria physikê" sau cu *theologia,* pe calea ascensiunii spre divinitate.

Această doctrină a influențat puternic destinul contemplativ și mistic al monahismului bizantin și, la scară istorică, al întregii Ortodoxii. În acest caz, îndrumarea activă *(martyrion tês hypotagês* la Hausherr), dezvoltată mai ales datorită activității lui Vasile cel Mare - care „nu a fost doar teoreticianul ascultării și al vieții în comun" [119]în *koinobia,* - nu a avut un mare viitor în Bizanț. Hausherr a recunoscut chiar că activitatea lui Teodor Studitul (-759-826) a marcat sfârșitul acestei îndrumări spirituale, bazată pe educația virtuților „practice", în vederea obținerii perfecțiunii monahale; este, așadar, un ascetism pozitiv, care desemna munca de tot felul desfășurată în interiorul, dar și în afara mănăstirilor. Acest curent al școlii active nu a

[118]*Ibidem,* p. 234 (cap. XXIX, 3).
[119]HG. Beck, *Kirche,* (v. *supra,* n. 7), p. 125.

avut, așadar, o existență foarte lungă în Bizanț și nici o mare fertilitate spirituală. În schimb, și-a găsit adevărata patrie în Europa Occidentală, mai întâi prin organizarea benedictină a monahismului, întărită ulterior de reforma mișcării clunyene.

Declinul orientării active, „practice”, a fost urmat în Bizanț de consolidarea valorilor impuse de contemplare *(theôria),* prezente în toate celelalte trei direcții. Spiritualitatea intelectualistă a cunoscut și ea declinul său după Maxim Mărturisitorul și și-ar fi încheiat mai repede parcursul dacă în secolul al XIX-lea nu ar fi avut încă un adept în Petru Damaschin: acesta a preluat, fără nicio noutate, un curent de mult demodat în lumea călugărilor bizantini.

Direcția sentimentală, a treia în clasificarea lui Hausherr, este apropiată de intelectualismul evagrian, de care se deosebește însă prin faptul că pentru ea omul nu mai este o esență intelectuală, ci în primul rând o identitate psihologică. Rațiunea cedează, așadar, primul loc sentimentului. Această direcție a fost ilustrată de Macarie Egipteanul (f390) și Diadoh din Fotica la început, de Simeon Noul Teolog mai târziu, dar în grade diferite poate fi detectată și la alți autori.

Ultima din serie, dar fără îndoială cea mai importantă, a fost direcția isihastă. Moștenind de la prima direcție, intelectualistă, valoarea contemplării, aceasta a fost modificată, însă, sub influența școlii sentimentului, astfel încât nu mai consideră contemplarea realizabilă prin intelect *(nous),* așa cum învăța Evagrius Ponticus, ci prin suflet *(psyche,* dar mai ales *pneuma*), al cărui centru nu mai este gândul, ci inima *(kardia).* În cazul isihasmului, este vorba, așadar, de o sinteză între intelectualism și sentimentalism. În același sens, Jean Meyendorff a judecat că aceste două direcții au avut o contribuție egală la formarea isihasmului, prima avându-l ca precursor pe Evagrie, a doua pe Macarie. În loc de curente sau direcții spirituale, Meyendorff vorbește despre două antropologii, „una spiritualistă, cealaltă biblică” [120], ultima fiind „sentimentalistă” la Hausherr, care a susținut și paternitatea lui Evagrie pentru tratatul „Despre Rugăciune”, atribuit în Evul Mediu lui Nil Sinaitul (sau Ascetul). Sub numele de Nil, mistica intelectualistă a lui Evagrie a trecut în așa-numita spiritualitate sinaitică, o variantă a școlii sentimentaliste (al cărei cel mai ilustru reprezentant a fost John Klimax (580-650) care este una cu isihasmul.

Prin urmare, se poate observa cu ușurință că nu doar direcția activă, ci și celelalte două curente, puternic legate de *theôria* - intelectualismul și sentimentalismul - se micșorează în timp, ceea ce trădează absorbția lor de către isihasm; după mențiuni destul de frecvente în secolele IV-VII și o supraviețuire latentă și marginală în secolele următoare, aceasta din urmă cunoaște o evoluție crescândă după Simeon Noul Teolog, pentru a sfârși în cearta isihastă din secolul al XIV-lea.

Isihasmul palamit reprezintă, așadar, punctul culminant al lungului drum care, de la diversitatea inițială, ne conduce spre uniformitatea finală. Această standardizare trebuie observată și pentru „Rugăciunea lui Iisus”, născută și răspândită în cercurile misticismului isihast. În primele sale secole, *această formulă spiritualis theoriae* , care avea să devină Rugăciunea lui Iisus, a avut mai multe variante. De-a lungul timpului, libertatea de alegere între diferitele variante a fost eliminată, ajungându-se în cele din urmă la formula unică *Kyrie*

[120] J.Meyendorff, *Introducere în studiul lui Grégoire Palamas,* Paris, 1959, pp. 199-200.

Iêsou Christe, eleêson me, documentată încă din perioada romano-bizantină. [121]Și aici, unitatea și uniformitatea au fost în cele din urmă preferate diversității inițiale. Prin urmare, este o evoluție - sau mai degrabă o „involuție" - care a marcat această trecere „de la flexibilitate la fixitate, de la spontaneitate la sistem, de la libertate la unitate [122]". S-ar putea spune că această uniformitate a mers împotriva diversității formelor de viață monahală bizantină, desemnate printr-o terminologie foarte bogată.

Această credință în puterea magică a unei formule fixe nu a făcut decât să întărească procesele literare ale *topoi-urilor retorice* , care, la rândul lor, au favorizat practicarea „limbajului de lemn". Acesta bântuie mințile contemporanilor noștri întotdeauna într-un sens negativ, dar a trebuit să ne punem întrebarea dacă această abordare a...
Această poziție este încă cea mai bună atitudine din partea noastră, având în vedere că lumea actuală nu este deloc scutită de acest păcat.

2. Isihasm și comunitate monahală

Teodoret din Cir relatează pe scurt viața unui călugăr singuratic dintr-un sat de pe malul drept al Eufratului. „După ce a îmbrățișat viața tăcută *(ton hêsychion aspazomenos bion)",* a găsit o căsuță în satul de pe malul opus al râului, unde s-a închis fără să-și lase nicio ușă sau fereastră: și săpând o groapă la nivelul solului, a primit astfel hrană pentru tot anul, fără să vorbească vreodată cu nimeni; și astfel și-a petrecut o lungă parte din viață. Reputația lui era atât de mare încât episcopul local a decis să-l hirotonească preot. Pentru a-și duce la îndeplinire planul, a venit la locul respectiv, a făcut o deschizătură în căsuța unde se afla sfântul și i-a îndeplinit hirotonirea conform prescripțiilor canonice. După care, i-a vorbit pe larg despre valoarea darului preoției, dar cum nu a primit nicio veste de la călugăr, a plecat, după ce a aranjat să umple deschizătura făcută anterior în zid. Apoi disputat de ambele sate, a dus același stil de viață, fără să vorbească niciodată *(hêsychian hêgen),* deoarece „se comporta ca și cum ar fi fost complet mort pentru lume".[123]

Aceasta este, desigur, o formă extravagantă de ascetism, iar Teodoret ne oferă și alte exemple în acest sens. Foarte interesante pentru noi sunt cele care combină modul de viață solitar cu cel care avea loc în marile comunități monastice, căci „există multe palestre pioase de bărbați și femei, nu numai printre noi, ci și în toată Siria, Palestina, Cilicia și Mesopotamia. Se spune, de asemenea, că în Egipt există niște phrontisterias, fiecare dintre ele având câte cinci mii de oameni care lucrează în timp ce îl laudă pe Învățător; munca lor nu numai că le oferă hrana necesară, ci și cu care să le ofere servicii oaspeților care sosesc și au nevoie."

[121]De exemplu, la J. Cassian (în „Surse creștine", nr. 54, p. 85 și următoarele) sau Diadoque din Foticeea (în aceeași colecție a „Surselor creștine", nr. 5 bis, p. 120 și următoarele); A. Guillaumont, *O inscripție coptă despre „rugăciunea lui Iisus",* OCP, XXXIV, 1968, p. 310-325, studiu tradus și în romană. în Idem, *Originile vieții monastice.* București, Ed. Anastasia, 1998, p. 229-250; *Rugăciunea lui Iisus,* de către un călugăr al Bisericii Răsăritului, Chevetogne, 1951, stuf. în 1959; D. Stăniloae, *Isihaștii sau sihaștrii i rugâciunea lui Isus în tradiția ortodoxă română,* în „Filocalia", VIII, București, 1979, p. 555.

[122]I. Hausherr, *Numele lui Hristos și căile rugăciunii,* Roma, 1960, p. 179-202 și 210.

[123]Théodoret de Cyr, *op. cit.,* t. II, p. 60/61.

[124]Avem aici în față un exemplu extrem de izbitor privind rolul social al mănăstirilor.

Aproape toți marii solitari trăiesc într-o oarecare legătură cu comunitățile monahale. Celebrul Simeon Stilit nu a făcut excepție de la această regulă. Strâns legat de el era „minunat Bassus", care călătorea din sat în sat vizitându-i și corectându-i pe preoți și, de asemenea, comanda peste peste două sute de frați, cărora nu le permitea să dețină niciun animal de povară, nicio moară, „nici să accepte aur dacă li se oferea, nici să treacă poarta, nici măcar să cumpere ceva necesar... ci le-a ordonat să rămână în mănăstire și să aștepte mâncarea pe care le-o trimitea harul lui Dumnezeu. Aceasta este regula pe care frații o respectă până în ziua de azi".[125]

Retras în singurătate, Zenon a trăit în sărăcie extremă. [126]După ce frații săi au ajuns la maiorat, și-a vândut moștenirea paternă, a donat o parte din bani „societății civile" și a lăsat cealaltă parte Bisericii. În același sens, Nil Ascetul i-a recomandat călugărului „să nu se amestece... cu necazurile lumii, ci să se distanțeze cât mai mult posibil de ea, dedicându-se meditației, fugind de zvonurile care circulă peste tot. Căci atunci vine liniștea deplină, când nu numai faptele, ci și amintirile despre ele încetează". [127]Din această cauză, călugării și-au abandonat averea, căci „virtutea este mai vrednică de onoare decât bogățiile, iar viața în tăcere este mai onorabilă decât mulțimea aurului".[128]

Deși acest sfat se aplică pustnicilor, nu exclude mănăstirile, a căror viață lipsește rareori din biografiile celor dintâi. Idealul sărăciei ca virtute cardinală a vieții monahale a rămas în vigoare și la aceeași prețuire până la sfârșitul Bizanțului. Sfântul Maxim Kausokalybe i-a sfătuit pe călugări să împartă cu săracii banii pe care îi țineau ascunși la ei [129], iar Sava cel Tânăr, a cărui *politeia* era destul de asemănătoare cu cea a sfinților minunați din vechime *(ho ton palai thaumazomenôn hagiôn homotropos),* a refuzat în insula Cipru banii pe care laicii bogați doreau să i-i ofere. [130]Desigur, ca regulă generală, votul sărăciei era bine respectat, mai ales de către călugării care erau foarte avansați pe calea perfecțiunii și a isihasmului, deoarece acest vot era cunoscut ca având o valoare strict individuală, fără relevanță pentru comunitățile monastice. E. Hermann a avut dreptate să facă o distincție clară între valoarea individuală a „sărăciei" și sensul său comun. [131]Sursele bizantine laudă sărăcia ca virtute cardinală a călugărului (și a călugărului solitar cu atât mai mult), dar nu o concep niciodată ca pe o valoare comună, a unei întregi comunități monahale, care în Bizanț putea deține sau acumula mari averi, al căror proprietar era mănăstirea, ceea ce înseamnă întreaga comunitate de călugări, ca „coproprietari" ai tuturor bunurilor sale, dar nu laudă niciodată proprietatea individuală a

[124]*Ibidem,* cap. XXX, 6, p. 247 (am urmat traducerea editorilor).

[125]*Ibidem,* cap. XXVI, 8, p. 174-177.

[126]*Ibidem,* 1.1, cap. XII, 5, p. 468,1. 6 *(penia tê eschatê anotimp).*

[127]D. Stăniloae, *Filocalia,* I [er] vol., Sibiu, 1946, p. 197-198.

[128]*Ibidem,* p. 173.

[129]F. Halkin, *Două vieți ale Sfântului Maxime le Kausokalybe,* „Analecta Bollandiana" (= AB), L1V, 1936, p. 38-112, nr. 49-50.

[130]DG Tsamês, *hagiologika erga de Philotheou Kônstantinoupole* , I *(Thessalonikeis Hagioi),* Thessalonique, 1985, p. 213-214 (sau ed. A. Papadopoulos-Karameus, *Analekta Hierosolimitikês Stachyologias,* V, Saint-Petersburg, 1898, p. 240).

[131]E. Herman, SI, *Regelungul der Armut în mănăstirile bizantine,* OCP, VII, 1941, p. 459.

acestui sau a altuia călugăr. O mănăstire bogată oferea, așadar, cele mai bune condiții de viață pentru călugării solitari. Aceasta subliniază încă o dată supremația koinonului *asupra* Vidionului . În acest caz, votul sărăciei individuale nu împiedică acumularea unor mari averi. comunități monastice. Dimpotrivă, prosperitatea economică a comunităților monastice asigura cele mai bune condiții pentru ca un număr relativ mic de călugări, număr prevăzut de legislația imperială sau de canoanele conciliilor, uneori de *typika ktitorika,* să se poată retrage în singurătate și să se dedice *Yhêsychiei.*

Legătura dintre pustnici și mănăstiri este, așadar, regula care prevalează. În primele zile ale monahismului, situațiile în care pustnicii aleg mai întâi singurătatea și apoi întâlnesc mănăstirile nu sunt, sau deloc, excepționale, în timp ce spre sfârșitul Bizanțului cariera lor începe cu mănăstirea. Textele care ar putea fi considerate clasice pentru hagiografia bizantină încep de obicei cu o descriere destul de succintă a copilăriei personajului, a originilor sale sociale, aproape întotdeauna destul de înalte, pentru a sublinia mai bine tendința sa foarte pronunțată spre fugă *(apotagê)* din lume, intrarea în mănăstire sub îndrumarea unui părinte duhovnicesc *(pater pneumatikos),* progresul său în viața spirituală și monahală, care reprezintă totuși doar un fel de introducere, o pregătire pentru adevărata viață de sfânt, care se va desfășura în afara mănăstirii, în tăcere (aproape întotdeauna aceeași) și singurătate (aceasta foarte diferită de la un caz la altul).

Tendința autorităților seculare și ecleziastice de a supune controlului dezvoltarea nelimitată și destul de dezordonată a monahismului răsăritean în secolele IV - VII a consolidat legăturile dintre comunitățile monastice și isihasm, care se putea manifesta nu numai în afara mănăstirilor, ci și în interiorul acestora. După Vasile cel Mare, Sinodul de la Calcedon, legislația lui Justinian, precum și Sinodul „in Trullo" au impus reguli destul de precise pentru fenomenul monastic, care nu au avut alt rezultat decât să întărească legăturile dintre isihasm și comunitățile monastice. Această interdependență este vizibilă atât prin documentele cancelariei, cât și prin narațiunile hagiografice sau istorice.

Marile comunități de la Athos și-au început bogata istorie odată cu întemeierea Marii Lavre de către Sfântul Atanasie, cu sprijinul împăratului Nichifor al II-lea Foca. Înainte de acea vreme, doar călugări solitari cutreierau aceste ținuturi sălbatice și nelocuite, precum Petru Athonitul (secolul al IX-lea). În aprilie 1088, Alexios de Comnen i-a dăruit Sfântului Cristodul insula Patmos, împreună cu mănăstirea pe care o întemeiase acolo, în condiții de imunitate completă, deoarece bunăvoința imperială trebuia arătată tuturor supușilor, dar „mai ales călugărilor care trăiesc în singurătate, departe de împrejurimile și necazurile lumii". Prin urmare, împăratul a decis să-l sprijine pe „prea evlaviosul călugăr și isihast Cristodul, care își împlinise anterior grijile pentru Dumnezeu în Muntele Latros și își desăvârșise calea asceticii prin dragostea arzătoare a *isihiei".* [132]Din biografia lui Grigore.
pe Palamas, trebuie să ne amintim de înclinația sa deosebită, moștenită din familie, pentru viața monahală. Intrarea în monahism a întregii sale familii (cu excepția tatălui său, care murise deja) amintește de cazul similar al familiei lui Teodor Studitul, în secolul al VIII-lea . Intrând în monahism în jurul anului 1317, după ce împlinise vârsta de douăzeci de ani, Palamas s-a mutat de la Muntele Papikios din Tracia la Muntele Athos, mai întâi la mănăstirea Vatoped, apoi la

[132]EL Vranoussi, *Byzantina engrafa tês monês Patmou,* I *(Autokratorika),* Atena, 1980, p. 59, sau F. Miklosich - los. Millier, *Acta et diplomata gaeca Medii Aevi* (=MM), voi. III, Viena, 1871, p. 44-45.

Marea Lavră. După ce a stat trei ani la Marea Lavră [133], a primit permisiunea de la egumen să se dedice *Vhêsychia* în schitul Glossia.[134]

Printr-un mandat special *(entalma)* , Patriarhul Calist I (1350-1353 și 1355-1363) i-a acordat „fiului său spiritual” Kallistos Angelikoudes - cel mai probabil identic cu autorul ultimei variante a metodei rugăciunii isihaste - dreptul de a fi la rândul său „părinte spiritual” pentru toți monahii care erau alături de el, în ascultarea sa și primind tunsura din mâna sa, un drept revendicat și pe deplin meritat de acesta din urmă, deoarece era „spiritual, distins prin virtuțile sale și isihast” *(pneumatikos kai enaretos kai hêsychastês)? [3]*

În numele aceleiași aspirații bizantine spre sinteză, se poate susține o simbioză între isihasm și comunitățile monahale, în special cu marile mănăstiri de la Athos, care în vremea Paleologilor au cunoscut cea mai strălucită perioadă a istoriei lor. Marea majoritate a documentelor cancelariale bizantine care le privesc provin din această perioadă sau, mai precis, din secolul al XIV-lea . Aceste documente atestă o creștere clară a averii acestor mănăstiri, a proprietăților și a puterii lor economice, o realitate care merge mână în mână cu calitatea de centru spiritual al întregii Ortodoxii, pe care Sfântul Munte o afișează și chiar o posedă în acest moment de strângere pentru lumea bizantină. La rândul său, această putere reală și mai ales spirituală a Muntelui Athos este cu siguranță legată de întronarea metodei isihaste „de rugăciune și păzire a inimii” în cadrul mănăstirilor situate acolo, de triumful acestui misticism și al isihasmului palamit în urma „certii isihaste”. De asemenea, trebuie menționat că, pe măsură ce teritoriul Imperiului Bizantin s-a restrâns spre partea sa europeană, instituțiile sale monastice și valorile sale spirituale - inclusiv mistica isihastă cu precursorii săi, printre care un loc important a revenit așa-numitei direcții sinaitice, în căutarea unor noi centre de iradiere - s-au retras și ele spre partea europeană a imperiului. Peregrinările lui Grigore Sinaitul, ale lui Sabas cel Tânăr sau ale lui Atanasie de Meteora în fostele părți orientale ale Imperiului Bizantin reprezintă mărturii frapante în acest sens.

Viața lui Sabas cel Tânăr subliniază faptul că isihaștii care se risipeau în schiturile din Athos trimiteau la începutul fiecărui an un fel de delegație pentru a le aduce hrană, care le era furnizată de mănăstirile situate mai aproape de *isihastia lor.^* Dar călugării isihaști se găseau și în interiorul mănăstirilor. Sabas (fl236), fondatorul Bisericii Sârbe și al mănăstirii Chilandar, avea în această mănăstire „un loc de singurătate al său”. [135]În secolul al XIV-lea, Ioan Coucouzèle era dorit la palatul imperial, datorită talentului său pentru cântarea liturgică. Dar a preferat să rămână în Athos, unde egumenul *îi* pusese la dispoziție un „kellion” în interiorul mănăstirii, unde putea locui în *isihică.1* Tipicul întocmit de Nil Damilas pentru mănăstirea sa de la Baionaia din Creta prevedea statutul comunitar al mănăstirii, dar includea un capitol despre Rugăciunea lui Iisus [136]. *Același* statut *de koinobiu* a fost stabilit de Tipicul lui Atanasie pentru mănăstirea sa de la Meteora, care era dedicată Schimbării la Față, un detaliu biblic adesea menționat în disputa isihastă, în special de Palama,

[133]După prescripțiile canonului 41 al Conciliului quinisexte (cf. C. Holl, *Enthusiasmus und Bußgewalt beim griechischen Mönchtum,* Leipzig, 1898, p. 193-198; J. Bois în „Echos D' Orient” (=EO), V. 1901- *Teologia Catholic-4, pp.;* XIII, 2, col. 1589.

[134]Gr. Papamichaêl, *am hagios Gregorios I Palamas,* Pétersbourg-Alexandrie, 1911, p. 9; D. Stăniloae, *Viafa fi invafatura Sßntului Grigorie Palama,* ed · a II-a , Bucuresti, 1993, p. 12.

[135]Ph. Meyer, *Die Haupturkunden fur die Geschichte der Athosklôster,* Leipzig, 1894, p. 185.1. 5-6.

[136]S Pétridès, *Le typikon de Nil Damilas,* («Izvestija Russkogo Arheologiéeskogo Instituta v Konstantinopole» (=IRAIK), XV, Sofia, 1911, p. 92-109, ici p. 100.

în legătură cu învățătura sa despre lumina necreată a Muntelui Tabor. Mai mult, de mai multe ori documentele athonite care doresc să se refere la întregul corp de călugări menționează călugării mănăstirilor și isihaștii. [137]Faptul că întregul corp monastic era împărțit în trei categorii - *rasophoroi* sau *novici, mikroschêmoi* și *megaloschêmoi* - în timp ce isihaștii puteau fi întotdeauna *megaloschênwi,* confirmă această relație strânsă și bine stabilită dintre isihasm și *koinobiu.*

3. Apărarea *koinobionului* și a etatismului tradițional

Odată cu triumful isihasmului palamit, perioada bizantină a secolului al XIV-lea a văzut și primele mențiuni ale idioritmiei în cadrul mănăstirilor athonite. [138]De asemenea, trebuie menționat că textele care menționează pentru prima dată

Idioritmia reprezintă, de asemenea, o poziție împotriva acesteia, deoarece liderii isihasmului au susținut regimul cenobitic fără rezerve. Aceasta dovedește inutilitatea tezei conform căreia apariția idioritmiei ar fi fost consecința directă a triumfului isihasmului ca formă radicală de singurătate. În acest sens, deja Philipp Meyer merită meritul de a fi observat că această opinie este complet externă subiectului, deci un fel de „ipoteză kurzbeinige" și că este, de fapt, în ceea ce privește idioritmia, apariția proprietății private în mănăstiri, o situație nouă care ar fi putut fi acomodată cu idealurile ascetice tradiționale ale monahismului bizantin. Dar pentru idioritmie este mai degrabă, conform aceluiași Ph. Meyer, o reacție împotriva tendințelor mistice exagerate ale isihasmului. [40]

Alături de și chiar înainte de acest sens social sau istoric concret, noțiunea de idioritmie a avut și un sens moral, iar acest ultim sens a precedat chiar sensul social din punct de vedere cronologic. În acest sens, putem observa că această evoluție a termenului este destul de similară cu cea a *pronoiei* care, deși pornește de la un sens teologic și moral, a dobândit și un sens social din secolul al X-lea. Cu mult înainte de secolul al XIV - lea , încă din perioada patristică, idioritmia în sensul său moral a fost aspru combătută.41

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea , sursele cancelariei ne prezintă idioritmia ca o realitate a vieții monahale, recent apărută și încă combătută, deoarece contrazicea direct cenobitismul. Această opoziție față de noua formulă a vieții monahale era motivată de faptul că aceasta nu era conformă cu tradiția și modelul Părinților Bisericii.

Această opoziție față de idioritmie a fost făcută, așadar, în numele tradiționalismului religios, atât de des invocat de mișcarea isihastă. Dar la aceasta s-a adăugat și un tradiționalism de ordin social și politic. Aceasta este o constantă a gândirii politice bizantine, care a susținut întotdeauna supremația koinonului *asupra* Vidionului . Primatul koinonului *a* dat expresie deplină ideii de „res publica" [42] , moștenită din antichitatea românească, prin afirmarea

[137]Ph. Meyer, *op. cit.,* p. 182, 1. 34-35, p. 192, 1. 25-26 și p. 195, 1. 6-7; Pr. Dôlger, *Din Comoara Sfinților Munți,* I, München, 1948, p. 220.

[138]al XIV-lea a fost admis pentru apariția idioritmiei (cf. PI. de Meester, *De monachico statu ....* p. 78-79; Irénée Doens, *Bibliographie de la Sainte Montagne de l'Athos,* în

interesselor generale ale Statului înaintea celor ale indivizilor.

Conflictul dintre cenobitism și idioritmie corespunde așadar celui care exista între „koinon” și „idion” în lumea seculară, unde afirmarea elementului „idion” în detrimentul „koinon” a dus la slăbirea statului bizantin.

„Mileniul Muntelui Athos”, II, Veneția, 1963, pp. 337-495, noțiunea de „idioritmie” în Index. Există însă o primă mențiune din 1353, la care s-ar putea adăuga situația apărută la Kutlumus după sosirea călugărilor din Țara Românească maghiară la mănăstire (vezi Testamentul lui Chariton, egumen al numitei mănăstiri, proteus al Sfântului Munte și mitropolit al Țării Românești maghiare).

[40] Ph. Meyer, *op. cit.,* p. 60-61.

[41] Astfel, Ioan de la Eichelle, Marcu Solitarul, Teodor Stoudite etc. (apud Ph. Meyer, *op. cit.,* p. 60, n. 2; PI. de Meester, *op. cit.,* p. 68). În același sens, stareţul care nu ţinea cont de opiniile consiliului mănăstirii era acuzat de „idioritm”, în sensul negativ al cuvântului, adică că un astfel de stareț proceda din voința sa arbitrară (cf. H.-G. Beck, *op. cit.,* p. 132).

[42] H.-G. Beck, *Res Publica Romana. Vont Staatsdenken der Byzantiner,* „Sitzungsber. der Bayer. Akademie der Wiss., Philos.-hist. Klasse”, Jahrgang, 1970, Heft 2.

confruntat cu atâtea dificultăți atât interne, cât și externe. „Istoria” lui Ioan Cantacuzen, cel mai faimos aliat și garant al triumfului isihasmului, oferă dovezi elocvente în acest sens. Relația dintre *koinon* și *idion* , precum și conflictele dintre cele două principii ies la suprafață destul de des. Unul dintre laitmotivele acestei „Istorii” este de a sublinia faptul că autorul său s-a pus întotdeauna în slujba Statului bizantin, că toate acțiunile sale, înainte de a ajunge pe tronul imperiului și ca împărat după aceea, au fost puse în slujba Statului și a interesului general. El subliniază destul de des că acțiunile sale nu au urmărit niciodată scopuri personale [43] , și aceasta în contrast cu adversarii săi, care nu doreau binele Statului, ghidați doar de propriile interese particulare [44] . Conștient de decadența în care se afla pragmata Rhômaion la acea vreme , el afirmă clar că situația înfloritoare din trecut poate fi explicată prin faptul că în secolele trecute atât împărații, cât și cetățenii individuali au pus treburile comune ale statului mai presus de interesele lor [personale.45]

Aceste vremuri apuse, marcate de superioritatea afacerilor statului asupra celor ale indivizilor, stârnesc un profund regret din partea lui Cantacuzen. Loialitatea sa față de această doctrină tradițional etatistă a Bizanțului este adesea afirmată, mai ales atunci când se ciocnește cu tendințele din ce în ce mai evidente de a limita situația generală a imperiului, și chiar a puterii imperiale, la o anumită condiție, ale cărei consecințe au mers până la ruperea de corpul teoretic unic și unitar al imperiului, anumite teritorii guvernate personal, ca idia *autonomia,* fapt care intra în totală contradicție cu stilul bizantin de guvernare, un stil bazat pe „legi imperiale” *(basilika nomma).** [6] O întreagă serie de episoade din „Istoria” lui Cantacuzen subliniază insistența cu care acesta rămâne fidel principiului tradițional bizantin de guvernare. Și a trebuit să apere acest principiu destul de des, înfruntând opoziția chiar și din partea membrilor familiei sale, a împăratului Ioan al V-lea, ginerele său, și a lui Matei Cantacuzen, fiul său cel mare.

Abia devenit împărat, vedem că Ioan al VI-lea Cantacuzen (1347-1354) își adună atât adversarii, cu care se aflase în stare de război, cât și adepții săi și îi obligă să jure împreună loialitate lui și ginerelui său, Ioan al V-lea, deoarece era necesar ca toți să se supună „unui singur imperiu”. [47] Dar a trecut puțin timp și îi vedem pe unii dintre foștii săi susținători sfătuindu-l pe Matei să-și creeze propriul guvern *(idia hegemonia)* în regiune.

[43] [3] *Historiarum libri IV,* III, Bonn, 1832, p. 110 *{tes koinês ôpheleias Rhômaiôn tên idian deuteran themenos).*

[44] *Ibidem,* I, Bonn, 1828, p. 244.

[45] *Ibidem,* III, p. 34. Vezi și studiul nostru, *Concepția lui Ioan al VI-lea Cantacuzène despre statul bizantin, văzută în principal în lumina „Istoriei” sale,* „Revista de studii sud-est europene” (=RESEE), XIII, 1975, fasc. 2, p. 167 - 185.

[46] Nicéphore Grégoras, *Istoria bizantină,* I, Bonn, 1829, p. 234-235.

[47] J. Cantacuzène, op. cit., III, p. 10 *{hypo mian basileian hapantas tetachthai).*

al Adrianopolului, semănând în același timp semințele malefice ale unei situații care avea să se înrăutățească ulterior. [139]Și mai detaliat, relatarea lui Gregoras numește această guvernare a lui Matei un „loc sigur de refugiu" *(idiotropon kataphygion asphales)* [140], în cazul în care Ioan al VI-lea Cantacuzen ar mai fi sau nu ar mai fi împărat. Chiar și ginerele lui Ioan al VI-lea, Ioan al V-lea Paleologul, deși împărat, tânjea și *el să-și creeze o idia arche.* Acest fapt l-a uimit mai ales pe socrul său, care își anunțase deja intențiile de a se retrage la mănăstire, în cazul în care ginerele său ar deveni singurul împărat. În ochii lui Cantacuzen, faptul că cel care ar fi devenit stăpânul întregii lumi *(tou pantos kyrios)* prefera să conducă doar o parte a ei reprezenta un lucru neobișnuit, chiar straniu. [141]A fi împărat și, în același timp, a dori să guvernezi în mod personal *(archein ... idia),* o practică contrară tradiției bizantine, însemna săvârșirea unor acte deloc potrivite pentru un împărat, care își aveau originea în meschinărie *(mikropsychia),* un defect stigmatizat de Cantacuzen atunci când l-a constatat la împărați. [142]Este același defect pe care actul emis de Patriarhul Antonie al IV-lea în iunie 1394 îl stigmatizează la orice călugăr al Mănăstirii Pantocrator care ar dori să posede ceva și să trăiască de bunăvoie, adică într-un mod „idioritmic" *(echein idioktêton ti kai idiorrythmon ktêsasthai).*[143]

Idioritmia este atestată la Athos cu câteva decenii mai devreme, probabil pentru prima dată în 1353, dar foarte revelatoare din acest punct de vedere sunt unele documente care atestă primele legături dintre mănăstirea Kutlumus și Țara Românească. Este vorba despre anii 1369-1370, timp în care în Țara Românească a domnit voievodul Vladislav Vlaicu (1364 - 1377), iar egumen la Kutlumus a fost Hariton, care avea să fie și mitropolit al aceleiași țări din 1371 și protos al Sfântului Munte din 1376. Importantă pentru triumful isihasmului palamit, personalitatea lui Hariton a jucat un rol proeminent în toate aceste relații, și acest fapt cu mult înainte de urcarea sa pe tronul mitropolitan al Țării Românești.

Documentul din 1369, scris în greacă, nu poartă titlul voievodului și nici elementele finale de autenticitate, dar nu există niciun motiv valid pentru a nu accepta mărturia sa în favoarea unei existențe anterioare a acestor relații între Țara Românească și mănăstirea Kutlumuș, precum și a unui conflict care i-a pus pe călugării de limbă maghiară sosiți în această mănăstire împotriva călugărilor greci care locuiau acolo. „Ca niște călători montani" și neobișnuiți cu disciplina severă pe care regimul cenobitic le-o impunea, călugării proveniți din...

Țara Românească nu a tolerat bine rigoarea acestei discipline, de unde și intervențiile autorităților muntene, conduse de voievod, pentru a înmuia disciplina tradițională a regimului comunitar, în virtutea căreia călugării posedă „unul și același obicei, aceeași pâine, același vin și toate celelalte bunuri sunt comune și niciun călugăr nu câștigă nimic pentru sine, nici măcar

[139]*Ibidem,* p. 47.

[140]N. Grégoras, *op. cit.,* II, p. 801.

[141]J. Cantacuzène, *op. cit.,* III, p. 208.

[142]*Ibidem,* p. 208 și 265.

[143]Publicat de Ios. Millier, *Historische Denkmäler in den Klöstern des Athos,* Viena, 1850, p. 119-125; MM, II, Viena, 1862, p. 216-220 (cu data greșită); L. Petit, *Actes de Pantocrator,* anexă la „VizantijskijVremennik" (=VV), X, 1903, pp. 26-30. În același sens, vezi și V. Laurent, *Scrieri spirituale inedite ale lui Macaire Choumnos,* în „Hellênika", XIV, 1955, pp. 59 și 83.

la prețul unui ducat".[144] Însă toate eforturile și intervențiile voievodului de a schimba regimul cenobitic al mănăstirii prin sistemul idioritmic au fost zadarnice, deoarece Hariton nu a cedat. El a rămas ferm pe pozițiile sale, deoarece aceasta era o atitudine generală de isihasm, ferm înrădăcinată în tradițiile statale și comunitare ale lumii bizantine.

În numele acestor tradiții, Patriarhul Filotei Kokkinos i-a cerut lui Serghie de Radonez să introducă în mănăstirea sa regimul cenobitic [145], regim cunoscut sub numele de *obste zitie* în lumea slavă și românească a Evului Mediu. Mai mult, lumea ortodoxă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a reacționat împotriva spiritului Iluminismului venit din Europa Centrală și de Vest prin renașterea isihasmului. Expresia acestei reacții isihaste a fost condusă de un călugăr din Ucraina, legat de spiritul athonit și de Nicodim Aghioritul, care se numea Paisie Velickovsky. Acesta a găsit teritoriul Țărilor Române mai favorabil propovăduirii ideilor sale „păgâne" decât ținuturile rusești, care i se păreau prea modernizate în urma reformelor țariste de după anul 1700. Este foarte interesant de observat că adepții păgânismului au militat pentru respectarea regimului cenobitic în cadrul mănăstirilor.[146]

4. Pentru „monarhia" bizantină și împotriva „poliarhiei" Occidentului

După ce a vizitat Locurile Sfinte, pelerinul Ludolf von Sudheim, care în timpul călătoriei sale a trecut prin teritoriile Ungariei, Bulgariei și Imperiului Bizantin, a scris în 1348 relatarea călătoriei sale, tradusă ulterior în latină, probabil de un călugăr. Deși a văzut orașul Constantinopol, nu se referă niciodată la Imperiul Bizantin ca la o realitate sau entitate politică, vorbind

doar despre diversele localități sau regiuni ale Greciei, de exemplu, pe care le menționează în strânsă legătură cu unitățile politice aflate în puterea principilor latini. El a remarcat astfel că „în Achaia sau Morea, există mulți cavaleri ai casei germane, care se ceartă adesea cu grecii și turcii". [147]Apoi se vorbește despre insula Patmos, unde Sfântul Ioan (Evanghelistul) a scris

[144]*Fontes Historiae Daco-Romanae* (=FHDR), IV, București, 1982, pp. 296/297 și 282/283. Despre aceste probleme, vezi și studiul nostru „Un episod al tradițiilor de viață autonomă ale românilor, la începutul statelor lor medievale", în vol. „Timpul istoriei", I („Memorii și patrimoniu", Omagiu Ligia Bârzu), București, Ed. Universitară, Facultatea de Istorie, 1997, pp. 264-271.

[145]A. Tachiaos, *Epidrasis tou hêsychasmou eis tên ekklêsiastikênpolitiên en Rhôssia, J328-1406,* Thessalonique, 1962, p. 42 și următoarele; GM Prokhorov, *Isihazm i obscestvennaja mysl' v Vostocnoj Evrope v XIV v,* în „Literatura Trudy Otdela Drevnerusskoy" (=TODRL), XXIII, 1968, p. 86-108, nr. 105.

[146] A. Tachiaos, *The Revival of Byzantine Mysticism among Slavs and Romanians in the XVIIIth Century. Texts Relating to the Life and Activity of Paisy Velichkovsky (1722-1794),* Thessalonique, 1986, p. 147-148; Valentina Pelin, *Bibliotecile mănăstirilor Neamț și Noul Neamț în contextul culturii românești,* Bucarest, Ed. Universității, 1997.

[147]Text publicat în „Archives de l'Orient latin", III, 1884, pp. 305-337, aici p. 331: „in Achya vel Moreea sunt multi milites de domo Theutunica cum Graecis et Turcis sepe litigantes". Este foarte probabil să-i identificăm pe acești *milites de domo Theutunica* cu catalanii, pe atunci stăpâni ai Ducatului Atenei și Tebei, dar care printr-o ușoară confuzie sunt transportați și în Peloponez, unde exista atunci atât Principatul latin Achaea, cât și Despotatul bizantin Morea.

Apocalipsa, despre orașul Efes, „care se află acum în puterea turcilor, lucru valabil și pentru toată Asia, care din cauza acestui fapt este numită cu numele de Turcia"; accesul creștinilor la mormântul Sfântului Ioan era permis doar în schimbul unei sume de bani, iar turcii se pregăteau să facă comerț *(mercimonia)* în interiorul bisericii dedicate Sfântului Ioan Botezătorul. Cât despre insulele din Mediterana de Est, „care aparțineau odinioară regilor Greciei, dar în prezent au mai mulți stăpâni, turci, italieni și greci". „Foarte pricepuți în mânuirea armelor (dedicați profesiei armelor), turcii sunt foarte supărători pentru greci și vecinii lor".[148]

Vedem, așadar, că bizantinii din acea vreme erau doar „greci" pentru occidentali, o opinie des întâlnită printre ei, mai ales încă din vremea cruciadelor. Conform acestei opinii, calitatea de „romani", pe care acești greci și-o dădeau, era rezervată de occidentali pentru ei înșiși, deoarece păstrau latina ca limbă de cultură și de serviciu religios; în afara Bisericii lor, divizată de papalitate, aveau și ei imperiul lor, condus de adevăratul împărat al romanilor, ca șef al ierarhiei politice a Occidentului. Deși situat și el pe panta descendentă a evoluției instituției pe care o reprezenta, împăratul Occidentului era adevăratul „împărat al romanilor", pe care cronicarii occidentali îl plasau înaintea „împăratului grecilor" din Bizanț. O cronică dedicată Papei Urban al V-lea (1362-1370) menționează că a fost onorat de toți principii seculari și că fusese vizitat de Împăratul Romanilor, Împăratul Grecilor, de Ioan al V-lea, regele Franței, de Ioana, regina Neapolelui. [149]Aceleași cronici ale papilor de la Avignon nu se limitează la a-l plasa pe împăratul Bizanțului într-o poziție secundară prin
raport cu împăratul Occidentului, deoarece el este doar împăratul grecilor. Mai mult decât atât, există exemple în care este tratat drept „rege al grecilor" de către aceiași cronicari [150], în virtutea fidelității lor față de ideea imperiului unic și universal: în acest caz, acest loc singular este acordat împăratului Occidentului. Cel din Bizanț era, așadar, doar „împărat (sau chiar rege) al grecilor", sau împăratul Constantinopolului, la care se adaugă uneori și epitetul de „schismatic" [151], pentru a evita confuzia cu împăratul latin al Constantinopolului, titular doar în secolul al XIV-lea .

Această criză a „monarhiei" bizantine confruntată cu „poliarhia" occidentală putea fi mai bine înțeleasă din perioada cruciadelor. Astfel, împăratul Alexis al IV-lea, fiul lui Isaac Angelus, „și-a hrănit mult imaginația cu puterea unică *(ton monarchon)* și s-a gândit fără ezitare că va depinde de el să unească Orientul și Occidentul și să se încingă cu puterea

[148]*Ibid.,* p. 332. Asia desemna o vastă regiune care se întindea în jurul Efesului, al cărui mitropolit era și „exarh al Asiei". O *sinodică praxis* din ianuarie 1368 a decis unirea acestei mari eparhii, odinioară faimoase, cu Pyrgion, „deoarece toate bunurile sale au fost devastate și, fiind luate de barbari, nu este în măsură să-și asigure *arhierul* cu lucrurile necesare pentru existența sa" (MM, I, Viena, 1860, p. 499). Este foarte interesant de observat cum pe teritoriul *Romaniei bizantine* își făcea apariția o *Turcie , iar acest fapt era deja evident înainte de 1350.*

[149]«La cuvintele Domnului Urban au venit împăratul romanilor, împăratul grecilor, Ioan regele Franței, Ioan regina Siciliei și aproape toți prinții acestei epoci se temeau de același lucru» (Sf. Baluzius, *Vitae paparum avenionensium,* ed. Mollat, 1, Paris, 1927, p. 413). Aceeași idee *Ibidem,* p. 358-359, 372 și 391.

[150]„Dar ceea ce spunem despre împărat, înțelegem despre Împăratul romanilor, nu al grecilor. Căci este tratat ca un rege" *(Ibidem,* II, 1928, p. 555).

[151]*Ibid.,* I, p. 93 (au début du XIV ^e^ siècle, les Hospitaliers ont pris l'île de Rhodes, trouvée opuravant „sub domnia împăratului schismatic al Constantinopolului").

universală *(kratos to pankosmion)"*.[152]

Opoziția dintre monarhie și poliarhie este subliniată de aproape toți istoricii bizantini care au descris divizarea Imperiului Bizantin în mai multe părți după 1204, când occidentalii au moștenit acest Imperiu și l-au împărțit în mai multe părți *(eis polymereian)*. [153]Această afirmație a lui George Acropole a fost reluată în secolul al XV-lea de Macarius Mellissenos, care a scris că italienii au moștenit monarhia romană împărțită în mai multe state. [154]Aceeași Acropole revine la evenimentele din 1204, când „lucrurile fiind puse în mișcare într-un mod fragmentar de faptul că în general avusese loc poliarhia" [155], Baldwin de Flandra a urcat pe tronul Constantinopolului.

La mijlocul secolului al XIV-lea ˒ Nicephorus Gregoras a trebuit să insiste sub mașinațiunile fostului împărat Alexius al III-lea Angelus împotriva propriului său ginere, Teodor I Lascaris al Niceei. Ieșind victorios din conflict, acesta din urmă nu a luat în considerare faptul că socrul său, mișcat de invidie, „nu și-a ridicat mâinile în semn de mulțumire Domnului, Binefăcătorul oamenilor, care a prefăcut în praf agitația poliarhiei [156]și, împotriva tuturor obstacolelor, a oferit un refugiu salvator celor dintre rhomei care scăpaseră fericiți din Forage". și tumulul latin", iertându-l totodată pe Alexis al III-lea pentru acțiunile sale dăunătoare „monarhiei" bizantine, apărată cu măiestrie de împărații niceeni, precum și de primii paleologi. Astfel, Mihail al VIII-lea a înăbușit dezordinea de pretutindeni, „supunând poliarhia existentă puterii sale".[157] Andronic al II-lea, fiul său, a trebuit să se confrunte pe rând cu intențiile celei de-a doua soții a sa, Irina de Montferrat, care, „latină de origine, voia să introducă acest nou obicei și printre romei", adică să le cedeze fiilor ei Ioan, Teodor și Demetriu câte o parte din imperiu fiecăruia și să-i întroneze pe toți trei ca împărați, „autonomi și autocratici, fără ca fiecare dintre ei să fie supus unei alte autorități". Aceasta era, potrivit aceluiași Gregoras, o „inovație", termen care a avut întotdeauna un sens negativ în Bizanț. Conform Irinei, guvernarea orașelor și provinciilor bizantine trebuia făcută „nu în mod monarhic, întotdeauna și de la început în vigoare printre romei, ci împărțită în mod latin".[158]

Același principiu „monarhic", contrar „poliarhiei" promovate de occidentali, inclusiv de Irina de Montferrat, își găsește în Ioan al VI-lea Cantacuzen un campion în centrul atenției.

[152]Nicetae Choniatae, *Historia,* ed. JA van Dieten, I, Berlin-New York, 1975, p. 558, 27-30; în aceeași ordine de idei, p. 562-563.

[153]G. Acropolitae *Opéra,* ed. A. Heisenberg, I, Leipzig, 1903, p. 13.1. 4-5.

[154]G. Sphrantzes, *Memorii, 1401-1477,* ed. V. Grecu, Bucureşti, 1966, p. 244.1. 27-28.

[155]G. Acropolitae, *Opera,* I, p. 57, 1. 18-19. Aceeași idee despre poliarhie, văzută ca o negare a principiului monarhic bizantin, reiese clar din [„Istoria" lui Georges Pachymérès, *Relations historiques,* ed. A. Failler, traducere franceză de V. Laurent, I, Paris, 1984, p. 77, 1. 9-10 *(anarchon gar către polyarchon),* p. 255, 1. 29 *(atakton către polyarchon),* eas

[156]Nicephori Gregorae, *Byzantina Historia,* ed. Im. Bekker, I, Bonn, 1829, p. 17.1. 1-2: *hos tés polyarchias ton salon dieskedase,* fragment que JL van Dieten, dans Nikephoros Gregoras, *Rhontdische Geschichte,* I (cap. I-VII), Stuttgart, 1973, p. 71, a traduit par: „der doch der Verwirrung der Vielherrschaft ein Ende gesetzt".

[157]LG Westerink, *Le Basilikos de Maxime Planude,* «Byzantinoslavica», XXVIII, 1968,1, p. 65.1. 681 *(lên polyarchian katastrephomenos).* (Les exemples cités ici et dans les notes antérieures ont été ramassés par nous dans «Études Byzantines et Post-Byzantines» (=EBPB), II, București, 1991, p. 91-103, ici p. 99-101). •

[158]Nicephori Gregorae, *Byzantina Historia,* I, p. 233.

Andronic al II-lea a trebuit să se confrunte cu intențiile soției sale, în timp ce Ioan al VI-lea a fost confruntat de unii membri ai familiei sale și chiar de susținători. Imediat ce a ajuns pe tronul imperiului, și-a obligat susținătorii, precum și foștii adversari, să depună un jurământ de loialitate atât față de el, cât și față de ginerele său, Ioan al V-lea.[159]

În numele aceluiași principiu „monarhic" părțile implicate în disputa isihastă s-au acuzat reciproc de „ditheia", o variantă a politeismului la nivel religios, precum și de poliarhie la nivel politic.

Adversarii lui Palamas l-au acuzat că admite două zeități prin doctrina sa, care făcea distincție între esența lui Dumnezeu și energiile sale necreate. La rândul său, Palamas a adus împotriva adversarilor săi acuzația de a distinge între un principiu al divinității creat și unul necreat, căci ei „separă astfel Spiritul în zeități inegale și direct opuse. Ei sunt cei care susțin doi zei și se îmbolnăvesc de diteism".[160]

Adresat lui Nicolas Cabasilas, Discursul scris de David Dishypatos împotriva lui Barlaam și Acindyne a apărat palamismul în fața acuzației de *ditheia,* adusă de adversarii *thespesios* sau *hieros* Palamas. [70]

În urma trinitarismului palamit, autorul repetă tezele tradiționale ale ideologiei politice și religioase a Bizanțului, în primul rând legătura indisolubilă dintre gândirea politică și religie, dintre Stat și Biserică. Acest mod de a concepe lucrurile oferea avantajul de a individualiza mai bine lumea Bizanțului în fața celei a Occidentului, care făcea o distincție clară între cele două instituții.

Confruntate cu „poliarhia" „latinilor", bizantinii au afirmat superioritatea „monarhiei" pe plan politic, precum și pe cel al teologiei. În teologie, Dishypatos susține această teză prin existența unei singure divinități în Sfânta Treime, deoarece a postula aici trei divinități ar fi echivalent cu *„tritheia* și prăbușirea monarhiei, ceva capabil să introducă poliarhia elenă".71 Repudierea filosofiei antice de către ortodoxia palamită ca ceva util pentru răscumpărarea sufletelor era perfect în concordanță cu această promovare a „monarhiei" divine în teologie.

5. De la tăcerea monahală la teologia mistică

Disputa isihastă din secolul al XIV-lea are un caracter cu totul aparte în comparație cu celelalte dispute religioase - destul de numeroase la rândul lor - cunoscute de lumea bizantină de-a lungul secolelor. Acest caracter rezidă în mediul monastic din care și-a tras rădăcinile, implicând apoi restul societății. Ca regulă generală, factorii care au stat la baza disputelor religioase bizantine aveau ca origine sau loc de proveniență fie lumea seculară, fie cea a Bisericii, plasată însă în afara mănăstirilor, deși este evident că organismul monastic a cântărit

[159]Vezi *Supra,* n. 47. Ioan al VI-lea Cantacuzen s-a înscris aici pe deplin în tradiția bizantină, apărată cu înverșunare nu numai de Andronic al II-lea, ci și de tatăl acestuia din urmă, Mihail al VIII-lea, care a judecat „că, de fapt, puterea este unică și că, simbolul puterii fiind sceptrul, și acesta trebuie să fie unic" (G. Pachymérès, ed. A. Failler, I, p. 414 (trad. de V. Laurent).

[160]Gr. Palamas, *Apologie,* în D. Staniloae, *Viața și învățăturile Sfântului Grigore Palama,* Ed. a II- a , București, 1993, p. 230. La polul opus, v. aceeași acuzație adusă de Grégoras palamiților, în Nicéphore Grégoras, *Byzantine historia,* II, Bonn, 1831, p. 1009-1010.

adesea într-un mod semnificativ, oricum deloc neglijabil, în echilibrul de forțe generat de aceste dispute, care aveau și implicații socio-politice. Mai mult, încă din cea mai veche perioadă a istoriei bizantine, legislația conciliară stabilise limite precise acestei înclinații bizantine către disputele religioase, prin prescripții canonice conform cărora orice fel de chestiune dogmatică nu putea fi pusă în discuție decât de ierarhia Bisericii, începând cu calitatea de episcop (canoanele 19 ale Sinodului de la Calcedon și 64 ale Sinodului *de la Trullo).* Prin urmare, aceste prescripții interziceau călugărilor inițierea acestor dispute, suprimându-le în același timp dreptul de a ridica dezbateri pe teme dogmatice și rezervând rolul esențial în acestea prelaților Bisericii.

O excelentă imagine de ansamblu asupra cercetărilor asupra palamismului poate fi găsită în D. Stiemon, *Bulletin sur le palamisme,* „Revue des études byzantines" (=REB), 30, 1972, pp. 231-341.

[70] DG Tsamês, *David Dishypatou Logos kata Barlaam kai Akindynou pros Nikolaon Kabasilan* (colecția „Byzantina keimena kai meletai", 10), Salonic, 1973, p. 54.1. 15, și p. 49.1. 7.

[71] *Ibidem,* p. 53, 1. 5-7.

De departe cea mai importantă dintre disputele religioase ulterioare din Bizanț, cearta isihastă a apărut în cercurile monastice, al căror centru incontestabil devenise Muntele Athos, și a vizat inițial chestiuni strict monastice. În mod firesc, s-a răspândit rapid în întreaga societate bizantină. După abdicarea lui Andronic al II-lea (1328), a cărui domnie marcase o puternică schimbare de situație în elementul monastic, profund afectat de politica unionistă a lui Mihail al VIII-lea, Varlaam, un călugăr „basilian" din Calabria, adică de rit bizantin, a sosit la Constantinopol, „însetat de adevărata credință".

În lumina surselor de care dispunem, exemplul său nu este unic pentru lumea bizantină a acelei vremuri, care văzuse alți călugări de rit bizantin din sudul Italiei refugiindu-se în Imperiul Bizantin, unde „adevărul" credinței era răspândit „într-o manieră ortodoxă". Nichifor Gregoras, care în „Istoria" sa îl acuză de nesinceritate față de compatrioții săi, susține că a venit în Bizanț pentru a-l învăța mai bine pe Aristotel. [161]Este foarte probabil ca acest gust să-l fi datorat influenței scolasticii occidentale, completată de tomism, și spera să poată înțelege mai bine această doctrină a stagiritului „acasă", în patria literelor grecești, care era Bizanțul. Dar toate speranțele pe care și le pusese în acest sens în timpul șederii sale la Constantinopol și la Athos s-au spulberat după câțiva ani și astfel, la scurt timp după sinodul din iunie 1341, a părăsit pentru totdeauna pământul bizantin, pentru a se alătura „latinilor, tovarășilor săi" [162], deoarece, potrivit lui Gregoras, fusese hrănit și educat în legile și modurile lor de viață.

Metoda sa de lucru, care folosea silogisme aristotelice, l-a adus rapid în conflict cu

[161]Despre numeroasele discuții pe această temă, vezi studiul nostru *Isihasmul și criza conștiinței bizantine în* secolul al XIV-lea, publicat în „Archaeus Studies in the History of Religions", revistă editată de Centrul de Istoria Religiilor, Facultatea de Istorie a Universității din București, volumul IV, 2000, numărul 3, pp. 109-156, aici, p. 137, în special n. 95, unde Grigore ar trebui corectat la Nichephorus Gregoras ca autor al dialogului *Phlorentios.*

[162]Philotheos, *Împărtășirea* pentru gr. Palamas, ed. PG 151, col. 600 A, sau ed. al DG Tsamês, *Philotheou ... erga,* p. 496 : *aphaneia dedôkôs heauton pros Latinous tous hetairous euthys apotrechei meta tes dyssebeias* («Logos eis hagion Grégorien Palaman»), cap. 62.1. 32-34.

atotputernicul misticism isihast, al cărui purtător de cuvânt , apologet și campion s-a dovedit a fi Grigore Palamas. Dincolo de detaliile sau fazele acestei dispute, riscul unei perspective foarte simpliste, deoarece trebuie să ținem cont că lucrurile nu au urmat o cale atât de uniformă, rezultatul general a fost dezvoltarea unei sinteze teologice foarte individualizate în raport cu cea a Occidentului.

Cheia problemei a fost înțeleasă de Palamas chiar la începutul disputei, având în vedere reproșul adresat lui Barlaam pentru că pune lumina silogismelor pe același nivel cu lumina „necreată" a Muntelui Tabor, fapt care, în opinia noastră, ar fi fost echivalent teoriei tomiste a dublului adevăr. Acum, potrivit lui Palamas, adevărul credinței era situat deasupra celui al rațiunii.

În această atitudine a lui Palamas, nu ar trebui să vedem nicio „inovație", ci mai degrabă o „renovare" *(anakainôsis)* sau o „renaștere" *(palingenesia),* noțiuni care nu lipsesc nici în scrierile sale, nici în cele ale adepților săi (Philotheus Kokkinos, de exemplu). Aceasta este o tradiție deja existentă în lumea bizantină în această privință. Evocând sinodul care a avut loc la Constantinopol după urcarea pe tron a lui Andronic al II-lea (1282) și care a avut ca rezultat condamnarea Unirii de la Lyon și a tezelor patriarhului „Latinofron" Ioan Bekkos, istoricul Pachymeres îl acuză pe acest patriarh de îndrăzneala de a fi gândit cu inteligența sa omenească la lucruri situate deasupra rațiunii. „Căci lucrurile care privesc pe Dumnezeu trebuie mai degrabă cinstite și ținute în tăcere decât ordonate și arătate prin cuvinte". Acum, Bekkos acceptase nu numai adăugarea la simbol conform latinilor, ci încercase și să investigheze natura divină cu gândirea umană, demonstrând astfel îndrăzneala „de a măsura marea infinită a teologiei cu o mică barcă - rațiunea umană".[163]

Pachymeres expune aici opinia clasică și tradițională despre religiozitatea bizantină, care a rămas aceeași până la sfârșitul Bizanțului. Pusă sub semnul întrebării pentru o clipă de adversarii palamismului, această permanență a spiritualității bizantine a ieșit victorioasă din această încercare. Palamas a repetat și a întărit-o câteva decenii mai târziu: „Astfel, oricine vrea să învețe paza inimii și a rațiunii *(nêpsis) fără să fi exercitat mai întâi* tăcerea *(hêsychia)* și paza ei, precum și lucrurile care se întâmplă în acest cadru într-un mod spiritual și de nedescris, lăsându-se călăuzit de propriile gânduri și încercând să dovedească prin rațiune binele care este pus deasupra rațiunii, a ajuns la ultimul grad al nebuniei, altfel și-a pierdut complet înțelepciunea; Căci numai acela poate avea pretenția de a înțelege prin cunoaștere naturală lucrurile situate deasupra naturii, de a căuta și dovedi prin intermediul meditației naturale și al filosofiei umane adâncimile lui Dumnezeu, cunoscute numai Spiritului, precum și darurile Spiritului, accesibile numai celor spirituali și celor care posedă rațiunea lui Hristos. Pe lângă faptul că este nebun, este și dușman al lui Dumnezeu."[164]

Victoria palamismului (în urma sinoadelor din 1341, 1351 și 1368) a marcat acest mare punct de cotitură în spiritualitatea ortodoxă: orientarea ascetică și mistică a isihasmului, care

[163]G. Pachymérès, *Historia,* ed. L. Bekker, Bonn, II, 1835, p. 27-28 *(theologias apeiron pelagos mikrô tini akatiô, anthrôpinô noï, parametrein).*

[164]Gr. Palamas, „Al doilea tratat", traducere de D. Stăniloae, *Viață și învățătură,* București, 1993, p. 184-185.

ieşise din cercurile monastice încă de la începuturile lor, a depăşit cu mult cadrul monahismului, pentru a cuceri întreaga teologie bizantină, care a dobândit astfel o bază dogmatică bine consolidată. Din acest moment, teologia ortodoxă a Bizanţului a devenit distinct mistică. În sensul ortodoxiei bizantine şi postbizantine, încă de la

De la sfârşitul Bizanţului până în zilele noastre, domneşte încă un fel de confuzie între teologie şi misticism, aşa cum pentru Biserica Răsăriteană toată teologia este şi misticism. [165]În lumina acestei teologii, adevărurile credinţei se situează „deasupra naturii umane” *(ta hyper physin),* fapt care ar putea fi comparat cu viziunea neoplatoniştilor care au trăit la sfârşitul antichităţii.[166]

După victoria palamismului, aceste dispute bizantine au continuat sub forma unei ciocniri între tomişti şi antitomişti. Aceştia din urmă erau de fapt antipalamişti, de obicei convertiţi la catolicism, care se opuneau ideii de lumină „necreată”, postulată de Palamas, susţinând natura materială a acestei lumini revelate Apostolilor pe Muntele Tabor, în conformitate cu doctrina tomistă. [167]Plasând adevărul raţiunii pe acelaşi nivel cu cel al credinţei, teologia occidentală a evidenţiat calităţile sale demonstrative (sau catafatice). Această doctrină a dublului adevăr a fost urmată de separarea a două domenii - cel al credinţei şi cel al raţiunii - o separare care a marcat emanciparea filosofiei de sub tutela teologiei. O nouă faţetă a „poliarhiei” occidentale începea să-şi facă efectul, având ca rezultat formarea unor domenii diferite ale ştiinţei sau ale „filosofiei” umane, eliberate, de asemenea, de autoritatea teologică atotputernică.

Confruntată cu această „poliarhie” spirituală venită din Occident şi cu atât mai dăunătoare bizantinilor, deoarece se adăuga „poliarhiei” propagate de acelaşi Occident pe plan politic şi pe teritoriul din ce în ce mai restrâns al Bizanţului, ortodoxia bizantină a reacţionat în numele tradiţiei sale, care perpetua „monarhia” nu doar cu conotaţiile sale politice, ci mai ales cu cele spirituale, deoarece aici se afla sfera sa de activitate şi partea perenă a lumii Bizanţului. Dacă „monarhia” politică a basileis-ului *s* -a prăbuşit, „monarhia” spirituală a Bisericii Bizantine a supravieţuit.

Supravieţuirea acestei monarhii spirituale a fost asigurată de teologia sa apofatică (sau negativă), care menţinea controlul şi monopolul teologiei, adică al „adevăratei filosofii” a călugărilor asupra filosofiei seculare şi a ştiinţelor umane. Alături de filosofia seculară, aceasta din urmă reprezenta doar „înţelepciunea din afară” *(sophia hê exô),* care nu putea niciodată revendica egalitatea condiţiei, rămânând doar să se supună „filosofiei” care mântuieşte sufletul, singura filosofie „adevărată, perfectă” *(hê teleiotatê philosophia),* care era teologia în ochii bizantinilor.

[165]Notat de V. Lossy, *Eseu despre teologia mistică a Bisericii de Răsărit,* Paris, 1944, p. 7, (sau Idem, *Teologia mistică a Bisericii din Râsărit,* Bucureşti, Ed. Anastasia, 1992, p. 36).

[166]J. Brun, *Neoplatonism,* Bucureşti, Ed. Teorie, 2000, p. 50 şi urm.

[167]Sf. Papadopoulos, „ *Hellenikai metaphraseis thômistikôn ergôn. Philothômistai kai antithômistai en Byzantiô”,* Atena, 1967; G. Podskalsky, *„Teologie şi filosofie în Bizanţ: Controversa privind metodologia teologică în istoria intelectuală bizantină târzie (secolele al XIV-lea/al XV-lea), fundamentele sale sistematice şi dezvoltarea sa istorică”,* München, 1977; N. Matsoukas, *op. cit. Supra,* n. 5.

6. De la mănăstire la lumea seculară

Originar din Samson, un orășel din „celebra metropolă Efes”, Macarie al Răsăritului, unul dintre numeroșii eroi ai hagiografiei bizantine din perioada Paleologos, și-a început cariera monahală la Muntele Latros, unde este foarte dificil de specificat numărul mare de călugări pe care i-a depășit în ascetism, datorită darului său exemplar pentru tăcere *(hêsychia)* .19

Înainte de a intra în mănăstire, avusese o viață seculară, fiind căsătorit împotriva voinței sale de către părinți. Intrat în rândurile clerului după ce a fost hirotonit preot, dorința sa pentru o viață ascetică putea fi comparată cu cea a unui contemporan al lui Teodor Studitul, Sfânta Ioannice, care era însetat „ca o căprioară după izvoare de apă [168]”. După un an de preoție, de acord cu soția sa, amândoi au îmbrăcat hainele religioase, el alegând cea mai bună cale care putea exista, aceea a vieții cu adevărat solitare *(tên monotropon ontôs hodon).*

Așa a primit el darul excelenței filosofiei. „Și când vorbesc despre filosofie - continuă să explice textul nostru - nu înțeleg cea care constă în întorsături de discursuri, silogisme, sensuri ascunse, probleme și concluzii, sau care rezidă în extravaganța raționamentului, adică cea a lui Aristotel sau cea a lui Platon, acesta din urmă fiind cel mai bun Aristotel [169], «filosofia» pe care marele Pavel a numit-o «înțelepciune deșartă», ci cea care este adevărata filosofie, cea care face nemuritor pe cel trecător și coruptibil și îi ridică la cer pe cei care au dobândit-o.”

Forțat de invaziile turcești să se retragă la o mănăstire din capitală, faima sa a împins să-l viziteze mulțimi de oameni din toate clasele sociale (bogați și săraci, soldați și senatori), care vedeau în el o mare comoară și pietre prețioase. Printre aceștia se număra și împăratul Andronic al II-lea, „stâlpul evlaviei, campionul cel înfocat și autocratul care iubește Rhomeae *(philorhomaios)”* [i2]

Această ultimă calitate este atribuită și împăratului Ioan al VI-lea, cel mai fidel și puternic aliat al isihaștilor, semn clar că dragostea pentru isihie și pentru mănăstire mergea mână în mână cu loialitatea față de imperiul romeilor. Dincolo de atracția pe care mănăstirile au exercitat-o asupra bizantinilor și asupra împăraților Bizanțului, personalitatea lui Ioan al VI-lea este exemplară pentru atitudinea bine conturată și hotărâtă pe care a putut să o manifeste până la sfârșitul vieții (1383), pentru sprijinul constant și prețios pe care a putut să-l acorde isihasmului palamit, ca împărat (și ca monah, după 10 decembrie 1354).

Corpul monahal a jucat întotdeauna un rol politic foarte important în Bizanț, prin influența pe care a exercitat-o asupra lumii seculare. Hagiografia din perioada ulterioară oferă numeroase exemple în acest sens. Grigore Sinaitul a prezis chiar că împărații Bizanțului vor veni să-l vadă, „cu intenția de a-l întreba despre viitor sau, mai degrabă, pentru mântuirea sufletelor lor”.[170]

[m] *Ibidem,* p. 48, col. 1. La même image pour loannice, «assoiffé comme un cerf après l'hésychie déifiante» (ap. I. Hausherr dans OCP, XXII. 1956, p. 35-36).

[169]A. Pap.-Ker., *Anekdota Hellênika,* pp. 47-48. Pornind de la numele lui Aristotel, autorul se deda aici unui joc de cuvinte *(tou Aristônos Platônos,* prin urmare Platon, mai bun decât Aristotel).

[170]F. Halkin, *Două vieți...,* AB, LIV, 1936, cap. 20, p. 93.

Și prezicerea s-a adeverit, căci cei doi împărați care domneau la acea vreme (Ioan Cantacuzen, cel „de veșnică pomenire” și Ioan al V-lea Paleologul) au sosit să-l vadă. Cu această ocazie, Grigore le-a prezis toate evenimentele viitoare cu care se vor confrunta altfel. Lucrurile se întâmplă conform clișeului obișnuit: laicii, inclusiv împărații Bizanțului, vin să caute un sfânt pentru a-i sonda opiniile și pentru a afla despre dezvoltarea viitoare a afacerilor din imperiu. Dacă lumea laică caută adesea mănăstirea, se poate distinge și o mișcare în direcția opusă, care pornește din lumea monahală și se îndreaptă spre lumea laică, de la oamenii de rând din capitală sau din provincie, către palatul imperial. Istoria ecleziastică scrisă de Nichifor Calist Xanthopoulos a făcut o comparație între domnia de succes politic a lui Mihail al VIII-lea (1261-1282) și cea a fiului său, Andronic al II-lea (1282-1328), care a fost mai bogată în eșecuri politice: deși primul Paleologos a obținut numeroase victorii, politica sa religioasă unionistă l-a făcut nepopular în rândul bizantinilor. În opinia autorului nostru, fiul său și succesorul la tronul imperiului a avut o atitudine mai bună, deoarece și-a pus brațul în slujba Ortodoxiei. Faptul care îl încântă în mod deosebit pe autorul nostru este că, în vremea lui Andronic al II-lea, curtea imperială devenise o adevărată mănăstire.[171]

Prin urmare, era vorba de extinderea constantă a unui mod de viață monastic în afara mănăstirilor, până la curtea imperială. Restul lumii seculare a fost, de asemenea, inspirat de acesta. În timpul revoltei zeloților din Tesalonic, considerați discipoli ai lui Varlaam și Acindyne de către Patriarhul Filoteu [172], viitorul împărat Ioan al VI-lea Cantacuzen a trimis doi delegați la curtea *kralului sârb* , dar aceștia au fost capturați de păstorul vlah Çerban („dacul” *Syrmpanos* în textul grecesc) și returnați ca prizonieri la Tesalonic. Aici, unul dintre ei a fost închis, în timp ce celălalt, marele moșier Arsenios Tzamplakon, a fost supus unei ceremonii degradante. Înmânat liderilor triremelor, care reprezentau un grup extremist de zeloți dedicați comerțului, el...
a fost pus pe o corabie și expus aproape întregii populații a orașului, purtând un turban așezat pe cap și purtând lumânări în mâini. Locuitorii au trecut prin fața lui și l-au salutat cu dispreț, în timp ce l-au arătat cu strigăte: „iată patriarhul lui Cantacuzen”. Turbanul așezat pe capul lui Tzamplakon arăta ostilitatea zeloților față de alianța lui Cantacuzen cu turcii. Cât despre lumânările așezate în mâinile sale, trebuie să vedem în el un obicei care a persistat până la sfârșitul Bizanțului: cel al purtătorilor de flăcări care mărșăluiau în întâmpinarea împăratului și a patriarhului. Potrivit canonistului Balsamon, acest obicei exprima autoritatea doctrinară a celor două puteri în ceea ce privește poporul. O lumânare sau o lampă aprinsă simboliza această autoritate: când venea vorba de împărat, lampa avea două brațe, exprimând dubla sa comandă asupra trupului și sufletului, adică asupra Statului și Bisericii în același timp, în timp ce pentru patriarh era doar o singură brață, menită să desemneze calitatea sa de îndrumător al sufletelor,

[171]Ap. L.-P. Raybaud, *Guvernul și administrația centrală a Imperiului Bizantin sub primii Paleologi (J258-1354),* Paris, 1968, pp. 20-21. „Călugării au renunțat la *bios politikos,* dar, provenind din cele mai variate categorii sociale, rămân în contact cu acestea.” Făcută de P. Canivet *(Categorii sociale și titluri laice și ecleziastice în „Istoria filoteeană” a lui Teodoret de Cyr,* „Byzantion”, XXXIX, 1969, Bruxelles, 1970, pp. 209-250, aici p. 209) pe tema primei perioade a monahismului bizantin, această remarcă rămâne în întregime valabilă pentru întreaga istorie bizantină, inclusiv ultima sa perioadă.

[172]În Viața lui Sava cel Nou (sau Sava cel Tânăr, ed. Tsamês, *Philotheou ... erga,* pp. 164-165, 296 și 517, n. 350). O. Tafrali, *Tesalonicul în secolul al XIV-lea,* Paris, 1913 (=Tesalonic, 1993), p. 249.

deci numai al Bisericii.[173]

Detaliul esențial pentru noi în narațiunea lui Ioan Cantacuzen rămâne însă cel care subliniază faptul că Tzamplakon a fost îmbarcat pe corabie „îmbrăcat în obiceiul unui călugăr, după obiceiul său”. [174]Prin urmare, era îmbrăcat ca un călugăr, dar fără a fi de fapt călugăr. Acest obicei de a se îmbrăca în negru, precum călugării, chiar și pentru un laic care nu luase încă obiceiul, mărturisește o tendință din ce în ce mai puternică spre o apropiere între monahism și lumea seculară, care începea să vadă în mănăstire un factor de stabilitate, o instituție capabilă să facă față schimbărilor politice ale acestor vremuri tulburi.[175] Această atracție a lumii bizantine către monahism are numeroase exemple nu doar în lumea bizantină, ci și în cea postbizantină.[176]

Chiar mai important decât obiceiul de a purta haine monahale, lumea seculară, sau mai degrabă o parte a ei, și-a însușit anumite manifestări ale spiritualității isihaste, în primul rând „Rugăciunea lui Iisus”. Printre demnitarii imperiali, tatăl lui Grigore Palama a practicat-o în Senat, chiar dacă s-a trezit în situația de a fi mustrat.
din partea împăratului pentru lipsa sa de atenție față de problemele reale discutate acolo.

Atenția acordată de autoritățile seculare Bisericii și monahilor a fost însoțită de grija foarte devotată a poporului Bisericii față de laici. În timpul asediului turcesc al orașului său de reședință, Mitropolitul Teolept al Filadelfiei a depășit cu mult limitele misiunilor sale religioase, dedicându-se muncii necesare turmei sale: obișnuit cu serviciul divin și cu administrarea tainelor Sfintei Împărtășanii, de exemplu, nu a ezitat să-și folosească mâinile pentru a lucra în bucătărie „ca un nou brutar” [177], îndeplinind astfel o dublă misiune, aceea de hrănitor și de tată, în calitatea sa de înalt prelat, care își punea toate puterile în slujba turmei sale.

În circumstanțele politice dificile care au marcat Imperiul Bizantin, ajuns într-o stare de suferință „departe de fericirea trecutului”, era firesc ca mănăstirile să fi oferit un surplus de siguranță poporului creștin, care adesea putea simți mai multă protecție din partea Bisericii (garant sigur al ortodoxiei în același timp), comparativ cu slăbiciunea Statului. Rolul politic al Bisericii Bizantine, aflată în relativă ascensiune la acea vreme, contrasta cu ruina Statului. Istoria a conservat un număr mare de înalți prelați a căror viață sau activitate a înlocuit

[173]Acest comentariu a fost remarcat în secolul al XVIII-lea de Thomassin, *Ancienne et nouvelle discipline de l'Église,* I, 1725, col. 873-874. Despre acest sfeșnic *(lampadouchon),* purtat în ocazii solemne, vezi și G. Pachymérès, ed. A. Failler, I, p. 162, n. 3. Povestirea extrasă din Istoria lui Cantacuzen, pe care o folosim în acest context, ar putea fi interpretată ca o parodie a misticismului isihast al credinței.

[174]J. Cantacuzene. *Historiarum libri IV,* II, p. 257, 1. 1-2 *(ta nionachôn, hôsper eiôthen, êtnphiesinenon).*

[175]În 1385, Nikolaos Pagases a confirmat donațiile făcute de socrul său către cele două mănăstiri, inclusiv Sfântul Paul de la Athos, donație care urma să rămână în vigoare chiar și în cazul unor schimbări majore ale statutului politic al regiunii, „indiferent dacă proprietarii acesteia erau rhomei, musulmani sau sârbi” (AP Kazdan, *Dva pozdnevizantijskih akta...,* „Vizantijskij Vremennik” (=VV), XVIII (II), 1949, p. 320).

[176]Am putea menționa aici, dincolo de numeroasele retrageri la mănăstire, un portret al despotului Teodor I Paleolog la Mistra, unde acest frate al lui Manuel al II-lea Paleolog este reprezentat îmbrăcat în călugăr, deși nu fusese niciodată călugăr (G. Millet, *Portrete byzantine,* Paris, 1911, p. 5).

[177]*Nikêphorou tou Choumnou Epitaphios eis ton makarion kai hagiôtaton metropolitén Philadelpheias Theolêpton,* ed. J. pr. Boissonade, *Anecdota Graeca,* V, Hildesheim, 1962 (=Paris, 1833), p. 230 *(kainos tis artopoios gignomenos).*

deficiența autorităților publice, capabile să imprime o orientare politică fermă și transparentă; informațiile furnizate de surse despre Ilarion, mitropolitul Didymoteichonului [178], care la 26 octombrie 1341 l-a încoronat pe Ioan al VI-lea Cantacuzen ca împărat, despre Teofan al Niceei în a doua jumătate a secolului al XIV-lea sau despre Simeon al Tesalonicului (1416-1429) în primele decenii ale secolului al XV-lea sunt suficiente în acest sens. Rolul politic al Patriarhiei Ecumenice și al Sinodului Patriarhal de la Constantinopol este un subiect foarte bogat în substanță, așa că ne permitem să ne oprim asupra lui în acest context.

Am dori doar să atragem atenția asupra unui alt aspect, care privește legătura dintre clerul monastic și cel al ierarhiei bisericești, având în vedere ascensiunea constantă a călugărilor în ierarhie și a înaltelor demnități ecleziastice. În perioada Paleologilor, acest fenomen se apropie de sfârșit, cunoscând totodată și desăvârșirea sa. Este deja meritul lui Carl Holl de a fi observat creșterea permanentă a fenomenului monastic, pe măsură ce teritoriul Imperiului Bizantin se diminua. [179]Mănăstirile athonite,
Centrele de isihasm nu au cunoscut doar acest triumf spiritual, ci și o creștere numerică și cantitativă (fondarea de noi mănăstiri, precum Pantocrator, de către doi mari demnitari, frații Alexios și Ioan Raoul, sau Dionysiou, o inițiativă a unui călugăr cu același nume, cu ajutorul inițial al împăratului din Trabizonda). În aceeași perioadă a trăit și Sfântul Atanasie, pionier al comunităților de la Meteora.

Carl Holl a susținut, de asemenea, că, de-a lungul timpului, anumite atribuții ecleziastice importante aparținând preoților căsătoriți sau ierarhiei ecleziastice, cum ar fi cea de a lega sau dezlega păcatele, au fost asumate treptat în mare măsură de către călugări, fapt care le-a consolidat și mai mult poziția în masa credincioșilor. Din acest moment, obiceiul privind accesul corpului monastic la ierarhia ecleziastică a fost consacrat, o situație care înainte de perioada comnenilor avea un caracter excepțional, devenind aproape regulă sub paleologi. Este vorba, așadar, de o sinteză între ierarhia Bisericii și mănăstiri, a căror supremație asupra clerului secular ni se pare însă exagerată de Holl.[180]

Un alt fenomen, deloc comun în Bizanț, tinde totuși să câștige teren în această societate. Se știe că menținerea unei economii puternice și a unei civilizații urbane în partea de est a Imperiului Roman în antichitatea târzie și în Evul Mediu timpuriu a adăugat, pentru orașele importante ale Imperiului Bizantin, rolul și calitatea centrelor ecleziastice, cu o predominanță clară pentru orașele din Asia Mică. În perioada finală a Imperiului Bizantin, marcată de pierderea totală a Asiei Mici, centrele ecleziastice din această regiune și-au păstrat doar locul teoretic rezervat lor în sinodul patriarhal *(synodos endêmousa)* printr-o lungă tradiție, dar destul de des acest loc a fost atribuit centrelor ecleziastice odinioară obscure din partea europeană, acum în plină ascensiune din acest punct de vedere.

[2] DM Nicol, *Hilarion din Didymoteichon și darul profeției,* „Studii bizantine / Études Byzantines”, V, 1978, 1-2.

[179]C. Holl, *Enthusiasmus ...,* Leipzig, 1898, pp. 192-193. Vezi și considerațiile noastre din *Isihasmul și criza conștiinței bizantine în secolul al XV-lea,* „Archaeus”, IV, 2000, fasc. 3, pp. 134-135.

[180]C. Holl, *op. cit.,* pp. 129-132. Două exemple oferite de *Vita Maximi* prezintă cazul unui laic lovit de excomunicare de către un preot care murise între timp, precum și cel al unui călugăr, venit să obțină iertare de la Maximus, dar acesta din urmă l-a trimis la ierarhia Bisericii (F. Halkin, *Două Vieți,* AB, 54, 1936, pp. 101, 1. 8-20). Un caz interesant, care implică înalta ierarhie a Bisericii, chiar și un transfer însoțit de o promovare, în MM, I, p. 534 (doc. din noiembrie 1370) și p. 540 (doc. nr. CCXC, din decembrie 1370).

Alături de acest fenomen, începe să se simtă o altă situație, cu totul nouă în raport cu tradiția bizantină: unii prelați, ale căror reședințe se aflau într-o stare dificilă din punct de vedere politic și economic, manifestă tendința de a-și prelungi șederea în Capitală, dar încep și să-și stabilească reședința în mănăstiri [181], lucru care a rămas aproape neobservat până acum.

Mai mult sau mai puțin cordială, această înțelegere dintre comunitățile monahale și ierarhia Bisericii este legată de o altă sinteză, cea care garantează unitatea dintre Biserică și Stat [182], cu siguranță printre cele mai evidente și care ne dezvăluie, poate cel mai bine, adevăratele dimensiuni ale „monarhiei" bizantine.

7. Internaționalismul confesional și „opoziția ortodoxă" a *filohomeilor* împotriva *latinofronilor*

Intuiția pe care N. lorga a avut-o de a sublinia supraviețuirea modelului socio- cultural al Bizanțului, precum și a „formelor bizantine" de civilizație mult timp după căderea acestui Stat, și pe care a putut să o exprime prin fericita formulă, legitimă, dar la fel de relativă, ca orice metaforă [183], aceea a „Bizanțului după Bizanț", deci privind dimensiunea temporală a Bizanțului, a fost lărgită în sens spațial de D. Obolensky, care a găsit o altă formulă, la fel de sugestivă.[184]

Crescuți în spiritul tradiției bizantine, conducătorii lumii ortodoxe, precum și statele lor, s-au aflat într-o situație destul de delicată, de imitație și confruntare în același timp, cu Imperiul Bizantin. Ioan Asan al II-lea (1218-1241), unul dintre cei mai mari conducători ai Evului Mediu bulgar, își asumase același titlu ca un împărat bizantin („în Hristos Dumnezeu, împărat credincios și autocrat al bulgarilor"), pe inscripția Bisericii celor Patruzeci de Martiri, pe care o întemeiase în capitala sa, Tărnovo, dedicată patronilor zilei victoriei sale de la Klokotnitza, câștigată asupra suveranului epirot la 9 martie 1230. Orașul Tărnovo, centrul politic al țării, era și centrul său religios, sediul Patriarhiei Bulgare, a cărei *autonomie,* conform expresiei lui G. Acropolit, în raport cu Patriarhul Ecumenic, fusese recunoscută de împărații de la Niceea în 1235, în urma unui compromis care prezenta avantaje pentru ambele părți. Ceremonialul și însemnele conducătorilor bulgari erau foarte asemănătoare cu cele ale Bizanțului, la fel ca și

[181]Este cazul unui mitropolit de Filipi, care a locuit în mănăstirea Kosinitza (MM, I, Viena, 1860, p. 230, cf. P. Lemerle, *Phillippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine,* Paris, 1945, p. 274), sau cel al mitropolitului de Smirna (MM, I, pp. 446-446 și 539-540). După 1384, găsim, mai ales în secolul al XV-lea , mitropoliți de Stauroupolis sau de la Mirrh care s-au refugiat în mănăstirea lui Ioan Evanghelistul de la Patmos (Era L. Vranoussi, *Byzantina engrapha,* I, 1980, pp. 109-111). Reședințele ierarhiei sârbe reprezintă o chestiune separată.

[182]G. Dagron, *Împărat și preot. Un studiu despre „cezaropapismul" bizantin,* Paris, Éd. Gallimard, 1996.

[183]N. Ș. Tanașoca, *Postface* à D. Obolensky, *Un Commonwealth medieval: Bizanțul,* Bucureşti, Ed. Corint, 2002, p. 523; Sf. Brezeamu, *O istorie a Bizanțului,* București, Ed. Meronia, 2004, p. 310 și sev., p. 328-329.

[184]D. Obolensky, *Commonwealth-ul Bizantin. Europa de Est, 500-1453,* Londra, 1971 (nouă ed., 2000).

demnitățile de stat. [185]Patriarhul bulgar era un „bastion al Ortodoxiei [186]", o metaforă deloc rară în textele bizantine, unde, însă, nu este cea preferată când vine vorba de Patriarhul Ecumenic.

Autoritățile bizantine i-au recunoscut țarului bulgar titlul de împărat („cel mai înalt împărat al bulgarilor"), dar nu și calitatea de „autocrat".

din urmă, rezervat împăratului bizantin, în ciuda faptului că, de exemplu, Ioan Alexandru (1331-1371) și-a asumat titlul de „împărat și autocrat al tuturor bulgarilor și grecilor". [187]Conform doctrinei politice a Bizanțului, țarul bulgar era doar „fiul spiritual" [188]al împăratului Bizanțului, singurul „autocrat" din lume. Adept al aceleiași doctrine, țarul bulgar considera la rândul său că nu era corect ca el, purtând titlul de împărat, să ajungă la puterea unui alt împărat [189], cel al Bizanțului. Dacă capitala bizantină era „Noua Romă", capitala bulgară era și „noul oraș imperial" („nas ze novyj Carigrad"), ale cărui biserici adăposteau și moaște ale unor sfinți precum Petka Epivatska (Paraschevi cea Tânără, din Epibatai), Ioan de Rila sau Gabriel de Lesnovo. Lângă capitala bulgară, spre sud, exista un „Munte Sfânt" *(Sveta Gorać ,* [la] fel ca Athosul pentru bizantini (și alte popoare ortodoxe, inclusiv bulgarii, care aveau și ei mănăstirea Zographou). Mai mult, clerul monastic se bucura în Bulgaria de o poziție, sau mai degrabă de o considerație mai înaltă decât clerul parohial obișnuit [190], o dezvoltare care putea fi observată și în Bizanț.

Criza autorității centrale, care în Bizanț se manifesta prin progresul constant al *poliarhiei,* a devenit foarte evidentă în Bulgaria în timpul lui Ioan Alexandru, când fenomenele de fragmentare au devenit vizibile, printr-o tensiune permanentă între centrul orașului Târnov și cel al Vidinului, precum și prin afirmarea Despotatului de Dobrotitzas. În conflict cu fratele său, țarul Ioan Sisman de Târnovo, Ioan Sracimir de Vidin a smuls ulterior Biserica din teritoriul său de sub autoritatea Patriarhiei de Târnovo, pentru a o supune ierarhiei bizantine. Aceste conflicte, care au sfâșiat autoritatea centrală și ale căror consecințe au fost dezastruoase pentru destinul statului, au corespuns războaielor civile din Bizanț, având efecte similare. Pe termen scurt, aceste conflicte interne au amplificat tensiunile existente între statele balcanice. La începutul domniei sale, Ioan al VI-lea Cantacuzen a refuzat cererea trimisilor bulgari de a returna un membru al familiei lor domnitoare care se refugiase în Bizanț, pe motiv că dreptul de azil, ale cărui origini datează din vremea lui Constantin cel Mare, nu putea fi încălcat. De atunci, au existat numeroase situații similare cu dinasti străini, chiar și cu suverani care, pierzându-și tronul, s-au refugiat în Bizanț, ai căror împărați erau „mai mari și mai faimoși" decât ceilalți, iar acești refugiați preferau adesea slujirea împăratului bizantin decât guvernarea

[185]P. Mutaféiev, *Istorija na bâlgarskija narod,* Sofie, 1943, p. 310-313; Idem, *Ist. na bàlg. narod,* ed. IV, Sofie, 1992, p. 330-340.

[186]VN Zlatarski, *Istoria grădinii bulgare înainte de Evul Mediu,* [ed] . a II- a , t. a III-a, Sophie, 1994 (=Sophie, 1940), p. 600.

[187] Abud D. Obolensky, *op. cit.,* trad. roum., Bucureşti, 2002, p. 270.

[188] «geistlicher Sohn» (F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt,* Ettal, 1953, p. 156-157; G. Ostrogorsky, *Die byzantinische Staatenhierarchie,* «Seminarium Kondakovianum» (=51.), p.

[189] J. Cantacuzene, *Historiarum cartea IV,* 1.1, p. 326,1. 1-7.

[190]*Ibidem,* pp. 273-274.

compatrioților lor.
Cantacuzen a amenințat partea bulgară cu un „război civil" *(emphylios polemos)* pe care bizantinii l-ar fi putut reaprinde în statul lor, transportându-l pe refugiatul Sisman cu armata bizantină sau cu nave bizantine care puteau pătrunde prin Marea Neagră și Dunăre până la Vidin.[191]

Însă cel mai fidel aliat al cauzei bizantine, care se găsea în societatea bulgară, era reprezentat de puternica categorie de călugări educați fie în Paroria de Grigore Sinaitul, fie pe Athos sau în alte centre ale isihasmului bizantin, precum Teodosie de Târnovo sau Romil, ale căror Vieți au ajuns până la noi. Este important să ne amintim că Viața primului a fost scrisă de Patriarhul Bizantin Calist I (1350-1353 și 1355-1363) și s-a păstrat doar în traducerea sa slavă. Cât despre acesta din urmă, rătăcirile sale aproape peste tot în Peninsula Balcanică i-au oferit lui F. Halkin ocazia să afirme că, citind textul Vieții sale, se formează o impresie puternică a unui fel de internaționalism ortodox, care depășea granițele politice ale statelor.[192]

Datorită acestei categorii de călugări, „Marea Biserică" din Constantinopol a putut face corecții anumitor practici utilizate atunci în Biserica Bulgară. [193]Puternicul partid pro-bizantin care exista atunci în cadrul celorlalte societăți ortodoxe, cel al *filohomeilor,* a ieșit și mai puternic în urma unor astfel de încercări de forță. Pentru cercurile riguroase și tradiționale ale ortodoxiei bizantine, acest partid al „filorhomeilor" a oferit un ajutor valoros împotriva *latinofronilor* din Bizanț, mai ales în situațiile în care aceștia din urmă se bucurau de favoarea puterii imperiale, care vedea într-o nouă cruciadă inițiată de lumea latină a Occidentului singura soluție pentru conservarea și supraviețuirea Imperiului Bizantin.

Confruntată cu aceste tendințe imperiale, preocupate în primul rând de interesele Statului și de supraviețuirea acestuia prin ajutorul Occidentului, Biserica Bizantină a inițiat mișcarea „opoziției ortodoxe", pledând pentru o alianță cu popoarele și statele de credință ortodoxă, care i se părea singura modalitate de a garanta „puritatea" credinței ortodoxe și supraviețuirea acesteia fie cu Statul Ortodox, fie chiar fără el. În această ultimă eventualitate, deloc dezirabilă, dar totuși posibilă, cea mai bună soluție, în ochii Bisericii Bizantine, era aceea de a asigura unitatea spirituală, cea a gândirii, a sentimentului religios și a credinței *(«homonoia kai homophrosynê kai glykytatê henôsis kai storge»)* [194]*,* așa cum reiese dintr-o scrisoare adresată de Andronic al II-lea - favoritul isihaștilor înaintea lui Ioan al VI-lea Cantacuzen, la fel ca Ioan Alexandru sau alții.
Conducători ortodocși ai vremii de alte părți - până la Nicodim de Vatoped, maestrul sfințit al lui Grigore Palama.

În numele acestei unități spirituale, bulgarii Teodosie și colegul său au raportat autorităților religioase din Bizanț caracterul complet necanonic al anumitor practici rituale

[191]J. Cantacuzène, *ed. cit.* (Bonn), voi. II, 1831, p. 53-55.

[192]F. Halkin, *La Vie grecque inédite de St. Romylos,* dans Idem, *Recherches et documents d'hagiographie byzantine,* Bruxelles, 1971, p. 166-202, aici p. 168 (= «Byzantion», XXXI, 1961, 1, p. 111-148, ici p. 113).

[193]Document de décembre 1355 (MM, 1, p. 436-442).

[194]J. Bompaire, L. Mavromatis, *La querelle des deux Andronic et le Mont Athos en 1322,* REB, 32, 1974, p. 187-198, aici p. 196.

folosite atunci în Biserica Bulgară (cum ar fi botezul prin stropire, un detaliu în care P. Syrku a văzut o influență occidentală), iar Patriarhul Calist I a considerat de cuviință să facă o corecție oficială în scris, al cărei rezultat trebuie să fi întărit unitatea lumii ortodoxe pe bazele sale religioase, mai presus de toate tensiunile sau granițele politice existente atunci între aceste state.

La curtea regelui sârb Ștefan Uros al II-lea Milutin (1282-1321), viitorul arhiepiscop Danilo al II-lea a vorbit despre Basileus al Constantinopolului ca fiind „împăratul universal al Noii Rome”, în timp ce un discipol al lui Danilo a vorbit despre Andronic al II-lea (1282-1328) ca fiind „împăratul ortodox universal”.[195]

După ce a devenit „stăpân peste aproape întregul Imperiu Roman” *(dominus fere totius imperii Romaniae)* [196], Ștefan Dușan i-a impus prelatului său din Pec titlul de patriarh, care l-a încoronat apoi pe Dușan la Skopje drept „împărat și autocrat al Serbiei și României” sau „țar al sârbilor și grecilor” [197], așa cum făcuseră și foștii conducători bulgari. Teoretic, bizantinii îi puteau recunoaște statutul de împărat, dar nu și de autocrat. Având în vedere cuceririle teritoriale masive făcute de conducătorul sârb în numele Bizanțului, acest fapt ar putea explica mai bine reaua voință a bizantinilor față de el. Este foarte probabil ca aderarea lui Dușan la ideea tradițională conform căreia împăratul bizantin era „stăpânul legitim al comunității ortodoxe” [198]să fi reprezentat mai degrabă o chestiune *de oikonomie politică* decât o credință sinceră din partea sa. Ceea ce este mai sigur în acest moment este că reacția Bisericii Bizantine la proclamarea Patriarhiei Sârbe a fost mai viguroasă decât cea a statului bizantin la proclamarea Țaratului Sârb. Conștient de slăbiciunea sa, statul bizantin a căutat să obțină un sprijin mai ferm din partea lumii catolice (cum ar fi Ungaria sau Papalitatea), în timp ce Biserica Bizantină a avut mai mult succes în a decide problemele din lumea ortodoxă și a dat dovadă de forță și hotărâre în acest sens. De asemenea, a reușit să implice și alți factori religioși și politici din lumea ortodoxă în disputele sensibile care aveau loc la acea vreme, cum ar fi centrul...

Moscovitul îndepărtatei Rusii, favoritul Patriarhiei Bizantine printre celelalte centre de putere rusești existente la acea vreme, sau tinerele Principate Române (Hungrowallachia și Moldova), a căror intrare sub ascultarea spirituală a Bizanțului a reprezentat, conform lui V. Laurent, „cea mai frumoasă cucerire a Bisericii Bizantine în secolul al XIV-lea ”. Confruntate cu pretențiile regilor catolici ai Poloniei cu privire la supușii lor ortodocși, al căror număr a crescut considerabil în urma cuceririlor Lituaniei, autoritățile bizantine au știut să se acomodeze destul de bine cu dificultățile unor astfel de situații destul de schimbătoare, până la promovarea „filorhomaiului” Ciprian la scaunul metropolitan al Rusiei. Însă cu mult înainte de această dată, Patriarhul Filotei i-a recomandat Sfântului Serghie de Radonez să promoveze regimul cenobitic în cadrul

[195]Danilo, Archevêque, *Zivoti kraljeva i arhiepiskopa srpskih,* ed Danicié, Zagreb, 1866, p. 126, 141, 164 și 168 (ap. D. Obolensky, *op. cit.,* ed. rum., p. 277-278 și 414, n. 12).

[196]J. Jireéek, *Istoria sârbilor,* I, Gotha, 1911, p. 386, nr. 3.

[197]*Ibidem,* p. 387 și urm.; J. Cantacuzene, *ed. cit.,* II, Bonn, 1831, p. 552, 1. 1-2 (sau cartea a III-a, cap. 89: *bazilica romanilor și Tribalonul, care este acum același regat ca și Prosegorianul);* N. Gregoras, *Istoria bizantină,* II, Boi.n, 1830, p. 747, 1. 1-6 (sau cap. XV, 1: *bazilica romană era cerească, unde barbarii romanilor se țineau ca o caliptră și pozau pe scaune de zece ori... ca un ton sfânt).*

[198]**D. Obolensky,** *op. cit.,* p. 281–282.

mănăstirii sale [199], în timp ce Hariton, egumen al mănăstirii Cutlumuș, mitropolit al Țării Românești maghiare (1372-1381) și protos al Athosului din 1376, a trebuit să se confrunte cu voievodul Vladislav I (1364-1377), care dorea ca monahii din țara sa veniți la Cutlumuș să obțină permisiunea de a trăi „fără reguli sau restricții", adică într-un mod idioritmic, „rătăcind dintr-un loc în altul peste munți" [200]și neobișnuiți cu disciplina cenobitică. Este de presupus că Hariton, un adept al isihiei conform mărturiei directe a documentelor athonite, ar fi putut admite acest fapt ca o excepție doar pentru călugării valahi, având în vedere serviciile aduse de voievod cauzei opoziției ortodoxe. În această direcție, Vladislav a fost aliatul rudei sale, Ioan Sracimir de Vidin, a cărui politică religioasă era foarte apropiată de cea inițiată de despotul sârb de Serres, Ioan Ugljesa, care a supus și Biserica statului său Patriarhiei de Constantinopol, smulgând-o totodată de sub autoritatea Patriarhiei de Pec. Trebuie adăugată aici moartea ecumenicului Calist f în timpul vizitei sale la curtea de Serres; printre scopurile acestei vizite s-a numărat, în primul rând, reconcilierea dintre Biserica Bizantină și cea a Serbiei, care ar putea deschide calea unei alianțe generale a popoarelor ortodoxe împotriva pericolului otoman. Această alianță panortodoxă urma să servească drept contrapondere la cruciada latină a Occidentului, dorită de împărat și de „latinofronii" Bizanțului.

8. Supremația Greciei în lumea ortodoxă

Istoria turbulentă a secolului al XIV-lea, precum și speranțele puse în Unirea Bisericilor, sunt suficiente pentru a explica declinul palamismului, lucru pe deplin valabil pentru primele două secole ale turcocrației. Această situație este cu atât mai ușor de înțeles pentru restul lumii ortodoxe, mai puțin obișnuită cu subtilitățile teologice.

Dacă teologia palamită nu a avut un destin separat după căderea Bizanțului, mănăstirile și călugării solitari în special au reînviat primele epoci ale monahismului, inclusiv pe cele ale părinților deșertului, și au păstrat încă viu un sentiment de unitate panortodoxă, dar cu o supremație incontestabilă a grecității postbizantine asupra lumii ortodoxe supuse Imperiului Otoman, fenomen care în mare măsură a fost de acord și cu interesele cuceritorilor turci (Rusia, o excepție de la această regulă, a cunoscut o evoluție separată, cu atât mai interesantă). Diversitatea situațiilor a dat naștere unor manifestări neobișnuite, care destul de adesea se plasau în afara prescripțiilor canonice, sau depășeau complet limitele stabilite de acestea.

În Asia Mică, populația bizantină cucerită de selgiucizi începând cu secolul al X-lea avea o vastă experiență de viață sub puterea conducătorilor necreștini . Această tendință de a se adapta noilor conducători a continuat în timpul cuceririi otomane. O scrisoare de la Teofan din Niceea îndemna turma sa să-și mențină legăturile cu credința creștină, deoarece dominația

[199]Vezi *Supra,* n. 54; D. Obolensky, *A «Philorhomaios Anthropos» : Mitropolitul Ciprian al Kievului și al Rusiei (1375-1406),* «Hârtii Dumbarton Oaks» (=DOP), XXXII, 1979, p. 77-98.

[200]*Fontes Historiaae Daco-Romanae* (=FHDR), vezi IV, București, Ed. de l'Académie, 1982, p. 296, 1. 53 *(hâte oriphoitôn ontôn kai aêthôn posés monachikês enkrateias kai prosochês,* texte reproduit après l'éd. de P. Lemerle, *Actes de Kutlumus,* I, Paris, 1945). Vezi și *Supra,* n. 53.

turcilor se extindea doar asupra trupurilor lor și deloc asupra sufletelor lor. [201]La rândul lor, cuceritorii au înțeles clar avantajele pe care le puteau obține de pe urma supremației religioase a grecității asupra întregii lumi ortodoxe. Exemplele care mărturisesc experiența bizantină în această privință sunt destul de numeroase. Dispariția statelor și structurilor politice ale vecinilor și rivalilor ortodocși ai Bizanțului a fost urmată de o consolidare a pozițiilor prelaților greci în toate scaunele ecleziastice din regiunea balcanică.

Se știe că Imperiul Bizantin a înfruntat cu succes rivalitățile vecinilor săi balcanici, inclusiv ultima, cea a statului sârb. Știind foarte bine cum să profite de dificultățile interne ale Bizanțului, războiul civil dintre Ioan Cantacuzen și partidul curții Constantinopolului, Ștefan Dusan a cucerit aproape toată Macedonia, cu excepția Tesalonicului, deși regimul instaurat de zeloți în acest oraș a încercat ulterior să-i predea puterea. După cucerirea orașului Serres (19 septembrie 1345), la încoronarea lui Dusan ca „împărat și autocrat al Serbiei și României" (16 aprilie 1346) au participat Patriarhul de Târnovo, Arhiepiscopul de Ohrides, precum și Protosul Sfântului Munte, un semn clar al intrării Athosului sub o puternică influență sârbă. Noul țar a făcut apoi o lungă vizită la Athos și a copleșit mănăstirile cu donații bogate. Această penetrare constantă a Muntelui Athos dovedește că rivalitatea sârbă devenea periculoasă pentru Bizanț atât pe plan politic, cât și religios. În această ultimă direcție, lucrurile au avansat până la punctul de a impune cei doi „protoi" de origine sârbă în fruntea acestor mari comunități monastice. Documentele bizantine ale vremii folosesc chiar și
termen de *serboprotoi* pentru aceștia, în sens peiorativ. Pentru a contracara această prezență din ce în ce mai insistentă a sârbilor pe Muntele Athos și pentru a consolida poziția dominantă a elementului grec, autoritățile ecleziastice ale Bizanțului au inițiat o serie întreagă de măsuri, cum ar fi sprijinirea înființării de noi mănăstiri (cum ar fi Dionysiou și Pantokrator, unde legătura dintre condiția laică și monahism a acționat exemplar), sau cea a promovării unei prezențe multinaționale pe Athos. În această lumină trebuie judecate eforturile lui Hariton, primul proto grec al Sfântului Munte care a urmat celor doi protoi sârbi. Datorită activității sale, se remarcă prezența, pentru prima dată clar atestată, a unor călugări din Ungaro-Valahia la Kutlumus, până la punctul de a da naștere unui adevărat conflict între aceștia și colegii lor greci.

În aceeași lumină, este potrivit să nu neglijăm amploarea misiunii Mitropolitului Teofan de Niceea în Macedonia de Răsărit și pe Sfântul Munte, unde Patriarhia Ecumenică îi încredințase sarcina de a efectua o anchetă împotriva lui Prochoros Kydones, un călugăr „latinofron", un adversar al palamismului în aceeași măsură ca și fratele său mai cunoscut, Demetrius.

Misiunea lui Teofan la curtea sârbă de la Serres pare să fi avut mai mult succes. În acest sens, se poate cita actul de cancelarie prin care Ioan Ugljesa a recunoscut supremația Patriarhiei Ecumenice asupra Bisericii din teritoriul aflat sub dominația sa. Inițiativa acestei reconcilieri îi aparținuse lui Calist, patriarhul anterior, care murise în timpul călătoriei pe care o inițiase la

[201]Această poziție este similară cu cea a patriarhului antipalamic Ioan al XIV-lea Kalekas, c. Marie-Hélène Congourdeau în *Istoria creştinismului,* sub conducerea lui Jean-Marie Mayeur, Charles Pietri, André Vauchez, Marc Venard, or. VI *(Un temps d'épreuves, 1274-1449),* Paris, Desclée - Fayard, 1990, p. 159 și 182.

curtea de la Serres (1363), unde locuia și văduva lui Dusan, Elena, pe atunci călugărița Elisabeta. Traseul ambasadei bizantine către Serres trecuse prin Muntele Athos.[202]

În aprilie 1368, același sinod al Bisericii Bizantine care l-a condamnat pe Prochoros Kydones a decis să-l sfințească pe Grigore Palama. Având în vedere această decizie sinodală, Patriarhul Filotei a scris *Enkomionul,* în care Palama era deja tratat ca sfânt. În acest text, Filotei nu a uitat să menționeze vizita lui Dusan la Muntele Athos, în timpul căreia țarul sârb încercase să-l atragă pe Palama în regatul său cu promisiunea unor condiții de viață excepționale și a unor înalte demnități ecleziastice, dintre care cea mai probabilă presupunem a fi cea de Patriarh al Bisericii Sârbe. Spre profunda satisfacție a autorului, Patriarhul Filotei, Palama respinsese oferta suveranului sârb, căci nu era doar un antilatin convins, ci pentru Imperiul romeilor ardea cu o ardoare pe care nimeni nu a putut să o stingă.[203]

Același sinod din aprilie 1368 a luat o altă decizie de mare importanță: la plângerea episcopului de Hierissos (probabil din cauza unei inițiative secrete a părții bizantine), conform căreia drepturile sale de prelat al locului nu mai erau respectate la Sfântul Munte - care era condus atunci de un protos de origine sârbă - s-a decis declararea supunerii comunităților athonite ascultării episcopului menționat anterior, în baza canonului 8 al Sinodului de la Calcedon (451), călcând în picioare hrisobulele imperiale care confirmaseră autonomia Athosului în raport cu ierarhia Bisericii.[204]

Urmând modelul lui *serboprôtos,* noțiunea de *serboepiskopos* [205]a fost folosită apoi de Biserica Bizantină pentru Iosif al Moldovei, pe care autoritățile acelei țări l-au preferat ca episcop, deoarece fusese uns de mitropolitul slav Antonie de Halic (1391), în timp ce Sinodul de la Constantinopol a considerat mai bine, pentru promovarea intereselor sale, să-l trimită în Moldova pe grecul Ieremia, care, în calitate de mitropolit, era membru de drept al Sinodului de la Constantinopol, care putea astfel să controleze mai bine situația religioasă a țării, dar și a întregii acestei regiuni destul de vaste a Europei de Est, pe atunci foarte importantă pentru Bizanț, dar destul de complicată din punct de vedere confesional. Compromisul la care s-a ajuns la sfârșitul acestei dispute (1401) a dat victoria părții bizantine, al cărei sinod a trimis ulterior mai mulți mitropoliți în Moldova, până la Damian și Ioachim, înainte și la scurt timp după Sinodul de la Florența.

Este demn de remarcat faptul că Ieremia, reprezentantul ales al Sinodului pentru Moldova, fiind respins de această țară, a primit sediul la Tamovo, unde își avea sediul

[202]D. Năstase, *Muntele Athos și politica Patriarhiei Constantinopolului din 1355 până în 1375,* „Symmeikta", Atena, III, 1979, p. 156, nr. 4.

[203]„Encomion Gregorii Palamae", ed. D. Tsames, *Philotheou ... erga,* A, Thessalonique, 1985, p. 519, 1. 16 („zopyron hoionei tes basileias onta Rhômaiôn"). V. de asemenea G. Soulês în EEBS, XXII, 1952, p. 92-93.

[204]Mai mult, această decizie nu a durat mult, fiind anulată după Bătălia de la Kosovo (15 iunie 1389), care a distrus puterea sârbă (vezi J. Darrouzès, *Deux sigillia du patriarche Antoine pour le prote en 1391 et 1392,* «Hellênika», XVI, 1958-1959, pp. 137-148). Despre alte detalii referitoare la această afacere, vezi studiul nostru *Două episoade ale luptei pentru supremație pe Muntele Athos (secolele XI-XIV),* în RESEE, 24, 1986, l, pp. 51-60.

[205]MM, II, documentul nr. 667, p. 528 (=FHDR, IV, p. 268).

Patriarhia bulgară înainte de cucerirea orașului de către turci (17 iulie 1393). Prin aspectul său religios, acest eveniment a favorizat, așadar, ierarhia ecleziastică bizantină și, pe termen lung, grecismul postbizantin.

Aceeași tendință de a impune clerul grec în fruntea diecezelor ortodoxe situate în afara granițelor Imperiului Bizantin fusese afirmată clar de Sinodul de la Constantinopol încă de la moartea Mitropolitului „al Kievului și al întregii Rusii" Teognost (1328-1353), care se afla atunci la Moscova. Sinodul a acceptat apoi cu oarecare dificultate ca rusul Alexej (1354-1378) să urmeze în această demnitate [206], dar era o tendință de a evita complicațiile pe care le manifestau înclinațiile diferitelor state în această direcție, Polonia și Lituania în primul rând.

Între 1394 și 1397, Patriarhul Antonie al IV-lea a adresat o mustrare severă prințului Vasile I al Moscovei pentru că nu recunoștea autoritatea împăratului bizantin, „suveranul și stăpânul întregii lumi", în aceeași măsură ca și pe cea a Patriarhului Ecumenic, „învățător universal al tuturor creștinilor".[207]

Douăzeci de ani mai târziu, nemulțumit de faptul că împăratul numise un mitropolit al Moldovei fără a consulta mai întâi patriarhul, acesta din urmă s-a gândit să „corecteze Biserica" (la întoarcerea împăratului, găsit atunci într-o călătorie în Peloponez), „astfel încât să nu mai fie guvernată de împărat în viitor". [208]Presiunile realității explică astfel de excepții, care nu pot decât să întărească regula unității dintre stat și Biserică, pusă pe același nivel cu cea care există între trup și suflet.[209]

Această unitate dintre valorile seculare și cele ale Bisericii, atât de bine exprimată de nomocanoane precum „Syntagma" lui Matei Blastares, opera juridică atât de apreciată de lumea ortodoxă postbizantină, nu a reprezentat decât vârful tendințelor bizantine spre sinteză, tendințe pe care isihasmul palamit a reușit să le exprime mai bine decât celelalte curente ale vremii (și mai bine decât adversarii săi mai ales), și să asigure Bizanțului statutul de legatar al unei civilizații chinuite de o constantă aspirație spre sinteză și unitate.

*

Încă din ultima perioadă a istoriei bizantine, marcată de triumful isihasmului palamit, preeminența monahismului asupra clerului secular a influențat puternic viața politică și spirituală a popoarelor ortodoxe, iar această situație a lăsat urme până în zilele noastre. Datorită avantajelor de „imagine" pe care li le-au conferit anumiți călugări solitari, precum și puterii lor reale și spirituale, marile comunități monastice au devenit principala, aproape exclusivă,

[206]MM, I, doc. nr. CLI, p. 337. Textul documentului sublinia că aceasta era o situație specială și că, în viitor, sinodul va trebui să aleagă un prelat „din acest oraș Constantinopol"; vezi și J. Meyendorff în „Byzantinoslavica", 28, 1967, pp. 278-288.

[207]MM, II, p. 189-191.

[208]V. Laurent, *„Memoriile" Marelui Eclesiaarh al Bisericii din Constantinopol, Sylvester Syropoulos, despre Conciliul de la Florența (1438-1439),* Paris, 1971, p. 102.

[209]Nicéphore Grégoras, *Bizantina Historia,* ed. Bonn, or. eu, p. 315; t. II, p. 579. MM, v. I, p. 228 și 263; v. II, p. 9 și 275.

sursă de recrutare pentru cadrele înaltei ierarhii ortodoxe.

În primul rând, reiese rolul Muntelui Athos ca dimensiune virtuală și prelungită a vitalității bizantine. Protecția și beneficiile acordate Sfântului Munte au servit la legitimarea puterii prinților ortodocși independenți sau a celor care se bucurau de o formă de autonomie.

Preeminența clerului monastic, asociată cu cea a teologiei mistice, a lărgit viziunea care rezervă un rol sporit supranaturalului în istorie, a asigurat menținerea cultului sfinților, conferând în același timp noi dimensiuni celui al

sfinți militari, care au cunoscut extinderi remarcabile în perioada următoare.

Triumful palamismului a continuat și a întărit tendința bizantină spre sinteză, tendință care nu era de acord cu separările ce caracterizează modernitatea, precum și față de cunoașterea enciclopedică, opusă specializării și, prin urmare, constituirii disciplinelor moderne.

Supremația teologiei asupra filosofiei, precum și asupra întregii cunoașteri seculare, a prelungit epoca credinței pentru popoarele ortodoxe în detrimentul epocii rațiunii și a dat o tentă religioasă viitoarelor tendințe spirituale care au marcat evoluția lumii europene în secolele XV-XVII. În spațiul istoric postbizantin, umanismul și iluminismul au fost în mod necesar creștine. Cu atât mai mult, discuțiile despre umanismul bizantin, care sunt vii în rândul bizantiniștilor [210], nu pot lăsa niciodată deoparte acest veșmânt creștin.

[210]H.-G. Beck, *Humanisinus und Palamismus,* în «Proceedings of the XIT International Congress of Byzantine Studies», I, Belgrad, 1963, pp. 63-82; G. Schirô, *Gregorio Palama e la scienza profana,* în «The Millennium of the Mountain Athos, 963-1963», II, Venise-Chevetogne, 1964, pp. 81-96; H. Hunger, *Umanismul bizantin,* în «Literatura Bizanțului», studii traduse în limba română și prezentate de N. Ș. Tanașoca, București, 1971; St. Runciman, *The Last Bizantin Renaissance,* Cambridge, 1970; P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin, note și observații despre învățământul și cultura în Bizanț de la origini până în* *secolul al X-lea*, Paris, 1971; J. Meyendorff, *Isihasmul bizantin: probleme istorice, teologice și sociale,* colecție de studii, Londra, Variorum Reprints, 1974; I. Medvedev, *Vizantijskij gumanizm XlV-XVv.,* Leningrad, 1976.

PUTERE ȘI RUGĂCIUNE ÎN IMAGINILE BIZANTINE ALE LUI DON*

TANIA KAMBOUROVA
(Sofia)

Imaginile medievale au un statut special. Acest lucru este cu atât mai adevărat pentru imaginile bizantine, și mai ales pentru icoane. Dar cum putem interpreta prezența unor figuri contemporane cu producția de miniaturi și fresce într-un astfel de spațiu sacru, menit să prezinte istoria sfântă/divină? Adesea, suveranul - singur sau cu familia sa - oferă sau primește un dar în imagini. Vom analiza aparițiile textuale și figurative ale darului imperial/princiar și/sau ale darului supranatural destinat suveranului în patru manuscrise din aceeași familie: ms. gr. 74, add. ms. 39627, suc. 23 și suc. 24, pentru a încheia cu o examinare mai generală a semnificației darului.

1. Cadrul conceptual și metodologic

Unul dintre posibilele puncte de întâlnire dintre antropologie și istoria artei este, fără îndoială, abordarea interdisciplinară pe care o folosește antropologia istorică atunci când se concentrează asupra imaginilor. Într-adevăr, pentru a reaminti pe scurt, această mișcare istoriografică a apărut în Franța ca reacție la istoria pozitivistă a secolului al XIX-lea și în raport cu dezvoltarea generală a științelor sociale, în jurul Revue des *Annales,* în 1929. Cu toate acestea, la începuturile sale, antropologia istorică, care era interesată de probleme socio-antropologice precum chestiunea rudeniei, a miturilor, a morții, a memoriei, a corpului, a darurilor etc., a lăsat imaginile în plan secund, ca documente figurative ale unei epoci. Acest interes pronunțat pentru imagini a fost afirmat odată cu generația de istorici precum G. Duby, J. Le Goff, J.-Cl. Schmitt, J. Baschet [1]. În ultimele decenii am asistat la constituirea unei adevărate antropologii vizuale, a cărei

* Text prezentat parțial în cadrul zilei de studiu pe tema „Antropologie și istoria artei”, organizată de Éliana Magnani și Daniel Russo, Universitatea din Dijon, martie 2007. Vezi și rezumatul în *Bulletin, Centre d'études médiévales,* Auxerre, 2007, p. 188.

[1] VJ-Cl. Schmitt, „Antropologie istorică”, comunicare, Buenos Aires, octombrie 2006; *idem,* „Istoricul și imaginile”, în *Der Blick auf die Bilder,* Göttingen, pp. 9-51; *idem, Corpul imaginilor. Eseuri despre cultura vizuală în Evul Mediu,* Paris, Gallimard, 2002; J. Le Goff și J.-Cl. Schmitt., „Istorie medievală”, *în Cahiers de Civilisation Médiévale secolele X-XI, Centrul de Studii Avansate în Civilizația Medievală,* Poitiers, 1996, pp. 9-25; H. Belting, *Imagine și cult. O istorie a artei înainte de epoca artei,* Paris, Le Cerf, (pentru traducerea în franceză) 1998; A. Burguière, *L'école des annales. O istorie intelectuală,* Odile Jacob, Paris, 2006.

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, pp. 135-150, București, 2008

teoretizarea și dezvoltarea unei metodologii proprii pentru analiza imaginilor medievale. Mi se par importante câteva puncte de subliniat.

1° Imaginile sunt tratate în specificitatea lor proprie și, chiar și atunci când sunt strâns legate de un text, ele nu sunt considerate ilustrarea acestuia, deoarece modurile figurativ și verbal funcționează diferit, în special în ceea ce privește temporalitatea (irupția figurativă totală, simultană la suprafață vs. liniaritate și succesiune de personaje).

2° Imaginile posedă autonomie semantică, dar nu sunt izolate de seria în care sunt înscrise în iconografie sau într-un context istoric mai larg. De asemenea, ancorarea lor în ansamblul imaginarului social dezvăluie problemele de putere și memorie care le constituie. Nu există nicio realitate ascunsă în spatele imaginii, deoarece toată realitatea se află deja în imagine.

3° Fără a le nega valoarea estetică, imaginile nu posedă o autonomie funcțională, așa cum au început să fie percepute operele de artă în Flandra și Italia în secolul al XV-lea (Tocmai în acest punct opiniile a doi antropologi și istorici - J.-Cl. Schmitt și H. Belting - diverg. Într-adevăr, pentru cel din urmă, doar funcția cultică este predominantă în imaginile medievale, în timp ce primul distinge o gamă de forme „cultice" diferite și subliniază valoarea estetică a acestora).

4° Una dintre noțiunile cheie pentru înțelegerea imaginilor medievale este cea *de imago* [211], care acoperă atât aspectul lor material (imagini verbale și figurative), mental (imagini mentale, vise etc.) cât și antropologic (omul este creat după chipul lui Dumnezeu așa cum este anunțat în Geneză).

Acestea sunt câteva dintre criteriile care diferențiază imaginile medievale de imaginile moderne și care stau la baza lucrului specific cu imagini în antropologia istorică.

2. Imagine și icoană, *imago* și *eikôn*

După ce am evidențiat specificitatea imaginilor medievale în general, trebuie acum să distingem natura diferită a imaginilor occidentale și a celor bizantine. Într-adevăr, imaginile bizantine fac obiectul unei venerații deosebite. Ele sunt numite în mod obișnuit icoane în sensul larg al termenului, cuprinzând nu doar bucăți de lemn pictat, ci și fresce, fildeșuri etc. și conțin reprezentarea divinului [212]. Unul dintre primii și cei mai faimoși teologi ai icoanei este, fără îndoială, Ioan Damaschinul. Aceste imagini anume...

apar ca medii între lumea divină și cea a oamenilor, conțin în sine o parte a prototipului și sunt manifestări vizibile ale puterii invizibile.

Într-un context de contestare și distrugere a imaginilor de către iconoclaști a apărut

[211]Cf. J.-Cl. Schmitt, „Cultura *imagoului",* „Imagini medievale", *Annales,* An. 51-n°1, 1996, p. 3-36; *idem,* „Imagini", în *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiévale,* (ed.) J. Le Goff și J.-Cl. Schmitt, Paris, Fayard, 1999, p. 497-511.

[212]Despre diferența dintre imagine și icoană, vezi A. Vasiliu, „A vedea, a denumi, a privi o imagine în Antichitatea târzie", *Miltos Garidês (1926-1996) afierôma, Panepistêmio lôanninôn, Tomeas arhaiologias,* lôannina, 2003, pp. 813-845, p. 817.

apărarea iconodulă a icoanelor ca teofanie și mijloc de a transmite venerație modelului prin intermediul imaginii. Iată un pasaj din discursul unuia dintre cei mai fervenți apărători ai săi:

> „Să știe [cei care îi învinovățesc pe iconoduli] că la început Dumnezeu l-a făcut pe om după chipul Său... Devenind cu adevărat, în esență om, El [Hristos] Și-a petrecut viața pe pământ, s-a amestecat cu oamenii, a săvârșit minunile Sale, a suferit, a fost răstignit, a înviat și S-a înălțat la cer. Toate aceste lucruri s-au întâmplat cu adevărat, oamenii le-au văzut, au fost reproduse în desene pentru amintirea noastră și pentru instruirea celor care nu au fost prezenți, astfel încât, fără să le fi văzut, ci ascultând și crezând, să putem redescoperi bucuria Domnului. Întrucât nu toată lumea știa să citească sau nu avea timp să o facă, Părinții au văzut în aceste icoane o scurtă amintire a acestor acțiuni sublime. Adesea, chiar și atunci când nu ne gândim la patimile Domnului, văzând icoana Răstignirii lui Hristos, ea ne revine ca o amintire și, căzând în genunchi, îl adorăm pe Cel care este reprodus și nu materia; nici nu ne închinăm materialului Evangheliilor sau materialului crucii, ci imaginii gravate pe ea... Venerația pentru ea se răsfrânge asupra celui care S-a întrupat prin ea. În mod similar, isprăvile" „...acești oameni sfinți ne îndeamnă la curaj, la râvnă de a imita virtutea lor și de a cânta slava lui Dumnezeu. După cum spunem, venerația pentru măreția slujitorilor dovedește gândurile noastre bune față de Stăpânul comun, iar venerația icoanei se reflectă asupra modelului. Există o tradiție nescrisă, cum ar fi închinarea cu fața spre Răsărit și multe alte lucruri similare; aceasta este ceea ce ne face să ne închinăm crucii... Apostolii au lăsat multe tradiții nescrise..."[213]

Nu aș vrea să mă opresc aici asupra argumentelor teologului care, chiar dacă merită discutate, sunt altfel bine cunoscute, precum utilizarea didactică a icoanelor, funcția lor de memorie, *susținerea* venerației etc.

Și iată cum, la Sinodul al VI-lea de la Niceea, în 787, dogma a fost afirmată oficial printr-un decret:

> „Într-adevăr, cu cât îi vedem mai mult [chipul Domnului nostru, Dumnezeului și Mântuitorului Iisus Hristos, cel al neprihănitei noastre Doamne, sfânta Născătoare de Dumnezeu, cel al îngerilor, vrednici de respectul nostru, al tuturor sfinților și drepților], datorită lor
>
> reprezentarea prin imagine, cu atât mai mult contemplând imaginile lor cineva este condus la amintirea și iubirea modelelor originale și la adresa saluturilor și a unei venerații respectuoase; nu adevărata adorație proprie credinței noastre, care este potrivită numai naturii divine, ci așa cum se face pentru reprezentarea crucii glorioase și de viață dătătoare, pentru sfintele evanghelii și toate celelalte obiecte sacre; ... onoarea acordată

[213]J. Damascen, *Credința ortodoxă,* urmată de *Apărarea icoanelor,* prefață de J. Kovalevsky, traducere, introducere și note de Dr. E. Ponsoye, publicată de Institutul Teologic Ortodox Francez din Paris, Saint-Denys, distribuită de Editions Cahiers St-Irénée, Paris, 1966, p. 184 și următoarele.

imaginii revine modelului original.[214]

Aceasta consacră statutul special al icoanei ca purtătoare a divinității. Și acest lucru este valabil nu numai pentru icoanele acheiropoietice, ci și pentru cele realizate de mâini omenești. Prin urmare, icoana este considerată o *reminiscență* în sensul lui Platon, adică o restituire a prototipului. Imaginea este acolo pentru a-L manifesta pe Dumnezeu, iar Dumnezeu se manifestă în și prin imagine.

Imaginea face divinul prezent, dar ce se întâmplă cu figurile umane care o populează? În raport cu această dublă specificitate a imaginilor bizantine pe care tocmai am descris-o, cum putem interpreta prezența figurativă a unei figuri care se roagă sau oferă un dar divinității în icoană însăși? Cum funcționează acest spațiu particular, unde coexistă sfântul, divinul și umanul?

3. Roagă-te, dăruiește, stabilește-ți puterea în imagini

Imaginile bizantine au reputația, pentru că ele însele sunt menite să fie așa, de a fi fixe, reproducând la nesfârșit un prototip. Cu toate acestea, asistăm la o creativitate semnificativă în stabilirea schemelor iconografice și a combinațiilor figurative pentru a aduce un omagiu individual divinității. În lumea bizantină (extinsă până în sud-estul Europei), există numeroase exemple de dăruire personală reprezentată în imagine pe diferite suporturi, și anume - fresce, miniaturi, icoane *(stricto sensu)*. Două criterii principale servesc aici pentru reflecție: fie imaginile respectă o iconografie stabilă, fie inventează noi scheme pentru a integra o figură istorică contemporană sau non-contemporană în povestea sfântă/divină. În ambele cazuri, voi căuta mecanismele de producere a sensului în imagine în raport cu textul (atunci când este posibil). Nu este vorba de categorizarea sau clasificarea imaginilor, ci de a pune sub semnul întrebării legătura dintre imaginea umană și imaginea divină care au aceeași suprafață de inscripționare. Mai mult ca niciodată, lunga durată mi se pare interesantă pentru a observa aceste fenomene, de la mozaicurile lui Justinian și Teodora din Ravenna, la icoanele muntene ale familiei princiare a lui Neagoe Basarab, trecând prin frescele sârbești ale regilor Ștefan. De asemenea, precizez că, în ciuda întregii bogății și multitudini a imaginilor în cauză, mă voi concentra mai ales asupra plasării figurative a darului într-o serie de miniaturi bulgărești din secolul al XIV-lea, comparativ cu modelul lor grecesc din secolul al XI-lea, unde personajul...

istoric, primind un dar sau onoruri, izbucnește într-un model iconografic stabil sau, dimpotrivă, atunci când servește drept centru organizațional într-o compoziție complet nouă, concepută special pentru acesta. Pentru comparație, voi începe prin a menționa alte două manuscrise ulterioare, cu o prezență princiară, care fac parte din familia manuscriselor grecești. Acestea includ un manuscris muntean de la sfârșitul secolului al XV-lea (adus în Moldova la începutul secolului al XVII- lea, oferit Mănăstirii Sucevița și cunoscut sub numele de Suc. 23) și unul

[214] G. Alberigo, *Conciliile Ecumenice, Decretele,* volumul 11-1, Paris, Le Cerf, 1994. O a doua iconoclasmă a fost declanșată în 815 până la 11 martie 843.

dintre cele două manuscrise moldovenești din secolul al XVII-lea . [215]Trebuie menționat că în ceea ce privește manuscrisele princiare Suc. 23 și Suc. 24, nu există nicio inscripție referitoare la dar, cu excepția celei de pe legarea lui Suc. 24. [216]Aceasta este următoarea:

> „Acest tetraevangheliu a fost comandat și a fost realizat și legat în metal de voievodul loan Ieremia Movilă și de soția sa doamna Elisabeta și de fiul lor Constantin voievod. Și a fost dat în memoria lor mănăstirii pe care ei înșiși au zidit-o nou, cu numele Sucevița și care este sfințită la praznicul Învierii Domnului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos, în anul 7115 [1609], 25 martie." (Urmat de pecetea meșterului aurarar cu literele GLI în chirilică).

Inscripția de pe legare își propune să păstreze urmele dăruirii manuscrisului de către prinț și familia sa către biserica (pe care o construiseră). Mai mult, acest act de caritate este *eternizat* nu doar prin text, ci și prin imagine (vezi fig. la și b) [217]. În acest scop, prințul și familia sa sunt reprezentați într-o miniatură a manuscrisului în cauză și pe o frescă din biserica respectivă. Aceștia formează o procesiune în fața lui Hristos întronat și îi aduc un omagiu oferind fie macheta bisericii (în cazul frescei), fie un filacteriu (în cazul manuscrisului). În ambele cazuri, este vorba de o compoziție concepută pentru prinț și care se încadrează într-un context iconografic specific suportului inscripției imaginii princiare în cauză.

Imaginile din Suc. 23 prezintă un alt prinț și fiul său. Patru miniaturi conțin prezența prințului Alexandru al II-lea și a fiului său, Mihnea, punându-i în legătură cu evangheliștii: pe fol. 97v - Alexandru, Mihnea și Matei; pe fol. 152v Mihnea și Marcu, pe fol. 238v - Mihnea și Luca, iar pe fol. 303v - Alexandru și Ioan (fig. 2a-d). Tetraevanghelia prințului (voievod) Alexandru

Datează din perioada 1568-1577. Figurile nu prezintă și nici nu primesc daruri. Ele fac pur și simplu gesturi de rugăciune atunci când se întâlnesc cu evangheliștii. Doar în ultima miniatură, prințul ține o cruce în mâna stângă și întinde cealaltă ca și cum ar primi manuscrisul evanghelistului. Crucea este atât un semn al rugăciunii, cât și o expresie a credinței. Deși imaginile nu se referă explicit la darul prințului sau al lui Dumnezeu, în alte părți, puterea ar fi putut fi menționată direct ca fiind dată de Dumnezeu prințului. Astfel, într-o inscripție de pe panourile votive din Bucovăț, unde prințul este înfățișat alături de familia sa, puterea princiară este menționată ca un dar (vezi fig. 3) [218].

[215] Sur ces manuscrits, v. entre autres, Sirarpie Der Nersessian, "Two Slavonie Parallels of the Greek Tetraevangelia: Paris, gr. 74", *The Art Bulletin,* vol. IX, 1927, 3, p. 222-274 ; G. Popescu-Vilcea, *Un manuscris al voievodului Alexandru al Il-lea,* Bucurest, Editura Meridiane, 1984 ; *idem, Un manuscris al voievodului Ieremia Movila ,* București, 1984 ; C. Costea, « Une nouvelle réplique slavonne du Paris. Gr. 74 : seven decades after », *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts,* Bucarest, Editura Academiei Române, 2003, Vol. 38 (2001), p. 3-17 (v. sur Internet : http://archaeology.kiev.ua/joumal/030501/costea.htm).

[216]Aș dori să-i mulțumesc în mod special Constanței Costea pentru informațiile și imaginile pe care mi le-a putut oferi cu privire la aceste surse românești.

[217]Pentru relația semantică dintre imaginile donației din manuscris și de pe fresca de la Sucevița, vezi fig. 1.

[218] Cf. fig. 3 pour les images ; et pour le texte de la dite « *chronique de Bucovăț»,* v. 1. Bogdan, *Cronicile*

Astfel, Dumnezeu dă puterea și, în schimb, suveranul trebuie, printre altele, să păstreze, să fie *păstrătorul* cuvântului divin în manuscrise și pe imagini. Prezența prințului în imagini, alături de Hristos (și/sau Fecioară) *garantează* păstrarea memoriei sale ca binefăcător. Se vor adresa, de asemenea, rugăciuni pentru sufletul său, astfel încât, în ziua Judecății de Apoi, să fie mântuit. Mai mult decât o simplă *propagandă,* este, așadar, în primul rând un act de credință din partea suveranului care se încredințează Mântuitorului. Semnificația darului este produsă de impactul direct al imaginii și de decalajul dintre compozițiile iconografice tradiționale și inovația și inventivitatea acestei intruzii în sacru.

Întrucât suntem interesați de legătura dintre text și imagine în producerea sensului darului, ne vom întoarce în timp pentru a ne concentra în special asupra inscripțiilor și adnotărilor care însoțesc imaginile darului în manuscrisele add. ms. 39627 și ms. gr. 74, datând din secolele al XIV-lea, respectiv al X-lea.

Să luăm în considerare mai întâi Tetraevangheliul londonez (sau Curzon), care se află la Biblioteca Britanică, sub codul Add. MS. 39627, datând din secolul al XIV-lea, produs de Școala de la Târnovo, Bulgaria [219]. Mă distrez pentru a observa că, pe folio 5, o adnotare ulterioară menționează că manuscrisul a fost cumpărat de prințul moldovean Alexandru cel Bun în secolul al XV-lea · Inscripția reprezintă o rugăciune pentru prinț și cere să i se acorde darul longevității. Vedem astfel legătura care se face între posesia Cuvântului Bun și mântuirea sufletului.

Dar să revenim la textul și imaginile manuscrisului din secolul al XIV-lea · Cele două foi ale frontispiciului (2v-3r) (fig. 4) conțin imaginea familiei țarului Loan.
Alexandru: pe fol. 2v - despotul Constantin, ginerele țarului și cele trei fiice ale țarului, iar pe fol. 3r - țarul, soția sa Teodora și doi dintre copiii lor, inclusiv moștenitorul, Loy Sisman, purtând același costum ca și tatăl său. Se poate observa detaliul interesant al dublului gest de binecuvântare al mâinii drepte divine. Aceste două imagini sunt concepute independent de programul general al manuscrisului și atestă o inovație în gândirea figurativă, chiar dacă în Bizanț multe manuscrise poartă imaginea sponsorului sau destinatarului lor la începutul manuscrisului. Cu toate acestea, compoziția scenei este originală, inventată pentru această ocazie. Este un *hapax.* În această compoziție, sensul nu este indus în raport cu celelalte imagini sau cu textul, ci provine din compoziția însăși.

Dacă imaginea inovatoare *deschide* manuscrisul, textul, creat tot pentru această ocazie,

slavo-române din secolele XV-XVl, édition revue par P. Panaitescu, Bucarest, Editura Academiei Republicii Populare Ronûne, 1959, p. 194-196 : « domnul dumnezeu m-a dăruit cu domnia » (trad. en roumain), p. 195.

[219] Pe acest manuscris există un număr mare de studii. E. Bakalova, „ Societatea și arta în Bulgaria în secolul al XV-lea", *Proceedings of the Fifteen International Congress of Byzantine Studies,* București, voi. Il, 1971-1975, p. 32-38; *idem, «* Ivanovskite stenopisi i ideite na isikhazma », *Izkustvo,* Sofia, 1976, 9, 14—21 ; *idem, «* Ktitorskite portreti na car loan Aleksandâr kato izraz na politiceskata i religioznata ideologia na epokhata », *Problemi na izkustvoto, Institut za izkustvoznanie de BAN,* Sofia, 4, 1985, p. 45-57; T. Velmans, „Portretul în arta paleologilor", „Artă și societate în Bizanț sub paleologi", *Lucrările Simpozionului organizat de Asociația Internațională de Studii Bizantine la Veneția în septembrie 1968,* Veneția, 1971, p. 93-148; L. Zivkova, *Cetveroevangelieto na Ivan Alexandar,* Sofia, Nauka i izkustvo, 1980; E. Dimitrova, *Evangheliile țarului Ivan Alexandru, Londra* , Biblioteca Britanică, (1989) 1994; T. Kambourova, „Imagine și ierarhie într-o miniatură bulgară a secolului al XIV-lea ", în *Cahiers balkaniques,* (dir.) T. Velmans, nr. 31, Paris, 2001, p. 139-147.

îl închide. Într-adevăr, călugărul Simon a scris elogiul țarului și l-a plasat în colofonul manuscrisului.

> „Slavă lui Dumnezeu, celebrat în Treime, care umple cu ființa sa fiecare faptă bună săvârșită în numele său și dă începutul și sfârșitul. Această sursă dătătoare de viață a noului har al învățăturii preaîncântătoare a lui Hristos și a martorilor săi, ucenicilor și apostolilor, numită Tetraevanghelie, a fost scrisă nu numai, din exterior, cu culori și aur sau in împletit sau pietre prețioase și perle, ci și, din interior, prin revărsarea cuvântului divin... Când a căutat-o, cel mai creștin, cel mai credincios în Hristos, cel mai mare și de Dumnezeu încoronat autocrat țar Alexandru, a găsit-o, ca o sursă de lumină, așezată într-un loc întunecat și uitat, lăsat nefolosit de vechii țari. Acest preacreștin țar Alexandru a găsit-o mișcată de o voință divină și, arătând-o, ea [Evanghelia] a fost tradusă din greacă în limba noastră slavă și a fost scoasă la lumină. Era învelită în lemn aurit, iar în interior era decorată artistic de pictori cu imagini dătătoare de viață ale Domnului nostru și ale glorioșilor săi ucenici, înfățișate cu culori deschise și aur. Aceasta s-a făcut pentru confirmarea domniei sale. Așa cum…” Marele dintre țari, țarul Constantin și mama sa Elena au scos din măruntaiele pământului crucea dătătoare de viață a Domnului Dumnezeului nostru, așa și acesta [Ioan Alexandru] a făcut același lucru cu Evanghelia. În acea vreme, el deținea sceptrul imperiului bulgar și grecesc împreună cu preacreștina sa țarină Kyra Theodora, încoronată de Dumnezeu, recent convertită, acest dar de la Dumnezeu... și cu preaiubitul și iubitul său fiu, țarul Ioan Sisman; și spre slava Creatorului lumii și a evangheliștilor Matei, Marcu, Luca, Ioan, și prin rugăciunile lor, fie ca el să primească biruință de la Dumnezeu, biruință asupra dușmanilor care luptă împotriva lui și să le zdrobească capetele sub picioarele sale. Amin. În anul 6864 de la facerea lumii, indictionul IX. Și cel care a scris această carte se numește călugărul Simon, slujitorul stăpânului meu, țarul.[220]

Acest text este interesant din mai multe puncte de vedere. În primul rând, face o legătură explicită între inventarea crucii de către Constantin și Elena și descoperirea *manuscrisului* de către țar. Aceasta este evident o acțiune inspirată de Dumnezeu și menită să-l glorifice. În al doilea rând, este o acțiune de afirmare nu doar a puterii, ci și a unei identități în fața Bizanțului - manuscrisul a fost tradus din greacă în slavonă, subliniază textul. Cel încoronat de Dumnezeu a primit de la el puterea, afirmarea puterii sale - prin victoria asupra dușmanilor și prin succesiunea la tron - copistul glosează denumirea țarinei „dar al lui Dumnezeu”. De asemenea, datorită rugăciunilor evangheliștilor, țarul va primi victoria asupra dușmanilor săi ai lui Dumnezeu [221]. Aceste *schimburi* dintre cele două lumi, care nu sunt deloc separate în realitate în viziunea medievală, pot fi cel mai bine definite în termeni de dar și contra-dar: darul coroanei - simbol al puterii, darul victoriei - afirmarea pe tron de către Dumnezeu către suveran, contra-

[220]Traducerea este a mea.

[221]Darul gloriei asupra dușmanilor și longevitatea puterii sunt menționate și în Psaltirea Sofiei a țarului Ivan Alexandru. Pentru text, vezi E. Bakalova, „Portretul țarului Ivan Alexandru și al Psaltirii Sofiei: «Realisam» ili kompilatzia ot topossi?”, în *Slovensko srednovekovno nasledje,* Belgrad, 2001, pp. 45-58.

dar exprimat în acțiuni pioase precum păstrarea cuvântului divin în evanghelie din partea suveranului.

Alte miniaturi includ imaginea țarului, dar demonstrează mai puțină inventivitate, deoarece urmează o iconografie deja existentă. Figura țarului izbucnește în compoziții mai mult sau mai puțin fixe. Astfel, toate celelalte iluminații cu imaginea țarului sunt pictate după modelul unui manuscris grecesc din secolul al XI-lea, aflat în prezent la BnF, sub cota ms. gr. 74. Inițial, în [222]manuscrisul din secolul al XI - lea, fiecare Evanghelie se încheie cu o iluminație în care destinatarul și/sau comisarul manuscrisului primește de la evanghelistul respectiv în dar fie o carte, fie un toiag, fie un alt semn de respect. Personajul istoric poartă veșminte călugărești, iar titlul său este cel de egumen, superiorul ierarhic al unei mănăstiri ortodoxe. Identitatea sa reală este incertă, dar se știe că manuscrisul are o frunză plasată la capăt, care conține o epigramă adresată unui împărat [223].

Pe lângă imaginea inclusă în manuscris, asupra căreia voi reveni puțin mai târziu, o altă particularitate a manuscrisului grecesc este aceea că fiecare dintre cele patru Evanghelii se încheie cu o epigramă scrisă cu unciale (cu majuscule) (fol. 62, 102, 165, 213-123v) care glosează cu precizie imaginea unuia dintre evangheliști și a egumenului. Iată textele respective:

La pagina 62 din Evanghelia după Matei

> „Întrucât cel dintâi și mare Păstor, care, după ce a mântuit în toată Înțelepciunea oaia pierdută, după ce a înfrumusețat-o în mod excelent cu manierele sale pastorale, te-a făcut conducător al acestei turme cu adevărat cinstite a Prodomului (Ioan Botezătorul), s-a potrivit pe deplin ca cu cuvinte dătătoare de viață să-i hrănești pe supușii tăi ca pe niște pajiști cu iarbă. Primește, așadar, această carte divină, în comparație cu care nimic dintre toate nu este mai bun și, satisfăcându-i pe aceștia (pe supușii tăi) cu drept discernământ, hrănește-te pe tine însuți în orice vreme până la săturare."

La pagina 102 din Evanghelia după Marcu

> „Apostolul spune:
> - Hristoase, vezi Tu cu ce atitudine se apropie de Tine rugătorul și închinătorul Tău?
> Hristos răspunde:

[222]Despre acest manuscris, vezi, printre alții, H. Omont, *Facsimile ale manuscriselor grecești datate în Biblioteca Națională din secolul al IX-lea până în secolul al XIV-lea*, Paris, 1881; *idem, Evanghelii cu picturi bizantine din secolul al XI-lea. Reproducerea celor 361 de miniaturi ale manuscrisului grecesc 74 de la Biblioteca Națională,* Paris, 1908; S. Der Nersessian, „Cercetări asupra miniaturilor lui Parisianus graecus 74", *JOB, 21, Festschrift fur Otto Demes zum* 70. *Geburtstag,* Viena. 1972, pp. 109-119; J.-G. Violette, „Studiu al miniaturilor manuscrisului grecesc 74", (teză), Paris, 1976.

[223]Probabil că acesta a fost Isaac I Comnen (1057-1059), cel care a donat mănăstirii și care poate fi considerat destinatarul acestui manuscris iluminat. El s-a refugiat în Studios pentru a-și încheia viața acolo. Acest manuscris a fost recent atribuit copistului Teodor de Cezareea.

-Este cu o atitudine jalnică și foarte tensionată, dar spune-mi ce cerere aduce, pentru că nu scoate niciun cuvânt.

Apostolul:

- Cuvânt al lui Dumnezeu, acesta, folosindu-mă ca intermediar, a considerat prudent să tacă; cere să primească mântuirea sufletului său și harul unei ocrotiri desăvârșite, pentru ca, după ce a condus acum această venerabilă instituție, să poată primi răsplata unor maeștri înțelepți.

Hristos:

- Marc, nu va da greș în a obține ceea ce cere.

Pe pagina 165 a Evangheliei după Luca (miniatura a dispărut din manuscrisul grecesc)

„Divinul Luca a descris frumos particularitățile acestei ierarhii, în conformitate cu legea cu care era îmbrăcat Zaharia. Căci era necesar ca el, care fusese instruit în litere și practicase excelent orice fel de scriere, să nu omită niciunul dintre detaliile strict necesare, ci prin acuratețea limbajului său și amploarea gândurilor sale să prezinte cea mai somptuoasă narațiune. Este cu siguranță în conformitate cu toată decența ca pictorul să-l prezinte pe conducătorul mănăstirii stând în picioare și primind din mâinile sale sacre semnul distinctiv al veșmântului preoțesc."

Pe paginile 213-213v ale Evangheliei după Ioan

„Nu din Sion, Tată, ci din cer vine acest om inspirat, iubit de Hristos, aducând toiagul, darul lui Dumnezeu. Primește acest dar, pecetea precedenței sau, mai corect spus, toiagul puterii divine. Fiind stăpân în mijlocul tuturor vrăjmașilor, cântă cu nerăbdare, așa cum scrie profetul inspirat de Duhul, lauda autorului binelui."

Aceste poezii au fost compuse special pentru manuscrisul grecesc și comentează miniaturile. Sunt aranjate pe paginile orientate spre miniaturi. Aceste texte evidențiază destinatarul manuscrisului - starețul Mănăstirii Stoudios [224]. Starețul primește emblemele funcției sale - toiagul, veșmântul preoțesc, cartea - cuvântul divin și promisiunea mântuirii pentru că a slujit lui Dumnezeu. Prin urmare, manuscrisul poate fi considerat un dar pentru starețul nou venit (și numit). Aceste poezii nu sunt incluse în copiile bulgare și muntenești/moldovenești ulterioare. În manuscrisul bulgar, ele sunt înlocuite de anunțul rezumatului Evangheliei (capitolele - „glavi").

Pe pagina 215, un alt text scris în unciale este adresat împăratului. Este scris pe o pagină diferită din punct de vedere al formei și subiectului, dar nu se știe când a fost adăugat. Ar fi

[224]Cf. J.-G. Violette, „Studiu de miniaturi…", p. 25. Îi mulțumesc Elkăi Bakalova pentru că mi-a atras atenția asupra acestui text.

putut fi adăugat în momentul creării manuscrisului sau ulterior, când s-a schimbat destinatarul.

„Pentru împărat
- Tu, Stăpâne a toate, ai dat cununa pe pământ împăratului și domnului care veselește lumea;
- L-ai împodobit cu un set de virtuți și l-ai făcut de trei ori dorit dintre toți;
- Tu, așadar, îi acordă-i favorurile tale și, prin puterea ta, Mântuitorule, păstrează pe cât posibil puterea statornică a puterii sale și păzește-i toată familia.

Textul subliniază darul coroanei, și prin urmare al puterii, de la Dumnezeu către împărat, precum și darul vieții către împărat și familia sa. Toiagul, simbol al puterii acordat conducătorului mănăstirii, este, de asemenea, menționat ca un dar. Toată puterea de pe pământ este dată de Dumnezeu. Primitorul o acceptă și, prin urmare, se obligă să slujească donatorul inițial conform funcției atribuite acestuia.

Nu voi discuta aici identitatea egumenului. Voi observa doar că există o legătură între personalitatea sa, epigrama finală și faptul că, după abdicarea sa, împăratul Isaac I Comnenul a luat veșmântul în același timp.

mănăstire, căreia îi făcuse donații și unde și-a sfârșit zilele [225]. De asemenea, știm că manuscrisul a fost copiat la acea vreme în aceeași mănăstire. Este important să subliniem încă două lucruri. În iconografie, trebuie remarcat un detaliu neobișnuit pentru reprezentarea călugărilor. Abatele este aureolat. Aceasta face de obicei parte din prerogativele imperiale. Și mai presus de toate, ceea ce mi se pare important este destinul *imperial* al manuscrisului. Într-adevăr, acesta a servit drept model pentru manuscrisul bulgar pe care tocmai l-am menționat și, de asemenea, pentru alte două manuscrise princiare pe care le-am menționat la început, Suc. 23 și Suc. 24, ai căror destinatari au fost prinți. După cum tocmai am văzut, în Suc. 23, Alexandru al II-lea și fiul său apar în locul țarului și/sau al călugărului însoțiți de evangheliști (vezi fig. 2 și fig. 5-8).

Astfel, în miniaturile Evangheliștilor, iconografia se află la jumătatea distanței dintre invenție și repetiție. Într-adevăr, în manuscrisul grecesc, scena dăruirii cărții de către Evanghelistul Matei este situată sub trimiterea apostolilor în misiune. Aranjamentul textului și al imaginii „fixe" a fost conceput pentru a permite includerea unei imagini inovatoare, creată special pentru această ocazie – cea a Sfântului Matei și a starețului (fol. 61v). Arhitectura simplă face aluzie la o clădire religioasă, în special prin cruci și lumânări.

Pe de altă parte, imaginea din manuscrisul bulgar urmărește compoziția imaginii grecești, simplificând-o. Țarul nu primește o carte, ci o inspirație divină (fol. 88r.) (fig. 5), în timp ce în manuscrisul muntean, principele și fiul său își prezintă rugăciunea evanghelistului (fig. 2a).

[225]Violette subliniază că, din motive codicologice, el concluzionează că infolio-ul care conține rugăciunea pentru împărat nu a aparținut manuscrisului original, dar că nu este imposibil să fi fost adăugat întregului (în același timp), *idem,* p. 37. În plus, știm că Isaac I Comnen s-a retras din putere, a luat haina religioasă și a murit în această mănăstire. Manuscrisul ar fi putut să-i aparțină.

Mai departe, la sfârșitul Evangheliei după Marcu, starețul și, respectiv, țarul primesc o binecuvântare din mâna dreaptă divină. Această nouă scenă, concepută pentru manuscrisul grecesc, este inclusă sub scena Înălțării lui Hristos, la care participă apostolii, un înger, Fecioara și Sfântul Ioan în rugăciune (fol. 101 v. al manuscrisului grecesc și fol. 134v. al manuscrisului slav) (fig. 6). În manuscrisul muntean, Mihnea este cel care se roagă lui Marcu, iar ambii sunt reprezentați separat într-o arhitectură convențională (fig. 2b).

După cum s-a menționat deja, folio-ul cu miniatura Abatelui și a Sfântului Luca lipsește din manuscrisul grecesc (fol. 164v.). Cu toate acestea, din urmele de pe folio-ul 165, s-a stabilit că în partea de sus se afla o imagine a Rusaliilor și, probabil, sub aceasta era înfățișată *întâlnirea* dintre Abate și Sfântul Luca [226]. Totuși, întrucât manuscrisul bulgar nu repetă compoziția, s-a ajuns la concluzia că, în momentul traducerii și iluminarii sale, folio-ul era deja pierdut. Prin urmare, iluminatorul a fost nevoit să inoveze și să găsească o compoziție originală. Acesta din urmă plasează *întâlnirea* dintre Țar și Evanghelist în partea de sus.
din folio (fol. 212v, fig. 7). Între coloane sunt reprezentate emblemele puterii regale și ale preoției: o suliță cu scut și sabie pe partea țarului, iar, pe partea evanghelistului, altarul, evanghelia, stola. Sub miniatură sunt anunțate capitolele evangheliei următoare. În Suc. 23, Mihnea este cel care îl înlocuiește pe țar în aceeași compoziție - înconjurat de sulița cu scut și sabie. Nu există alt text sub miniatură (fig. 2c).

Episodul final al acestor *întâlniri supranaturale* se încheie cu interviul dintre stareț și Sfântul Ioan (la fol. 213). Apostolii apar în registrul superior, în timp ce în registrul inferior, sub arcadele unei compoziții arhitecturale simplificate flancate de copaci, starețul primește simultan toiagul evanghelistului și binecuvântarea mâinii drepte divine. Poemul tradus mai sus începe deja sub miniatură.

În miniatura bulgară, apostolii sunt copiați, iar mai jos țarul primește Evanghelia din mâinile Sfântului Ioan (fol. 272v., fig. 8). În Suc. 23, prințul Alexandru este cel care, cu o cruce în mâna stângă, își întinde mâna dreaptă spre Sfântul Ioan ca și cum ar primi manuscrisul (2d).

S-ar putea căuta combinații semantice între prezența personajului și a evanghelistului în scene precum trimiterea apostolilor în misiune, Înălțarea la cer (și, eventual, Rusaliile). Prezența lor în cadrul însăși a *istoriei* (atât în istoria sacră, cât și în aranjamentul narativ al imaginilor) mi se pare deja pe deplin semnificativă.

Articularea unor imagini stabile, codificate și a unor imagini inovatoare, concepute special pentru această ocazie, dezvăluie modul în care imagistica bizantină *se adaptează* modelelor pe care ar trebui să le urmeze. De asemenea, ne permite să urmărim evoluția compozițiilor iconografice pe termen lung. Într-o tradiție care se dorește a fi *conservatoare,* respectuoasă față de model, cea mai mică abatere capătă sens.

O astfel de lacună într-o compoziție codificată/sau în curs de codificare și transmitere de-a lungul secolelor este intruziunea unui personaj în inima spațiului sacru. Până acum, personajul apărea în imagini concepute pentru el. Dar în ultima miniatură pe care o voi prezenta, el își ia locul într-o compoziție deja existentă. Și această intruziune are sens pentru el (și, de asemenea, pentru noi, spectatorii), dar fără a schimba sensul general al scenei. Aceasta este miniatura Judecății de Apoi (fig. 9). Este plasată pe folio 93v al manuscrisului grecesc și

[226]Violette, *ibid.,* p. 35.

pe folio 124 al manuscrisului bulgar. În manuscrisul grecesc, este vorba de stareț (dar imaginea sa este dublată, el - aureolat, întors spre Fecioară, și o *comunitate* de călugări, întoarsă spre Avraam), în manuscrisul bulgar - este vorba doar de țar. Intenția este destul de clară. Cu această imagine, personajul dorește să obțină, dacă nu să-și *rezerve,* locul în Paradis. El se plasează (sau este plasat) printre Drepți și își prezintă rugăciunea Fecioarei care se roagă. Particularitatea manuscrisului grecesc este că în fața lui Avraam stă o altă figură, care pare să rezume întreaga comunitate monahală și, astfel, asigură că rugăciunea pentru mântuirea sufletului are un caracter mai puțin individual decât cea a țarului bulgar. De asemenea, se poate observa că în manuscrisul valah,
Prinții nu sunt reprezentați în această scenă a Judecății de Apoi. Fără îndoială, această absență mărturisește o receptare diferită a îndrăznelii „predecesorilor" lor.

Dar să analizăm această prezență în manuscrisele bulgare și grecești. După cum am menționat mai sus, particularitatea imaginii bizantine constă în faptul că proiectează simultan imaginea cerească pe pământ și, prin venerația de care este onorat, conectează oamenii cu divinul. De asemenea, ea reprezintă (face prezente) personajele din *istorie* și actorii acestei istorii sacre în lumea oamenilor. Este menită să fie un mediu între cele două lumi. Acest statut particular al imaginii bizantine dă sens prezenței umane în spațiul sacru și exprimării dorinței de mântuire prin intermediul imaginii.

În funcție de diferitele niveluri de lectură care pot fi practicate (manuscrisul în materialitatea sa, terminologia utilizată, temporalitatea în imagini și în text), aş dori să atrag atenția asupra câtorva puncte care mi se par importante pentru scopul meu: în primul rând, opoziția care se face în textul colofonului manuscrisului bulgar între imagini, ornamentație, materialele de fabricație ale manuscrisului care sunt menționate ca o scriere externă, și Cuvântul, cuvântul divin, care este el însuși „intern", și care s-a întrupat, a luat trup în scriere. Apoi, în raport cu darul, în terminologia manuscrisului grecesc, puterea imperială (și emblema sa - coroana), puterea religioasă (și emblemele sale - toiagul etc.), dar și mântuirea, sunt într-adevăr menționate în termeni de dar. Și, în final, atât în textul, cât și în imaginile manuscriselor, este interesant de observat telescoparea temporalităților - cea a umanului și cea a divinului, cea a *memoriae* și cea a *istoriei,* cea a prezentului și cea a viitorului - ale zilei Judecății de Apoi. În această temporalitate complexă, omul se proiectează înaintea lui Dumnezeu, dar Dumnezeu este prezent și în imediat, în chiar momentul mesajului care i se adresează atât prin Cuvânt, cât și prin imagine.

Mesajul soteriologic este conținut în aceste imagini escatologice. Speranța mântuirii prin rugăciune și fapte bune este materializată mai mult sau mai puțin autonom în imagine.

Astfel, începând cu secolul al V-lea, odată cu recunoașterea sacralității ascunse în icoană și dobândirea unui statut oficial pentru imagini în imperiu, s-a pus în aplicare un întreg sistem de gândire figurativă, iar acțiunea alegerii divine și cea a generozității imperiale se puteau întâlni acum în imaginea purtătoare de mântuire [227]. Dar dacă evergetismul putea, în anumite cazuri, fi deviat spre răscumpărarea păcatelor, acesta nu era sensul său inițial. Darul imperial, inclusiv prin ajutorul pentru producerea de manuscrise, se dorea a fi un omagiu adus celui care îl alesese și îi pusese în mâini buna guvernare a imperiului. Cu toate acestea, nici cel mai bun

[227]Anterior, Grabar enumeră trei cazuri în care împăratul și Hristos împart același spațiu, dar fără să existe vreo *comunicare* între ei.

dintre suverani nu va putea niciodată să dea înapoi atât de mult, sau chiar mai mult, decât a primit, iar acest fapt îl condamnă să rămână mereu într-o poziție de inferioritate în raport cu Dumnezeu, care este donatorul universal și principal.

4. Semnificația dăruirii creștine

Este necesar să plasăm problema darului, puterii și credinței în contextul lor teologic-istoric. Printre credincioși, împăratul este în Bizanț, iar în lumea bizantină, cel mai înalt plasat în ierarhia socială. Ar fi necesar să se întreprindă un exercițiu real de reconstituire a *mentalității medievale* a vremii printr-un mozaic de texte și imagini, deoarece nu există *o teorie reală* a darului. Textele teologice ale Părinților Bisericii despre dar și jertfă ne oferă indicii pentru a gândi despre dar. Voi menționa doar pe cele ale lui Eusebiu de Cezareea [19], Sfântul Augustin [20], Maxim Mărturisitorul [21]. Scrierile celor trei exegeți despre jertfă indică în aceeași direcție. Fără a fi explicită, putem totuși percepe o inversiune în logica darului. Într-adevăr, pentru a prezenta gândirea teologică creștină oarecum schematic, de la apariția creștinismului, sensul darului s-a schimbat, fiind inversat. Anterior, în păgânism și încă în iudaism, cineva putea să-I dăruiască lui Dumnezeu pentru a-L îmbuna, pentru a obține favoruri de la el, pentru a încerca să se răscumpere.

[19] P. Maraval, *Eusebiu de Cezareea. Teologia politică a Imperiului Creștin. Laudele lui Constantin,* Paris, Cerf, 2001, p. 90 și următoarele: „Această jertfă foarte mare, regele o celebrează pentru toți, dar o jertfește ca un bun păstor: nu prin «jertfarea unor hecatombe splendide de miei întâi născuți», ci prin conducerea sufletelor turmei raționale pe care o păstorește la cunoașterea (lui Dumnezeu) și la evlavie.” Și mai departe, el explică faptul că ofrandele sunt mulțumiri dedicate Protectorului și Mântuitorului. Dumnezeu este cel care dăruiește victoria, pacea, mântuirea sufletelor, iar suveranul nu trebuie decât să răspundă darurilor sale cu acte pioase, cum ar fi construirea de biserici. „Căci numai jertfa este potrivită lui Dumnezeu, pe care regele țării noastre a învățat să o celebreze cu gânduri purificate, fără foc sau sânge, întărindu-și evlavia cu doctrine care nu-i înșală sufletul, proclamând doctrina lui Dumnezeu cu o vorbire admirabilă, căutând să imite filantropia Celui Atotputernic prin acțiuni regale, dedicându-se în întregime Lui și oferindu-se pe sine, pârgile lumii încredințate Lui, ca un mare dar.” (p. 91)

[20] V. *Cetatea lui Dumnezeu,* cap. V și VI: „Așadar, adevărata jertfă este fiecare lucrare îndeplinită pentru a se uni cu Dumnezeu într-o uniune sfântă, adică fiecare lucrare care se raportează la acest scop suprem și unic unde se află fericirea. De aceea, însăși mila față de aproapele nu este o jertfă, dacă nu este exercitată în vederea lui Dumnezeu. Jertfa, de fapt, deși oferită de om, este un lucru divin, așa cum indică cuvântul însuși, ceea ce înseamnă *acțiune sacră.* De asemenea, omul însuși consacrat și dedicat lui Dumnezeu este o jertfă, în măsura în care moare față de lume pentru a trăi în Dumnezeu; căci această consacrare face parte din mila pe care fiecare o exercită față de sine însuși” (cap. VI). Vezi și *Sacrificiul în religii,* o conferință organizată sub conducerea lui Marcel Neusch, Beauchesne, Paris, 1994, și mai ales dezvoltarea lui M. Neusch, „O concepție creștină a jertfei. Modelul Sfântului Augustin”, cap. V, pp. 117-138, și în special p. 123, unde autorul insistă asupra unei inversiuni care se produce odată cu creștinismul, explicată de Sfântul Augustin, drept urmare a căreia fiecare dar vine de la Dumnezeu, iar contra-darul constă într-un răspuns din partea omului, care nu este sacrificial, ci existențial.

[21] „Dovada clară a harului de a împărtăși soarta sfinților în lumină... este dispoziția voluntară a bunăvoinței față de aproapele. Lucrarea acesteia este ca omul care are nevoie în vreun fel de ajutorul nostru să ne devină în putere familiar ca Dumnezeu și să nu rămână fără grijă și providență, ci ca prin ardoarea potrivită dispoziția noastră față de Dumnezeu și față de aproapele să se arate în faptă și trăire. Căci lucrarea este dovada dispoziției. Într-adevăr, nimic nu este atât de ușor pentru îndreptățire, nici potrivit pentru îndumnezeire și apropiere de Dumnezeu, precum mila sufletului oferită cu plăcere și bucurie celor aflați în nevoie. Căci dacă Cuvântul a arătat că cel care are nevoie de caritate este Dumnezeu - căci, spune el, «Ori de câte ați făcut unuia dintre aceștia cei mai mici, Mie mi-ați făcut» (Mt 25/41) - Dumnezeu care a spus aceasta va arăta cu atât mai mult că cel care putea face bine și a făcut aceasta este cu adevărat Dumnezeu prin har și participare, deoarece a luat, prin imitație bună, energia și proprietatea propriei Sale carități...”. Cf. A. Riou, *Le monde et l'église selon*

Maxime le Confesseur, Paris, Beauchesne, 1973, p. 169.

Fig. 1 a) Panneau votif dans l'angle sud-ouest du naos, église de Sucevița, dédiée à la Résurrection du Christ, vers 1595, dans l'enceinte du monastère fondé par la famille des Movilă. Le prince Ieremia Movilă offre la maquette de l'église au Christ par l' intermédiaire de la Vierge. Celle-ci tient un phylactère (avec sans doute le texte d'une prière). Le prince est entouré des membres de sa famille.

Fig. lb) Însoțit de familia sa, Ieremia Movilă își prezintă rugăciunea către Hristos întronat. Filacteriul materializează atât rugăciunea, cât și manuscrisul comandat de domn. Suc. 24, fol. 296, datând din 1607.

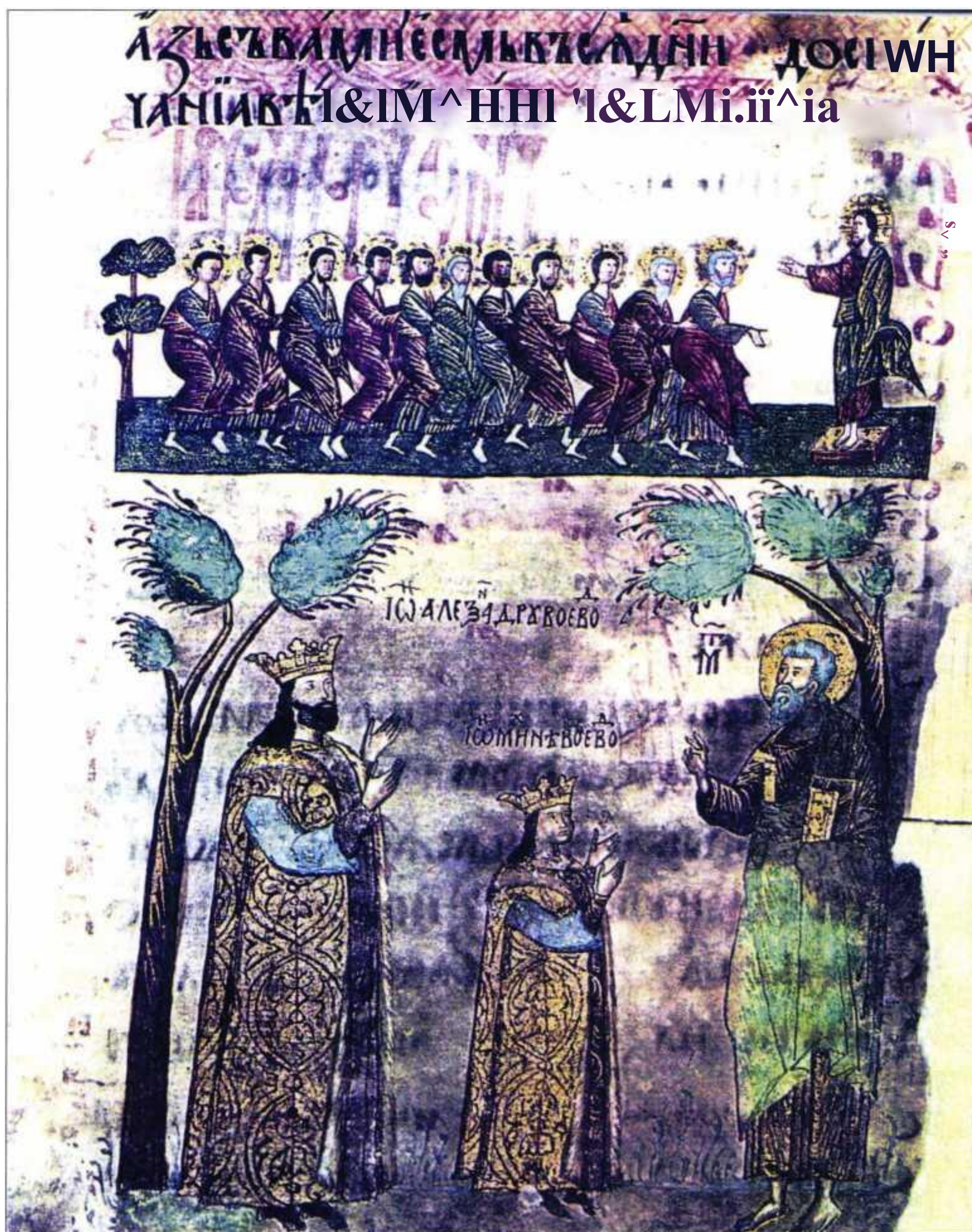

Fig. 2a) Suc. 23, fol. 97v, les princes Alexandru, Mihnea et l'évangéliste Mathieu.

Fig. 2b) fol.l52v, Mihnea si Marc. https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 2c) fol. 238v, detaliu Mihnea (cu Luca).

Fig. 2d) fol. 303v, detaliu Alexandra și Jean.

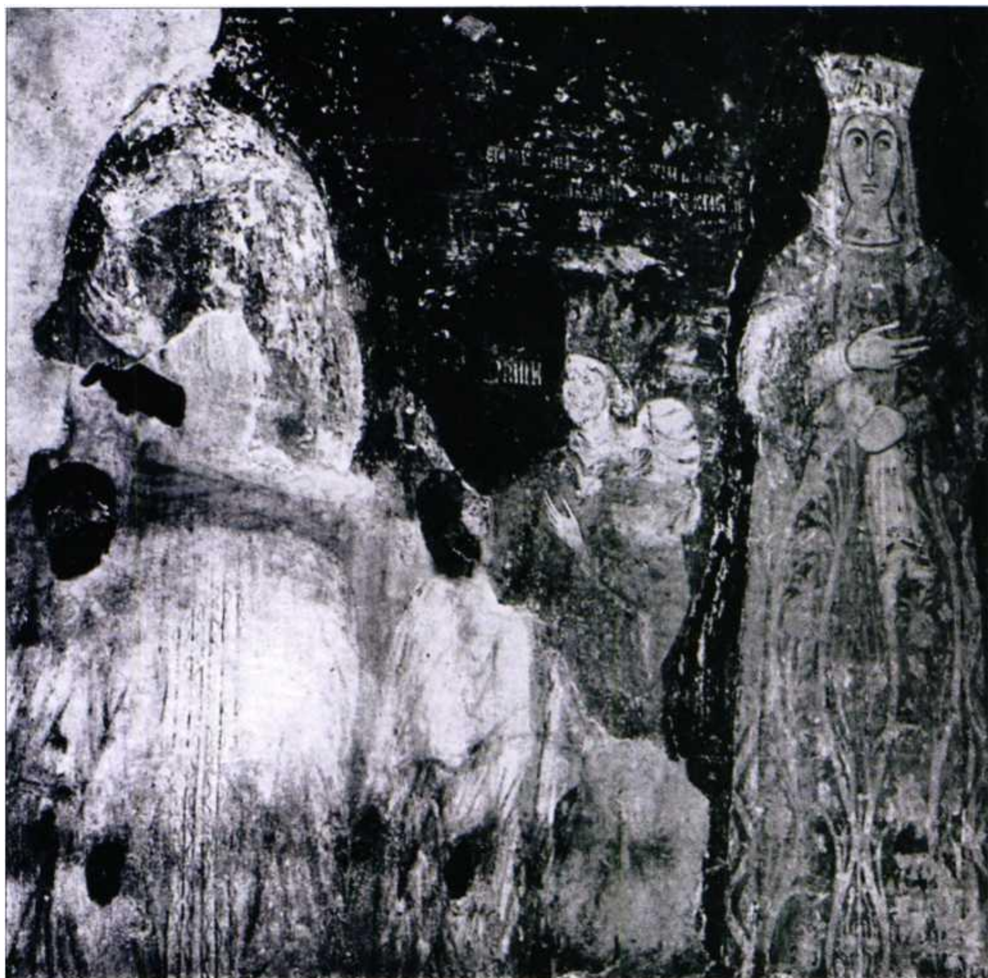

Fig. 3a) Alexandru al II-lea, fiul său și soția sa , naos.

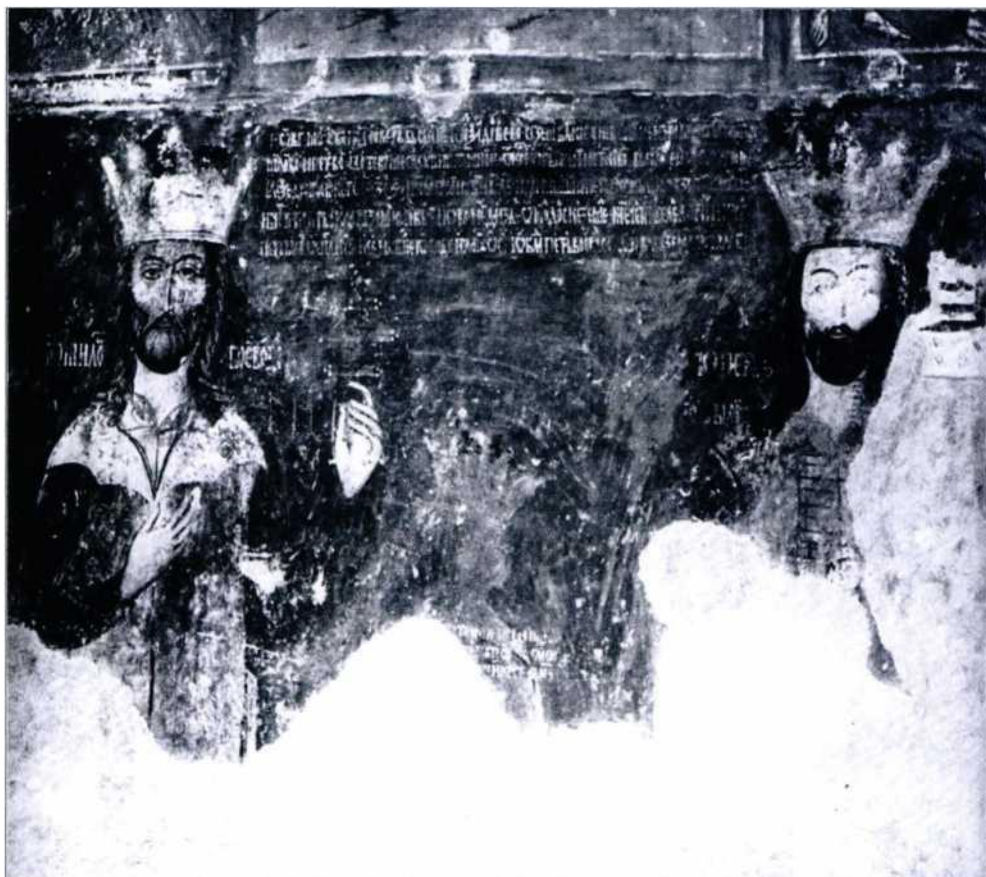

Fig. 3b) Vlad, Miloç și Petru - frații prințului Alexandra a II-a; inscripția, cunoscută sub numele de *Cronica Bucovăfului,* naos.

Fig. 4a-b) fol. 2v Despotul Constantin și cele trei fiice ale țarului

fol. 3 Ioan Alexandru, Theodora și cei doi fii ai lor.

Fig. 5a) fol. 61V Misiunea apostolilor; starețul și Sfântul Matei.

Fig. 5b) fol. 86 v misiunea apostolilor; și țarul și Sfântul Matei.

Fig. 6a) fol. 101 V Înălțarea; Higoumeanul și Sfântul Marcu.

0J-e|E4!6!p-e9940!iq!q//:sdnq

■ojEM jures ja JBSJ aț iuoisuaosyj A ^£j JOJ (q9 Sy

Wiiio y^'r'rMJiYcnjY^jn r»., VUVJJHMZIW .

T.nNULJIIX'HJU WJHIHJVJJ ■ ijj'rYrjHaWInr

VLYjovzT.Mi™'4'J't'nn^nrYiiivn

Fig. 7 fol. 212 V. le tsar et saint Luc.

главыевагге́лїаеже ѿ їѡа́нна:

брацѣ бывшимъ въ кана галилеи:

изгнаныхъ из цр҃кве:

никодимѣ: д о въпрошенїи оучищенїи:

самарѣныни· ѕ о цр҃ни мѫжи:

имѫщїимь л҃и лѣтъ въ недѫзѣ:

пѧти хлѣбѣхъ: о морьсцѣ хожденїи:

рожденнѣмъ слѣпѣ: а҃і о лазари:

помазавшїи г҃а мѵрѡмъ:

ихже рече їоуда: д҃і о ослѧти:

пришедшиихъ еллинѣхъ:

мьвенїи: о оутѣшители:

спрошении тѣле се гн҃ѣ

Fig. 8a) fol. 213v apostoli; higoumeanul și Sfântul Ioan.

itHJifipAV'hrii'rii
***'kKHIll-ї A^HH'k* . ^**

Fig. 8b) fol. 272v apostoli; țarul și sfântul Ioan.

Fig. 9a) fol. 93v Ultima judecată.

H «loLnrjnnrrLitwrnTi-HïürR»
uifUMCAT^iMiûctrT» urinri T r A

AUTK x-'iieo^rrf t'ro \

Fig. 9b) fol. 124 Ultima judecată.

Odată cu creștinismul, Dumnezeu devine principalul donator. El își oferă Fiul pentru a răscumpăra păcatul originar al omului. Hristos își dă viața pentru mântuirea omului. Holocaustele și sacrificiile nu mai sunt necesare în același mod ca înainte de această eră. Astfel, fiecare bun de pe Pământ vine de la Creatorul său, care devine principalul său donator. Pentru a se mântui pe sine, omul trebuie să-L imite pe Hristos, filantropul și evergetul, și să se angajeze în această relație de schimb, dar în care nu poate juca decât rolul secundar și, din moment ce nu poate da niciodată atât cât a primit, va rămâne într-o poziție de subordonare și inferioritate față de Dumnezeu.

Texte liturgice precum *Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur* mărturisesc și ele despre modul de dăruire pentru credincioși:

> „Vin la Tine plecându-mi capul și Te implor, nu-Ți întoarce Fața de la mine și nu mă respinge din numărul copiilor Tăi, ci fă-mă vrednic, păcătosul și nevrednicul slujitor care sunt, să-Ți aduc aceste daruri. Căci Tu ești Cel ce oferi și ești adus, Tu ești Cel ce primești și ești împărțit, Hristoase Dumnezeul nostru…”[228]

Dar darul se regăsește la mai multe niveluri în schimburile socio-religioase. Pe lângă darul „existențial” făcut omului în general, Dumnezeu (Hristos) își poate răsplăti slujitorul credincios cu daruri concrete și, în special, cu darul puterii. După cum se știe, în lumea bizantină, suveranul era cel care dorea să fie garantul credinței. Acesta este motivul pentru care a primit puterea care trebuie exercitată în numele lui Dumnezeu. Și asimilarea primilor împărați cu apostolii este bine cunoscută, ca în cazul lui Constantin și al misiunii sale descrise de Eusebiu. 23 Scrierile sale pot fi adaptate descrierii misiunii apostolilor:

> „Dumnezeu și-a dat puterea... oricui a vrut... I-a chemat fără ca nimic să-i justifice, aparent, alegerea. Le-a dat dragostea Sa și i-a însărcinat cu o misiune...” [M]

Aceasta este și modalitatea de a concepe darul puterii și alegerea unui suveran. Puterea poate fi acordată arbitrar , dar păstrarea ei este o chestiune de merit. Mântuirea prin fapte se aplică și împăratului.

Este clar că aceste texte teologice și liturgice sunt recepționate și interpretate în textele hagiografice. Să luăm un exemplu: Un text interesant din vremea lui Leon al VI-lea cel Înțelept (886-912), cunoscut datorită operei lui C. A. Bourdara, explică lectura darului tocmai în lumina omagiului datorat lui Dumnezeu, a obligației de a restitui ceea ce este primit și de a se gândi la moarte [229]. Sfânta Eufrosina îi inspiră împăratului câteva reguli de comportament.

[228]*Liturgia Sfântului Ioan Gură de Aur,* Paris, Liturgica, 1999, p. 37.

[229]Cf. C. A. Bourdara, „Modelul Bunului Suveran în timpul lui Leon al VI-lea cel Înțelept și viața Sfintei Eufrosina”, *EYV'YXIA. Mélanges offert à Hélène Ahrweiler,* vol. 1, *Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines,* Paris, Publications de la Sorbonne, 1998, pp. 109-117. Iată un citat dintr-unul dintre sfaturi: „1) **acordați-i lui Dumnezeu onoruri fără egal. Motivul special pentru aceasta este că Împăratul este superior în onoruri față de toți ceilalți oameni și, prin urmare, este obligat să acorde aceleași onoruri celui care l-a onorat;** 2) folosiți autoritatea în mod legal...; 3) dați Bisericii partea de onoare care i se cuvine; 4) comportați-vă față de supușii voștri ca față de tovarășii voștri și ca un tată; 7) **fiți prompți în caritate.”** 14) **să studieze Sfintele Scripturi continuu,** atunci când nu are ocupații seculare; 16) **să se teamă de Dumnezeu și să asculte de poruncile Sale;** 17) **să se gândească continuu la moarte și să vorbească despre ea...** Trebuie să-și amintească că nu puterea îl mântuiește pe Împărat, ci doar armele dreptății. În felul acesta va fi aproape de Dumnezeu. (p. 113 și următoarele).

Gestul de a comanda manuscrise ar putea fi, așadar, interpretat nu doar ca un angajament de a studia Sfintele Scripturi conform sfatului sfintei, ci și de a contribui la răspândirea și cunoașterea lor, precum și acela de a se reprezenta pe sine într-un context funerar și escatologic - ca răspuns la recomandarea ei de a se teme de Dumnezeu și de a se gândi mereu la moarte. Astfel, sensul atribuit de obicei darului ca „dar pentru mântuirea sufletului” s-ar putea referi tocmai la această anxietate perpetuă față de moarte, așa cum este predicată explicit în discursul menționat anterior. Acest text este o mărturie valoroasă despre mentalitatea vremii, despre *relația* pe care suveranul trebuia să o întrețină cu viața de apoi și ne permite să revenim la sensul primar al schimbului.

De asemenea, mi se pare că utilizarea *politică* a imaginilor, dacă ar fi necesar să se separe politicul de religios, este doar secundară chiar și în cazul suveranului [230]. A presupune că suveranul (sau anturajul său) ar putea încerca *să-și stabilească* puterea prin imagini pare exagerat. Suveranul avea o legitimitate pe care nicio imagine nu o putea garanta. Pe de altă parte, imaginea putea *arăta* relațiile particulare dintre suveran și Dumnezeu în căutarea puterii pe pământ și a mântuirii în viața de apoi. În aceste relații supranaturale, darul joacă un rol complet central și fundamental. Prin urmare, tocmai am analizat sensul general al darului creștin și actualizările sale prin imagini concrete pe termen lung. Fie că sunt inovatoare sau, dimpotrivă, mai puțin inventive, imaginile poartă toate o speranță de mântuire, în special prin dar. Formal, această speranță este exprimată în moduri diferite, dar, în cele din urmă, fasciculele semantice se reunesc la bază: primului dar al lui Dumnezeu îi corespunde o serie de acte care îl angajează pe destinatarul acestui prim dar. Reprezentările și inscripțiile dezvăluie în felul lor aceste relații de dar și contra-dar. Ființa umană - și cu atât mai mult suveranul - se freacă de divinul sau de sfântul într-un spațiu foarte particular, care este atât *V imago* , cât și *Veikôn.*

[230]De asemenea, știm din lucrările mai recente ale unor istorici precum J. Le Goff că nu ar trebui să separăm politica de religie în acest moment, deoarece cele două aspecte sunt legate.

CÂTEVA NOTE DESPRE ÎNCEPUTURILE RELAȚIILOR DINTRE ȚARA MUNĂRESCĂ ȘI MĂNĂSTIREA CHILANDAR DE PE MUNTELE ATHOS

RADU G. PĂUN

Acest articol încearcă să clarifice relația dintre Țara Românească și Mănăstirea Chilandar de pe Muntele Athos. Este realizată o reevaluare critică a documentelor și lucrărilor pe această temă pentru a reconstitui contextul care a permis transferul patronajului asupra Chilandarului de la Mara Brankovic la principii valahi.

Importanța Muntelui Athos pentru spiritualitatea ortodoxă și pentru dezvoltarea relațiilor interconfesionale în regiunea balcanică nu mai trebuie demonstrată [1.] În acest context, problema relațiilor Sfântului Munte cu țările române, subiect care a dat naștere la o serie de studii aprofundate [2], merită încă să fie reluată și privită cu o privire proaspătă, care să examineze cu atenție toată documentația disponibilă.

Cazul care ne va preocupa aici și din care vom prezenta doar câteva aspecte specifice, este deosebit de interesant: este singura situație cunoscută în care transferul patronajului către o mănăstire athonită este efectuat în mod explicit și confirmat printr-un document oficial. Mai mult, așa cum s-a mai observat, patronajul muntean al lui Chilandar prezintă o continuitate remarcabilă, ceea ce confirmă interesul principilor valahi pentru „marea lavră sârbească" și respectul pe care aceștia l-au putut arăta față de o datorie venită de foarte departe [3].

[1] O primă versiune a acestui text a făcut obiectul comunicării noastre la ședința Comisiei Mixte de Istorie Româno-Bulgară, „Ortodoxie și catolicism în Europa de Sud-Est", București, Institutul de Studii Sud-Est Europene, 10 septembrie 2007.

[2] N. lorga, « Muntele Athos în legătură cu țerile noastre », *Analele Academiei Române, Memoriile Secției Istorice,* Ilème série, XXXVI, 1914 ; Th. Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile de la Sfântul Munte Athos,* Sibiu, 1941 ; P.Ș. Năsturel, « Aperçu critique des rapports de la Valachie et du Mont Athos des origines au début du XVIe siècle », *RESEE,* II, 1-2, 1964, pp. 93-126 ; *Idem, Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XVIe siècle à 1654,* Rome, 1986. Nous n'avons pas pu consulter le livre d'I. Moldoveanu, *XvpPoXij crnjv iaropia nov axéoEtovfiETaÇP tâvpovpaviKâv xmpâv icai rov 'Ayiov "Opovç (1650-1863),* Thessalonique, 1999.

[3] E. Turdeanu, « Legăturile românești cu mănăstirile Hilandar și Sfântul Pavel de la Muntele Athos », *Cercetări literare,* IV, 1940, pp. 60-113 ; P.Ș. Năsturel, « Sultana Mara, Vlad Vodă Călugărul și începutul legăturilor Țării Românești cu mănăstirea Hilandar (1492) », *Glasul Bisericii,* XIX, 5-6, 1960, pp. 498-502 ; I.R. Mircea, « Relations culturelles roumano-serbes au XVIe siècle », *RESEE,* I, 1, 3-4,

Rev. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 151-164, Bucarest, 2008

Momentul fondator a fost considerat mult timp a fi hrisobula emisă de prințul Vlad Călugărul (1482-1495) în noiembrie 1492[4], prin care acesta a acceptat și asumat funcția de nou ctitor al Chilandarului după moartea Marei Brankovic și a surorii sale, Cantacuzena. Să reamintim pe scurt conținutul acestui act.

După un lung preambul despre milă și datoria celor puternici ai acestei lumi de a dispune bine de bogățiile cu care Dumnezeu le-a dăruit, principele, împreună cu fiii săi Radu (viitorul Radu cel Mare, 1495-1508) și Mircea, își afirmă bunele și sincerele dispoziții față de „bisericile divine” care erau sărăcite „din cauza păcatelor noastre”, pierzând ocrotirea „celor mai pioși domni și scribi de altădată”. Acesta era într-adevăr și cazul lui Chilandar, care devenise „orfan de preacinstita domnie sârbească și de binecuvântații scribi”. Mănăstirea ajunsese în sfârșit la „preapioasa Doamnă și Împărăteasa Mara”, care ajunsese deja la „binecuvântatul ei sfârșit” în momentul redactării documentului. În timpul vieții, ea îl rugase pe principe „să nu abandoneze mănăstirea, să o vegheze, să o prețuiască și să devină acolo un nou scrib”. Țarița *îi* lăsase astfel moștenire lui Vlad drepturile și îndatoririle sale asupra Chilandarului, transfer care a avut loc deoarece Mara îl iubise pe prințul Vlad „în loc de copiii ei”. Din acest motiv, prințul a aderat „din toată inima” la criptoratul sfintei mănăstiri, „după binecuvântata adormire a menționatei preacinstite și binecuvântate Doamne și Împărătesă și a mamei noastre Mara, precum și a surorii sale, Doamna Kantakouzina”. Prin urmare, prințul s-a angajat să asigure subzistența materială a lavrei sârbești, „atâta timp cât suntem în viață și fie ca Dumnezeu să ne placă să posedăm ceea ce Domnul însuși ne-a încredințat”. Și, continuă Vlad, „fie ca fiii noștri să facă la fel după moartea noastră, atâta timp cât Domnul Dumnezeu îi ține în viață și”.

1963, pp. 377-419; P.Ș. Nasturel, „Aperçu…”, pp. 108-114; *Idem, Le Mont Athos* .... pp. 125-137; B. Bojovic, „Muntele Athos și romanii lui Petre Năsturel și documentele timpurii muntene ale lui Chilandar”, *Balcanica,* XVIII-XIX, 1997-1998, p. 393-402; Al. Fotié, *Ceenui Popa tt Xti.iandap y OcMdHCKOM uapcinoy (XV-XVII oeK),* Belgrad, 2000, mai ales pp. 194-203 ; B. Bojovic, „Chilandar și Țările Române. Continuitate liturgică și instituțională în actele timpurii (secolele al XV-lea-al XVII-lea)”, în I. Cândea, P. Cernovodeanu, Gh. Lazarus (eds.), *Închinarea lui P.Ș. Năsturel la 80 de ani,* Brăila, 2003, pp. 141-149; *Idem,* „Continuitatea unei instituții caritabile din Evul Mediu (secolele al XV-lea -al XV- lea) ”, în I. Biliarsky, R. G. Păun (eds.), *Cultele sfinților suverani și sfinților războinici și ideologia puterii în Europa Centrală și de Est* (Colocviu, Colegiul Internațional al Europei, București, Colegiul Internațional de Studii Avansate, 17 ianuarie 2004), București, 2007, pp. 105-134. Cel mai recent și sistematic studiu aparține lui B. Bojovic și P.Ș. Năsturel, « „Fundamentele dinastice ale Muntelui Athos. De la dinastiile sârbe și sultanatul Mara la principii români”, *RESEE,* XLI, 1-4, 2003, pp. 149-175.

[4] Documentul a fost publicat de mai multe ori, cf. P.Ș. Năsturel, *Le Mont Athos ...,* p. 125-127; B. Bojovic, P.Ș. Năsturel, «Les fondations dynastiques ...», p. 165. Primul care a dat o ediție completă a fost istoricul iugoslav Dj. Sp. Radojéié (în *Arhivist,* 2, 1955, p. 8-9); primul istoric român care a comentat-o a fost E. Turdeanu, «Nouveaux documents concernant les dons Roumanies au moine de Hilandar au Mont Athos», *Revue des Etudes Roumaines,* III-IV, 1955-1956, pp. 230-232; ne vom referi aici la ediția *Documenta Româniae H istorica. B. Țara Românească* (denumită în continuare *DRH, B),* I, București, 1966, doc. 235, pp. 377-380 (original slav și traducere românească); vezi și IR Mircea, „Relații culturale ...” (doar textul original).

„în puterea părinților și strămoșilor lor, acordate de Dumnezeu.” Finalul documentului se adresează altor potențiali succesori, amintind de răsplata cerească ce îi așteaptă dacă „completează, respectă și ratifică această hrisobulă”. Lunga serie de acte de donație care aveau să urmeze arată clar că prevederile lui Vlad Călugărul au găsit un răspuns foarte favorabil în rândul succesorilor săi. De remarcat că actul din 1492 nu conține blestemele care erau obișnuite pentru acest tip de document [5].

În afară de principele valah și cei doi fii ai săi, personajele menționate în crisobulă sunt

cele două fiice ale despotului sârb Djuradj Brankovic (1427-1456). Mara, copilul unei prime căsătorii, a fost căsătorită cu sultanul Murad al II-lea, căruia i-a supraviețuit până în septembrie 1487, exercitând în acest timp tutela asupra locurilor sfinte de la Muntele Athos, și în special asupra Chilandar și Sfântul Paul [6]. Cealaltă, Ecaterina, numită „Kantakouzina”, fiică din a doua căsătorie, cu Irene Kantakouzène, fusese soția magnatului maghiar Ulrich de Cilly, care a murit în 1456; după 1469, s-a alăturat surorii sale la curtea din Jezevo, unde a trăit până în jurul anilor 1490-1491 [7].

Crisobula din 1492 a fost comentată de numeroase ori de către istorici și nu vom insista asupra ei. Profităm de ocazie doar pentru a oferi o clarificare suplimentară asupra unui aspect specific al vocabularului diplomatic. Unii autori (P.Ș. Năsturel, LR. Mircea, M. Cazacu [8], etc.) au crezut că au găsit în actul din 1492 o dovadă irefutabilă a unei adoptări efective a principelui valah de către *țariță.*

[5] Despre rolul lor în crisobulii valahi, vezi Cristina Codarcea, „Blestemul în documentele antice din Țara Românească (secolele XIV - XVI)”, *RESEE,* XXXII, 1-2, 1994, pp. 54-61, text extras din cartea sa, *Societate și putere în Țara Românească (1601-1654). Între obicei și drept,* București, 2002.

[6] Personalitatea Mara Brankovié este clar obiectul atenției poveștilor; va fi imposibil de citat toate lucrările aici ont été consacrés; voir pourtant Ruza Ôuk, «Uapwita Mapa», *HcinopujcKU mconuc,* XXV-XXVI, 1978-1979, p. 95-115; *Ditto,* « IloBejba iiapnne Mape MaiiacrnpnMa Xmiatiaapy H CU. Ilaujiy », *Ucmopujcini mcontic:,* XXIV, 1977, p. 103-116; V. BoSkov, «Mapa EpaiiKouuh y rypcKHM aoKyMCHTHMa m Caere Tope », *Xu.iaitdapcKU aßopmiK,* 5, 1983, p. 189-214; et les références fournies par B. Bojovic, P.Ș. Năsturel, « Les foundations dynastiques ... », déjà cité.

[7] Istoricii nu s-au pus de acord asupra datei morții sale: 1489, Pr. Babinger, *Mehmed Cuceritorul și timpul său,* Princeton, 1978, p. 389; «în jurul anului 1490», DM Nicol, *Familia bizantină a lui Cantacuzen (Cantal Cuzen) cca. 1100–1460,* Dumbarton Oaks, 1968, p. 218; 1490, M. Spremié, *Ăecnoni ßypap Bpaiitcoaiili u itwotio do6a,* Belgrad, 1994, genealogia Brankovié , p. 563; „autorul anului 1490”, V. Demetriades, Elisabeth A. Zacahariadou, „Doamnele sârbe și călugării athoniți ”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgelnandes,* 84, 1994, pp. 35-53, ici. p. 38; „înainte de începutul lui decembrie 1491”, Al. Fotic, « Despina Mara Brankovic și Hilandar. „Între dorit și posibil”, în vol. *Oca.u aetfoea Xtuiandapa. Hcmopuja, dyxoaiiii tKUBom, Ktwnceeiiocinii, yMenutocni u apxtutuîKmypa,* Belgrad, 2000, pp. 93-100, nr. 97; 1490-1491, 1492, și apoi „în jurul anului 1492”, conform lui B. Bojovié, P.Ș. Năsturel, „Fundamentele dinastice...”, p. 165, p. 155 și următoarele 153, respectiv. Ultimele două date sunt absolut inacceptabile, vezi mai jos.

[8] „Cancelaria principatelor muntene şi moldoveneşti (sec. XIV - XVIII)”, în Chr. Hannick (coord.), *Kanzleiwesen und Kanzleisprachen im östlichen Europa,* Köln-Weimar-Viena, 1999, pp. 87-127, aici p. 110.

și, în ciuda câtorva rezerve deja exprimate, această opinie continuă să fie autoritară [9]. Or, este de mult stabilit că vocabularul de rudenie a fost folosit constant în Evul Mediu și în perioada modernă pentru a exprima relații de putere și prestigiu [10]. Să reamintim aici doar „familia de principi” bizantină [11] și faptul că principii moldoveni și valahi se numeau adesea reciproc „frați”. Mai mult, când se adresează Marei, sultanul Baiazid al II-lea o numește „mama mea” sau „bunica mea” [12], deși nu era fiul sau nepotul ei real, știind că căsătoria Marei cu Murad al II-lea a fost o căsătorie „albă” și, prin urmare, fără nicio posteritate [13]. Tatăl lui Baiazid, Mehmed al II-lea, o numise pe Mara în aceiași termeni în 1459 [14].

Relațiile de putere dintre stăpân și vasalul său sunt adesea exprimate prin același vocabular. În afară de cazurile citate de B. Bojovic și P.Ș. Năsturel, inclusiv, de exemplu, apelativul de „fiu” pe care sultanul Selim al II-lea îl acordă principelui muntean Alexandru al II-lea Mircea (1568-1577), merită să atragem atenția asupra cuvintelor, repetate de mai multe ori, ale principelui moldovean Bogdan al II-lea (1449-1451) adresate lui Ioan de Hunedoara : „preaiubitul nostru părinte și stăpân (în sensul de stăpân)” (NMUCMI)

[9] P.Ș. Năsturel, *Muntele Athos* ..., p. 127, nota 6, pp. 306, 330 etc. B. Bojovié și P.Ș. Năsturel ezită în ceea ce privește sensul care trebuie atribuit cuvintelor principelui Vlad, vezi „Fundamentele dinastice ...", deja citat, pp. 166-167, respectiv 173; un ton mai ferm împotriva adoptării propriu-zise, la sfârșitul articolului, p. 175. Împărtășim această ultimă interpretare; ideea unei cercetări care se concentrează asupra vocabularului actelor otomane adresate principilor vasali ni se pare, de asemenea, foarte promițătoare.

[10] Quelques références seulement : J. Boissevain, «Patronage in Sicily », *Man,* ns, 1, 1966, pp. 18-33; ER Wolf, „ Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations in Complex Societies ", în M. Banton (ed.), *The Anthropology of Complex Societies,* Londra, 1966; Sharon Kettering, „ Mecenat și rudenie în «Franța modernă timpurie », *French Historical Studies,* 16,2, 1989, pp. 408-435.

[11] Codificat de Cartea *Ceremoniilor* de Constantin Porphyrogenitus, vezi G. Ostrogorski, „ Die byzantinische Staatenhierarchie", *Analele Institutului Kondakov,* VIII, 1936, p. 41-61 (retipărit în colecția sa, *Zur byzantinischen Geschichte,* Darmstadt, 1973, p. 119-141); *Idem,* „Împăratul bizantin și ordinea mondială ierarhică ", *The Slavonia and East European Review,* XXXV, 1, 1956, pp. 1-14; pr. Dölger, „Die Familie der Könige in Mittelalter", *Historisches Jahrbuch,* 60, 1940, pp. 397-420 (retipărit în colecția sa, *Byzanz und die europäische Staatenwelt,* Ettal, 1953); A. Grabar, „ Dumnezeu și „Familia prinților" prezidată de împăratul bizantin ", *Harvard Slavic Studies,* II, 1954, pp. 117-123. Rețineți că țarul bulgar , de exemplu, a fost numit uneori „fiu" de către *basileus,* cf. Hélène Ahrweiler, *Ideologia politică a Imperiului Bizantin,* Paris, PUF, 1975, pp. 47 și următoarele; Vasilka Tăpkova-Zaimova, „Ideea bizantină a unității lumii și a statului bulgar", *Buletinul AIESEE,* III, 1969, pp. 291-298; vezi și I. Al. Biliarsky, *Hierarchia. Ordinea sacră. Studiu al spiritului roman,* Fribourg (Elveția), 1997.

[12] Actele din 1485-1486, publicate de V. BoSkov, „TypcKH jiOKyMCiira o Ma pu lipaiiKoimli", *noMinuiKa,* 3, 1977; cf. Rula Cuk, „Llapnna Mapa ", deja citat, p. 82. Franz Babinger consideră că aceasta este o preluare din ceremonialul bizantin antic; vezi discuția din Ruza Ôuk, *op. cit.,* pp. 82-83.

[13] O mărturie târzie atestă folosirea aceluiași nume de către Stepalin, unul dintre prietenii apropiați ai Marei; este o notificare din *partea celui mai îndemânatic* din 1570-1571, care cuprinde date din 1536. Anunţul este publicat de M. Vasié în vol. *Kpyuiewtu Kpo3 aetcooe,* Kroulevac, 1972, p. 71-72 și comentat de Ruza tuk, *op. cit.,* p. 83; vezi și B. Bojovié, P.Ș. Năsturel, „Despre temeliile dinastice...", p. 159 și 175.

[14] *Ibidem,* p. 154.

MAOMB fOAHTtA H r[tA]Ni) în textul tratatului de vasalitate din 1450, la 5 iulie. Documentul oferă, de asemenea, o idee precisă despre relația dintre vocabularul de rudenie și vocabularul de putere: „astfel încât Majestatea Sa (ero r[ocnoACT]8o) să fie ruda și stăpânul nostru (JIOAMTSAI H r[ocnoAH]Hi) și [astfel încât] să fim pentru Majestatea Sa în locul unui fiu și al unui slujitor (si CHA M®TO H CASCA), „toată viața noastră, și el, tot așa, să ne fie nouă tată și domn iubit (A^CH fOAHTêAi H r[wnoAH]Ni), toată viața noastră [231]." În mod similar, când vorbește despre pretendentul Mircea (fiul lui Călțuna și bastard al lui Vlad Țepeș) pe care voia să-l impună ca domn în Țara Românească, domnitorul moldovean Ștefan cel Mare (1457-1504) îl numește „fiu" și nu „frate", așa cum se obișnuia între egali [232].

Ni se pare, așadar, un fapt bine stabilit că, numind-o pe Mara Brankovic „mamă" și specificând că el însuși acționează „în locul fiilor ei", Vlad Călugărul nu se referă în niciun fel la adopția sa de către Mara, ci își exprimă respectul pentru o persoană în vârstă, fiica unui despot sârb și văduva unui sultan otoman, bunicul domnului de atunci al Țării Românești.

[231] Vezi ediția dată de Gh. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi (sfârșitul sec. X- începutul sec. XVI),* București, 1974, pp. 284—285.

[232] Cf. L. Șimanschi, «Ștefan cel Mare domn al Moldovei și Țării Românești », dans le voi. *Ștefan cel Mare și Sfânt (1457-1504). Portret în istorie,* Sfânta mănăstire Putna, 2003, p. 436 (1ère publication dans *Cronica,* Iași, XXX, 7 (1411), 1-15 avril 1995, p. 7 ; voir aussi N. lorga, *Scrisori de domni,* nouvelle édition par Ruxandra Mihăilă, Editura Eurosong & Book, 1999, p. 136.

În ceea ce privește cronologia relației dintre Țara Românească și Mănăstirea Chilandar, aceasta a fost semnificativ reconsiderată după descoperirea unui *nisan,* emis de sultanul Bayezid al II-lea între 5 și 14 octombrie 1481 și editat de osmanistul iugoslav Vanco Boskov [233]. Documentul în cauză, comentat de mai multe ori de atunci, trebuia să consfințească o cerere a principelui valah Basarab cel Tânăr sau Țepeluș (1477-1482) privind ușurarea obligațiilor fiscale care revin Mănăstirii Chilandar. Aceasta este prima intervenție de acest fel de care avem cunoștință. Documentul precizează în mod explicit că „mănăstirea numită Chilandar este legată de voievodul valah" și redeschide problema transferului patronajului asupra acestei mănăstiri de la Mara Brankovic, pe atunci în viață și încă influent la Curtea Otomană, către principii valahi. Acum, este cu adevărat de neconceput ca Țepeluș să fi putut avea o astfel de inițiativă fără acordul, dacă nu chiar sprijinul, lui Mara. Trebuie, așadar, să vedem în acest act, istoricii sunt de acord asupra acestui lucru, dovada relevantă a unei prime încercări de transfer al patronajului

era deja în desfășurare *înainte de* octombrie 1481 și că beneficiarul ales de Mara era într-adevăr Țepeluș, vărul și rivalul lui Vlad Călugărul [234].

Data nisanului *emis* de Baiazid al II-lea necesită însă câteva observații minore. După ce a câștigat puterea prin intervenția militară a puternicului său vecin moldovean, Ștefan cel Mare (1477), Țepeluș a schimbat tabăra la un an sau doi după instalarea sa pentru a se alătura cauzei otomane. Pe 8 iulie 1481, a trebuit să suporte consecințele alegerii sale: a intrat în Țara Românească pentru a impune un principe loial luptei antiotomane, Ștefan a zdrobit trupele lui Țepeluș și l-a instalat ca principe pe Vlad Călugărul, noul său protejat. Victoria nu a fost însă completă: în august, Țepeluș se afla încă la București, unde este găsit și în noiembrie. Abia între februarie și martie 1482 a dispărut, asasinat, se spune, de o facțiune a boierilor [235].

În acest context, pare foarte greu de crezut că, prins cum se afla într-un război care amenința să-l deposedeze de putere, Țepeluș a avut de fapt timpul și dispoziția de a interveni pe lângă Poartă într-o chestiune care nu era decisivă pentru cauza sa. Prin urmare, este aproape imposibil ca intervenția sa să fi avut loc între iulie și octombrie 1481 și este mai bine să o datăm spre începutul domniei lui Bayezid al II-lea, care a început la 20 mai 1481. În acest caz, putem avea de-a face fie cu o cerere care viza confirmarea unui privilegiu anterior, acordat cu

[233] „4oKyMCiiTM Eaettrra II D Xujianaapy (Citera Popa)", *flpuMnuu sa opueunuuitiou fiiL.rio.iioeu.ja.* 31, 1982, p. 138-143; vezi și Al. Fotic, *Coeina Copa* ..., p. 194-195; B. Bojovic, „Chilandar și Țările Române..."; bibliografia completă la *Idem,* P.Ș. Năsturel, „Despre fundamentele dinastice...", p. 160, nota 54; vezi și pp. 166-168; referința la un *nisan* din 1480 (p. 168) este cu siguranță doar o greșeală de tipar; acesta este și actul otoman din 1481.

[234] Cei doi prinți provin din ramuri rivale ale aceleiași dinastii. Țepeluș a fost (sau pretindea că este) fiul prințului Dan al II-lea (1420-1431, cu întreruperi), în timp ce Vlad Călugărul a fost fiul lui Vlad al II-lea numit „Diavolul" (1436-1442; 1443-1447). Dan al II-lea și Vlad Diavolul erau veri, tații lor (Dan I, 1383-1386 și Mircea I spune „cel Bătrân", 1386-1418) fiind frați, vezi D. Pleșia „Genealogia Basarabilor, sec. XII-XVII", anexă genealogică la vol. *10, Mircea marele voievod domn.* ..., publicată de Asociația Culturală „Nicolae Bălcescu ", Rm. Vâlcea, 1986. Trebuie spus, însă, că cronologia și descendența primelor generații ale domnitorilor vâlaci sunt departe de a fi complet asigurate, vezi, de exemplu, D. Barbu, „ Umbra lui Mircea la Cozia. Ipoteza genealogică ", *Arhiva Genealogică,* 1, 1-2, 1994, pp. 17-27.

[235] Cf. L. Řimanschi, *op. go.* ; Ș. Papacostea, «Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare», în voi. *Ștefan cel Mare și Sfânt ...,* deja citat, p. 517-556 (ediția I, *Revista de History,* 35, 7, 1982, p. 607-638); B. Bojovic, P.Ș. Năsturel, « Des fondations dynastiques ... », p. 166-168.

mult timp în urmă de Mehmed al II-lea și pe care principele valah dorea să-l reînnoiască de către noul sultan [236], fie cu o intervenție în speranța obținerii unei „favoare” din partea suzeranului nou instalat, așa cum se întâmpla adesea la începutul unei domnii. Lentoarea obișnuită a birocrației otomane , care, fără îndoială, avea de rezolvat chestiuni mult mai importante după moartea Cuceritorului, a făcut ca rezoluția favorabilă să nu fie promulgată decât în octombrie, când [237]steaua lui Țepeluș era deja în declin. Oricare ar fi cazul, este perfect plauzibil

că existase o înțelegere între Mara și Țepeluș , care pecetluia transferul tutelei asupra lui Chilandar către principele muntean.

De asemenea, merită menționat faptul că un document otoman ulterior *(hüccet) , din ianuarie 1492 (deci anterior hrisobulei emise de Vlad Călugărul), și încă un altul, din 1513, acesta din 1513, care rezumă un ordin sultanic emis în 1481, se referă la patronajul comun al celor doi principi în cauză. Astfel, conform ambelor documente, Mănăstirea Chilandar ar fi aparținut sau ar fi depins de* Țepeluș, Vlad (Călugărul) și „strămoșii lor” [238]. În această logică, rivalitățile dintre diferitele ramuri ale dinastiei muntene au fost șterse, iar dinastia însăși a dobândit o unitate pe care nu o poseda în realitate, o unitate ideală care ignora complet conflictele și „rupturile”. Țepeluș și Vlad, dușmani jurați în viața lor reală, sunt aici reținuți și asociați pentru ceea ce semnificau la nivel juridic, singurul nivel care conta pentru emitenții celor două acte [239]. Prin urmare, este destul de evident că pentru Poarta Otomană diferitele ramuri rivale ale dinastiei muntene erau una singură și că aceasta din urmă era deja considerată implicată în mod legitim în treburile chilandarinilor. Mai mult, prin referirea la strămoși, „scurta istorie” a relațiilor, care abia depășea un deceniu (1481-1492), se transforma brusc într-o „istorie lungă”, ale cărei începuturi se pierdeau în umbra timpului. Era o modalitate de a afirma că aceasta era o realitate juridică deja bine stabilită și de a confirma un drept (de patronaj, în acest caz specific) întărit de senioritate.

Dispariția lui Țepeluș a lăsat-o astfel pe Mare singura tutore a lui Chilandar și trebuie să fi marcat o reorientare a opțiunilor sale. Dar nu știm nimic despre intervalul 1481-1487, în afară de faptul că ea a intervenit personal într-o dispută privind proprietatea dintre Lavra Sârbească și cea de la Zographou, între 1485 și 1486, deci cu doar unul sau doi ani înainte de moartea sa [240]. Prin urmare, este plauzibil ca la acea vreme alegerea viitorului tutore al lui Chilandar să nu fi fost încă făcută [241].

[236]Aceasta nu era nimic neobișnuit; vezi exemplul oferit de Elizabeth A. Zachariadou, „Documente otomane din Arhivele lui Dionysiou (Muntele Athos) 1495-1520”, *SOF,* XXX, 1971, pp. 1-35, în special p. 29 (venirea lui Selim I ⁾.

[237]Vezi concluziile articolului lui G. Veinstein, în volumul pe care l-a coordonat, **Soliman Magnificul și timpul său**, Paris, 1992.

[238]Al. Fotic, *Ceenia ropa* .... p. 196, acte din 1492 și 1513.

[239]Această observație poate fi făcută și pentru actele princiare de donație. Citindu-le pe rând, s-ar putea crede că avem de-a face cu o singură familie domnitoare, unde moștenirea și succesiunea merg armonios împreună, ceea ce nu era cazul în realitate.

[240]Ruza Cuk, „UapHita Mapa ”, deja citat, pp. 90-92; Al. Fotié, *Cnenui ropa ...,* p; 184; B. Bojovié, P.Ș. Năsturel, „Cetele dinastice…”, p. 160.

[241]Declarația călugărului Isaija de Chilandar, care a mers în Rusia în 1489 și a declarat că mănăstirea Chilandar aparținea „regelui sârb” (vezi ediția lui Berthe de Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient,* I, 1, Geneva, 1889, aici p. 263), nu ar trebui să fie surprinzătoare (vezi observațiile lui P.Ș. Năsturel, *Le Mont Athos*

acțiune fie din partea lui Vlad Călugărul, care domnise din februarie-martie 1482 și care, în plus, părăsise și el tabăra lui Ștefan pentru a deveni vasal al sultanului (1484) [242]. Abia în iunie 1487, principele valah a acordat primele donații mănăstirilor athonite: în acest caz, acestea erau Philotheou și Rossikon [243], dar în aceste cazuri el continua probabil gesturile pioase ale fratelui său vitreg, Vlad Țepeș [244].

Intervalul 1491-1492 a fost crucial. Dacă intervenția în favoarea lui Kutlumus (1491), sancționată favorabil de Sultan, este logică, deoarece a vizat „lavra valahă” prin excelență [245], crisobula din noiembrie 1492 pare a fi un act destul de neașteptat. Ceva trebuie să se fi întâmplat tocmai în acel moment și la acest aspect vrem să ajungem.

În afară de existența unui acord, verbal sau nu, între moștenitoarele familiei Brankovic și principele valah, care a precedat transferul de patronaj oficializat în 1492, călugării din Chilandar s-au confruntat cu unele evenimente destul de neplăcute. Prima persoană responsabilă pentru acest lucru a fost, se pare, Maria-Jelena, nepoata celor două surori, care nu a ezitat să hărțuiască anumiți călugări apropiați curții din Jezevo pentru a recupera, spunea ea, proprietăți care aparținuseră mătușilor sale [246]. *Kralitsa Hatun bint-i Despot Lazari,* așa cum era numită în documentele otomane, era fiica cea mare a lui Lazar Brankovic, despot al Serbiei sub suzeranitate otomană (1456-1458), el însuși fiul despotului Djuradj. Lazar o căsătorise cu Stefan Tomasevic, ultimul rege al Bosniei, executat de otomani în 1463. [247]Kralitsa nu a fost deloc acceptată de athoniți, care o considerau „femeie” .
„rea”, și pe bună dreptate. Între 1475-1476, ea a mers până acolo încât a acuzat-o pe

..., pp. 126-127, nota 7). Actul de transfer al patronajului asupra Chilandarului către Vlad Călugărul datează abia din noiembrie 1492, în 1489 Cantacuzenul era încă în viață, iar Brankoviéșii și-au continuat cariera politică sub protecția lui Matei Corvin, regele Ungariei. Credem că Isaija se referă aici la trecutul dinastic sârbesc și la calitatea fundației dinastice (regale) a Chilandarului, vezi B. Bojovié, „Chilandar și Țările Române. Continuitate liturgică și instituțională...”, deja citat; *Ibid.,* P.Ș. Năsturel, „Despre fundamentele dinastice...” Aceasta poate arăta și că decizia lui Mara nu fusese încă luată, altfel călugării, care erau direct interesați, ar fi știut despre ea.

[242] Ș. Papacostea, « Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare », déjà cité.

[243] *DRH. B,* 1, doc. 202 et 203, pp. 323-326 et 326-328 ; cf. P.Ș. Năsturel, *Le Mont Athos* .... pp. 225-226, respectivement 276.

[244] Voir les suggestions d’A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII,* Bucarest, 1983, p. 156, note 63. Cette hypothèse est résolument rejetée par P.Ș. Năsturel, « Aperçu ... », pp. 106-107 ; Idem, *Le Mont Athos* .... pp. 225-226 et 275-276.

[245]Actul care consacră această intervenție a principelui valah, firman al lui Bayezid al II-lea, este datat între 29 iunie și 7 iulie 1491, vezi P. Lemerle, P. Wittek, „Cercetări privind istoria și statutul mănăstirilor athonite sub dominație turcească”, *Archives d'histoire du droit oriental,* III, 1947, pp. 411-472; vezi și traducerea publicată de P. Lemerle în *Actes de Kutlumus* (Arhivele Athosului II), ediție nouă revizuită și extinsă, Paris, 1988 (prima ediție datează din 1945), aici pp. 234-235 (Să observăm precizia editorului că cererea lui Vlad Călugărul trebuie datată cu mult înainte de data firmanului de acceptare). Vezi și P.Ș. Năsturel, „Aperçu ...”, p. 111; *Idem, Muntele Athos...,* pp. 59-60; B. Bojovic, P.Ș. Năsturel, *op. cit.,* pp. 168-169.

[246]Vezi, de exemplu, Dj. Sp. Radojéic, „Un Byzantin écrivain serbe: Démetrius Cantacuzène”, *Byzantion,* XXIX-XXX, 1959-1960, pp. 77-87 ; V. Demetriades, Elizabeth A. Zachariadou, *op. merge. ;* B. Bojovié, P.Ș. Năsturel, *op. cit.,* p. 162, nota 62.

[247]Pentru genealogia ultimilor Brankoviés, vezi M. Spremic, *op. cit.,* pp. 563-565. Trebuie spus în treacăt că autorul repetă și perpetuează aici erorile (deja vechi, deoarece prezente în vechiul articol al lui Al. Ivié) privind relațiile matrimoniale dintre ultimii Brankoviés și principii valahi și moldoveni, în special confuzia dintre Petru cel Șchiop și Petru cel Tânăr, care a fost de mult clarificată în istoriografia românească; aceeași eroare este făcută de Elizabeth A. Zachariadou, *Aexa TovptctKâ eyYpatpa yîa TT/V MeyâXt] EtcicXriaîa (1483-1567),* Atena, 1996, p. 37; vezi, pentru comparație, D. Pleșia, *op. cit.*

Cantacuzène, propria ei mătușă, în fața autorităților otomane; aceasta din urmă a fost totuși eliberată datorită intervenției sultanului [248].

După moartea Marei și a surorii sale, Maria-Jelena nu a ezitat să conteste testamentul mătușilor sale. Autoritățile otomane au recunoscut-o ca moștenitoare legală „a răposatelor doamne Despoina [Mara] și Kantakouzina”, autorizând oficialii imperiali să recupereze „orice domeniu [al Marei și Ecaterinei], îmbrăcăminte, bani și alte lucruri care par și s-au dovedit a le fi aparținut în conformitate cu *șeri'”.* » și să i le încredințeze Mariei-Jelena. Această prevedere generală a fost întărită de o alta care viza în mod direct « toate bunurile legale ale Doamnelor decedate [menționate mai sus] aflate în mănăstiri și biserici » [249]. Acum devine absolut evident de ce *kralitsa* a apelat la instanțele musulmane de justiție *(ser'î),* unde legile islamice privind moștenirea erau aplicate supușilor altor religii, în timp ce problemele de succesiune ale ortodocșilor erau rezolvate în mod curent de către autoritățile ecleziastice [250]. Ea nu putea decât să fie suspicioasă față de instituțiile care beneficiaseră cândva de sprijinul Marei Brankovic. Aceasta a fost o manevră inteligentă și eficientă, deoarece era într-adevăr puțin probabil ca o autoritate ecleziastică ortodoxă să fi emis vreodată o astfel de sentință, care afectează proprietatea mănăstirilor athonite.

Pe această bază a început o serie de procese tocmai în 1491, care au durat cel mai devreme până în mai 1492. [251]Documentele otomane pe care le cunoaștem cu siguranță clarifică doar o parte a cazului; suficiente pentru a vedea clar că interesele nepoatei erau în mod clar opuse celor ale mătușilor care dispăruseră atunci și, implicit, celor ale athoniților. Căci, trebuie reamintit aici, Mara lăsase două testamente: unul din 1466 și celălalt din 1469, lăsând moștenire toate bunurile sale imobiliare lui Chilandar (3/5) și lui Saint-Paul (2/5) [252]. Alte bunuri, numerar și obiecte religioase, au fost încredințate altor mănăstiri. Prin urmare, interdicțiile Mariei-Jelena riscau deposedarea legatarilor, lucru care, de altfel, a fost realizat parțial. Hüccetul datat între 4-13 decembrie 1491 (prima decadă a lunii Safer), de exemplu, o autoriza pe Maria-Jelena („Doamna Kralitsa, fiica Despotului Lazari”) să recupereze icoane care aparținuseră cândva Marei („Doamna Despoina, fiica Despotului”) tocmai în virtutea faptului *că*
obiectele menționate nu fuseseră încredințate Mănăstirii Laura în conformitate cu *șeri '* [253].

Perioada 1491-1492 a marcat o nouă ofensivă a *crălicii,* probabil în contextul dispariției Cantacuzenului, care trebuie, așadar, să fi murit înainte de decembrie 1491. *Pappasul* Atanasie de Xeropotamou a fost acuzat în fața justiției otomane că a deturnat în propriul său beneficiu o sumă mare de bani (30.000 de florini) care îi fusese încredințată de defunct [254]. Ancheta ordonată de sultan în această afacere nu a putut dovedi nimic, dar deja trecuse o barieră,

[248]Dj. Sp. Radojéié, *op. cit.,* p. 80, nota 1; Al. Fotic, „Despina Mara...”, p. 97; V. Demetriades, Elizabeth A. Zachariadou, „Serbian Ladies…”, p. 40, care se referă la DM Nicol, *The Byzantine Family of Cantacuzenos* .... pp. 217-224.

[249]V. Demetriades, Elizabeth A. Zachariadou, *op. cit.,* pp. ~~44—15~~.

[250]V. Demetriades și Elizabeth A. Zachariadou au subliniat pe bună dreptate acest aspect, *op. cit.,* pp. 38-39.

[251]*Ibidem.*

[252]Vezi referințe citate de B. Bojovic, P. Ș. Năsturel, « Des fondations dynastiques ...», p. 159.

[253]V. Demetriades, Elizabeth A. Zachariadou, *op. cit.,* p. 40 și doc. 1; Al. Fotic, *Cuema l'opa* .... p. 186.

[254]V. Demetriades, Elizabeth A. Zachariadou, *op. cit.,* p. 40.

deoarece se întâmpla foarte rar ca o anchetă împotriva athoniţilor să fie autorizată de suveran [255]. Xeropotamou a adăugat-o astfel pe Laura printre mănăstirile vizate direct de pretenţiile Mariei-Jelena, un alt semn al pericolului formidabil pe care îl putea reprezenta *crălicia* .

Mai mult, această criză a fost doar rezultatul unei alteia, de data aceasta între athoniţi şi autorităţile otomane însele: aşa-numita „afacere a clopotelor”, care a izbucnit în noiembrie 1491. O neînţelegere, cu siguranţă, aşa cum a arătat clar Radivoj Radie [256], dar o neînţelegere care putea deveni realitate în orice moment. Era destul de evident că trebuia găsit un protector nou şi influent, şi rapid.

Acestea sunt câteva dintre evenimentele imediate care i-au determinat pe călugări să apeleze la Principele Ţării Româneşti, iar acest lucru s-a făcut probabil prin intermediul unei alte figuri: fostul *Protos* Cosmas. Există prea puţine informaţii despre el pentru a putea da cu certitudine implicarea sa în afacere, dar este foarte interesant de observat că cel puţin trei acte de donaţie, emise de trei principi diferiţi, dar toţi trei din aceeaşi linie de descendenţă, îl privesc în mod specific. În primul rând, există un act al lui Vlad Călugărul însuşi, datat 29 august 1492, cu doar aproximativ două luni înainte de hrisobula pentru Chilandar, prin care principele i-a acordat fostului *protos,* care locuia atunci în Karyes, în schitul Sfântului Ilie, 1000 de aspri şi alţi 100 pentru călugării colectori „ca să poată acoperi [cheltuielile] pentru cele necesare lui acasă şi pentru a efectua lucrări de reparaţii [la mănăstire]” [257]. Radu cel Mare, printr-un act din ianuarie 1501, a decis dublarea sumei [258]. Pe 15 mai 1510, Vlad cel Tânăr fratele lui Radu, i-a acordat fostului *protos* 5000 pe lângă 500 de aspri pentru • A 43 călugări cerşetori.

Ni se pare semnificativ faptul că grija pentru marea Lavră sârbească, lăsată moştenire de Vlad Călugărul moştenitorilor săi, şi cea pentru bunăstarea fostului *protos* merg mână în mână. Persistă însă o îndoială, de altfel considerabilă, cu privire la identificarea protosului *Cosma* . Bazându-se în principal pe documentele arhivelor athonite, Dionysius Papachrysanthou a corectat considerabil cronologia stabilită anterior de părintele Darrouzès şi a susţinut existenţa a trei *protoi,* aproape contemporani, pe numele lui Cosmas: „de Kutlumus”, „de Vatopédi” şi „de Chilandar” [259]. Majoritatea autorilor care au studiat istoria Muntelui Athos acceptă această identificare [260]. Fără a intra în detaliile unei chestiuni deosebit de complicate, am îndrăzni totuşi să susţinem că nu este imposibil ca Cosmas numit „de

[255] *Ibidem,* p. 41.

[256] „XHiianjia|)CKa 311011a cy ymxnyjia 1491 mâtine, Hptuior ncropnjM Caere l'ope y XV acKy », în volumul *Oca.u oeKoga XtiMinda pa* .... déjà cité, p. 85-92.

[257] *HR. B,* I, pp. 370-371, doc. 231; actul fusese deja publicat de Gr. Nandriş, *Documente slavo-romani în mănăstirile Muntelui Athos,* Bucureşti, 1936, doc. 4, pp. 36-37, care îl data totuşi 29 iunie 1492; vezi şi J. Darrouzès, „Lista protestelor de la Athos”, în *Mileniul Muntelui Athos, 963-1963. Etudes et Mélanges,* Chevetogne, I, 1963, pp. 407-477, supra nr.

[258] *HR. B,* II, Bucureşti, 1972, doc. 1, pp. 3-5.

[259] *Actes du Protaton,* ediţie diplomatică, Paris, 1975, I (text), pp. 142-143, n“ p. 93, 97 et 98 ; *Eadem, 'O âfkùvttcoç p.ova%iap.ôç. 'Apxèç tcai opyàvoxrri,* Atena, în special pp. 31992.

[260] Vezi, de exemplu, K. Pavlikianov, * *Mănăstirea athonită Vatopédia din 1480 până în 1600. Dovezile filologice a douăzeci şi opt de documente post-bizantine necunoscute din arhiva sa*, Sofia* , 2006 şi referinţele citate de acest autor. Nu am putut consulta cealaltă lucrare a sa, **X^âpot povaxoi arà 'Aytov “Opovç àirô tovI'côç TÔV IZ' aiûva*,* Salonic, 2002.

Kutlumus" și Cosmas „de Chilandar" să fie identici [261]. În primul rând, este evident că beneficiarul actelor acordate de principii valahi numiți aici este întotdeauna același, deoarece principii invocă pe rând testamentul și documentele predecesorilor lor, exprimându-și în același timp propria intenție de a se conforma acestora [262]. Este adevărat că prin actul din 1492, Cosmas urma să aibă grijă de „sfânta noastră mănăstire de Kutlumus" și că tocmai călugării de la Kutlumus erau cei care... urmau să solicite de la Curtea Țării Românești alocația acordată fostului *protos.* Aranjamentul era însă absolut normal, deoarece Kutlumus constituia la acea vreme singurul punct de reper bine stabilit pe care principii valahi îl dețineau pe Sfântul Munte. Prin actul lui Radu cel Mare (1501), misiunea de a căuta și transporta anuitatea cuvenită lui Cosmas era deja împărțită între călugării din Kutlumus și cei din Laura (în timp ce nu se cunoaște nicio subvenție pentru ultima mănăstire înainte de 1514). Documentul în cauză insistă asupra

natura pur personală a donației, care urma să fie plătită lui Kosmas „oriunde ar alege să-și ducă viața" (ceea ce arată clar că avea acest obicei de a-și schimba reședința) și care, în plus, putea fi lăsată moștenire de către beneficiarul său unei mănăstiri athonite la alegerea sa. Acesta este un privilegiu absolut excepțional și fără precedent, privilegiu pe care Vlad cel Tânăr l-a întărit și confirmat în aceiași termeni în 1510. Faptul că copiile ultimelor două acte referitoare la Kosmas se găsesc în arhivele lui Chilandar [263]nu este, de asemenea, lipsit de importanță și oferă o dovadă revelatoare a relațiilor dintre *acest* Kosmas și marea lavră sârbească.

Este logic că întotdeauna el, cel numit Kosmas „de Kutlumus și Chilandar", a fost cel care a vizitat - de două ori, credem - Curtea Muntenească. Actul de donație care îl privește, acordat de Radu cel Mare, datează din ianuarie 1501 și, în ciuda lacunelor din preambul, sugerează că fostul *protos* s-a dus personal la Târgoviște pentru a-l informa pe domn despre situația precară a sfintelor mănăstiri athonite [264]. Doisprezece sau treisprezece luni mai târziu

[261]Al treilea, Kosmas, numit „de Vatopedi" semnează întotdeauna în greacă și apare după 1503 sub numele Kassianos, *Actele Prôtatonului,* p. 142, confirmat de un document publicat de K. Pavlikianov, *Vatopedi...,* deja citat, p. 49 și pp. 111-112 (documentul X). Ar fi fost ciudat, ca să nu spun mai mult, dacă prințul Vlad cel Tânăr, cel care a acordat donația din 1510, nu ar fi fost conștient de această schimbare și ar fi continuat să-l numească pe vechiul *prôtos* cu vechiul său nume. Beneficiarul documentului din 1510 și, în consecință, și al documentului din 1501, nu poate fi, așadar, Kosmas „de Vatopedi".

[262]Cazul lui Vlad cel Tânăr este evident, deoarece principele menționează că fostul *protos* a venit să aducă „scrisoarea și hrisobula (nHcxHÏe H ^^HCOBBA) preaiubitului și preacuviosului meu frate Radu" (cel Mare); văzând aceasta și după ce a citit documentele, Vlad decide să continue gestul fratelui său, „după puterea și darul pe care ni l-a dăruit Providența de Sus", cf. *DRH, B,* II, p. 148.

[263]B. Bojovic, „Continuitate liturgică și instituțională..."; *Ibid.,* „Continuitatea unei instituții caritabile...". Autorul citat a pregătit o nouă ediție a documentelor slavo-române aflate în arhivele Mănăstirii Chilandar (inclusiv unele documente inedite), care va fi publicată în curând.

[264]Kosmas numit „din Chilandar" este bine atestat între 1500-1501: primul printr-un act de Prôtaton (iunie 1500, *Actele Prôtatonului,* pp. 261-263, nr. 14; vezi și pp. 142-143, notele 321 și 322); două acte nepublicate ale lui Vatopédi, primul databil între 1500-1501 *(Ibidem,* p. 143, nota 323) și al doilea databil după 1500, care se referă la itpûrov àito TÔ XeÀavtâpi tœv Koapâv TO ènÎKXr|v BpayûnÇriKi, *(Ibidem,* pp. 142-143 și notele 318 și 324); un document de Zographou, databil încă între 1500-1501 (cf. K. Pavlikianov, *3oepa<j>* .... deja citat, pp. 127-128, nr. 5); un document de Vatopédi privind mănăstirea Kochliaras, datat de K. Pavlikianov 1501 (K. Pavlikianov, *Vatopédi...,* pp. 51-52 și pp. 102-104, doc. nr. VI; acolo, avem semnătura Kosmas în slavonă, dar fără menționarea funcției sale de *protos).* Niciunul dintre documentele citate mai sus nu se opune unei posibile prezențe a *acestui* Kosmas la Curtea Munteniei în ianuarie 1501. Mai mult, dintre toate aceste documente, doar primul este datat în mod expres, în timp ce celelalte sunt toate datate de editorii lor tocmai conform datelor care erau deja disponibile despre Kosmas numit „de Chilandar". Nu cunoaștem

(tocmai în perioada în care Kosmas urma să-şi primească subvenţia anuală), în februarie 1502, avea să o facă din nou, însoţit de „alţi oameni binecuvântaţi de Dumnezeu”, pentru a-i explica domnitorului Radu cel Mare dificultăţile cu care se confruntau călugării în această „grădină a Preacuratei şi Prea Venerabilei noastre Despoina şi a Sfintei Născătoare de Dumnezeu şi pururea Fecioară Maria”, care este Muntele Athos. De data aceasta, intervenţia a fost îndreptată către situaţia mănăstirii Saint-Pantéléèmon (Rossikon), care a primit imediat o subvenţie în valoare de 4000 de aspri, pe lângă cele 400 pentru călugării colectori [265].

Prestigiul lui Kosmas era, fără îndoială, considerabil, ceea ce i-a permis să medieze între comunităţile monahale şi cei puternici ai vremii. Chilandar şi Sfântul Paul au beneficiat de acest lucru cel puţin o dată. Actul acordat de despoţii (care locuiau atunci în Ungaria) Djuradj şi Jovan Brankovic, în 1495-1496 (adică *după* transferul patronajului asupra Chilandar către Vlad Călugărul), prin care cele două mănăstiri au primit, respectiv, 1000 şi 500 de monede de aur, a fost emis la instigarea lui Kosmas, în timpul misiunii sale, însoţit de *Starec* Iosif de Chilandar, în Ungaria [51.] Era, de asemenea, un semn că principii valahi nu erau singurii protectori şi scribi ai laureilor sârbeşti de la Muntele Athos, ci că se presupunea că împărtăşeau acest statut cu descendenţii primilor fondatori [52] .

Pe de altă parte, este absolut rezonabil să presupunem că Kosmas i-ar fi cunoscut pe Mara şi pe Cantacuzen, în virtutea poziţiei sale de *protos al* Sfântului Munte, un loc pe care *ţarina* îl preţuia foarte mult şi faţă de care îşi arătase constant generozitatea. Nu este nicidecum imposibil ca el să fi fost la curent cu un acord între cele două surori Branković şi principe (dacă acesta a existat cu adevărat ca atare) sau chiar că el însuşi ar fi fost intermediarul, mai ales că fusese legat de o vreme de mănăstirea Kutlumus, lavra munteană, în numele căreia, se va reaminti, Vlad Călugărul tocmai intervenise pe lângă autorităţile otomane (1491). Acestea sunt indicii şi presupuneri indirecte, desigur, dar nu lipsite de relevanţă, care pot duce, în timp, la o reevaluare a rolurilor jucate în această afacere de fiecare persoană în parte.

Există totuşi anumite lucruri care ni se par bine stabilite şi din care vom trage concluziile acestui scurt eseu.

Trebuie menţionat în primul rând că transferul patronajului Mănăstirii Chilandar de la Mara Brankovic la Vlad Călugărul a fost un proces în mai multe etape, care a implicat mai multe personalităţi. Nu s-a realizat pe baza unei adoptări, legale sau de altă natură, a principelui valah de către *ţarita sârbă* , ci mai degrabă sub presiunea unor circumstanţe legate de dispariţia statului sârb medieval, destinul istoric al familiei Brankovic şi statutul fundaţiilor religioase sârbe din teritoriul otoman. Poziţia politică a Ţării Româneşti în raport cu Poarta Otomană a jucat, de asemenea, un rol.

Problematica noastră, noua piesă documentară adăugată la „dosarul Kosmas” de către FP Kotzageorges; este vorba de un act otoman *(hüccet)* al lui Bayezid al II-lea, datat 1487, care atestă un *prôtos* purtând acest nume şi pe care autorul, referindu-se la cronologia stabilită de Dionysius Papachrysanthou, îl identifică cu „Kosmas din Kutlumus”. Să observăm, de asemenea, că cazul în cauză priveşte un schit legat de mănăstirea Sfântul Paul,

niciun document athonit care să-l menţioneze explicit pe Kosmas, cunoscut sub numele de „Kutlumus”, în acest interval.

[265]Actul este publicat în *DRH, B,* II, doc. 12, pp. 31-35. Radu a continuat astfel politica tatălui său, P.Ş. Năsturel, « Aperçu ... », p. 107; Idem, Le *Mont Athos* .... pp. 275-277. Kosmas « de Kutlumus » pare a fi atestat de un act nepublicat al Sfântului Panteleimon, datat februarie 1502, aproape în aceeaşi perioadă deci când Radu cel Mare a acordat donaţia sa către mănăstirea « rusă » delegaţiei de călugări care se aflau la Târgovişte ; nu cunoaştem conţinutul acestui act, neputând găsi ediţia din Kiev din 1873, cf. *Actes du Prôtaton,* p. 142. Niciun document athonit nu pare să se refere la Kosmas numit „de Chilandar” în 1502. Să menţionăm în treacăt, chiar dacă acest lucru nu este legat de

cLTi âOûtviKfi povri'Ayiov navAov tcarà rrjv ôôapavtKtj TtepioSo, Tesalonic, 2002, p. 29 și nota 8.

[51] B. Bojovic, P.Ș. Năsturel, *op. cit.,* p. 162 și nota 160. De remarcat că donațiile acordate lui Chilandar și Saint-Paul de către descendenții despoților Brankovié au continuat, ceea ce pune sub semnul întrebării „protectoratul unic” al principilor valahi asupra acestor două mănăstiri, cf. Al. Fotic, *Coenia l'opa ..., p. 187*

[52] Această observație contrazice opinia istoricilor care văd în actul din 1492 baza juridică a unui protectorat cvasi-imperial al principilor valahi asupra întregului Sfânt Munte; vezi, de exemplu, opinia lui P.Ș. Năsturel, *Le Mont Athos ...,* dar mai ales pe cea a lui D. Năstase, „Ideea imperială în Țările Române și «criptoimperiul creștin» sub dominație otomană”, *ZvppEtKTa,* 4, 1981, pp. 201-251. Acesta este un subiect care ne va ocupa în altă parte.

Fundații religioase sârbești pe teritoriul otoman. Poziția politică a Țării Românești în raport cu Poarta Otomană a jucat, de asemenea, un rol.

Prima etapă a acestui proces, relevată de *nisanul* din octombrie 1481, trebuie plasată între mai și sfârșitul lunii iunie a aceluiași an: în jurul acestei date, dacă nu chiar înainte, în timpul vieții lui Mehmed al II-lea, s-a încheiat un acord între Mara Brankovic și Basarab Tepeluç, care i-a permis principelui muntean să intervină în favoarea lui Chilandar.

A doua opțiune a Marei, care îl viza pe Vlad Călugărul, a fost decisă aparent abia după 1486, data unei intervenții finale a *Țariței* în numele Marii Lavre Sârbe. Având în vedere rezultatul conflictului dintre favoritul ei, Tepeluç, și Vlad, este foarte probabil ca Mara să fi așteptat să vadă care va fi atitudinea noului principe pe o perioadă mai lungă. Orientarea pro-otomană a acestuia din urmă, actele sale de generozitate față de Philotheou și Rossikon, relațiile sale cu călugării athoniți (să nu uităm că Vlad luase habitul monahal înainte de a deveni principe) și, poate, rudele sale sârbe [266]au convins-o în cele din urmă pe Mara că ar putea fi o alegere bună. Data documentului care confirmă această opțiune este cu siguranță destul de târzie (1492), dar acest lucru se explică prin faptul că, după moartea Marei în 1487, Cantacuzena a fost cea care a preluat funcția, transferul devenind efectiv abia după moartea ei. De asemenea, ne amintim că prima acțiune a Mariei-Jelena de a-și recupera „moștenirea” datează din decembrie 1491.

Implementarea transferului se datorează mult, în opinia noastră, contextului care a urmat dispariției celor două surori. Pretențiile Mariei-Jelena, care nu avea să moară decât în 1498 [267], și riscul permanent de a fi pusă în dificultate de către autoritățile otomane au determinat o acțiune rapidă care a implicat mai mulți călugări, inclusiv fostul *protos* Kosmas pe care îl numim „de Chilandar și Kutlumus”, personaj legat atât de lavra munteană, cât și de cea sârbă. Datorită lui, care aici a acționat ca un părinte spiritual *(basta),* așa cum era vechiul obicei sârbesc [268], și poate egumenului de Chilandar, ultimul testament al Marei Brankovic a căpătat o formă oficială prin hrisobula pronunțată în noiembrie 1492.

[266] Les deux princes semblent avoir été effectivement liés aux grandes familles serbes, même si nous ignorons beaucoup deces relations ; voir pourtant 1. R. Mircea, «Relations culturelles ... » ; P.Ș. Năsturel, «Aperçu ... », p. 109, note 80 ; *Le Mont Athos* ..., p. 127 ; Șt. Andreescu, « Alianțe dinastice ale domnilor Țării Românești (secolele X1V-XV1) », dans 1. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Ciobanu (éds.). *Românii în istoria universală,* II/l, lași, 1987, pp. 675-684.

[267] M. Spremié, *bypat, bpaiiKOGiih* .... p. 563.

[268] Sur cette institution, largement attestée à Chilandar et aux Cours des dynastes serbes du Moyen Age, voir Mirjana Zivojinovic, « Părintele spiritual al mănăstirii din Chilandar », *JOB,* 32/2, II/2, 1988, pp. 246-257.

ȘI DANS RELIGIOASĂ : SOCIALĂ ȘI RENAȘTERE SIMBOLICĂ A COMUNITĂȚII DE LA MILIA (COSTANA) ÎN TESPROTIA DIN EPIRU-GRECIA

ELEFTHERIOS ALEXAKIS
(Atena)

Parametrii sărbătorii și dansului religios, care contribuie la construcția și regenerarea socială și simbolică a comunității Milia (fosta Costana) din Tesprotia, Grecia, sunt examinați și analizați, conform metodelor antropologiei sociale. Aceste evenimente au loc în timpul sărbătoririi Nașterii Fecioarei, pe 8 septembrie, în biserica satului omonim, care poartă și numele de Labovistra.
Sărbătoarea religioasă și dansul sunt studiate în comparație cu manifestări similare ale comunității în alte perioade ale anului, cum ar fi Paștele și Carnavalul. Comunitatea Milia s-a dezvoltat dintr-un grup de cătune și colibe din satul Lia din apropiere, acum aproximativ 150 de ani. Așadar, studiul ritualurilor labovistrene ale sărbătorii religioase și ale dansului comunitar contribuie la înțelegerea procesului acestei dezvoltări.

Introducere

Satul Milia (fostul Costana) din Mourgana, în districtul Philiates, Thesprotia, este cel mai caracteristic exemplu de formare a unei comunități locale din colibe împrăștiate ale păstorilor *(achouria* sau *katounes).* Am prezentat studiul meu anterior despre istoria socială și administrativă a comunității, care datează de cel puțin 150 de ani, la a IV-a Conferință de Dezvoltare pentru Epir, desfășurată la Metsovo în octombrie 2004 (Alexakis 2007). Aici voi menționa pe scurt că formarea comunității locale este legată de dezvoltarea corespunzătoare a cultului local, care, așa cum voi arăta, nu a fost unul și același pe parcursul acestei perioade de un secol și jumătate. Mai exact, cultul s-a învârtit inițial și în principal în jurul sfinților patroni ai familiei, iar mult mai târziu s-a concentrat pe cultul comunitar al Fecioarei Lambovistra (Nașterea Fecioarei), al cărui punct de referință este biserica omonimă din centrul satului, care își sărbătorește ziua de sărbătoare pe 8 septembrie.

Tradiția spune că fostul nume al satului, Costana, derivă din porecla văduvei unui luptător pentru libertate pe nume Costas. În 1959, Prefectura Tesprotiei l-a redenumit Milia, deoarece numele Costana era considerat a fi de origine străină și pentru că satul avea mulți meri (gr. *milies).* Cu toate acestea,

Pr. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 165-178, București, 2008

Sătenii au fost departe de a fi mulțumiți de această redenumire (loannidis 1963, p. 4). Din 1999, Milia aparține Municipiului Philiates, ca district municipal cu propriul președinte.

Înainte de a trece la subiectul în discuție, consider esențial să prezint câteva date despre geografia și economia satului. Milia se află la poalele lanțului muntos Mourgana, care se întinde de-a lungul graniței greco-albaneze. În perioada sa de glorie, satul avea o populație de aproximativ 350 de locuitori, dar din motive economice aceasta s-a diminuat într-o asemenea măsură încât comunitatea este în pericol de dispariție. Astăzi nu mai există mai mult de 30-35 de locuitori permanenți.

Economia mixtă a satului era la scară mică și departe de a fi profitabilă. Era exclusiv preocuparea femeilor, care rămâneau în sat continuu, în timp ce bărbații emigrau. În trecut, satul avea 6.000-7.000 de capete de animale. Astăzi, fiecare familie are câteva animale, 30-50, și câteva parcele mici de teren, de 0,5-1,0 ha, pe care cultivă în principal porumb. Așadar, problema subzistenței a fost motivul principal al emigrării sătenilor de sex masculin.

Emigranții au practicat meseriile de tinichigiu, cuprăr, dogar și brutar, stabilindu-se în marile centre urbane. Cuprării erau activi în principal în Larisa, Volos și alte orașe și sate din Tesalia, cum ar fi Tyrnavos, Farsala, Agia etc. Dogarii lucrau în principal în Grecia Centrală și Peloponez, în timp ce brutarii, o ocupație oricum mai recentă, s-au mutat la Atena.

Prin urmare, este evident că Milia este un sat de emigranți. Bărbații se întorceau în sat iarna și plecau primăvara, ceea ce înseamnă că erau absenți cea mai mare parte a anului. De obicei, plecau după Lunea de Crăciun și se întorceau înainte de sărbătoarea Sfântului Dimitrie (26 octombrie). În ultimii ani, însă, emigrarea a căpătat alte dimensiuni, deoarece femeile și copiii au plecat odată cu bărbații și, în consecință, familii întregi s-au stabilit în afara satului.

Trebuie menționat că acești epiroți s-au stabilit și în străinătate, în special în Africa de Sud, unde au fost angajați în diverse locuri de muncă. Sătenii din Milia au fondat frății în Larisa, Atena și Africa de Sud.

Lucrarea se bazează pe o cercetare etnografică de teren efectuată în vara anului 1982 și vara anului 2002. Materialul este completat atât de studii publicate, cât și de culegeri etnografice/folclorice nepublicate.

Descrierea sărbătorii religioase și a dansului, conform jurnalului etnografic

Mai întâi voi descrie sărbătoarea religioasă *(panigyri* în idioma local) și dansul pe baza jurnalului etnografic. Apoi voi trece la analiza și interpretarea lor, pornind de la descriere, precum și de la materialul din două filme video și de la datele etnografice colectate pe teren (interviuri, observații etc.).

Sâmbătă, 7 septembrie 2002 (ajunul dinaintea sărbătorii).

Am ieșit la ora 6 [seara devreme], am coborât la restaurantul hostelului. Două femei aveau un ceaun [în fața lor] și găteau. Una era soția lui Takis Sbitas. Ea a spus că făceau ync/mi-

meat-oreze, pentru ca sătenii să mănânce când se adunau după vecernie. Deci, *Barba* Spyros [Sorogas] nu era bine informat. Femeia a spus că nu i-au spus intenționat, ca o surpriză! Am făcut fotografii și am filmat și puțin cu camera [video].

La ora 7, preotul a sosit din alt sat. Vecernia nu a durat mai mult de 30 de minute. Preotul a anunțat că biserica a cumpărat un ciboriu și o raclă cu mir (în valoare de aproximativ 300.000 de drahme), precum și un set de veșminte pentru preotul care oficia slujba. (Aceasta a fost o donație de la Sotiris Genes.) Aproximativ 20 de persoane au participat la vecernie, jumătate bărbați și jumătate femei.

Între timp, mâncarea era gata. Aproximativ 25 de persoane stăteau la două mese lungi. Mâncare: vită cu orez, *iahni,* salată de roșii și castraveți, bere, vin. Au cântat și câteva cântece. Nu erau tocmai polifonice. Aș spune mai degrabă că erau antifonice. Bărbații de o parte, iar femeile repetau de cealaltă parte. (O femeie, soția lui TS, a recitat o *mantinadă cretană* [cuplet rimat] cu conținut ironic-sexual. Se pare că i-a fost spusă de soția lui Ch. M., originar din Creta.)

Acest eveniment a fost în esență pur comunitar, chiar dacă nu toată lumea venise. De exemplu, au lipsit familia Kremmydis, Spyros Liontos și soția sa, Photis Papazisis, Andromachi și alții, precum Thomas Sbitas, care mersese la o nuntă în Perdika. Dar el va fi acolo mâine. De asemenea, a lipsit Thomas Poulos, în timp ce sora lui era acolo cu Angelos. Au stat la întâmplare și amestecați. La urma urmei, așa cum au spus, aproape toți erau rude.

Duminică, 8 septembrie 2002 (Sărbătoarea Nașterii Fecioarei Maria)

M-am trezit la 7:30. Pregătiri. Pe la 8:00 preotul începuse deja slujba. Se puteau auzi psalmii. La 8:15, președintele frăției din Atena, Christos Bourdoukis, a venit și m-a chemat să merg la căminul frăției (o reparase frăția), care era vechea școală, ca să beau o cafea.

La ora 9 am pornit spre biserică. Înainte de asta trecusem pe la cimitir să văd dacă aprinseseră lămpile sau lumânările. Într-adevăr, erau câțiva oameni acolo, cum ar fi Tasia Chinou din Glousta. Mi-a spus că părinții ei au fost îngropați aici, mama ei. Mai era și un membru al familiei Pilonis, căsătorit (ginere) în Glousta. În interiorul osuarului, într-un candelabru, acoperit cu pământ, erau aprinse aproximativ 15 lumânări, la fel ca în osuarul de la Mantamados [Lesbos] la *panigyri* (sacrificiul) Taxiarhului.[269]

În biserică, în jurul orei 21:15, aproximativ 40 de persoane. Biserica s-a umplut spre sfârșitul slujbei, la ora 22:00. L-am întâlnit pe Apostolis Poulos, profesorul, precum și pe Thomas Sorogas.

Până la ora 11 se adunase multă lume. Spațiul imens de sub cămin era plin. Trebuie să fi fost cam 200 de persoane. Mai întâi preotul a ținut binecuvântarea *(hagiasmos)* , apoi oamenii au trecut în șir și s-au închinat icoanei Nașterii Maicii Domnului și au pus bani pe o tavă. Probabil era pentru preot. (Ulterior, icoana a fost din nou dusă de preot, iar oamenii au aruncat bani într-un coș.)

Mâncare: *tzatziki* (iaurt, castraveți și sos de usturoi), brânză feta, plăcinte, local, salată de castraveți și roșii, carne de vită în sos de roșii cu orez, bere, coca-cola. Ei au cumpărat

[269]În momentul sacrificării taurului, la sărbătoarea Taxiarhului care se ține în Duminica Femeilor Mironosițe, femeile merg la osuar și aprind lumânări în candelabru (Alexakis 2001 c:p. 333 și fig. nr. 29).

băuturile. Au stat în grupuri de rudenie (bilateral). Am stat cu familiile Poulos, Sbitas. Adică, împreună cu Apostolos Poulos. Când am sugerat să stăm cu toții împreună: Thomas Sorogas, Christos Bourdoukis, Apostolos Poulos. El a spus că ar trebui să stau cu grupul de rudenie. În cele din urmă, m-am așezat acolo. Erau Thomas Poulos, Christos Poulos, soția lui Thomas și vărul ei primar (bărbat), care locuiește în Larisa, și câțiva alții. Vărul Thomainei (adică soția lui Thomas) a fost, după cum mi-a spus Apostolos, unul dintre ultimii tinichigii din Larisa, iar posturile de televiziune l-au intervievat în repetate rânduri. Când se va pensiona, se gândesc să-i transforme atelierul într-un muzeu.

Formația era din Igoumenitsa și, după cum mi-a spus cineva, muzicienii nu sunt țigani. Au început să danseze după ora unu. Bărbați, femei și copii amestecați în cerc. Nu erau mai mult de 25 de persoane [de fiecare dată în dans]. De obicei erau mai puțini. Dansuri lente epirote. Și rapidul *Arvanitovlachiko.* Am fost surprins că au dansat și au cântat fiul *„Sto Vasiliko, t'omorpho chorio”,* precum și *„Kontoula lemonia Vissaniotissa”.*

Erau mulți oameni din satele din jur. Venise și primarul din Philiates, Koliousis, și cei doi noi candidați, Dalas și Doumazos. Toți s-au adresat adunării, la fel ca și președintele frăției. Apostolis mi-a spus că era multă lume pentru că este și o perioadă preelectorală și toată lumea vrea să fie văzută. Altercații minore între președintele frăției și primarul care se retrage, cu privire la inaugurarea căminului. Kolelis a fost și el acolo. (Takis Sbitas, care este comisar bisericesc, a fost implicat în tot. Într-adevăr, am aflat că el va fi candidat la președinția comunității, în timp ce Vangelis Sorogas va candida pentru alegeri în consiliul prefecturii.)

Dansul a durat până la 3:15. După aceea, doar sătenii din Costana au dansat, până la 4:15. Oamenii plecaseră deja. Dansul a avut loc sub han, care este un spațiu închis folosit pentru întâlniri sociale. Thomas Sorogas mi-a spus că *panigirile* se schimbaseră și semănau mai mult cu dansurile ținute de frăție. Pe vremuri aveau loc sub nuci. Am observat că în trecut cimitirul era în fața bisericii și dansurile aveau loc tot în fața bisericii. Asta înseamnă de Paște și de Carnaval, pentru că nu existau *panigirie obișnuită în sat.*
pe vremuri. Am făcut multe fotografii, am făcut înregistrări audio și am filmat o oră și jumătate de film video.

Retrospecție și analiză sincronă

În descrierea *panigyri-ului* și a dansului din 8 septembrie 2002 există numeroase elemente tradiționale, precum și elemente inovatoare. Voi începe cu acestea din urmă, luând în considerare și înregistrarea video a *panigyri-ului* și a dansului: a) Dansul a avut loc într-un spațiu mare, dar închis, ca în centrele urbane. Acest lucru nu s-a datorat faptului că era vreme ploioasă, ci pentru că *panigyri-ul* și-a pierdut multe dintre elementele sale anterioare. Menționez în acest sens că panigyri *-ul de dimineață* de la Frastana (Kato Meropi), Pogoni, are loc, de asemenea, în sala mare a frăției din sat. În orice caz, așa cum am spus, sătenii declară o influență mai generală a lui Pogoni asupra *panigyri-ului* (cazane cu mâncare, strângere de bani aruncați în coș, unele cântece, anumite dansuri etc. [270]b) Al doilea element inovator este că la

[270]Repertoriul de cântece a fost foarte bogat și nu exclusiv Epirot. Se pare că există influență nu numai

acest dans niciuna dintre femei nu a purtat costumul tradițional *„tsamiki”* . Costumele tradiționale fuseseră abandonate cu ceva timp în urmă. loannidis ne spune că în 1963 costumul local *tsamiki* abia a supraviețuit, c) Un alt element inovator este faptul că persoanele necăsătorite, precum și copiii, băieți și fete, își dădeau mâinile în dans, fără nicio ordine în funcție de vârstă sau statut familial.[271]

Elementele tradiționale, care de altfel constituie cadrul panigirilor *,* erau cele două colecte de bani pentru icoană (biserică, preot) și pentru comunitate (purtarea coșului), vizita la cimitir și

aprinderea lumânărilor, masa comunală asigurată pe cheltuiala comunității și a organizatorilor. Acest ultim caz de masă comunală, deși un obicei mai recent la Milia, era un obicei tradițional în multe sate din regiune. La Milia, pe vremuri, mâncarea se consuma în case la sărbătorile familiale, Carnaval și Paște. De asemenea, participarea vizitatorilor din satele învecinate, cum ar fi Glousta (Kephalochori), Vortopia (Anavryto) etc., arată caracterul hetero-ceremonial al *panigiriei* în satele regiunii (Baumann 1992; Alexakis 2001b, p. 241, n. 23). Tradițional era și faptul că dansul se desfășura într-un loc sacru, lângă biserică și cimitirul ulterior și exact deasupra spațiului cimitirului anterior. Această practică face trimitere la simbolisme magico-religioase timpurii ale *panigirilor* și ale dansului, așa cum vom vedea mai jos. La urma urmei, ritualurile pot fi considerate în general configurații de simboluri, un fel de „partitură” în care simbolurile sunt notele (cf. Turner 1967, p. 48). Aici, *printre altele,* continuitatea obiceiului în locul specific este legată și de inerția spațiului. Un alt element tradițional, așa cum este înregistrat în filmul video, este formarea spiralei (șarpe sau melc încolăcit, în concepția locală) în dans, care era însă deschis și doar în două linii (cercuri), deoarece doar câteva persoane dansau de fiecare dată. Asemblarea dansului cu un șarpe este un concept mai general în Grecia. Într-adevăr, în Tesprotia este menționat și în cântece, în care dansul nu este asemănat doar cu un șarpe lent, ci cu un șarpe care se apropie pentru a-și prinde prada, potârnichea (metaforic, o

din Pogoni vecini, ci și din locurile unde lucrează sătenii (Grecia Centrală, Peloponez, Tesalia). Menționez o serie de cântece care s-au auzit în ordine în dans: 1) Itia, itia moschoitia; 2) Den boro, mana, den boro; 3) Arvanitovlachiko rapid (un fel de Chasaposerviko); 4) Eseis paidia kleftopoula, paidia tis Samarinas; 5) Pera apo ton Kalama stis Mourganas ta choria; 6) Ti na kano Chaido mou; 7) Mou paringeile to aidoni; 8) Ena Sawato vradi, mia Kyriaki proi; 9) Aspro triantaphyllo krato; 10) Yanni mou, Yannaki mou; 11) Min me koitas sta matia; 12) Pano se ypsili rachola; 13) Mori Kontoula lemonia; 14) Esy pou semeis to choro? 15) Papas varei ta simantra? 16) Sto Vasiliko to omorpho chorio. S-au auzit și câteva cântece populare (demotice) noi și multe cântece epirote. S-au cântat și multe cântece epirote la masa comunală de ieri seară, cum ar fi a) Touto to kalokairaki, b) Epses me tin astrophengia etc. La panigyri-ul de dimineață, însă, frecvent se cânta doar muzică instrumentală între dansuri, în principal la clarinet (clarino). Dansul s-a încheiat așa cum începuse, cu jalea și cu un cântec polifonic/antifonic, dar cântat doar de două persoane cu un microfon. Un sătean din Costana și cântărețul cu fanfara. Instrumentele cântate au fost clarinetul, chitara electrică, armoniumul și tamburina. Dansatorii, bărbați și femei, se țineau de mână. Nu se țineau de brațe deloc, așa cum se întâmplă în Pogoni, și nici nu se țineau de umăr, ca în alte regiuni (Tracia și în alte părți). Cercul de dans, în plus, se mișca întotdeauna în sensul acelor de ceasornic.

[271] Mai exact, dansul începea cu cinci sau șase bărbați, în timp ce, foarte des, la începutul cercului se alăturau femei în vârstă, precum și femei mai tinere, unele ținând o batistă. Cu toate acestea, banii erau întotdeauna aruncați de bărbați.

tânără frumoasă sau o mireasă) (Alexakis 2001d, p. 85. Cf. și Karras 1996, unde aseamănă dansul *Tsakoniko* cu un șarpe/dragon).

Din studiul *panigiriilor contemporane* din Epir, precum și din restul Greciei, s-a observat deja că acestea și-au pierdut ramificațiile magico-religioase, în timp ce a existat o consolidare paralelă a simbolismului lor social, care are scopul de a asigura coeziunea comunității prin adunarea, întâlnirea și distracția oamenilor care locuiesc departe ca urmare a emigrării. Am putea spune că *panigirile* au fost secularizate. Adică, *panigirile,* fie că sunt o sărbătoare de familie sau una sătească, sunt acum o „întâlnire de oameni", o construcție și reconstrucție simbolică a comunității. Acest lucru este absolut adevărat în cazul sărbătorii Lambovistrei (Nașterii Fecioarei) de la Milia în Mourgana, care întărește atât coeziunea comunității, cât și sentimentul de „apartenență" în comun, deși nu există certuri intracomunitare în sat și nici nu au existat în trecut, cu excepția competiției pentru „conducerea comunității", care oricum a dispărut după emigrarea bărbaților într-o asemenea măsură încât există acum o problemă de succesiune a liderilor comunității (loannidis 1964, p. 9).

Totuși, acest *panigyri sătesc anume* , în forma pe care am descris-o, nu este foarte vechi. În esență, datează de după 1950, adică de după sfârșitul Războiului Civil Grec. Potrivit informatorilor, sătenii au imitat practic ceea ce se întâmpla în satul vecin Pogoni și au început și ei să aducă cazane cu mâncare. În trecut, așa cum am spus, *panigyriile* din sat erau treburi de familie. Fiecare

O familie din Milia venera un sfânt păzitor, a cărui icoană a fost plasată în altarul casei și organiza o sărbătoare familială în onoarea sa. Aceste sărbători aveau loc iarna, când emigranții se întorceau în sat (Sfântul Dimitrie, Sfântul Atanasie, Sfântul Spiridon și alții). [272]La aceste sărbători, preotul ridica pâinea binecuvântată, iar celebranții tăiau un animal. Apoi, toate grupurile de rude își făceau vizite reciproce, rudele și prietenii se adunau, mâncau, beau, se veseleau, cântau și dansau. Acest tip de *panigyri familial* prevestea, desigur, coeziunea grupului familial. Sărbătorile familiale versus *panigyri- ul satului* denotau, de asemenea, o conștiință comunitară slabă, care urma să fie consolidată în perioada postbelică. Acest lucru este evident din modul în care membrii comunității stăteau în grupuri de rude la masa comunală din 2002, precum și din casele dispersate la o distanță considerabilă una de cealaltă și din grupurile îndepărtate de case din sat. *Panigiriile* la care a existat o participare mai în masă au avut loc în capele rurale, cum ar fi Sfânta Marina, Sfânta Parascheva și altele.

Așadar, cum se exprima coeziunea comunității în vremurile de demult? Înainte de a merge mai departe, însă, aș dori să fiu mai specific. Care comunitate? Deoarece, la început, comunitatea a fost în mod continuu pusă la îndoială de către grupurile de rudenie (Alexakis 2007). După cum am spus, formarea acestui sat ca o comunitate locală a trecut prin diferite etape. Inițial, satul, sau mai exact așezările familiale, era subordonat satului vecin Lia. Din acest motiv, satul se numea Kalyvia *(adică* colibe). Lia era locul unde oamenii mergeau la biserică și își îngropau morții. Cu toate acestea, la un moment dat în procesul de formare și consolidare a conștiinței comunității locale, s-a decis să nu se mai facă acest lucru. Mai întâi,

[272]Mai exact, familiile Poulos și Genes l-au venerat pe Sfântul Atanasie, familia Stamoulis pe Sfântul Spyridon, familiile Boukouvala, Nanos, Papacostas și Belos pe Sfântul Nicolae, familia Sorogas pe Sfântul Dimitrie, familiile Liontos, Sbitas și Bourdoukis pe Fecioara Maria (Nașterea/Lambovistra) (Alexakis 1982).

cea mai veche biserică a fost construită, între 1850 și 1876, jos și aproape de râu, sub dealul *(diaracho)* pe care se află biserica actuală. Locația cimitirului în această perioadă nu este cunoscută. În ciuda interogărilor mele repetate, informatorii mai în vârstă nu au menționat un cimitir în apropierea primei biserici. Această biserică nu a fost folosită mult timp, deoarece a fost luată de ape de râu. Există diverse tradiții legate de acest eveniment și de salvarea icoanei Fecioarei Lambovistra (Fecioara l-a avertizat pe preot în vis despre dezastrul iminent cauzat de valuri). Comunitatea a devenit apoi independentă din punct de vedere administrativ, deși nu fără obiecții din partea *„bazei koca”* din Lia (loannidis 1963, p. 4).

Așadar, între 1880 și 1888, vechea biserică cu *hayat* (pasaj acoperit) a fost construită în poziția sa actuală pe deal, iar spațiul din jurul ei, tot pe deal, a fost folosit ca cimitir. Cu alte cuvinte, cimitirul se întindea pe terenul unde se află acum hanul, unde se ține dansul și unde este construit monumentul dedicat morților din război. În spatele bisericii se află mormântul preotului (arhimandritul) Stavros.
loannidis (1873-1948). Construcția celei din urmă, adică a bisericii actuale, a început în 1955, cu muncă personală și donații bănești ale sătenilor emigranți. Tot atunci, într-un spirit de modernizare, cimitirul a fost mutat la mică distanță și a fost construit osuarul. Aceasta reprezintă o mutare a cimitirului de biserică, dar nu prea departe. Mutarea morților, adică a cimitirului și a osuarului, este observată în multe comunități în ultimele decenii. Întregul proiect a fost supravegheat de preotul PapaVayos. Anterior, curtea școlii se afla chiar lângă biserică și cimitir. Școala actuală a fost construită în 1935.

Așadar, locul de cult este situat în vârful dealului, în centrul satului. În trecut, acolo se ținea dansul, cu bărbați și femei în costume tradiționale *de tsamikes* . Acesta avea loc la Carnaval și la Paște, adică era un eveniment de primăvară. Dansuri și petreceri la Carnaval și la Paște se țineau și în cartierele familiale și în case. Persoanele în vârstă își amintesc că la Carnaval biserica oferea *ouzo* și *loukoumi* (rahat turcesc), iar credincioșii dădeau bani pentru biserică. La dansul de Paște participa însuși preotul, așa cum se întâmpla și în alte sate din district.

În vremurile de demult, dansul era mai important, când *panigirile* încă păstrau mai multe elemente magico-religioase. Înainte de era modernității, care începe la o dată diferită pentru fiecare sat, dar la Milia este după război (1950-1960), dansul în societatea tradițională este în primul rând ceremonial, un act ritualic. Are loc întotdeauna într-un *locus sanctus,* care este locul de întâlnire a două lumi: lumea supranaturalului și a naturalului, în acest caz Lumea Superioară cu Lumea de Dincolo. Mormântul, însă, este întotdeauna considerat intrarea în lumea de dincolo. Acest lucru poate fi observat din credințele de la Milia, și de aiurea, despre dansurile ființelor supranaturale (zâne etc.) în cimitire sau în fața peșterilor, care apar sub formă de vârtejuri și răpesc oamenii, în special pe tineri (fete și băieți), precum și din spirala pe care o formează dansatorii la Milia.

În toate cazurile, dansurile de primăvară sunt asociate cu renașterea generală a Naturii, a societății, a oamenilor. Ele sunt legate și de întoarcerea sufletelor în Lumea Superioară timp de 50 de zile, așa cum o demonstrează slujbele de pomenire ținute în Sâmbăta Sufletelor și credințele corespunzătoare din Grecia în general, precum și la Costana pentru această perioadă și de Paște, cu ritualurile asociate, cum ar fi vizitarea mormintelor în Joia Mare, realizarea lumânării sufletești în formă de spirală sau de biscuite inelar de Paște, care era aprinsă în

Săptămâna Mare și în special în Joia Mare (la Cele Douăsprezece Evanghelii) [273]și așa mai departe. Atunci se crede că sufletele ies din Hades (cf. Alexakis 2001c, pp. 330-331).[274]

Transferul panigirilor *în* luna septembrie, când se ține astăzi, este indicativ pentru schimbarea sa către simbolismul social - deși a păstrat multe elemente magico-religioase timp de mai multe decenii -, adică către construcția și reconstrucția simbolică, precum și către coeziunea și solidaritatea membrilor comunității, proiectând în același timp ierarhia și relațiile de autoritate (cf. Bell 1992, pp. 171, 178). Acest lucru este demonstrat și de transferul provizoriu al dansului, pentru câțiva ani, sub diaracho *la* nuci, unde se aflau magazine, precum și prima biserică din Lambovistra, luată de râu. Cele de mai sus sunt legate de diferitele caracteristici ale emigrării și de diferențierea ei calitativă acum, odată cu stabilirea unor familii întregi în orașe. Coeziunea comunității este demonstrată, în plus, prin pregătirea și contribuția comunală cu mâncare la masa comunală, urmată și de oferirea de bani de către cei care veneau la *panigiri.*

Dacă o coeziune socială minimă era exprimată prin dansurile comunitare din biserica centrală de Paște și Carnaval, atunci care a fost și este latura magico-religioasă a evenimentului și semnificația sa în vremurile de demult, precum și în prezent?

Trebuie să menționez că bărbații și femeile participau la dansurile tradiționale, dar nu și copiii. Fetele necăsătorite nu dansau; într-adevăr, pe vremuri nici măcar nu mergeau la biserică. Doar femeile căsătorite luau parte la dans, purtând costumele lor de mireasă formale. Alte dansuri ale femeilor căsătorite în costume de mireasă formale sunt întotdeauna asociate cu inițierea sau fertilitatea, sau ambele simultan, în special atunci când se desfășoară în cimitire, biserici sau în apropierea altor locuri speciale, cum ar fi peșteri, abisuri etc.

Întregul proces tradițional arată că cel puțin în regiunea mai largă a Epirului, dar și la Milia, *panigirile* și dansul comunitar, indiferent dacă aveau loc în ziua sărbătorii unui sfânt, de Paște sau de Carnaval, erau supuse anumitor procese legate nu doar de coeziunea socială, ci și de renașterea comunității la un nivel imaginar, exprimată printr-un simbolism aparte.

Nu putem înțelege aceste evenimente anterioare decât dacă le legăm de ocupațiile acestor oameni, care au plecat primăvara și s-au întors toamna. Concepția predominantă la toate nivelurile, imaginar, simbolic și real, a fost și este cea a întoarcerii și a timpului ciclic (cf. Eliade 1949).

Voi reveni la punctul de vedere pe care l-am susținut anterior (Alexakis 2001a, p. 201 și n. 43) și care este confirmată și de *panigyri-urile* de la Milia, conform căruia costumele de mireasă sunt în esență costume hieratice, că dansurile femeilor în aceste costume au un caracter magico-religios și ritualic și ramificații analoage, care sunt legate de fertilitatea oamenilor și, prin extensie, a Naturii în ansamblu (cf. Philippidi 1975; Romaiou - Karastamati 1980). Prin urmare, ele sunt legate de renașterea generală a Naturii și a comunității, în timpurile timpurii

[273]La Costana, pentru slujba celor Douăsprezece Evanghelii, se făcea o spirală din ceară, cunoscută în alte părți ale Greciei sub numele de *„psychokeri”* (lumânare a sufletului), și se păstra la capăt ca amuletă. În alte regiuni ale Greciei se confecționează o lumânare a sufletului și pentru slujba de pomenire de patruzeci de zile pentru morți (vezi Bokou 1972, p. 58; du Boulay 1982, 1984; Alexakis 2004). Lumânările de suflet sunt aprinse pentru a lumina simbolic calea decedatului din Lumea Superioară către Lumea de Dincolo și invers.

[274]În multe regiuni ale Greciei, îndepărtarea oaselor, dezgroparea morților, numită *„xestavroma”,* are loc de obicei între Joia Mare și Rusalii (Alexakis 2001c, p. 333).

ale familiei. Dansul femeilor (mireselor) în costume de mireasă, în cimitir, avea ca scop concepția și inseminarea. [275]Renașterea familiei
și al comunității se realizează prin întoarcerea sau învierea morților. La Milia, în plus, *panigyri-ul comunitar* este legat simbolic de renaștere datorită dedicării bisericii Lambovistrei, *adică* Nașterii Fecioarei.

Acesta este, în esență, un sistem care a fost acum deconstruit în părțile sale constitutive, dar în care unele dintre elementele sale sunt încă active, chiar dacă nu întotdeauna conștient. În acest sistem, organizarea socială și cultura sunt articulate cu succes (cf. Bell 1992, pp. 34, 49). Din acest motiv, este necesară o abordare structurală, profundă sau transformatoare a ritualului și a *panigyri-ului* (cf. McCauley - Lawson 2002, pp. 19, 67, 95), astfel încât elementele inconștiente să poată pătrunde în conștient. Costumele de mireasă de la Milia și din zona mai largă a orașului Philiates erau costume hieratice, dacă ținem cont de simbolurile brodate pe veșminte, pe *segouni* și pe șorț (fluturi, *adică* suflete, luni, melci, șerpi, motive falice, romburi, copaci/chiparoși, tot acestea referindu-se la morți etc.) (Photsis 1995, fig. 19, 20, 21; Hadji-Katerinari 1991; loannidis 2006). Și inversul este adevărat, dacă avem în vedere cuvintele pe care preotul le cântă din Marele Euhologio: *„Sufletul meu se preamărește în Domnul. Căci m-a îmbrăcat cu haina mântuirii și cu tunica desfătării. Ca pe un mire m-a pus cu mitra și ca pe o mireasă m-a împodobit”* în timpul îmbrăcării sale rituale cu veșmintele sfinte, în interiorul sanctuarului, când începe Divina Liturghie și, prin urmare, asemănarea sa cu o mireasă *(Marele Euhologio* 1851, P-36).

În districtul Philiates, precum și mai răspândit în Thesprotia, se purtau așa-numitele costume *tsamikes , care prezentau anumite diferențe minore de la sat la sat. Acestea constau dintr-o cămașă albă și un segouni* brodat cu simbolurile menționate anterior, adesea schematizate sau nu în borduri policrome și împletite. Costumul formal de mireasă avea un *segouni* tivit cu catifea. Șorțul era bogat brodat cu aceleași simboluri și avea o bordură cu franjuri. Femeile purtau o bonetă pe cap, iar mai târziu o batistă roșie cu franjuri, *grepe* și *zave.* În jurul taliei era o eșarfă, de asemenea cu franjuri, iar la picioare erau pantofi din piele de porc *(tsarouchia)* cu pompoane. Costumele din regiune erau confecționate de croitori specializați din Tsamanta din Mourgana, care veneau în sat și stăteau acolo câteva săptămâni sau mai mult.

Astăzi, aceste simboluri pot fi văzute în alte reprezentări picturale, pe vetre, cufere de mireasă, pâini rituale (*bougatses de nuntă, kosorid)* și așa mai departe (loannidis 1963, p. 55, fig.; Alexakis 1996, p. 175, fig. 7, 8, 10-12). O imagine comună în case și grădini sunt melcii atârnați *(gaselia* în idioma local), care sunt meniți să protejeze de deochi și, de asemenea, să asigure fertilitatea, recolta bogată și prosperitatea. Și șarpele, ca simbol al fertilității care ghidează apa, este prezent în mitul central al satului, în timp ce „șarpele de gospodărie” este considerat sacru și nu ar trebui ucis, deoarece acest lucru va aduce nenorocire familiei (moarte etc.). Pielea de șarpe dezlipită *(phidorouti)* este considerată a avea puternice calități protectoare, iar sătenii păstrează aceste piei în casele lor sau în sistemul lor de rudenie matrilineară, conform căruia spiritele strămoșilor morți (baloma) intră în femei: cf. Malinowski 1954; Leach 1969.
persoană. Într-un caz, în timpul cercetărilor mele pe teren în Costana, am fost impresionat să

[275]De remarcat sunt asemănările dintre credințele despre concepție și inseminare la un alt nivel și credințele popoarelor îndepărtate, cum ar fi locuitorii din Insula Trobriand din Oceania, dar încorporate într-o

văd un *phidorouti uriaș* (de aproximativ 2 m lungime), probabil un șarpe de copac, întins de-a lungul peretelui, sus, chiar deasupra fotografiilor de nuntă ale copiilor. Mi s-a spus că îl aveau „pentru noroc”. Dragonul (un șarpe antropomorf mare) ocupă, de asemenea, un loc central în mitologia satului, fiind asociat aici și cu stejarul.[276]

La nivel social/familial, întoarcerea morților odată cu nașterea, *adică* prin intermediul femeilor, are loc prin obiceiul de a da nume. Pe vremuri, numirea după bunici avea loc după moartea acestora, ceea ce făcea simbolismul și mai evident. Dacă copilului i se dădea numele bunicului când acesta era încă în viață, acesta era furios, pentru că considera acest lucru echivalent cu dorința lor ca acesta să moară. Așadar, copiilor li se dădea adesea numele străbunicilor. Exista, în plus, concepția că acel copil seamănă cu bunicul al cărui nume îl purta. Adică, era o renaștere (pentru această credință panelenică, vezi Alexakis 2003, iar pentru paralele etnografice, vezi Hertz 1970, p. 67; Turner 1967, p. 7). Astăzi, desigur, sistemul s-a relaxat, iar numele este dat chiar și atunci când bunicii sunt în viață. Practica familială anterioară sugerează că ideea renașterii/renașterii comunității își are punctul de plecare în renașterea/renașterea familiei, care este și modelul simbolismului aferent. Mai mult, și șarpele, ca simbol al renașterii/reînvierii, este considerat, de regulă, un simbol familial (cf. șarpele domestic).

Totuși, întoarcerea morților este legată și de dezgroparea oaselor din cimitir și osuar, unde a avut loc sau are loc și dansul. Acest osuar a fost construit ulterior de PapaVayos, după ce cimitirul a fost mutat în spatele școlii. Până atunci, după dezgroparea oaselor, acestea erau puse în fețe de pernă și plasate în galeria femeilor *(gineconită)* a bisericii Fecioarei Lambovistra. *Gineconita* era folosită doar de femeile căsătorite, deoarece, așa cum am spus deja, fetele necăsătorite nu mergeau la biserică. Observăm și în acest caz relația strânsă dintre femeile căsătorite și morți, reflectând nevoia de întoarcere și renaștere a lor prin intermediul lor.

Mai exact, dezgroparea morților are loc la cinci ani după înmormântare. Rudele spală oasele în apă, apoi preotul le stropește cu vin roșu, care simbolizează sângele și, prin urmare, renașterea (cf. Alexakis 2001c, pp. 330, 365). Acestea sunt lăsate în biserică timp de patruzeci de zile, pentru a fi celebrată slujba. Ulterior, sunt așezate într-un cufăr pe care este inscripționat numele complet, vârsta defunctului și data decesului. Antropologii sociali care au studiat aceste obiceiuri mortuare consideră că dezgroparea simbolizează întoarcerea defunctului în comunitate (Danforth 1962, p. 61) și în multe
În societățile religioase, este o ocazie pentru festivități sociale (cf. Bloch 1982, p.216). În Biserica Ortodoxă Greacă, dezgroparea oaselor sfinților, considerate sacre și miraculoase, este întotdeauna o sărbătoare și o zi de comemorare a evenimentului, dedicată în calendarul festiv. În cursul dezgropării, rudele și prietenii rostesc frecvent expresii precum „Bun venit”, care se aud foarte des și în cântecele de jale din toată Grecia.

Totuși, întoarcerea are loc și odată cu dezgroparea oaselor în locurile în care locuitorii

[276]Tradiția spune că relația dintre dragon și stejar este strânsă, la fel ca și relația dintre acesta din urmă și Sfântul Donat. Sfântul Donat a plantat un stejar pe care dragonul l-a dezrădăcinat și i-a mâncat stejarul. Sfântul Donat l-a ucis pe dragon, iar dragonul a scos stejarul din pântecele acestuia, și a crescut o pădure de stejari, care se întindea până la mare (Ioannidis 1963, p. 256). Și în alte cazuri, în mitologia neoelenă, dragonul este asociat cu stejarul, de exemplu, că stejarul a răsărit din părul sau sângele dragonului sau că dragonul păzește stejarii etc. (Alexakis 2001b, p. 245; 2001d, p. 94-95).

comunității au emigrat și transferul acestora la locul de naștere. Deoarece emigranții, de regulă, lăsau ordin ca aceștia să fie îngropați în cimitirul satului natal sau cel puțin, dacă acest lucru era imposibil, ca oasele lor să fie mutate acolo. Ei doreau ca oasele lor să fie aduse la *locus sanctus, „* diaracho *",* așa cum este numit în mod caracteristic dealul pe care se află cimitirul. Acest concept de transfer și înmormântare a morților în satul natal este panhelen (vezi și paralele etnografice străine: Bloch 1982, p. 215). Este ca și cum mormintele și cimitirul comunității ar fi folosite în construirea unei hărți idealizate a ordinii sociale stabile, așa cum au propus Bloch și Parry (1982, p. 35). Dar este asociat și cu renașterea morților.

Totuși, nu era vorba doar de întoarcerea morților în acest fel. Cu ocazia panigyri - *ului* , bărbații emigranți și, în ultimii ani, familiile (și soțiile) care plecaseră cu ei, se întorceau în sat. Adică, era nevoie ca toți, vii și morți, să fie prezenți în locul sacru atunci, deoarece emigrarea era considerată o „moarte vie". De aceea, soțiile și mamele bărbaților emigranți purtau batiste negre, pe care le scoteau la întoarcerea bărbaților. Întoarcerea este identificată simbolic și real cu revenirea fertilității și are bogate asociații rituale (vezi loannidis 1963, p. 119). La nivel imaginar, sătenii cred că, dacă nu se întorc la sărbătoarea Lambovistrei, Fecioara nu îi va ajuta să se reabiliteze în locul lor de emigrare. Ei spun în mod caracteristic: „Lambovistra i-a distrus pe cei care s-au îndepărtat de sat și nu s-au mai întors" (loannidis 1963, p. 255).

Aceasta este o credință care continuă până în zilele noastre în Epir și în Grecia în general, despre renașterea familiei și a comunității prin *panigyri* și dans, dar și prin femei. Este indicată și de aprinderea lumânărilor în osuar în ziua sărbătorii, [277]care este de obicei făcută de femei. Este o chemare simbolică a morților, în același mod în care jalea cu care dansul în Epir începe și se încheie întotdeauna este o chemare simbolică. Trebuie menționat că dansul anterior de la Vissani, Pogoni, pe 15 august, a avut loc în cimitirul de lângă biserica Adormirii Fecioarei (acum dedicată Sfântului Nicolae). Dar acolo, cimitirul ulterior a fost mutat mult mai devreme, în 1913, și la o distanță mai mare (la biserică)
(al Sfântului Gheorghe). [278]În locul de dans al Sfântului Nicolae/Adormirii Fecioarei există însă și alte elemente simbolice periferice (platanul, sursa subterană de apă etc.), în timp ce sistemul simbolic mai general de la Vissani este mult mai bogat și are multe alte particularități (vezi Alexakis 2001d).

În concluzie, toate cele de mai sus pot fi legate de simbolurile morților, precum și de costumele de mireasă, de exemplu, lunile, șerpii, care sunt asociați cu renașterea Naturii și a Omului. Însă șerpii și uneori și lunile, pe lângă simbolismul lor (al renașterii), sunt considerați vehicule sau conductori ai sufletelor morților, în Epir și în restul Greciei. Prin urmare, șerpii, ca simboluri erotice, datorită formei lor falice, femeile și morții sunt strâns legați și interdependenți în sistemul simbolic și imaginar al Miliei și al Epirului în general. Așadar, și

[277]Aprinderea lumânărilor în memoria morților în timpul panigirilor se observă în multe sate epirote și nu cunosc amploarea acestui obicei. Se întâmplă și la celălalt capăt al regiunii, la Aghia Paraskevi (Kerasovo), Konitsa. Acolo, femeile aprind lumânări galbene și roșii în pronaosul bisericii Sf. Paraskevi în timpul liturghiei de dimineață, la panigirile pentru morți, sufletele, așa cum le numesc ei.

[278]Dansurile în cimitire sau în apropierea acestora, de Paște, Carnaval sau la sărbătoarea patronală a satului , sunt ceva obișnuit în Epir (vezi Milionis 1998, pp. 39-40), precum și în sudul Greciei (Oikonomou 2004, pp. 108-109, nn. 8, 15). În opinia mea, acest lucru se datorează dezvoltării istorice a multor sate din Grecia pornind de la așezări familiale *(katounes),* unde la un moment dat se înființează la nivel local o biserică și un cimitir.

în Milia se confirmă teoria antropologică conform căreia obiceiurile legate de moarte și morți sunt simultan legate de fertilitate și renaștere (vezi Bloch & Parry 1982, pp. 4, 7, 10; cf. și Bachofen 1967, p. 25). La Milia , *panigirile* și dansul, în simbolismul lor magico-religios anterior, fac aluzie la unirea strămoșilor (bunicilor) morți cu femeile (miresele îmbrăcate în costume ritualice) și la renașterea lor în copiii/nepoții-strănepoții care le poartă numele.

BIBLIOGRAFIE

Alexakis, EP, 1982, *Milea (Costana) din Tesprotia* (manuscris în colecția de folclor a Centrului de Cercetare pentru Folclor Grec al Academiei din Atena, nr. 4190) (în greacă).

— ,1996, „Ekistics and semiology of the space in Epirus. A comparative approach (districts of Filiates, Pogoni. Konitsa)”, *Practika lou Epistimonikou Symposiou:1 eparchia Konitsas sto choro kai to chrono (Konitsa, 12-14 Maiou 1995).* Publicația Municipiului Konitsa, p. 159-205 (în greacă).

—,2001, *Identități și alteritate. Simboluri, rudenie, comunitate în Grecia-Balcani.* Dodoni, Atena (în greacă).

—,2001a, „Dans, grupuri etnice și construcția simbolică a comunității în Pogoni, Epir. Un studiu de caz”, în *Identități și Alteritate,* pp. 181-215 (în greacă).

—,200 lb, „Competiție simbolică între comunități în Nafpactia. O abordare structurală a unui mit”, în *Identități și Alterități,* pp. 228-273 (în greacă).

—,2001c,. „De la local la comunitatea religioasă. Spațiu sacru, sacrificii sângeroase și cultul morților la Mantamados din Lesbos”, în *Identități și Alteritate,* pp. 274-243 (în greacă).

—,2001d, „Oameni, șerpi și dans. Contactul culturilor în Pogoni din Epir”, *Praktika tou 2ou Panelliniou Synedriou Laikou Politismou „Melodia-Logos- Kinisi”.* Serres, p. 82-106 (în greacă).

—,2003, „ Sistemul de nominalizare și strategiile de transmitere a proprietății în insula Kea- Cyclades (Marea Egee, Grecia”, *Revue des Études Sud-Est Européennes,* 41: 309-329.

—, 2004 „Taurul și alunecarea șarpelui. Practici și simbolism ale aratului în Grecia și Balcani”, *Practika Epistimonikis Sinantisis Mouseiou Ellinikis Technis me thema: I Gi-Mitera Zois kai Dimiourgias* (Atena 19-21 martie 2004), (în curs de tipar, în greacă)

—,2007, „Cazul Milea (fostă Costana). în raionul Filiates din Thesprotia”, *4th Anaptyxiako Synedrio tis Ipeirou (octombrie,oct. 2004),* vol. Il, p. 149-183 (în greacă).

Bachofen JJ, 1973(1954], *Mit, religie și dreptul mamei.* Scrieri alese. Seria Bollingen. Princeton.

Baumann G., 1992, „Ritualul îi implică pe «ceilalți»: Recitirea lui Durkheim în Societatea plurală”, în Daniel de Copet (ed.), *Înțelegerea ritualurilor.* Routledge. Londra și New York.

Bell C. (ed.), 1992, *Teoria ritualului, practica ritualului.* Oxford University Press. New York, Oxford.

Bloch M. și J. Parry (ed.), 1982, *Moartea și regenerarea vieții.* Cambridge University Press.

Bloch M. și J. Parry, 1982, „Introducere. Moartea și regenerarea vieții”, în *Moartea și regenerarea vieții,* Bloch M. și J. Parry (ed.), pp. 1-44.

Bloch M., 1982, „Moarte, femei și putere”, în Bloch M. și J. Parry (ed.), pp. 211-230.

Bokou E.,1972, *Kastania of Arta* (colecția de manuscrise în Sala Seminarului de Folclor a Universității din Atena, nr. 1365).

Chatzi-Katerinari V., 1991, *Îmbrăcămintea tradițională a femeilor din Souli și Paramythia în Epir.* Teză de doctorat nepublicată, Atena (în greacă).

Danforth LM, 1999, *Ritualurile morții din Grecia rurală.* Princeton University Press. Princeton, New Jersey.

De Coppet D., 1992, *Înțelegerea ritualurilor.* Routledge. Londra și New York.

du Boulay J., 1982, „Vampirul grec. Un studiu al simbolismului ciclic în căsătorie și moarte”, *Man* 17:219-238.

— .1984, „Sângele: relații simbolice între descendență, căsătorie, interdicții ale incestului și rudenie spirituală în Grecia”, *Man* 19:535-556.

Eliade M.,1949, *Le mythe de T éternele retour.* Gallimard, Paris.

Euchogion cel Mare, conținând slujbele celor șapte sacramente, ediție nouă. La Veneția , la Tipografia Greacă a Phoenixului, 1851. (în greacă).

Fotsis Th., 1995, „Tsamika. Îmbrăcămintea satelor din Paramythia”, *Ethnografika (afieroma.-anafora stin Ipeiro)* 10:147-183 (în greacă).

Hertz R., 1970 [1928], „Contribuție la un studiu asupra reprezentării colective a morții”, în *Sociologie religioasă și folclor.* Presses Universitaires de France, Paris, pp. 1-83.
Ioannidis K. Th., 1963, *Foildore-ul satului Costana din Tesprotia Epirului* (colecție de manuscrise din Centrul de Cercetare pentru Folclor Grec al Academiei din Atena, nr. 2748.) (în greacă).
—,2006,Rochia tsamiki. Salonic (în curs de tipar, în greacă).
Karras S., 1996, „The tsakonian songs and the tsakonian dance”, *Chronika ton Tsakonon* 12:11-28 (dedicat lui Georgios Emmanual Merikas) (în greacă).
Leach E., 1966, „Nașterea din fecioară”, în *Genesis as Myth and Other Essays.* Cape Editions, Londra, pp. 85-122.
Malinowski Br., 1954, „Baloma: Spiritele morților din Insulele Trobriand”, în *Magie, știință și religie și alte eseuri.* Doubleday Anchor Books, New York, pp. 149-274.
McCauley, R. N. și E. Th. Lawson, 2002, „ *Aducerea în minte a ritualului. Fundamentele psihologice ale formelor culturale”.* Cambridge University Press, Cambridge.
Milionis A. Ch., 1998, *Peristeriul din Pogoni (Meguli). Istorie, tradiție și genealogie.* Publicație a Municipiului Ioannina, Comunitatea Peristeri, Ioannina (în greacă).
Oikonomou A., 2004, „Dans, identity local and symbolic Construction of an arvanit community (Vilia of Attica)”, *Practika 3ou Synedriou Laikou Politismou. Choros kai politismikes tautotites sta Valkania* (Serres 15-17 Okt. 2004), Serres, p. 105-132 (în greacă).
Romaiou-Karastamati E., 1980, *Șorțul karagunei.* Teză de doctorat. Publicație a Fundației Folclorice Peloponesiane, Atena (în greacă)
Turner V., 1967, *Pădurea simbolurilor. Aspecte ale ritualului Ndembu.* Cornell University Press. Ithaca și Londra.
—,1987, Antropologia performanței. PAJ Publications, New York.
Philippidi E., 1975, „Originea cultă a *șorțului tracic Sarakatsanian”, Practika lou Symposiou Laografias tou Voreioelladikou Chorou,* Institutul de Studii Balcanice, Salonic, pp. 263-267 (în limba greacă).

VAMPIRI ȘI SAVAȚI ÎN EPOCA ILUMINIȘTĂȚII. NOTĂ ASUPRA CORESPONDENȚEI NEDEPUBLICATE DINTRE DOM AUGUSTIN CALMET ȘI PRINȚUL CONSTANTIN MAVROCORDATO*

GILLES BANDERIER
(Colmar)

Această notă prezintă textul a trei scrisori nepublicate anterior, scrise în 1741 de prințul Ioan Constantin Mavrocordato al Țării Românești și secretarul său, Antoine Epis. Acestea erau adresate lui Dom Augustin Calmet, călugăr benedictin din Lorena, istoric și stareț de Senones, care este cel mai bine amintit ca autorul unei lucrări clasice despre vampirii din Europa Centrală.

Biblioteca Municipală din Saint-Dié (departamentul Vosges, Franța) păstrează, printre colecțiile sale de manuscrise, patru scrisori nepublicate până în prezent1 , adresate lui Dom Augustin Calmet (1672-1757), benedictin, mare cărturar, istoric, care a prezidat destinele abației Senones din 17282. Numeroasele sale

„Datorez o mare datorie intelectuală profesorilor Matei Cazacu (École des Hautes Études en Sciences Sociales), Jacques Bouchard (Université de Montréal) și Andrei Pippidi (Academia Română, București), care au avut amabilitatea să mă îndrume într-un domeniu necunoscut, oferindu-mi informații, retipăriri, cărți, referințe bibliografice și încurajări. Îmi face plăcere să le exprim aici recunoștința. Fără ei, fără răbdarea și dăruirea lor, acest articol nu ar fi fost niciodată scris. Domnii Florin Constantiniu și Çerban Papacostea au avut amabilitatea să exploreze pentru mine arhivele și biblioteca Academiei Române. Le mulțumesc călduros, precum și doamnelor Marie Cuny și Christine Valentin (Biblioteca Municipală Saint-Dié), precum și prietenului meu Marcel Israël, care a corectat acest articol. Acest dosar a făcut obiectul unei prime prezentări pe 6 octombrie 2007, în cadrul Festivalului Internațional de Geografie de la Saint-Dié, al cărui invitat de onoare a fost România. Îl rog pe domnul Jean-Claude Fombaron, președintele Societății Filomatice Vosges, să găsească...” iată expresia recunoștinței mele.

[1] Din câte știu eu, au fost menționate doar foarte pe scurt în vechiul articol al lui E. de Bazelaire „Dom Calmet și Congregația de la Saint-Vanne”, *Le Correspondant,* 1845, p. 857.

[2] Bibliografia lucrărilor dedicate lui Dom Calmet este considerabilă. Informații foarte utile pot fi găsite în colecția lui Jean-E. Godefroy, *Biblioteca Congregației de Saint-Vanne și Saint-Hydulphe,* Ligugé-Paris, 1925 *(= Arhivele Franței Monastice,* XXIX), pp. 33-42. Printre studiile generale, vom remarca: Auguste Digot, „Notă biografică și literară despre Dom Augustin Calmet”, *Memoriile Societății Arheologice Loreneze,* 1860, pp. 5-157; L.-E. Maggiolo, „Memoriu despre corespondența inedită a lui Dom Calmet, Abate de Senones”, *Memoriile citite la Sorbona,* 1861, pp. 101-114; Abatele Guillaume, „Documente inedite privind corespondența dintre Dom Calmet și Dom Fangé”, *Memoriile Societății Arheologice Loreneze,* 1873, pp. 94-151 și „Documente noi inedite privind corespondența epistolară a lui Dom Calmet”, *Memoriile Societății Arheologice Loreneze,* 1874, pp. 124—234; Dom Jean-Martial Besse, „Benedictinul Augustin Calmet și metoda sa de lucru”, *Revue du Clergé français,* 15 decembrie 1897, pp. 130-144;

operele sale, traduse în mai multe limbi, îi aduseseră o reputație europeană, lucru confirmat de documentele publicate mai jos. Însă, pentru posteritate, Dom Calmet rămâne mai presus de toate autorul Disertațiilor *despre aparițiile îngerilor, demonilor și spiritelor și despre fantomele și vampirii din Ungaria, Boemia, Moravia și Silezia,* care în edițiile ulterioare aveau să ia titlul de *Tratat despre aparițiile îngerilor, demonilor, spiritelor și despre fantomele și vampirii din Ungaria, Boemia, Moravia și Silezia.* A doua parte a acestei cărți, dedicată vampirilor, a jucat un rol esențial în răspândirea mitului, reunind într-un singur dosar un întreg mărturii și legende [3.] Din momentul publicării sale, lucrarea i-a stânjenit pe numeroșii admiratori ai lui Dom Calmet. Un exemplar al celei de-a patra ediții a *Tratatului,* tipărită postum la Senones în 1759, poate fi văzut la Biblioteca Municipală din Saint-Dié , unde un cititor din secolul al XVIII [-] lea, care a rămas anonim, a consemnat pe pagina de titlu această judecată fără echivoc: „El [Dom Calmet] era nebun când a scris toate acestea.” [4] Când acest *Tratat despre Apariții a apărut* și a fost primit atât de rece, un coleg și prieten al lui Dom Calmet, Dom Ildefonse Cathelinot (1671-1756), i-a trimis mai multe scrisori de încurajare: „Vă voi spune sincer că această lucrare nu este pe gustul multor oameni și mă tem că va afecta cumva reputația înaltă pe care ați construit-o până acum în literatura științifică. Într-adevăr, cum putem fi convinși că toate aceste vechi povești cu care am fost legănați în copilărie sunt adevărate?” [5] Dar

Émile Nourry, „Biblia și critica catolică în secolul al XVIII-lea . Ideile lui Dom Calmet”, *Analele filozofiei creștine,* XXXVII, octombrie 1897-martie 1898, p. 184-197; XXXVII, p. 334.351 ; H. Hurter, *Nomenclator literarius theologiae catholicae,* Innsbruck, Wagner, 1910, ed . a III-a, or. IV, col. 1418-1422; stareț E. Roussel, "Dom Calmet, stareț de Senones. Acțiunea sa pastorală (1728 1757) », *Buletinul Societății Filozofice din Vosges,* LU, 1926, p. 3-84 și "Dom Augustin Calmet, stareț de Senones. Refuzul său de episcopie”, *Buletinul Societății Filosofice din Vosges,* LVII, 1931, p. 171-211; Elizabeth Nichols, „Dom Calmet, „care nu a gândit niciodată...”, *French Review,* XXXI, 1957-1958, p. 296-299; Patrick Marsauche, „Presentation de dom Augustin Calmet (1672 1757) ”, *Le Grand Siècle et la Bible,* ed. Jean-Robert Armogathe, Paris, Beauchesne, 1989, p. 233 253 ; Bertram Eugène Schwarzbach, « Dom Augustin Calmet, om al Iluminismului în ciuda lui », *Archiv fur Religionsgeschichte,* III, 2001, p. 135-148 și „Dom Augustin Calmet: om al luminilor în ciuda lui”, *Secolul al XVIII-lea,* XXXIV, 2002, p. 451-463.

[3] Vezi lucrările lui Paul-Charles Peureux de Boureulle, „Demonologia lui Dom Calmet”, *Buletinul Societății Filomatice din Vosges,* XVIII, 1887-1888, pp. 111-127; Antoine [Armand] Faivre, „Vampirii lui Dom Calmet”, *Les Cahiers de la Tour Saint-Jacques,* nr. 2-4, 1960, pp. 26-31 și *Les Vampires. Eseu istoric, critic și literar,* Paris, Le Terrain Vague, 1962; Bêla Kôpeczi, „Un scandal al Iluminismului: vampirii”, *Teme și figuri ale epocii iluminismului. Miscellanea oferită lui Roland Mortier,* ed. Raymond Trousson, Geneva, Droz, 1980, pp. 123-135; Charles Porset, „Vampirii și Iluminismul”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century,* 266, 1989, pp. 125-150; Nancy Senior, „Îngeri, demoni și Dom Calmet”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century,* 332, 1995, pp. 155-188; Louis Vax, „Dom Calmet și vampirii”, *Aspects of Classicism and Spirituality. Miscellany in Honor of Jacques Hennequin,* Paris, Klincksieck, 1996, pp. 423-436; și Marie-Hélène Huet, „Temeri mortale: Vampirii lui Dom Augustin Calmet și domnia asupra morții”, *Eighteenth-Century Life,* XXI, 2, 1997, pp. 222-232.

[4] Biblioteca municipală din Saint-Dié, coasta EFS 414.

[5] Citat de Auguste Digot, „Notă biografică și literară despre Dom Augustin Calmet, abate de Senones”, p. 98-99.

Dom Cathelinot a compus în principal *Reflecții sau observații generale și particulare asupra celor două disertații ale Părintelui Dom Calmet, Abate de Senones, referitoare la aparițiile spiritelor,* unde face ecou zvonurilor referitoare la starea mentală a lui Dom Calmet, ceea ce arată că aceste zvonuri au circulat printre benedictini și că s-au răspândit la mulți cititori, nu doar la cel care a lăsat o evaluare atât de nemărginită pe pagina de titlu a unui exemplar al celei

de-a patra ediții: „Nu pot să ascund, oricât de reticent aș fi să o spun, de îndată ce am văzut și am citit în fruntea acestei lucrări un nume atât de celebrat și de respectabil precum cel al autorului său, am fost surprins de el ca mulți alții și de majoritatea savanților. Însuși titlul *de Apariții ale Spiritelor* a revoltat cele mai fine genii și pe cele mai părtinitoare în favoarea Preasfințitului Dom Calmet, foarte vrednic abate de Senones în Vôge din 1728 și foarte merituos pentru virtutea sa rară, literatura sa profundă și primele funcții pe care le-a exercitat cu atâta vrednicie în ordinul nostru atât de mult timp și pe care le exercită încă.” astăzi, deși foarte vechi. Se credea că voia să reînnoiască aceste fabule și aceste vechi povești despre spirite cu care suntem legănați în copilărie. De acolo s-a conjecturat că spiritul său slăbea odată cu trupul sub greutatea copleșitoare a anilor (...) »[279] Numeroase lucrări academice au preluat ulterior aceste observații și au transformat cartea lui Dom Calmet într-o dovadă a ravagiilor bătrâneții. Un aspect trebuie remarcat, însă: nu trebuie să presupunem că această lucrare a apărut brusc, de nicăieri, și că nimeni nu fusese interesat anterior de aceste probleme. Dimpotrivă, s-a scris mult despre vampiri în prima jumătate a secolului al XVII-lea, deoarece mai multe cazuri au fost apoi aduse în atenția publicului.

Faptele istorice sunt bine cunoscute [280]: la sfârșitul secolului al XVII-lea, Ungaria, Serbia și Transilvania și-au început lunga călătorie înapoi spre Europa. Primul act a fost înfrângerea turcilor la Kahlenberg, la porțile Vienei, în fața trupelor contelui Stahrenberg, ajutați de ducele Carol de Lorena și de regele Ioan al III-lea Sobieski al Poloniei; o înfrângere pe care Biserica o comemorează cu sărbătoarea Sfântului Nume al Mariei (12 septembrie) și pe care brutarii vienezi au imortalizat-o prin prepararea unei noi *prăjituri* care amintea de standardele turcești: semiluna. După bătălia de la Kahlenberg, Veneția, Austria și Polonia au format o Ligă Sfântă în 1684. În anul următor, Carol de Lorena i-a învins pe turci la Esztergom și a cucerit Buda. În 1687, a doua bătălie de la Mohacs a eliberat Ungaria, care a devenit o posesiune habsburgică. Transilvania, parte a României de astăzi, a fost încorporată în Imperiul Austriac în 1690. Din octombrie 1698 până în ianuarie 1699, a avut loc la Karlowitz o conferință internațională între diferitele țări ale creștinătății și cea mai mare putere musulmană. Împăratul austriac Leopold I și- a văzut confirmată suveranitatea asupra Ungariei.
Slovenia și Transilvania. În 1718, Prințul Eugen de Savoia, unul dintre cele mai frumoase cadouri făcute de Ludovic al XIV-lea rivalului său habsburgic, a adăugat Serbia prin Tratatul de la Pojarevats (Passarowitz). Transilvania a revenit Habsburgilor, dar Moldova și Țara Românească au rămas colonii ale Imperiului Otoman. România actuală a fost astfel împărțită în două: pe de o parte, Transilvania, care devenise austriacă; pe de altă parte, Moldova și Țara Românească, încă supuse ocupantului otoman.

Odată ce Ungaria, Serbia și o parte din România de astăzi aparțineau Imperiului Habsburgic, circulația oamenilor, a știrilor și a ideilor se putea face mai ușor. Au avut loc mișcări de populație, mulți coloniști sosind din ceea ce nu se numea încă Germania și care

[279]Vezi ediția acestui text, care va fi publicată de Jérôme Millon, 2008.

[280]Ne referim la importantul articol al lui Antoine Faivre, „De la vampirul satului la discursurile clerului (geneza unui imaginar în zorii Iluminismului), *Les Vampires* (lucrările conferinței de la Cerisy-la-Salle, august 1992), Paris, Albin-Michel, colecția „Cahiers de l'hermétisme”, 1993, pp. 45-74, articol din care împrumut substanța acestui paragraf și a celui următor.

fusese devastată de Războiul de Treizeci de Ani, apoi de distrugerea sistematică a Palatinatului. Oamenii și informațiile circulau în ambele direcții și astfel ajungeau pe birourile administrației vieneze, care controla aceste țări nou cucerite, memorii curioase despre indivizi de care *a priori nu era* nimic de temut, întrucât erau morți, dar nu erau atât de morți pe cât ar fi trebuit să fie: vampirii. Cu o etimologie controversată, cuvântul *vampir* a apărut pentru prima dată în limba franceză în 1732, într-un număr al periodicului olandez *Le Glaneur historique, moral, littéraire, galant, et calottin, sau colecția principalelor evenimente petrecute în cursul acelui an,* care a fost publicată la Haga.

Cuvântul vampir evocă tot felul de imagini în mintea unui cititor din secolul al XX-lea. Două aspecte trebuie clarificate. Primul este că teritoriile care alcătuiesc România actuală nu au fost singurele locuri alese de vampiri. Aceștia au fost semnalați în majoritatea țărilor din Europa *Centrală,* în Ungaria, în Serbia și chiar în foarte catolica Polonia, în timp ce, în zilele noastre, România este considerată țara prin excelență a vampirilor, în măsura în care - și acesta este al doilea aspect - s-au combinat acolo două elemente: vampirul așa cum este relatat în cronicile secolului al XVIII-lea (un individ mort întors să-i chinuie pe cei vii) și un personaj din istoria românească, prințul valah Vlad al III-lea, fiul lui Vlad Dracul, „dragonul", și poreclit *Tepeç, „* țepeșul", cunoscut pentru cruzimea sa extremă, într-o epocă care era totuși brutală [281]. Mitul modern al vampirului s-a născut din conjuncția acestor două elemente. Catalogarea crimelor comise de Vlad Tepeç este o sarcină deprimantă. Jumătatea de mileniu a domniei sale...

Moartea sa a fost însă comemorată în 1976 de Nicolae Ceaușescu [282], iar Vlad este încă sărbătorit astăzi ca erou național în unele părți ale României, căci, deși a secat țara, a protejat-o și de turci. În 1460, când soldații Imperiului Otoman au încercat din nou să invadeze România, Vlad le-a pregătit o recepție pe măsură, iar armata invadatoare a fost întâmpinată, în afara Târgoviștei, de priveliștea a 20.000 de prizonieri turci străpunși și putrezind la soare, într-un rând lat de un kilometru și lung de trei. Acest lucru nu a fost suficient pentru a convinge trupele otomane îngrozite să se întoarcă, dar se poate presupune că efectul moral a fost considerabil.

În 1897, un romancier irlandez destul de mediocru, Abraham Stoker, cunoscut sub numele de „Bram", a combinat aceste două elemente - figura istorică a lui Vlad și fantomele menționate în relatările din secolul al XVIII-lea - pentru a crea un erou, ca să spunem așa, care nu era nici prințul valah cunoscut istoriei, nici nemuritorul așa cum fuseseră descriși în Epoca Iluminismului, ci o sinteză a celor două.

Așa cum unii oameni foarte serioși s-au ocupat de farfuriile zburătoare, unii care nu sunt

[281]cabinetului de curiozități adunate de arhiducele Ferdinand la Ambras (Austria), a fost complet reînnoită de domnul Matei Cazacu, în două lucrări, *Istoria principelui Dracula în Europa Centrală și de Est (sec. XV),* Geneva, Droz, 1988 și *Tallandier* , Paris 20404. că Dom Calmet dobândise, pentru biblioteca Abației din Senones, reediția *Rerum Ungaricum décades très* (ediție originală la Basel, 1543) de Antonio Bonfini (1434—1503), sub titlul *de Historia Pannonica sive Hungaricarum rerum décades IV,* Köln, 1690, scrisoarea din Vvalse Calmet-D (ianuarie 1503). 7, 1732, Biblioteca Municipală din Saint-Dié, ms 94, f. 171r°, ediția va fi publicat în *Annales de l'Est,* 2008). Există un pasaj dedicat lui Vlad, care va fi reprodus de Sébastian Münster (M. Cazacu, *Dracula,* p. 265).

[282]M. Cazacu, *Dracula,* p. 25.

deloc înapoiați au discutat despre vampiri, fie și numai pentru a afirma că aceștia nu există, în timp ce o serie de rapoarte au tins să demonstreze contrariul. Printre acești oameni, găsim chiar și un papă, Benedict al XIV-lea, care a ocupat tronul Sfântului Petru între 1740 și 1758, adică a fost contemporan cu Dom Calmet. Înainte de a fi ales Suveran Pontif, Prospero Lambertini scrisese un tratat devenit clasic, *Doctrina de servorum Dei beatificatione et beatorum canonizatione (Despre beatificarea slujitorilor lui Dumnezeu și canonizarea fericiților),* care a apărut între 1734 și 1738. A doua ediție, publicată în 1749, când Lambertini fusese investit cu autoritate papală de aproape zece ani, conține un pasaj despre vampiri care nu a apărut în prima ediție din 1734-1738. Ar trebui considerată aceasta influența lui Dom Calmet, cu care Papa a întreținut o corespondență? În orice caz, la fel ca abatele de Senones, Benedict al XIV-lea a concluzionat că aceste creaturi nu există.

Franța a jucat un rol important în răspândirea europeană a mitului vampirului. Încă din mai 1693, *Mercure galant* a publicat un articol despre nemuritorii din Ungaria. În anul următor, un anume Marigner, Sieur du Plessis, avocat de profesie, a publicat un studiu mai amplu, în care explica ce este un vampir și cum să scapi de unul. Aceste două texte au avut o influență redusă. Abia în anii 1730, vânătoarea de vampiri a preluat locul vânătorii de vrăjitoare, așa cum înțelesese bine Dom Calmet, și vampirul i-a înlocuit pe evreu și pe vrăjitoare în inconștientul colectiv, ca țap ispășitor:

> Fiecare secol, fiecare națiune, fiecare țară are prejudecățile, bolile, modele, înclinațiile sale, care le caracterizează și care trec și se succed; adesea, ceea ce părea admirabil la un moment dat, devine jalnic și ridicol la un moment dat. Am văzut secole în care totul era
>
> se îndrepta către anumite devoțiuni, anumite tipuri de studii, anumite exerciții. Știm că, timp de mai bine de un secol, gustul dominant în Europa a fost călătoria la Ierusalim. Regi, prinți, lorzi, episcopi, ecleziastici, religioși, toți se adunau acolo în mulțimi. Pelerinajele la Roma erau odinioară foarte frecvente și foarte faimoase. Toate acestea au dispărut. Am văzut provincii inundate de flagelanți și doar o rămășiță a mai rămas în frățiile de penitenți care încă există în mai multe locuri. (...)
>
> La sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, în Lorena se vorbea doar despre vrăjitori și vrăjitoare. Nu au mai fost menționate de mult timp. (...) În acest secol, o scenă nouă ni s-a prezentat ochilor timp de aproximativ șaizeci de ani în Ungaria, Moravia, Silezia și Polonia: vedem, se spune, bărbați care sunt morți de câteva luni întorcându-se, vorbind, mergând, infestând sate, maltratând oameni și animale, sugând sângele rudelor lor, îmbolnăvindu-i și, în final, provocându-le moartea; astfel încât ne putem elibera de vizitele și infestările lor periculoase doar exhumându-i, străpungându-i în țeapă, tăindu-le capetele, smulgându-le inimile sau arzându-le. Aceste fantome sunt numite oupire sau vampiri, adică lipitori, și li se povestesc particularități atât de singulare și detaliate și sunt îmbrăcate în circumstanțe atât de probabile și informații atât de legale, încât cu greu putem refuza credința pe care o avem în aceste țări, că aceste fantome par într-adevăr să fi ieșit din mormintele lor și să producă efectele

care sunt publicate [283].

Documente soseau pe birourile Cancelariei din Viena din regiuni recent anexate Imperiului [284]. Raportul despre afacerea Kisilova din Serbia a fost publicat în *Wienerische Diarium,* unul dintre principalele ziare vieneze, pe 21 iulie 1725 și a provocat uimire, după cum vă puteți imagina. În 1732, mai multe cazuri de vampirism în Medwegya (tot în Serbia), lângă granița cu Turcia, au determinat o anchetă din partea autorităților austriece. Cadavrele suspectaților de vampiri au fost exhumate și decapitate. Raportul medicului militar Flückinger, datat 26 ianuarie 1732 și cosemnat de ofițerii care îl ajutaseră, a fost difuzat pe scară largă. În februarie, ambasadorul francez la Viena, Bussy, l-a tradus în franceză și l-a trimis la Paris. În martie 1732, *Le Glaneur,* transmis de *Mercure de France,* a publicat versiuni modificate ale raportului lui Flückinger. Din Franța, informațiile au ajuns în Anglia și s-au răspândit prin ziarele londoneze.

Trebuie subliniat aici că aceste periodice care, de la sfârșitul secolului al XVII-lea și cu atât mai mult după concluziile lui Flückinger, au fost primele care au făcut cunoscute anecdote legate de vampiri, nu erau ziare populare sau

, destinate cititorilor cu un nivel intelectual destul de scăzut: *Mercure galant* (mai târziu *Mercure de France),* Glaneur *,* Wiener *Diarium,* London *Journal,* Craftsman sau *Commercium Litterarium* sunt titluri serioase, citite de elita nobilimii și a burgheziei. Întrucât apariția vampirilor este o chestiune serioasă, discutată în ziare serioase, nimic nu împiedică apariția ei în cărți serioase. Tratate au fost publicate în latină, cum ar fi remarcabila și retipărita de mai multe ori cea a lui Michaël Ranft, *Dissertatio historico-critica de masticatione mortuorum in tumulis (Despre masticarea morților în mormintele lor),* cea mai bine documentată lucrare dinaintea celei a lui Dom Calmet [285]. Prima ediție a apărut în 1725, cu ocazia cazurilor de vampirism raportate la Kisilova. Ediții extinse au apărut în 1727 și 1734, cea din urmă în germană, pentru a face lucrarea mai accesibilă publicului larg interesat de subiect după divulgarea raportului lui Flückinger.

Tratatul lui Dom Calmet face, așadar, parte a unei bibliografii substanțiale. La rândul său, va marca un pas important, poate cel mai important, în transmiterea și transformarea mitului, între primele rapoarte administrative și ceea ce avea să se facă cu el în secolul al XIX [-lea] . Două puncte vor fi evidențiate. Primul se referă la metoda de lucru a lui Dom Calmet. *Tratatul despre apariții* i-a afectat în mod evident reputația. Cum poate un savant demn de acest nume să se ocupe de astfel de probleme? Prin urmare, nu este neobișnuit să găsim, chiar și în lucrările de referință, aprecieri condescendente, care îl descriu pe Dom Calmet ca pe un călugăr jovial, oarecum simplu, dispus să creadă orice și să primească cu brațele deschise cele mai improbabile povești. Cu toate acestea, trebuie menționat că a doua parte a *Tratatului despre apariții,* dedicată vampirilor, nu constituie doar o reflecție filosofică sau teologică. Lucrarea se bazează pe documente, mărturii și uneori scrisori adresate lui Dom Calmet, care sunt reproduse

[283]Dom Augustin Calmet, *Teză despre vampiri,* ed. Roland Villeneuve, Grenoble, Jérôme Millon, 1998, p. 29.

[284]Referințe specifice în A. Faivre, „De la vampirul satului la discursurile clerului (geneza unui imaginar în zorii Iluminismului).

[285]Traducere franceză de Danielle Sonnier, Grenoble, Jérôme Millon, 1995.

integral. Și este suficient să luăm în considerare amploarea documentației pe care se bazează *Tratatul despre apariții* pentru a risipi odată pentru totdeauna suspiciunea de senilitate. În aceste dosare, se va face o distincție între documentele „externe” (pe care Dom Calmet le împrumută din publicații anterioare) și documentele „interne”, cele pe care le-a obținut direct solicitându-și corespondenții.

Printre primii, Abatele de Senones citea și folosea articolele din *Mercure galant* din 1693 și 1694 sau din *Glaneur* din 1733. Știm, dintr-o scurtă scrisoare păstrată la *Biblioteca Narodowa* din Varșovia, că obținuse această ultimă revistă prin intermediul contelui polonez Joseph André Zaluski, marele bibliofil, care făcea atunci parte din curtea ducală a lui Stanislas. De asemenea, folosea cartea lui Ranft, a cărei comunicare îi datorează aceluiași Zaluski, așa cum vedem din minuta unei alte scrisori păstrate în hârtiile sale [286]. Nemulțumindu-se să comenteze ceea ce exista deja, Dom Calmet și-a vizitat corespondenții, care i-au trimis rapoarte, care...
va fi apoi inserat în *Tratatul despre apariții.* Prin urmare, este interesant, pe cât posibil, să căutăm printre documentele Abatelui de Senones documentația brută pe care a folosit-o.

În manuscrisele lui Dom Calmet găsim trei scrisori adresate lui Senones din București. Expeditorul lor nu este oricine, ci este vorba chiar de principele Țării Românești, sau mai precis, de secretarul său, Antoine Epis [14].

Născut în 1711 și decedat în 1769, Ioan Constantin Mavrocordato de Scarlatti (scris și *Maurocordato)* a domnit de zece ori, între 1731 și 1769, asupra Țării Românești și Moldovei [15.] Acest lucru se explică prin faptul că turcii, cărora le erau supuși principii fanarioți, i-au mutat astfel încât niciunul dintre ei să nu aibă timp să devină periculos, principele Țării Românești fiind alungat de pe tron după câțiva ani pentru a merge să domnească în Moldova și invers, și așa mai departe [16.] Constantin a domnit, așadar, de patru ori asupra Moldovei și de zece ori asupra Țării Românești, adică douăzeci și șase de ani de domnie, dintre care optsprezece neîntrerupți, trecând de la Iași la București, apoi înapoi [17.] În ciuda acestei instabilități menținute în mod deliberat de ocupantul turc, Constantin Mavrocordato a reușit să se impună ca un monarh luminat. În 1741, a reformat fiscalitatea și justiția muntenească [18] și a promulgat o

[14] Despre acest personaj și despre corespondența sa cu Jean Le Clerc (păstrată la Biblioteca Universității din Amsterdam), vezi nota lui Nicolae lorga, „Scrisoarele unui secretar al lui Nicolae Mavrocordat”, *Analele Academiei Romane,* memoriile secției istorii , XXVIII , e 1906, p. 505-530 (comunicare către Academia Română din 13 ianuarie 1906; citește în special pp. 510-511 , despre o scrisoare franceză a lui Antoine Epis către ambasadorul Suediei la Constantinopol, Carleson Substantial). Despre granițele Republicii Literelor. „Țara Românească a anticariilor la începutul secolului al XVIII -lea ”, *Studii Clasice,* XVII, 1977, p. 233-246, reprodusă în *Oameni și idei ale sud-estului european în zorii epocii moderne,* București-Paris, Ed. Academiei - Editions du CNRS, 1980, p. 215-235.

[15] Despre Nicolas și Constantin Mavrocordato, vom consulta lucrările generale ale lui Nicolae Iorga, *Istoria relațiilor dintre Franța și români,* Paris, Payot, 1918, capitolele V și VI, p. 75-119; Germaine Lebel, *Franța și Principatele Dunărene (din secolul al XVI-lea până la căderea lui Napoleon I),* Paris, Presses Universitaires de France (Publications de la Faculté des lettres d'Alger, XXVII), 1955; Catherine Durandin, *Histoire des Romani,* Paris, Fayard, 1995; Dan Berindei, *Românii și Franța la răscrucea modernității, Studii Danubiene.* XVIII, Nr. 1-2, 2002; loan-Aurel Pop, loan Bolovan, *Istoria României,* Cluj-Napoca, Institutul Cultural Român, 2006, p. 397-455 (capitol editat de ionuț Costea). Nicolas Mavrocordat a fost studiat în profunzime de dl. Jacques Bouchard, în mai multe lucrări academice reunite convenabil în volum: *Nicolae Mavrocordat. Domn*

[286]Biblioteca municipală din Saint-Dié, manuscrisul 80, vol. XVII, p. 232.

și cartografierea Iluminismului (1680-1730), trad. Elena Lazăr, București, Omonia, 2006. Vezi și „ Zorii luminilor în Țările Române”, *La Revue Historique,* II, 2005, p. 31-51 și micul volum despre *Fanarioți și zorii luminilor,* Montreal, Centrul Interuniversitar de Studii Neoelene, 2007.

[16] Remus Niculescu, „Jean-Etienne Liotard în Jassy (1742-1743=”, *Genava,* XXX, 1982, p. 127-166 (p. 128).

[17] Tabel detaliat în frumoasa lucrare a lui Alexandre AC Stourdza, *Europa de Est și rolul istoric al Maurocordatului (1660-1830),* Paris, Plon, 1913, p. 132-133.

[18] A. Stourdza, *op. cit.,* pp. 168-181; M. Șerban Papacostea, „Marea Cartă a lui Constantin Mavrocordat (1741) și Reformele din Țara Românească și Moldova”, Lucrările Conferinței despre *epoca fanariotă* (21-25 octombrie 1970), Salonic, Institutul de Studii Balcanice, 1974, pp. 365-376; *Istoria României,* pp. 422-424.

constituție pe care dorea să o facă cunoscută în Franța (poate fi găsită tipărită în *Mercure de France* din iulie 1742) [19]. În 1746, cu mult înainte ca Austria sau Rusia să ia o măsură similară, el a decis să abolească iobăgia [20]. Tatăl său, Nicolas, își construise o bibliotecă magnifică, pe care fiul său a avut grijă să o îmbogățească și mai mult [21]. Francofili și vorbitori de limbă franceză [22] , înconjurați de secretari francezi [23] , prinții Mavrocordato se țineau la curent cu noutățile de la Paris, primeau omagiile scriitorilor [24] și contribuiau la răspândirea culturii franceze în această parte a Europei. Ei căutau să stabilească legături cu reprezentanți ai lumii învățate și așa a intrat Constantin Mavrocordato în contact cu Abatele de Senones. În stadiul actual al cercetărilor, nu a fost posibil să se descopere scrisorile pe care Dom Calmet le-a trimis la București. Nu este sigur dacă acestea se află în România, dacă într-adevăr mai există. După toate probabilitățile, Prințul Mavrocordato a fost cel care a luat inițiativa acestei corespondențe [25] .

Prima dintre aceste scrisori26 [a] luat un ocol, întrucât mergea de la București la Senones *via* Paris. A fost transmisă lui Dom Calmet prin intermediul unui anume Fevre, „păstrătorul manuscriselor bibliotecii regelui”, care a corespondat cu prințul Constantin Mavrocordato:

[19] Textul *Mercure de France* a fost retipărit de A. Stourdza, *ibid.,* pp. 382-387. Vezi și R. Niculescu, art. cit., pp. 134-135.

[20] Florin Constantiniu, „Constantine Mavrocordato și desființarea iobăgiei în Țara Românească și Moldova”, *Era fanariotă,* pp. 377-384.

[21] Henri Omont, *Misiunile arheologice franceze în Orient în* secolele al XVI-lea și al XVII-lea, Paris, Imprimerie Nationale, 1902, vol. II, pp. 669-679 (unde vedem că observatorii francezi urmăreau îndeaproape evenimentele din Țara Românească, în speranța de a putea achiziționa biblioteca Mavrocordato); Comeliu Dima-Dràgan, „Biblioteca Mavrocordato”, *Epoca fanariotă,* pp. 209-216.

[22] În 1741, chiar anul în care a intrat în corespondență cu Dom Calmet, prințul Constantin Mavrocordato a pus să se joace piesele lui Molière în greacă *(Biblioteca Britanică,* manuscris suplimentar 8242; Loukia Droulia, „Molière tradus în greacă”, *L'Époquephanariote,* pp. 413-418).

[23] Pompiliu Eliade, *Despre influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în timpul domniilor fanariote,* Paris, E. Leroux, 1898, pp. 144-150; Nicolae Lorga, „Secretari și miniștri francezi în România”, *Revue Historique du Sud-Est européen,* VII, 1930, nr. 7-9; Dan Berindei, *op. cit.,* p. 7, care notează că secretarii principilor Țării Românești și Moldovei erau numiți cu aprobarea sau la propunerea ambasadorului francez la Constantinopol. Într-adevăr, turcii nu acceptau secretari ruși sau austrieci și îi preferau pe francezi. Antoine Epis, a cărui utilizare a limbii franceze trădează o origine italiană, face excepție. Émile Legrand *(Bibliografia elenică sau descriere argumentată a operelor publicate de greci în secolul al XVII-lea,* Paris, Garnier, 1918-1928, 1.1, p. 234) menționează un preot venețian pe nume Giovanni Epis. Provine el din aceeași familie?

[29] Astfel, abatele Desfontaines, care i-a trimis lui Constantin Mavrocordato *Observațiile sale asupra*

scrierilor moderne și i-a dedicat traducerea sa din Virgil, publicată în 1744 (P. Eliade, *op. cit.,* p. 156-157; A. Stourdza, *ibid.,* p. 185-186; R. Niculescu, art. cit., p. 131-133).

[25] Ortografia documentelor originale a fost respectată cu scrupulozitate. Cuvintele sau literele transcrise în spațiul dintre rândurile manuscriselor au fost scrise între asteriscuri; literele sau cuvintele lipsă sunt între paranteze drepte.

[26] Biblioteca Municipală din Saint-Dié, ms. 94, f. 165r°.

din Paris, pe 6 mai 1741.

Tocmai am primit, stimate părinte, o scrisoare de la Alteța Sa Monseniorul Principele Țării Românești. În același pachet se află una adresată dumneavoastră, pe care mă grăbesc să v-o trimit. Nimic nu este mai măgulitor decât felul în care îmi vorbește despre lucrările dumneavoastră și nimic mai îndatoritor decât dorința pe care o arată de a stabili o corespondență strânsă cu dumneavoastră. Nu sunt surprins de acest lucru; dragostea pentru știință este ereditară în casa lui și i-a fost foarte greu să nu fie mișcat atât de meritul dumneavoastră personal, cât și de serviciile importante pe care le-ați adus republicii literelor. Cât despre mine, cunosc de mult întreaga valoare a operei dumneavoastră și nu mă pot felicita prea mult că am găsit în sfârșit o ocazie atât de frumoasă pentru a vă arăta stima nemărginită și atașamentul sincer cu care sunt, stimate părinte, foarte umilul și foarte ascultătorul dumneavoastră slujitor.

Fevre păstrează manuscrise din biblioteca regelui.

Următoarele sunt cele trei scrisori trimise din Țara Românească:

Scrisoare autografă de la Antoine Epis către Dom Calmet [287], 30 ianuarie 1741 :

[f. 165 bis d°]

în București în acest 30 ianuarie 1741

Domnule și prearespectuosul meu părinte,

Deși nu avem onoarea de a vă cunoaște, domnule, ne sunteți bine cunoscut prin lectura operelor dumneavoastră celebre, care vă fac plăcut prezent tuturor oamenilor de litere, în ciuda distanței dintre țări, și îi fac să caute avantajul prieteniei dumneavoastră. De aceea, după ce l-am rugat pe domnul Briffaut , librar la Viena, cu care avem o veche corespondență, pentru cărțile pe care ni le furnizează, să ne deschidă calea de a beneficia și noi de a dumneavoastră [288], și după ce am primit de la el un răspuns pe placul nostru, îmi iau libertatea de a vă ruga să-mi permiteți să încep schimbul nostru de scrisori, cu asigurări despre stima deosebită pe care Alteța Sa Monseniorul Jo. Constantin Mavro-Cordato de Scarlatti, Principe al Țării Românești și fost al Moldovei, o are pentru marea dumneavoastră erudiție și despre dorința pe care o are de a purta cu dumneavoastră, domnule, o corespondență literară. Alteța Sa tocmai a citit cu mare atenție cele șase

[287] Biblioteca Municipală din Saint-Dié, ms. 94, patru pagini, 22 x 16 cm.

[288] În același manuscris 94 (f. 155r°-156r°) găsim o scrisoare de la Briffaut către Dom Calmet (Viena, 8 august 1733). Briffaut se descrie ca „librar universitar și om liber de curte”.

volume ale capodoperei dumneavoastră de istorie universală și a fost atât de încântat de aceasta încât a...

a tradus o mare parte din ea în greacă, spre beneficiul națiunii sale; și așteaptă cu nerăbdare sfârșitul acestei mari lucrări, pentru a finaliza traducerea. Citind prefața la primul volum, în care publicului i s-a oferit speranța că va avea întregul corp al acestei lucrări în șase volume, înainte de a avea [f. 165 bls v°] volumele 5 și 6, pe care nu le-am putut obține decât după pace, ne-am mângâiat că ne vom satisface în curând curiozitatea, fără să ne fi gândit că cantitatea de material nu putea fi inclusă în limitele a șase volume și că aceasta inundase, ca să spunem așa, câmpia operelor dumneavoastră erudite și speranțele pe care le-ați conceput de a ajunge la sfârșit mai devreme. În care, însă, Republica literelor vă este cu atât mai îndatorată, cu cât faceți să dureze mai mult plăcerea și profitul care decurg din excelentele dumneavoastră lucrări. Vă recunosc *totuși*, domnule, că Prințul meu, care are o anumită înclinație spre aviditate în crearea de litere frumoase, ar fi încântat să-i satisfacă pe deplin dorința de a vedea că ați dat ultima notă întreprinderii dumneavoastră incomparabile; sau cel puțin i-ați face o plăcere considerabilă informându-ne în cât timp sperați să o finalizați și câte volume mai avem de așteptat. De asemenea, îndrăznesc, domnule, să vă propun, în cazul în care va exista o întârziere în tipărirea unui volum, care va urma, ar fi posibil să-i faceți pe plac Alteței Sale, care v-ar fi foarte recunoscător și care v-ar acorda o recompensă foarte onorabilă, ar fi posibil, zic eu, să ne trimiteți copia manuscrisului continuării aceleiași Istorii, pe care se pare că ați continuat-o și [f. 166r°] din care o bună parte trebuie să fie, poate, gata?

Întrucât s-a observat că există multă obscuritate în istorie, cu privire la unele evenimente considerabile petrecute sub domnia prinților Țării Românești și Moldovei, timp de aproape cinci sute de ani, despre care istoricii țărilor vecine au făcut foarte puține mențiuni, Alteța Sa, prin faptul că a scris cele mai remarcabile lucruri care s-au întâmplat în timpul vieții fiecărui prinț al acestor țări, a oferit multă lumină oricui ar dori să întreprindă această lucrare lăudabilă. Dacă considerați potrivit, domnule, Alteța Sa vă va trimite cu bucurie un exemplar; precum și al tuturor Marilor Viziri ai Imperiului Otoman, care sunt învestiți, după cum se știe, cu o putere și o autoritate aproape suverană. Acest manuscris, prin faptele singulare pe care le conține, ar putea fi, mi se pare, la discreția vreunui savant curios.

Domnule, veți avea amabilitatea să ne trimiteți răspunsul prin aceleași mijloace prin care vă va fi trimisă această scrisoare. Îi respect cu deosebită venerație.

Domnule, și
Prea Reverendul meu Părinte, foarte umilul și foarte ascultătorul vostru slujitor
Antoine Epis, secretarul SĂU

[f. 166v° alb]

Cel puțin două observații sunt necesare la citirea acestui fragment. Pe de o parte, observăm, și acest lucru nu ne mai surprinde, rolul jucat de capitala austriacă, un pivot între Europa de Est și cea de Vest. De asemenea, trebuie menționat că franceza nu este limba maternă

a lui Antoine Epis. O expresie precum „corespondență literară" are un iz distinct de franceză ca limbă străină. De fapt, secretara era italiană.

Știm că Dom Calmet a răspuns, întrucât pe 7 august, Antoine Epis și-a reluat condeiul. Nu știm ce conținea scrisoarea scrisă de învățatul benedictin ca răspuns la cea din 30 ianuarie, dar putem ghici:

Scrisoare autografă de la Antoine Epis către Dom Calmet [289], 7 august 1741 :

[f. 167r°]

la București, pe 7 august 1741

Domnule,

Spre sfârșitul lunii iunie, după ce am primit scrisoarea foarte îndatoritoare pe care mi-ați făcut onoarea să o scrieți, domnule, am comunicat-o mai întâi Alteței Sale Serene, care a fost foarte încântat să stabilească o corespondență epistolar și prietenie cu dumneavoastră, așa cum vă asigură ea însăși prin scrisoarea sa. Nu-mi mai rămâne decât să adaug câteva cuvinte despre anumite revival-uri, care se spune că au fost descoperite aici; dar nu vă pot oferi nimic bine verificat ca răspuns în această privință; este vorba despre faptul că aproape în tot Orientul se spun multe lucruri care sunt supuse precauției, existând, doar rareori, oameni învățați și pricepuți care să dezvolte adevărul iluziilor și să facă o încercare exactă în cazuri similare. De aceea, așa cum a spus odată un filosof, nu pot face ce aș vrea și nu vreau ce aș putea, cu atât mai mult cu cât nu trebuie să avansezi nimic incert, atunci când ai de-a face cu o persoană foarte luminată, cum ești dumneavoastră. Sunt cu tot respectul posibil

Domnule

Foarte umilul și foarte ascultătorul dumneavoastră servitor,
Antoine Epis, secretar al SA

PS În ciuda acestui fapt, vom încerca să investigăm cât mai mult posibil problema în cauză pentru a obține unele clarificări.

[f. 167v°, 168: spații libere]

În această scrisoare, un substantiv pune o problemă: „redivives" (redivivi). Acesta era unul dintre termenii folosiți în franceză pentru a desemna nemuritorii observați în Europa de Est, înainte ca cuvântul „vampir" să prindă rădăcini și să le înlocuiască pe celelalte. „Redivives" este menționat în a doua parte a *Tratatului despre apariții.* [290]Vedem că Dom Calmet a profitat de această fereastră deschisă către România, care constituie corespondența

[289]Biblioteca Municipală din Saint-Dié, ms. 94, 21,5 x 17 cm
[290]Capitolul XIII, ed. Roland Villeneuve, p. 73.

cu Prințul Țării Românești și secretarul său, pentru a-i interoga asupra existenței vampirilor.

A treia literă a acestui set subțire are o trăsătură distinctivă:

Scrisoare autografă de la Antoine Epis către Dom Calmet [291], semnată de mâna Prințului Constantin, 22 august 1741 :

[f. 169r°]

in Bucuresti la 22 august 1741.

Domnule,

Am aflat cu mare plăcere de hotărârea pe care ați avut amabilitatea să o luați, domnule, de a menține cu mine corespondența scrisorilor pe care am dorit-o. Voi contribui din partea mea cu puținul pe care îl pot pentru a vă satisface curiozitatea; și un manuscris grecesc vulgar a început deja să fie tradus în latină, pe care vi-l voi trimite în curând. Prin urmare, mă veți îndatora infinit oferindu-mi din când în când noutățile dumneavoastră literare și vă rog, domnule, să fiți convins de prietenia mea sinceră și de recunoștința mea deosebită, de care voi dori întotdeauna să vă acord note eficiente și să răspund sentimentelor foarte îndatorătoare pe care le-am remarcat distinct în scrisoarea pe care ați scris-o secretarului meu. Sunt cu toată stima și cu tot respectul

Domnule

Servitorul dumneavoastră foarte iubit
C. de Scarlatti.

[f. 169v° și 170 de spații libere]

În stadiul actual al dosarului, nu știm care a fost rezultatul schimbului. Dar, oricât de incomplet ar fi, mi s-a părut interesant să constat că reputația lui Dom Calmet , savant și istoric, depășise granițele și ajunsese la celălalt capăt al Europei, până în punctul în care principele Țării Românești s-a oferit să-i trimită documente puțin cunoscute, în schimbul primei publicări a *Istoriei sale Universale.*

Credea Dom Calmet în vampiri? Antoine Epis se îndoia de existența lor și, contrar a ceea ce *susțin cei care nu au citit Tratatul despre apariții,* Dom Calmet a adoptat aceeași atitudine negativă:

> Pentru a rezuma în câteva cuvinte tot ce am relatat în această disertație, am arătat că o înviere propriu-zisă a unei persoane care fusese moartă de mult timp și al cărei trup era fie corupt, fie mirosea urât, fie era pe cale să se corupă, precum cea a lui Petru, îngropat de trei ani și înviat de Sfântul Stanislau, sau cea a lui Lazăr, care fusese în mormânt de patru zile și mirosea deja a cadavru; că o astfel de înviere este o lucrare a singurei atotputeri a lui Dumnezeu.
>
> Persoanele care s-au înecat, au leșinat, sunt letargice sau extaziate, sau sunt considerate moarte, în orice fel, pot fi vindecate și readuse la viață, la sănătatea lor

[291]Biblioteca Municipală din Saint-Dié, ms. 94, patru pagini, 27,4 x 19 cm

anterioară, fără nicio minune, ci numai prin puterile medicinei, sau prin industria naturală, sau prin răbdare, așteptând până când natura se va restabili la starea sa anterioară, până când inima își va relua mișcarea și până când sângele va curge din nou liber în artere, vene și spiritele vitale și animale în nervi.

Că ulițele, sau vampirii, sau fantomele din Moravia, Ungaria, Polonia etc., despre care se povestesc lucruri atât de extraordinare, atât de detaliate, atât de circumstanțiale, îmbrăcate în toate formalitățile capabile să le facă credibile și să le dovedească chiar și legal în fața judecătorilor și în cele mai severe și exacte tribunale; că tot ce se datorează întoarcerii lor la viață, aparițiilor lor, necazurilor pe care le provoacă în orașe și la țară, morții pe care o dau oamenilor sugându-le sângele sau făcându-le semne să-i urmeze; că toate acestea nu sunt decât iluzii și o consecință a imaginației lovite și puternic prejudecățioase. Nu se poate cita niciun martor sensibil, serios, lipsit de prejudecăți, care să poată depune mărturie că a văzut, atins, întrebat, simțit, examinat aceste fantome cu sânge rece, care să poată asigura realitatea întoarcerii lor și a efectelor atribuite lor [292].

Nu, scrie el, vampirii, a căror existență nu este consemnată în Biblie sau în textele antichității greco-latine, sunt doar fabule moderne, povești menite să sperie.

În concluzie, nu este imposibil să se facă o paralelă între aceste două personalități remarcabile, Dom Calmet și Prințul Constantin Mavrocordato, care, după cum știm acum, au întreținut o corespondență. Prințul Constantin a fost o personalitate interesantă, de care România se poate mândri pe bună dreptate, un monarh luminat, francofil, care a reformat energic justiția și sistemul fiscal. A domnit peste o țară în care superstițiile erau greu de învins și s-a străduit să pună capăt practicilor magice și vrăjitoriei care erau larg răspândite și perpetuate în sate din timpuri imemoriale. I-a pedepsit pe cei care...

care s-au dedat la asta și au adus preoți mulțumiți de sine în fața instanțelor ecleziastice [293]. Dom Calmet avea să facă mai mult sau mai puțin același lucru în Senones, deoarece responsabilitățile sale pastorale l-au adus în contact cu o populație în care practicile supranaturale aveau drept deplin, o populație pentru care superstițiile, magia, vrăjile care puteau fi rostite sau împotriva cărora trebuia să se protejeze, constituiau categorii ale realității [294]. În documentele abației din Senones, găsim un text scris de mână intitulat „Regulamente, opinii și ordine făcute de Preasfințitul Dom Augustin Calmet, Abate de Senones și Prelat Ordinar al districtului și teritoriului numitului Senones, în urma vizitei sale episcopale efectuate în Postul Mare din anul 1730”. [295]În acest document, Dom Calmet a interzis preoților aflați sub jurisdicția sa să absolve, fără permisiunea sa expresă, un anumit număr de păcate. În primul rând, le interzice să dea absolvire pentru „maleficență, vrăjitorie și tot felul de divinație și magie”. Atunci, și numai atunci, menționează sacrilegiul, sperjurul, bătaia părinților, avortul, omuciderea, prostituția, bestialitatea *etc.* Practicile magice sunt desemnate mai întâi și este ușor

[292]Capitolul LIX, ed. Roland Villeneuve, pp. 239-240.

[293]Matei Cazacu, *Dracula,* p. 477, nota 9, conform *Efemeridelor dacice* din Dapontes.

[294]Vezi, printre o mie, exemplele date de Jean-Marc Monceau în lucrarea sa *„Istoria și geografia creșterii animalelor în Franța. De la Evul Mediu la Revoluție”,* Paris, Fayard, 2005, pp. 98-100.

[295]Biblioteca Municipală din Saint-Dié, ms. 26, f. 61v°-64v° (și copie în manuscrisul 80, t. XVII, p. 320-326).

de ghicit că Dom Calmet nu le-ar fi interzis preoților săi să dea ceva ce nu exista sau ce nimeni nu practica. Această reglementare din 1730 face parte din lunga ofensivă condusă de benedictini împotriva practicilor legate de folclor sau de rămășițe ale păgânismului (Dom Fangé, nepotul lui Dom Calmet, a dispus astfel demolarea capelei lacului Maix, unde aveau loc ritualuri ciudate [296]). În secolul al XVIII-lea, România și Vosgii aveau acest lucru în comun: erau spații neumanizate și periculoase, în timp ce Dom Calmet și Prințul Mavrocordato, două personalități la fel de remarcabile, erau amândoi, în moduri diferite, oameni ai Iluminismului.

[296]Vezi detaliile în articolul aba E. Roussel, « Dom Calmet, abbé de Senones. Son action pastorale (1728-1757) », *Bulletin de la Société philonuitique vosgienne,* LU, 1926, p. 40-51.

VERSIUNEA ARABĂ A DIVANULUI LUI DIMITRIE CANTEMIR: UN SUPLIMENT LA NOTA EDITORULUI

IOANA FEODOROV

Următoarele observații sunt completări la informațiile și comentariile incluse în *Nota editorului* care însoțește versiunea arabă a *Divanului lui Dimitrie Cantemir* (Iași, 1698), pe care le-am editat și tradus în 2006. Acestea sunt rezultatul unei analize ample a celor mai importante elemente istorice și literare care definesc traducerea realizată în 1705 de Atanasie al III-lea Dabbâs, Patriarhul Antiohiei. Scopul acestei cercetări este de a scoate la iveală trăsăturile specifice ale acestei versiuni puțin cunoscute a *Divanului lui Cantemir* și semnificația sa pentru istoria legăturilor dintre români și arabii creștini.

Editura Academiei Române a lansat în 2006 o nouă contribuție la cercetarea dedicată principelui și umanistului moldovean Dimitrie Cantemir: versiunea arabă a *Divanului său,* tradusă în 1705 de Atanasie al III-lea Dabbas, Patriarhul Antiohiei, sub titlul *Șalăh al-hakïm wa-fasâd al-'âlam al-damïm, adică Mântuirea Înțeleptului și Ruina Lumii Păcătoase* (denumit în continuare Divanul *Arab*)[1]. Volumul conține o ediție a textului arab pe care am stabilit-o pe baza a două manuscrise *(MS Arabe 6165,* Bibliothèque Nationale de France și *MS Sbath 337 (nr. 2),* Biblioteca Apostolica Vaticana), și o traducere în limba engleză introdusă de comentariile cuprinzătoare ale lui Virgil Cândea, expert în operele lui Cantemir. Urmând modelele oferite de manuscrisele arabe medievale editate și adnotate de un număr mare de specialiști străini, am abordat în *Nota editorului* (pp. 55-78) problemele majore ridicate de ediția și traducerea compoziției Patriarhului Atanasie. Am dedicat capitole speciale circumstanțelor istorice ale apariției sale, titlului arab, autorului, manuscriselor existente, principiilor de editare, caracteristicilor importante ale textului (varietatea limbii arabe, ortografia, gramatica și particularitățile lexicale) și principiilor de traducere pe care le-am urmat în pregătirea versiunii în limba engleză. Cu toate acestea, spațiul redus pe care o *Notă a editorului* îl poate acoperi într-o ediție manuscrisă nu mi-a permis să detaliez aspecte importante caracteristice transferului acestei opere etice românești, prin greacă, în arabă. Intenționez să completez în continuare informațiile și

[1] Dimitrie Cantemir, *Mântuirea înțeleptului și ruina lumii păcătoase (Salah al-hakïm wa-fasâd al-'âlam al-damïm),* Ediție arabă, traducere în engleză, notă a editorului, note și indici de Ioana Feodorov, introducere și comentarii de Virgil Cândea, Editura Academiei Române, București, 2006, 381 p. + 23 ilustrații.

Pr. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 195-212, București, 2008

comentariile prezentate în *Nota editorului* cu privire la acele probleme care merită o atenție specială din partea viitorilor cititori ai Divanului *arab* .

Principalul punct asupra căruia se va concentra probabil orice analiză a unei traduceri este gradul de interferență al traducătorului cu textul, *adică* În ce fel a modificat el opera originală. Între adaptare și rescriere, nuanțele sunt numeroase. Variațiile se pot referi atât la „cantitatea” textului rezultat, în funcție de omisiuni și adăugiri, cât și la „calitatea” noii versiuni, relevată de alegerea particulară a cuvintelor în transferul de noțiuni abstracte, termeni teologici, concepte noi sau străine etc. Toate elementele de originalitate din noua versiune pot fi apoi interpretate din punctul de vedere al poziției traducătorului față de textul transferat și față de potențialii săi cititori.

Scopul cercetării mele - prezentat în continuare - a fost o trecere în revistă generală a variațiilor incluse în Divanul *arab* , comparativ cu originalul grecesc folosit de Patriarhul Atanasie [297], ceea ce mi-ar permite să găsesc răspunsuri adecvate la două întrebări. În primul rând, cât de departe a mers Patriarhul Atanasie în modificarea textului *Divanului lui Cantemir?* În al doilea rând, se pot trage concluzii din această lucrare despre personalitatea și convingerile Patriarhului (religioase, morale, politice etc.) și despre publicul căruia i se adresa?

Având în vedere amploarea textului arab, care acoperă 141 de pagini în manuscrisul de bază, pentru a ilustra principalele caracteristici ale textului editat, am selectat doar un număr minim de exemple sugestive. O scurtă trecere în revistă a circumstanțelor care au dus la concepția Divanului *arab pare* potrivită în acest moment.

Prima carte a lui Cantemir, *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu Lumea sau Giudețul Sufletului cu Trupul,* a fost tipărită în românește și greacă în 1698 la Iași (reședința Principatului Moldovei). Textul de bază al traducerii arabe a lui Dabbas este versiunea greacă, *Kpivppiov p AiăAsŞi^ rov Eotpov pe rov Koapov fj Kplaiq vpg 'Pv^pq pc rd Ecopa,* realizată de Ieremia Kakavelas la cererea autorului. Patriarhul Atanasie (Bulos Dabbas, n. 1647, Damasc) provenea dintr-o familie foarte veche din Hawrăn, inima creștină a Siriei. Ales Patriarh al Antiohiei în jurul anului 1685, în competiție cu Cyril al-Za'Tm, a renunțat temporar în 1694 pentru a evita divizarea comunității creștine și și-a reluat funcția în 1720, până la moartea sa, survenită în 1724. În martie 1700, Dabbas, mitropolit de Alep, a venit la București ca oaspete al domnitorului Constantin Brâncoveanu. Ierarhul sirian a găsit *Divanul lui Cantemir* în timp ce călătorea prin țările românești și, până în 1705, îl tradusese în arabă, cerându-i lui Gibră'Tl (Gabriel).
Farhat, un călugăr maronit (numit episcop de Alep în 1725, ca Germânûs) [298], să o recenzeze. După studii de arabă clasică cu un sayh musulman (Haddad 1970: 52), Farhat a scris o gramatică revoluționară a acestei limbi, folosind exemple din Evanghelii. A fost un erudit, expert în metrică poetică și renumit pentru stăpânirea sa a limbii arabe, alături de greacă și

[297]Îi sunt recunoscător lui Mihai Țipău pentru amabilitatea de a mă ajuta să inserez citatele grecești bazate pe ediția pregătită de Maria Marinescu-Himu în 1974 (vezi *Referințe).* Am folosit și traducerea în limba românească a versiunii grecești, realizată în 1990 de Virgil Cândea.

[298]Pentru biografia și lucrările lui Gabriel Farhat vezi Joseph Féghali, *Germanos Farhat, Arhiepiscop de Alep și arabisant (1670-1732),* în *„Meito.* Recherches orientales”. Université Saint-Esprit, Kaslik- *Jounieh* , Liban, [anul] II , *nr.1 /* 1966, pp.l 15-129 *;* Al-Kaslĭk, Liban, 1998.

siriacă.[299]

O remarcă generală este utilă pentru început: traducătorul a fost foarte atent în lucrarea sa, încercând întotdeauna să transmită sensul mai degrabă decât să transfere forma , în măsura în care corecturile sunt observabile în versiunea arabă. *De exemplu,* într-o încercare evidentă de a dezvălui gândurile lui Cantemir cu mai multă claritate, în II, 62 (partea a 2-a) titlul arab este „Secretele lui Dumnezeu sunt ascunse", Ar.j^» <U1 j'^ j', deși „dezvăluit" apare atât în limba română („Dumnezeieçtile taine sunt descoperite"), cât și în greacă („Tà (luoTqpia TOU 0EOÙ âïtoKEKaXupuÉva"). Versiunea arabă restaurează cuvântul corespunzător, așa cum se deduce din textul ulterior, unde Cantemir explică faptul că misterele divine sunt ascunse omului.

Prima problemă care trebuie abordată este cea a pasajelor pierdute. Pentru a începe cu cele mai ample părți care lipsesc din versiunea arabă, trei *Introduceri la Divanul* lui Cantemir au fost ignorate de Patriarhul Atanasie. O scurtă prezentare a acestor texte este necesară pentru a înțelege motivele pentru care Dabbâs le-a trecut cu vederea.

Mai întâi, Dimitrie Cantemir adresează o *Scrisoare Dedicatorie* fratelui său Antioh, în care își exprimă dragostea frățească și respectul. Gestul a fost atât diplomatic, cât și politic: pe de o parte, acesta era un mod de a compensa faptul că Dimitrie nu ceruse nici binecuvântarea, nici ajutorul financiar al Antioh, domnitor al Moldovei la acea vreme (a domnit între 1695-17 (X) și 1705-1707); pe de altă parte, acest mesaj de armonie era adresat dușmanilor politici ai familiei Cantemir, care susțineau că exista o concurență acerbă între cei doi frați.

A doua epistolă a lui Cantemir este adresată *Cititorului.* După ce laudă beneficiile lecturii cărții sale (descrisă drept „hrană pentru suflet", ținând în mână „trei oglinzi limpezi și neîntinate", „un pahar cu apă dătătoare de viață"), autorul oferă indicații pentru o înțelegere corectă a textului și scuzele obișnuite pentru greșelile inevitabile.

Al treilea text îi aparține lui Ieremia Kakavelas, maestrul de greacă al lui Cantemir, care, potrivit Mariei Marinescu-Himu (editor al versiunii grecești din 1974), a tradus originalul românesc al lui Cantemir într-un amestec de greacă vernaculară și greacă literară. Kakavelas laudă prima producție literară a fostului său elev, greaca ortodoxă.
tema pe care o alesese, planul său bun și stilul elegant, precum și numeroasele citări din Sfintele Scripturi și operele clasice.

Evident, toate cele trei texte trebuiau evitate dacă Patriarhul intenționa să ascundă numele autorului. Recunoștința sa față de prințul Brâncoveanu, aflat într- un conflict de lungă durată cu prințul moldovean Cantemir, trebuie să-l fi convins să nu permită o legătură atât de clară între el și gândirea filosofică a lui Cantemir. În plus, Patriarhul Atanasie era cu siguranță îngrijorat de interdicția pe care autoritățile otomane o puteau impune traducerii sale, preferând să elimine elementele care puteau să le perturbe. Trebuie să ținem cont de faptul că, pentru a fi aleși, patriarhii Bisericilor Orientale aveau nevoie de o *bară' a* (licență) și de un *firman* emis de Poartă, care depindeau de rezultatul luptei dintre concurenții susținuți de diferitele forțe aflate în joc la Constantinopol: înalți oficiali otomani, ambasadori străini și patriarhii greci și

[299]Farhât și-a petrecut cea mai mare parte a vieții în Liban. Patriarhul Atanasie i-a cerut în repetate rânduri să se întoarcă la Alep, pentru a-și revizui mai multe dintre lucrări. Vezi Féghali 1966: 117-118, 128; Nasrallah 1979: 137; 139-140; 144.

armeni.

Introducerea lui Cantemir la *Cartea III,* un rezumat al capitolelor următoare, lipsește și ea. Transferând o parte din titlul lui Cantemir și o carte întreagă scrisă de protestantul unitarian Andreas Wissovatius, *Stimuli virtutum, fraena peccatorum, ut et alia eiusdem generis opuscula posthuma* (Amsterdam, 1682), traducătorul arab a trecut cu vederea scurta prezentare generală a lui Cantemir, posibil considerată redundantă. Wissovatius este menționat o singură dată în versiunea arabă (sfârșitul cărții I, 84), spre deosebire de Cantemir, al cărui nume lipsește din *Divanul arab* .

Cuvintele obișnuite ale tipografilor - „Atanasie și Dionisie, împreună cu ucenicii lor” - au fost înlocuite de un colofon arab (fol. 141r), extrem de informativ pentru geneza Divanului *arab* , deoarece indică anul finalizării, 1705, și contribuția „smeritului slujitor, preotul Gibril Farhat, călugărul maronit din Alep”, care „l-a redactat, i-a dat o formă arabă și l-a scris cu mâna sa muritoare”. Cei doi *indici de încheiere* (Rom. *Scara),* Primele, referitoare la titlurile capitolelor din *Cărțile I* și *II,* cele de-a doua la cele din *Cartea a III-a,* nu însoțesc traducerea arabă. Având în vedere că Cantemir le-a inserat pentru a ajuta cititorul să găsească un anumit capitol, faptul că au fost trecute cu vederea sugerează că *Divanul arab* nu a fost destinat tipăririi, ci mai degrabă circulației în copii manuscrise.

În loc de introduceri, ambele manuscrise arabe luate în considerare încep cu un text care aparent a fost compus de Farhat. Încă de la primele cuvinte, această adăugire reflectă mediul și stilul literar specific arabilor creștini. Deși menționează cele trei Sfinte Ipostase, *basmala preliminară* (repetată ulterior) - „În numele Tatălui, al Fiului și al Sfântului Duh al singurului Dumnezeu, Amin!” - evidențiază conceptul unui singur Dumnezeu. Această subliniere sugerează că autorul a dorit să nege afirmația musulmanilor că creștinii se închinau la mai mult de un singur Dumnezeu. Împreună cu colofonul, această introducere merită comparată cu altele similare incluse în alte lucrări ale lui Gabriel Farhat (Feghali 1966: 115-129; Razzuq 1998), ceea ce ar permite o evaluare a contribuției sale reale la traducerile din greacă ale Patriarhului Atanasie, în special la *Divanul arab* .

Așa cum se menționează la paginile 70-71 ale *Notei Editorului,* trei pasaje absente evocă noțiunea de *purgatoriu.* Aceasta pare să reflecte dorința Patriarhului de a preveni respingerea operei sale atât de către cititorii înclinați spre unirea cu Biserica Catolică, cât și de către autoritățile otomane, atente să prevină conflictele religioase. Pasajele trecute cu vederea ar fi putut, de asemenea, să atragă comentarii neplăcute din partea misionarilor europeni, foarte activi în Siria încă din anii 1660. Se relatează că Patriarhul Atanasie a primit primele lecții de greacă la școala iezuită din Damasc și că, mai târziu, în timpul mandatului său de higumen al mănăstirii din Betleem, a fost în relații foarte bune cu vecinii săi, franciscanii (Nasrallah 1979: 132; Heyberger 1994: 145).

Alte *lacune* sunt explicabile prin opiniile teologice ale traducătorului, atât teoretice, cât și practice. *De exemplu,* în I, 84, cuvântul „băutură” (gr. *rd Ktorov)* este trecut cu vederea, în timp ce expresia „mâncare și băutură” este redată printr-un singur cuvânt ar., *ma'ds,* „viu”:

CASA stem TtpdiTOu; TOP dvQpcbTrov eivai IStov vd yvcopi^T) TT]V KIOTIV, TOV vopov, id Soypara, TO Kdov Kai TO Kaxov, vd eP'ydvT] Tqv Tpocpf] V TOV Kai TO TTIOTOV TOV, (...) IJYOVV % yvc , cp Tivcvy % yvc (pvldiri]' Tpirov, TT]V Tpocpfjv Kai TO

TUOTOV (...)
4 4^,^ J. ^^J jlj j^illj j^llj 4jlidlj 4JUJJ2IJ [1]j^V' u_i~)*J j' (j ¯jtuijyi jji!
.,. <2jull CJLJJJJs 4 Ij. ^X*i Lal j^ _ , j

„Pentru că Omul, prin esență, cunoaște credința și legea, crezurile, binele și răul și cum să-și câștige hrana [și băutura]. (...) Cât despre controlul său asupra cerințelor câștigării hranei [și băuturii]..."

Patriarhul ar fi putut crede că lecția morală a acestui pasaj ar fi amplificată prin omiterea cuvântului „a bea", o preocupare constantă a sa, dezvăluită de această altă adăugire din III, 12:
.Aj ^4 IJJ > lAjUalll J^ ' "l' 4 ^1 4 ^J3 IJJJ] 4 ^^Vjl ^tll ^JJ* ^'j ^4^il4< jVjl IJJSUI ^jll
< l$J jjJjli 9jx(^4jku)

„I-au îmbătat pe copiii slujitorilor lor și apoi i-au adus în fața propriilor lor copii, ca să vadă în ei urâțenia consumului excesiv de alcool. <Astfel, i-au folosit ca exemplu pentru educație."

De altfel, într-o epistolă pastorală adresată congregației sale, aprobată de ierarhii care i-au urmat, Patriarhul Atanasie interzice bărbaților și femeilor să aducă vin sau *'araq* la biserică, ca nu cumva să o transforme într-o tavernă, Ar. *haniit* (Heyberger 1994: 151).

Adresându-se unui public care nu stăpânea bine limba latină, traducătorul simplifică discursul. Cuvintele latine lipsesc din descrierea „bandei de tâlhari, asemenea celor [numiți *philetes latrones* în latină], care se prefac a fi un fel de prieteni care salută călătorii pe drum..." (I, 57). De asemenea, explicația etimologică dată de Cantemir cuvântului *pubertas* - „derivat din *pubes,* numele părului care crește la început în mustață și barbă" - a fost eliminată din pasajul referitor la vârsta de șaptesprezece ani (I, 84).

Traducătorul a omis anumite pasaje biblice. [300]Acesta din II, 63 i s-ar fi putut părea irelevant, fără legătură cu subiectul în discuție, care este rezumat de titlul capitolului, *Viața și fericirea omului în lume sunt ca o roată de tors:*

Ei^ TOPTO fjOeXs vd TtapopouoGfj f] Kara raw £%6pa>v avrou Karapet TOP AdpiS, Xeyopoa' 6 0E6; pou 0OP auroug du; rpo%6v. TaXp. Incearca' OTI%. tS

„[Asemănător cu acesta ar putea fi blestemul lui David asupra dușmanilor săi: «Dumnezeul meu, fă-i ca țărâna care se învârte!» *(Ps.* 83, 13)]"

Acest alt pasaj din II, 66 a fost probabil considerat inutil, deoarece povestea fusese relatată în detaliu cu două rânduri înainte:

Kai pdXiora orav ijKovoav rf]v dvdoTaoiv raw VEKpaw, EyEXopoav eva; pc rov dXXow Keep, *df,* 0117. Xp

„[Și mai ales «când au auzit de învierea morților, unii au râs de El»" *(Faptele Apostolilor* 17, 32)

Referințele la opere clasice care nu erau accesibile în arabă sau care nu erau ușor accesibile publicului larg în original lipsesc adesea. Astfel, în sprijinul ideii că „lumea nu te laudă pentru folosul tău, ci pentru ruina ta", II, 78 se încheie cu citate din Seneca, *Epistola XIX* și *Quaestiones naturales ad Lucillium, din Proverbele* biblice (6, 27) și *Cartea lui Ieremia* (9, 8), toate ignorate în traducerea arabă. Referințele lipsesc în special din *Cartea a III-a,*

[300]Citările biblice de mai jos urmează ediția din 1975 a *Sfintei Biblii, care conține Vechiul și Noul Testament, ediție standard revizuită, editată de The Bible Societies în asociere cu Oxford University Press.*

traducerea lucrării *Stimuli virtutis de Wissovatius.* Astfel, Epictet, citat în III, 31, lipsește din textul arab, la fel ca și aluzia la Sallustius și Cato din III, 50. Iacobus Acontius (Giacomo Aconcio), menționat în legătură cu interpretarea sa a capitolului 11 din *a doua scrisoare a lui Pavel către Corinteni* („Nu e de mirare că Satan se deghizează într-un înger de lumină") inclusă în lucrarea sa *Stratagemata Satanae,* lipsește din III, 56. Operele lui Plutarh, citate în mod repetat de Wissovatius (III, 64, 65, 71 etc.), sunt omise din traducerea arabă. Autori și savanți latini precum Cicero, Musonius, Tacitus, Juvenal, Ausonius etc. nu sunt menționați în versiunea arabă. Operele lui Homer și Hesiod sunt citate în III, 25 fără nicio indicație către autor:

Elvai PePata f| 686; Tfj; dpenj; si; KOLTCOIOV xponov odiipa, Kai ci; TOP; dSoKipop; SPOKOXT], ORA 18:00; uarEpa yivEiat EPKOXTI, CO; paprppEt 6 HaioSo;

„Drumul spre virtute este foarte greu pentru cei fără experiență și neîncercați, dar apoi devine ușor [, așa cum spunea Hesiod *(Opere:* 288-292)]"

Totuși, afirmația din III, 31 că Seneca a fost „un necredincios" (lat. *Ethnicus,* tradus de Cantemir cu rom. *păgân,* gr. *E0VIK6$)* este omisă de Patriarhul Atanasie: „...așa cum a spus savantul Seneca [, deși necredincios,]: «Să trăim un

viață vizibilă, nu una ascunsă..." Citat din nou în III, 76, stoicul roman este portretizat de către traducător ca „<Filosoful naturii [Seneca]", Ar. *al-faylasuf al-tabil,* o expresie folosită de scriitori arabi clasici precum Al-GazalT (Algazel, 1058-1111).[301]

Schimbări ample apar în III, 23, unde Wissovatius evocă mai multe împărați și eroi ai epocii clasice:

AKopt] Kai ano Tovq E0vtKovq StdkE^E rd raw ape-raw 7tapa8EiypaTa, ydpiv Xoyov, TO napaSetypa Tfjq 8tKaioovvr|q ano TOV Apior£i8i]v, TOV KagiUov, Kai TOV TaqPqpira Tfjq diopovf|v, ano TOV Kovptov, TOV MEVEVIOV, Kai TOV KOVIVTIOV KIVKIVUTOV' TO njq EyKpaTEtaq Kai oaKppoovvqq, ano TOV BskkEpotpovTuv, TOV EEVOKpdrqv, TOV LKuaawa Kai TOV TiPepjq' TOV Tipepjq ' PREA 0vpov EyKpaTEtaq ano TOV Ap/vrav, TOV LfflKpdrqv, TOV nkdreuva, TOV OatKtawa, TOV neptdfj, TOV Oikuttrov, TOV PAOTKSA Tfjq MaK£8oviaq, Kai ano TOV Avriyovov TOV npiOTOv' TO RFJQ vqcpakoviva TOVIV ' toViR Zf|va>va' TO Tfjq <ptkakTi0Eiaq Kai TO vet pf] \ | /£v8ETOI Ttvdq pc to peTcopa ano TOV 'Enap£tvdw8a, Kai TOV ATTIKOV Ilopnoviov.

jjjjjjll jliSIl j« Rjjij dl (jijl) ^jl j^jl 4jl^al GjJJijla jxj 4 Ajic.

jjAJJ^ L^J 1 L?AHJ^ Rj 4 4jjO { ^AILUJI ^kjl yi R^ ^At LJ" J^^ (j*J . AJi^ (^al^lSjjl ^AJ 1 Axajaj a Uan ij ^

.11 jjJjS U^J Ax»^h)

AJA^JJ 4j3Akd (jJaJJ . 4A j<

„Luați exemplu de la păgânii necredincioși

Luați de la Aristide corectitudinea sa; de la Fabricius răbdarea sa; de la Curius

[301]Vezi *Al-Munqid min a[l-]dâlal (Erreur et délivrance),* în Jabre, 1959: 51 (text arabesc), 117 (text francez).

abstinența sa; de la Tiberius seninătatea sa; de la Archytas blândețea sa; de la Filip al Macedoniei vigilența și strădania sa; de la Heraclit sinceritatea sa; de la Atticus absența minciunii și a glumei; <și de la Titus sinceritatea și caritatea sa>"

Când îi amintește pe împărații romani și bizantini (I, 35), traducătorul le modifică ordinea, posibil pentru a evidenția acele personaje pe care le considera cele mai exemplare.

dUd 8td Tovrovq Tovq p£Tay£V£OT£povq, PREA eivat 6 Meyaq KovoTavrivoc OTOV EKTIOE TT]V nokqv; HOV 6 lovoTtvtavoq, EKEtvoka OTTO-O TOV ©avpaordv Kai did olov TOV Koopov ETtaivEpevov Kai Eiq oka rd aKpr] -rfjq yfjq 7tEpi(pT]pov vadv EKTIOE, diod Ayia Lotpiat ov, | 6 Ma^tptavoq Kai 6 lodiavdq, EKEIVOI OI PEYDLOT KAI 8VVATOI TVPAWOT HOU Eivat 6 ptKòc Kai psyaq ©EoStbotoq Hou Eivat BaoRctoq 6 MaKE8d» vtov tov o psyaq ; Houkot ; 8vvaToi Kai 7TEPIP6T)TOI Paoikfiiq TOW 'Paipaiaw; Hod Eivat oi PaoRsiq rrjq 'Pibpqq, eXivrjq Tfjq Tiokscoq diod TOV Koopov okov EVICT|OE; Ilov Eivat 'Pcopvkoq EKEtvoq, diod TT]V EKTIOE Kai oi dUot eioq TOV Avyovorov Kaioapoq, TOV OKOIOV £7tpooKvvr|oav okot oi av0£vrat

jjl .^J^jl A^J lg«jl&3 ^laj (^jll (J^LjJ jjl ,^1*11 fljili *^ 1 II ^JJ ^jl - jjl . SVjilj ^jSljVI Al OJxui jlajj ^ill j*^3|Jaxul_jl jj«jjl) [£jl jjl]jl [£jl jjl]jl [£jl jjl] jjl i jhU^xJl ^J^ 9 LF I/JJ^' OIA JJ _ jLaeYlj j^j^l ^jblJl j^J^' ^J^ 1 LF illllml |^J LJJ jjajjLjlujjj jjl UL^liull ^ ' ^ * ^ ^jjjjlJjj jjl luJlj ^IKAL Ajltkjlu^flll □JI« ^Sll ^lull jjL'iL..A 1 Aiis». uSj^ lxl OIAUJ IAJWIL 4jj£juLoll <~'l-ij* ^Jt ^ij^jj 3^J i^j^l J^' jij ^'

4 »^tll jjliil jj? ^jjl ^ ^J ^ «11 jijjlluiL jjl ljji«allj Jjjill (jjijdjjjJjU jjl JjJlxJl

„Unde sunt regii Romei celei Mari, cuceritoare a lumii? Unde este Romulus, care i-a pus stâlpii și i-a întărit temeliile? Unde sunt Diocleţian și Maximian, marii tirani? Unde este Cezar August, căruia i s-au închinat toţi [arhonţii și] conducătorii? Ca să nu-i întreb pe vechii regi ai grecilor. Spuneți-mi însă despre regii lor mai recenți: unde este Constantin cel Mare, care a zidit Constantinopolul, < toate acoperișurile și stâlpii? Unde este Iulian, vinovatul și apostatul?> Unde este Iustinian, care a zidit biserica pe care a împodobit-o, întrecând în împodobire toate clădirile din lume, // și a numit-o Sfânta Sofia, încât a devenit o încântare pentru ambele lumi? Unde este Teodosie cel Mare și Tânăr? Unde este Vasile al Macedoniei cu fiul său, Leon cel Înțelept?"

Inversarea cuvintelor, astfel încât să fie în acord cu propria scară de valori a traducătorului, dezvăluie și o preocupare teologică. Patriarhul schimbă ordinea a două fraze în I, 23, evident pentru că a considerat prima afirmație mai importantă decât a doua:

OTI 6 ©cog Etvai tpwg, 6 5E Koopog OKorog. Lui Xourov, ovrag ecru oKorog, rung vd pf]v os piof|oco, Kai ovrag Avrog <pa>g, rang vd pf]v Tov ayaTrrpco.

t ?Lai 11 jjl ^J ^ijb < ^Qi djl '"^ j«ji Axl jl ^ uxi j^j 4-111 jjl dix ja

„Și, din moment ce Dumnezeu este lumină, trebuie să-L iubesc; iar din moment ce tu ești întuneric, trebuie să te urăsc."

În I, 1, Lumea este declarată „trecătoare, înșelătoare și arogantă" în loc de „arogantă, înșelătoare și trecătoare" (gr. „a pcyalauxe, irXavs Kai TtpocncaipE"). În opinia Patriarhului, în concordanță cu tradiția creștin-ortodoxă, cea mai dezgustătoare trăsătură a lumii era natura sa temporală.

Ocazional, în textul arab apar adăugiri, sugerând un efort de claritate și precizie. Exprimate în comentarii scurte, opiniile traducătorului sunt în general fie teologice, fie etice. O poziție fermă împotriva politeismului este reflectată de fraza de încheiere inserată în III, 56, unde sunt prezentați zeii greci Proteus și Vertumnus:

TOV ETI pv0Evovrog OTI cig el TI EiSog qOeXav pETaPaXovvrav.

< jjjij!l Olilji <L^ js lj»j> »bljl (JLJ ^L Ldjjpi ^ j^iLiu Ul£j

„Când deveneau evidente, puteau lua orice formă doreau. <Aceasta este una dintre fanteziile idolatrilor>.”

Aici și în tot <u>Divanul </u>*arab* , cuvântul „idolatru(i)” (Ar. *wataniyy(un))* se referă la păgâni și (adesea) la greci.

O altă inserție la sfârșitul lui III, 61 permite o licărire a unei convingeri personale exprimate de traducător:

„<Urmați sfatul înțeleptului: «Rănile unui prieten sunt de preferat îmbrățișărilor false ale unui dușman»>”.

În I, 3, unde Cantemir evocă păcatul lui Adam și pedeapsa sa prin moarte, traducătorul arab adaugă cuvântul „temporal” deasupra rândului scris, pentru a sublinia conceptul de Înviere:

JSL VI ^1 <111 ^1^

„Atunci mă tem că rodul pomilor voștri este același cu cel al pomului interzis, acela din care Dumnezeu i-a poruncit lui Adam să nu mănânce. Și el, neascultând în păcat de porunca lui Dumnezeu, Făcătorul său, a mâncat din el și a murit de o moarte <trecătoare>.”

În I, 69, traducătorul adaugă un lung paragraf pentru a susține unul dintre argumentele lui Cantemir îndreptate împotriva falsității Lumii:

uljoll jl^jlj Ailali _jjajlj A till ill jaU^l i^jluU l»kj > (jjJjli) j4^ UJJ 4 ^ ^J^l ^1 A*J ^

„După aceea ai inventat două argumente false, < unul care afirmă egalitatea dintre sufletele articulate și cele nearticulate, celălalt neagă răsplata veșnică. Ți-am dezvăluit o altă minciună de-a ta, mai odioasă și mai respingătoare, *adică* afirmația ta că nu avem natură interioară după moarte. Nu contest că ți-a venit asta pentru că minciuna aparține trăsăturilor tale generale >”

O altă caracteristică specială este inserarea de <u>note </u>plasate între cuvintele *hasiya,* „Notă”, și *al-nass,* „Textul” (Parantezele nu au fost folosite în arabă până de curând). Traducătorul a considerat că următoarele cuvinte, probabil considerate nefamiliare cititorului arab obișnuit, necesitau o explicație.

I, 35: Hersonese

((Auj*il)4^J*1l Ai-111 ^3 A Mil o3ft ^W< 4 j< al % > t (jiujji^jil ^ jjKil jijil ^, ((

< j^Jl t^jl >/T^ jl^J^ AJSJJII Ailll ^i ^JaljJl lj& ^ ab iijj o^jjlull ojjjall

< *Notă:* Acest cuvânt înseamnă în arabă „insula sterpă”, în timp ce în turcă aceste părți sunt numite Bogaz Hisari. *Textul:* >"

1.59: Sirenele

^ A^ljlll Jld (<i ^ >jj ^J (Jilll jj^lj ^l^lll (Jilljll AluU ^lUdl ulj^xi

VI ('4?) '-4

j^JI Ijjc jj^Jj AJIUI ^^Iji^ j^Ijall Ajllillj i4/il .««ill ^ji]| AjjLaJI OLuull JL

„Dorințele lumești sunt ca sirenele care le cântă oamenilor și apoi îi aruncă în marea ruinei”

< *Notă:* Sirena este una dintre creaturile mitice ale grecilor. Aceștia spuneau că, într-o anumită parte a mării, se auzeau voci triste și melodioase, fără ca cântăreții să fie văzuți. Și când o corabie trecea pe lângă acele voci dulci, marinarii de pe acea corabie săreau fără întârziere și se scufundau pe fundul mării, căzând în...

durere și dor pentru acele cântece tentante și foarte sentimentale, cărora le lipsea orice atingere rezonabilă. Astfel, au fost ruinate prin înec. *Textul >"*

Împreună cu un comentariu despre priceperea sirenelor, traducătorul a eliminat din poveste referința la „moldoveni", o posibilă pistă către autorul original. O altă referință la ei a fost eliminată din III, 9:

jA j dji I A mil jjjj ^Jl uklll jaJ ^J - j^kljiJl (uAajj) UU^ IaS l^jll l^jll ^r^ÀU

„Speranța este atrasă de ea ca un magnet orientat spre pol [302][polul este o stea pe care moldovenii o numesc «fusul»], în jurul căreia se rotește soarele cât timp rămâne"
fixat într-un singur loc."

1,76: The Cretan jail

jlS ^jljj JlJiull

في بعض، واسع جدًا وليس لهُ باب حاجز ولا

teuLj <klïu j 14 »I ^4O^J ù^j^ J^' L^^JI y« jikjjil

41a ^JÎJ bujk d AaJ jl l^JS JilJI ji ^ i^ 3, lAjuâA Atlii^J 4JJ2A

Ujj dklj Jj ixjla LI ^

^1A J ^ ^j^ , Lu^jk 1_LUA1LAl^Jl jjauuLdl ^jAll <kuij ^ 4 X^ * o^al ^i 3^ QA ^jkj AJSA^l jxw lùls ^1 ^Jl A^A (ja AJ3^JEAlJl^ 1/iij^ 'Ifj^jl Ujjj J^ '"^ ^^^ AjJajlu AJJJL cjlijj J^C l^J U-ull j^Au)

(J'W <ftbJl lie jV' j'

„Simt ca și cum mintea mea ar fi închisă în închisoarea cretană [303]... < *Notă-.* Aceasta
O celebră închisoare a fost menționată în orașul Creta de către guvernatorii greci și era alcătuită din ziduri arcuite construite unul în interiorul celuilalt, foarte late și fără nicio poartă sau zid de apărare. În schimb, în interiorul ei unghiurile erau răsucite cu măiestrie inginerească, astfel încât cel care intra nu putea găsi o cale de ieșire. Și dacă cineva era închis în ea, era aruncat în mijlocul ei dintr-o fereastră sus deasupra tribunalului, iar prizonierul se întorcea înăuntru căutând o cale de ieșire și nu găsea nimic altceva decât drumuri șerpuitoare obstrucționate de stâlpi și colțurile zidurilor înclinate. Petrecea zile întregi înăuntru, mișcându-se înainte și înapoi, până când murea de foame. În zilele noastre este...
este numită de oamenii obișnuiți „închisoarea profetului Solomon". *Text >"*

II, 85, partea a 3-a: Scarabeul

4xJaj ,n..il L, ^J| j^j| djld ^A ^1 <jjlj2iil ^i txiuVI ftjJ^ j4 ^^ jj^'j' ^k'

^J l^'jj ^*? ,u LaJ jkjlill AWA dJc UAJ (< (j^Jl AaJjxil A^bdl AAAMUJ ^luLS jL^lJj i i.LIl ^jt ^SljJA lj^ ubj

„Învață că un fruct copt este viața omului în tinerețe, care este ca un fruct care nu s-a maturizat încă complet. Atunci trebuie să-l aperi cu grijă, ca nu cumva să fie atacat de scarabeu < *Notă: Al-hazibaz,* [„scarabeul"] cu *ha punctat, zay, ba* cu un singur punct și *zay,* sunt gândaci care cutreieră iarba și fructele, distrugându-le. Sunt numiți în mod obișnuit *al- 'ariga, text: >"*

Unele dintre alegerile Patriarhului în adăugarea sau ștergerea de pasaje dezvăluie opinia sa despre anumite personaje biblice și mesajul pe care îl transmit faptele lor. Acesta este cazul următorului pasaj din III, 22:

"ETÇT] loutôv, AICI la ioTopieni TrEprypàcpoDai, pEpiKoùç pake ÈgTüpôç eiç ALL ô<p0aXpoùç TOATĂ vocea ta aov, 8ià merge TOT pipT|ôptàv]À, yâvàv Tpa<pf|v, TA Aßpaap

[302]Această explicație este adăugată de Cantemir între paranteze. El a folosit aceeași paralelă în epistola introductivă către fratele său Antioh (absentă din *Divanul arab)* și în II, 77.

[303]*Divanul* lui Cantemir , atât în limba românească, cât și în limba greacă, „Labirintul cretan".

ciç Tf]v e^o/âTarriv itpoç ©EÔV 7rioTr|v, Kai eiç Tt|v èÇ aÙTf]ç 7ipO£pXOp£Vl]V Ù7taKOT|V, TOV lfflof|(p EÎÇ TT]VO©(ppOCriJVT|V, TÔV ld)ß Eiç TT] V ùopvf|v, EXAMINEAZĂ Mœücrfi EÎÇ TT]V TOU HZOVTOVÙTVÙ qaat VERIFICAT AkappÙtÙvÙ Aaßiö, eich TT]V TtpgorqTa, EXAMINEAZĂ î^EKiav, EXAMINEAZĂ lœoiav, EXAMINEAZĂ AavtqX Kai TOÙÇ orvrpôcpouç aùroù Eiç TT)V âKpav EÙoépEiav, Kai TÙ é^fjç, oi ôitoîot KOTÙ

àÀf]0Etav duo TOIOÙTT]V ipavcpàv Kai ßEßaiav Ù7tôo%Eotv Tfjç aiœviov Çtoijç, TT]V Oltoiav f]JXEÏÇ Tœpa Ë%Op£V, ÙOTEpT|H£VOl T|TOV.

صنع بازا حديقتي عقلك اولايك القدسيين الذين تصور لنا اساطير المورخين صورة فضايلهم واقتد:

' J^ yji' Ô"J // ^ '-'"Ji Ô"J .

ومن موسي زهذه (زهده) ومن داود دعته . ومن حزقيا ويوسيا ودانيال ورفقته، امساكهم وعبادتهم ومن صمويل طاعته ومن ايليا غيرته ، ومن يوحنا تقشفه وتصونه ومن كل متق فضيلته ، هولأي النين احكموا

^ Ù^' J^ (^^' AUj^l 6jJ^ll XJA ^lj ûl) till j 31 jl£ Lj A „Lai mil [1], *1 **11 O3A (Jla

„Puneți înaintea ochilor minții voastre și urmați-i pe acei sfinți ale căror virtuți sunt reflectate în scrierile cronicarilor. Luați de la Avraam credința sa (...); de la Iosif, abstinența sa; // de la Iov, răbdarea sa; de la Moise, ascetismul său, indiferența sa față de bogățiile și comorile Egiptului; de la David, blândețea sa; de la Ezechiel, Iosua, Daniel și tovarășii săi, înfrânarea și devotamentul lor; <de la Samuel, ascultarea sa; de la Ilie, fervoarea sa; de la Ioan, felul său de viață simplu și castitatea sa, iar de la toți cei evlavioși, virtutea lor.>"

O analiză extinsă la toate citările va duce probabil la alte descoperiri interesante. Având în vedere dorința Patriarhului de a obține o traducere corectă, unele dintre pasajele inserate în *Divanul arab* sunt posibil opere ale sale sau ale lui Farhat. *Indexul autorilor și lucrărilor* este inclus la sfârșitul ediției din 2006 oferă o listă de titluri care, verificate în raport cu un inventar al traducerilor arabe ale acestor texte disponibile la sfârșitul - începutul secolului al XVIII -lea, ar trebui să ajute la identificarea traducerilor care trebuie atribuite celor doi savanți.

Având în vedere că Gabriel Farhat a fost și un poet talentat, versurile care apar în *Divanul arab* prezintă un interes deosebit. [304]Următoarele strofe au fost adăugate în I, 84 și III, 16:

l^iJJ^ 4,13 jlS £ ^Jl ^3 ^lill Lajl < f^J 4mil (^1

J £ ^ll&l jA J^ 4^^Q|

„<Carnea a fost îngropată în pământ; nu există niciun câștig în carne."
Beneficiul constă în ceea ce este înăuntrul său și a înviat.
Sursa sa este o nestemată și la sursa sa se va întoarce.
„< Ce este moartea dacă nu o călătorie,
Dar [o călătorie] de la lăcașul efemer la cel etern?

Alte patru pasaje poetice (două în II, 85; unul în III, 4 și III, 28) sunt mult mai elaborate în versiunea arabă decât în cea greacă. Iată doar unul dintre cele incluse în II, 85:

KazaTtavoTog carat ztptopia,

[304]După cum indică Alphonse Mingana în catalogul colecției sale de manuscrise creștine păstrate la Birmingham (Mingana 1936: 162), *Diwanul lui Farhat* conține versete scrise între 1695 și 1720.

„OTI EV A8T| OVK EOZat EX£V0Epfa.
Ata TOO koyov oou zi 0EXEU; vd Eutfjg
Av0pa>7tE SiKatE; Ildvra EutuxHS'
„Întreabă-te dacă cauți un răspuns,”
Vei primi darul cunoașterii despre sfârșitul firului de ață.
Căci există o captivitate care nu-și dezlegă pedeapsa,
Și iadul unei închisori stăpânite de întuneric total.
Hrănește-te cu adevăr, o, credinciosul, și bucură-te
În mila Domnului tău, căci ai egalat cu împărăția>.”

Cu toate acestea, majoritatea adăugirilor dezvăluie o intenție de a simplifica și de a clarifica textul. În primul rând, traducătorul oferă indicii ori de câte ori simte că cititorul ar putea fi confuz, ca în această adăugire din I, 62:

4 J^Vb JuUL jdl (>J Jli LI

„Nu au legat unii marea în lanțuri și lacăte <ca Artaxerxes *(Sic.')?>”*

În al doilea rând, majoritatea pasajelor din Sfintele Scripturi pe care Cantemir le citează și la care face referire (între paranteze) sunt inserate de traducător în cuvinte simple la începutul citării, ca într-o predică de duminică, *de exemplu* în II, 70: „Și astfel este imposibil să ne scape ceva *(Mt* 6, 31-33), căci <precum a spus David în *Psalmul* 33: > «Cei ce-L caută pe Dumnezeu nu duc lipsă de niciun bine».”

În al treilea rând, acolo unde textele biblice sunt doar menționate, versiunea arabă oferă adesea întregul pasaj. Preocuparea traducătorului pentru o bună înțelegere a Scripturilor este evidentă mai ales în *Cartea a III-a,* unde multe citări sunt scurtate sau doar menționate. *De exemplu,* în III, 15, unde *Divanul* menționează: Av E/EL; Katpov, iSeg zov ^E' TaXp. oztx-^' („Dacă ai timp, caută *Psalmul* 95, 7”), versiunea arabă oferă:

< ^Jjil lj*4SJ ^j AJJ*^ ^4 am jl jjxuullj (jwUll J^A^AJI ^ (JJ^AII JjiS >

„< Așa a vorbit psalmistul în *Psalmul* 95: «Dacă auziți glasul Lui, nu vă împietriți inimile.»>”

Dorința Patriarhului de a-și educa publicul l-a determinat să completeze *lacunarele mai semnificative,* cum ar fi cele din III, 28:

aertre Kai 8o0f]oezat vpiv Maz0. KE(p. ^', OTIX- C, KEtp. Ka', OTIX- KP'
4 ^JIJ ^ji CHJ ^J *. 'li*: j^j (^^) ^^ JLAJ ^ 4 ^la ^ ^jMl ^l^l yi ^ AJJ^

„Cum spune Cel Atotputernic în capitolul 7 din *Matei:* «Cine cere va primi; <cine caută va găsi; și celui ce bate, i se va deschide.>”

Alegerea făcută de Patriarhul Atanasie în adăugarea de pasaje biblice sugerează dorința de a le prezenta cititorilor săi imagini familiare, cum ar fi în această referință la „cedrul Libanului” (III, 18): „...așa cum spunea psalmistul în *Psalmul* 39: < «Am văzut un om rău, arogant și înalt ca un cedru din Liban. „Am trecut iarăși pe acolo și iată că nu mai era...> *(Ps.* 37, 35-36)” El elimină „ursul” din lista animalelor din I, 52 (inițial, gr. *sig sva a^Aaiov Asovrog, rj âpKovSag rj mipSov,* „alături de bârlogul leului [ursului] și al panterei”). Referința la „comedii”, o formă de divertisment nefamiliară majorității arabilor creștini înainte de

sfârșitul secolului al XVIII-lea și nerecomandabilă din punct de vedere educațional [305], lipsește din III, 4: „Așa se comportă lumea cu noi, pentru că bogăția ei, deși pare a fi de aur ochiului, este de fapt o minciună deșartă. Este ca vederea unei bucăți strălucitoare de sticlă care se sparge și se sparge ușor [sau ca comediile care se termină atât de repede]..."

Un efort de adaptare este vizibil și în luarea în considerare a datei la care a fost creată versiunea arabă. În I, 2, pentru a-și actualiza textul, traducătorul modifică numărul de ani de la Geneză, astfel încât să fie în concordanță cu anul în care lucrarea sa a fost terminată, 1705 (menționat în colofonul de la încheierea *Cărții IIP):*

AJiLjjS (^111 Jț|ttll j" 1 -^ (j£2Jl lâ^Jj , Aiul SjuC tiilj j^J ^7' JJ" 1—1 jll ^i»Ln Aia ^Jj

„Au trecut șapte mii două sute doisprezece ani de când Domnul m-a făcut în această formă frumoasă și frumoasă..."

Totuși, în I, 64, el se dovedește a fi inconsecvent în alegerea sa și păstrează, poate din greșeală, data originală:

^Ijcl AUUJ ^JjLaj ij^l AJLXUI J^j jV' 1^11 C±JJSJ âia ^

„Din ziua în care am fost creat și până acum, [306]au trecut aproape șapte mii două sute șapte ani."

Pasajele menționate mai sus demonstrează interesul unei analize cuprinzătoare a citărilor biblice din *Divanul arab* . Au putut fi scoase la iveală date noi pentru discuția generală despre Biblie în creștinismul arab. Au putut fi înregistrate variații apărute în versiunea arabă a textelor scripturale și s-au putut trage concluzii cu privire la traducerea specifică a Bibliei la care Patriarhul Atanasie s-a referit în opera sa. După cum se știe, Gabriel Farhat a realizat o versiune arabă a Evangheliilor, destinată uzului maroniților.

Pe lângă faptul că este o sursă pentru studiul concepțiilor teologice și al stilului literar al Patriarhului Atanasie, *Divanul arab* prezintă un interes considerabil pentru specialiștii în limbaj . Caracteristicile lingvistice reflectă cel mai bine intenția traducătorului de a oferi o versiune adaptată, care să fie nu doar ușor de citit, ci și atractivă. Întrucât această lucrare nu își propune un studiu lingvistic, voi evoca doar punctele principale care permit o privire asupra caracteristicilor lingvistice ale *Divanului arab* și a cititorilor cărora i se adresa Patriarhul Atanasie.

Este în general acceptat de specialiștii în limbi că arabii creștini și-au scris operele într-o anumită varietate de arabă. Deși pare a fi mai puțin studiată în prezent [307], varietatea de arabă specifică creștinilor orientali (Siria, Liban, Palestina, Egipt) în secolele 17-18 secole este recunoscută în mod corespunzător ca prezentând trăsături particulare. „Araba creștină" - așa cum este folosită, conform lui Blau (1966: I), în „literatura scrisă de creștini/sau creștini" - a

[305]Virgil Cândea remarca că „Ca produse ale imaginației, adică o facultate condamnată de gândirea medievală ca sursă de concepții greșite și idei false, comediile erau disprețuite de majoritatea gânditorilor vremii." (*Divanul arab* , n. 80, p. 225)

[306]Greșit scris „șaptezeci" în traducerea în engleză, *Divan arab,* prima tipărire.

[307]În recenta sa recenzie a *Divanului arab* („Archives en Sciences Sociales des Religions", Paris, 2007, nr. 140, pp. 173-175), Aurelien Girard se referă la araba medie creștină ca la „o ipoteză controversată, astăzi respinsă ca obiect autonom de cercetare, în ciuda particularităților sale incontestabile".

fost inclusă printre varietățile de „arabă medie” [308]și „arabă medie creștină”. [309]Majoritatea trăsăturilor consistente ale acestei varietăți de arabă, înregistrate și definite cu expertiză de Jérôme Lentin în lucrarea sa *Recherches sur l' histoire de la langue arabe au Proche-Orient à l'époque moderne* (vezi Feodorov 2005-a), sunt bine reprezentate în *Divanul arab* . O analiză cuprinzătoare a formelor lingvistice incluse în această sursă de text nouă și valoroasă ar aduce cu siguranță date noi discuției despre araba medie.

Într-un text creștin, în special unul bogat în citate scripturale, includerea cuvintelor grecești în formă arabă nu este o surpriză *(de exemplu,* Ar. ^, *Agiyä* < Gr. *Ayta).* Vocabularul ecleziastic inclus în *Divanul arab* este o sursă bogată pentru cercetarea cuvintelor arabe creștine, în special a celor de origine greacă, așa cum este consemnat în *Verzeichnis Arabischer Kirchlicher Termini de Georg Graf (Louvain, 1954) și Wörterbuch zu den greechish - Arabischen des Überset* de Manfred Ullmann . (Wiesbaden, 2002).

Firește, traducătorul a transferat gândurile abstracte și principiile etice ale lui Cantemir accesând vastele resurse de traduceri arabe din operele unor filozofi greci importanți. După cum este documentat în multe ediții ale unor astfel de manuscrise [310], vocabularul filosofic arab s-a format înainte de secolul al XII - lea prin împrumuturi lexicale din greacă sau prin inventarea de cuvinte conform unor modele arabe specifice. *De exemplu,* cele două noțiuni de „macrocosmos” și „microcosmos” sunt pur și simplu transferate în arabă ca „lumea (mai) mare” și „lumea (mai) mică” (Ar. j£VI jJUl, ji-aVI |Jl*Jl). Anumiți termeni se referă la ritualuri și crezuri: în III, 59, Ar. *qurbän,* definit de obicei în legătură cu *taqarraba* = „a oferi o jertfă”, este folosit atât pentru „ofrandă” în general, cât și pentru „ofrandă euharistică”, gr. *ztpoatpopci* (Coquin 1966: 436). Acesta este doar unul dintre cuvintele arabe folosite în mod similar de Creștini și musulmani care au intrat și în limba turcă (Tk. *Qurban Bairam,* „Sărbătoarea Jertfei”).

Sunt inserate mai multe note pentru a explica problemele lingvistice complicate prin utilizarea unei descrieri detaliate a formei cuvintelor arabe și a anumitor forme verbale *(de exemplu, tabannd,* „a da naștere”, „a genera”, în I, 61: *tagaddada,* „a fi reînnoit”, o formă verbală derivată din adj. *gadid,* „nou”, în I, 65). În I, 84, numele grecești ale celor șapte epoci ale omului au reprezentat o adevărată provocare pentru traducătorul arab, obligându-l să insereze o notă lungă, de fapt o parafrază a pasajului original.

Traducătorul a introdus, de asemenea, în versiunea sa o serie de cuvinte, sintagme și structuri specifice arabei clasice și altor limbi semitice. Textul prezintă cazuri frecvente în care un cuvânt sau o sintagmă sinonimică a fost adăugată pentru a crea o structură repetitivă, un model stilistic tipic al arabei clasice (Feodorov 2003: 288-289), *de exemplu* „Îmi vine să râd

[308] În opinia lui Blau , această „<veriga lipsă> dintre araba clasică și dialectele arabe moderne” (Blau 1966: I) este caracterizată prin „alternarea aproape liberă a elementelor neoarabe clasice, postclasice, pseudocorecte și vernaculare” *(idem* 1995: 11). Vezi Clive Holes, Cap. 1. 4, *Middle Arabic, the modern dialects and the evolution of Modern Standard Arabic,* în lucrarea sa *Modern Arabic. Structures, Functions and Varieties,* Londra și New York, 1995, pp. 30-38; Kees Versteegh, Cap. 8, *The Definition of 'Middle Arabic',* în *The Arabic Language,* Edinburgh, 1997, pp. 114-129.

[309]Moyen arabe chrétien” (MAC) a fost definit de Jacques Grand'Henry, care a indicat o serie de trăsături tipice ale acestei varietăți de arabă (1988: 225).

[310]Vezi *bibliografia de încheiere - Manuscrise editate și traduse* - în *Divanul arab* .

de tine <și să te disprețuiesc>" (I, 24) sau „pavat cu podele de marmură <și gresie> (I, 39)". Utilizarea lui *„itbd",* intensificarea prin repetarea unui cuvânt cu o consoană schimbată, este o altă caracteristică specific semitică utilizată aici, *de exemplu fardha wa-mardha,* „vigoare și frumusețe" (I, 64). Simbolurile colocviale au fost considerate necesare pentru a transfera dialogul liber al lui Cantemir dintre Lume și Înțelept: ca exemplu de exprimare metaforică specifică arabei clasice, călătorul este numit *ibn al-tariq* și *ibn al-sabil,* „fiul drumului" (I, 23; I, 40).

Prezența cuvintelor arabe folosite în Scripturile musulmane (Ar. *Iblis* pentru „Satan", *ginn* pentru „spirit", *sirk* pentru „politeism" etc.) nu este neașteptată, având în vedere inventarul comun de terminologie specific Cărților Sfinte ale religiilor din Orientul Apropiat. Cu toate acestea, anumite cuvinte arabe din *Divanul arab* amintesc de vocabularul musulman, indicând posibil frecvența lor mai mare în vorbirea obișnuită. Astfel, *Al-Sari'a,* cuvântul cel mai obișnuit care denumește Legea întemeiată pe preceptele coranice, este un termen care apare frecvent în *Divanul arab* pentru a denumi legile lui Dumnezeu și calea dreaptă, așa cum sunt conturate în *Evanghelii.* Mai multe cuvinte aparținând familiei semantice *gihdd* apar în *Divanul arab ,* în sensul lor principal referitor la lupta împotriva ispitei și a slăbiciunii, către o viață pură și dreaptă. *De exemplu,* în Introducerea plasată înaintea *Cărții I,* Ar. *mugdhid* apare în următorul context: „Întoarce-ți ochii spre semnificațiile sale, pentru a le găsi printre cele mai virtuoase, dacă ești serios *(mugdhid)".* Un capitol special s-ar putea concentra asupra numelor divine (numele și atributele lui Dumnezeu), pentru care versiunea arabă oferă o colecție surprinzătoare de termeni similari cu cei de pe listele autorilor musulmani cu cele mai frumoase 99 de nume ale lui «Allah», *de exemplu: Al-Qadir,* «Dumnezeu Atotputernicul» (I, 23), *Al-Wahhdb,* «Dătătorul tuturor darurilor perfecte» (I, 63) etc.

După ce am analizat pasajele lipsă, adăugirile, inversările, ajustările și caracteristicile lingvistice specifice versiunii arabe a *Divanului lui Cantemir,* am concluzionat că acest text oferă suficiente date pentru a răspunde la întrebările formulate la început.

În primul rând, Patriarhul Atanasie a realizat o traducere fidelă și apropiată de original, cu intervenții minore care nu alterează ideile și mesajul etic al lui Cantemir. Dimpotrivă, majoritatea modificărilor și comentariilor scot la iveală și subliniază gândirea savantului român, îmbogățind-o cu perspectiva originală a traducătorului arab.

În al doilea rând, Patriarhul Atanasie a intenționat ca traducerea sa a *Divanului* să circule printre comunitățile arabe creștine din Orientul Apropiat, cu scopul clar ca aceasta să pătrundă în toate cercurile. Având în vedere că această nouă versiune a *Divanului lui Cantemir* nu era ofensatoare din perspectiva musulmană [311], ci conținea gânduri înțelepte și învățături morale utile, publicul căruia i se adresa Patriarhul Atanasie s-ar putea să fi fost mult mai larg decât se aștepta. Cu excepția textelor finale menționate mai sus, considerate irelevante în versiunea arabă, celelalte texte lipsă au fost cel mai probabil trecute cu vederea din motive politice și diplomatice, legate de situația locală de la acea vreme. Mai mult, Patriarhul a încercat în mod

[311] În compunerea primei sale cărți, Cantemir trebuie să fi luat în considerare poziția sa de trimis al țării sale, Moldovei, la curtea otomană: atacarea convingerilor musulmanilor l-ar fi pus într-o poziție și mai periculoasă.

constant să ofere un text clar și ușor de înțeles, atrăgător pentru cititorul arab de rând. Vocabularul și structurile lingvistice pe care le-a folosit, bogate în colocvialisme și construcții semitice, erau familiare atât creștinilor, cât și musulmanilor, astfel încât creația sa poate fi considerată un exemplu de text scris în arabă literară modernă.

Răspunsuri referitoare la publicul la care spera Patriarhul Atanasie să ajungă pot fi găsite și în alte texte pe care le-a scris, în special cele compuse în Țara Românească. Printre acestea se numără *Prefațele* la cărțile bisericești greco-arabe, un *Misal* și o *Carte de ore,* tipărite la Snagov și București în 1701-1702 [312]cu ajutorul cărturarului și tipografului Antim Ivireanul, un călugăr din Iberia (Georgia, în Caucaz), devenit mitropolit al Țării Românești. Patriarhul Atanasie se referă acolo la aceiași cititori ca și în cărțile ulterioare tipărite în 1706-1711 la Alep, după ce a primit instrumentele de tipărit arabe drept cadou de rămas bun de la prințul Brâncoveanu. Mai mult, în timp ce cărțile bisericești erau oferite gratuit și erau destinate preoților și ierarhilor care urmau să răspândească învățăturile creștine, Patriarhul Atanasie pare să fi sperat că *Divanul lui Cantemir,* un dialog etic de un tip mai pragmatic, va ajunge la publicul larg. Pentru a defini societatea de lectură din Siria otomană, este necesară o analiză cuprinzătoare a sistemului de învățământ local, a învățământului monastic și a nivelului general de educație (vezi Heyberger 1994: 142-149, 474-477; *idem,* 1999). Cazul orașului Alep, gazdă aleasă pentru prima tipografie arabă din Orientul Apropiat, este foarte semnificativ, deoarece acest oraș s-a bucurat de o situație privilegiată datorită prosperității sale și deschiderii sale către întregul Orient *(ibidem-.* 144).
Nahda modernă („Renașterea arabă”) își are originea în Alep în secolul al XVIII -lea , fiind promovată în principal de oameni ai Bisericii (Samir, 1997: 98).

În al treilea rând, se pot trage concluzii și cu privire la motivațiile și intențiile Patriarhului Atanasie ca ierarh creștin și cărturar creativ. Însuși faptul că Patriarhul Atanasie a decis să traducă *Divanul lui Cantemir* , deși era conștient de dușmănia dintre autor și propriul său protector, indică faptul că a găsit această carte utilă pentru congregația sa din Levant. După cum s-a arătat mai sus, *Divanul arab* reflectă convingerile teologice, politice și morale ale autorului. Ar fi interesant să comparăm principiile etice și îndrumările morale cuprinse în *Divanul arab* cu predicile Patriarhului și cu *Regulamentul* pe care acesta le-a emis în iulie 1716, gravat din ordinul său pe o lespede de marmură din biserica din Alep. Probabil că cel puțin o parte din învățăturile sale privind modalitățile de a trăi o viață dreaptă, inspirate de integritatea și decența creștină [313], reflectă ideile lui Cantemir, bazate pe lecturi din Scripturi și de la autori clasici.

După ce am sugerat răspunsuri la întrebările formulate inițial, o sarcină mai rămâne de îndeplinit prin această lucrare: sublinierea importanței cercetărilor viitoare asupra *Divanului arab* , atât dintr-o perspectivă teologică, cât și literară. Concluziile unor astfel de studii ar

[312]Vezi *Cartea lui Qudus al-Talâța al-'ilāhiyya,* Snagov, 1701, descris de I. Bianu și N. Hodoș în *Bibliografia românească veche,* I, 1903, p. 423-432, și *Kitab al- 'Urulugiyun ayy al-śalawat al-mafruda,* București, 1702, *ibidem,* p. 447-442.

[313] „Încă din 1716, Athanase Dabbâs le-a interzis să intre în biserică și în baia decorată cu bijuterii și haine mândre și stropite cu parfum.” (Heyberger 1994: 521, vezi și p. 151)

arunca mai multă lumină asupra acestui caz remarcabil de comunicare interculturală : procesul fascinant care a permis concepțiilor creștin-ortodoxe și unitariene să capete o expresie arabă. Mai mult, ele ne-ar ajuta să înțelegem rolul pe care Patriarhul Atanasie al III-lea Dabbâs l-a jucat în circulația Divanului *în* provinciile arabe ale Imperiului Otoman, o arie culturală pe care nici Andreas Wissovatius, nici Dimitrie Cantemir nu se așteptau să o atingă.

REFERINȚE

Camille Aboussouan (ed.), *Expoziție: Le Livre et le Liban jusqu'à 1900,* UNESCO-AGECOOP, Paris, 1982.

Joshua Blau, *O gramatică a arabiei creștine bazată în principal pe textele sud-palestiniene din primul mileniu,* voi. I-III, în *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium,* Louvain, 1966.

Joshua Blau, *„Araba vernaculară așa cum este reflectată de araba medie (inclusiv iudeo-araba)",* în *Lucrările celui de-al IV-lea* Congres *al UEAI,* Partea a doua, „Studiile arabice de la Budapesta", 1995, nr. 15-16, pp. 11-15.

Dimitrie Cantemir, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu Lumea sau giudețul Sufletului cu Trupul* ["The Divan or the Wise Man's Dispute with the World or the Litigation between Soul and Body"], introduction, edition, comments by Virgil Cândea, Greek text ed. by Maria Marinescu-Himu, Editura Academiei R.S.R, București, 1974.

Dimitrie Cantemir, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu Lumea sau giudețul Sufletului cu Trupul,* original Romanian text and translation of the Greek version into Romanian, Editura Minerva, București, 1990.

Dimitrie Cantemir, *Mântuirea înțeleptului și ruina lumii păcătoase (Salâh al-hakim wa-fasăd al-'ălam al-damîm),* ediție arabă, traducere în engleză , notă a editorului , note și indici de Ioana Feodorov, introducere și comentarii de Virgil Cândea, București, 2006, Editura Academiei Române.

René-Georges Coquin, *Canoanele lui Hippolyte,* Ediție critică a versiunii arabe , introducere și traducere franceză , în *Patrologia orientalis,* t.XXXI, fasc. 2, Paris, 1966.

Joseph Féghali, *Germânos Farhât, Arhiepiscop de Alep și Arabist (1670-1732),* în *„Meito.* „Cercetări orientale", Universitatea Saint-Esprit, Kaslik-Jounieh, Liban, anul 2 , nr. 1/1966, pp. 115-129.

Ioana Feodorov, *Exprimarea gradației în limba arabă. Studiu comparativ* , Editura Academiei Române, Bucureşti, 2003 (cu rezumat *şi* cuprins *în* limba engleză) .

Ioana Feodorov, *Ediția și traducerea textelor arabe creștine din secolele al XVII-lea - al XVIII -lea cu referire la români,* în „Revue des études sud-est européennes", București, XLIII, 2005(1^1), p. 253-273. (Citată 2005-a)

Ioana Feodorov, *Versiunea arabă a divanului lui Demetrius Cantemir de Athanasios Dabbăs: un caz neobișnuit de idei unitare care călătoresc în Orientul Apropiat,* în *„Chronos,* Revue d'Histoire de l'Université de Balamand", nr.12/2005, p.79-107. (Citat 2005-b)

Aurélien Girard, recenzie la Dimitrie Cantemir, *Mântuirea înțeleptului și ruina lumii păcătoase,* în „Archives en Sciences Sociales des Religions", Paris, 2007, nr. 140, pp. 173-175.

Jacques Grand'Henry, *Versiunea arabă a Discursului 34 al lui Grigore de Nazianz , ediție critică , comentarii și traducere,* în *Corpus Christianorum. Seria Graeca,* 20, *Corpus Nazianzenum,* Turnhout, 1988.

Robert M. Haddad, *Creştinii sirieni în societatea musulmană. O interpretare,* Princeton, New Jersey, 1970.

Bernard Heyberger, *Creştinii din Orientul Apropiat în timpul Reformei Catolice (Siria, Liban, Palestina, secolele XVI - XVII),* Roma, 1994.

Bernard Heyberger, *Cărți și practici de lectură în rândul creștinilor (Siria, Liban) secolele XVII-XVII,* în „Review of the Muslim Worlds and the Mediterranean", nr. 87-88, *Cărți și lectură în lumea otomană,* Aix-en-Provence, 1999, pp. 209-223.

Farid Jabre, *Al-Ghazâlï, Al-Munqid min afl/-dâlal (Eroare și eliberare),* traducere franceză cu introducere și

note, Colecția UNESCO de opere reprezentative, *Seria arabă,* Beirut, 1959.

Jérôme Lentin, Cercetări privind istoria limbii arabe în Orientul *Apropiat în epoca modernă, teză* de doctorat , Universitatea Sorbona Nouă - Paris III, 1997, distribuită de Atelier national de reproduction des thèses, Lille.

Alphonse Mingana, *Catalogul Colecției de Manuscrise Mingana ,* vol. II, Cambridge, 1936.

Joseph Nasrallah, *Istoria mişcării literare în Biserica Melkită din secolul al V-lea până în secolul al XX-lea,* Louvain - Paris, vol. IV, 1.1, 1979.

Nahhâd Razzûq, *Germânûs Farhât - hayâtu-hu wa-'âṭâru-hu* („Germanos Farhât - viața și opera sa"), Al-Kaslïk, Liban, 1998.

Samir Khalil Samir, *Comunitățile creştine, membri activi ai societății arabe de-a lungul istoriei,* în „Proche-Orient Chrétien", 47, 1997, pp. 79-102.

RELAȚIILE INTERETNICE DIN MACEDONIA DUPĂ CONFLICTUL ARMAT (2001-2003) ȘI ROLUL PERSONALITĂȚILOR POLITICE ALE AMBELEI ETNII

OCTAV EUGENE DE LAZERO

Acest articol prezintă principalele caracteristici ale relațiilor dintre albanezi și slavo-macedoneni imediat după conflictul din 2001, menit să servească drept fundal pentru înțelegerea prezentului. Factorii decisivi au fost, pe de o parte, tendințele pe termen lung ale demografiei și mentalităților și, pe de altă parte, circumstanțele politice respective. Interpretarea și utilizarea rezultatelor recensământului din 2002 au fost variate. Rezultatul a servit drept bază pentru noua diviziune administrativă a țării în 2004 - cu consecințe în cazul unei divergențe tot mai mari între cele două grupuri etnice. Cu toate acestea, întrucât deciziile și declarațiile politice ale politicienilor de rang înalt respectivi au fost cruciale pentru dezvoltarea relațiilor interetnice în această țară, acestea vor fi discutate relativ detaliat. Acest articol este limitat la perioada 2001-2003; evoluțiile ulterioare vor fi, sperăm, acoperite într-un articol ulterior. Toate analizele se bazează pe relatări de presă.

Imediat după conflictul armat din 2001, în Macedonia au avut loc mai multe evenimente care continuă să aibă un impact decisiv asupra coexistenței albanezilor și slavo-macedonenilor și, prin urmare, asupra viitorului țării în sine. Printre acestea, semnarea Acordului de la Ohrid la sfârșitul conflictului, care a stabilit cadrul acestor evoluții, precum și fondarea Uniunii Democrate pentru Integrare *(Bashkimi Demokratik per Integrim* - BDI) în jurul fostului lider al UCK macedonean, Ali Ahmeti, și participarea acesteia la guvernare în urma alegerilor parlamentare din toamna anului 2002, au reprezentat cele mai importante puncte de referință pentru o analiză [a] evoluțiilor din acest domeniu.1

[1] Printre cele mai recente publicații care tratează această problemă, ar trebui menționate în primul rând câteva: Wolf Oschlies, *Makedonien 2001-2004: Kriegstagebuch aus einem Friedensen Land* (Berlin: Xenomos, 2004); Sheila Cannon, „Dialogul interetnic ca proces de vindecare personal și colectiv : exemple din fosta Iugoslavie” în *Southeast Europe* 53.1 (2005): 38-47; Jens Reuter, „Ali Ahmeti și noul partid politic albanez din FYROM” în *Southeast Europe* 51.1-3 (2002): 1-20; Dejan Lega, „Parlamentswahlen und Regierungsbildung in Makedonien” în *Southeast Europe* 51.4-6 (2002): 200-204; Hans Risser și Wolf-Christian Paes, „Macedonia la doi ani după Ohrida: un exemplu de succes de rezolvare a conflictelor internaționale?” în *Südosteuropa* 52.4-6 (2003): 184-197; pentru perspectiva istorică: Christian Voss, „Macedonian Identities and the Parameters Language, Ethnos and Nation” în *Südosteuropa-Mitteilungen* 2 (2005): 53-65.

Pr. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 213-244, Bucureşti, 2008

Tensiunile interetnice din anul 2002

Pentru a evalua relațiile interetnice din Macedonia imediat după conflictul armat, este util să descriem evoluțiile din lunile următoare și apariția condițiilor inițiale pentru dezvoltarea viitoare a acestor relații: În timp ce Acordul de la Ohrid a fost salutat de majoritatea populației albaneze, mari părți ale grupului etnic macedonean l-au respins ca fiind o „pace dictată". Aceștia credeau că gherilele albaneze, cu ajutor străin, își atinseseră obiectivele politice în detrimentul populației majoritare. Într-adevăr, cercurile naționaliste din parlament au amânat adoptarea constituției reformate și a legii amnistiei pentru rebeli până în 2002.

Deși cadrul legal fusese stabilit, încrederea populației macedonene în procesul de pace abia crescuse. Mulți credeau că politicienii albanezi din toate partidele nu abandonaseră în niciun caz obiectivul anexării la Kosovo (și, eventual, mai târziu la Albania), ci considerau rezultatul negocierilor doar ca o etapă intermediară pe drumul spre secesiune. Deși forța internațională de menținere a păcii a colectat și ulterior a distrus aproape 4.000 de arme de la rebeli în cadrul Operațiunii *Recolta Esențială* , partea macedoneană nu a considerat acest lucru ca o dovadă a dorinței albaneze de pace. Multe sate albaneze au continuat să fie evitate de poliția macedoneană și existau semne că mișcarea rebelă încă menținea structuri funcționale - inclusiv structurile UQK și legăturile cu Albania și Kosovo; chiar și taberele de antrenament UQK de acolo se presupune că încă funcționau. [314]Acest lucru se datora cu siguranță faptului că nu a existat nicio încercare de reintegrare a rebelilor în viața civilă, iar dezarmarea a fost în mare măsură simbolică, având în vedere numărul mare de arme care circulau în regiune. Împletitura dintre motivele politice și cele criminale din partea albanezilor a devenit, de asemenea, clară: regiunea muntoasă de frontieră din triunghiul dintre Albania, Macedonia și Kosovo rămâne o importantă rută de tranzit pentru persoane, droguri și arme în drum spre UE. De asemenea, nu a fost o coincidență faptul că conflictul a fost declanșat de un acord care reglementează frontiera dintre Macedonia și Kosovo - un acord care ar fi putut împiedica contrabanda transfrontalieră.[315]

Noul guvern macedonean s-a confruntat cu sarcina dificilă de a restabili monopolul statului asupra utilizării forței, implementând simultan noile prevederi constituționale. Aceasta a fost complicată și mai mult de faptul că resursele țării abia permiteau o extindere a birocrației publice. Prin urmare, [316]discriminarea pozitivă împotriva minorităților ar fi avut un impact direct asupra grupului etnic macedonean. Această circumstanță a oferit politicienilor de ambele părți oportunitatea de a exploata discriminarea percepută împotriva propriului grup etnic pentru mobilizare politică. Într-adevăr, o radicalizare a ambelor tabere părea să apară în contextul noii situații politice interne. În timp ce partizanii de linie dură din VMRO-DPMNE erau hotărâți să

[314]În Albania: Bajram Curi, Bulpza, Kuks, Kemaja, Kruma, Peshkopeja, Tropoja, Has; în Kosovo: Gnjilane, Vitina, Uroshevc, Prizren, Dragash și Brod.

[315]Wolf-Christian Paes. „Drumul dificil către pace a Macedoniei" în *Blätter für deutsche und internationale Politik* No. 6 (iunie 2002), pp. 661-662.

[316]Pactul Europei de Sud-Est pentru Reformă, Investiții și Creștere, *Progresul în Reformele Politice din Europa de Sud-Est - Instrumente de Monitorizare* (OCDE, Paris, iunie 2002).

blocheze reformele în parlament, [317]Ali Ahmeti a căutat să unească forțele politice albaneze. În același timp, o facțiune dislocată a mișcării rebele a amenințat că va continua lupta armată. În martie 2002, au izbucnit chiar lupte între cele două facțiuni albaneze într-un sat de lângă Tetovo.

A apărut apoi un scenariu în care unii extremiști de ambele părți - pe de o parte, intransigenți din VMRO-DPMNE, acum aflat în opoziție, și foști comandanți UQK din BDI sau din afara acesteia, precum și paramilitari precum AKSh sau nou-înființatul FBKSh - s-ar fi permis să fie integrați în procesul politic, în timp ce o minoritate ar fi continuat să se bazeze pe escaladarea violentei. Având în vedere perspectiva iminentă a independenței Kosovo, care ar fi readus „chestiunea albaneză" pe ordinea de zi, aceasta ar fi fost o evoluție extrem de periculoasă. Prin sponsorizarea controversatului acord de pace, comunitatea internațională și-a asumat, de asemenea, responsabilitatea comună pentru viitorul Macedoniei. Cu toate acestea, publicul macedonean a perceput pe scară largă „soluția de pace" ca fiind impusă de Occident. Se presupunea că NATO și UE s-au alăturat albanezilor din Macedonia, așa cum făcuseră anterior în Kosovo, din ignoranță sau din cauza unei agende strategice.

În timp ce revendicările politice ale albanezilor se limitau la dorința de egalitate constituțională și la promovarea limbii albaneze în politica educațională, aceasta era, în opinia unor mari părți ale elitei politice și intelectuale slavo-macedonene, doar o acoperire pentru adevăratele obiective ale partidelor albaneze. În spatele acestui lucru, potrivit naționaliștilor macedoneni – în special în VMRO-DPMNE, dar și în afara acestuia, precum și în diaspora macedoneană – se afla proiectul unei „Albanii Mari" urmărit de extremiștii albanezi din Kosovo și, mai recent, din Albania. Pentru a susține această teză,
Tirana și Priștina au citat hărți circulate care arată o zonă de așezare albaneză care se întinde din nordul Greciei până în Muntenegru.

Noi conflicte interetnice amenințau să fie declanșate de forțe radicale care contestau pretenția actorilor politici actuali din fiecare segment al populației de a reprezenta „interesul național". De partea albaneză, aceste forțe erau în primul rând AKSh, deși structurile UQK (conexiuni personale, stocuri de arme, relații cu Kosovo etc.), dacă ar fi redevenit active, ar fi putut oferi o alternativă radicală politicilor partidelor albaneze. Într-adevăr, numeroși foști susținători UQK erau concentrați în zona Tetovo. În primăvara anului 2002, mai multe incidente au atras atenția asupra structurilor UQK existente în această regiune; în satele Golema Recica, Kalnik și Gomo Palciste, grupuri armate de trei până la șapte persoane au atacat secțiile de poliție.

Rafts Haliti, alias „Comandantul Mesuesi" al „Brigadei Regionale 112" din jurul orașului Tetovo și Radusa, a fost însărcinat cu pregătirea integrării albanezilor în poliția macedoneană la scurt timp după înființarea Consiliului Albanez de Coordonare de către Ali Ahmeti în martie 2002. [318]Haliti i-a înlocuit pe ministrul adjunct de Interne Refet Elmazi (PDSh) și pe ministrul adjunct de Externe Muhamet Halili (PPD), care fuseseră numiți de prim-ministrul de atunci, Ljubco Georgievski. Această schimbare ar fi avut scopul de a limita influența PDSh. Haliti a fost ulterior acuzat în presă de activități ilegale, inclusiv participarea

[317]*Dnevnik* din 5 noiembrie 2002.
[318]*Vestă* din data de 18 martie 2002.

la contrabanda cu arme din Albania, chiar și după semnarea Acordului de la Ohrid. Ulterior, a devenit membru al conducerii BDI. Caracteristic relațiilor dintre foștii comandanți și susținătorii UQK, precum și cu partidele politice albaneze, a fost faptul că unii dintre ei se alăturaseră PDSh și nu BDI-ului lui Ali Ahmeti: De exemplu, Daut Rexhepi („Comandantul Leka") a fost chiar numit adjunct al liderului partidului PDSh în iunie 2002; desigur, mulți dintre foștii săi camarazi s-au alăturat și ei PDSh - ceea ce, având în vedere rivalitatea politică cu BDI, unde se află majoritatea foștilor luptători U^K, a fost și este revelator pentru diferențele de interese din cadrul UQK.

Cea mai activă organizație armată albaneză în 2002 a rămas Armata Națională Albaneză *(Armata Kombetare Shqiptare* - AKSh); nou-înființatul Front Albanez pentru Unitate Națională *(Frontit per Bashkimin Kombetar Shqiptare* - FBKSh), cu sediul la Tirana, avea obiective pan-albaneze și era/este activ și în Albania și Kosovo. Partidul Revoluționar Albanez *(Partia Revolucionare Shqiptare* - PRSh) din Kosovo avea probabil legături strânse cu ambele organizații. AKSh și Frontul Național Macedonean *(Makedonskiot Nacionalen Front* - MNF) au făcut două anunțuri prin care își revendică responsabilitatea pentru atacul cu bombă din fața...

Clădirea Parlamentului din Skopje, pe 31 octombrie 2002. [319]MNF și-a anunțat intenția de a elimina mai mulți politicieni macedoneni și albanezi - inclusiv Trajkovski, Crvenkovski, Ljupco Georgievski și Ali Ahmeti - pentru a „salva statul macedonean și poporul macedonean". Anunțul acestui grup afirma că [320]se declara război împotriva „trădătorilor macedoneni și a teroriștilor Shqiptar", care „trebuie expulzați din pământul sfânt macedonean". În același timp, a amenințat presa pentru ignorarea anunțurilor grupului. Atacul din fața clădirii parlamentului a fost doar începutul și „începând din noiembrie [2002], Branko Crvenkovski, Ljupco Georgievski, Ljube Boskovski, Boris Trajkovski, Ali Ahmeti și alți zece teroriști din parlament, urmați de Ljubomir Frckovski, conducerea SDSM și conducerea VMRO-DPMNE, vor fi eliminați". La rândul său, în „Comunicatul nr. 20", AKSh a declarat că această formațiune era pregătită pentru „un război fără compromisuri pentru unificarea Albaniei etnice". Acest comunicat a fost emis de „Marele Stat Major AKSh" pentru „Zona a 3-a" și semnat de purtătorul de cuvânt al AKSh, colonelul Ilir Duraku; atacul era îndreptat împotriva noului guvern „slavo-macedonean"; alegerile parlamentare ar fi fost invalide deoarece fuseseră desfășurate „sub presiune etnică" de către unitățile „Leu" și „Tigru" (ale Ministerului de Interne). Se mai afirma că mii de albanezi nu își puteau găsi numele pe listele electorale. Astfel, AKSh s-a opus tuturor forțelor politice albaneze implicate în viața politică a țării. „Comunicatul nr. 20" din 1 noiembrie 2002 afirma: „Discriminarea împotriva albanezilor își are rădăcinile în Constituția macedoneană, care [321]alocă mai puțin de o treime din locurile din Parlamentul FYROM unei populații majoritare, cum ar fi albanezii din patria lor! Mii de albanezi nu au fost înregistrați ca alegători, iar peste 200.000 de albanezi nu vor fi înregistrați din cauza „Legii privind înregistrarea populației" slavo-macedonene discriminatorie, pe care slavo-macedonenii se grăbesc să o adopte între 1 și 15 noiembrie 2002. AKSh nu recunoaște

[319]*Dnevnik* din 2 noiembrie 2002.

[320]Termen peiorativ pentru albanezi.

[321]*Fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei* (der im Ausland alleingültige offizielle Staatsname Mazedoniens).

statul artificial FYROM. Va accepta poziția de sclavie și colonizare a populației indigene albaneze sub colonialismul sârbo-slavo-macedonean. AKSh este hotărât să sprijine fără compromisuri o Albanie etnic unită, un stat albanez unificat în Balcani. să lupte. [...] Singurul lucru care ne „conectează” pe noi, albanezii, de slavo-macedonenii sunt experiențele amare, nenumăratele crime și genocide pe care le-au comis.” comise împotriva albanezilor nativi. [...] Avem propriul nostru stat – Albania.”

În ceea ce privește presupusele relații ale AKSh - și poate și ale FBKSh - cu PRSh în Kosovo, prin care formarea unui bloc de opoziție
împotriva BDI – și, eventual, și împotriva unor părți ale UQK – care ar fi putut absorbi elementele mai radicale, trebuie menționat că viitorul Macedoniei depinde într-o măsură semnificativă de evoluțiile ulterioare din Kosovo. Problema finală a statutului protectoratului internațional, care, conform Rezoluției ONU 1244, continuă să aparțină Republicii Federale Iugoslavia, joacă un rol major. Dacă independența cerută de întreaga populație albaneză nu se va realiza în viitorul previzibil, formațiunile paramilitare ar putea continua să încerce să destabilizeze regiunea și, mai ales, țara vecină pentru a-și consolida revendicările. În 2002, însă, a devenit clar că nu putea exista o alternativă prea mare la independența fostei provincii sârbe, iar alegerile parlamentare din Kosovo din noiembrie anul precedent au reprezentat un pas suplimentar în această direcție. Ramush Haradinaj, președintele „Alianței pentru Viitorul Kosovo” (AAK), a remarcat că fără un Kosovo independent și stabil, nu se putea realiza stabilitate în regiune. În prezent, este incontestabil că o posibilă independență a Kosovo nu va duce la o „soluție a Albaniei Mari” – patria Albaniei este încă mult prea neatractivă pentru aceasta, iar interesele elitelor din Tirana, Pristina și Macedonia nu sunt congruente. O „soluție a Albaniei Mici”, însă, adică unificarea Kosovo cu Macedonia de Nord-Vest, nu poate fi complet exclusă. UCLA macedoneană a urmărit o federalizare a țării, care, din cauza segregării existente a celor două grupuri etnice, ar duce la o divizare a țării. În zonele cu populații mixte, cum ar fi partea de sud a Macedoniei de Vest și capitala, Skopej, există încă un potențial ridicat de conflict.

De partea macedoneană, relațiile dintre structurile criminale naționaliste și actorii politici erau evidente. Informațiile de la Ministerul de Interne au relevat că aceste structuri erau cele mai active în Kumanovo și în împrejurimi, unde mafia lucra și opera în conjuncție cu forțele naționaliste macedonene. [322]Poliția din Kumanovo, precum și bandele locale, erau controlate de familia Daravelski a directorului Vămii, Dragan Daravelski, care susținuse campania VMRO-DPMNE la alegerile parlamentare de la mijlocul lunii septembrie 2002. Goran Dordevski, alias Mujo, fost comandant al unei unități paramilitare „Leul” din cadrul Ministerului de Interne, a devenit ulterior cel mai respectat șef mafiot din Kumanovo. Au fost depuse mai multe plângeri împotriva sa, dar poliția nu a investigat. Mujo și-a început activitățile ilegale la începutul anilor 1990 cu competiții de curse auto neautorizate, trecând ulterior la contrabandă cu arme și droguri și trafic de prostituate. A fost rănit în timpul unui conflict cu mafia albaneză. Cu puțin timp înainte de alegerile parlamentare din 1998
El l-a abordat pe Dragan Daravelski și, prin urmare, pe VMRO-DPMNE. Mujo obținuse o poziție la autoritatea vamală, ceea ce i-a facilitat activitățile ilegale. În cei patru ani de putere

[322]*Start* Nr. 65 (septembrie 2002).

ai VMRO-DPMNE, Mujo a devenit unul dintre cei mai importanți șefi mafioți nu numai în Kumanovo, ci și la nivel național. Avea chiar și propria gardă de corp formată din sârbi care aparțineau aceleiași unități „Leu" și participaseră la operațiuni în Bosnia și Kosovo. Pe 5 septembrie 2002, Mujo și trei dintre prietenii săi – din motive încă necunoscute – au bătut un observator OSCE și un ofițer de poliție.

Tot în timpul alegerilor parlamentare de acum patru ani, VMRO-DPMNE a recrutat un alt agent mafiot pe nume Cako (sârb). Acesta comisese două crime - una asupra unui albanez - dar nu a fost arestat datorită prieteniei sale cu Daravelski. În mai 2001, a fost răpit de UQK și ținut ostatic în Lipkovo timp de patru luni. Apoi a fost arestat și extrădat de poliția sârbă pe baza unui mandat de arestare macedonean, dar autoritățile macedonene l-au eliberat. În august 2002, a fost din nou implicat într-o încăierare cu albanezii. În timpul campaniei pentru alegerile prezidențiale de la sfârșitul anului 1999, Romeo Zivic și Darko Gligorov-Sinter au împușcat un reprezentant al SDSM. Sinter însuși a fost o figură importantă în crima organizată: a fost implicat în contrabanda cu țigări și mașini furate din Bulgaria și a fost implicat, de asemenea, în operațiunea de contrabandă cu benzină orchestrată de Dragan Daravelski. Sinter și fratele său, Fidel Gligorov, adjunct al șefului autorității vamale din Gevgelija (sud-estul Macedoniei), erau deja cunoscuți pentru implicarea lor într-un scandal legat de aceste operațiuni în iulie 2001.

În Kumanovo, partidele albaneze aveau – și probabil încă au – legături cu crima organizată: unul dintre principalii politicieni ai PDSh din Kumanovo este Bajrush Sejdi, o rudă a viceliderului partidului, Menduh Thagi. El a fost unul dintre cei mai mari contrabandiști de arme și cocaină din Kosovo în Macedonia și proprietarul mai multor restaurante care au fost adesea criticate. BDI a avut și ei partizani aici – frații Nazim din Cerkeze, care dețin un restaurant în Kumanovo; singurul macedonean care a intrat acolo a fost Mujo. Satele predominant albaneze din jurul Kumanovo – în special Lipkovo – rămân cunoscute pentru frecventele conflicte interetnice și revoltele electorale din ultimii ani, când PPD era puternic. Cu toate acestea, BDI a câștigat și alegerile din 2002 aici.

De altfel, PPD a fost acuzat de mult timp că are legături cu organizații armate. Fostul lider al partidului, Imer Imeri, și cei mai apropiați asociați ai săi au fost acuzați de guvernul macedonean de atunci în 1993 că sunt membri ai unei organizații paramilitare albaneze și că au organizat un referendum organizat de cercurile extremiste albaneze pentru un stat albanez independent pe teritoriul...
Macedonia, numită *Ilirida* . În timpul conflictului din 2001, Imer Imeri a cochetat cu UQK; el a subliniat că revendicările partidului său și cele ale UQK nu erau foarte diferite. PDK, mai mic, condus de Kastriot Haxhirexha, a susținut, de asemenea, o politică mai radicală decât PDSh și BDI. PDK a fost considerat brațul politic al UQK în timpul conflictului, o afirmație pe care Haxhirexha a negat-o.

AKSh se poziționase de mult timp ca un potențial adversar al UQK și al lui Ali Ahmeti și al structurilor politice conduse de aceștia. Cel mai flagrant exemplu în acest sens a fost conflictul interalbanez din Mala Recica, lângă Tetovo, din aprilie 2002, când au izbucnit ciocniri armate între susținătorii AKSh, pe de o parte, și Consiliul Albanez de Coordonare, pe de altă parte.11 Aceste ciocniri s-au repetat în iunie și iulie în Munții Šar și în regiunea Kumanovo-Lipkovo din Macedonia de Nord. În aprilie, [șapte] persoane au fost ucise și zece rănite

într-un atac al susținătorilor AKSh asupra sediului Consiliului Albanez de Coordonare din Mala Recica; AKSh a folosit și arme grele. Atacul a fost îndreptat împotriva lui Ali Ahmeti, care la acea vreme se afla la sediul fostului Stat Major General UQK din satul Sipkovica. Într-un comunicat, AKSh a justificat atacul invocând maltratarea și arestarea mai multor susținători ai săi de către foștii comandanți UQK - Daut Rexhepi, Samedin Xhezairi și Sadri Fazliu - care ar fi intenționat să-i predea poliției macedonene. Ali Ahmeti declarase că susținătorii AKSh ar trebui „condamnați, izolați și expulzați din așezările albaneze”.

Surse macedonene au afirmat că contextul conflictului intra-albanez nu era doar o chestiune de reglare a conturilor între lideri individuali sau conflicte clasice între bande. Pe de altă parte, existau semne ale unei regrupări a AKSh în regiunea Lipkovo-Lojane, în timp ce forțele UQK rămase erau concentrate în zona Kumanovo; cel puțin, aceasta părea să fi fost situația în vara anului 2002. S-a mai relatat că UQK împiedicase deja AKSh să avanseze mai întâi spre Skopje și apoi spre Gostivar și Tetovo, dar un comunicat AKSh de la începutul lunii septembrie 2002 indica faptul că AKSh „menținea poziții” în ultimele două zone. AKSh a fost creditat cu uciderea a trei foști ofițeri din Corpul de Protecție al Kosovo *(* KPC) în satul Lisec. S-a afirmat că majoritatea foștilor ofițeri ai KPC, precum și majoritatea susținătorilor UQPMB din sudul Serbiei, simpatizau cu AKSh sau erau activi în rândurile sale.

Pe de altă parte, s-a afirmat că printre susținătorii AKSh care au comis atacul împotriva sediului de atunci al lui Ali Ahmeti din Mala Recica s-au numărat și câțiva foști ofițeri ai KPC care fuseseră, de asemenea, activi în UQK pentru o scurtă perioadă înainte de a se alătura AKSh, iar Ali Ahmeti și

„Startul nr. 165 (aprilie-mai 2002). ”

Viceliderul partidului PDSh, Menduh Tha‘i, a fost considerat responsabil pentru pierderile de vieți omenești din regatele albaneze și, prin urmare, a considerat necesară lichidarea lor; ambii politicieni primiseră scrisori de amenințare înainte de atac. Opoziția albaneză față de Ahmeti - precum și față de partidele albaneze în general - a respins Acordul de la Ohrid și încercările de integrare a albanezilor și, prin urmare, s-a opus și rămâne fundamental oricărei forme de activitate politică a albanezilor în statul macedonean. Politicienii albanezi apar ca trădători și colaboratori ai autorităților macedonene.

Situația populației albaneze la sfârșitul anului 2002 / începutul anului 2003

Una dintre primele revendicări ale Federației Industriilor Germane (BDI) după victoria sa în ultimele alegeri parlamentare a vizat utilizarea limbii albaneze în sesiunile parlamentare. Această revendicare a cauzat ulterior dificultăți considerabile în activitatea coaliției de guvernare și, de la mijlocul lunii decembrie 2002, a dus la boicotarea activității comisiilor parlamentare de către parlamentarii BDI. Când deputata BDI Teuta Arifi, în calitate de președintă a Comisiei pentru Afaceri Externe, și-a început discursul în albaneză, colegii săi macedoneni au părăsit sesiunea. [323]Aceasta a fost a doua astfel de confruntare: prima a avut loc când Adnan Jashari (BDI) a prezidat Comisia pentru Afaceri Economice și a deschis sesiunea

[323]*Jurnal* din 20.12.2002.

în albaneză.

În prima jumătate a lunii ianuarie 2003, însă, BDI a anunțat că ar fi mai dispus să facă compromisuri în ceea ce privește acordarea statutului egal de limbă de lucru alternativă limbii albaneze în parlament, dacă postul de vicepreședinte al parlamentului ar fi acordat fostului comandant al U^K, Hisni Shaqiri. [324]Potrivit unor surse din cadrul coaliției de guvernare, acesta a fost chiar „un fel de ultimatum" din partea BDI, partidul urmărind simultan câștiguri politice împotriva adversarilor săi din tabăra albaneză (PDSh și PPD) prin atingerea obiectivului, neatins de aceste două partide, de a avea un statut egal ca a doua limbă de lucru în parlament. Președintele parlamentului, Nikola Popovski (SDSM), a declarat că numirea lui Shaqiri ca adjunct al său a fost „o decizie jenantă". Cu toate acestea, BDI a afirmat că nimeni nu ar fi putut contesta dreptul lui Shaqiri de a candida pentru acest post. Shaqiri însuși a declarat că are sprijinul deplin al partidului său.

Cu toate acestea, concesia făcută de SDSM și LDP în problema utilizării limbii albaneze în Parlament, permițând recent parlamentarilor albanezi să conducă ședințele plenare sau ale comisiilor individuale în limba lor maternă, a dus și la eliminarea tuturor

Problemele controversate nu apar de la sine. „Dacă se permite utilizarea limbii albaneze în comisii, acest lucru se va aplica în mod analog și sesiunilor plenare. Și astfel, dacă un deputat BDI prezidează sesiunea în calitate de vicepreședinte al Parlamentului, acesta va avea dreptul să conducă întreaga sesiune în albaneză", a declarat fostul președinte al Parlamentului Stojan Andov (PL - partener de coaliție al VMRO-DPMNE).

Până acum, parlamentarilor albanezi li s-a permis să își folosească limba maternă doar oral și exclusiv în calitatea lor de parlamentari. Regulamentul intern al Parlamentului prevedea că limba de lucru în Parlament va fi „macedoneana în alfabet chirilic", dar un parlamentar a cărui limbă maternă este vorbită de cel puțin 20% din populație o poate folosi oral în sesiunile plenare și în comisiile parlamentare. Parlamentarii macedoneni au interpretat această prevedere ca însemnând că colegii lor albanezi își pot folosi limba maternă doar oral și exclusiv în calitatea lor de parlamentari - și nu ca președinți ai comisiilor parlamentare. Cu toate acestea, chiar înainte de adoptarea acestei prevederi, PDSh și PPD au încercat în zadar să stabilească utilizarea limbii albaneze în Parlament la un nivel superior.

Federația Industriilor Germane (BDI) și-a exprimat, de asemenea, nemulțumirea față de atitudinea partenerilor săi macedoneni din coaliția de guvernare în ceea ce privește implementarea Acordului de la Ohrid. Deputatul BDI, Fatmir Asani, a declarat la sfârșitul lunii decembrie 2002 că refuzul lor de a accepta limba albaneză în parlament reprezenta o încercare de a eluda Acordul de la Ohrid; politicienii macedoneni „nu erau dispuși să înfrunte adevărul".[325] De asemenea, el a cerut ca televiziunea de stat să transmită sesiunile parlamentare fără traducere simultană din albaneză în macedoneană, deoarece altfel albanezii „nu ar avea impresia că limba lor este folosită în parlament".

Federația Industriilor Germane (BDI) a cerut utilizarea limbii albaneze alături de cea macedoneană în pașapoartele macedonene. Pașapoartele elvețiene sau slovene ar putea servi drept modele și, prin urmare, s-ar putea organiza consultări în cadrul coaliției de guvernare,

[324]*Jurnal din* 14.01.2003.
[325]*Utrinski Vesnik* din 27.12.2002.

potrivit purtătorului de cuvânt al partidului, Ermira Mehmeti. [326]Viceprim-ministrul Musa Xhaferi, la rândul său, a declarat într-un interviu televizat la mijlocul lunii ianuarie 2003 că propunerea partidului său nu reprezintă o amenințare la adresa unității statului și nu ar trebui să pună o problemă politică. Discuțiile pe această temă s-au referit la forma specifică a inscripțiilor albaneze de pe pașaport. Partidele care au semnat Acordul de la Ohrid au convenit asupra unui termen limită pentru elaborarea legislației relevante la începutul lunii iunie 2002, potrivit unor surse guvernamentale.

Totuși, proiectul de lege ar putea fi elaborat până la mijlocul lunii aprilie 2003. Cu toate acestea, SDSM a insistat ca pe prima pagină a pașaportului să fie folosite doar limbile macedoneană și engleză, deoarece limba unei minorități etnice nu ar trebui utilizată pe pașaport, care era destinat să servească drept document de identitate pentru utilizare în străinătate, potrivit purtătorului de cuvânt al partidului SDSM, Igor Ivanovski.

Și partidele de opoziție PPD și PDSh au cerut o soluție cât mai rapidă la această problemă, precum și un angajament din partea guvernului în ceea ce privește angajarea persoanelor din comunitățile etnice în administrația publică. Legea pașapoartelor este o sarcină pe care parlamentul anterior ar fi trebuit să o rezolve, dar aceasta a fost din ce în ce mai amânată, potrivit vicepreședintelui PPD, Abduladi Vejseli. El a adăugat că stabilirea termenelor limită „elimină posibilitatea utilizării altor metode [decât cele prevăzute în Acordul de la Ohrid] în această situație, în care stabilitatea țării este atât de importantă”. [327]Această declarație a fost făcută înaintea unei reuniuni a liderilor celor patru partide care au semnat Acordul de la Ohrid, la sediul președintelui Trajkovski, la care au participat și observatori OSCE.

La sfârșitul lunii decembrie 2002, guvernul a adoptat un proiect de modificare a acordului-cadru privind anumite puncte - returnarea persoanelor strămutate, reconstrucția locuințelor, consolidarea securității, descentralizarea administrativă și pregătirea mai multor texte legislative. Președintele PDSh, Arben Xhaferi, a declarat la rândul său că partidul său va exercita presiuni pentru a se asigura că „în conformitate cu Acordul de la Ohrid, limba albaneză este utilizată pe toate documentele de identitate și de călătorie. Și dacă legea pașapoartelor va fi inclusă pe ordinea de zi [parlamentară], vom propune propriul nostru proiect”. VMRO-DPMNE a fost, de asemenea, de acord cu cererea PDSh și PPD de a găsi o soluție la problema pașapoartelor, dar SDSM s-a opus categoric acestei cereri din partea adversarilor săi politici. De la mijlocul lunii decembrie 2002, viceprim-ministrul Musa Xhaferi a vorbit public în mai multe rânduri despre dezacordurile dintre partenerii de coaliție, BDI și SDSM.

Cererile albaneze, care câștigă sprijin politic datorită reprezentării mai puternice a partidelor în urma alegerilor parlamentare, sunt multiple. Federația Industriilor Germane (BDI) a cerut ca beneficiile de securitate socială de stat să fie extinse și familiilor victimelor conflictului armat din 2001 din rândurile UQK - urmând exemplul compensațiilor bănești plătite familiilor victimelor din rândurile forțelor de securitate macedonene. Deputatul BDI, Hisni Shaqiri, a declarat că o abordare obiectivă a conflictului ar necesita ca guvernul să trateze victimele acestui conflict în mod egal, atât de partea albaneză, cât și de cea macedoneană.

[326]*Jurnal din* 15.01.2003.
[327]*Știri* din 26.12.2002.

Această problemă ar trebui abordată pe termen scurt.
O soluție poate fi găsită instituțional - în guvern sau în parlament. [328]La rândul său, SDSM a estimat că această problemă nu se numără printre prioritățile guvernului: „Dacă obiectivul membrilor majorității parlamentare și al coaliției de guvernare este stabilizarea țării și crearea condițiilor pentru dezvoltarea economică, declarațiile și activitățile politice care ne duc înapoi în trecut trebuie evitate. În prezent, coaliția de guvernare are în față cel puțin o sută de alte sarcini prioritare decât cele menționate de Hisni Shaqiri”, a declarat purtătorul de cuvânt al partidului, Igor Ivanovski. Și partidul de opoziție VMRO-DPMNE a fost, desigur, împotriva propunerii lui Shaqiri: „Nu trebuie uitat niciodată că BDI este aripa politică a UQK, care a început războiul în Macedonia, și că susținătorii săi sunt cei care au ucis membri ai forțelor de securitate macedonene, au efectuat epurări etnice și au incendiat și distrus case. Prin urmare, este inacceptabil să se vorbească despre despăgubiri pentru familiile lor sau despre echivalarea lor cu victimele făcute de poliție și armată”, a declarat purtătorul de cuvânt al VMRO-DPMNE, Marjan Dorcev.

Această cerere BDI a fost susținută de PPD, al cărui lider adjunct al partidului este Xhezair Shaqiri, fostul „Comandant Hoxha”. Potrivit acestuia, guvernul, care consideră stabilizarea situației de securitate din țară drept principala sa sarcină, trebuie să se ocupe și de situația familiilor victimelor civile și a victimelor UQK. Aceasta ar trebui să facă parte din procesul de integrare și reconstrucție a societății.

La sfârșitul lunii noiembrie 2002, guvernul a anulat o rezoluție a cabinetului anterior care prevedea despăgubiri de 50.000 de euro pentru fiecare familie a membrilor forțelor de securitate uciși în conflict. Rezoluția a fost considerată inaplicabilă și nejustificată din punct de vedere juridic, deoarece exista deja o lege care aplica drepturile speciale ale membrilor forțelor de securitate și ale familiilor acestora. La Ministerul Apărării a fost înființată o comisie pentru a stabili daunele morale suferite de militarii răniți și accidentați. Pe baza acestui fapt și în conformitate cu resursele financiare disponibile, urmau să fie calculate despăgubirile pentru familiile acestora.

Neîncrederea reciprocă dintre albanezi și macedoneni a fost exacerbată periodic de diverse incidente, care au fost adesea exploatate în presă. Un exemplu de astfel de incidente grave a fost presupusa otrăvire deliberată a mai multor elevi albanezi la Școala *Bajram Shabani* din Kumanovo în decembrie 2002, care a căpătat „simptome de psihoză în masă”. [329]Cauzele rămân inexplicabile. Părinții au susținut că a fost un act deliberat, dar medicii nu au putut găsi nicio dovadă clară despre presupusa utilizare a otrăvii în...
Mâncarea distribuită elevilor albanezi a fost furată. Observatorii OSCE și poliția locală din Kumanovo au monitorizat mai multe școli din oraș și din împrejurimi. Temerile au crescut când, după primele cazuri, care erau probabil intoxicații alimentare, mai mulți elevi au început să prezinte simptome de intoxicație aeriană.

În general, coexistența celor două grupuri etnice în Macedonia pare să nu aibă nicio bază reală. Potrivit liderului partidului PDSh, Arben Xhaferi, albanezii macedoneni nu ar accepta niciodată ideea unei națiuni politice - sau a unei națiuni formate nu pe o bază etnică, ci

[328]*Utrinski Vesnik* din 10.12.2002.
[329]*Știri* din 14.12.2002.

consensuală - și nici denumirea de „macedonean” pentru ei înșiși. [330]Acest lucru ar fi posibil doar dacă numele statului „Macedonia” ar fi folosit nu ca termen etnic, ci ca termen geografic - așa cum este cazul Kosovo, Elveției, Belgiei sau Canadei. Națiunea politică a dus la asimilare, astfel încât, în final, „vor exista doar albanezi albanezi, albanezi kosovari, albanezi macedoneni, albanezi sârbi și albanezi muntenegreni. Albanezii s-au înfuriat când au fost numiți iugoslavi, iar astăzi, în conformitate cu conceptul politic de națiune, albanezii din Presheva sunt încurajați să se numească sârbi, pentru că acesta este numele statului în care trăiesc”. Potrivit lui Xhaferi, albanezii din afara statului lor național nu au acceptat niciodată conceptul politic de națiune, ci doar pe cel etnic.

Disputa privind simbolurile statului începuse deja cu câteva luni mai devreme: imediat după victoria electorală, Federația Industriilor Germane (BDI) a cerut recunoașterea drapelului albanez ca simbol al comunității albaneze. În noiembrie 2002, Curtea Constituțională a decis că afișarea simbolurilor altor state era ilegală. Viceliderul partidului BDI, Iljaz Halimi, a declarat că această decizie a încălcat prevederile Acordului de la Ohrid, care a permis adoptarea unei legi care reglementează utilizarea drapelului albanez. [331]Secretarul partidului PKD, Xhevat Ademi, considera că ar trebui adoptată o lege care să recunoască drapelul roșu cu vulturul negru bicefal în centru nu doar ca drapel de stat al Republicii Albania, ci și ca „drapel național al albanezilor”. BDI a declarat că această problemă ar trebui „discutată într-o atmosferă relaxată, în funcție de restabilirea încrederii reciproce”. Partenerul său de coaliție, SDSM, a estimat că Acordul de la Ohrid ar trebui implementat în întregime și că utilizarea simbolurilor comunităților etnice ar trebui reglementată doar ulterior.

În orice caz, steagul albanez a fost afișat mai puțin vizibil în Ziua Simbolurilor Naționale Albaneze (30 noiembrie) decât în anii precedenți: acesta lipsea de pe clădirile oficiale ale autorităților municipale și de pe străzile din Tetovo și Gostivar, unde era
În 1996, au izbucnit ciocniri sângeroase cu poliția. Cu toate acestea, steagul albanez a fost arborat în fața mai multor clădiri școlare albaneze din Tetovo și împrejurimi, precum și pe autostrada Tetovo-Jazince. Iljaz Halimi nu a putut interpreta această reținere.

În Macedonia nu există nicio lege care să reglementeze utilizarea simbolurilor comunităților etnice. Primul guvern SDSM a elaborat un proiect de lege la mijlocul anilor 1990 care permitea arborarea acestor steaguri în fața clădirilor de stat în zonele locuite de minorități etnice, dar Curtea Constituțională a anulat-o pe motiv că afișarea simbolurilor altor state era neconstituțională. Acordul de la Ohrid prevede că autoritățile locale trebuie să afișeze simbolurile grupurilor lor minoritare respective alături de simbolurile statului Republicii Macedonia. Experții juridici susțin că Curtea Constituțională a ignorat această prevedere. O soluție ar fi utilizarea unui steag modificat, unul care să nu fie identic cu steagul național al Republicii Albania, dar acest lucru a fost respins categoric de toate partidele albaneze. Partea macedoneană a fost la fel de intransigentă. Purtătorul de cuvânt al partidului SDSM, Igor Ivanovski, a declarat că „în Macedonia, pentru noi, singurul steag care poate fi arborat este steagul oficial de stat. Ca partid, acceptăm pe deplin prevederile Acordului de la Ohrid, iar acestea vor face cu siguranță parte din proiectele de lege relevante. Mai întâi trebuie să se

[330]*Jurnal* din 29.11.2002.
[331]*Ulrinski Vesnik* vom 30.11.2002.

ajungă la un acord politic privind simbolurile identitare." ■

O altă problemă care amenința să înrăutățească relațiile interetnice din Macedonia a fost demarcarea frontierei cu Kosovo. [332]Partidele albaneze din Macedonia considerau demarcarea frontierei de nord cu Iugoslavia, și în special cu Kosovo, o măsură tendențioasă care ar crea tensiuni suplimentare. Agron Buxhaku, vicepreședinte al Federației Industriilor Germane (BDI), a comentat la sfârșitul anului 2002 că „demarcarea frontierei a fost amânată timp de zece ani și nu ar trebui luată în grabă, deoarece această decizie ar putea crea probleme". Buxhaku considera că statutul Kosovo trebuia decis mai întâi înainte de orice decizie privind problema frontierei, care ar urma să fie negociată cu viitoarele autorități. Kosovo era în prezent încă un protectorat - chiar dacă ar obține independența în viitorul apropiat - iar guvernul său de tranziție nu avea mandat să decidă asupra acestei probleme. Dacă instituțiile democratice și poporul viitorului stat nu ar fi implicați, orice decizie s-ar putea dovedi prematură. Potrivit lui Buxhaku, acordul de demarcare a frontierei ar fi, de asemenea, insuficient pentru a rezolva problemele practice legate de bunurile locuitorilor de ambele părți ale frontierei, deoarece „dacă această problemă este rezolvată, nu va mai exista o problemă cu accelerarea procesului de demarcare a frontierei", a comentat Hisni Shaqiri.
că acordul privind frontiera a ignorat în mod deliberat obiecțiile albanezilor macedoneni și ale establishmentului politic kosovar. El a susținut că guvernul macedonean ar fi trebuit să discute problema frontierei cu guvernul interimar de la Pristina în avans pentru a evita posibile probleme viitoare. Potrivit lui Ismet Ramadani (PPD), atât UNMIK, cât și autoritățile kosovare ar trebui să fie implicate. Xhevat Ademi (PKD) a comentat că „noul guvern macedonean, împreună cu albanezii, creează probleme de care vor trebui să se ocupe mai târziu".

Ministerul de Externe nu a comentat declarațiile făcute de diverși politicieni albanezi pe această temă. Aceștia au insistat că acordul transfrontalier dintre Macedonia și Iugoslavia a fost recunoscut la nivel internațional și aprobat de Națiunile Unite, Statele Unite, UE, NATO și OSCE. În plus, nici măcar nu a fost menționată o posibilă cooperare cu Guvernul Interimar din Kosovo – contactul urma să se stabilească doar „cu UNMIK, după consultarea prealabilă cu Belgradul, în conformitate cu Rezoluția ONU nr. 1244". Discuțiile despre probleme specifice referitoare la populația locală din zonele de frontieră au fost amânate pentru viitoare întâlniri bilaterale. În acest context, surse din Ministerul de Externe au declarat că se are în vedere deschiderea a patru noi puncte de trecere a frontierei – Restelica, Tanusevci și două puncte din apropierea Krivei Palanka. Acest lucru ar trebui să necesite unanimitate în cadrul coaliției de guvernare. Aceeași sursă a declarat că Bajram Rexhepi a asigurat Elveția că Kosovo va respecta frontiera cu Macedonia. Pe de altă parte, președintele Parlamentului de la Priștina, Nexhat Daei, a declarat că instituțiile kosovare nu vor recunoaște niciodată această frontieră; El a regretat că UNMIK și KFOR nu au fost invitate la reuniunile bilaterale privind demarcarea frontierei.

La începutul lunii decembrie 2002, vestea că BDI cumpăra membri macedoneni în Bitola cu bani a stârnit mare agitație. [333]Fiecare macedonean care se alătura BDI urma să primească 2.500 de euro plus 100 de euro pe lună pentru sprijin familial. În plus, urmau să fie oferite acorduri comerciale avantajoase - trei până la cinci pe an - precum și finanțare pentru

[332]*Utrinski Vesnik* din 27.11.2002.
[333]*Dnevnik* din 2 decembrie 2002.

vizite de studiu în străinătate pentru elevi și studenți talentați, indiferent de originea lor etnică. Agenții care trebuiau să recruteze noi membri pentru BDI - se spunea că erau în mare parte albanezi locali - urmau să primească câte 500 de euro pentru fiecare membru nou. Se spunea că majoritatea locuitorilor din Bitola erau dispuși să se alăture BDI pentru această sumă de bani, dar se temeau că casele sau afacerile lor ar putea fi arse. „Ahmeti nu mai este ce era anul trecut [2001]. Acum este social-democrat și partener egal al lui Branko Crvenkovski. Macedonia poate…”
„în Europa și NATO doar cu Ahmeti și nimeni altcineva, pentru că acolo unde poate intra el, Crvenkovski și Georgievski, și cu atât mai puțin Trajkovski, nici măcar nu vor fi lăsați în sala de așteptare. Cu cât devenim mai repede membri ai BDI, cu atât situația noastră va fi mai bună”, se spune că ar fi comentat un macedonean din Bitola. Se spune că agenții BDI au stabilit contacte cu mai mulți oameni de afaceri, cărora le prezintă avantajele apartenenței la BDI, practicând un cult al personalității în jurul lui Ali Ahmeti – „un mare strateg și om al viitorului Balcanilor”. Un om de afaceri a comentat: „Bitola este un oraș tradiționalist și este periculos să fii etichetat aici. De aceea așteptăm cu toții ca cineva să facă primul pas. Anul trecut, era periculos pentru Crvenkovski să facă cu Ahmeti ceea ce a făcut în toamna aceasta [formând un guvern de coaliție după alegerile parlamentare]. Dar acum profită de ocazie. Același lucru se va întâmpla și în Bitola. Macedonenii se vor alătura BDI.” Organizația locală BDI din Bitola a respins toate aceste informații.

Orientarea populației slavo-macedonene

Problemele interetnice din perspectiva populației slavo-macedonene privesc, în primul rând, situația refugiaților macedoneni din regiunile de criză și, în al doilea rând, școlile mixte din punct de vedere etnic, care prezintă dificultăți continue. După alegerile parlamentare de la mijlocul lunii septembrie 2002, s-a observat o radicalizare a slavo-macedonenilor în ambele zone.[334]

Majoritatea refugiaților macedoneni din zonele de război și din alte zone cu populație majoritar albaneză – în special Tetovo, Kumanovo și zona din jurul Skopje (Aracinovo) – au refuzat să se întoarcă la locurile lor de reședință și au cerut stabilirea permanentă în Skopje, unde locuiau în centre de primire de aproape doi ani.

Un sondaj realizat de Centrul pentru Probleme Etnice și de Securitate din cadrul Institutului de Sociologie în prima jumătate a lunii martie 2003 a arătat că în rândul populației slavo-macedonene predominau sentimentele și atitudinile nedemocratice. Armata a rămas instituția cu cel mai înalt nivel de încredere, poliția ocupând locul al doilea. Macedonenii chestionați au menționat restabilirea ordinii și îmbunătățirea situației de securitate, precum și întoarcerea refugiaților (macedoneni) și a persoanelor strămutate, ca fiind domeniile în care guvernul a avut cel mai puțin succes până acum. Albanezii, la rândul lor, au fost și mai critici, deși implementarea inadecvată a Acordului-cadru de la Ohrid a fost citată drept cel mai mare

[334]Pe această temă, vezi Klaus Schrameyer, „Statul implementării Acordului-cadru de la Ohrid din 13 august 2002” în *Southeast Europe Communications* 1 (2003): 77-90.

eșec al guvernului. După câteva zile de...

După discuții fără rezultat cu miniștrii de atunci Hari Kostov (Interne), Vlado Popovski (Ministru fără portofoliu) și Jovan Manasievski (Muncă și Afaceri Sociale), reprezentanții persoanelor strămutate macedonene din Aracinovo - suburbia capitalei unde au avut loc luptele în primăvara și vara anului 2001 - au declarat că nu se vor mai întoarce în orașul lor natal. Dacă guvernul nu va găsi o soluție până pe 24 martie, vor începe o grevă a foamei. Vlado Popovski a afirmat în repetate rânduri poziția oficială a guvernului, și anume că nu va construi noi locuințe pentru persoanele strămutate. Jana Petrusevska, lidera „Asociației Persoanelor Strămutate din Aracinovo”, a declarat că, deși guvernul a dat dovadă de „bunăvoință”, acesta este „în pierdere”; locuitorii din Aracinovo erau „înspăimântați și traumatizați” deoarece securitatea și ordinea nu fuseseră încă restabilite. Macedonenii din Aracinovo vor fi în continuare expuși provocărilor și amenințărilor din partea albanezilor locali. La sfârșitul lunii ianuarie 2003, trei case macedonene au fost arse în Aracinovo, iar Petrusevska a fost foarte categorică în ceea ce privește hotărârea refugiaților macedoneni din acest sat de a nu se întoarce.

Cu toate acestea, unele familii macedonene care s-au întors la Aracinovo după încheierea conflictului au susținut că situația de securitate s-a normalizat și că nu există probleme interetnice. Primarul orașului Aracinovo a declarat că macedonenii și-au incendiat propriile case pentru a obține locuințe noi de la guvern. Petrusevska a numit această afirmație scandaloasă. Potrivit acesteia, reprezentanții UE și ai altor organizații internaționale erau conștienți de problemele din Aracinovo, dar nu au putut lua măsuri deoarece aveau doar statut de observatori. Peste 90% dintre macedonenii din Aracinovo locuiau în centre de refugiați din Skopje și doar câteva persoane în vârstă se întorseseră. Anul trecut, guvernul Georgievski a propus un plan de construire a unor locuințe noi pentru refugiații din Aracinovo într-o suburbie a capitalei. Cu toate acestea, planul a fost criticat public de mai multe organizații non-guvernamentale pentru că ar fi promovat segregarea etnică și a fost în cele din urmă retras.

Refugiații au refuzat să semneze acordurile cu guvernul și Agenția Europeană de Reconstrucție ca o condiție prealabilă pentru construirea de noi locuințe, deoarece aceste acorduri prevedeau locuințe inadecvate nevoilor lor reale. Persoanele strămutate au cerut, de asemenea, alte compensații din partea guvernului. Alte cereri au inclus colectarea tuturor armelor ilegale și accelerarea restaurării structurilor poliției din Aracinovo. Ministrul Popovski a declarat, însă, că guvernul nu va oferi sprijin financiar pentru construirea de noi locuințe.

La începutul lunii martie, unii dintre refugiații macedoneni din Tetovo – în total aproximativ 1.000 de persoane – au început pregătirile pentru întoarcerea acasă în satele învecinate Tearce și Neprosteno. Guvernul și Ministerul
Ministerul Muncii și Afacerilor Sociale refuzase să le ofere în continuare cazare în capitală, susținând că fuseseră create toate condițiile pentru întoarcerea lor. Sherif Ademi, un etnic albanez (BDI), a fost numit coordonator al asistenței pentru refugiații macedoneni. Un alt grup de macedoneni din Tetovo a amenințat că va bloca drumurile din Skopje dacă guvernul va înceta să le ofere asistență în aprilie. Aceștia au susținut că au fost maltratați și intimidați de albanezi și se temeau pentru siguranța și viața lor. Pe de altă parte, mai multe familii

macedonene din Tetovo se întorseseră deja acasă la sfârșitul anului 2001, în timp ce altele nu fugiseră deloc, declarând că erau îndeplinite toate condițiile pentru întoarcerea compatrioților lor și că numărul caselor care nu au fost încă reconstruite era foarte mic. În Tearce, aproximativ 700 de case macedonene au fost distruse sau avariate, dar primarul Lokman Elezi a susținut că aproape toate au fost acum reconstruite și sunt locuibile. Într-adevăr, nu au existat conflicte interetnice de la criza din 2001.

Relațiile interetnice au arătat încă puține îmbunătățiri. Tensiuni au existat și continuă să existe în școlile mixte. În satele Zilce, Ratae și Semsevo, în 2002 și 2003, părinții elevilor macedoneni au refuzat să le permită copiilor lor să continue să frecventeze școala mixtă după ce mai mulți dintre ei au fost bătuți de colegii lor albanezi. Cu toate acestea, directorul școlii din Semsevo, Abdullah Kazimi, a declarat că incidentul a fost înscenat de macedoneni, deoarece nu au existat martori la presupusele bătăi. Părinții macedoneni au adus incidentul în atenția reprezentanților OSCE și UE. Aceste incidente au avut loc după ce părinții macedoneni și-au retras mai întâi copiii din școlile mixte și apoi i-au eliberat din nou, ca parte a măsurilor sponsorizate de guvern pentru a restabili încrederea interetnică. De data aceasta, ei au declarat că copiii lor nu se vor mai întoarce la școala din Semsevo. În urmă cu șase luni, elevii macedoneni din satul Jegunovce au boicotat aceeași școală pentru că albanezii o redenumiseră după un poet albanez. La scurt timp după aceea, incidente similare au avut loc la școala mixtă din satul vecin Siricino, frecventată de elevi macedoneni din mai multe sate îndepărtate.

La începutul lunii februarie 2003, părinții elevilor macedoneni de la un liceu din Kumanovo au trimis o scrisoare de protest ministrului educației, Azis Pollozhani (BDI), cu privire la înscrierea planificată a elevilor albanezi la un alt liceu din imediata vecinătate, deoarece aceasta reprezenta „primul pas către crearea unui centru școlar etnic pur, cu predare exclusiv în limba albaneză” într-o parte a orașului în care albanezii sunt o minoritate. (Ambele licee, însă, au nume albaneze.) Părinții și profesorii macedoneni se temeau pentru siguranța elevilor. Ministerul Educației a numit o comisie care să investigheze cazul.
situația de la fața locului și consultarea cu reprezentanții ambelor grupuri etnice și ai autorităților locale. Ministrul adjunct al educației, Tale Geramitcioski (SDSM), a declarat că ar trebui evitată înființarea de școli etnice.

Cel mai grav incident a avut loc în noiembrie 2002, când un reprezentant al unei asociații studențești albaneze din Bitola a fost atacat prin ambuscadă și rănit grav cu cuțitul de către macedoneni. Anchetele poliției macedonene au fost nereușite. În săptămânile următoare, mass-media a relatat despre o deteriorare tot mai mare a relațiilor interetnice. În Bitola, au izbucnit conflicte directe între albanezii civili și macedoneni, fără implicarea organizațiilor armate albaneze. Situația tensionată persistase de la distrugerea magazinelor albaneze de către macedoneni în vara anului 2001. Mass-media a relatat despre segregarea din acest oraș, unde albanezii sunt o minoritate. Albanezii s-au plâns, de asemenea, de brutalitatea poliției. În timpul violențelor anti-albaneze din vara și toamna anului 2001, poliția a rămas inactivă și nu a putut împiedica distrugerea tuturor magazinelor albaneze în câteva ore. În Bitola, forțele de poliție sunt compuse în prezent aproape exclusiv din macedoneni, iar orice măsuri de recrutare a albanezilor în poliție și administrația locală au continuat să lipsească.

Teoriile conspirației erau – și rămân – încă răspândite în rândul unui segment semnificativ al publicului. În februarie 2003, președintele unei organizații slavo-macedonene numită „Asociația Permanentă pentru Reformă Macedoneană” *(Trajno Makedonsko*

Reformsko Obedinuvanje - TMRO), Vanco Sehtanski, a relatat despre presupuse planuri elaborate în Europa de Vest pentru a împărți țara, după un nou război, în patru regiuni numite Ilirida, Serbia de Sud, Monastir și Strumica. Ilirida ar fi locuită de albanezi și macedoneni; Serbia de Sud de sârbi și macedoneni; Monastir de greci și sârbi (deși aceste două grupuri etnice nu au contact direct); iar Strumica de bulgari. Potrivit TMRO, în Macedonia se făceau pregătiri pentru un nou război, conform căruia Balcanii (de Vest), inclusiv Macedonia, ar fi împărțiți în nouă regiuni - pe lângă cele menționate mai sus, alte cinci: Herțegovi-Bosnia, Bosnia, Republica Serbia, Kosovo și Epirul de Nord (nord-vestul Greciei).

Contextul politicii de securitate[335]

Pe 10 martie 2003, susținătorii AKSh au ridicat steagul albanez pe un deal din apropierea satului albanez Lipkovo din regiunea Kumanovo. Locuitorii albanezi ai satului le-au spus jurnaliștilor că acesta era un avertisment adresat autorităților macedonene de a opri implementarea Pactului de la Ohrid.

Trebuiau să accelereze implementarea acordului, altfel ar fi trebuit să fie pregătiți pentru o nouă izbucnire de violență. Poliția trimisese deja o unitate cu vehicule blindate la Lipkovo în ziua următoare. S-a raportat atunci că AKSh declarase Lipkovo „teritoriu eliberat”, dar autoritățile locale au respins această informație. Consilierul de securitate al municipalității Lipkovo, Abeddin Zymberi - fost șef al „poliției militare” a UQK macedoneană - a declarat că nicio prezență AKSh nu a putut fi dovedită în Lipkovo. În același timp, el a recunoscut că o încercare a autorităților de a îndepărta steagul ar putea declanșa o revoltă a sătenilor. Zymberi l-a criticat pe premierul Crvenkovski pentru întârzierea reformelor prevăzute de Acordul de la Ohrid. Locuitorii au refuzat să îndepărteze steagul și au susținut pe deplin presupusele cereri ale AKSh. Mai multe persoane au declarat că, dacă drepturile albanezilor nu ar fi fost realizate, ar fi fost gata să „continue lupta”. Un nou război ar fi fost atunci inevitabil. Acest incident a provocat mare agitație, deoarece starea de spirit radicalizată și înclinația spre violență în rândul albanezilor fuseseră ascunse de declarațiile politicienilor.

La sfârșitul lunii februarie 2003, în centrul orașului Resen (regiunea Prespa, în sud-vestul țării) au fost amplasate afișe cu simboluri AKSh. Unele dintre afișe conțineau imnuri de laudă pentru comandantul UQK kosovare, Ramush Haradinaj. Poliția a îndepărtat aceste afișe pentru a le determina originea. Această provocare a provocat alarmă în rândul populației etnic diverse, deoarece această zonă nu fusese anterior afectată de criza din alte așezări albaneze din Macedonia. Apoi, la mijlocul lunii februarie, a avut loc un atac cu bombă asupra tribunalului din Struga. Poliția a stabilit legături între acest atac și un altul la o școală din Kumanovo. Un albanez a fost arestat, iar asupra lui s-au găsit dovezi ale implicării sale. Responsabilitatea pentru atacul de la Struga a fost revendicată de o „unitate specială a Diviziei Skenderbeg a AKSh sub comanda lui Drin Drini”, dar nu a fost stabilită o implicare clară a AKSh. Liderul AKSh, Valdet Vardari, a anunțat, la rândul său, în „Comunicatul nr. 21” că organizația sa a

[335]Informațiile din paragrafele următoare se bazează pe numeroase reportaje mai scurte din presa națională în limba macedoneană și albaneză, unele dintre ele omise din motive de spațiu.

mobilizat „toate cele patru divizii pentru poporul albanez”. „Pentru a-și menține poziția, guvernul coloniștilor slavo-macedoneni intră pe teritoriul albanez și arestează ilegal albanezi. [...] Dacă țările străine le refuză albanezilor lupta, trebuie să le permită și să le ofere posibilitatea de a se uni”, se arată în comunicatul său. Atacul a urmat arestării omului de afaceri etnic albanez Dilaver Bojku (alias Leku) din Veles, cunoscut ca unul dintre principalii finanțatori ai UQK și ai extremiștilor albanezi. Ambasadorul SUA la Skopje, Lawrence Butler, a descris arestarea lui Bojku ca fiind un pas major către consolidarea statului de drept.

AKSh declarase principiul strategic al efectuării atacurilor fără victime umane, ceea ce s-a întâmplat și până acum – de exemplu, explozia din fața clădirii parlamentului din Skopje la sfârșitul lunii octombrie 2002: Exploziile au avut loc în timpul zilei sau al nopții, când traficul era minim. În Struga, însă, pagubele materiale au fost mult mai mari decât la clădirea parlamentului, iar o întreagă secțiune a clădirii instanței a fost distrusă.

Ministerul de Interne a declarat că în regiunea Struga a fost detectată activitatea unor grupări armate aparent necoordonate. Președintele Curții Struga a respins acuzația lui Vardaris conform căreia instanța i-a condamnat aproape exclusiv pe albanezi; el a afirmat că majoritatea condamnărilor au fost pronunțate împotriva etnicilor macedoneni și, în orice caz, pedepsele nu au fost niciodată mai aspre decât cele prevăzute de lege.

În ultima săptămână a lunii februarie 2003, s-a raportat că grupuri armate albaneze - presupuse unități ale AKSh - recrutau în satele din apropierea orașelor Tetovo, Kumanovo și Skopje. Se spune că aceste grupuri sunt conduse de foști comandanți ai UQK și UQPMB macedoneni și kosovari, care, potrivit unor surse din Ministerul de Interne, se bucură în prezent de puțin sau deloc sprijin în rândul populației locale, dar „pot conta pe o potențială simpatie, dacă este necesar”. Pe 21 februarie, serviciile de informații au publicat presei informații despre activitățile AKSh, fără a-și numi propriile surse. Se spune că AKSh își desfășoară activitățile în trei sectoare din fosta Iugoslavie: „Malesia” în Muntenegru - cu o posibilă bază operațională în nordul Albaniei - „Dardania și Ilirida” în Macedonia și sudul Serbiei și „Qameria” în nordul Greciei (din sudul Albaniei). „Statul Major General” al AKSh urma să fie condus de patru foști ofițeri ai armatei albaneze - Hekuran Asllani, Vitan Gradica, Isuf Sulaj și Idriz Smothana. Anterior, doar primul fusese cunoscut din comunicatele AKSh și din alte surse. Prezența AKSh în mass-media avea scopul de a-și promova activitățile către public, oferindu-i o structură armată organizată. Serviciile de informații se îndoiau că AKSh folosea conexiunile KPC *(Corpul de Protecție al Kosovo,* organizația succesoare a UQK-ului Kosovo) sau deținea depozite de arme în zonele de frontieră cu Kosovo. Se spunea că grupuri operau în jurul orașului Tetovo sub conducerea lui Maliq Idrecaj (alias Mala), Sami Ukshimi (alias Sokoli) și Met Murali (alias Meti), iar în satul Lisec sub conducerea „Comandantului Hoxha” din Prizren (Kosovo). Zonele din jurul satelor Poroj, Neprosteno și Dzepciste erau „sectoarele” lui Daut Rexhepi („Comandantul Leka”) și ale altor foști comandanți ai UQK. Rexhepi coordona în continuare grupurile din Slatino, Dermo și Prsovce. (Toate aceste sate sunt situate în zona Tetovo și între Tetovo și Skopje.) Se spunea că Daut Rexhepi și Maliq Idrecaj erau cei mai extremiști dintre liderii grupurilor armate albaneze. Acest grup
trebuia să recruteze în tot districtul Tetovo. În plus, se spune că un grup condus de Sait Rushiti din Rakovec era activ în Rakovec, Pirok, Mala Rečica și Palciste. Ziarul *Dnevnik* a relatat că

Rushiti a fost arestat de poliție în satul vecin Bogovinje, dar a fost eliberat în urma protestelor albanezilor locali și a integrării ofițerilor de poliție în structurile BDI (Ali Ahmeti).

Se spune că grupul condus de Xhavid Morina („Comandantul Drenica”) opera în Lipkovo (între Tetovo și Kumanovo). Împreună cu grupul condus de Enver Rufati (alias Xhaxhi), aceștia au percheziționat clădirile Statului Major General al lui Ali Ahmetis din Mala Rečica în martie 2002. Xhavid Morina era urmărit de poliția macedoneană pentru răpiri în Tetovo, iar KFOR din Kosovo oferise o recompensă pentru capturarea sa. Serviciile de informații macedonene îl considerau pe Morina unul dintre cei mai periculoși extremiști care recrutau pentru grupările paramilitare albaneze. Se spune că a petrecut o perioadă în Italia, unde stabilise contacte cu diaspora albaneză. Se spunea că FBKSh ar putea strânge suficiente fonduri în diaspora în șase până la zece luni pentru a-și pune în aplicare planurile anunțate.[336]

Se pare că în zona Kumanovo se aflau formațiunile lui Muhamed Krasniqi („Comandantul Malisheva”) din Kosovo și ale lui Rizvan Neziri din Tanusevci. Acesta din urmă ar fi fost implicat în uciderea unui ofițer de poliție și în traficul de droguri. El participase la luptele din Tanusevci la începutul conflictului, în martie 2001, sub comanda comandantului UQK, Xhavid Hasan. De asemenea, activ în zona Kumanovo-Lipkovo a fost grupul condus de Xhemail Lamalari („Comandantul Baruti”) din Matejce, fostul comandant al Brigăzii 113 a UQK macedoneană. Se spune că grupul său opera în grupuri de trei până la opt persoane și era foarte mobil. Se spune că Baruti era în contact constant cu Muhamed Krasniqi, cu care se spune că purta consultări în satul Vitina (la granița cu Kosovo). Persoana lor de contact în Kosovo ar fi Fadil Hasan din Tanusevci, fratele menționatului anterior, Xhavid Hasan. Se spune că ambele grupuri erau angajate în „activități psihologice și de propagandă”.

Serviciile de informații macedonene au declarat că „Frontul Uniunii Naționale a Albanezilor” (FBKSh), a cărui aripă militară este AKSh, a încercat să organizeze aceste grupuri în „unități” AKSh. Aceste grupuri aveau o structură redusă și nu se distingea nicio comandă centrală. Majoritatea apăreau ca grupuri de trei până la cinci bărbați și păreau a fi foarte mobile. Aveau doar arme ușoare și nu au găsit niciun sprijin în rândul populației sau al diasporei macedonene, potrivit serviciilor de informații macedonene.

La 16 februarie 2003, Valdet Vardari a declarat într-un interviu acordat cotidianului *Epoka e Re* din Priștina că Statul Major General al AKSh și
Divizia Skanderbeg se afla în Macedonia, în timp ce sediul FBKSh se afla în Albania, cu structuri locale în Priștina, Skopje, Presevo (sudul Serbiei), Ulcinj (Muntenegru) și Prevez (?). Formațiunea sa nu era activă în Kosovo. Motivul era că Republica Albania avea propria armată regulată, iar în Kosovo *Corpul de Protecție al Kosovo* putea îndeplini toate funcțiile forțelor armate, astfel încât AKSh trebuia să-și concentreze activitățile asupra Macedoniei, unde nu existau structuri similare. Vardari a spus că viitorul război va fi, de asemenea, o luptă împotriva „ocupanților sârbo-muntenegreni”.

Presa a relatat că FBKSh și-a înființat propriile filiale în Italia, Germania, Slovenia, Austria și Elveția. FBKSh a pledat pentru utilizarea metodelor teroriste împotriva unor politicieni albanezi individuali, în special a liderilor BDI, Ali Ahmeti și Gezim Ostreni, care, prin urmare, au fost nevoiți să ia măsuri speciale de securitate. Liderii acestei organizații ar fi

[336] *Vestnik* din 23 martie 2003.

fost, de fapt, cei care au semnat comunicatele FBKSh și AKSh – probabil sub pseudonime – Alban Vjosa în calitate de secretar politic și Fadil Adili, alias Valdet Vardari, în calitate de comandant militar, care amenințase cu o „ofensivă de primăvară" în interviurile acordate jurnaliștilor albanezi din ultimele săptămâni. Se spune că Adili ar fi fost cel mai apropiat confident al lui Ali Ahmeti, cu care el și unchiul său ar fi fost presupuse a fi membri fondatori ai NDK („Mișcarea pentru un Kosovo Independent") în Elveția. Ziarele macedonene au susținut că știu din surse de informații (KFOR) din Kosovo că FBKSh și AKSh erau naționaliști albanezi uniți de nemulțumirea față de politicile BDI. Vardari ar fi angajat foști „antrenori" din serviciile de informații albaneze. Grupurile de albanezi nemulțumiți de rezultatul războaielor din Kosovo și Macedonia puteau conta pe sprijinul mai multor forțe politice din Kosovo, precum și al PDSh din Macedonia. Au fost înaintate două teorii cu privire la obiectivele reale ale acestor grupuri: fie destabilizarea regiunii ca o condiție prealabilă pentru independența Kosovo, fie destabilizarea prin facilitarea activităților structurilor de crimă organizată, fie o combinație a ambelor. Răspunsul la întrebarea despre planurile pe termen lung ale FBKSh a fost căutat în interviuri acordate presei în limba albaneză. *Dnevnik* a citat un interviu acordat de Alban Vjosa unui ziar în limba albaneză publicat în Macedonia, numit *Levizja* („Mișcarea"), în care a declarat: „FYROM nu are absolut nicio condiție pentru statul. Această țară nu îndeplinește standardele politice, naționale, istorice și tradiționale. FYROM are doar un nume de stat contestat, o limbă oficială și alte simboluri naționale. Guvernul macedonean încearcă să compenseze această lipsă de identitate cu metode brutale și genocid împotriva albanezilor." Vjosa a respins Acordul de la Ohrid, despre care a spus că va fi „de scurtă durată".
și nu a satisfăcut nevoile populației albaneze și a susținut că partidele albaneze din Macedonia erau unite doar de ideea Marii Albanii. Ca răspuns la asigurările privind presupusa opoziție față de BDI, Vjosa a declarat echidistanța FBKSh față de toate partidele albaneze, cu condiția ca acestea să coopereze la „realizarea planului final". Un comunicat AKSh din 11 februarie 2003 — semnat de Alban Vjosa și Valdet Vardari, precum și de un „general" Vigan Vjadica — afirma că, în urma arestării mai multor etnici albanezi în sudul Serbiei de către poliția sârbă, AKSh a mobilizat divizia „Adem Jashari".

Ali Ahmeti, la rândul său, consideră că AKSh este doar o „armată de internet": „Toate acestea sunt pur război psihologic și propagandă. Aflu despre AKSh doar de pe internet", a răspuns el când a fost întrebat despre amenințarea AKSh la adresa Macedoniei și a partidului său. El a evaluat situația de securitate din țară ca fiind bună și a subliniat buna cooperare a factorilor politici interni - partide politice, instituții de stat, precum și reprezentanți ai organizațiilor internaționale precum UE și NATO - în acest sens. Cetățenii au cerut implementarea deplină a Acordului de la Ohrid ca garanție a păcii și stabilității etnice. Pentru a preveni astfel de incidente, el a recomandat adoptarea unei legi privind colectarea armelor.

Purtătoarea de cuvânt a Ministerului de Interne, Mirjana Kontevska, a declarat că, la mijlocul lunii februarie 2003, nu existau informații despre existența unor structuri organizate în rândul grupurilor armate albaneze sau despre coordonarea dintre acestea. Purtătorul de cuvânt al președintelui Trajkovski, Borjan Jovanovski, a declarat, de asemenea, că extremiștii albanezi nu aveau sprijin în rândul populației sau al forțelor politice și, prin urmare, nu reprezentau niciun potențial de destabilizare a țării. Măsurile de prevenire a conflictelor trebuie implementate simultan cu lupta împotriva crimei organizate. Președintele de atunci,

Trajkovski, fusese informat despre mişcările grupurilor albaneze în sudul Serbiei, la graniţa cu Macedonia; acesta fusese subiectul consultărilor lui Trajkovski cu Statul Major General al Armatei la mijlocul lunii februarie, precum şi al celor cu noul Consiliu de Securitate, unde Agron Buxhaku şi Musa Xhaferi (BDI) erau prezenţi ca reprezentanţi ai comunităţii albaneze.

Ministrul Apărării, Vlado Buckovski, l-a acuzat pe liderul PDSh, Arben Xhaferi, că susţine grupări armate albaneze. La scurt timp după aceea, acuzaţii similare au fost formulate de ministrul de Interne, Hari Kostov. Arben Xhaferi a organizat o conferinţă de presă pentru a respinge aceste acuzaţii. De la înfrângerea sa în alegerile parlamentare, PDSh a adoptat o cale de opoziţie din ce în ce mai radicală. Partidul şi liderul său au fost acuzaţi de partidele de guvernământ de legături cu organizaţii kosovare (UQK, KPC), precum şi cu AKSh-ul macedonean. Conducerea PDSh a criticat guvernul pentru implementarea inadecvată a Acordului-cadru de la Ohrid şi lipsa de...
Îmbunătăţirea condiţiilor economice şi sociale şi acuzaţia de persecuţie politică a membrilor partidelor de opoziţie. Incidentul de la spitalul din Gostivar, unde 40 de persoane – aproape toate etnici albanezi – au fost concediate, a fost citat ca exemplu. Gostivar fusese zona cu cea mai mare concentraţie de alegători PDSh de la tulburările sângeroase din 1996.

Cu această ocazie, PDSh şi-a reiterat revendicările: limba albaneză ar trebui folosită la toate nivelurile de guvernare, inclusiv în parlament. Posturile din serviciul public ar trebui ocupate cu albanezi proporţional cu populaţia, adică practic o treime. O altă revendicare se referea la descentralizare: administraţiilor locale trebuie să li se acorde mai multă libertate şi o influenţă mai mare asupra economiei, poliţiei şi altor domenii. Toate problemele trebuie rezolvate prin dialog politic şi mijloace politice. Aceste revendicări erau aproape identice cu cele pe care PDSh le exprimase guvernului SDSM cu cinci ani mai devreme.

Atât PDSh, cât şi BDI (Asociaţia Federală a Republicilor Democrate Germane) şi-au declarat opoziţia faţă de utilizarea forţei susţinută de ministrul Apărării, Buckovski, în lupta împotriva extremiştilor albanezi din nord-vestul ţării. „Aceste bande sunt foşti membri ai UQK care nu doresc să se integreze în societate. Grupurile au fost localizate, iar utilizarea forţei pentru a asigura stabilitatea şi securitatea ţării nu este exclusă", a declarat Buckovski în faţa Comisiei de Securitate a Parlamentului pe 12 februarie. Deputatul BDI a declarat că declaraţia lui Buckovski reprezenta doar poziţia sa personală sau pe cea a blocului macedonean şi că consultări politice ar fi necesare pentru utilizarea forţei. Arben Xhaferi, la rândul său, a declarat că „aceste condiţii pot fi depăşite – prin mijloace politice şi prin gestionarea crizelor politice". Vicepreşedintele PDSh, Iljaz Halimi, a declarat că guvernul ar trebui să stabilească mai întâi existenţa bandelor armate cu obiective politice sau, mai degrabă, dacă acestea sunt nemulţumite de situaţia generală din ţară în ceea ce priveşte drepturile albanezilor. Potrivit acestuia, armata nu ar trebui folosită pentru combaterea activităţilor ilegale din interiorul ţării, deoarece aceasta este sarcina poliţiei.

Buckovski a mai afirmat că populaţia (albaneză) din zonele de criză şi-a recăpătat încrederea în armată şi poliţie ca urmare a reprezentării sporite a etnicilor albanezi în forţele armate şi forţele de securitate şi doreşte o prezenţă sporită a acestor forţe în cartierele lor. Armata şi Ministerul de Interne au plănuit să colecteze toate armele ilegale în primăvară, „armele fiind iniţial predate voluntar, dar putând fi ulterior luate cu forţa", aşa cum a spus Buckovski.

La începutul lunii februarie 2003, presa a relatat despre legăturile dintre bandele albaneze din jurul orașului Tetovo și PDSh. Mai multe grupuri sub
Sub controlul viceliderului partidului, Menduh Thagi, aceștia au încercat să submineze structurile locale ale BDI. Foștii comandanți UQK din aceste bande au căutat să dăuneze imaginii BDI în rândul electoratului. Ministerul de Interne a lansat o operațiune împotriva bandelor din Valea Polog și a arestat doi albanezi din Tetovo, suspectați de uciderea altor doi albanezi. În timpul arestării au fost găsite mitraliere și droguri. Deținuții erau membri ai grupării conduse de Sait Rushiti, care era, de asemenea, acuzat de crime și alte infracțiuni. Se spune că deputatul PDSh, Daut Rexhepi („Comandantul Leka") și Rizvan Neziri ar fi avut legături cu această grupare. Neziri era șeful unei bande din Skopje, responsabilă pentru distrugerea sediului BDI dintr-un district al capitalei. Poliția din Tetovo a elaborat un plan de arestare a aproximativ 30 de albanezi care operau în patru bande armate din zonă. Prima bandă avea sediul în Rakovec și opera în Munții Sar, între Tetovo și Gostivar - mai precis, între Golema Recica și Dobri Dol. A doua bandă opera într-un cartier din Tetovo (Blocul 24) și în satul vecin Tece, lângă Mala Recica. Al treilea grup avea sediul în satul Zelino și controla, de asemenea, satele Semsevo Ozormiste, Palatica Trebos, Doina Lesnica, Goma Lesnica și Strimnica. O a patra bandă era localizată în satele Neraste, Dobroste și Odri. Toate aceste sate sunt situate într-o zonă cu o populație albaneză densă. În urma arestării celor doi albanezi, mai mulți etnici albanezi au protestat în fața sediului BDI împotriva politicilor „antinaționale" ale partidului lui Ali Ahmeti. Acesta călătorise în Elveția în ianuarie, unde ar fi contactat conducerea FBKSh pentru a preveni anunțata „Ofensivă de primăvară", promițând noi drepturi politice pentru albanezi. Revista în limba albaneză *Fakti publicase o scrisoare deschisă în acest sens din partea foștilor comandanți UQK către Ali Ahmeti cu o săptămână mai devreme, iar un alt comandant U£K a protestat* împotriva cursului de compromis al lui Ahmeti în ziarul kosovar *Koha Ditore* .

Tensiunile din Kosovo și sudul Serbiei, precum și amenințările AKSh cu o „ofensivă de primăvară", au determinat Ministerul Apărării din Macedonia să implementeze măsuri de securitate suplimentare la începutul lunii februarie 2003. „Măsurile preventive" nu au putut fi excluse, potrivit purtătorului de cuvânt al Ministerului Apărării, Marjan Durovski. Un contrabandist a fost împușcat mortal de grăniceri lângă Debar. Locuitorii satelor din zonele de frontieră ar fi cerut înființarea de noi forțe de poliție pentru a preveni extorcarea de către bandele armate. Statul Major General al Armatei a susținut că mobilitatea ridicată a bandelor în zonele muntoase din jurul orașelor Tetovo, Skopje și Kumanovo era o dovadă a lipsei de sprijin popular.

La mijlocul lunii martie, opoziția a criticat în parlament amendamentele la legea asistenței sociale propuse de ministrul Muncii și Afacerilor Sociale, Jovan Manasievski, care prevăd reduceri ale asistenței sociale și o reducere a numărului de beneficiari. Manasievski a fost acuzat că a încălcat prevederile programului guvernamental prin aceste reduceri radicale. Parlamentarii albanezi au susținut că noile măsuri discriminează etnicii albanezi în singurul domeniu în care anterior existase egalitate între grupurile etnice. Deputatul BDI, Iljaz Halimi, a comentat că proiectul de lege al lui Manasievski contrazice și acordurile dintre BDI și SDSM privind politica guvernamentală. Zamir Dika (BDI) a susținut că „egalitatea" menționată anterior a fost condiționată de numirea unui albanez în funcția de ministru (în cabinetul lui

Georgievski), ceea ce „evident a devenit incomod pentru cineva și, prin urmare, acum încearcă în mod perfid să abolească și această egalitate”. Manasievski a replicat că reducerile i-ar afecta mai mult pe macedoneni decât pe albanezi, deoarece numărul beneficiarilor de asistență socială era mai mare în fostul grup de populație. O divizare între parlamentari pe criterii etnice – sau, mai degrabă, nu între guvern și taberele opoziției – a apărut și în timpul dezbaterii privind legea privind drepturile speciale pentru angajații forțelor de securitate și membrii familiilor acestora. Legea a fost contestată de partidele albaneze din cauza faptului că nu a luat în considerare civilii albanezi și susținătorii britanici răniți sau uciși în timpul conflictului din 2001.

Din relatarea acestor evenimente, este clar că, chiar și la doi ani după conflict, activitățile grupurilor armate din afara sferei politice au rămas o caracteristică a situației de securitate din Macedonia și au determinat dezvoltarea relațiilor interetnice, care trebuie abordate nu doar în contextul Albaniei în ansamblu. De asemenea, trebuie remarcat faptul că în rândul unor lideri politici ai ambelor grupuri etnice a prevalat încă - și încă predomină - o mentalitate obsesivă și o disponibilitate la confruntare, ceea ce ar putea avea consecințe dezastruoase pentru țară.

Posibile consecințe pe termen lung ale anunțării rezultatelor recensământului la sfârșitul anului 2003 (în funcție de disponibilitatea rezultatelor)

Rezultatele celui mai recent recensământ au fost anunțate oficial la 1 decembrie 2003: Dintr-o populație totală de 2.022.547 de locuitori, Macedonia este compusă din 1.297.981 de slavo-macedoneni (64,18%), 509.083 de albanezi (25,17%), 77.959 de turci (3,85%), 53.879 de țigani (2,66%), 35.939 de sârbi (1,78%) și alte grupuri etnice mai mici. Creșterea populației albaneze

Guvernul atribuie această creștere, care reprezintă peste 80% din creșterea totală a populației, „mobilității constante a populației”. Imediat după anunțarea rezultatelor, șeful agenției de stat responsabile de recensământ a declarat că în prezent este imposibil să se stabilească dacă procentul de etnici albanezi justifică încă menținerea Acordului de la Ohrid, deoarece dovada apartenenței etnice nu a fost o condiție prealabilă pentru acest recensământ. Observatorii străini au putut constata că mai multe persoane s-au înregistrat fără a furniza dovezi ale apartenenței etnice. De asemenea, în numeroase cazuri au fost înregistrate persoane fără permise de ședere valabile, iar datele privind cetățenii macedoneni din străinătate sunt neverificabile. (Toți cetățenii care se aflau în străinătate mai mult de un an au fost excluși.) Halgrimud Snorasson, șeful grupului de observatori străini, a descris rezultatele recensământului astfel: „Rezultatele sunt recunoscute de comunitatea internațională și reprezintă un instrument statistic valid pentru evaluarea situației țării. Acum este responsabilitatea poporului și a politicienilor să utilizeze aceste rezultate în beneficiul prosperității țării. Recensământul din 2002 este primul în care populația este înregistrată nu după locul de reședință, ca în toate înregistrările oficiale, ci după «reședința obișnuită»”. [337]Pe de altă parte, declarația comună a observatorilor străini (reprezentanți ai OSCE, UE, Comisiei Europene, SUA și NATO) privind desfășurarea și

[337]*Dnevnik.* din 2 decembrie 2003.

rezultatele recensământului a afirmat că acesta a avut un impact decisiv asupra implementării Acordului de la Ohrid și, prin urmare, asupra viitorului țării. Recensământul a fost în general considerat un succes.[338]

Creșterea populației albaneze (un total de aproximativ 70.000 de persoane) reprezintă o creștere de 25,17%, în timp ce creșterea naturală a populației țării este de doar 8,5%. Deși acest fenomen este tipic pentru țările în curs de dezvoltare, nu este cazul aici, deoarece rata natalității în Macedonia - inclusiv în rândul albanezilor - este în continuă scădere. Un cercetător de la Institutul Geografic din Skopje consideră că rezultatele recensământului nu reflectă realitatea relațiilor etnice și trebuie să servească drept justificare politică retrospectivă pentru Acordul de la Ohrid: Statisticile arată că creșterea populației albaneze a crescut de la 22,7% la 25,17% de la recensământul precedent din 1994, iar numărul albanezilor a crescut de la 441.104 la 509.082. Proporția slavo-macedonenilor a scăzut însă cu 3% în ultimii opt ani, iar numărul lor a rămas aproape neschimbat - 1.295.962 în 1994 și 1.297.981 în 2002. Motivele stagnării grupului etnic macedonean sunt emigrarea tinerilor și creșterea numărului de locuitori.
A fost menționată și proporția grupului populației în vârstă. Populația totală a scăzut, de asemenea, de la 2.033.964 la 2.022.547 în ultimii opt ani. Cu toate acestea, un profesor universitar (de etnie albaneză) din Skopje a considerat că acest rezultat este corect și a explicat diferențele în dezvoltarea demografică a celor două grupuri etnice ale țării prin ratele diferite de natalitate ale slavo-macedonenilor (2.500 până la 3.000 de persoane pe an) și albanezilor (8.000 până la 9.000 de persoane pe an).[339]

Municipalitățile cu cele mai mari proporții de etnici albanezi sunt Tetovo (45.316 persoane), Gostivar (29.236), Kumanovo (27.290), Lipkovo (26.360), districtul rezidențial Qair din Skopje (26.259), centrul orașului Skopje (25.315) și districtul rezidențial Saraj din Skopje, pe autostrada spre Tetovo (21.529). Populația albaneză este cel mai puțin reprezentată în municipalitățile Strumica, Topolcani, Orizari și Nagoricane, unde nu au fost înregistrați albanezi, precum și în Murtino, Kavadarci și Bogdanci. Principalele zone de așezare slavo-macedonene sunt districtul rezidențial sud-estic Kisela Voda din Skopje (113.057), Bitola (77.479), Prilep (68.331), Kumanovo (61.495), Veles (46.802), Ohrida (45.985) și Strumica (41.822). Cele mai mici populații slavo-macedonene - mai puțin de zece persoane - se află în Velesta și Delogozdi (municipiul Struga), Bogovinje, Sipkovica și Negotino-Polosko (lângă Tetovo). [340]Orașele cu cele mai mari populații albaneze (peste 65%) sunt Tetovo (Alb. Tetova), Gostivar, Kicevo (Alb. Ker^ova) și Debar (Alb. Dibra). Cincisprezece procente dintre locuitorii capitalei, Skopje, sunt albanezi.[341] Este semnificativ faptul că în municipalitățile Struga și Kicevo, albanezii constituie acum, pentru prima dată, majoritate absolută.[342]

Opoziția a respins rezultatele recensământului. VMRO-DPMNE a cerut înființarea unei comisii de experți și reprezentanți ai forțelor politice pentru a investiga desfășurarea fazei finale a recensământului. Purtătorul de cuvânt al VMRO-DPMNE s-a îndoit de posibilitatea ca, în aceleași condiții economice și sociale, populația macedoneană să fi putut scădea cu 3%, în timp

[338]*Lobi* nr. 148 (decembrie 2003).
[339]*Utrinski Vesnik* din 3 decembrie 2003.
[340]Ibidem.
[341]*Faptul* din 2 decembrie 2003.
[342]*Lobi* nr. 147 (decembrie 2003).

ce populația albaneză să fi crescut și ea cu 3%. Liderul partidului, Nikola Gruevski, a susținut că numeroși albanezi kosovari au fost înregistrați fără cărți de identitate macedonene sau cu cărți de identitate sau pașapoarte fotocopiate. „Declarația lui Musa Xhaferi [viceprim-ministrul] către Consiliul Europei, conform căreia partidul său nu va accepta rezultatele recensământului dacă proporția albanezilor ar fi declarată mai mică de 30%, indică suficiente dovezi în această direcție", a declarat un deputat VMRO-DPMNE. Partidul Liberal a pus, de asemenea, sub semnul întrebării datele privind proporția etnicilor albanezi din
Întrebare: „Conform Oficiului Național de Statistică, cel mai mare grup de populație este și cel mai în vârstă, ceea ce arată că creșterea de 86.615 persoane nu poate fi atribuită unui număr excesiv de nașteri. Nici structura pe sexe a populației nu s-a modificat, ceea ce arată că acesta nu este rezultatul unui număr mai mare de căsătorii cu străini. Nici măcar nu este clar dacă aceștia sunt cetățeni macedoneni", a declarat liderul partidului, Stojan Andov. Purtătorul de cuvânt al Partidului Democrat al Sârbilor a explicat că scopul recensământului a fost de a justifica războiul din 2001 și că scăderea numărului de sârbi din țară a marcat începutul eliminării lor. Liga (de etnie macedoneană) pentru Democrație a comentat că rezultatul a trebuit să fie „reconciliat politic" cu Acordul de la Ohrid, menționând că „25% albanezi virtuali reprezintă un rău mai mic decât 21% albanezi reali".[343]

Pe de altă parte, KDP, etnic albanez, a susținut că procentul de albanezi se situa de fapt între 33 și 37%. Rezultatele recensământului au fost falsificate ca urmare a unui acord politic între partenerii de coaliție din guvern. (Aceeași acuzație a fost făcută și de VMRO-DPMNO.) Purtătorul de cuvânt al agenției guvernamentale care a efectuat recensământul (un etnic albanez) a negat această afirmație KDP într-un interviu.[344]

Pe baza rezultatelor recensământului, va fi abordată problema limbii oficiale în municipalitățile nou înființate. Proiectul de lege pentru noua împărțire administrativă a teritoriului statului și a autonomiei locale prevede 71 de municipalități (33 de municipalități urbane și 29 de municipalități rurale, fiecare cu aproximativ 28.000 de locuitori) alături de capitala Skopje ca entitate independentă. În acest caz, capitala, împreună cu satul/suburbia Aracinovo – unde au avut loc lupte sângeroase – ar avea o populație albaneză de 16%. O altă variantă prevede un statut special pentru cele trei sate Aracinovo (albaneză: Hara^ina), Lipkovo (albaneză: Likova) și Vecani (albaneză: Vev^ani) – toate cu populații albaneze semnificative. În 27 de municipalități în care proporția albanezilor depășește 20%, albaneza ar urma să fie folosită ca limbă oficială alături de macedoneană. Implementarea acestei măsuri a fost declarată certă în municipalitățile din nord și nord-vest (denumiri albaneze care sunt folosite și oficial): Struga, Dibra, Kergova, Dollneni, Qashka, Kumanova, Haragina, Likova, Sandeva, Vratnica, Saraji, Studenigani, Tearca, Zhelina, Bervenica, Tetova și Kamjani. Aceste detalii au fost comunicate de viceprim-ministrul Musa Xhaferi (BDI) după anunțarea textului proiectului de lege. În două municipalități, se vor folosi chiar și trei limbi - macedoneană, albaneză și sârbă.
limba țigănească (rroma). Cu toate acestea, aceasta din urmă nu poate servi drept limbă oficială deoarece nu este standardizată. Musa Xhaferi a mai declarat: „Vom uita de granițele statului și

[343] *Dnevnik* din 3 decembrie 2003.
[344] *Laude* nr. 147 (decembrie 2003).

credem că limitele municipalităților vor fi mai importante decât granițele statului." Demarcarea teritoriilor municipalităților este o problemă importantă pentru BDI, deoarece implică includerea tuturor satelor cu peste 33% albanezi în municipalitățile în care albaneza este limba oficială. Acest lucru este valabil în special pentru municipalitatea Krusevo, unde ultimul recensământ a arătat că populația albaneză a atins pragul necesar de 20% pentru utilizarea limbii albaneze în administrația municipală. Așa cum au recunoscut atât partea macedoneană, cât și cea albaneză, considerațiile politice prevalează în înființarea noilor municipalități.[345]

De o relevanță politică deosebită sunt cazurile municipalităților Struga și Kicevo, unde recensământul a arătat o pondere albaneză de peste 50% pe întreg teritoriul. Presa a relatat că aceste municipalități „au căzut în mâinile albanezilor". În municipalitatea Struga, albanezii constituie 54,75% din populație, în timp ce macedonenii reprezintă doar 34,57%. În orașul Struga, raportul dintre cele două grupuri etnice este de 41,54% albanezi și 47,94% macedoneni. În plus, există 5,44% turci, care sunt considerați în mod tradițional „de partea albanezilor"; astfel, raportul dintre musulmani (albanezi și turci) și slavo-macedoneni este practic de 1:1. În municipalitățile învecinate Velleshta (Maz. Veles) și Dollogozhda, raportul etnic este și mai mare: 98,97% la 0,2% și, respectiv, 97,64% la 0,04%. În noua municipalitate Kicevo, populația albaneză este de 54,51%, în timp ce în vechea municipalitate cu același nume, raportul era de 53,55% macedoneni la 30,53% albanezi. În mai multe sate din cadrul acestei municipalități, raporturile etnice sunt similare cu cele din Struga: 97,44% albanezi la 1,82% macedoneni în Zajazi și 98,39% albanezi la 1,06% macedoneni în Osllomeji. În orașul Kumanovo, împreună cu suburbiile Likova, Orasheci, Kle^ova și Staro Nagorigani (nume albaneze), locuiesc un total de 53.650 de albanezi (39,05% – o creștere de aproximativ 3% față de 1994). Orașul Likovo este aproape în întregime albanez: 97,42% albanezi la 0,62% macedoneni. Municipalitatea Dibra/Debar are relații etnice foarte complexe, în care proporțiile diferitelor grupuri etnice – macedoneni, albanezi, turci și țigani – variază considerabil de la un sat la altul. Noua delimitare a zonelor municipale a schimbat abia aceste circumstanțe.[346]

Având în vedere aceste circumstanțe demografice, se poate spune că situația de securitate, determinată de relațiile etnice, rămâne incertă pe termen lung. Întrucât albanezii vor constitui majoritatea numerică în țară în viitorul previzibil, transformarea Macedoniei într-un stat binațional ar putea fi inevitabilă. Consecințele mediului demografic și ale presiunii demografice din partea statelor vecine asupra evoluțiilor politice viitoare și a șanselor de continuare a existenței statului sunt mai dificil de evaluat, [347]chiar dacă coaliția de guvernare VMRO-DPMNE, DPA și NSDP, formată în august 2006, a declarat implementarea Acordului de la Ohrid și integrarea țării în NATO și UE drept principalele sale obiective politice.

[345]*Lobi* nr. 148 (decembrie 2003).

[346]*Lobi* nr. 147 (decembrie 2003); Klaus Schrameyer, „Macedonia: Noua lege privind organizarea teritorială și referendumul din 7 noiembrie 2004" în *Southeast Europe Communications* 1 (2005): 13-24; ibid., „Macedonia: Legea municipală din 2002, traducere de text cu introducere" în *Yearbook for Eastern Law* 44 (2003): 419-430.

[347]Aceeași opinie este exprimată în: Hans Risser și Wolf-Christian Paes, „Macedonia la doi ani după Ohrida: un exemplu de succes de rezolvare a conflictelor internaționale?" în *Südosteuropa* 52.4-6(2003), p. 197.

Referendumul din noiembrie 2004 împotriva Acordului de la Ohrid a eşuat, [348]iar alegerile locale din martie-aprilie 2005 au avut loc pe baza noii diviziuni teritoriale, care a creat un anumit număr de unități administrative mixte din punct de vedere etnic, în care albanezii constituie majoritatea. Procesul de descentralizare care a început în iulie 2005 în unitățile nou create este în desfășurare.

Finalizarea manuscrisului: 30.11.2007

[348]Jens Reuter, „Gata cu FYROM? - Macedonia după recunoașterea de către SUA” în *Südosteuropa* 53.1 (2005): pp. 52-53.

BAJIALLICKAJÏ HOJIMTfflECKA! 3JIHTA H POCCMH BHAHAJIE 18 B.

J.E. СЕМЕНОВА

KapjioBauKHH MHp 1699 r., 3aBepuiHBiuHH BoiÎHy CTpaH CBiniieHHOH JIHFH C OcMaHCKOÜ nMnepuefi, pa3BCHHaji HaaeiKHM KHoecTB BajiaxHH H MOWBHM Ha noMombnoji h Mowbhm HaaiHHH NOMOMBNOJI6HHHH IIHP NMnepuefi ocBoôoameHHH OT BJiacTH cyjiTaHa. BoÜHa BbisBHJia orpaHHHeHHOCTb HX MaTepnanbHbix H BOCHHMX pecypcoB, BCKpbuia nojibCKO-ra6c6yprcKHe nporaBopeTM» n3-3a npHT«3aHHH Și KHJOKecTBa. CtnaflHBaBuiao K KOHtjy 17 B. Me^ynapoaHa» oôcTaHOBKa B BOCTOHHOH H K)ro-BocTOHHOH Eapone, pocT npecTMa POCCHH Bce 6ojibiue CKJIOHHJIM MojijiaBHK) H Copii) K penieHHio opHeHTHpoBaTbCJi BOHBIHTBCJI bôhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhh pyccKyio noMomb.

B BajiaxHH B npopyccKOH opHeHTatjHH 6oJibmyio pojib Hrpana ôoxpcKaa napTHj BO ruaBe c npeflCTaBHTejiaMH posa KaHTaKy3HHO. ^BJiaacb cTopoHHHKaMH cÔJiiraeHHH c PoccHen H saHHMM Bmbie ÆOJDKHOCTH npn asope rocnoaapa, KaHTaKy3HHO oica3biBajin pemaioiuee BJiHHHHe Ha nojiHTHKy BpbiHKOBTCHPHP, HepbiHKOBTCHP HaCTpOCHHH 3HaMMTeJlbHOH HaCTH BaJiaUlCKOrO ôoapcTBa Eme B 1697 r. H3 BajiaxHH B MocKBy 6biJi nocjiaH FeoprMM KacTpHOT c npOCbÔOH O IIOMOmM B OCBOÔOJKAeHMH KHœCTBa OT BJiacTH OCMaHOB H npeflnwKeHMeM imaHa coBMeCbHTHbihx a BoeCbHHbihx . (1)B 1700 r. EpbiHKOBHHy nojiyHHJi OT IleTpa 1 opaeH CB.AHnpe» IIepBO3BaHHoro,KOTopbiH 6bui nocjiaH rocnonapio c F.KacTpHOTOM.(2) EpbiHKOBHHy 6biJi B MMCJITO NEPPB MMCJITO NEPPB , hcjito neppB , HHJHY CBM,neTe.nbCTBOBajio o 3HaHeHHH, KOTopoe npnaaBaji pyccKHH uapb OTHOUICHHSM c BanaxHeii, paccHHTbiBax nojiyHaTb Hepe3 Hee noapoÔHbie CBeneHH» o HOJIOMHM3HHMH , Ha OHM3HHHHHHH BOeHHblX npHrOTOBJieHMJIX IIopTbl.

FIojiyHHB OT neTpa 1 opaen CB.AH^pea nepBO3BaHHoro HB 1701 r. oxpaHHyio rpaMOTy o npeaocTaBneHHH y6e>KHm3 B Majiopoccnn B ciiynae noTepH npecTOJia, EpbiHKOBAHy cTan 6ojiee pemHTejibHbiM B CBS3»XC pyccKHMH. B 1702 r. OH HanpaBHJi B POCCHK» ^3BHÜ3 Kop6a, KOTopbiiî CTaji ero nocTonHHbiM npencT3BHTejteM B MOCKBC, HTO H AOJDKHO 6MJIO CJIYXCHTB UENW BO3MOJKHO HOJIHO HHHHHHBIM NPENCT3BHTEJTEM B MOCKBC, HTO H AOJDKHO 6MJIO cjiyxcHTb uenw BO3MOJKHO HOJIHO KoBaTbH<^ OPMHPOX TypuHH.(3)

B Hanajie 18 B. BaatHoe 3HaHeHMe npno6pe.no nocpeAHHHecTBO BanamcKoro rocnouapa H KaHTaKy3HHO B nomepacaHH« CB«3H Me>Kny pyccKHM npaBMTejibCTBOM H ero nocnaMH B CTaMÔyjie. EpbiHKOBHHy H KaHTaKy3HHo OKa3biBajiH ÆHnjioMaTHHecKyio no/uepxcKy H coaeHCTBHe B nepecbijiKe KoppecnoHaeHUHH E.VKpaHHueBy, npn6biBineMy B 1700. B CTaMÔyji ana

Rev. Studii Sud-Est Europe, XLVI, 1-4, p. 245-252, București, 2008

neperoBopoB no aamnoneHHio MHpHoro aoroBopa POCCHH C Typunen Aici suntemOBHax, npHHaTbix KapjioBamcHM KOHrpeccoM 1699 r. ÜHCbMa E.YKpaHHueBa c noMombio BajiamcKHx pe3HAeHTOB AOCTaBJimcb B Bajiaxnio, 0TKy și nepecbuiajiHCb DE MocKBy.

HpHÖbiBiiiHH B 1702 r. B TypuHio B KanecTBe nocToaHHoro poccHHCKoro noeJia II.A.TOJICTOH no CTapoMy TypeuKOMy oöbinaio 6bui JIHUICH npasa CHOUICHHÜ C BHeiUHHM MHpOM. B 3THX ycjiOBHax CTO nepenWCKa C pyCCKHM npaBHTejibCTBOM ocyniecTBJiajiacb npw nocpeAHHnecTBe EpbiHKOBHHy n 6oap KaHTaKy3HHo, B nacTHoc™ crojibHHKa, BaBHKHKa, BaBHKHKa, no BHTabcH. Xopomo Hajia»eHHa>i CB»3b nATojicToro c pyccKHM npaBHTejibCTBOM nepe3 BanaxHio 6buia HaaeacHee, neM npjMa».

Uwe« TaHHbie CHOUICHHH C MOCKBOH, EpbIHKOBaHy B TO »e BpeMa 6o»JlCfl noTepaTb rocnoAapcKHH npecroji, HTO Aejiajio ero B HeKOTopbix cjiynaax HepeniHTejibHbiM. TaK, B1704 r., onacaacb 6biTb yjiMieHHbiM B TaiiHbix CBa3ax C pyccKHMH, OH peniHJi OTO3BaTb flaBHAa Kop6a H3 MocKBbi.(4)OnaceHH» EpbiHKOBJiHy ÖM He HanpacHbi. BecHOH 1706r. B pe3yjibTaTe HenpecTaHHbix HHTpHr Mexqy BajiamcKHM H MOWBCKHM rocnoaapaMH OH 6biji O6BHHCH B CB»3H c pyccKHM npaBHTejibCTBOM H no/icTpeKaTejibCTBe ero K BOHHC C TypuneB. (5)

HecMoipa Ha nepe>KHTbie TpeBorH, B 1707 r.nocjie HacTO»TejibHbix npocb6 IleTpa 1 H KaHUJiepa r.HTojiOBKHHa BajiamcKHH rocnoAapb CHOBB OTnycKaer ^KaBH^ In the Kopsky, YOU WILL FIND THE KOPSKY, YOU WILL find THE Kopsky ^K6a EpbiHKOBJiHy OT noAO3peHHH TypoK, și veți vedea BajiauiCKoro nayma Ha CBOIO cjiyatöy B HHC HaABopHoro coBeTHHKa.(6)B 1707 r. B pesyjibTare npoHCKOB Kapjia XII yxyAinaiOTCJi pyccKo-TypeijKHe OTHomeHHa. UlßeACKHH Kopojib CTpeMMJic» CKJiOHHTb K BOHHe c POCCHCH cyjiTaHa H ero Baccajia KpbiMCKoro xana. B 3THX ycjiOBWix /JaBHA Kop6a 6bui HCOÖXOAHM pyccKOMy GajiKaHCKHMH HAPOAAMH GajiKaHCKHMH o AeficTBHax Hop™, a TaicoüoTAH KaKK K IIIBCACKHM npOHCKaM AO6aBHJIHCb <j)paHUy3CKO-KpbIMCKHe, KOTOpbie npHBejiH K TOMy, acesta ESTE numele lui Ha, BojiH k TOMy rpaHHijax. TERENUL IIOA nu este disponibil pentru KpenocTb EeHAepbi. IlonbiTKa OpaHUHH H KpbiMCoro xaHa BOCCtaHOBHTb TypuHio npoTHB POCCHH GBIJIH ocoöeHHo onacHbi B 1708-1709 rr., KorAa Bea Tax<ecTb CeBepHOH BOHHM jierjia na POCCHIO, pyccKoe npaBHTejibCTBO 6buio 3aHHTepecoBano B coxpaHeHHH IIOPTOHH. PyccKaa AHiuioMaTHa nu are voie SĂ fie trimisă CĂTRE TOMy, ITOGH ne AaTb Capitolul XII Hcnojib3OBaTb B BOHHe npoTHB POCCHH CBOHH noTeHunajibHbix COKOHHKOB– cyjiTana H KpbiMCKoro xana.

B 3TOT nepHOA AOCTaBKa nepenHCKH nATojicToro c pyccKHM npaBHTejibCTBOM nepe3 BanaxHio npHo6pejia ocoöeHHo BaacHoe 3HaHeHHe. MocKBa ijeHHJia ycjiyrn SpbiHKOBany H 6oap KaHTaKy3HHO B nepecbiJiKe
KoppecnoHfleHUHM ȘI 0Ka3EiBæia SUNT SOJIBUIOC AOBepne. He cjiynaiiHo, HTO HMCHHO B . 1707, Kora nos BJIHSHHCM mBeacKO-KpbiMCKHX HHTpHr oôocTpaiOTcs pyccKO-TypeuKHe OTHOIHCHHJI, Herp 1 H FMFOJIOBKHH HanpaHTHBHHJHCBTa» HT MHxaHJiy KaHTaKy3HHO nHCbMa c Bbipa^eHHeM ÔJiaroaapHOCTH H HaaeiKAbi, HTO OHH HB În cazul în care există o mulțime de motive pentru care nu este permisă interpretarea corectă a problemei, consultați un medic specialist în științe biologice. (7)

HepenHCKa 1707-1708 rr.Meayiy FHFojiOBKHHbiM, c OAHOH CTopoHbi, ËpblHKOBHHy H KOHCTaHTHHOM KaHTaKy3HHO - C ApyrOH, CBMAeTeilbCTByiOT O TOM, hATBHKOBHHy H KOHCTaHTHHOM KaHTaKy3HHO - C ApyrOH, CBMAeTeilbCTByiOT O TOM, HATO nCbToMa NTO ntoHCbi. pyccKoro npaBHTejibCTBa CBoeBpeMeHHO AocTaBjiajiHCb BajiaincKHMH nocjiaMH B MocKBy H CraMÔya B Heo6xoÆHMbix cnynaax pyccKHH nocoji nojiyna OT EpbiHKOBHHy H KoHCTaHTHHa KaHTaxy3HHO H AeHOKHyto noMoiub. B nHCbMe O.ATojioBHHy OT 17 HHBap» 1704 r.BajiaiiicKHH rocnoapb cooßman o HOMOIUH HATojicTOMy «eHbraMH B cyMMe 30 Tbic.etJiKMKOB. B HHBape 1708 r. HATOJICTOH nojiyHHJi JiHHHbiM yxa3 Herpa 1 c nopyneHHeM Ha3HaHHTb 3-4 Tbic.BeHeunaHCKHX nepBOHueB 3a o6»3aTejibCTBO npeaynpeflHTb o TypeijKOM peineHHH nPoaTb Bonny . B AUTO as BpeMB FMFOJIOBKHH HanpaBHJl EpblHKOBBHy nHCbMO, B COTOpOM npocHJi OKa3biBaTb pyccKOMy nocjiy B CTaMÔyjie BcanecKyio noMomb H no/mepacKy, a B cjiynae H6o6xoAHMOCTH AaTb eMy B3aiiMbi /jeHer.(S) 20 (jieBpajis 1708 r. HATOJICTOH NEPE3 BAJIAUICKORO KANYKERAS (NPEJICTABHTEJUI rocnoH^HTejui rocnoH) EpbiHKOBSHy 4 Tbic.nepBOHueB PyccKoe npaBHTejibCTBO ÔJiaroaapuno EpbiHKOBHHy H KaHTaKy3HHo 3a OKaaaHHbie pyccKOMy yc.nyrH.30 DE ÎNALTĂ» 1708 nHKOBHHoji BAJIAKHIUCOM R . CTOJibHHKy, HTO 4Tbic.HepBOHueB ßjiaro /japHocTbio BO3BpameHbi EpbiHKOBSHy.(9)

flns yKpenjieHH^ BanaiiiCKO-pyccKHx OTHOIUCHHH B Hanane 18 B. BaxcHoe 3HaneHHe HMejia nepenncKa caMHx EpbiHKOBUHy H KoHCTaHTHHa KaHTaKy3HHo c pyccKHM npaBHTejibCTBOM. Ona 6buia CBjnana He TOJIBKO C nepecbuiKoii KoppecnoH/ieHUHH HATOJICTOFO.B CBOHX nncbMax BajiauicKHH rocnoapb H CTOJibHHK coo6mann o BHyrpeHHeM nojio>KeHHHHH CH eMaHHHH B Oc eBponencKHMH CTpanaMH, o raec™ TypeuKoro rocnoacTBa ana iKHTejiefi BanaxHH KaK H MOTOBCKOTO KHJOKecTBa, o HacTpoeHHUx 6ajiKaHCKHX HapOflOB, HX CTpeMJieHHHH OCBOÖOaHTbCH C NOMOIHblO pyCCKHX.

neTp 1 c OojibuiHM aoBepHeM OTHOCULARCS K CBeaeHHHM, nojiynaeMbiM H3 BajiaxHH. Taxă, B 1707 r., Kona B eBponencKHx AHiuiOMaTHHecKHx Kpyrax pacnpocTpaHHJiHCb cjiyxH o BoeHHbix npHroTOBJieHHax Hop™, 06 yxpenneHHH norpaHocTeHbixH, uapib noHHHHbix FHFojioBKHHy npoBepHTb AOCTOBepHocTb HH(|)opMauHH Hepe3 BajiauicKoro rocnoap» H KoHCTaHTHHa KaHTaKy3HHO.(10)Coo6meHH« H3 BanaxHH OT Maa-HioHa 1708. yße^HJiH pyccKoe npaBHTejibCTBo B TOM, HTO KpoMe yxpenjieHH» norpaHHHHbix KpenocTefi HopTa He npoBoaHT HHKaKHx BoeHHbix npHroTOBJieHHH. Herp 1 6bui yuoBJieTBopeH nojiyneHHbiMH H3 BajiaxHH CBeaeHMMH H npHKaaaji nocjiaTb B nosapox EpbiHKOBJiHy H Sper să vă placă . (I 1)

B HCTOpHHecKOH aHTepaType pacnpocTpaHHaocb MHeHHe, KOTopoe BCTpenaerc» HB paßoTax coBpeMeHHbix aBTopoB, MTO nocae noôeabi pyccKHX B1709 r. DGA ÜOJITaBOH BpbIHKOBJHy 3aKJlK)HMJl C IleTpOM 1 AOrOBOP O BOeHHOM coTpyAHHHecTBe B BOHHC c TypKaMH H oGemaa oôecneMHTb npoBHaHTOM pyccKHe BXBOHCiHae HXBOHCiHae HXBOHCiHae KHmCTBa. OaHaKO KOHKpeTHblX «aHHbix Ha OTOT cneT HeT .HMCIOTC» JiHiiib KOCBeHHbie CBeaeHH» o neperoBopax BpbiHKOBSHy c IlerpoM 1 nocne üojiTaBCKOH noöeßbi, o HOTopbix121 copbix121 copbix1. (JipaHuy3CKHH nocoji B CTaMÔyae /țeîajibep co caoB npn6biBiiiero H3 MocKBbi nocaaanua BeHrepcKoro KH»3» PaKonn.(12)Haao noaaraTb,HTO HMCHHO Ha ocHOBaHHCTBape 3» HCTHAOPHHBOE » 6bui c,nejiaH BbiBoa o aoroBope BaaamcKoro rocnoaap» c pyccKHM uapeM B aencTBHTeabHOCTH, B 1709 r.EpbiHKOB»Hy He Mor 3aKaiOHHTb TaKO XHaoBop» CHAMOCH Bi Ro TAKUH noAO3peBaji H sau HHX. nopTa peuiMJia CMecTHTb BpbiHKOBJiHy c npecTOJia, JIHMHB ero B CBB3HX c pyccKHMH. C 3TOH neabio, KaK noBecTByeT xpoHHCT HOH HeKyane, Ha MOJiaaBCKHH npecToa GbiJi yiBepwH Bpar BaaamcKoro rocnoaapji ÆHMHTPHH KaHTeMHp, KOTopoMy TypKH oGemaan neaBHH npaJaaBH NEABIO H3OÔJiHHeHHe BpbiHKOBJiHy. BeaHKHH BC3HP HOTpeGoBaji c BajiamcKoro rocnoaap» aeHejKHbiH OTKyn B KpynHoii cyMMe(500 KoiueabKOB),BpbiHKOB»Hy BbiHyxcaeH GbiJi coraacHTbc», npHHHKHBaHiHiHbiHiH,BpbiHKOB» cionsraHa. (13) CoBepilieHHO OHeBHAHO, HTO B 3THX yCJIOBHJIX OCTOpOJKHblH BpbiHKOBJiHy He MOT non™ Ha 3aKJifOHeHMe aoroBopa c IleipoM I.HMeerc» npsMoe cBHaeTeabCTBorc II. B nwcbMe OT 7 Ma» 1711 r. BB/(oaropyKOMy H BnLUepeMeTeBy, cooôma» o 3aKjnoHeHHH aoroBopa o coTyaHMMecTBe c MoaaaBCKHM rocnoaapeM ÆHMHTPHCM KaHTeMHpoM,IleTp 1 nHcaa: "Tara hHHKH " -JI.C.)rocnoaapb BKope TaKOBbiMH JK TpaKTaTbl C HaMH o6jDK6TCJl”.(14)

HecMOTpa Ha TpeBorH, CBJBaHHbie c noao3peHH»MH nopTbi,EpbiHKOB5iHy He npeKpaTHJl CB»3eÔ C pyccKHMH, npoaOJDKa» HH(J)OpMHpOBaTb HX O TypeUKHX BOH KHC. C HanaaoM UpyrcKOH BOCHHOH KaMnaHHH H BCTyiuieHHeM pyccKHX BOHCK Ha TeppHTopHio MojiaaBCKoro KHJDKecTBa noao>KeHHe BpbiHKOBJiHy ocnoramiocb. TypKH BHHMaTeabHO caeanan 3a ero noBeaeHH6M.7 Man 1711 r. OH noKHHya ByxapecT H, pacnoaojKHBiuncb co CBOHM BOHCKOM B aarepe Ypaau Okoao AabôeniTH, »yaa BCTynaeHH» pyccKHX BOHCK Ha TeppHTopHio BaaaxHH.

Meacay TCM B pyccKHX BOHCKax BO3HHKHH cepbe3Hbie 3aTpyaneHH» c npoaoBoabCTBHeM, ocTpo BCTaa Bonpoc o nepexoae BaaaxHH Ha cropony POCCHH." IleTp 1 HHcaji 21 HK)H» EnlIIepeMeTeBy o HeoôxoaHMOCTH nocaaTb B Baaaxnio BoiiCKa H HanHcaTb rocnoaapio H 6o«paM KaHTaKy3HHO,"npH3biBaa hx , HTOCGEMA6 no o o HABOCGEMA6 nphHCTaaH*'.Ha cayaan, ecan He ôyaeT npoaoBoabCTBM», uapb npeanHCMBaa nposHTb HX O noKynKe CKOTa H nocaaTb HM an» 3Toro aeHbTH.(15)

IIepexo,a JJHMHTPHH KawreMMpa Ha CTopoHy pyccKHx BOHCK nocTaBHJi EpbiHKOBHHy B 3aTpynHHTejibHoe nojioxeHMe. Cnma» KanreMHpa CBOHM BparoM H 3Ha» o UBJIH, c KOTopon IlopTa noca^Hna ero Ha MOJiaaBCKHH npecTon, OH CTau 6ojiee OCTOpOÎKHHM. EpbiHKOBHHy XOTBJ1

yCTaHOBHTb CBH3b C pyCCKHMH BOHCKaMH. flna 3Toro OH HanpaBMJi B BCCM CBoero nocjia KacTpHOTa noa npcanoroM nocpcaHHHBCKHX MHpHbix neperoBopoB OT HMBHH cyjiTaHa. HepeuiHTejibHM, BbOKHAaTejibHa« no3MUM EpbiHKOBHHy 6buia Hcnonb3OBaHa 6onpcKOH napTHCH KaHTaKy3HHo, CTpeMHBUieiîcn 3aH»Tb rocno/japc™ npecTOJi. Nu POT SĂ cred că VEI muri , eu sunt . . . 16) 3TH O6BHH6HHS OK333JIH BJIHHHHB Ha OTpHijaTejibHoe OTHOIUBHHB ILETPA 1 k noBeaeHHio EpbiHKOBHH . 06 3TOM CBHfleTCJIbCTByiOT 3anHCH B flOXOflHOM jKypHajic uapn 3a 1711 r. o npHÔMTHH OoMbi KaHTaKy3HHo B BCCM. IloBeaeHHe rocnoaap» 3aecb oßwcHiieTCJi TeM, HTO"3BHO 6oraT H ne XOHBT CB6H B TpysHOCTH H onacHOCTH BjjaBaTb".(17)

Ilerp 1 peuiHJi HanpaBHTb B Banaxmo Kopnyc reHepajia PeHHe, HTOOM nOflHHTb BaJiaXOB npOTHB TypOK, yCTaHOBHTb OTHOIlieHHS C BaJiaiBCKHM rocnoaapcM H 3axBaTHTb npoBHaHT, 3aroTOBJicHHbiH TypKaMH B panons EpaHJiti. BMCCTB C PBHHE 6biJi H OoMa KaHTaKy3HHO. V3HaB o ABHĂBHHH pyccKHx BOHCK K BpaHJic EpbiHKOBHHy 2 HKMIH17H r.HanpaBHJi PBHHB nncbMO, B KOTOPOM HH(j)OpMHpOBaJl O ABMCTBHHX TypCIXOHKKHOTIBBOKHBK pOBaJl nCpCHTH Ha CTOpOHy PoCCHH, KOraa pyCCKHB BOHCKa COeaHHHTCH C BaJiaiUCKHMH. OH npOCHJI T3IOKB COoOmHTb O K0JIHHBCTB6 npOBH3HH, HeOOXOAHMOM pyCCKOH apMHH.(18)

Haxofljicb B Ypjiauc noa Ha6jiio,ucHHeM TypoK, EpbiHKOBHHy HB MOT HajiaaHTb CB»3b c pyCCKHMH. Focnoaapb nafleMC» yCTaHOBHTb KOHT3KT C HHMH HBpB3 CBOCrO nOCJia KacTpHOTa, HO HB HMBJI OT HBTO HHKaKHX H3BECTHH. OrcyTCTBHB CEO npHBCJIO K TOMy,HTO EpbiHKOBHHy y3HaJl O npHÖJIIÜKBHHH Kopnyca PBHHB K Bpamie no cjiyxaM.3ro co3aano y HBTO BneMaTiieHHe, HTO pyCCKHB noa BJIHHHHCM ^HMHTpHH KaHTBMHpa H OOMbI KaHTaKy3HH0 HTHOpHpyiOT ETO KaK TOCHOflapa, HE CHHTaIM COHOBE CHHTAIM BOHHH > HaiHBeChbH TBppHTOpHK) BajiaXHH. 06 3T0M OH HHCaJl B HHCbME KacTpHOTY 7 HIOJIH H npOCHJI CKOpeC HaJiaaHTb CBH3b C pyCCKHMH H COo6lHHTb"B K3K0M HaMCpEHHH Hac TaM HMBJOT, HTo6labTH3b3b HTo6lH3bHHtBJ Hbf, HTo6 BBTH3BH3BJ . ABHb OH Hanncajl nHCbMO FHFoaOBKHHy, B KOTOpOM CeTOBajJ Ha OTCyrCTBHB CBH3H CO CBOHM nOCJIOM KaCTpHOTOM H BbICK33bIBaJl TOBHAbB6B6bB TypKaMH Ha CTOpOHe pycCHCH ' ' CO BOHCKCHCH" B CO BOHCKCHCH"B yCBpaHBM, - HHCaJl EpbiHKOBHHy, - HBHTbCH B TOM AeJIB, KOTOpOTO aaBHO Mbl 0)KHAajIH". OT 2 HIOJIH BcncpoM 12 HKJJIS H Ha cjicayiomHH jeHb HanHcaji BMy OTBET OH HANOMHHAN EPBIHKOBHHY 06 CJICAYIOMHH JEHB HANHCAJI BMY OTBET OH HanoMHHan EpbiHKOBHHy 06 cjicayiomHH o6HHHHT

pyCCKHMH BOHCKaMH H COBCTOBaJl He OTKJiaÆtlBaTb npn6blThe B pyCCKHH jiarepb.(20)EflBa JIH ycneji BpbiHKOBaHy nonysHTb 3TO nncbMO PeHHe. 18 mojiH BCJIHKHH BC3np HanpaBHJi eMy yKa3 tzitziuaHa 06 ycjioBH»x MHpa, aamiioHeHHoro c pyccKHMH Ha Flpyre 12 Hiojia 1711 r

15 HK)JI« nocjie AByxuHeBHoro uiTypiua pyccKHe BOHCKa 3aHHJin Bpanjiy. KaK CBHflerejibCTByioT xpoHHCTbi, npHXOA pyccKHX AMBELE Bbi3Ban aHTHTypeuKHe BbiCTyruieHHJi JKHTejieă BpaHJibCKoro panaTa. Ho y»e Ha cjieÆyiomHH 16 Hiojia PeHHe noyoyniui npnKa3 IleTpa 1 B CBH3H C amiioHeHHeM MHpa c TypKaMH BepHyTbCH /Via COe^HHeHHH C OCHOBHbHbhpyCCJXHiH o BOHCKaB PeeHHHH o BOHCKaB. OoMa KaHTaKy3HHO Gexcan BHanane B SpauioB, a onyaa c rpynnon 6JIH3KHX 6oxp K nepenpaBnxBiiiHMCJi B POCCHIO nacTaM reHepajia PeHHe. TaKHM oGpa3OM, npe6biBaHHe pyccKHX BOHCK Ha TeppHTopHH BanaxHH OKaaajiocb KpaTKOBpeMeHHbiM, H B CHJiy coBOKynHOc™ Bcex OTMeneHHbix Bbime o6cTO»TejibCTHBaH CTopocaTHBaH Habi POCHH.

HojioæeHHe BajiaincKoro rocnojiapa 6bijio CJIOKHHM.OH OKaaancH pa3o6jiaH6HHbiM nepe/i TypKaMH B CBH3»XC POCCHCH. Y pyccKHX xce ero HepeuiHTejibHocTb B nepexojie HA CTopony pyccKH nHCbMa H 3aBepeHH» 6biJiH"HioACKHM Jio63aHHeM","H6o Bee cooômaji lyp™,™ OT Hac nojiynaji, H Hapoano Tanya Ha Haiiiy nary6y"(21).HaAO nojiaraTb, HTO noa BJIHHHHHHHH6P» Tanya Ha Haiiiy nary6y"(21). BpbiHKOBHHy B 1711 r.npeflCTaBjiajiacb HCTopHKaMH B uenoM pa^e TpyaoB, KaK OTeMecTBCHHbix, TaK H 3apy6e>KHbix, KaK npeaaTejibCKaa. Ha Ham B3rnaa, TaKaa oijeHKa HOJIHTHKH BajiaincKoro rocno,uapa aBJiaerca OJXHOCTOPOHHCH H oöbeKTHBHO HeKoppeKTHOH. 06 3TOM roBopHT aHanH3 Gojibmoro «OKyMCHTajibnoro MaTepnajia, npejKjje Bcero ero nepenHCKH c pyccKHMH BJiacTaMH, BbiaBJieHHoro B CBoe BpeMa HaMH B pOCCHHCKHX apXHBHbIX (JlOH^aX H B 3HaHHTCJIbHOH MaCTH OHyÖJIHKOBaHHOrO. HeoÔXOÆHMO paCCMaTpHBaTb nOJIHTHKy BpbiHKOBHKOBHHy KaKOTHeKbiHHy KKOTHBHOHHOHHOrO. cBa3aHHbix c HPyTCKHM HoxoflOM HeTpa l, TaK H BHyrpHnojiHTHHecKOH cHiyaijHH B BajiaxHH, a TaioKe 4>aKTopoB, onpeaejiaBiiinx BaccajibHoe HOJIOJKCHHC KHaxcecTBa B CHCTCMB OCM3HCKOH HMnepHH B CĂTRE BpeMa.

HpeflCTaBJieHHe o HOJIHTHKC BpbiHKOBaHy no OTHOIBCHHIO K POCCHH pacinnpaioT BbiaBJieHHbie HaMH MaTepnanbi o CBa3ax rocnojiapa H 6oap KaHTaKy3HHO nocjie HpyrcKHX COGBITHM, B 1712-1713 OKKHOBHorTejiKaHKHOBHor . yTBepwHHe HPyTCKoro MHpHoro aoroBopa 3aTHHyjiocb și HiOHa 1713 r. UlBeucKHH H (JipaHuyacKHH nocjibi B CTaMGyjie no,nT3JiKHB3JiH HopTy K OTKaay OT MHpa. B 1712 r.pyccKO- TypeuKHe OTHOMEHHA yxyauiHJiHCHBt NEPH3B63HHBT . BpbiHKOBaHy c POCCHCH Hepe3 Bajiaxnio mna nepecbuiKa KoppecnoHjțeHUHH Mexqy pyccKHMH nocjiaMH B AAPKHOHOJIC nnUIa<ț)HpoBbiM H. MBUIepeMeTeBbiM H ÎN acest caz, este posibil să nu se întâmple nimic despre cum să pronunți o TEORIE .

nncbMa OT BpbiHKOBSHy H KaHTaKy3HHo pyccKUM BJiacTSM. Bcio 3Ty KoppecnoHaeHUHio pyccKoe npaBHTejibCTBO nojiynajio Hepe3 KHCBCKOFO ry6epHaTopa ^.MTojiHUbiHa h ^ enbUMapmana

EnLUepeMeTeBa, KOTopbiii, HaxonHCb B 3TOT nepnoa COHPaHCua HaTo HA BOPAH BHHMaHHe Ha nOJiyHCHHM CBeaeHHH O AeilCTBHBX TypUHH, HTOGbl B HyjKHbiii MOMBHT npHflBHHyrb CBOH BoiiCKa K ee rpannnaM. B CB»3M C nepecbuiKoii KoppecnoHfleHUHH pyccKHx HOCJIOB B Typunn ycTanaBJiHBaeTca nocTOSHHas nepenHCKa Mexeay SpbiHKOBaHy H KHCBCKHM ryGepnaTopoM ^.MTojiHUbiHbiM. BajiauicKHH rocnouapb RĂSPUNSURILE la HCTBOBaji nu SUNT disponibile, IAR HH<J)opMMpoBaTb nu este disponibil. HecMOTpa În anul 1711r. oTpHuaTejibHoe OTHOineHHe K BajianiCKOMy rocno/iapfo B POCCHH He MOFJIH He oueHHTb ycjiyr EpbiHKOBHHy.

QuHaKO C GojIbHIHM AOBepHCM 3AeCb OTHOCHJIHCb K 6o«paM KaHTBKy3HHO. HepecejiHBniHeca Ha »mejibCTBO B POCCHIO noapte 1711 r. OoMa KaHTaKy3HHO H rpynna 6oap H cnyxcHJibix h 6E>IJIH npHH»TM Ha pyccKyio BoeHHyio cjiyaGy. OoMa nojiyMHJi noMecTbe B KHCBCKOH ry6epHHH HB HHHC renepaji-Maiiopa KaBajiepHHCKoro nojiKa 6bui onpeaejieH K EnIUepeMereBy. npHSbiBiunii BMCCCTC c OOMOH Oeaop Kop6a a fost ucis B 1712 r. ABC uepeBHH B KHCBCKOH ry6epHHH.(22)Corfla B 1712 r. BO3HHKJia yrpoaa TYPUNEII , OcTp 1 H rHFonoBKHH qepe3 OoMy KanTaKy3HHO C GoapaMH KaHTaKy3HHO c uenbio He TOJIBKO HMe^HPerMayioHb nocToa aeiicTBHax, HO npHBJieHeHH« În CTopoHy POCCHH SE AFLĂ napoaoB. B nacTHOCTH, onpeaeneHHaa pojib B 3TOM OTBoaHJiacb cnaijjapnio MnxaHJiy KaHTaKy3HHO. TaK, THFOJIOBKHH no yKa3y Ilerpa 1 npocnji ero o npHBJieHeHHH Nu există cep6oB. TaK K3K B HK3HC 1713 r.6bIJI yTBepWH IlpyTCKHH flOTOBOp O MHpe POCCHH C TYPUNEN .

B 1714 r. o6ocTpHJiHCb npomBopeHH« Mexcuy BpbiHKOB»Hy H GoapaMH KaHTaKy3HHO, KOTopbie XOTCJIH nocaflHTb IIopTa Hcnojib3OBajia 3Ty cHTyaijHio B BajiaxHH AJIHH OCYMEC» BBOJIHH ocymec » cBepjxeHHS BpbiHKOBSHy. KonHH este fiul lui HMeBiiiHeca și KoHCTaHTHHa KaHTaKy3HHO, GbiJin este fiul lui BparaMH BajiaincKoro rocnoaapa B CTaMGyjie. B Harta 1714 r. EpbiHKOBany GbiJi CBeprnyr c npecTOJia. 1711 r. BanaiucKHH rocno^apb BMCCTC C HeTbipbMa cbiHOBbaMH Gbui AOCTaBJieH b TypeijKyio NO CTOepHoiHinuy h Prin urmare, sentimentul lui GBUIH OTpyGncHbi este ca CbiHOBefi, 3aTeM ESTE ca caMoro. El s-a născut ÎN 1716 r. TrecfjaHa H MnxaHJia KamaKysHHO. TaK pacnpaBHJiacb HopTa c npe.acTaBHTe.naMH 3JiHTbi BajiaxHH 3a CBBSH c POCCHCH.

nPHMEMAHM

HcropHtecKHe CBB3H napoaoB CCCP H PyMbiHHH B
Taw noi.C. 151;358-359, npHM,73-74.
Constantinescu-Iași, P. Relații culturale româno-ruse din trecut. Buc., 1954.P. 162.
PrA4A.O.68.CHOiiieHHj POCCHH c MoJuaBHeil H Bajiaxnefi.1704 r./JlJL17.
TaM xce.<l).89.CHOuieHHa POCCHH C TypuHeiî.1706 F.KH.3.JI.426-426 O6.;1707 r.KH.3.JI.37o6.-41o6., 119-120.
llHCbMa H 6yMarn HMnepaTopa llerpa BejiMKOro.CI16., 1907.TVC 179-180.N 1670.
PrAHA.4).68.CHOiueHH)i POCCHH C MoJUtasHeii H BajiaxneH.1707 r.,H.3.41 o6.-42,71-71 o6.,76.
HCB.T.3. C.200-201;PEA4A.<I>.89.CHOiueHHa POCCHH C TyptiHeH.1707 F.KH.3.JI.47 o6.;<I>.68.

CHOiueHHH POCCHH C MojuaBHeH H BajiaxneH.1708 r.fl.3.JI.3-3 06..

PrAflA.<t>.89.CHOiueHH« POCCHH C TypiiHeil.1708 r.KH.2.J1.124-125;<t>.68.CHOiiieHH» POCCHH C MoJwaBHefi H BajiaxHeîf. 1708 r.fl.3.JI.12 o6.-13.

llHCbMa H SyMarn HMnepaTopa llerpa Be.nHKoro.Cn6., 1912.T.VI.C. 117.N2990.

HCB.T.3.C.284-285;PrAJțA.<t>.68.CHouieHm POCCHH C MonaaBHefi H BanaxHeH.1708 r.H.3.J1.9.

Documente privitoare la istoria Romanilor.Culese de E.Hurmuzaki.Buc., 1887.Supl.l.Voi. 1.P.391-393.

Neculce Ion. Letopisețul Țării Modovei și o samș de cuvinte. Ed. de I. Iordan. Buc., 1955,(aajiee- Neculce). P.258.

llHCbMa H SyMarn HMnepaTopa Herpa BejiHKoro.M.,1962.T.XI.Bbin.l.C.221-222.N<!4436.

TaM »ce.C.299.Ns4535.

Neculce.P.279-280.

noxoAHbiii jKypHan 17711 rojta.CnS.,1913.C.49-50.

Callimachi S. Un document inedit din anul 1711 privitor la colaborarea militară romțno-ruse//Studii. Revista de istorie și filosofic. 195O.Xe3.P. 178-179.

PrAJțA.<D.68.CHOiiieHHH POCCHH C MoJuaBHeft H BanaxHeH. 1711 r.H.5.JI.4-6.

Callimachi S.Un document inedit. ..P.178-179.

MacjiOBCKHii Jț.4>.3anHCKH no HCTOPHH BOCHHOFO HCKyccrBa B POCCHH. Bun. I.CFIS., 1891. npHJioxceHHe 1.C.22.

PrAJJA<î) .68.CHOuieHHH POCCHH C MoJutasHeii H BanaxHeH. 1712 r.fl.2.JI.26;<I>.89.CHOuieHHJ POCCHH C TypuHeii.1712 r.,U.15.JI.4-4 o6.;fl.l6.11.89-89 o6.;JJ.19.JIy.2y;Ma BorojiBHOxHB6.-Ma BorojiBHOeHT uiTaSa.TlCILS.,1871.C.609.

NAVIGAȚIA COMERCIALĂ FRANCEZĂ ȘI DREPTUL OTOMAN ÎN MEDITERANEA CONFORM CĂTRE *MANUSCRISUL TURC 130 (BIBLIOTECA* NAȚIONALĂ A FRANȚEI)

VIOREL PANAITE

După 1569, în concepția juridică și diplomatică islamo-otomană, francezii au fost considerați „beneficiari ai protecției temporare” *(müste'min)* pe durata șederii lor în dominioanele otomane. Conform anumitor opinii juridice *(fetvâ)* din *Manuscrisul Turc 130* (Biblioteca Națională a Franței), se pot distinge mai multe situații în care aceștia au fost luați captivi în mod abuziv, iar mărfurile le-au fost jefuite: a) Când francezii navigau pe propriile nave în și dinspre dominioanele otomane; b) Când francezii erau angajați cu navele lor într-un comerț cu mărfuri „inamice” *(harbî meta')', c)* Când francezii navigau pe o navă *(harbî gemisi)* aparținând unei puteri occidentale, inamică Imperiului Otoman; d) Când francezii erau implicați în transportul de provizii, interzise sau nu, către o țară inamică.

Manuscrisul *Turc 13&* de la Biblioteca Națională, Divizia Orientală [3] , din Paris, reunește pe aceleași coperte diferite tipuri de documente oficiale otomane (carte imperiale, [4] opinii juridice, [5] ordine, scrisori, rapoarte etc.), ilustrând

[1] Acesta este un capitol dintr-o carte planificată despre comerțul și negustorii occidentali din Mediterana otomană în timpul lui François Savary de Brèves și având ca sursă principală *Manuscrit Turc 130* de la Biblioteca Națională a Franței. Pentru a scrie aceste pagini, am folosit și informații culese în timpul șederii mele la Biblioteca Folger Shakespeare, Washington DC, în perioada 2005-2006. Aș dori să mulțumesc tuturor celor de la Biblioteca Folger care m-au sprijinit să-mi îmbogățesc documentația despre Mediterana.

[2] Pentru o descriere detaliată a *Manuscrisului Turc 130,* vezi Viorel Panaite, „Un ambasador francez la Istanbul și manuscrisul său turcesc despre negustorii occidentali din Mediterana otomană (sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea)”, *RESEE,* XLI1, 1-4, 2004, pp. 117-132. Documentele au fost copiate de la dreapta la stânga doar de la folio 2r la folio 30v. Apoi, scribul (scribii) au deschis manuscrisul de la stânga la dreapta și au transcris toate documentele otomane de la ultimul folio (278r) la folio 38v.

[3] De acum înainte: Bibliothèque nationale de France - BNF, Division Orientale - DO.

[4] Viorel Panaite, „Diplomația occidentală, capitulări și dreptul otoman în Marea Mediterană (sec. XVI - XVII) . Secția Diplomatică a *Manuscritului Turc 130* de la Bibliothèque Nationale din Paris', în *Revue Roumaine d'Histoire.* Editura Academiei Române, București, Vol. XLIV, nr. 1-4, ian-dec., 2005, p. 69-88.

[5] Viorel Panaite, „Negustorii occidentali și dreptul otoman. Secțiunea juridică a manuscrisului Ture 130 din Biblioteca Națională din Paris”, în *Revue des Etudes Sud-Est Européennes,* Academia Română, Institutul de Studii Sud-Est Europene, București, XLV, 1-4, 2007, pp. 45-62.

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, pp. 253-268, București, 2008

Statutul juridic al comerțului și negustorilor occidentali în dominioanele otomane la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea. În special, aceste documente oferă informații despre Cartele Imperiale cu privilegii comerciale acordate regilor francezi în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, despre condiția juridică a occidentalilor nesemnatari, în special a negustorilor olandezi până la acordarea primului lor *nume de „ahd”* în 1612, [349]despre navigația comercială și transportul în Mediterana otomană, despre consulii francezi din porturile levantine, despre mărfurile interzise și scutirile de taxe, despre piraterie [350]și captivi etc.

Atitudinea juridică și diplomatică otomană față de navigația comercială franceză în Marea Mediterană este ilustrată în *Manuscrit Turc 130* prin cartele imperiale *('ahdname)* din 1569, 1581 și 1597 și prin mai multe opinii juridice *(fetvâ).* Prin urmare, autorităților și supușilor otomani li s-a interzis prin lege să-i ia captivi pe francezi, să le confiște navele sau să le confiște mărfurile. În ciuda interdicțiilor diplomatice formulate în Cartele Imperiale din 1569 și 1581, supușii francezi au continuat să fie jefuiți și luați captivi în dominioanele otomane în ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea. Ca o consecință a acestor abuzuri, noi stipulări privind liberul trafic și navigația în siguranță au fost incluse în *'ahdnames'-urile* din 1597 și 1604, acordate regelui Henric al IV-lea al Franței.[351]

Se pot distinge mai multe situații în care supușii francezi, considerați „beneficiari ai protecției” *(müste'min)* în timpul șederii lor în dominioanele otomane, au fost luați captivi în mod abuziv, iar bunurile și mărfurile le-au fost jefuite.

a. Când francezii navigau cu propriile nave în și dinspre teritoriile otomane.
b. Când francezii erau angajați cu navele lor într-un comerț cu mărfuri „inamice” *(harbî metâ').* În acest context, căpitanii otomani de pe mare au invocat abuziv pentru jefuirea și înrobirea lor următorul pretext: „Mărfurile încărcate pe nava <franceză> aparțin inamicului” *(gemide olan metâ ' harbînindir).*
c. Când francezii navigau pe o corabie *(harbî gemisi)* aparținând unei puteri occidentale, inamică Imperiului Otoman. În acest caz, pentru a-i jefui și a-i înrobiți, otomanii au invocat pretextul: „Navigați pe o corabie inamică” *(harbî gemilerinde bulundunuz deyü).*
d. Când francezii cumpărau provizii din teritoriile bine protejate și le duceau mai departe într-o țară inamică. Uneori, un francez putea fi membrul echipajului unei nave aparținând supușilor otomani (musulmani sau nemusulmani) implicați în

[349]Viorel Panaite, 'Două opinii juridice *(Fetvâs)* din Manuscrit Turc 130 (Bibliothèque Nationale, Paris) despre comercianții occidentali fără tratat în Mediterana otomană '. În *Mize politice, economice și militare în Marea Neagră (secolele XIV-XX), studii în memoria lui Mihail Guboglu.* Sub conducerea: Faruk Bilici, Ionel Cândea, Anca Popescu, Musée de Braïla- Editions Istros, Bralla, 2007, p. 169-194.

[350] Viorel Panaite, 'French Commerce, North African Piracy and Ottoman Law in the Mediterranean', in *Revue Roumaine d'Histoire.* Editura Academiei Române, Bucarest, Tome XLV, nos. 1-4, 2006 (in print).

[351]În *Nota sa asupra unor articole din scrisorile patente din 20 mai 1604,* ambasadorul francez, François Savary de Brèves, a subliniat aceste abuzuri ca fiind principalul motiv pentru acordarea Cartei Imperiale regelui Henric al IV-lea în 1604 (Ignace de Testa, *Colecție de tratate ale Porții Otomane cu puteri străine ,* Vol. I, Paris, 1864, pp. 154—159; G. Pélissié du Rausas, *Regimul capitulațiilor în Imperiul Otoman,* ediția I, vol. I, Paris, 1902, p. 136).

transportul de mărfuri interzise. Pretextul invocat de otomani pentru a-i jefui și înrobiți era: „Cumpărați și duceți provizii inamicului” *(dușmana zahîre alur gidersin).*

În ceea ce privește aceste aspecte ale navigațiilor comerciale, să subliniem asemănările dintre legile maritime otomane și cele europene, care pot uimi istoricii și juriștii care, de obicei, au văzut diferențele și nu punctele comune dintre cele două sisteme de drept.

Juriștii europeni au scris capitole „Despre problemele de proprietate între beligeranți”, care includ și - potrivit savantului englez Richard Zouche (1590-1661) - „dispute despre achiziții particulare, cum ar fi atunci când lucruri individuale sunt capturate de la dușmani, pirați sau alții”. Opt chestiuni de proprietate pe mare sunt formulate ca întrebări de Richard Zouche în *lucrarea sa „Iuris inter Gentes”,* încercând să ofere răspunsuri în conformitate cu uzanțele maritime.

5. Pot fi capturate bunurile prietenilor pe o navă inamică?
6. Pot fi pradă corăbiile prietenilor care transportă bunurile dușmanilor?
7. Pot fi interceptate bunurile prietenilor în drumul lor către dușmani?
8. Dacă, atunci când un anumit articol este contrabandă, materialul din care este fabricat articolul respectiv poate fi interceptat?
9. Dacă un anumit articol, atunci când este contrabandă și accesoriu al acelui lucru, poate fi capturat în drumul său către inamici?
10. Pot fi capturate mărfurile de contrabandă prinse în drum spre un loc ostil ca fiind destinate inamicilor?
11. Cei cărora le-a fost dat să captureze persoane în drum spre dușmani pot oare captura persoane care se întorc de la dușmani?
12. Bunurile nevinovate sunt pasibile de confiscare din cauza bunurilor ilicite?

Faptul că i-a invocat uneori pe turci drept dușmani virtuali și pe turci drept „loc ostil” este o dovadă că teoria unui conflict permanent între Europa creștină și Imperiul Otoman nu a dispărut.[352]

a. Jefuirea navelor franceze și înrobirea negustorilor francezi

Actorii unui caz obișnuit de abuz otoman pe mare, care a fost acuzat în opiniile juridice ale *doamnei Ture 130,* au fost căpitanii de nave otomane (cu denumiri generice, *Zeyd ii 'Amr ii Bekr re'isler).* Victimele nu au fost negustori, nave sau mărfuri „inamice”, ci nave franceze, mărfuri autorizate, aparținând

Negustorii francezi, care obținuseră deja privilegiul de a încărca mărfuri din țara lor și din alte porturi pe navele lor *(gemilerine metâ' tahmîl edüb)* și de a veni să le vândă în Dominioanele Bine Protejate. Prin urmare, căpitanii otomani nu au putut legitima confiscarea mărfurilor într-un mod abuziv.

[352]Richard Zouche, *O expunere a dreptului și procedurii sociale sau a dreptului dintre națiuni și întrebări referitoare la acestea,* vol. Doi, Traducerea de JL Brierly, Institutul Carnegie din Washington, 1911, p. 120-124.

Aceste atacuri aveau loc adesea în apropierea porturilor otomane, chiar înainte de sosirea unei nave occidentale în port. Căpitanii otomani nu făceau prizonieri din pasageri și nu confiscau nava, ci jefuiau doar mărfurile încărcate pe navă. O eventuală plângere a negustorilor afectați putea fi cu greu dovedită, mărfurile jefuite fiind transportate din străinătate și nu cumpărate de pe piața locală. Când negustorul occidental a ajuns în port, s-a plâns oficialilor locali. Singura reacție a *re'i-ului otoman* a fost aproape puerilă, fiind de fapt o contra-acuzație de piraterie la adresa căpitanului navei occidentale. Aceștia au afirmat că, de fapt, nava lor fusese jefuită de negustorii străini *(ana binâen gâtet olundu),* și nu invers.

Toate circumstanțele au fost expuse *Islamului çeyh ül* Mehmed bin Sa'adeddîn (1601-1603). [353]Chestiunea *(mesele)* de aici implica pedeapsa legală pentru căpitanii menționați mai sus, [354]conform opiniei *imamilor hanafi.*

Soluția generală a fost rambursarea mărfurilor confiscate și primirea unei pedepse foarte severe *(alduklarm redd ü ta'zir eyedd).* Însă, deoarece acțiunea trebuia considerată o încălcare a păcii *('akd olunan sulhi naksa),* care fusese încheiată în interes public, căpitanii otomani puteau fi pedepsiți cu închisoare pe viață *(habs-i ebed).*

Cineva din grupul căpitanilor otomani, care jefuiseră mărfurile menționate anterior, depune mărturie împotriva declarației lui Nikola și Mihâl, *și* susține că «a fost, în consecință, jefuit». Este mărturia lor audibilă? Răspunsul la această întrebare a fost negativ: nu a fost posibil să se asculte mărturia căpitanilor otomani împotriva declarației căpitanului și funcționarului navei occidentale. Iată textul transliterat al acestei opinii juridice:

BN, DO, Turcia 130, f. 27v:

(1) Bu mesele beyâninda e 'imme-i hanefiyeden cevâb ne vecihledir ki:

(2) Frâncalulardan 'ahdnâme-i hümâyûn mücebince vilâyetlerinden ve gayriden gemilerine metâ' tahmîl edüb Memâlik-i mahrûseye ticârete

Ce ar trebui spus liderilor lui Zayd, Amr, Bakr și Berk care au venit peste mare (3) și au căutat bunurile oamenilor menționați? Acestea ar trebui declarate și discutate.

(4) Răspunsul este: (5) Dacă oamenii îi resping și îi umilesc, vor fi închiși pe vecie pentru eforturile lor de a asigura un acord de pace încheiat pentru binele public. Aceasta este povestea bietului Mehmed bin Sa'adeddin Ufiya.

(6) În Sura Mazbur, bunurile pe care Zayd, 'Amr, Bakr și Be^r le-au furat au fost cerute de la Mazburi . Dacă unii dintre oamenii care nu au ascultat de acest lucru

[353]Toate consultările juridice citate în acest articol au fost semnate *de Ketebehû el-fakîr Mehmed bin Sa 'deddtn ufiye anhiima.* Această semnătură i-a aparținut lui Mehmed Efendi (Hoca Sa'adeddîn Efendizade), *$eyh iil-islam* în perioada 1601-1603 (timp de un an și cinci luni) și între 1608-1615 (timp de șapte ani). El a fost unul dintre fiii celebrului cronicar Sa'adeddîn și s-a născut în 1568. Semnătura sa poate fi identificată și la sfârșitul altor paisprezece *fatwa.* (nr. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17) copiat de Savary de Brèves în acest manuscris *(Ilmiye Salnamesi. Osmanh Ilmiye Teçkilâti ve Çeyhülislâmlar,* Matba'ai Âmire 1334 / 1916 (ediție în transliterare turcă modernă), Ankara, 1998, nr. 24; I. H. Daniçmend, *Explicația cronologiei istorice otomane,* Volumul 5, Editura Turcia, Istanbul; 1947-1948 (retipărită, 1971), p. 118-9).

[354]Despre „Pedepsele fixe”, vezi Colin Imber, *Ebu's-su'ud. Tradiția juridică islamică,* Stanford University Press, Stanford, California, 1997, p. 89-94. De asemenea, vezi Uriel Heyd, *Studii în dreptul penal otoman vechi,* Oxford, 1973.

ar comite jihad , ar fi acceptat jihadul lor? Fiți avertizați.
(9) Răspuns: (10) Nu.
Ketebahu al-fakir Mehmed bin Sa'adeddin 'ufiye 'anhuma.[355]

O altă opinie juridică a lui Mehmed bin Sa'adeddin a introdus alte nuanțe și a indicat o pedeapsă cu închisoare lungă pentru căpitanii navelor otomane care înrobiseră străini protejați *(müste'min).* și le-au confiscat marfa.

Trei negustori occidentali *(müste'min),* Numiți generic *Mihäl, Nikola* și *Aleksi,* navigau cu navele lor încărcate cu mărfuri în Dominioanele Bine Protejate. În timpul călătoriei lor pe mare, au întâlnit trei căpitani de nave otomane, numiți generic *Zeyd, 'Amr* și *Bekr.* Chiar dacă a fost o întâlnire accidentală sau planificată, consecința luată în considerare de Marele Muftiu a fost aceeași, adică navele și mărfurile occidentale au fost confiscate și jefuite *(metä'lann ahz ü gäret etmege).* Întrebarea aici este dacă această acțiune a fost legală sau nu?

Conform lui *yeyh ül-Islam* În primul rând, acest tip de acțiune era contrară Legii Sfinte: „nu este posibil” *(olmazlar).* Situația devenea mai complicată și mai gravă dacă cei trei căpitani otomani nu se supuneau ordinului sultanului și nu returnau mărfurile confiscate *müste'minilor menționați mai sus.* În acest caz, trebuiau să fie pedepsiți cu o pedeapsă severă și închisoare lungă *(ta'zir ^edid ü habs-i medid).* Iată textul transliterat al acestei opinii juridice:

BN, DO, Turcia 130, f. 29r:

(1) răspunsul la această întrebare din partea savanților hanafi ? (2) În timp ce oamenii lui Mihai, Nicolae și Alexi, care au adus mărfuri în ținuturile închise cu permisiunea sultanului, veneau în ținuturile închise pentru comerț, (3) au încărcat mărfuri pe corăbiile lor și au întâlnit corăbiile liderilor Zeyd, Amr și Bekr și ar fi putut aceștia să ia și să confiște bunurile din ținuturile închise? (4) Declarația a fost făcută și răspunsul a fost dat.

Răspuns: Allah Atotputernicul (5) Nu vor.
Ketebehû el-fakîr Mehmed bin Sa'adeddin 'ufiye 'anhümâ
(6) figura menționată anterior , care este nevoia de a respinge obiectul pe care Zayd, Amr și Bakr au vrut să-l facă atunci când le-a venit porunca sultanului ? Care este nevoia de a-i respinge pe Zayd, Amr și Bakr care nu s-au supus ordinului (7) ? Răspunsul este: Allah este Cel care dăruiește răsplata și prizonierul pedepsei (8) .
Ketebehû el-fakîr Mehmed bin Sa'adeddin 'ufiye 'anhümâ.[356]

b. „Mărfurile încărcate pe *nava* <franceză> *aparțin* inamicului”

Comerțul de transport era o parte integrantă a comerțului maritim. Când un comerciant

[355]BNF, DO, Tura 130, f. 27v (fetva 8 + 8a).
[356]BNF, DO, Ture 130, f. 29r (fetva 13+13a).

nu avea propria navă pentru a-şi transporta marfa dintr-un port în altul, putea închiria o navă plătind proprietarului acesteia o sumă de bani pentru această muncă. Această taxă era numită *navlun* în documentele otomane sau *nolis* în cele occidentale. [357]Metoda licitaţiei sub valoarea nominală era folosită de olandezi şi englezi în concurenţă cu francezii pentru comerţul de transport din Marea Mediterană. [358]Cu toate acestea, navele franceze erau solicitate în comerţul de transport mai mult decât cele olandeze şi engleze, deoarece căpitanii de nave provensali se bazau pe viteză pentru a scăpa de piraţi şi a depăşi concurenţa: „navele lor aveau, prin urmare, un echipaj mai numeros decât cele ale oricărei alte naţiuni, având doar o treime din spaţiul de marfă deţinut de un olandez cu acelaşi număr de membri ai echipajului”.[359]

În mările otomane, această navigaţie comercială era practicată din abundenţă. *Harbî* negustorii, la fel ca spaniolii, foloseau frecvent *müste'min* nave, precum cele aparţinând veneţienilor şi francezilor, pentru transportul mărfurilor lor. De asemenea, negustorii occidentali foloseau nave aparţinând supuşilor otomani (musulmani, evrei sau creştini) şi invers pentru a transporta mărfuri.

Pentru a legitima înrobirea negustorilor occidentali şi jefuirea vaselor lor, otomanii i-au etichetat drept „inamic” *(harbî)* negustorii, mărfurile şi navele respective. Aceasta a fost de fapt o piraterie selectivă, care nu era specifică pirateriei islamice

lume, doar. În 1609, piraţii din Sicilia şi Napoli au atacat navele veneţiene, dar au confiscat doar mărfurile „aparţinând turcilor, evreilor şi altora asemenea lor”.

> De asemenea, suntem informaţi că atunci când navele din Sicilia şi Napoli au început pirateria, susţinând (deşi, de fapt, voiau doar să facă ce le plăcea) că scot de pe navele noastre doar mărfuri aparţinând turcilor, evreilor şi popoarelor similare, Consulul din Siria, deocamdată, împreună cu Consiliul celor Doisprezece, a decretat, pentru a evita aceste evenimente nefericite, ca negustorii acestor naţiuni să nu poată încărca mărfuri pe navele veneţiene. Negustorii turci şi evrei sunt foarte nemulţumiţi de această interdicţie, crezând cu tărie că aceste ordine au fost emise pentru a-i obliga să îşi vândă mătasea şi alte mărfuri negustorilor noştri veneţieni în condiţii favorabile veneţienilor. Rezultatul obiecţiilor lor a fost că sunt mai dispuşi să îşi vândă mătasea şi alte bunuri străinilor decât negustorilor veneţieni, aducând nu numai dezavantaje pentru ei

[357]*Navlun,* originar din grecescul *nol,* dar este un împrumut cultural arab. Înseamnă „taxă de transport”. «Există în turcă o dublă a cuvântului *nol: navlun, navlon...* Ambele variante turceşti, hapax *nol* şi actualul *navlun,* se întorc la aceleaşi baze, gr. naulon „tarif, transport”, şi ambele au ajuns în turcă prin stadiul intermediar al unei alte limbi: *nol* prin italiană, iar *navlun* prin arabă. O derivare directă a cuvântului turcesc, *navlun,* din gr. *naulon* este improbabilă, deoarece nazala finală a grecului dispăruse deja în perioada împrumuturilor turceşti. Istoria termenului ar fi putut, aşadar, pe scurt, să fi fost următoarea: gr. naulon se răspândeşte în estul Mediteranei şi prin intermediul latinescului NAULUM, consemnat în Vulgata, în vest. În est, se găseşte în limbile balcanice.» (Andreas Tietze şi Henry şi Renée Kahane, *Lingua Franca în Levant. Termeni nautici turci de origine italiană şi greacă,* University of Illinois Press, Urbana, 1958, p. 8 şi nr. 443, p. 317-8).

[358]Pentru Italia, încărcăturile olandeze şi engleze erau de obicei debarcate la Livorno.

[359]Sonia P. Anderson, *Un consul englez în Turcia: Paul Rycaut la Smyrna. 1667-1678.* Oxford: Clarendon Press, 1989, p. 58.

înșiși, ci și pierderi și daune veniturilor vamale ale Serenității Voastre.[360]

În Carta Imperială din 1597, a fost inclus pentru prima dată un articol special care interzicea confiscarea *harbî-ului* mărfuri, care fuseseră încărcate pe navele *miiste'min* și transportate mai departe către și dinspre porturile otomane.

Că mărfurile care vor fi încărcate *pe* navele franceze aparținând dușmanilor marii noastre Porți nu pot fi luate sub pretextul că sunt dușmani, întrucât aceasta este voința noastră.[361]

Abuzurile comise de navele otomane nu au încetat odată cu înregistrarea unei clauze în Carta Imperială din 1597. Mai mult, au apărut cazuri în care nu doar mărfurile inamice au fost confiscate, ci și navele și marinarii francezi au fost maltratați.

În plus, odată ce negustorii occidentali care navigau sub steagul francez au obținut aceleași privilegii ca și supușii francezi, distincția dintre cele două grupuri a devenit mai complicată. Mărfurile lor, care erau încărcate

și continuau cu navele franceze după ce plăteau *navlun* putea fi confundate cu o marfă „inamică”. Mai mult, protejații negustorilor occidentali , precum olandezii, puteau fi implicați în comerțul cu navele lor, transportând *harbî* mărfuri.

Practic, când navele musulmane întâlneau pe mare navele franceze menționate mai sus, acestea confiscau marfa încărcată, contrar Cartei Imperiale, invocând drept scuză faptul că marfa de pe navă aparținea unui comerciant „inamic” *(gemide olan metâ' harbînindir).* Capitulările din *1597* anulaseră deja acest argument, articolul respectiv fiind repetat exact în textul opiniei juridice. În Carta Imperială se stipula că *harbî-ul* negustorii - după ce plătesc *navlun* - își pot încărca marfa pe navele franceze și nimeni nu poate cauza probleme sub pretextul că este vorba de o marfă „inamică” *(metâ' harbînindir deyü birferd rencîde eylemiye).*

Acest abuz a fost reclamat Curții Otomane de către François Savary de Brèves. Datorită relației de prietenie a ambasadorului francez cu *ulemașii otomani,* această întrebare a ajuns să fie supusă atenției Marelui Muftiu. *Șeyh iil-Islam* a fost rugat să explice dacă această acțiune de confiscare ar fi legală, conform Cartei Imperiale și legii islamice *('ahdnâme-i hümâyûna muhâlifalub gâret çer'en câ'iz olur mt).* Răspunsul lui Mehmed bin Sa'adeddin *(el-cevâb)* a fost negativă: „Nu este posibil” *(olmaz).* El și-a bazat opinia pe articolul din Carta Imperială, prin urmare, fusese interzisă confiscarea mărfurilor „inamice” transportate cu nave franceze.

Având în vedere că abuzurile otomanilor s-au extins de la *harbî* mărfuri către marinarii,

[360]Dintr-un memorandum din 11 august 1609, adresat Dodge-ului din Veneția de către *Cinque Savi alia Mercanzia* (cf. Alberto Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice. 1580-1615,* tradus din *Venezia ei corsari, 1580-1615,* Bari, 1961, cu o introducere și un glosar de Janet și Brian Pullan, University of California Press, Berkeley și Los Angeles, 1967, p. 178-9, n. 21).

[361] BNF, Fond Francez, nr. 3653, f. lr-6v. *Numele* din 1597 a fost publicat în François Emmanuel Guignard, Conte de Saint-Priest, *Memorii despre Ambasada Franței în Turcia și despre Comerțul Francez în Levant, 1525-1770,* editat de Charles Shaffer. Paris, 1877, p. 398-410, cu titlul *Confirmarea alianței cu Marele Senior de către Henric al IV-lea, 1597.* „Capitulațiile dintre Majestățile lui Henric al IV-lea, Împăratul Franței, și Sultanul Mehemet, Împăratul Musulmanilor; acum domnind, reînnoite în anul 1597, au fost sporite cu mai multe puncte foarte utile și importante pentru supușii Regelui care comerțează prin acest Imperiu, prin grija și diligența lui S. de Brèves, gentleman obișnuit al Camerei Regelui, Consilier în Consiliul său de Stat și ambasador al său pe lângă Marele Senior.”

negustorii, navele și mărfurile franceze, la cea citată mai sus a fost adăugat un aviz juridic interconectat și suplimentar.

Întrebarea a fost formulată în felul următor. Pe lângă confiscarea harbî *-ului* Pentru a se asigura că marfa transportată cu nava franceză, otomanii i-au înrobit pe *miiste 'mins francezi* și le-au confiscat marfa, care era de fapt importată și exportată din Dominioanele Bine Protejate și nu în și dinspre Lăcașul Războiului. Pentru a avea o justificare legală puternică, otomanii l-au obligat pe căpitanul și funcționarul navei franceze să declare că nava lor ar trebui să aparțină unui „inamic” *(gémi re'isine ü kâtibine ikrâh ile «harbînindir» dedürüb).*

Feyh *ül -Islam* Mehmed bin Sa'adeddin a fost rugat să explice cum ar trebui pedepsiți, conform *^eri'at,* cei care au confiscat în modul menționat mai sus *(gâret eyleyen kimesnelere çer'en ne lâzim olur).* De fapt, întrebarea implică situația juridică a navelor și marinarilor francezi care fãceau comerț cu nave?

Răspunsul Marelui Muftiu *(el-cevâb)* a implicat, în primul rând, că mărfurile confiscate ar trebui despăgubite *(aldiklan redd olunub)* proprietarilor. Și, în al doilea rând, că autoritățile locale otomane trebuiau să pedepsească toți supușii otomani care ar încălca Carta Imperială și ar acționa împotriva acordului de pace dintre Sultan și Regele Franței *('akd olunan sulhu nakza ve hilâf-i 'ahdnâme-i hümâyûn 'amele cesâret edenin cezâst).* Cu alte cuvinte, nici o navă franceză, nici un echipaj francez nu ar trebui jefuiți atunci când erau implicați în comerțul pe Mediterana.

Iată textul transliterat al opiniei juridice comentate mai sus, așa cum a fost copiat în documentul *Ms. Ture 130:*

BN, DO, Turcia 130, f. 30r:

(I) În această chestiune , răspunsul imamului Hanafi este următorul: „ Grupul de negustori, care nu avea emisari independenți (2) în timpul felicitării asitane-i, a primit permisiunea de a veni și pleca cu steagul și numele sultanului Franco, (3) și când grupul de negustori de război a încărcat mărfuri pe navele franceze cu marfã, s-a stipulat în edictul imperial că «mărfurile aparțin războiului» și că «nimeni nu trebuie să jignească» (4) atunci când navele musulmane au întâlnit navele franceze menționate pe mare (5) Este permis să spui: «Este războiul vostru» și să iei poziție împotriva edictului imperial? Vă rog să explicați și să discutați.
(6) Răspunsul este: Allah (7) Nu.
Ketebehû el-fakîr Mehmed bin Sa'adeddin 'ufiye 'anhümâ

(8) menționat anterior , ce nevoie mai au cei care au venit în țările musulmane cu bunurile franceze (9) și care, cu permisiunea imperială a sclavilor din țările musulmane, au găsit bunurile transportate de francezi în mare, au luat în posesie nava (10) și i-au pus pe căpitan și pe funcționarul navei să spună: „Aparține războiului” și au confiscat nava? Ar trebui explicat și problema ar trebui discutată.
(II) Răspunsul este: (12) Cei care l-au primit sunt respinși , iar pedeapsa celui care îndrăznește să încalce pacea încheiată în scopul ordinii treburilor lumii (13) și să acționeze contrar edictelor imperiale este supusă voinței edictului imperial, care este (14) ordinea religiei și a statului.

Ketebehû el-fakîr Mehmed bin Sa'adeddin 'ufiye 'anhümâ.' [9]

Avizul juridic comentat mai sus nu a pus capăt abuzurilor comise împotriva căpitanilor de nave otomane . De aceea, interdicția de a-i înrobi pe francezi și de a le jefui navele și mărfurile atunci când făceau comerț cu marfă avea să fie reafirmată în noua Cartă Imperială, obținută de François Savary de Brèves în 1604.

> Când negustorii inamici au încărcat navele franceze cu mărfuri, plătind *o taxă,* nimeni nu i-a putut maltrata pe francezi pe motiv că «marfa este *periculoasă».*[362]

Să observăm că juriștii clasici europeni au abordat și această chestiune. De exemplu, Richard Zouche a pus direct întrebarea „Dacă navele prietenilor care transportă bunuri ale inamicilor pot fi prădate?”. Pentru a-și argumenta răspunsul la această întrebare, el i-a citat pe *Consolato del Mare* („în care este conținută legea Mediteranei”), Alberico Gentili și Hugo Grotius. Conform *Consolato del Mare,* „cine confiscă bunurile inamice într-o navă prietenă este obligat să plătească navlu pentru acea parte a călătoriei pe care a efectuat-o nava”. Au fost invocate exemple mai practice ca surse pentru aceste reguli obișnuite. Unul dintre ele se referă la „un edict francez care prevede că, dacă se găsesc bunuri inamice în nava unui aliat, chiar și nava este confiscată în mod legal”. Zouche adaugă: „Dar este mai echitabil să se elibereze navele unei puteri prietene după îndepărtarea încărcăturilor lor, cu excepția cazului în care transportă contrabandă”. [21]

c. „Sunteți pe nave inamice”
(harbî gemilerinde bulundunuz deyii)

O stipulație din Carta Imperială din 1597 interzisese - pentru prima dată în seria franceză *„ahdnames* ” - captivitatea supușilor francezi și jefuirea bunurilor lor atunci când acestea erau găsite pe o navă „inamică” *(harbî gemisi).* Protecția împotriva înrobirii și jafului era însă condiționată de faptul că supușii occidentali nu trebuiau să fie membri ai echipajului unei nave pirat *(kursân gemide fesad iizere).* În acest caz, puteau fi înrobiți, deși erau *miiste'mins* („beneficiari ai protecției”) din punct de vedere islamic.

> Și deoarece unii supuși ai Franței care navighează pe vase străine pentru a transporta mărfuri sunt cel mai adesea făcuți sclavi, iar mărfurile lor sunt luate, prin aceasta poruncim ca de acum înainte să nu mai poată fi făcuți sclavi decât dacă sunt luați pe vase de corsar și poruncim ca cei care au fost luați altfel să fie eliberați, iar

[362] „Dacă negustorii *Harbi* au încărcat, în schimbul unui *charter,* mărfuri pe nave franceze, francezii nu vor fi molestați sub pretextul «că mărfurile sunt *Harbi»”* (Biblioteca Arsenal, Ms. 4769 (Volumul III), f. 299-322; Ahmed Feridun Bey, *Mecmu'a-t Münçe'at es-Selâtin,* n, Istanbul, 1264-1265 / 1848-1849, p. 400-405; M. (Fr.-Alphonse) Belin, *Despre Capitulările și Tratatele Franței în Orient,* Paris, 1870 (Extras din Revue d'économie chrétienne contemporană, 1869); Saint-Priest, *Mémoires,* p. 420-430; Testa, *Traités,* I, p. 141-51). De asemenea, această stipulație ar putea fi găsită în mod similar în *Capitulațiile* acordate Angliei în 1601 și Republicii Olandeze în 1612 (Alexander H. de Groot, *Imperiul Otoman și Republica Olandeză. O istorie a celor mai vechi*

mărfurile și hainele lor să fie restituite fără nicio contradicție. [22]

În *cazul Dna Turc 130,* A fost copiată o opinie juridică care legitimează stipulația citată mai sus . A fost emisă de *çeyh ül-Islam* Mehmed bin Sa'adeddin Efendi (1601-1603). Iată textul transliterat al acestui *fetvâ:*

BN, DO, Turcia 130, f. 26r:

(1) Care este răspunsul imamilor hanafiți la această problemă ?

(2) Zeyd Mustemin , unul dintre francezi , intra într-o provincie de război pentru comerț și mergea în fiecare provincie cu o navă de război, poporul Islamului

Relații diplomatice. 1610-1630, Nederlands Historich-Archaeologisch Institut, Leiden-Istanbul, 1978, p. 236-7 și 250).

[21] Zouche, *Dreptul între națiuni,* 122.

[22] BNF, Fondul Francez nr. 3653, f. lr-6v; Saint-Priest, *Mémoires,* p. 402.

Când dau peste corăbii (3), le tractează și, deși nu sunt corupte la bord , sunt ele capabile să -i înșele pe îngeri și să-i facă pe ei înșiși captivi (4) fiind pe o singură navă de război ? Vă rog să explicați.

Răspunsul este: (5) Nu.

Ketebehu el-fakîr Mehmed bin Sa 'adeddîn 'ifâ 'anhümâ[363]

Pentru a înțelege mai bine acest text juridic abstract, să ne imaginăm că un negustor francez călătorește în Spania, care era la acea vreme un dușman al Imperiului Otoman. Acolo și-a vândut marfa, a cumpărat alta, a încărcat-o pe o navă spaniolă și a navigat spre un oraș italian. Conform concepției juridice islamice, aceasta însemna că supusul nostru francez a intrat în Casa Războiului *(ticâret içün harbî vilâyetine dâhil olub).* și, apoi, a călătorit într-o altă țară pe o navă „inamică" *(harbî gémi ile âher vilâyetine giderken).* În timpul călătoriei din Spania în Italia, nava a întâlnit - accidental sau nu - nave musulmane *(ehl-i islâm gemileri rast geldiikde).* Căpitanul otoman a jefuit marfa încărcată pe navă și l-a luat captiv pe comerciantul francez respectiv, în ciuda faptului că acesta era un *müste'min* și trebuia protejat *(mâ-melekin gâret ve kendüsin esîr eylemege).* Ce spunea *sharia* în această privință? *($er'en kâdir olurlar mi).*

Răspunsul dat de Marele Muftiu a fost scurt și clar: „Nu este posibil" *(olmazlar),* dând vina pe căpitanii navelor otomane care i-au înrobit pe francezii care călătoreau pe o navă „inamică". Totuși, o nuanță a fost introdusă odată cu adresarea întrebării. Fiind pe o navă „inamică", francezii respectivi nu ar trebui să fie răspunzători să provoace prejudicii musulmanilor *(fesâd üzere degil iken),* o aluzie la cazurile frecvente în care francezii, precum și alți supuși occidentali, erau membri ai echipajelor navelor piraților.[364]

[363]BNF, DO, Ture 130, f. 26r (fatwa nr. 3).

[364] *cu condiția să se ocupe de comerț în propria lor situație și nu de corupție pe nava pe care navighează* (Groot, *Otomano-Olandez,* p. 252-3).

Cazul generic din opinia juridică din 1601-1603 nu a fost unul imaginar. Acesta se baza pe cazuri reale ale unor supuși francezi luați captivi de otomani, când au fost găsiți călătorind pe nave „inamice”. Ca dovadă, vom cita o scrisoare trimisă de Jacques de Vias, consulul francez la Alger, guvernatorilor din Marsilia. Să subliniem că această scrisoare a fost scrisă la 29 septembrie 1602, iar opinia juridică comentată mai sus a fost emisă în 1601-1603, ambele fiind datate în perioada în care François Savary de Brèves era încă ambasador la Curtea Otomană.

Consulul francez a relatat că o navă spaniolă a fost capturată de corsarii din Alger. Pe navă se aflau și cinci francezi, care au fost luați prizonieri și duși la Alger, la fel ca întregul echipaj și pasagerii. Franța avea relații pașnice atât cu Constantinopolul, cât și cu Algerul. Așadar, teoretic, cei cinci francezi ar trebui eliberați. Consulul francez a încercat aproape cu succes să obțină eliberarea lor. Dar Murad Re'is și Pașa din Alger și-au amintit că douăzeci de turci fuseseră luați captivi în circumstanțe similare, fiind membri...

din echipajul unei nave pirat algeriene. Aceștia încă serveau pe galeoanele Provenței. Oficialii algerieni au propus un schimb de prizonieri, amenințând că toți călătorii și negustorii francezi găsiți pe navele „inamice” vor fi luați captivi sau uciși în viitor. La rândul său, Jacques de Vias i-a sfătuit pe guvernatorii Marsiliei să accepte propunerea oficialilor algerieni. Nu știu sfârșitul acestei povești. Dar este posibil ca *fetvâ -ul comentat mai sus* copiat în documentul *Dna Ture 130* ar putea fi legat direct de cazul descris de consulul francez la Alger, deși nu există niciun element explicit care să susțină această idee.[365]

Abuzurile comise căpitanilor navelor otomane l-au determinat pe ambasadorul francez la Constantinopol să trimită mai multe petiții Curții Otomane. După cum avea să declare chiar François Savary de Brèves , acesta a avut o contribuție decisivă în stipularea protecției francezilor care călătoreau pe o navă inamică.

> Și pentru că se întâmplă ca unii supuși ai Regelui, pentru facilitarea călătoriei, să se îmbarce pe corăbii care aparțin dușmanilor Marelui Domn, care din întâmplare sunt capturați de turci, am ordonat prin Capitulare, în articolul 10, ca aceștia să nu fie capturați în viitor, nici mărfurile lor să nu fie reținute și ca, dacă vreunul va fi găsit în acest fel făcut sclav, să fie eliberat.[366]

În consecință, Ahmed I a reafirmat în numele *„ahd”* a acordat regelui Henric al IV-lea - mai puternic și mai clar decât în Carta Imperială din februarie 1597 - interdicția de a-i înrobi pe supușii francezi, invocând pretextul: „vă aflați pe nave inamice” *(harbî gemilerinde bulundunuz deyü).*

> Dacă un negustor francez, după ce a călătorit pe o *navă harbi,* rămâne în limitele statului său, ar fi contrar legii să-l reduci la sclavie și să-i confiști bunurile, sub pretextul „că se afla pe o *navă harbi”.* Atâta timp cât francezii rămân, în limitele statului lor, pentru a face comerț și atâta timp cât nu participă la jafurile corsarilor, nu se poate, sub acest pretext, să-i faci sclavi și să le confiștem bunurile. De asemenea, declarăm că cei

[365] Camera de comerț din Marsilia, Serie AA. Artă. 460, cf. Octave Teissier, *Inventaire des Archives Historique de la Chambre de Commerce de Marseille,* Marsilia, 1878, p. 197-8.

[366] *Notă privind unele articole ale tratatului anterior* (Testa, *Tratate,* eu, p. 154-159; Pelissié du Rausas, *Capitulări,* I, p.140-141).

care sunt găsiți pe navele corsare vor fi sclavi în război bun.[367]

Interdicția de a înrobi *muste'minii* occidentali și să le jefuiască bunurile atunci când făceau comerț sau, pur și simplu, călătoreau pe nave „inamice” a fost generalizată de sultanul Ahmed I în primele decenii ale secolului al XVII-lea. Prin urmare, această clauză putea fi găsită și în primul *„ahdname”* acordat Republicii Olandeze în 1612.

Atâta timp cât negustorii olandezi se îmbarcă pe navele dușmanului Islamului pentru a-și exercita propriul comerț, ei nu pot fi reținuți sub pretextul că se află pe nave inamice și nici bunurile lor nu pot fi confiscate, deoarece au

și-au făcut propria meserie și nu s-au comportat într-un mod ostil pe navele corsare. Nu pot fi capturați sub acest pretext și nici luați prizonieri.[368]

Juristul occidental Richard Zouche ar încerca, de asemenea, să răspundă la întrebarea *„Dacă bunurile prietenilor pot fi capturate pe o navă inamică?”,* așa cum a făcut și Marele Muftiu. „Se spune în mod obișnuit că, dacă o navă este susceptibilă de a fi capturată, bunurile sunt și ele răspunzătoare”. Există un obicei, care a devenit o regulă de drept al navelor, prin urmare nu ar trebui acceptat faptul că „lucrurile găsite pe navele inamice sunt considerate proprietate inamică”.

d. „Cumperi și duci provizii inamicului”
*(**diișmana zahîre alur** gidersin)*

Să revenim la Mediterana otomană de la începutul secolului al XVII-lea. Supușii francezi erau implicați și în comerțul maritim dintre dominioanele otomane și țările creștine sau între două țări mediteraneene. Anumite rute de navigație treceau inevitabil prin apele controlate de otomani. Când o navă otomană întâlnea o astfel de navă, se întâmpla ca aceștia să confiște mărfurile (în special cerealele), să jefuiască și chiar să înrobească echipajul și pasagerii.

Uneori, printre oamenii de pe acea navă se puteau afla și supuși francezi. Jefuirea și transformarea lor în captivi a devenit o problemă diplomatică și juridică. De aceea, Mehmed bin Sa'adeddin Efendi, *șeyh ül-Islam* În 1601-1603, i s-a cerut să-și dea opinia juridică cu privire la comerțul francez cu mărfuri în Mediterana, explicând poziția juridică a navelor, negustorilor și marinarilor francezi care încărcau și transportau mărfuri „inamice” între două *porturi.* țări. Iată textul transliterat al opiniei juridice copiate în documentul *Ms. Ture 130:*

BN, DO, Turcia 130, f. 27r:

(1) Bu mesele beyântnda e'imme-i hanefiyeden cevâb ne vecihledir ki:
(2) francez (3), care fusese prieten dintotdeauna cu „atebe-i 'ilyam” excelenței sale , sultanul Islamului, a venit în Mediterana și a fost atacat când au mers spre Mediterana, iar când navele lor au fost întâlnite pe mare, una dintre ele le -a jignit (4), iar în edictul

[367]Feridun, *Munceș,* I, p. 400-405; Belin, *Capitulări,* p. 123: Testa, *Tratate,* I, p. 141-145.
[368]Groot, *Otomano-Olandez,* p. 236.

imperial se menționa că nu era o condiție să fii prieten cu prietenii și dușman cu dușmanii (5), ci era definită condiția de a fi mustang . În timp ce regele francez Zeyd Mas'a sosea în provincia de război cu nava sa pentru comerț (6), el aducea grâu și grâu pe nava sa. În timp ce strângea cereale și mergea în fiecare provincie de război...

oamenilor Islamului se întâlnesc pe mare (7) și spun: „Duceți grâu la corabie și plecați”, sunt ei capabili să ia corabia în captivitate ? Vă rog să explicați.
(8) Răspunsul este: (9) Nu vor fi supuși modului prescris .
Ketebehu el-fakîr Mehmed bin Sa'adeddîn 'ufiye 'anhümâ.[369]

În întrebare *(mesele)* A fost subliniată vechea prietenie dintre Regele Franței și Sublima Poartă *('Atebe-i 'ulyâlanyla kadimdem dostluk üzere olan Franca kirah).* În consecință, în Carta Imperială încheiată între cei doi suverani *(mâbeyinde müna'kid olan 'ahdnâme-i hümâyûnda musarrah olub)* este stipulat în mod explicit că supușii Regelui Franței pot intra în și părăsi Dominioanele Bine Protejate *(Franca kirah re'âyâsi Memâlik-i mahrûseye gelüb).* Niciun oficial și supus otoman nu poate întreprinde vreun comportament ostil împotriva lor și nu poate provoca daune atunci când întâlnește navele lor pe mare *(deryâda gemilerine rast gelindükde birferd rencîde eylemiye).*

Merită comentat ceea ce a spus Marele Muftiu în legătură cu privilegiul menționat mai sus. Aceasta nu era o simplă stipulație acordată ca o consecință a alianței dintre Sultan și Regele Franței, o alianță obișnuită definită prin formula „a fi prieten cu prietenul și dușman cu dușmanul” *(dost Ue dost dUșman Ue dUșman olmak șarti olmiyub).* Ci, accesul sigur în dominioanele și mările otomane, inclus ca privilegiu în Capitulațiile franceze, a devenit o regulă a *șeri'atului.* fiind de fapt o „stipulație <care caracteriza> statutul de străin” *(ancak müste'minlik șarti tastîr olunmuș).* Având statutul juridic de *müste 'min,* un supus francez se ducea într-o țară inamică *(harbî vilâyetine)* pentru comerț și a încărcat grâu și alte provizii pe nava sa *(bugday ve gayri zahire tahmil edüb).* Apoi, i-a dus în altă țară inamică. În timp ce naviga pe mările otomane, s-a întâmplat să întâlnească nave musulmane a căror căpitani le-au jefuit și i-au înrobit pe negustorii francezi *(gemiyi girift ve kendüsin esîr etmek),* sub pretextul „cumperi și duci provizii inamicului” *(dUșmana zahîre alur gidersin).* Ar trebui să fie această acțiune permisă de *șerUat?*

Răspunsul *(el-cevâb)* a fost negativă: nu este posibil să se acționeze în modul menționat mai sus (*vech-i meșruh üzere ohcak olmazlar).* Prin urmare, Mehmed bin Sa'adeddin Efendi a considerat ilegală și abuzivă acțiunea acelui căpitan.

„ahdnames”-urile franceze din 1569, 1581 și 1597, nu exista nicio clauză distinctă privind situația negustorilor francezi care transportau cereale între două țări „inamice”. De aceea, în textul avizului juridic de mai sus a fost invocat doar articolul general înregistrat pentru prima dată în 1569, care afirma protecția navelor franceze în dominioanele otomane și interzicea căpitanilor de nave otomane să le deranjeze.[370]

[369]BNF, DO, Ture 130, 27r (fetva 5).
[370] BNF, Fond Francez nr. 3653, f. lr-6v; Saint-Priest, *Memorii,* p. 402.

Interdicția de a lua captivi și de a jefui negustorii francezi, care transportau și făceau schimb de provizii între statele mediteraneene, a fost afirmată - pentru prima dată în seria Cartelor Imperiale Franceze - într-o clauză specială a *'ahdname-ului din 1604.* Având în vedere că ideologia *jihadistă* încă reglementa relațiile Imperiului Otoman cu non-musulmanii, permisiunea de a transporta mărfuri, inclusiv cereale, către și dinspre statele Casei de Război era într-adevăr un adevărat privilegiu.

> Dacă un francez, după ce a încărcat pe nava sa cereale din țările Harbi și cu destinația Harbi, este întâlnit de nave musulmane, acestea nu pot confisca nava și reduce francezul la sclavie, sub pretextul „că transporta alimente inamicului”.[371]

Aceasta nu este o practică specifică doar otomanilor. Exista un obicei general în zona europeană și mediteraneană, prin urmare, un stat avea dreptul de a captura o navă a unui alt stat care aproviziona un inamic al primului.

Mai mult, se pot găsi exemple de nave franceze care au capturat nave neutre care transportau trupe și provizii pentru inamicii Franței. Iată un exemplu din 1597, când Genova susținea că una dintre navele sale a fost capturată – din acest motiv – de navele de război franceze: „le bâtiment ayant été déclaré de bonne prize comme transportant des troupes ennemies de la France, et les marchandises en été réparites entre les ayants droit”.[372]

În cuvintele lui Richard Zouche, această întrebare suna cam așa: „Pot fi capturate mărfurile de contrabandă prinse în drum spre un loc ostil ca fiind destinate inamicilor?” Încercând să răspundă la această întrebare, Richard Zouche a invocat turcul ca exemplu clasic de inamic, un port turcesc ca „loc ostil” și a invocat premisa că „mărfurile de contrabandă nu ar trebui transportate”. Exemplul citat este cel al unei „nave genoveze, încărcată cu o încărcătură de mare valoare, <care> a fost capturată în timpul călătoriei sale, însărcinată să transporte arme și mărfuri de contrabandă turcilor”. A fost aceasta o acțiune legală, conformă legii dintre națiuni? Nu, au spus cei implicați în acest tip de transport, argumentând că „nu exista nicio dovadă clară că nava se îndrepta spre un port turcesc”. De aceea, „nava și mărfurile ar trebui restituite”. Pentru juriști, prima problemă era să definească „drumul către un loc ostil” sau când o persoană ar trebui considerată ca intenționând să meargă într-un loc interzis. Răspunsul: „dacă a fost găsit în limitele acelui loc și în afara drumului spre locul spre care susține că se îndrepta”. Persoana implicată în acest transport „este pasibilă de a fi pedepsită ca și cum ar fi ajuns în locul ostil”.[373]

Se poate spune că transportul de mărfuri interzise a fost o chestiune juridică atât în scrierile clasice europene de drept internațional, cât și în textele juridice otomane.

Un caz special a constat în situația în care supușii francezi au fost angajați ca membri ai echipajului navelor aparținând supușilor otomani nemusulmani *(zimmî),* precum evrei, armeni sau creștini. Uneori, aceștia se implicau în transportul de alimente de contrabandă *(zahire)* din

[371]Feridun, *Munceș,* I, p. 400-405; Belin, *Capitulări,* p. 123; Testa, *Tratate,* I, p. 141-145.

[372]Jules Berger de Xivrey (ed.), *Colecția de misive ale lui Henric al IV-lea.* Colecție de documente nepublicate despre istoria Franței. Prima serie. Istorie politică. Paris: Imprimerie Royale / Impériale, Volumul IV: 1593-1598, Paris, 1848, p. 1057.

[373]Zouche, *Dreptul între națiuni,* p. 125.

dominioanele otomane în țările inamice. Când erau prinși, erau aspru pedepsiți, începând cu confiscarea mărfurilor.

Supușii francezi găsiți pe aceste nave de către autoritățile otomane erau frecvent luați captivi. De aceea, Savary de Brèves s-a plâns Curții Otomane, solicitând includerea unei noi clauze în *„ahdname”-ul* din 1604, care să stipuleze că niciun supus francez nu trebuie înrobit, chiar dacă ar fi găsit pe un *zimmî.* navă care transporta mărfuri interzise către o țară *portuară* . O astfel de clauză a fost înregistrată și în *'ahdnames* acordate Angliei și Republicii Olandeze. Dacă subiectul occidental dovedea că aparținea unei națiuni căreia i se acordase un „salvacondus” *(aman),* atunci nu ar mai fi sclav.

> Când un subiect protejat *(zimmî)* părăsește domeniile noastre bine păzite luând alimente (de contrabandă) și este capturat, nu poate fi făcut prizonier francezul din compania sa?[374]

Două concluzii trebuie trase din acest articol.

Pe de o parte, *Manuscrit Turc 130* ilustrează clar și fără îndoială - aparent pentru prima dată într-un manuscris otoman care a supraviețuit - legitimarea clauzelor din *Capitulațiile franceze ('ahdname)* prin opinii juridice *(fetvâ).* Aceste pagini au scos în evidență stipulările privind navigația comercială franceză și comerțul cu mărfuri în Marea Mediterană la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea.

Pe de altă parte, se pot observa cu ușurință asemănările dintre legile maritime otomane și cele europene, în ceea ce privește navigația comercială mediteraneană. Punctele comune dintre cele două sisteme de drept pot uimi istoricii și juriștii, care au văzut de obicei diferențele și nu asemănările.

[374]Feridun, *Munceș,* II, p. 400-405; Belin, *Capitulări,* p. 123 („Dacă unul dintre supușii noștri *zimmis”* „este luată, în timp ce transportă provizii inamicului luate din țările musulmane, francezii găsiți pe această navă nu vor fi făcuți sclavi”). Din olandeza *'ahdname* din 1612: „Nici, atunci când un subiect protejat *(zimmî) pleacă din stăpâniile noastre bine păzite luând (de contrabandă) produse alimentare și este sechestrat, fie ca olandezul în compania lui să fie făcut prizonier (ve zimmîlerden biri* memâlik-i mahrusemizden zahire alub giderken girift olundukda Nederlandalulerden bile olanlar cebren esîr olunmayalu *, Olunmayalu* p . 236-7 și 250).

LE VOYAGE DE L'IMPRIMÉ DANS L'ESPACE CULTUREL SUD-EST EUROPÉEN: INTERACȚII, CONSECINȚE ȘI IMPACT

VIRGINIA BLINDA

Apariția tipografiei în sud-estul Europei a permis o circulație mai rapidă a cărților în secolul al XIX-lea , comparativ cu perioadele anterioare. Particularitățile care afectează prezența sa în Balcani sunt diverse și, mai presus de toate, contextualizate. Fie că a fost controlată sau independentă, această activitate a funcționat sub influența unor inițiative economice, politice sau culturale determinate de condițiile specifice fiecărui spațiu „național" balcanic.

Deja cu câteva secole în urmă, tipărirea a început să reunească noi forme de solidaritate culturală și politică, favorizând totodată contactele dintre culturile antice din regiunea sud-estului european. Până la mijlocul secolului al XIX-lea, exista o întreagă literatură inspirată direct sau subtil de imaginea Iluminismului european. O primă consecință vizibilă a interpretării valorilor occidentale a fost trecerea de la stereotipurile culturale tradiționale bazate pe elementul religios la elementul mai degrabă politic.

Descoperirea Iluminismului european a încurajat o redefinire a identității populațiilor balcanice; un proces similar fusese experimentat și de alte spații culturale din Europa. În contextul dominației otomane, care era din ce în ce mai mult percepută ca fiind negativă, mulți autori balcanici au început să scrie și să reflecteze asupra destinelor Orientului. În acest fel, Orientul a devenit punctul final de referință, în raport cu care au fost definite noile state și noile culturi naționale ale acestei părți a Europei. Proiecțiile s-au mutat de la axa Sud-Estului Ortodox și a Europei Catolice și Protestante, prezentă mai ales în cercurile Fanarului, la dihotomia dintre Europa de Sud-Est, o parte a Iluminismului european, și regiunea estică sau asiatică predispusă mai degrabă la imobilitate.[1]

În perioada dominației otomane în Balcani, tipografiile au proliferat în mai multe centre culturale care erau dispersate și uneori periferice, din cauza distanței și a politicilor culturale ale centrului. Societățile din sud-estul Europei au fost influențate de civilizații diverse care și-au lăsat amprenta în moduri diferite. Amprenta Bizanțului, în special cea de origine greacă, în

[1] Alexandru Duțu, *Până nu vine iarna, nu se face primăvară. Transformată în mentalitatea sud-est europeană a originilor secolului al XIX-lea,* în *sud-estul Europei în Revoluția Franceză. Stări de spirit, reacții, confluențe,* București, 1994, p. 17.

Studii Sud-Est Europene , XLVI, 1—4, pp. 269-275, București, 2008

În momentul căderii Constantinopolului, aceasta a continuat să trăiască prin Biserica Ortodoxă și și-a făcut simțită prezența prin influențele fanariote și mai ales prin comerțul grecesc. [375]Emigrația greacă a fost la originea dezvoltării unor rețele comerciale impresionante, inclusiv în domeniul tipăriturilor.

Marca turcă, consolidată printr-un proces intensiv de islamizare, produce exoduri masive de populație spre Nord - vezi sârbii - și împiedică avansarea durabilă a politicilor culturale seculare.

Influențele occidentale sunt din ce în ce mai evidente, iar acestora li se adaugă influențele Europei Centrale, în urma reformelor iluministe încurajate și implementate de împăratul Iosif al II-lea. Ideile Revoluției Franceze tocmai zguduiseră mentalitățile vremii și facilitaseră asimilarea noțiunilor moderne, cum ar fi conceptul de „națiune”, de exemplu. Aceste noțiuni vor avea un succes strălucit în spațiul ideologic al Europei de Sud-Est pe tot parcursul secolului al XIX-lea · Circulația cărților din centrele tipografice către centrele de distribuție a contribuit la transmiterea și recepționarea noilor idei. La începutul secolului al XIX-lea , ideologiile animă și mobilizează comunități întregi: milenarismul este înlocuit de ideologia iluminismului în Principatele Române și Serbia. De asemenea, elenismul și Europa romantică se descoperă și se transformă într-o sursă și un motor ideologic pentru mișcările naționale din Balcani.

Poate cel mai semnificativ fenomen cultural al vremii rămâne procesul de secularizare a conținutului cărții și circulația din ce în ce mai intensă a literaturii laice. Acestea sunt operele politice și sociale ale vremii care depășesc granițele geografice și stau la originea schimbării de mentalitate pentru o întreagă generație. Deși este un proces care începe cu o anumită întârziere față de Europa Occidentală, el va marca începutul modernizării societăților din sud-estul Europei. Cartea tipărită, precum și manuscrisul, fac parte din acest proces. Centrele tipografice își diversifică oferta, o dezvoltare care poate fi înțeleasă în urma amplificării titlurilor referitoare atât la domeniul religios, cât și la cel laic.

Apariția tipografiei în sud-estul Europei a fost, fără îndoială, cea care a accelerat circulația cărților în secolul al XIX-lea, comparativ cu perioadele anterioare. Originile centrelor tipografice din sud-est datează din Veneția secolului al XV - lea. Aceasta a fost originea difuzării inițiale a informațiilor și tehnologiilor privind tipărirea. Capitala Austriei (din ce în ce mai importantă la mijlocul secolului al XVIII-lea) și Țările Române s-au numărat printre cele mai importante centre de producție și distribuție a cărților destinate Balcanilor, cu excepția Veneției deja menționate. Preponderența lor a variat în funcție de presiunea războaielor, dar și din cauza influenței unor politici culturale irezistibile promovate din motive politice de către un stat sau altul. După 1496, tipografiile care foloseau alfabetul chirilic au apărut și în alte regiuni, în urma Războaielor Balcanice dintre Veneția și Imperiul Otoman.
Câteva secole mai târziu, Veneția avea să redevină un centru de referință pentru activitatea tipografică datorită strategiilor politice și culturale implementate în inima Europei de Maria Tereza și Iosif al II-lea.

Rutele urmate de tipărituri în regiunea balcanică au, așadar, ca punct de plecare Veneția. Maeștrii tipografi au călătorit și au reușit să lucreze în Croația, Bosnia și Serbia [376],

[375]Steven K. Pavlowitch, *Istoria Balcanilor. 1804-1945,* Iași: Polirom, 2002, p. 25.
[376]Alexandra Du|u, «Yat il une Europe orthodoxe?», în *Sud-Estul fi contextul european,* Buletin VII,

răspândindu-și arta tipografică și contribuind la difuzarea socială a cărții, un obiect care avea să transforme societăți întregi. Trebuie spus că fiecare regiune are propriile particularități și diviziuni etnoculturale care nu se regăsesc ca repere de urmărit pe parcursul analizei noastre. Acesta este motivul pentru care am identificat doar elementele care caracterizează în mod direct fiecare regiune culturală a Balcanilor.

Croația, cea mai apropiată geografic de abordarea noastră analitică, a intrat în contact direct cu arta tipografică venețiană. Mai mult, Veneția a devenit centrul în care maeștrii tipografi croați au învățat secretele acestei noi descoperiri și nu a fost o coincidență faptul că printre aceștia s-au numărat și persoane care au decis să se stabilească acolo cu familiile lor. [377]Alții s-au întors în Croația pentru a înființa tipografii locale unde cărțile erau tipărite în croată. Prima tipografie cunoscută din zona sud- slavă a fost situată în Kosinje, teritoriu care a intrat sub ocupație otomană în 1493. Mulți autori au părăsit teritoriul croat pentru a se stabili, în special în Italia și Ungaria. Activitatea tipografică, deși serios afectată, a rămas legată de cultura europeană a vremii prin orașele situate pe coasta Adriaticii - Dubrovnik, Zadar, Split etc. - o regiune care cunoștea o perioadă de prosperitate economică și culturală. Din Evul Mediu și prin Renaștere până în timpurile moderne, se pot observa două tendințe în producția de carte. O tendință se concentrează pe limba națională, iar a doua se concentrează pe două limbi în același timp: latina și italiana.

În orașele mai mici, cărțile sunt scrise și tipărite în limbile naționale. În ceea ce privește producția de cărți în orașele mai mari, latina și italiana sunt limbile dominante. Există o explicație pentru succesul limbii croate ca limbă națională a culturii scrise: încă din Evul Mediu, croata a fost limba liturgică în Croația, nu latina.[378] Astfel, cererea de cărți religioase i-a obligat pe copiști să adapteze și să producă texte scrise în croată. Aceleași nevoi i-au obligat pe liderii religioși să înființeze primele tipografii în Croația. Situația politică din Balcani, în special din Croația, la sfârșitul secolului al XV-lea ' a dus la abandonarea...
producției de carte în secolul al XV-lea. Doar din întâmplare și pentru o scurtă perioadă [379]au reușit să continue să funcționeze doar tipografiile din Rijeka (datorită arhiepiscopului Simeon Begna Kozicic), Nedelisce în 1570 și apoi Varazdin. Între 1530-1531, centrul orașului Rijeka a produs 6 cărți cu caractere glagolitice (4 cărți religioase, o carte de istorie și un abecedar).[380]

Există doar câteva relatări cunoscute despre producția de carte în Croația în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Și mai rare sunt relatările despre tipografii, tiraje, prețuri ale cărților etc. Dincolo de această situație precară, cel puțin un lucru este clar: exista o preocupare reală pentru asigurarea disponibilității cărților religioase în limba națională și în alfabetul glagolitic.[381]

Cărțile croate erau tipărite și în străinătate, în limbi precum italiana, latina sau germana.

1997, p. 25. '

[377]Vezi Aleksandar Stipievic, „Cartea tipărită și manuscrisul în Croația Renașterii", în *Cartea în Europa Renașterii.* Actes du XXVIII [e] Collocque Intemsional d'Études Humanistes de Tours, Paris: Promodis, Éditions du Cercle de la Librairie, 1988, p. 106.

[378]*Ibidem,* p. 107.

[379]II s'agit d'une imprimerie itinérante, transférée ici de NedeliSce, où sont imprimés les premiers livres protestants de Croatie, in *Ibidem,* p. 108.

[380]*Ibidem,* p. 108.

[381]*Ibidem,* p. 108.

Există cel puțin o întrebare care se poate pune despre producția de carte din Croația: De ce marile orașe de pe coasta Adriaticii nu și-au dezvoltat propria industrie tipografică, preferând în schimb să utilizeze serviciile tipografiilor străine? Un posibil motiv pare a fi tipul de relații politice pe care aceste orașe le aveau cu Veneția la acea vreme. Era evident că Veneția se opunea deschis dezvoltării unui sistem concurențial în acest domeniu. Uneori, efectul prohibițiilor ajungea în zone care scăpaseră întotdeauna influenței sale directe. De exemplu, prima tipografie a fost fondată în Republica Dubrovnik abia la sfârșitul secolului al XV-lea, când Veneția și-a început declinul economic și politic.[382]

Producerea de cărți croate în tipografii aflate sub alte jurisdicții politice a creat numeroase dezavantaje. În primul rând, costurile au devenit mai mari, iar autorii au fost obligați să țină cont de acest lucru. În al doilea rând, cenzura sau alte interese economice, precum cele ale statului venețian, i-au obligat pe autori să dea dovadă de o prudență suplimentară în raport cu restricțiile deja impuse de autoritățile propriilor orașe. Acestea sunt presiunile care au contribuit la menținerea unui fenomen care nu este izolat culturilor sud-est europene: circulația simultană a cărților tipărite și scrise de mână. Ca și în Principatele Române, circulau numeroase cărți în formă scrisă de mână, care era, mai presus de toate, o formă mai puțin costisitoare. De asemenea, circulau copii scrise de mână ale cărților tipărite în spațiul cultural croat.

Până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, multe cărți scrise în orașele mari croate nu au fost niciodată tipărite. Textele au circulat sub formă de
copii scrise de mână [383], care așteaptă pur și simplu momentul potrivit pentru a fi tipărite. Un caz binecunoscut este poemul *Osman* scris de Ivan Guldulic, autorul considerat cel mai important reprezentant al literaturii dubrovnice. Acest poem, foarte popular la acea vreme în orașele de la Marea Adriatică, nu a putut fi tipărit decât la începutul secolului al XIX-lea.[384]

O categorie specială a acestei analize o reprezintă cărțile croate scrise în alfabet arab în Bosnia și Herțegovina, sub dominația otomană. Cunoscută sub numele de *aljamiado,* această producție nu este, din perspectiva istoricilor croați, nici semnificativă, nici bogată. Cu toate acestea, ea reprezintă un aspect particular al aventurii literare croate. Primele scrieri *în aljamiado* au apărut în secolul al XV-lea și au circulat doar în manuscris până la sfârșitul secolului al XIX-lea.[385] Indiferent de limbă, majoritatea cărților croate au fost publicate în străinătate.

Tipografia greacă, pe de altă parte, s-a dezvoltat diferit de-a lungul secolelor. Primii maeștri tipografi greci au început să lucreze în Italia, o regiune care se bucura de prosperitate economică și culturală, dar care reprezenta și un loc de refugiu pentru mulți exilați greci. Până la apariția statului grec în 1830, Veneția a rămas cel mai important centru pentru producția și distribuția de cărți cu caractere grecești. Datorită influenței și bogăției sale, exilul grec a controlat cu ușurință industria tipografică din Veneția la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. După 1830, Veneția a rămas un centru important până la sfârșitul

[382] *Ibidem,* p. 108.
[383] *Ibidem,* p. 110.
[384] *Ibidem,* p. 110.
[385] *Ibidem.*

secolului al XIX-lea ˒ chiar dacă tipografiile grecești au început să se mute pe teritoriul național.

De la mijlocul secolului al XVIII-lea ˒ noile destinații ale tipografiilor grecești au fost Leipzig, Viena și apoi teritoriul național. Puternicul exil grec din Viena a finanțat literatura greacă a Iluminismului, difuzată în principal prin sistemul de abonamente [386].

De menționat este faptul că și în Principatul Român se tipăresc cărți în limba greacă, dar numărul lor rămâne destul de modest.

Ca o concluzie a considerațiilor noastre privind nașterea și dezvoltarea tipografiei grecești, putem evidenția existența a două etape majore: prima privește secolele al XV-lea ˉ al XVI-lea, iar a doua secolele al XVII-lea - al XVIII-lea.[387]

Spre mijlocul secolului al XVII-lea, dar mai ales pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, Orientul grec părea pregătit să înceapă să culeagă roadele descoperirii făcute de Gutenberg. Biserica Ortodoxă și-a dat seama de impactul
cuvântul tipărit, care a devenit un punct de referință și o modalitate de manifestare a puterii. În același timp, un rol important pentru condițiile necesare bunei funcționări a activității tipografiilor l-a jucat apariția grupurilor sociale urbane. Abia apariția statului grec modern a consacrat prezența constantă a tiparului pe teritoriul său. Relația dintre dezvoltarea tipografiei și dominația otomană în Balcani evidențiază o realitate importantă: în absența centrelor tipografice grecești, putem vorbi, pe de o parte, despre o activitate „angrenată" a tipografiei slave, românești și chiar armene, iar pe de altă parte, despre o activitate „dirijată" din punct de vedere operațional de comunitățile evreiești din Constantinopol și Salonic.[388]

Reconstituirea parcursului cărții prin secolele de dominație otomană în sud-estul Europei confirmă absența totală a tiparului grecesc în acest spațiu. Grecii, care fuseseră elementul dominant în viața socială și culturală a Imperiului până la căderea Constantinopolului, au început să aleagă alte spații pentru a construi ceea ce avea să devină civilizația tiparului.

Tipăriturile au început să apară în Muntenegru și Serbia începând cu secolul al XV-lea ˒ unde principii locali și Biserica au contribuit la producția de cărți - în special de cărți religioase - publicate în alfabetul slav și chirilic. Situația este similară cu cea din Principatele Române. Albanezii, la rândul lor, au înființat prima tipografie în 1555.[389]

Dominația otomană în Balcani nu a favorizat dezvoltarea tipografiei. Un fel de continuitate poate fi observată în Principatele Române, care s-au bucurat de un anumit grad de autonomie, în timp ce în teritoriile sârbești, controlate în întregime de Imperiul Otoman, această activitate a fost complet suprimată de la mijlocul secolului al XVI-lea .

În secolul al XIX-lea , albanezii și bulgarii au solicitat tipografiilor din Principatele Române să tipărească cărți, documente de propagandă sau pur și simplu ziare. În 1806, prima carte bulgărească a fost tipărită la Râmnic, Principatele Române devenind la acea vreme un azil politic pentru elitele culturale de la sud de Dunăre. Până la Războiul de Independență din 1877,

[386]Loukia Droulia, *op. cit.,* p. 333.

[387]Vezi *Ibidem,* C. Koumarianou, Loukia Droulia, Evro Layton, *Le livre grec, 1476-1830,* Athènes, 1986, E. Layton, The *Sixteenth Centurz Greek Book.*

[388]Loukia Droulia, *op. cit.,* p. 334.

[389]Ibidem, p. 335.

aici s-au tipărit aproximativ 280 de cărți și 52 de ziare în limba bulgară. Cu toate acestea, cea mai intensă activitate tipografică bulgărească din Principatele Române a fost înregistrată în anii premergători Războiului de Independență.[390] Această situație este justificată, pe de o parte, de sistemul politic care funcționa pe teritoriul bulgar, iar pe de altă parte, de interesul manifestat de publicul cititor pentru cărți. Cititorul vremii nu era obișnuit să cumpere cărți, iar cei care o făceau aveau dificultăți în a-și explica gestul [391], deoarece cititul ocupă o parte importantă.

loc secundar în obiceiurile vieții de zi cu zi. Acesta este motivul pentru care gustul pentru lectură a evoluat lent, pe măsură ce procesul de secularizare a formelor de gândire a ajuns la noile elite bulgare. În ceea ce privește rețelele de distribuție, adevărata forță motrice este reprezentată de vânzătorii de cărți. Listele de abonamente ale vremii încep întotdeauna cu numele anumitor vânzători ambulanți care au devenit importanți și bogați. Anunțurile privind publicațiile viitoare încep să funcționeze ca un instrument de măsurare a tendințelor și a interesului public.

Formarea noii elite bulgare este un proces delicat, cu obstacole ideologice. Multă vreme, *intelectualii* bulgari au fost recrutați din cercurile religioase, iar abia la începutul secolului al XIX -lea această situație a început să se schimbe, odată cu un aflux de intelectuali din cercurile seculare. Libertatea de gândire a noii categorii nu este completă, deoarece influența religioasă asupra activității intelectuale rămâne semnificativă. Opoziția dintre tradiție și modernitate găsește în Biserica Ortodoxă Bulgară un element activ care refuză să cedeze ideilor din Europa Occidentală.

Soluția bulgară privind tipărirea a fost replicată de albanezi. Naum Vechilhargi, de exemplu, a publicat un manifest [392]și primul abecedar în limba albaneză în secolul al XIX-lea în Principatele Române . Organizații secrete precum „Drita” („Lumina”) au publicat mai multe lucrări în albaneză, contribuind la nașterea mișcărilor naționale balcanice din secolul al XIX-lea .

În concluzie, se poate observa că particularitățile apariției și funcționării tipografiilor în Balcani sunt diverse și, mai ales, contextualizate. Controlată sau independentă, această activitate a funcționat sub influența unor inițiative economice, politice sau culturale, inițiate și susținute de grupuri liber asociate sau de autorități centrale și, mai ales, determinate de condiții specifice fiecărui spațiu „național" balcanic.

[390]Mircea Tomescu, *op. cit.,* p. 138.

[391]Nadja Danova, „Iluminiștii și încercările de formare a unei noi mentalități la bulgari în secolul al XIX-lea ", în *Modernizarea societăților sud-est europene. Lucrările Simpozionului Internațional de la București,* București: Editura Academiei Române, 1992, p. 248.

[392]Il este primul document-program al mișcării naționale albaneze. Vezi Mircea Tomescu, *op. cit.,* p. 139.

LITERATURA BALCANICĂ
ȘI MODELUL OCCIDENTAL

ROUMIANA L. STANTCHEVA
(Sofia)

Acest studiu își propune să arate cum discursul critic reușește să construiască identitatea literaturilor balcanice/sud-est europene în spațiul literaturilor europene. Acestea sunt literaturi (ale bulgarei, românești, grecești, albanezei, sârbe, croate etc.) care, începând cu secolele al XVIII-lea și mai ales în secolele al XIX-lea și al XX-lea , au fost intens hrănite de ideile literare occidentale moderne și, prin intermediul intelectualilor lor, au introdus o conștiință de sine care presupune apartenența la literaturile europene. Literatura balcanică comparată necesită, așadar, referentul și permite reflecția asupra noțiunii de *model occidental.*

Să începem cu o posibilă definiție a literaturii comparate: *Literatura comparată se referă la studiile literare care fac comparații, depășind granițele și utilizând modele.* Această definiție își propune să clarifice minimul de abordări și reprezentări necesare pentru a vorbi despre literatură comparată. În primul rând, este vorba de abordarea „comparației”, absolut esențială pentru acest tip de cercetare, urmată de necesitatea juxtapunerii materialelor literare prin depășirea granițelor lingvistice și/sau culturale. În cele din urmă, putem vorbi despre o zonă mai puțin definită, din care se desprind ipoteze comparative, zona creării de abstracțiuni funcționale, pe care o vom numi aici crearea de modele.

Aproape fiecare proiect de cercetare în domeniul literaturii comparate ar putea fi conceput pe baza acestor trei cerințe minime. Fiecare ipoteză comparativă se bazează pe cunoașterea a cel puțin două istorii literare naționale, dar simte și nevoia unui sistem mai larg de noțiuni, care construiește modelul. Acest model permite apropierea literaturilor în cauză. În cazul nostru particular, este vorba cel mai adesea de literatura românească și bulgară, considerate reprezentative pentru ansamblul literaturilor balcanice, dar și într-o legătură complexă cu *Modelul Occidental.* Tocmai în contextul unui astfel de model, literatura bulgară și literatura română se pretează mai ușor la comparație. Vom reveni asupra specificității acestui model mai târziu.

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, pp. 277-284, București, 2008

1. Câteva definiții consacrate

Crearea de definiții pentru literatura comparată reprezintă o necesitate pe care critica literară a recunoscut-o de mult timp. Contextul francez este convingător. Voi începe prin a cita o definiție binecunoscută a literaturii comparate. Această definiție, aparținând celor doi comparațiști Claude Pichoix și André-Michel Rousseau, este formulată în cartea lor *La Littérature comparée,* publicată în 1967, citată de Yves Chevrel *(La Littérature comparée,* 1989), precum și citată încă o dată de Daniel-Henri Pageaux în cartea sa *La littérature générale et comparée* (1994): „Literatura comparată este arta metodică, prin căutarea legăturilor de analogie, rudenie și influență, de a aduce împreună literatura și alte domenii de expresie sau de cunoaștere, sau fapte și texte literare, fie ele îndepărtate sau nu în timp sau spațiu, cu condiția ca acestea să aparțină mai multor limbi sau mai multor culturi, chiar dacă fac parte din aceeași tradiție, pentru a le descrie, înțelege și aprecia mai bine.” Să observăm că comparațiștii francezi continuă să păstreze noțiunea de „influență”, chiar dacă după lansarea esteticii recepției de către Hans Robert Jauss și consolidarea acestei abordări spre sfârșitul anilor 1970, literatura comparată trece prin o schimbare esențială. Importanța se mută de la Centre, care ar fi emanat succesele lor răsunătoare, către Periferii, care se află într-o poziție activă, în special pentru a-și alege exemplele, pentru a favoriza traducerea unui text sau a altuia, pentru a oferi interpretări conforme cu contextul lor actual și cu tradițiile lor.

Dacă ne permitem să regândim definiția literaturii comparate, este mai presus de toate să subliniem aspectul anacronist al convingerii că interferențele dintre două literaturi pot fi situate în ipoteza influenței uneia asupra celeilalte. Și aceasta când toate ramurile studiilor umane sunt astăzi plasate în dinamismul dialogului, migrației/recepției și uitării/memoriei. Un alt motiv pentru reducerea activităților și situațiilor presupus necesare în fața definiției franceze ne-a fost sugerat de practică, care ne arată că actul comparativ simte nevoia de a crea spații, propice comparațiilor, spații logice, bine motivate din punct de vedere istoric și cultural. Pe această linie de reflecție, vom încerca să generalizăm ideea bine cunoscută comparatiștilor, care este cea de „model”, dându-i aspecte funcționale și confirmate de practica studiilor balcanice și europene.

2. Modelul ca instrument/criteriu de comparație

La fel ca genurile, care au adesea caracteristici atât tematice, cât și formale (de exemplu, „roman de aventuri”), termenul model se referă la mai multe interpretări posibile. Pe de o parte, model înseamnă un exemplu pentru

[1] Daniel-Henri Pageaux, *Literatură generală și comparată,* Armand Colin, Paris, 1994, p. 12.

urmează, personificate de autori reprezentativi sau texte antologice. De exemplu, poemul epic *Divina Comedie* de Dante. Din sud-estul Europei, exemple posibile ar fi romanul istoric *Sub jug* (1894) al scriitorului bulgar Ivan Vazov sau romanul realist *Ion* (1920) al scriitorului român Liviu Rebreanu.

În dinamismul comparației, însă, modelele sunt adesea construcții destul de complexe,

cu capacitatea de a genera variante. Construcții similare, foarte diverse, există, uneori referindu-se la microstructuri (cum ar fi de exemplu „omul care citează” în studiul criticului literar bulgar Nikola Georgiev despre utilizarea proverbelor (precum și a expresiilor fixe sau a scurtelor anecdote) în textele literare ale diferitelor literaturi). [393]Un model diferit este construit de un alt critic literar bulgar, Boyan Nitchev, când lansează ideea existenței unor literaturi „de tip aisberg”, care se caracterizează printr-o viață literară aparent nesemnificativă și care permit apariția doar a unor giganți, precum literaturile scandinave sau balcanice. [394]Să-l cităm și pe Emst Robert Curtius, care construiește o unitate pe ideea legăturilor dintre „Literatura europeană și Evul Mediu latin” [395]. Un alt exemplu ar fi teza criticului român Nicolae Manolescu despre romanul românesc în dezvoltarea sa ca fiind constituit în jurul unor stiluri, corespunzătoare, metaforic, stilurilor arhitecturii antice: dorian, ionian și corintic [396]etc.

Literaturile balcanice fac întotdeauna parte dintr-un întreg, recunoscute ca model și destul de dificil de descris. Am în vedere așa-numitul „Model Occidental” pentru literatura bulgară și, prin analogie, pentru alte literaturi balcanice. Acesta ar trebui să se prezinte într-un mod similar pentru alte literaturi europene cu o rezonanță mai mică în epoca modernă.

3. Modelul literar occidental

După cum se poate observa în mai multe analize generalizatoare, modelele se numără printre instrumentele de bază ale științei contemporane. Modelele trebuie inventate, construite și verificate constant. Ele pot fi supuse modificărilor.

Literatura comparată este sensibilă la posibilitățile oferite de model. În cazul întregii literaturi occidentale, adesea considerată ca fiind constituenții unui model, ne confruntăm cu o ambiguitate izbitoare.

Aproape sistematic, o mare parte a literaturii europene este eliminată din această totalitate. Literatura balcanică nu este niciodată considerată în acești termeni. Cărțile destinate educației în literatura comparată apar destul de închise. Într-un studiu despre *romanul lui Michel Raimond* , autorii străini/non-francezi nu sunt aproape niciodată menționați. [397]În acest sens, un alt exemplu: *Literatura Comparată,* unde se face o excepție pentru autorii ruși. Europa Centrală este reprezentată doar de Jaroslav Hasek, Milan Kundera, Gustav Meyrink, Adam Mickiewicz și Slavomir Mrozek. Bohuslav Havrânek și Mukarjovski sunt citați ca structuraliști praghezi, în timp ce Tzvetan Todorov, Tristan Tzara și Eugène Ionesco nu fac decât să amintească de rezervoarele invizibile ale literaturii occidentale, dar fără o menționare explicită

[393] HnKOJia reoprneB, *IJumupaiyuxm uoeeK e xydoMcecmsenama jiumepamypa,* Coijim, yHHBepcxTeiCKO n3aarejicrBo „CB. KJI. OxpnacKn”, 1992, 116 c.

[394] Boa H HHHCB, *OcHoeu Ha cpaeHumejiHomo jtumepamypo3HaHue,* Cotjinji, Usa. HayKa H H3KycTBO, 1986, 238 c.

[395] Emst-Robert Curtius, *La Littérature européenne et le Moyen âge latin.* Vol. I-1I, Paris, PUF, 1956.

[396] Nicolae Manolescu, *Area lui Noe. Eseu despre romanul românesc,* Editura 100+1 Gramar, București, 1999.

[397] Michel Raimond, *Le roman.* Armand Colin, Paris, 1989.

a originilor fiecărui autor.[398]

Există exemple în direcția opusă pe care le voi cita și care încearcă să crească gradul de cunoaștere a scriitorilor din periferii. Un proiect al UFR de Litere al Universității Paris 12, Val-de-Marne, de exemplu (conferință în 2004 și ediție în 2006), intitulat *Modernitatea, mod de angajare* [399]*și* organizat de profesorul Francis Claudon, a încercat să unească eforturile criticilor literari din diferite țări europene: în afară de francezi, autorii sunt din Estonia, Italia, Polonia, Ungaria, Austria, Bulgaria și Germania. Numele scriitorilor din aceste țări, chiar și atunci când sunt menționate și comentate, au doar o importanță mai mică într-o balanță care în mod tradițional înclină în favoarea Occidentului. De fapt, când speram să-i fac recognoscibili pe scriitori bulgari precum Svetoslav Minkov, Konstantin Konstantinov, Athanase Daltchev, Tchavdar Mutafov sau pe români precum Liviu Rebreanu, Hortensia Papadat-Bengescu și Camil Petrescu, am avut un succes mai mare decât colegii maghiari, de exemplu, care vorbeau despre Jànos Arany, Imre Madas, Sandor Marai?

Rareori menționați și publicați în traducere, scriitorii din zone considerate periferice rămân adesea în umbră. Numele consacrate (cel mai adesea scriitori occidentali) sunt cunoscute aproape uniform în Europa. Să încercăm apoi să dăm o caracteristică scriitorilor occidentali, celor care dețin succesul. Modelul literar occidental este un conglomerat de fenomene pe care vom încerca să le prezentăm printr-o imagine. Este imaginea unui jongler care aruncă genuri în aer; în cealaltă mână învârte tendințe literare; pe frunte echilibrează scriitori exemplari, în timp ce pe unul dintre picioare aruncă în aer, pe rând, texte antologice. *În acest model de literatură occidentală, genurile, tendințele literare, autorii exemplari, textele antologice și tot ce ține de asta...*

Întregul lucru își schimbă prioritățile pe măsură ce trece prin diferite epoci, dar păstrează amestecul particular.

De asemenea, trebuie subliniat faptul că noțiunea de *model literar occidental* nu coincide cu literaturile Europei Occidentale. Ce literaturi occidentale, de exemplu, sunt incluse? Este dificil de specificat, deoarece totul depinde de cazuri concrete. Pe de altă parte, mai ales după Primul Război Mondial și odată cu răspândirea unor nume precum cel al lui William Faulkner, literatura Statelor Unite, gândită, încă în secolul al XIX-lea , ca fiind o parte sau o ramură a tendințelor vest-europene (Edgar Allan Poe), intră foarte natural în această reprezentare. O confirmare a acestei idei este vizibilă în opinia lui J.-F. Cahen care subliniază: „în Franța, unde din jurul anului 1930, romancierii au urmat școala lui Dos Passos, Steinbeck, Faulkner, influența nord-americană a fost deosebit de importantă”.[400]

Acest pasaj prezintă fără echivoc romanul nord-american ca fiind unul dintre exemplele remarcabile. Și aceasta nu este o descoperire, ci o confirmare explicită a acestei stări de fapt. La același autor găsim mențiuni și despre alte cazuri promovate la rangul de exemple: „romanul englez, francez și rus”. Iată criteriul geografic care se dovedește a fi complet lipsit de sens.

În acest caz, putem accepta că *Modelul Occidental* înseamnă o cantitate de autori și texte

[398]*Literatura comparata.* Editat de Didier Souiller și Wladimir Troubetzkoy. PUF, Paris, 1997. 2006.

[400]Citat în Jean Raymond, *Contribuția romanului nord-american,* în *Literatură comparată, op. cit.,* p. 441-142.

exemplare, mişcări literare şi reguli de gen. Că este vorba, în special, de o acceptare foarte largă şi de un consens critic internaţional asupra paradigmelor şi construcţiilor paradigmatice. Că nu este vorba despre Europa Occidentală, şi nici mai larg despre Occident, că este timpul să înţelegem aşa-numitul *Model Occidental,* dincolo de note retorice, ca o construcţie imaginară a succesului literar. Şi chiar dacă imaginar, să nu uităm că triumfurile literare sunt susţinute de venituri materiale substanţiale care pot fi evaluate. Că acestea sunt valori literare care au dobândit sau au potenţialul de a dobândi o rezonanţă de receptare destul de puternică. Marile centre culturale, cel mai adesea capitalele marilor ţări ale Occidentului, sunt cele care asigură material difuzarea acestor succese. Pe de altă parte, complexele tradiţionale ale criticii literare din Sud-Est nu îşi găsesc rezolvarea, iar mai multe literaturi care utilizează toată experienţa, terminologia, reprezentările evoluţiei şi paradigmele Occidentului şi le asumă în cerinţele lor actuale, nu se regăsesc suficient percepute nici în Centru, nici în Periferii.

Am putea atunci să exercităm o influenţă asupra proceselor de recepţie şi la ce scară vor fi acestea guvernabile? O întrebare retorică la care un posibil răspuns ar fi globalizarea şi interesul crescut pentru lumea colorată pe care o cunoaştem astăzi. O nouă situaţie vizibilă, de exemplu, este cea a schimbului din ce în ce mai intens dintre literaturile din sud-estul Europei. O situaţie
ceea ce ar pune sub semnul întrebării într-o zi însăşi existenţa modelului literar occidental. Dar încă nu...

4. Literatura balcanică conform canonului occidental şi invers

Acestea sunt literaturi europene atât din punctul de vedere al terminologiei literare, cât şi al problemelor sociale ale epocii moderne. Ele fac parte din termenii şi cerinţele mişcărilor literare europene formate istoric, precum şi din motivaţiile lor sociale şi/sau filosofice.

Acest fapt nu garantează gloria acestor literaturi în Occident. Să luăm ca exemplu lucrarea lui Harold Bloom , [401]*Canonul occidental* , care subliniază virtuţile sistemului educaţional - agentul instaurării modelului *occidental.* Chiar dacă acordă prioritate canonului anglo-american, cartea lui Bloom caută o deschidere în afara modelului occidental construit. Această deschidere este reprezentată de un tabel care ar putea fi citit ca un proiect deschis. Lista pe care o conţine şi poziţia exprimată de autor arată că canonul nu este imuabil. Este interesant de menţionat scriitorii balcanici incluşi în el: este vorba doar de trei figuri din aşa-numita, la acea vreme, literatură sârbo-croată: Ivo Andrić, Vasko Popa şi Danilo Kiš. Alţii legaţi de regiune sunt grecii Konstantinos Kavafis, Giorgos Seferis, Nikos Kazandzakis, Yanis Ritzos, Odiseas Elitis, Angelos Sikelianos.

Cărţile noastre de literatură comparată şi manualele de literatură reflectă opiniile noastre atât asupra literaturii noastre, cât şi asupra altora. În Bulgaria, avem nevoie, mai ales după ce am trăit o lungă şi distorsionată perioadă comunistă în ceea ce priveşte reprezentările sinelui şi ale lumii în interferenţa lor, să subliniem caracterul a ceea ce ne leagă de Europa, pornind de la modernism şi Modelul Occidental considerat în întregul său. Pentru că ne considerăm parte

[401]Harold Bloom, *Canonul occidental: Cărţile şi şcoala veacurilor.* New York, Harcourt Brace, 1994.

integrantă a Modelului Occidental, lucru pe care manualele literare nu îl reprezintă într-un mod consecvent. În primul rând, ar fi vorba de prezentarea legăturilor care unesc scriitorii noștri cu scriitorii emblematici ai modernității și modernismului, precum Baudelaire, Balzac, Proust, Faulkner etc. Când naturalismul, de exemplu, exista nu doar în Franța, ci și în Bulgaria, Grecia, România, Ungaria, Estonia etc., avem toate motivele să reprezentăm acest fenomen în unitatea, diversitatea și dimensiunea sa geografică și istorică. Același lucru este valabil și pentru suprarealism, romanul psihologic etc.

5. Modernismele balcanice și imaginea pozitivă a Occidentului

În primul rând, nu trebuie să uităm eforturile de modernizare ale societăților sud-est europene încă de la intrarea lor efectivă în epoca modernă, prin formarea statelor lor moderne în secolul al XIX-lea. Acest decalaj față de Occident este unul dintre motivele pentru care unele segmente ale acestor societăți s-au dezvoltat în ritmul Europei Occidentale, iar altele au păstrat elemente tradiționale pentru o lungă perioadă de timp. Această situație a dus la un nivel ridicat de tensiune între tradițional și modern. Adepții modernității literare au apărut din această perioadă. Ulterior, perioada interbelică a legat, într-un mod destul de categoric, ideologiile moderne de modernismul literar.

În 1926, în Bulgaria s-a format un grup de tineri scriitori, ai căror membri erau cu toții dornici să contribuie la modernizarea literaturii. Profesorul universitar Konstantin Galabov era persoana cu mare autoritate printre ceilalți scriitori, formând grupul „Streletz” (Săgetătorul). În special, C. Galabov și adepții săi au depus un efort intelectual care avea să permită literaturii bulgare să-și afirme „fizionomia”, marcând în același timp legăturile sale cu literatura occidentală. [402]Întrucât Occidentul era considerat mai avansat în toate domeniile, scriitorii din cercul literar: Konstantin Galabov, Ceavdar Mutavov, Ivan Hadgichristov, Ivan Mirțchev, T. Milev, Afanasi Iliev, Dimitar Panteleev, Afanasi Dalcev, G. Karaivanov, Svetoslav Minkov, Pancho Mihailov, Asseni Zlatarov, K. Krastev, Fanny Popova-Moutafova, Vera Boyadjieva consideră că au atins modernitatea datorită deschiderii către Occident. Opera mai multor scriitori, parte a grupului „Streletz”, demonstrează o modernitate surprinzătoare. Prozatorul bulgar Svetoslav Minkov [403], de exemplu, este remarcabil pentru proza sa care exprimă, prin umor, amenințările la adresa lumii contemporane; poetul Afanasy Dalchev [404]exprimă aspecte filosofice prin viziunile sale originale asupra unui mediu material, înghețat. Ambii, în această perioadă, au produs texte care se numără printre cele mai mari realizări ale modernismului în

[402]V.: *JJumepamypeu Kp-bz „Cmpejieq”,* OpearoBop, CbCTaBHTejiCTBO H npnjio»<eHne Casa Badines, BenuKO TbpHOBO, Mifl. CJIOBO, 1995, 263 p.

[403]Svetoslav Minkov are mai multe ediții ale operei sale în limba franceză: Sv. Minkov, *Asfalt și alte povești complet ciudate,* tradus din bulgară de M. Dzivgov, Maraboutul uriaș (Belgia), 1968; Sv. Minkov și Konstantin Konstantinov, *Inima din cutia de carton. Un roman grotesc în șapte aventuri incredibile,* tradus din bulgară de Kr. Kavaldjiev și Éric Naulleau cu colaborarea Veronikăi Nentcheva, Spiritul peninsulelor, Paris, 1993; Sv. Minkov și Konstantin Konstantinov, *Inima din cutia de carton. Un roman grotesc în șapte aventuri incredibile,* tradus din bulgară de Kr. Kavaldjiev și Éric Naulleau, Spiritul peninsulelor, 1998.

[404]Atanasie Daltchev. *Poezii.* Prefață de Nikolai Dontchev. Traducere din bulgară de Violeta Lonova. Paris, Seghers, 1967.

literatura bulgară.

Criticul literar român Eugen Lovinescu se remarcă prin fondarea, în 1919, a revistei și cenaclului literar „Sburătorul”, la care au participat scriitori talentați (deși unii s-au retras ulterior).
precum Ion Barbu, Camil Petrescu, Camil Baltazar, Vladimir Streinu, Ilarie Voronca, Tudor Vianu, Hortensia Papadat-Bengescu, Anton Holban etc. Lovinescu își afirmă totuși opiniile literare mai ales prin publicarea unei lucrări ample, în 6 volume, o *Istorie a Literaturii Române Contemporane.* [405]În aceste texte, Lovinescu folosește termenii „sincronism” și „imitație”, folosindu-i întotdeauna într-un sens pozitiv. Mai mulți scriitori români vor fi susținuți și se vor afirma grație scrierilor lui Lovinescu: Liviu Rebreanu [406]s-a impus publicului prin viziunea sa veridică asupra vieții țărănești (în romanul său *Ion),* Hortensia Papadat-Bengescu [407]face efortul, sugerat de critic, și schimbă stilul, pentru a afirma obiectivismul (în tetralogia sa, inclusiv romanul *Concertul lui Bach).*

Concluzii

Cadrul extrem de flexibil al modelului permite includerea unor literaturi adesea uitate, studiate mai mult de literatura generală decât de literatura comparată. În timp ce gândește la canon la scară occidentală, un critic literar din sud-estul Europei poate căuta să includă texte care nu sunt încă bine stabilite ca semnificative. Modelul oferă o astfel de posibilitate. Un model nu este o formă fixă, rigidă; el funcționează, se diversifică și se dezvoltă. În cadrul conturului jonglerului cu caracteristicile sale în mișcare, putem gândi și regândi Modelul Occidental prin introducerea de texte din diferite literaturi, astfel încât acest *Model Occidental* să poată echilibra romanul istoric și romantic al bulgarului Ivan Vasov, romanul realist și naturalist al românului Liviu Rebreanu, romanul psihologic și vitalist al grecului Nikos Kazandzakis, romanul modernist al sârbului Milos Crnjanski, precum și romanele scriitorului din Republica Macedonia Mile Nedelkovski, ale bulgarului Georgi Gospodinov sau ale albanezului Besnik Mustafaj pentru tendințele foarte recente, postmoderniste, precum și alți autori consacrați. Scena este întotdeauna aceeași - o scenă animată după modelul occidental.

[405] Eugen Lovinescu, *Istoria literaturii romane contemporane.* Vol. 1-6. Ed. Ancora, S. Benvenisti &Co., 1926-1929.

[406]Traduceri în franceză: Liviu Rebreanu, *Ciuleandra. Dansul iubirii și al morții.* Trans. B. Madelaine et Marina Bousquet, Paris, Ed. Baudiniere, 1929; Idem, *La Forêt des pendus,* Roman, Traduction B. Madelaine et Léon Thévenin, Préface d'André Bellessort, Paris, Perrin, 1932; Idem, *Ion, Românul,* Romanul, Traducere de Pierre Mesnard, Paris, Plon, 1945; Idem, *L'Insurection,* Trad. Alain Guillermou, Introducerea lui Mario Roques, Paris, Club bibliophile de France, 1960, 2 vol.; Idem, *Bestia sălbatică,* Roman, Trad. Jean-Louis Courriol, Saint-Imier (Elveția), Franța : Canevas ed., 1995; Idem, *doi deodată,* Trans. Jean-Louis Courriol, Montricher, Paris, les Ed. Alb-negru, 1995.

[407]Hortensia Papadat-Bengescu, *Le Concert de Bach,* roman, trad. Florica Ciodaru-Corriol, Nîmes, Éd. J. Chambon, Trei ediții în limba franceză: 1989, 1990, 1997.

PAVLOWITCH-II: O FAMILIE DE FUNCȚIONARI PUBLICI SÂRBII ȘI IUGOSLAVII

STEVAN K. PAVLOWITCH
(Southampton)

Cronica unei familii care a furnizat trei generații de înalți funcționari, din ajunul independenței sârbe până la căderea Regatului Iugoslaviei, oferă o secțiune transversală interesantă, în multe privințe caracteristică, prin istoria Serbiei moderne și a „primei” Iugoslavii. Acești Pavlovici (HaanoauhH, *Pavloviich* în transliterarea fonetică franceză tradițională, apoi *Pavlowitch; Pavlovic* în transliterarea latină sârbo-croată modernă) descind dintr-un strămoș venit din sanjacul din Novi Pazar pentru a căuta refugiu în Serbia autonomă, al cărui fiu (Stevan Pavlovic sau SP I, decedat în 1845) a devenit burghez în comerț și al cărui nepot (Kosta Pavlovic sau KPI, 1842-1904) a devenit prefect. Fiul lui KP I (Stevan Pavlovic sau SP II, 1878-1970) și nepotul său (Kosta Pavlovic sau KP II, 1905-1988) au servit ca diplomați în slujba Serbiei și apoi a Iugoslaviei. Acesta din urmă a plecat în exil în 1941 împreună cu regele Petru al II-lea și guvernul regal. A ales să rămână în exil după ce Partidul Comunist a preluat puterea. Primul, devenind burghez prin comerț, cel de-al doilea a continuat procesul de alianță dintre eșaloanele superioare ale administrației publice și elita comercială și financiară. Funcționari loiali, aceștia nu au participat direct la viața politică, dar au suferit totuși consecințele (favorizarea Partidului Radical, autoritarismul suspect al regelui Alexandru, controlul statului de către Partidul Comunist), care le-au pus capăt carierelor la vârstele de 54, 50 și, respectiv, 40 de ani.

Primii Pavlovici

Tradiția familială, întărită de cercetările lui Stevan K. Pavlovic - SP II, spune că acești *Pavlovici* descind dintr-un anume Ciro (prescurtare de la Cirilo) din Sjenica, lângă Novi Pazar, ai cărui fii au căutat refugiu în Serbia rebelă în 1817, în urma unei crime legate de o femeie. Fiul unui lord musulman vecin, îndrăgostit de sora lor, ar fi venit cu oamenii săi pentru a o răpi pe tânără. A urmat o încăierare în timpul căreia fiul lordului a fost ucis, după care fiii și fiica lui Ciro au fost forțați să fugă. Al doilea fiu, Pavle, cunoscut sub numele de Cirovic, s-a stabilit în Serbia ca negustor, frații și sora sa nelăsând nicio urmă.

Pavle Cirovic a avut un fiu, Stevan, pe nume Pavlovic (SP I), care s-a stabilit la Kragujevac, al doilea oraș al principatului autonom al Serbiei și reședința preferată a prințului său, Milos Obrenovic. Milos se simțea mai bine acolo decât la Belgrad, deoarece era departe de vizir, reprezentând suzeranul și puterea militară a sultanului, departe de consulii străini și departe de soția sa, prințesa Ljubica. El a întreținut la Kragujevac

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, pp. 285-304, București, 2008

echivalentul unui harem. SP I a lucrat mai întâi pentru alți negustori din oraș înainte de a se căsători cu fiica unuia dintre ei și de a se înființa pe cont propriu. Istoria familiei spune, de asemenea, că Milos, trecând într-o zi pe stradă cu viitorul socru al lui SP I, un negustor pe nume Djordjevic, a observat-o pe tânăra și frumoasa sa fiică, Savka, și a întrebat-o cine este. Djordjevic i-a spus că este fiica lui și, pentru a scurta pofta princiară, s-a grăbit să adauge că tocmai o logodise. Prințul putând descoperi rapid minciuna, Djordjevic a anticipat dorința pe care o simțise la SP I și s-a grăbit să o logodească și apoi să o căsătorească pe Savka cu tânărul Pavlovic. Au avut trei fii și o fiică, au locuit în Kragujevac și au murit acolo, Stevan în 1845, Savka în 1860. SP I apare pe lista notabililor supuși impozitării în 1841.

Dintre cei patru copii ai lor, familia l-a păstrat doar pe Kosta St. Pavlovic (KP I), ceilalți murind în copilărie. Născut și educat în Kragujevac, absolvind „Liceul" orașului în 1863, chiar înainte ca această instituție să fie transferată la Belgrad pentru a deveni „Grande Ecole", KP I a intrat în serviciul administrativ și de poliție ca stagiar *(praktikant)*. Era secretar subprefectural în Loznica când, în 1867, s-a căsătorit cu Anka, fiica prefectului comitatului Sabac, Mica Acimovic. Acimovic descendea prin mamă din voievodul Ostoja Spuz, un tovarăș al lui Karageorges, ceea ce, în Serbia vremii, era o descendență ilustră. Organizase și condusese fabrica de stat de pulbere și muniție din Struganik. De asemenea, fusese aghiotant al prințului Alexandru Karadjordjevic, care îi apreciase serviciile. Într-atât încât, cu ocazia nașterii primului său fiu, viitorul rege Petru I al Serbiei, în 1844, prințul îi dăruise lui Acimovic, care tocmai anunțase fericita veste, propria sa verighetă. Acimovic i-a dat apoi această verighetă ginerelui său. Deși apropiat de Alexandru Karadjordjevic, el era stimat și de prințul Mihail Obrenovic, care, la revenirea sa pe tron în 1860, l-a numit prefect de Sabac cu rang de „cavaler-colonel" (conform tabelului oficial al vremii). Acimovic a fost pensionat după asasinarea prințului Mihail în 1868; a murit la Sabac în 1870, la vârsta de 52 de ani.

Anka, fiica sa, născută la Struganik în 1847, pe vremea când tatăl ei conducea acolo „Revista Pulbere", nu avea încă douăzeci de ani când tatăl ei a anunțat că tocmai o „dăduse" la KP I. De la fereastră, ea îl putea vedea - din spate - pe logodnicul ei ieșind din casă. Timp de aproximativ zece ani, KP I a venit și a plecat după cum îi dicta cariera - funcționar public la administrația centrală din Belgrad, subprefect la Sabac, Negotin, Knjazevac și Kragujevac. Pentru scurt timp, în ajunul războiului cu Imperiul Otoman din 1876, a fost administrator al Palatului Prințului Milan Obrenovic. În timpul războiului, a fost promovat prefect de Knjazevac. După achizițiile teritoriale ale Tratatului de la Berlin, a fost numit prefect al noului departament Niș, unde portretul său se află și astăzi în vechea prefectură. La Niș, a dus o politică de salubritate, igienă, ordine publică și curățenie radicală. Decretele sale din februarie 1878 au introdus iluminatul stradal pe timp de noapte, au închis cafenelele și hanurile la ora 21:00 și au interzis tulburările de liniște nocturnă și cerșetoria.
Administrația sârbă considera că are o misiune civilizatoare, aceea de a introduce o ordine europeană, de a stabili o cultură civică și de a moderniza. A lărgit străzile și a aliniat clădirile, ceea ce a necesitat demolarea caselor și moscheilor vechi, deși un decret prefectural din 21 februarie 1878 interzicea ocuparea sau deteriorarea proprietăților abandonate de musulmanii care părăsiseră orașul.

Rapoartele viceconsulului britanic pentru 1879 oferă o interpretare diferită, dar nu neapărat contradictorie, a acestor măsuri. Viceconsulul Augustus Baker deplânge administrația

otomană. Multe dintre casele musulmanilor care părăsiseră orașul au fost în cele din urmă vândute la prețuri mici și demolate. Baker înțelege că dorința de a-i răsplăti pe turci pentru distrugerile comise de trupele otomane în Serbia în 1876 trebuie lăsată liberă pentru o vreme, mai ales că bandele de jefuitori albanezi continuau să treacă granița. El relatează că guvernul de la Belgrad l-a înlocuit pe primul administrator provizoriu, considerat prea arbitrar, cu KPI, pe care îl consideră *„mai benign”*. La sfârșitul anului 1879, a avut totuși plăcerea să anunțe ministrului-rezident britanic la Belgrad *„demiterea prefectului, Kosta S. Pavlovitch [...] Deși nu s-a făcut vinovat de arestări arbitrare și pedepse corporale ilegale* /ca predecesorul său/, *a recurs la măsuri arbitrare și ilegale pentru a se îmbogăți pe cheltuiala locuitorilor turci”*.

Numit în prefectura comitatului Valjevo, KP I a rămas acolo până în 1887, când radicalii aflați la putere l-au pensionat. Radicalii doreau ca toți funcționarii publici superiori să aibă diplome universitare, ceea ce era și o modalitate de a scăpa de acei veterani care erau devotați liberalilor. Liberalii, la rândul lor, doreau să-i păstreze pe acei funcționari publici superiori care dobândiseră o experiență solidă și le erau apropiați. Astfel, KP I a fost reactivat și pensionat de mai multe ori pe măsură ce guvernul se schimba. A ocupat chiar și de două ori funcția de prefect al orașului Sabac, de unde a fost în cele din urmă pensionat de radicali în 1896, la vârsta de 54 de ani.

În Niș, Părintele Victor I se împrietenise cu Episcopul Victor (Colakovic). Născut în Rumelia, călugăr la Hilandar, pe Muntele Athos, Părintele Victor fusese trimis de mănăstirea sa să administreze *metohi-ul* din Niș, înainte de a fi numit Mitropolit al Diecezei de Niș de către Exarhatul Bulgar. Guvernul sârb, după ce a obținut recunoașterea autocefaliei Bisericii Serbiei de la Patriarhia Ecumenică, Victor, de la un episcop bulgar schismatic, a trecut la Biserica recunoscută a Serbiei și și-a păstrat funcția. În 1881, când regele Milan și guvernul său l-au demis pe Mitropolitul Mihail, Arhiepiscop de Belgrad și Primat al Serbiei, trei episcopi, inclusiv Victor de Niș, au refuzat să participe la noul consiliu format cu ajutorul Mitropolitului de Sremski Karlovci din Ungaria pentru a alege un nou primat. În cele din urmă, aceștia au fost demiși la rândul lor, cu ordin să se retragă în mănăstiri. Părintele Victor I, care dezaproba procesul folosit de regele Milan, a obținut permisiunea ca fostul Episcop de Niș să se retragă în casa pe care tocmai o construise la Belgrad. Episcopul Victor a locuit acolo într-o cameră până la moartea sa.

în 1888. Viceconsulul Baker a scris din Niș la sfârșitul anului 1879: „ *El* [KP I] *a sosit sărac și a plecat bogat”*. Nu am găsit nicio urmă a tranzacțiilor imobiliare efectuate în Niș de către KP I. Averea sa în 1882, când și-a construit casa pe strada Gospodar-Jevrem, era doar relativă. Terenul fusese achiziționat de la prefectura orașului Belgrad în decembrie 1881, la licitație, de către soția sa Anka, din zestrea acesteia, pentru 4.835 de dinari, jumătate numerar și jumătate ipotecă. Casa - cu o fațadă la stradă de 19,7 m și o grădină de 20 x 30 m - cuprindea cinci camere cu o cameră de antreu, bucătărie, spații anexe și subsol.

Kosta și Anka s-au mutat în casa lor în 1882. Dintre cei șapte copii ai lor, Stevan (SP II), al cincilea, a fost singurul care a supraviețuit. Născut în Kragujevac în decembrie 1877/ianuarie 1878, își amintea de o copilărie tristă și austeră, presărată cu pierderi. La masă, nimeni nu vorbea decât dacă i se adresa KP I. Sever în familia sa, părintele Kosta era sociabil în compania prietenilor și a oaspeților; severitatea sa se înmuia odată cu vârsta. Retras din viața activă, a ocupat funcția de președinte al comitetului de la Belgrad al Partidului Liberal.

Pensionarea sa de la Belgrad avea să fie întreruptă de cei patru ani pe care i-a petrecut la Paris, din 1897 până în 1901, când el și soția sa l-au însoțit pe Stevan, acum singurul lor copil de la moartea fiicei lor de 12 ani, Leposava, în 1893.

Stevan Parisianul

După ce și-a obținut bacalaureatul la Belgrad, SP II a plecat în Franța cu părinții săi în septembrie 1897 pentru a se înscrie la Facultatea de Drept din Paris. După ce au închiriat casa din Belgrad de la ministrul rus, au luat un apartament la Paris, în arondismentul 5 , într-o clădire de pe strada Claude-Bernard. Anka Pavlovic a abandonat costumul feminin de oraș numit „costum sârbesc" *(srpska nosnja),* cu boleroul cu mâneci largi și eșarfa albă de mătase încrucișată peste piept, pentru a se îmbrăca „în stil european": a încercat și ea să se adapteze la franceză. Veniseră la Paris cu câțiva servitori care trebuiau repatriați rapid pentru că nu se puteau adapta. Liftul în special - camera care urca și cobora misterios pe scară - era înfricoșătoare pentru ei. Când Stevan și-a obținut diploma de drept, părinții săi s-au întors la Belgrad în august 1901. SP II a rămas la Paris pentru a-și continua studiile de drept în vederea obținerii unui doctorat.

Din 1897 până în 1901, apartamentul lui Pavlovic a fost singura locuință sârbească din Paris. Acolo au fost primiți compatrioți, în special camarazii lui Stevan. Printre aceștia din urmă s-au numărat viitori parlamentari, lideri de partid și miniștri - Kosta Kumanudi, Vojislav Marinkovic, Momcilo Nincic - și viitori diplomați precum poetul Milan Rakic și Jovan Markovic. De asemenea, a stat acolo istoricul Grgur Jaksic (Grégoire Yakchitch), care sosise la Paris în 1898, la vârsta de 27 de ani, trimis pe cheltuiala statului să studieze arhivele diplomatice ale Quai d'Orsay. A obținut un doctorat în istorie la Paris, iar tezele sale au fost publicate acolo în franceză în 1907. Cu burse pentru a continua să lucreze în arhive,

concediu medical, subvenții pentru publicarea articolelor despre Serbia în presa franceză, sprijinul diplomatului rus „secret" Georges de Wesselitzky-Bojidarovitch și cu ceea ce câștiga din pariurile pe curse, Jaksic a reușit să petreacă 23 de ani la Paris. S-a întors la Belgrad abia în 1921, pentru a ocupa catedra de istorie diplomatică la Facultatea de Drept.

Un alt „parizian" a fost sculptorul Djoka Jovanovic, care din 1887 își împărțea timpul între München (unde avea o familie) și Paris (unde își avea studioul și o altă aventură). Deși cu șaisprezece ani mai mare decât el, Jovanovic (născut în 1861) a devenit unul dintre cei mai buni prieteni ai lui SP II. Împărtășeau o pasiune pentru ciclism și velociped; făceau împreună drumeții lungi, care păreau desprinse direct din filmul lui Truffaut, *Jules et Jim.* Sportiv pasionat, Jovanovic și-a condus tânărul prieten într-o plimbare cu bicicleta de la Paris la Belgrad, dar Stevan a trebuit să renunțe după două zile și să se întoarcă la Paris cu trenul. A călătorit, a făcut fotografii, a cântat la vioară, a tradus opere literare franceze în sârbă și a scris poezii pe care le-a publicat în ziare și reviste din Belgrad și Dubrovnik.

Gusturile sale literare l-au determinat, de asemenea, să se lege de poetul (și viitorul ambasador) Jovan Ducic, care l-a încurajat să scrie. Originar din Herțegovina, Ducic trebuie să se fi născut în jurul anului 1869; și-a ascuns vârsta, deoarece era mai în vârstă decât voia să pară. Profesor sub administrația austro-ungară, a primit o bursă din partea guvernului sârb în

1896 pentru studii universitare la Geneva. Venind la Paris din Geneva în decembrie 1899, s-a împrietenit cu Stevan Pavlovic, Jaksic și Vjekoslav Jelavic, un croat bosniac care studia dreptul și Școala Liberă de Științe Politice. Acesta din urmă avea să devină secretar al Camerei de Comerț din Sarajevo și consul onorific al Belgiei după război. Studenții se întâlneau în anumite cafenele din Cartierul Latin. Când aveau mijloacele, adică după ce își primiseră bursa sau alocația parentală, se aventurau pe terasa restaurantului Balzar, a cărui braserie era frecventată de profesorii lor. Însă SP II l-a întâlnit pe Ducic într-un mic restaurant de pe Boulevard Saint-Michel, unde se întâlnea adesea cu Jaksic și Jelavic. Ne-a lăsat o fotografie cu Ducic, făcută în Grădinile Luxemburgului, în fața statuii lui Delacroix, la începutul anului 1902.

Pavlovic, Jaksic și Jelavic sunt martori la aventurile (și nefericirile) romantice ale lui Ducic, jucându-i feste școlare. După o glumă deosebit de umilitoare, Ducic s-a întors la Geneva pentru a-și obține în sfârșit diploma în științe politice în 1906. Cât despre Stevan, acesta nu și-a finalizat doctoratul și s-a întors în liniște la Belgrad, via Elveția și Italia, în august 1903, după șase ani petrecuți la Paris. Tatăl său, care era bolnav, a murit în aprilie 1904, la vârsta de 63 de ani. Anka, mama sa, nu a murit decât în ajunul celui de-al Doilea Război Mondial, în martie 1939, la vârsta de 92 de ani.

Înapoi la Belgrad, SP II a dorit să se alăture Ministerului Afacerilor Externe, dar, întrucât posturile prevăzute în buget erau toate ocupate, a trebuit să se adreseze Ministerului Finanțelor, unde a fost numit în august vameș de clasa a cincea în cadrul administrației fiscale. Acolo l-a întâlnit pe comerciantul Veljko Nikolic, care venise să solicite rambursarea impozitelor plătite (în mod neregulat, conform spuselor lui).
(pe el) asupra capitalului plasat în Caisse des Dépôts pentru cele trei nepoate minore și fără tată ale sale (Dobroslav Tesic, decedat în 1889) pentru care era tutorele. Stevan l-a sfătuit, iar Nikolic a reușit să fie rambursat. Această întâlnire a dus la căsătoria lui SP II cu a doua dintre nepoatele lui Nikolic, Ljubica (1885-1979), în mai 1904, la Belgrad. După mai puțin de un an petrecut la Finanțe, s-a mutat la Afaceri Externe - al cărui ministru era pe atunci Nikola Pasic. Pe 29 iunie, vs., a fost numit atașat al clasei DF, în cadrul Departamentului Politic, care la acea vreme era compus doar din trei funcționari publici - un șef, un atașat și un „diumist", literalmente angajați cu ziua. A petrecut trei ani acolo, promovat atașat al clasei IF, apoi în clasa F, înainte de a fi trimis ca viceconsul la consulatul general din Salonic. A construit o casă cu două etaje în Belgrad, pe strada Gospodar-Jovan, cu zestrea soției sale și un împrumut de la Caisse des Dépôts. Mama sa ocupa parterul casei lor de pe strada Gospodar-Jevrem, o parte din care a fost apoi închiriată.

Stevan a petrecut 18 luni la Salonic, din iunie 1906 până în decembrie 1908. Consulatul General al Sârbilor era un post important acolo, într-un oraș mare și sensibil, metropola Macedoniei otomane, unde se intersectau influențele și acțiunile rivale ale naționalismelor balcanice. Personalul, sub conducerea Consulului General, includea doi viceconsuli și un „diumist". SP II l-a găsit ca și coleg pe vechiul său camarad de la Paris, poetul Milan Rakic. Acesta se afla la Salonic în momentul „revoluției" Tinerilor Turci de la Constantinopol din 1908 și al restaurării constituției otomane din 1876. Noul regim a fost inițial bine primit de populația provinciilor europene. Mulți „voievozi" și „căpitani" de comitadji și cetnici au venit în capitalele administrative pentru a preda solemn armele, pentru a-și oficializa renunțarea la acțiunea directă și violentă. Acesta este cel mai adesea un act simbolic, dar totuși ajută la

reducerea tensiunii. Mulți dintre acești gherileri vin să pozeze, înarmați până în dinți, la casele fotografilor, pentru a li se face portrete marțiale înainte de a depune armele. Fotograful amator SP II este trimis la Usküb (Skopje), unde mulți voievozi sârbi vin să le predea o parte din arsenalul lor. El aduce înapoi un portofoliu de fotografii. În acest an 1908, este trimis și la Muntele Athos într-o vizită de inspecție la mănăstirea sârbă Hilandar. Este apoi rechemat la Belgrad și promovat secretar de clasa a V-a pentru a fi numit la legația din Paris. În așteptarea plecării în Franța, este angajat de Mareșalul Palatului, care îl trimite la Sankt Petersburg pentru a purta însemnele Marelui Cordon al Vulturului Alb cu care regele Petru l-a decorat pe împăratul Nicolae al II-lea, care se întoarce cu Ordinul rusesc Sfânta Ana de clasa a IV-a .

În decembrie 1908, Stevan s-a întors la Paris după o absență de cinci ani. Nu mai era student, poet, atlet și muzician, ci un diplomat de treizeci de ani cu o soție tânără și doi copii mici (Kosta, născut în 1905 - KP II - și Leposava, cunoscută sub numele de Bella, născută în 1906). Din 1904, ministrul sârb la Paris (acreditat și la Bruxelles) fusese Milenko Vesnic, care fusese jurnalist, profesor de drept, membru al parlamentului și ministru radical. Fusese chiar închis pentru insultarea regelui Milan. La Paris, a întâlnit și s-a căsătorit cu o americancă bogată, a cărei fiică dintr-o căsătorie anterioară a adoptat-o.

(Mai târziu, ea avea să se căsătorească cu bancherul român Aristide Blank.) Această căsătorie i-a permis lui Veșnic să primească oaspeți la Paris în calitate de ambasador. Avea să rămână acolo timp de 17 ani, cu două pauze de câteva luni fiecare, când s-a întors la Belgrad pentru a deveni ministru de externe și chiar președinte al Consiliului de Miniștri în 1920. Legația sârbă, de pe strada Léonce-Reynaud din arondismentul 16 , includea, pe lângă ministrul Veșnic și secretarul Pavlovic, un atașat și cancelaria „ diurnatul ”.

La Paris locuiesc Karadjordjevicii, care se mândresc cu faptul că sunt ramura cea mare - prințesa Sarka și fiul ei Aleksa (Alexis; celălalt fiu al său, Bozidar, artistul Bojidar Karageorgévitch a murit chiar înainte de sosirea familiei Pavlovici la Paris). Sarka este văduva lui Djordje Karadjordjevic, fiul fiului cel mare al lui Karageorges (Aleksa, care a murit în Basarabia în 1830). Este, de asemenea, fiica lui Misa Anastasijevic, un important om de afaceri, armator dunărean, exportator concesionar de sare munteană, bancher, milionar balcanic, care a locuit la București și pe pământurile sale muntene din 1863 până la moartea sa, în 1885. Relațiile acestor Karadjordjevici cu curtea din Belgrad sunt corecte din punct de vedere formal, dar niciuna dintre părți nu se apreciază reciproc. Cu moștenirea lui Anastasijevic cheltuită în mare parte, situația financiară a prinților parizieni este precară. Veșnic, care întreține relații cordiale cu ei, a reușit să-l convingă pe regele Petru să le acorde o pensie. În casa familiei Veșnic , Sarka și fiul ei, Aleksa, îl întâlnesc pe noul secretar Pavlovic și pe soția acestuia. Se vor împrieteni cu tânărul cuplu. Pentru copiii familiei Pavlovic, Sarka apare ca o imagine desprinsă dintr-o carte veche. Îmbrăcată în negru, cu bijuterii negre, purtând o bonetă neagră care susține un voal care îi cade până la mijlocul spatelui, vârsta abia i-a temperat vioiciunea. Familia Pavlovic locuiește la un etaj al treilea, fără lift; odată ce îi vizitează, își imaginează că este purtată de vizitiu, în loc să urce scările. Familiei uimite, ea le-a spus în sârbă, râzând în hohote: „Cel care mă poartă e bun doar pentru a dresa cai și a călări bătrâna!” Și spectacolul s-a repetat - vizitiul purtând-o în brațe pe bătrână, prințesa Karadjordjevic, toată în negru, precum doamna Armfeld, toată în alb, în filmul lui Bergman, *Zâmbetele unei nopți de vară.*

Când Regele Petru a venit într-o vizită oficială la Paris în noiembrie 1911, a coborât din tren în gara Bois-de-Boulogne de pe calea ferată de centură și a intrat în capitală pe Avenue du Bois, însoțit de președintele Fallières. Šárka îi invitase pe soții Pavlović să vadă procesiunea de la ferestrele ei. Ea a mormăit: „Și să te gândești că fără acest uzurpator, mulțimea ar fi aclamată de fiul meu!” Regele Petru era zgârcit cu decorațiile. După ce acordase mari cordoane președintelui Republicii, președintelui Consiliului de Miniștri și ministrului Afacerilor Externe, a refuzat să-i acorde președintelui Consiliului Local Paris cordonul Sfântul Sava. Voia să-i acorde doar clasa a treia - așa cum se acordă primarilor celor mai mari orașe din Serbia. Veșnic s-a plâns lui Pavlović, care și-a asumat sarcina de a-l convinge pe rege. A făcut acest lucru spunându-i că Veșnic voia să-i acorde „primarului” Parisului cordonul Vulturul Alb (un ordin superior). Dar SP II constată, la fel ca suveranul, că acest lucru este exagerat și că ministrul său este pe mânecă atunci când
Este vorba de onorarea personalităților străine. „Ce sfătuiți atunci?”, întreabă regele; „Fundul Sfântului Sava este de ajuns”, iar regele semnează.

SP II a rămas însărcinat cu afaceri în timpul absențelor lui Vesnic și, în această calitate, a participat la negocierile privind împrumuturile și căile ferate. De asemenea, s-a ocupat de delimitarea frontierei sârbo-bulgare după cel de-al Doilea Război Balcanic. O altă sarcină, și mai delicată, îi fusese încredințată: organizarea tratamentului psihiatric al Prințului George, care, înainte și după ce a renunțat la funcția de moștenitor în martie 1909, a venit la Paris pentru a-și limpezi mintea și a se trata, dar unde a provocat și ocazional scandaluri. După o perioadă de tratament într-o clinică, prințul a venit la legație și, dând buzna în biroul lui Pavlovici, l-a amenințat cu un revolver înainte de a fi dezarmat. Nu i-au mai reproșat acest lucru mai târziu. SP II pare să fi reușit să câștige stima atât a regelui Petru I, a fiului său George, cât și a verișorilor lor parizieni.

Marele Război, Iugoslavia, București

În februarie 1914, promovat secretar de clasă, a fost numit șef al secției administrative a ministerului din Belgrad, dar abia în aprilie a fost promovat șef de protocol. SP II s-a întors cu fiul său Kosta, în vârstă de 14 ani, elev la Liceul Janson-de-Sailly din Paris, pentru ca băiatul să se poată integra pe parcursul anului școlar în clasa corespunzătoare de la liceul din Belgrad. Soția sa și fiica lor au rămas în Franța pentru ca Bella să-și poată continua tratamentul de vară la Berck-Plage. În ajunul Primului Război Mondial, SP II a fost responsabil de primirea la Salonic și însoțirea generalilor francezi Gérald Pau și Sir Arthur Paget, care veniseră să încerce să-l convingă pe Pasic să facă cedări teritoriale în Macedonia pentru a aduce Bulgaria de partea Antantei. În iulie, după asasinatul de la Sarajevo, a trebuit să organizeze înmormântarea ministrului rus, Nikolai Hartvig, care murise subit în timp ce era staționat la Belgrad. Pe 25 iulie, Austro-Ungaria a rupt relațiile diplomatice cu Serbia. Guvernul și corpul diplomatic sârb au părăsit capitala spre Niș. SP II și fiul său au făcut același lucru. La Niș, guvernul a primit, prin telegramă, declarația de război a Austro-Ungariei. După ce germanii au întrerupt comunicațiile dintre Paris și Calais, doamna Pavlović și fiica sa au traversat Canalul Mânecii pentru a merge la Londra. Pentru a-l găsi pe SP II, s-au alăturat misiunii medicale organizate de Lady Paget, soția ministrului britanic în Serbia, și astfel au plecat pe mare spre Salonic, de

unde au luat trenul spre Niş. După ofensiva din 1915 și invazia Serbiei de către armatele austro-ungare, germane și bulgare, guvernul și comandamentul sârb au decis în noiembrie să se retragă prin Albania pe coasta Adriaticii. SP n, în calitate de şef de protocol, a însoțit corpul diplomatic și arhivele, pe un traseu ocolit și în etape, de la Niș la Salonic, via Prizren, Debar, Ohrida și Skopje. Soția și copiii săi au putut lua ultimul tren regulat spre Salonic.

Guvernul, aflat acum în afara Serbiei și așteptând azil, s-a desprins cu ușurință de toți oficialii exilați de care nu avea nevoie imediat. După ce a livrat în siguranță diplomații și arhivele străine, Pavlovic a fost plasat în permisie, cu un salariu pe trei luni și libertatea de a locui oriunde dorea. Având o soție și doi copii de întreținut, a găsit imediat de lucru la Geniștii Regali prin intermediul ofițerului însărcinat cu organizarea forței de muncă pentru construcția de drumuri pentru armata britanică. Pavlovic a acționat ca intermediar al său pentru angajarea de muncitori calificați și maiștri dintre refugiații sârbi. În viața civilă, acest ofițer a fost inginer civil și industriaș. Întors în Anglia și la afaceri, a fost recomandat ministrului sârb la Londra. În decembrie 1915, Pavlovic a obținut permisiunea de a se îmbarca cu familia sa pe un crucișător auxiliar francez care se întorcea la Toulon după debarcarea soldaților la Salonic. S-au întors la Paris în ianuarie 1916, când guvernul sârb aflat în exil tocmai sosise în Corfu. Acolo s-au întâlnit cu cunoștințe și prieteni; li s-a dat un apartament. Încă o dată, SP II nu a pierdut timpul și s-a angajat la conducerea căii ferate Paris-Lyon-Mediterana la Gara Lyon. De acolo a coborât într-o zi din martie pentru a-l saluta pe Pasic, care venise la Paris din Corfu. Crezând că se află la legație, președintele Consiliului i-a încredințat lui SP II o misiune pentru Vesnic. Surprins să afle că nu mai fusese oficialul său de cinci luni, Pasic l-a repus imediat în funcție ca „al doilea comandant” la legația din Paris.

Din 1916 până în 1920, SP II a petrecut aproape cinci ani la Paris cu familia sa. Într-un apartament de pe Rue de l'Université, VIT, lângă Turnul Eiffel, unde, întreaga familie reunindu-se în sfârșit, s-a născut un al treilea copil în 1917, al doilea fiu, Dobroslav, cunoscut sub numele de Bojko. Noul Regat al Sârbilor, Croaților și Slovenilor, proclamat la Belgrad la 1 decembrie [1918], a fost recunoscut doar treptat - mai întâi de Norvegia la 26 ianuarie 1919, apoi de Grecia și Statele Unite în februarie, înainte ca celelalte guverne să-l urmeze. El și-a trimis delegația la Conferința de Pace care a început la Paris. În ianuarie 1919, aceasta s-a mutat la Hôtel Beau-Site, pe Rue de Presbourg, și s-a apucat de treabă. Stevan Pavlovici, numit şef de cabinet al ministrului de externe al guvernului unificat sârbo-croato-sloven — primul ministru de externe al Iugoslaviei, croatul Ante Trumbic, care a fost unul dintre plenipotențiarii la Conferință — a fost promovat la consilier de clasa a doua, apoi la consilier de clasa întâi · Încă de [la] început, delegația a fost numită demonstrativ „Delegația Regatului Sârbilor, Croaților și Croaților”, chiar dacă toate departamentele conferinței o numeau doar „Delegația Serbiei” până la sfârșitul lunii mai 1919. Abia atunci Secretariatul General a trecut în cele din urmă la „Delegația Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor”, ceea ce era necesar pentru semnarea tratatului de pace cu Germania la 28 iunie. Recunoașterea oficială a noului stat de către Regatul Unit și Franța nu a avut loc decât la 1 [și,] respectiv, 6 iunie 1919. SP II insistă de la început să răspundă la telefon - „Este șeful de cabinet al ministrului de externe al...”
„Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor.” Ministrul său, croatul Trumbic, a fost mai pragmatic și i-a spus să nu semene confuzie cu semantica.

Delegația i-a inclus pe următorii plenipotențiari: Pasic, pe atunci fost prim-ministru (Stojan Protic a prezidat primul guvern iugoslav de la Belgrad; Pasic nu va prelua frâiele guvernului decât în 1921); Trumbic; Veșnic, încă ministru *sârb* la Paris; și slovenul Ivan Zolger, profesor de drept și fost ministru fără portofoliu în ultimul guvern imperial de la Viena. Secretarii generali erau slovenul Bogumil Vosnjak și sârbul Jovan Markovic, pe care Pavlovic îi cunoscuse când erau cu toții studenți la Paris. SP II a condus secretariatul administrativ cu o echipă de tineri funcționari de la Afacerile Externe, printre care se număra Aleksandar Cincar-Markovic, viitorul ministru al Afacerilor Externe al prințului Paul și semnatar al protocolului de aderare la Pactul Tripartit la 25 martie 1941. S-a întâlnit cu vechi camarazi și prieteni din anii studenției la Paris, printre experții și consilierii tehnici ai delegației - inclusiv Vjekoslav Jelavic, de la secția economică și financiară, și istoricul Jaksic, care încă nu părăsise Parisul. SP II a fost prezent la semnarea tuturor tratatelor de pace - cel de la Versailles cu Germania, care necesita recunoașterea generală a Regatului SCS; de la Saint-Germain cu Austria pe 10 septembrie; de la Neuilly cu Bulgaria pe 27 noiembrie; de la Trianon (la Marele Trianon din Versailles) cu Ungaria pe 5 iunie 1920; de Sèvres (la Manufacture nationale) cu Turcia pe 5 august 1920. Din iulie până în noiembrie, l-a însoțit pe Trumbic în călătoriile sale la Londra, la Spa pentru conferința reparațiilor, la San Remo pentru pregătirea tratatului turc, la Rapallo pentru delimitarea granițelor dintre Regatul SCS și Italia.

În noiembrie 1920, și-a încheiat viața pariziană, pe care o începuse cu 23 de ani mai devreme. A fost numit însărcinat cu afaceri la București cu misiunea de a dobândi o nouă legație pentru noul stat iugoslav și, mai general, de a pregăti terenul pentru reînnoirea unor relații puternice între cele două state vecine „noi”, înainte de trimiterea unui nou șef de misiune permanent. A condus legația până în februarie 1921, dar a rămas consilier de legație după sosirea ministrului Bosko Colak-Antic până la începutul anului 1927. A achiziționat clădirea legației (mai târziu ambasada iugoslavă, apoi actuala ambasadă a sârbii) din Calea Dorobanților. Din octombrie 1921 până în ianuarie 1923, a petrecut o perioadă la legație cu un nou viceconsul în vârstă de 29 de ani, Ivo Andric, viitorul laureat al Premiului Nobel pentru Literatură, care își făcuse deja un nume în lumea literară. Invitată la Curte, fiica sa Leposava (născută în 1906) s-a împrietenit cu fiicele Regelui Ferdinand și ale Reginei Maria a României, Prințesa Maria (cunoscută sub numele de Mignon; viitoarea Regină a Iugoslaviei), cu șase ani mai mare decât el, dar și mai mult cu Prințesa (viitoarea Arhiducesă) Ileana, cu trei ani mai mică decât el. Leposava-Bella avea să devină pictoriță, traducătoare și academică. Între timp, la București, a urmat școala cu fratele ei mai mic, Dobroslav (care avea să devină arhitect, curator de monumente istorice și academician) la școala franceză din Piața Lahovary, a susținut bacalaureatul francez la Montpellier, a urmat cursuri susținute de istoricul Lorga și a lucrat în atelierul pictorului Steriadi.

înainte de a-și continua studiile la Belgrad, la universitate și la Școala de Arte Frumoase. În februarie 1922, SP II a fost chemat la Belgrad pentru a se ocupa de logodnă, apoi de căsătoria Regelui Alexandru cu Prințesa Maria a României, celebrată în iunie. În octombrie, a participat la ceremoniile de încoronare ale Regelui Ferdinand și ale Reginei Maria. Misiunea sa „temporară” s-a încheiat după șapte ani; în februarie 1927, Stevan Pavlovic a fost numit Consul General la Berlin. În acest moment a avut loc o mutație ciudată în transcrierea numelui său de familie în caractere latine, pentru utilizare în străinătate. Acest nume, întrucât rapoartele

consulare îl menționaseră pe KP I ca prefect, fusese transcris ca *Pavlovitch.* La sfârșitul șederii sale la București, probabil la anunțul numirii sale la Berlin, cineva și-a imaginat că vrea să-l germanizeze *pe Pavlovitch* în *Pawlowitsch* și nu a reușit. Rezultă hibridul Pavlowitch care rămâne, care chiar „se lipește", deoarece îi distinge pe acești Pavlovici de toți ceilalți care poartă același nume de familie.

De la vârful ierarhiei până la pensionarea necesară

SP II nu a avut timp să învețe germana sau să își facă cărți de vizită cu transcriere fonetică germană corectă, când, după două luni, a fost numit secretar general *(ministar-pomocnik,* ministru adjunct) al Ministerului Afacerilor Externe din Belgrad. Vojislav Marinkovic a deținut portofoliul în noul guvern al lui Velja Vukicevic, format la 17 aprilie 1927. Își dorea un colaborator de încredere și l-a apelat la prietenul său din copilărie, Pavlovic. Înapoi la Belgrad, SP II s-a ocupat de adăugarea unui etaj și a unei mansarde la casa familiei de pe strada Gospodar-Jevrem. În iulie 1927, în calitate de ambasador extraordinar, a făcut parte din reprezentanța iugoslavă la înmormântarea regelui Ferdinand al României, socrul regelui Alexandru. A participat la redactarea finală a Tratatului de prietenie și arbitraj cu Franța, pe care Marinkovic avea să-l semneze la Paris în noiembrie. A profitat de ocazie pentru a-i atrage atenția ministrului său asupra cazului prințesei Sarka Karadjordjevic, care, după ce își supraviețuise celor doi fii, trăia acum în condiții din ce în ce mai precare, deoarece regele Alexandru îi anulase pensia pe care o primea. Marinkovic a vizitat-o la Paris și a reușit să obțină reînnoirea pensiei de la rege.

În timp ce SP II pare să fi reușit să mențină stima regelui Petru, a prințului George și a parizieni Karadjordjevics, regele Alexandru, fost rege, a fost mai puțin indulgent. În 1928, postul de consul general la Trieste era vacant. Era, de fapt, o poziție pur politică, care servea și la observarea pregătirilor militare italiene la graniță. Fusese promisă lui Ivan Vukotic, consilier de legație la Budapesta și rudă a casei regale a Muntenegrului, prin urmare, vag înrudită cu regele. Statul Major General a cerut un diplomat cu o expertiză militară mai mare și l-a sugerat pe Momcilo Jurisic-Sturm. Pavlovic a fost însărcinat să-l informeze pe Vukotic și să-i explice motivele. Acesta i-a oferit Consulatul General la București. Nemulțumit și interpretând explicația ca însemnând o lipsă...

De încrederea armatei și, prin urmare, a suveranului, Vukotic, pretinzând că este o rudă muntenegreană, a fost primit de rege. Acesta l-a întrebat direct dacă este adevărat că Trieste i-a fost refuzat pentru că suveranul nu avea încredere în el. Întrebat de Alexandru, el a adăugat că a avut aceste informații de la Pavlovici.

Alexandru s-a înfuriat. A cerut ca Marinkovic să-l retragă pe SP II, pe care îl cunoștea încă din perioada petrecută la Paris ca Prinț Moștenitor. Apreciase chiar modul în care Pavlovic îl tratase pe Prințul George și îi dăduse, „ca semn de prietenie", un prețios ac de cravată. Profitase de ocazie pentru a încerca să se implice, după numirea lui SP II și prin intermediul lui, în numirea diplomaților. Pavlovic sesizase întotdeauna problema ministrului său.

Marinkovic i-a spus lui Alexandru că nu credea că SP II i-ar fi putut spune asta lui Vukotic, dar că va afla. Regele nu s-a clintit. Marinkovic și Pavlovic au discutat între ei. S-au întrebat care erau adevăratele intenții ale regelui. Au ajuns să creadă că afacerea Vukotic nu putea fi decât un pretext. Alexandru ar dori să scape de doi miniștri democrați din tendința lui Ljubomir Davidovic - Milan Grol și Petar Markovic - în timpul unei reconstrucții guvernamentale. Dacă monarhul nu are încredere în SP II, Marinkovic decide că trebuie să demisioneze și el. Pavlovici îl descurajează, deoarece consideră că acesta este un pretext din partea lui Alexandru pentru a scăpa și de Marinkovic și a dărâma guvernul. Acesta este ultimul an al regimului parlamentar, pe care regele îl va pune capăt pe 6 ianuarie 1929, prin suspendarea Constituției. Marinkovic încearcă să-l facă să înțeleagă rațiunea, dar în zadar; pentru Alexandru, este vorba de cuvântul său împotriva celui al lui Pavlovici. Astfel se încheie cariera SP II, prin decret din 3 mai 1928. Nu avea încă 50 de ani.

Surpriza a fost mare, la Belgrad, la minister, în corpul diplomatic, dar și la Paris, la Quai d'Orsay, pentru că nu s-a putut dezvălui că Pavlovici fusese pensionat la cererea expresă, practic la ordinul regelui. Guvernul francez, prin reprezentantul său la Belgrad, ministrul Naggiar, i-a oferit postul, pe atunci vacant, de ministru al Monaco-ului la Roma, echivalentul unei pensionări plăcute în Orașul Etern. În acest fel, el a vrut să-și demonstreze interesul. De asemenea, i-a oferit un loc în Comisia de Guvernare a Teritoriului Saar. În conformitate cu Tratatul de la Versailles, teritoriul era administrat de o Comisie de Guvernare, reprezentând Liga Națiunilor, compusă din cinci membri numiți de Consiliul Ligii Națiunilor, inclusiv trei cetățeni ai altor țări decât Franța și Germania. SP II a refuzat ambele oferte și a rămas la Belgrad. Prieten al Franței, petrecându-și 16 ani din viață la Paris - de trei ori între 1897 și 1920, ca student și ca diplomat, a fost ales președinte al Societății Prietenilor Franței și al Asociației Foștilor Elevi ai Liceelor și Facultăților Franceze. A participat la activitățile Alianței Franceze, care i-a acordat o mare medalie de argint în 1935. A fost decorat cu Palmes Académiques. A prezidat Societatea Iugoslavă pentru Pace prin Respectarea Tratatelor de Pace, Clubul Rotary din Belgrad și Districtul Iugoslav al Rotary. A fost membru al mai multe consilii de administrație. Decorat cu Legiunea de Onoare, din care a devenit succesiv ofițer, comandant și mare ofițer, a purtat însemnele la rever până la moarte - sub ocupația germană și sub regimul comunist.

În 1931, la trei ani după pensionarea sa, la Balul Curții din ianuarie și apoi la nunta fiului său Kosta din aprilie, regele Alexandru părea să vrea să se revanșeze prin gesturi. La bal, Stevan Pavlovici și soția sa au fost invitați în salon și la masa regelui și a reginei. Regele a avut apoi un reprezentant la nunta lui Kosta (KP II), fiul cel mare al lui Stevan. După asasinarea lui Alexandru, prințul regent Paul s-a oferit să-l repună în funcție pe SP II, care nu prea își dorea să se întoarcă în serviciu. Nu fără ironie, a pus condiții pe care le știa inacceptabile: va fi de acord să reia funcția de secretar general sau va fi numit ministru la Paris. Prințul George nu i-a reproșat evenimentele de la Paris. După război, s-a stabilit pe aceeași stradă Gospodar-Jevrem, la câteva case distanță, și venea să-i vadă pe membrii familiei Pavlovici (care erau în mare parte în străinătate), dar cu atât mai mult în grădina lor vara, pentru a lua aer curat cu câinele său - până în noiembrie 1922, când a fost internat la Belgrad la ordinul fratelui său. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, SP II a fost luat ostatic de autoritățile militare de

ocupație germane în noiembrie 1941, fiind francofil și președinte al organizației Prietenii Franței. A petrecut 23 de zile în lagărul de la Banjica. A murit la Belgrad în 1970, la vârsta de 93 de ani.

Începuturile de aur ale ultimului funcționar public

Născut la Belgrad în februarie 1905, Kosta St. Pavlovic (KP II) și-a urmat părinții la Salonic și Paris. Și-a făcut bacalaureatul la Belgrad, unde s-a înscris la Facultatea de Drept. Profesorul său de drept constituțional a fost Slobodan Jovanovic, al cărui șef de cabinet avea să-l servească mai târziu, când această rudă îndepărtată a prezidat guvernul regal iugoslav aflat în exil la Londra în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. A tradus în sârbă lucrarea lui Jaksic *, „Europa și învierea Serbiei: 1804-1834 ”* , a cărei ediție belgrăduită a apărut în 1927. Numele studentului traducător nu este menționat; pe atunci, studenții mai mari nu aveau obiceiul de a recunoaște ajutorul primit de la juniorii lor. În timpul vacanțelor, KP II a mers la București pentru a-și vizita părinții. Cu diploma în drept, s-a pregătit pentru examenul de stat pentru serviciul diplomatic. În februarie 1928, la vârsta de 23 de ani, s-a alăturat ministerului ca atașat stagiar *(pripravnik).* Tatăl său era încă secretar general. Ministrul Marinkovic l-a angajat ca secretar particular. Curând, a însoțit în calitate de secretar comisia mixtă însărcinată cu demarcarea frontierei dintre Iugoslavia și Grecia. Mai târziu în acel an, a fost atașat mareșalilor Franchet d'Esperey și Lord Milne, care veniseră să participe la festivitățile care marcau a zecea aniversare a prăbușirii frontului macedonean. Era toamna anului 1928, cu câteva luni înainte de abrogarea frontierei de către regele Alexandru.

din constituția din 1921. SP II nu mai este secretar general pentru afaceri externe.

Marinkovic, însă, a păstrat portofoliul în guvernul generalului Zivkovic, numit de rege la 6 ianuarie 1929 după abrogarea Constituției. În septembrie, KP II a plecat oficial în străinătate; l-a însoțit pe ministrul său la Geneva, la Adunarea Ligii Națiunilor, unde se discuta proiectul lui Briand pentru o federație europeană. A fost foarte impresionat de politicianul francez, căruia Marinkovic i l-a prezentat. În timpul vizitei lui Briand la Marinkovic la Hotelul Beau-Rivage, în timp ce aștepta sosirea ministrului iugoslav, Briand i-a explicat tânărului secretar tehnica sa oratorică. În jurnalul său, KP II a consemnat și episodul, de la Consiliul Ligii Națiunilor din 18 septembrie, când Briand s-a plictisit, a adormit, s-a trezit brusc și i-a șoptit tare vecinului său, diplomatul și senatorul italian Scialoia - „Suferiți de insomnie?”

Înapoi la Belgrad, a observat zvonurile care circulau despre o posibilă tranziție către un regim parlamentar controlat, în care ar urma să fie create trei partide politice: un „Centru Iugoslav” (sub generalul Zivkovic), o „Dreapta Agrară” (sub Marinkovic) și o „Stânga Socialistă” (sub sindicalistul Topalovic). Un an mai târziu, în toamna anului 1930, a remarcat din nou că auzise vorbindu-se despre planurile pe care regele le făcea pe la spatele lui Marinkovic. A susținut proba scrisă a examenului de stat înainte de a-și însoți ministrul la Atena în decembrie. Cu această ocazie l-a întâlnit pentru prima dată pe Venizelos și a primit prima sa decorație, clasa a IV-a a Ordinului Phoenixului Elenic.

Anul 1931 a început cu logodna sa și proba orală a examenului de stat. Logodnica sa a

fost Maria (Mara, 1907-1986), fiica lui Stevan Djukic (1877-1933), al cărui tată, Kosta, venise la Belgrad din Bosnia, unde se îmbogățise în comerțul cu lemn. Stevan Djukic, fiu unic, cheltuise mai mult decât câștigase din moștenire, dar devenise totuși trezorier general al Băncii Naționale. În 1906 s-a căsătorit cu Ruzica (Ruza) Djordjevic (1884-1971), sora unui prieten apropiat, a cărui familie, sosită la Belgrad din Grecia la sfârșitul secolului al XVIII-lea , se îmbogățise în comerț, imobiliare și industrie. Căsătoria, care a avut loc în ciuda familiei Djordjevic, s-a destrămat după câțiva ani. Stevan Djukic a luptat atât în războaiele balcanice, cât și în Primul Război Mondial din Macedonia. Cuplul se despărțise deja. Ruza a petrecut războiul în Belgradul ocupat de Austro-Ungaria împreună cu fiica lor. Când s-a reinstaurat pacea, și-a trimis fiica la un internat în Geneva, unde Mara a studiat și ea la Conservatorul de Muzică. După război, Ruza l-a întâlnit pe un alt prieten de-al fratelui ei, Tihomir Panic, care era implicat în comerț exterior și în domeniul bancar; acesta avea să devină membru al Consiliului de Administrație al Băncii Naționale și Consul General Onorific al Letoniei. După ce a divorțat în 1923, Ruza s-a căsătorit cu Panic la Biserica Ortodoxă Sârbă din Viena în 1924. Absolvind Școala de Pian din Geneva în 1926, Mara a petrecut apoi un an în Anglia.

După ce a promovat examenele în februarie, KP II a fost numit atașat (grupa a II-a , categoria I) și s-a căsătorit la Belgrad în aprilie 1931. Ministrul său, Marinkovic, și colegii săi din minister au participat la nuntă. Regele s-a făcut reprezentat personal. După o
În luna de miere care duce tânărul cuplu în Orientul Mijlociu, de la Atena la Cairo, trecând prin Țara Sfântă, KP II își reia atribuțiile. În jurnalul său, el notează că promulgarea unei noi constituții, acordată de rege în septembrie 1931, s-a făcut pe la spatele lui Marinkovic, în timp ce acesta se afla la Geneva pentru Adunarea Anuală a Ligii Națiunilor. Ministrul este nemulțumit. El se plânge că discursurile pe care le-a ținut în circumscripția sa electorală în ajunul alegerilor din noiembrie, care au urmat promulgării constituției „acordate", au fost cenzurate înainte de a fi publicate. KP II notează în jurnalul său că anul care se încheie a fost foarte dificil din punct de vedere politic. Cu toate acestea, la nivel personal, s-a căsătorit. A fost foarte ocupat cu funcția sa la Marinkovic, pe care l-a însoțit constant, nu numai la Liga Națiunilor de la Geneva, ci și la conferințe și vizite la Haga, Paris, Montreux, Lausanne, Praga, Varșovia, București și Atena. De asemenea, l-a însoțit pe Marinković, care suferea de tuberculoză, la cure montane la Davos și în Iugoslavia, la Bled și Divcibare.

La începutul anului 1932, în timpul remanierii guvernului lui Žińković, se credea că Marinković s-ar putea să nu se mai întoarcă la Afaceri Externe. KP II l-a găsit nemulțumit. Bugetul ministerului său fusese redus cu 8 milioane de dinari. De fapt, Marinković a fost cel care, în aprilie, a fost însărcinat cu reconstrucția guvernului. „Se simte o ușurare generală. Oamenii respiră mai liber. Toată lumea îndrăznește să spună ce gândește", a scris secretarul său, dar acest lucru nu a durat. Marinković a demisionat după trei luni și s-a retras din viața politică. În iulie, KP II s-a trezit cu un nou ministru, Bogoljub Jevtic. A simțit lipsa de încredere și a cerut un transfer. A fost numit în secția Italia a departamentului politic, sub conducerea prietenului și cavalerului său de onoare Aleksandar Avakumovic, dar înainte de a-și prelua noile atribuții, și-a luat prima vacanță adevărată de când s-a alăturat Ministerului de Externe, la Bled și Hvar. Primul său copil, un fiu, Stevan, s-a născut în 1933.

În toamna acelui an, guvernul se afla din nou în criză. KP II a scris în jurnalul său că, fiind luat în considerare pentru președinție, Uzunovic l-a sfătuit pe rege să-l repună pe

Marinkovic, care i-a stabilit condițiile: libertatea de a-și alege miniștrii și colaboratorii, alegeri libere, liberalizarea generală a regimului și discuții deschise despre chestiunea croată cu reprezentanții politici ai Croației. Regele a refuzat și s-a întors la Uzunovic, care a format un nou guvern în ianuarie 1934. Cu toate acestea, Marinkovic a rămas, într-un fel, „în rezerva Regatului”. Cu ocazia vizitei Regelui și Reginei Bulgariei la Belgrad în decembrie 1933, la cina care le-a fost oferită la palat, Marinkovic a ocupat primul loc la masă după suverani și prinții regali. În martie 1934, lui KP II i s-a acordat permisiunea. Aparent, a călătorit cu soția sa la Napoli și Capri. De fapt, este însărcinat să-l vadă pe Ducic, ministrul iugoslav la Roma, la care se duce ca prieten de familie, pentru a-i explica personal anumite lucruri referitoare la acordurile de la Roma și la convențiile de la Nettuno, deoarece poetul diplomat dă deja semne de senilitate intelectuală. Pe 9 octombrie, regele Alexandru este asasinat la Marsilia. KP II este detașat la Protocol cu ocazia organizării...
înmormântare la Belgrad, 18 octombrie 1934. El era responsabil de reprezentanți străini de cel mai înalt nivel.

Bruxelles și, mai presus de toate, București din nou

În august 1935, a obținut primul său post în străinătate: secretar al legației la Bruxelles (și Luxemburg, deoarece ministrul era acreditat și pe lângă Marea Ducesă de Luxemburg), sub conducerea ministrului Dragomir Kasidolac. A petrecut mai puțin de un an la Bruxelles, unde curtea și corpul diplomatic erau în doliu în urma morții accidentale a reginei Astrid. În martie 1936, Kasidolac, numit ministru la București, l-a luat cu el pe Pavlovic în cealaltă parte a Europei. S-a întors după zece ani, ca secretar al legației iugoslave, într-o capitală pe care o vizitase când tatăl său era detașat acolo. Tatăl său, Stevan, își făcuse prieteni și legături acolo, cu care fiul său, Kosta, a reluat legătura. Dimitrije, al doilea fiu al lui KP II, s-a născut în noiembrie la Belgrad, dar a făcut primii pași la București. În mai 1937, Kasidolac, numit ministru la Londra, a fost înlocuit la București de Ducic. Stojadinovic, care conducea guvernul iugoslav din 1935, a considerat imposibil să colaboreze cu poetul la Roma. Ducic era interesat în primul rând de propria glorie și doar de la distanță de relațiile italo-iugoslave. Marele scriitor a considerat umilitor transferul din Orașul Etern în „Micul Paris” al Balcanilor, chiar dacă l-a întâlnit acolo pe fiul vechiului său prieten Stevan, KP II, care avea să aibă grijă de el și care adesea trebuia să-i fie intermediar atât cu colaboratorii și subordonații iugoslavi, cât și cu interlocutorii săi, atât români, cât și străini.

În 1938, legația iugoslavă de la București și legația românească de la Belgrad au fost ridicate la rang de ambasade. Ducic a fost astfel primul ambasador al Iugoslaviei. Deși titlul îi satisfăcea orgoliul, a devenit din ce în ce mai dificil și s-a certat cu colegii săi. Nu l-a mai vrut pe consilierul său, Avakumovic, prieten cu Pavlovic și pe care l-a trimis ca însărcinat cu afaceri la guvernul naționalist spaniol al lui Franco. În primăvara anului 1940, ministrul Cincar-Markovic a pus la cale un plan pentru a-l forța pe Ducic să ceară pensionarea: l-a numit ministru la Madrid, sperând că va refuza postul, dar Ducic a acceptat. Avakumovic s-a întors apoi la București pentru a-l înlocui pe Ducic în funcția de ambasador al Iugoslaviei.

Sculptorul Ivan Mestrovic îl cunoștea pe Pavlovici încă din perioada petrecută la Paris,

când fusese primit de familie în timpul Primului Război Mondial. În 1940, a creat monumentul ecvestru al regelui Ferdinand al României și, prin intermediul KP II, a obținut plata în franci elvețieni. I-a mulțumit printr-o scrisoare călduroasă, scrisă cu caractere chirilice și semnată „Cika Mestar” („Unchiul Mestar”), așa cum îl numeau copiii lui Pavlovici din Paris la acea vreme. Evenimentele s-au accelerat în România începând cu 1938. Familia Pavlovici a fost martoră la urmările lor tragice - încercările revoluționare ale Gărzii de Fier și represiunea acestora, preluarea economică de către Reich,

cedări teritoriale, asasinate, preluarea puterii de către Antonescu, abdicarea regelui Carol al II-lea, ocupația militară germană, aderarea României la Pactul Tripartit, ca să nu mai vorbim de distrugerile provocate de cutremurul din noiembrie 1940. Prietenii români urmăresc cu neliniște ce se întâmplă în Iugoslavia, unde guvernul s-a apropiat de Reich. Ei speră însă că țara vecină și prietenă va reuși să nu cedeze presiunilor lui Hitler și să-și mențină independența.

Erau deprimați când Iugoslavia a aderat la Pactul Tripartit pe 25 martie 1941, dar două zile mai târziu, pe 27, când o lovitură de stat a răsturnat regența și guvernul care semnase acordul, s-au grăbit să-și exprime bucuria și felicitările. S-au înghesuit la ambasadă pentru a semna registrul. Prietenii i-au sunat; au trimis flori. Pe pereți au apărut graffiti-uri pe care scria „ *Trăiască Iugoslavia* ”. Maniu a organizat o demonstrație studențească de solidaritate. Ziarele din București au relatat evenimentele cu admirație și au vorbit cu căldură despre tânărul rege Petru. Părăsind biroul în acea seară, KPII și atașatul militar, colonelul Stropnik, s-au întâlnit cu un prieten român și cu diplomatul suedez Allan de Belfrage la barul Hotelului Athénée-Palace pentru a bea în onoarea recâștigată a Iugoslaviei; chelnerii au refuzat să accepte bacșișuri. În aceeași zi, noul ministru francez, Truelle, a fost primit la prânz la Palat. Regele Mihai și mama sa le-au exprimat diplomaților francezi entuziasmul lor pentru evenimentele de la Belgrad. „Ce națiune! Știe cum să scape de un guvern care o duce la catastrofă!”, a exclamat Regina Mamă, iar toate aceste cuvinte au fost transmise de diplomații francezi colegilor lor iugoslavi. În timp ce o mare parte a opiniei publice era entuziasmată, înalții oficiali și-au dat seama că războiul era inevitabil. Ambasadorul Avakumovic se afla la Belgrad. Secretarul general al Afacerilor Externe, Crețianu, l-a telefonat pe Pavlovic: „Va fi război”. La întoarcerea sa pe 28, Avakumovic a fost primit de Antonescu, care l-a asigurat că „România nu va ataca Iugoslavia și nu va participa la operațiuni militare împotriva ei”.

Evenimentele s-au accelerat apoi în Iugoslavia. Pe 3 aprilie, germanii l-au informat pe Antonescu că iugoslavii intenționează să arunce în aer instalații de pe Dunăre pentru a îngreuna navigația: România era obligată să prevină acest lucru și să ofere asistență militară Germaniei în cazul în care aceasta ar ataca Iugoslavia. Răspunsul a fost evaziv. Crețianu l- a informat pe Avakumovic. El l-a asigurat pe ambasador că România nu va ataca, dar a cerut ca Iugoslavia să nu împiedice navigația, astfel încât România să nu fie obligată să ia măsuri pentru a o preveni. Pe 6 aprilie, Reich-ul a atacat Iugoslavia. Acesta a folosit teritoriul românesc ca bază pentru avioanele și artileria sa și pentru a trimite acolo prizonieri de război iugoslavi. Autoritățile române au oprit livrările de petrol și au blocat navigația iugoslavă pe Dunăre. Presa a început să-și schimbe tonul. Aceasta a cerut capturarea Banatului iugoslav . Cu toate acestea, Antonescu a refuzat oferta germană de a ocupa acest teritoriu. Populația, și chiar autoritățile

locale, și-au exprimat simpatia.
pentru prizonierii de război și pentru personalul supraviețuitor al avioanelor iugoslave doborâte. Avakumovic și diplomații iugoslavi au colaborat cu personalități românești (Maniu, foști miniștri, înalți funcționari, doamne de la Palat etc.) pentru a-i face pe Antonescu și pe rege să înțeleagă că un atac asupra Iugoslaviei ar avea consecințe fatale pentru viitorul relațiilor dintre cele două țări. Ambasadorul a protestat împotriva tratamentului aplicat de germani prizonierilor iugoslavi de pe teritoriul românesc și împotriva atitudinii presei. Șeful Departamentului Politic al Afacerilor Externe a răspuns, jenat: „Ce vreți să fac? Ar trebui să contactați germanii.” Crețianu l-a informat însă pe Avakumovic că germanii se pregăteau să atace și prin Ungaria. Pe 10 aprilie, Ustașa *a* proclamat Statul Independent Croația la Zagreb; pe 17, forțele armate iugoslave au capitulat. După ce România a recunoscut în sfârșit statul croat pe 6 mai, guvernul iugoslav, deja pe calea exilului, a rupt relațiile diplomatice. Avakumovic i-a înmânat nota lui Antonescu pe 9.

Aceiași prieteni români — din Afaceri Externe, politică, universitate, profesii liberale, presă și societatea bucureșteană — au telefonat și au venit să-și exprime condoleanțe, să-și ofere ajutorul, să-și exprime dezacordul față de propriul guvern, chiar și rușinea pe care o simțeau. Liniile telefonice către ambasadă au fost întrerupte. Regele Mihai fusese doar informat despre plecarea ambasadorului. Aflând că aceasta era, de fapt, ruperea relațiilor diplomatice, a cerut să-l primească pe Avakumovic în audiență de rămas bun, să-și exprime regretele și să-l roage să-i transmită cele mai bune urări regelui Petru, vărul său. Plecarea personalului legației iugoslave în noaptea de 14 mai a fost emoționantă. Pentru KP II, care cunoștea bine Bucureștiul, unde obișnuia să-și viziteze părinții în anii 1920, unde tocmai petrecuse patru ani cu familia sa și unde își lăsase prietenii, momentul era deosebit de dificil. Tot personalul părăsește România — cu excepția cancelarului Novak Popovic, care rămâne la legația elvețiană, responsabilă cu protejarea intereselor iugoslave, și a consilierului Dragutin Kulmer, care refuză să plece, sperând să recupereze pământul soției sale din Basarabia și poate să obțină o poziție diplomatică în statul croat. De asemenea, pleacă executorii judecătorești și șoferii, personalul școlilor iugoslave din Banat și București, guvernanta elvețiană a copiilor Pavlovic și câțiva alții, inclusiv un ofițer iugoslav care a evadat din captivitatea germană și a fost dat drept servitor. Trenul pleacă în miez de noapte, după ora de stingere, pentru a evita o adunare numeroasă de prieteni, care totuși au venit. Oficial, în numele guvernului român, este prezent doar șeful protocolului de la Ministerul Afacerilor Externe. Dar au venit și diplomați străini: ministrul francez cu aproape tot personalul legației, ambasadorul grec și colegii săi, miniștrii Braziliei, Spaniei, Iranului, Portugaliei și Suediei, consilierul ambasadei Turciei, secretarul legației elvețiene... și mulți români. Emoția a fost copleșitoare.

A doua zi dimineață, iugoslavii s-au îmbarcat din Constanța spre Istanbul. „Plecăm în emigrare cu soțiile și copiii noștri, fără să știm ce ne așteaptă acolo”, nota KP II în jurnalul său. Avea să scrie în 1964: „ *Pentru noi, exilul începuse. Nu ne-am dat seama atunci că va dura atât de mult.”* După o călătorie care a durat din mai până în decembrie 1941, cu trenul, mașina și vaporul, prin Orientul Mijlociu, Marea Roșie, Oceanul Indian și Oceanul Atlantic, cu opriri la Ierusalim (unde se afla guvernul iugoslav care părăsise Iugoslavia) și la Capul Bunei Speranțe (care servea drept „depozit” pentru oficialii iugoslavi refugiați), Pavlovicii s-au alăturat guvernului regal, acum stabilit la Londra, alături de celelalte guverne aliate aflate în

exil. KP II a fost numit șef de cabinet al președintelui Consiliului de Miniștri, funcție pe care a deținut-o până la plecarea guvernului spre Cairo, în septembrie 1943. Apoi a fost transferat la Ambasada Iugoslaviei din Londra. Ambasadorul era Jevtic, sub ordinele căruia KP II servise la Minister în 1932. La Londra, acesta era în contact regulat cu colegii săi exilați belgieni, greci, polonezi, cehoslovaci, dar mai ales cu francezii liberi, precum și cu românii aflați în Marea Britanie (foștii membri ai legației - Tilea, Florescu, amiralul Dumitrescu, comandantul Iliescu; vechi cunoștințe - Georges Mavrodi, Sanda Cantacuzino...). Când ultimul guvern regal, după acordul Tito-Subasic, s-a întors la Belgrad în februarie 1945 și i-a rechemat pe oficialii de la Londra, KP II a decis să rămână în exil. S-a gândit să meargă la Paris, dar a rămas cu toate acestea la Londra, unde liderii partidului de acolo au format Comitetul Național Iugoslav sub președinția lui Slobodan Jovanovic. Kosta Pavlovic avea să fie secretarul general al acestuia până în 1956, când comitetul a încetat să mai lupte... din cauza lipsei de luptători. Și-a câștigat existența dând lecții de franceză și sârbo-croată, fiind cercetător în arhive, scriitor fantomă și secretar-bibliotecar. În 1957, a obținut postul de bibliotecar al Bibliotecii de Studii Slave, cu post didactic la Facultatea de Limbi Moderne și Medievale a Universității Cambridge. S-a pensionat în 1972 și a murit în 1988 la Southampton.

BIBLIOGRAFIE

Arhive și surse manuscrise

Arhivele familiei Pavlowitch, Belgrad și Southampton (memorabile scrise de mână ale SP II; jurnal nepublicat al KP II; corespondență și diverse documente).

Arhivele de Stat, Belgrad: Arhivele Diplomatice ale Ministerului Afacerilor Externe (Departamentul Politic PO, rapoartele miniștrilor sârbi, rapoartele lui Pavlovié SP II de la Paris 1903, 1913); Arhivele lui Jovan Jovanovié Pilon.

Arhivele Naționale, Kew (Ministerul de Externe FO 105/8: Depeșe consulare , Serbia, Gould către Salisbury 1879).

Directoare, cataloage, publicații oficiale

Almanahul Gotha. Repertoriu genealogic, diplomatic și statistic, Gotha.

Délégation du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes à la Conférence de la Paix, Paris 1919. Anuar diplomatico-consular pentru 1931, Belgrad 1931.

Galeria Matica Srpska , *Djoka Jovakovic (1861-1953), sculptor și mare binefăcător al lui Matica Srpska,* catalogul expoziției 2005/2006, Novi Sad.

Arhivele Istorice ale Belgradului (sub conducerea lui Branko Prpa), Locuind la Belgrad, 1837—1841. Documente ale Administrației Orașului Belgrad, I, Belgrad 2003.

Fabrică

Ljiljana, Aleksic-Pejkovié, *Relațiile Serbiei cu Franța și Anglia, 1903-1914,* Belgrad, 1965.

Branko, Lazarevic, *Jurnalul unui nimeni,* extraits in *NIN,* Belgrad 27.XII.2007.

Andrej, Mitrović, *Iugoslavia la conferința de pace de la Paris,* Belgrad, 1965.

* **, *Serbia în primul război mondial,* Belgrad 1984; ediție engleză, traducere și revision, *Marele Război al Serbiei 1914-1918,* Londra 2007.

Jean, Mousset, *La Serbia et son Eglise (1830-1914),* Paris 1938.

Dobroslav-Bojko, Pavlovic, *Kosta St. Pavlovic, primul primar al orașului Niș eliberat de turci,* în « Zbomik », 13-14, Muzeul Național, 0,5 2005.

Kosta St., Pavlovic, *Vojislav Marinkovic și epoca lui,* Londra 1955-1960.
* **, *Jovan Ducie,* [eu] sunt editie, Milano 1967; 2 [e] ed. Belgrad 2001
* **, *Așa cum i-am cunoscut,* Belgrad 2004.
K.St., Pavlowitch, *Iugoslavia și România, 1941,* în „Journal of Central European Affairs ” XXIII/4, Boulder (Colorado) 1964.
Str. Konstantin, Pavlowitch, *1 decembrie 1918. Studiu istoric al unificării Iugoslaviei,* disertație prezentată pentru DEA în Studii Sovietice și Est-Europene, Institutul de Studii Politice din Paris, 1992 .
Stevan K., Pavlowitch, *Bijou d'Art. Povești despre viața, opera și mediul lui Bojidar Karageorgevitch, artist parizian și prinț balcanic,* Lausanne 1978.
Sava, episkop Sumadijski, *Srpski jerarsi,* Belgrad 1996.
Gale, Stokes, *Politica ca dezvoltare. Apariția partidelor politice în Serbia secolului al XIX-lea,* Durham (Carolina de Nord) și Londra 1990.

IMAGINI ALE UNEI EXPOZIȚII: DOCUMENTE DESPRE PRIMUL MUZEU DIN HÄR§OVA

CRISTINA-GEORGETA ALEXANDRESCU

Hârșova , descoperită recent în arhivele mănăstirii Maria-Einsiedeln (Elveția), a oferit imboldul pentru cercetarea prezentată în articolul următor. Studiul compilează informațiile care s-au păstrat despre primul muzeu al orașului, fondat la începutul secolului al XX-lea de profesorul VI Cotovu. Scrierile lui Vasile Pärvan și relatările de călătorie ale arhiepiscopului catolic de București, Raymund Netzhammer, împreună cu fotografia menționată anterior, reprezintă principalele surse de informații și singura documentație a mai multor inscripții romane în piatră (inscripții în clădiri - nr. 1 și 2; inscripții funerare - nr. 4-6) și piese de ornamentație arhitecturală (nr. 7-10) din diverse situri antice din Dobrogea. Sunt prezentate, de asemenea, o inscripție turcească (nr. 3) din secolele al XVI-lea/al XVII-lea d.Hr. și traducerea acesteia.

Semnificația anticului *Carsium,* precum și a așezărilor în această zonă înainte și după perioada romană, este recunoscută de mult timp în literatura de specialitate [1.] Situația descoperirilor din săpăturile de tot felul efectuate acolo (săpături arheologice sistematice sau săpături cauzate de lucrări de construcție) a devenit o temă de cercetare în sine.

Regiunea dintre Dunăre și Marea Neagră a fost și rămâne un loc fascinant. Atracția acestei zone constă în diversitatea și varietatea naturii și peisajului său, în numeroasele relicve ale epocilor trecute și, nu în ultimul rând, în istoria sa plină de evenimente. Mai presus de toate, însă, ceea ce fascinează Dobrogea sunt oamenii săi și urmele pe care le-au lăsat în urmă. Documentele de la începutul secolului al XX-lea discutate aici se datorează, de asemenea, acestei fascinații.

[1] Für ein Überblick siehe C. Nicolae/ V. Nicolae, *Cercetări arheologice în împrejurimile orașului Hârşova, punctul „Celea Mică",* «Pontica» 37-38, 2004—2005, S. 385-405 (mit der älteren Literatur); G. Talmațchi, *Considerații istorice asupra anticului Carsium (Hârșova), pe baza izvoarelor istorice, epigrafice și numismatice,* «Istros» 8, 1997, S. 113-124; D. Popovici/ B. Randoin/ Y. Rialland/ V. Voinea/ F. Vlad/ C. Bem/ Carmen Bem/ G. Haită, *Les recherches archéologiques du tell de Hârșova (dep. de Constanța) 1997-1998,* «Cercetări arheologice» 11, 1998-2000, S. 13-123.

Pr. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 305-318, București, 2008

Colecția profesorului Vasile I. Cotovu

Vasile I. Cotovu, la fel ca tatăl său, învățătorul Ioan Cotovu [2], înaintea lui, era foarte interesat de istorie și se pare că a construit un fel de rețea de oameni interesați de istorie și arheologie în Dobrogea. În acest fel, descoperirile întâmplătoare erau cunoscute mai rapid, permițând intervenția și luarea măsurilor adecvate și, dacă era necesar, necesare.

În 1904, VI Cotovu a deschis un muzeu în incinta școlii din Hârșova (Fig. 2), mai precis „Muzeul Regional al Dobrogei", cu secții de artă, istorie și arheologie, geologie, etnografie și o colecție de fotografie.4 În timpul Primului Război Mondial, orașul, școala și muzeul au suferit pagube considerabile. Abia după 1926 muzeul s-a redeschis, de [data] aceasta în casa lui VI Cotovu, lângă școală. Și mai puține informații au supraviețuit din această a doua fază a muzeului. Cu toate acestea, din câte sugerează o altă fotografie care a supraviețuit, se pare că a avut aceeași structură de bază.6 După al [Doilea] Război Mondial și schimbările politice și ideologice ulterioare, a fost muzeul închis definitiv? Se știu puține lucruri despre soarta colecțiilor sale.

[2] Z. Covacef, *Pionieri ai culturii românești în Dobrogea: loan Cotovu und Vasile I. Cotovu,* «Analele Dobrogei S.N.» 1, 1995, S. 127-132; C. Cälinescu/ L. Lazia/ I. Popiștеanu/ I. Faiter/ A. Gheorghiu/ V. Culicea (Red.), *Dicționar de personalități dobrogene,* Bd. I, Constanța, 2004, s.v. loan Cotovu, S. 87f.

[3] Siehe z.B. V. Pârvan, *Probleme de arheologie în România,* Sibiu, 1921, wiederveröffentlicht in: V. Pârvan, *Scrieri alese,* București, 2006, S. 293-300. - vgl. auch A. Păunescu, *History of the National Museum of Antiquities,* București, 2003 - veröffentlicht auf www.cimec.ro/Arheologie/Arhivedigitale/ 2MNA/1 MNA/ParteaIV.htm, besonders die Periode 1909-1927.

[4] Muzeul a fost deschis la 1 mai 1904, odată cu școala, de către Vasile I Cotovu, în prezența regelui Carol I și a membrilor familiei regale. Toți au semnat Cartea de Aur a muzeului. Această carte a fost păstrată mult timp, dar în prezent se pare că s-a pierdut (comunicare de la Dr. C. Nicolae, directorul Muzeului „Carsium", în vara anului 2007). Vezi și Netzhammer 1909, p. 373; Culea 1911.

[5] B. Cotovu, *Dobrogea în preajma Războiului pentru Neatârnare, intâmplări din cei 50 de ani de la anexarea ei 1878-1928,* «Analele Dobrogei» 9/2, 1928, p. 332-344, esp. 343.

[6] Fotografia a fost găsită de Dr. C. Nicolae la Hârșova , un exemplar este expus la Muzeul Carsium și va fi publicată în curând de acesta într-un articol în «Analele Dobrogei SN».

[7] În anii '60, proiectul unui nou muzeu regional a fost menționat în repetate rânduri în literatura de specialitate – vezi Gh. Poenaru Bordea, *Câteva inscripții recent descoperite în Dobrogea,* «Studii Clasice» 5, 1963, p. 289-297, în special 295f.

[8] Nu se știe nimic despre înregistrarea colecției sau despre existența unui registru de inventar. V. Pârvan menționează o înregistrare atunci când se interesează de originea inscripțiilor individuale - Pârvan 1913, p. 492. Nu este clar dacă piesele purtau pur și simplu o etichetă. Exista și o colecție fotografică - vezi și Netzhammer 1909, p. 373; Culea 1911.

Nevoia unei astfel de instituții la Hârșova rămâne foarte mare, mai ales după reluarea săpăturilor sistematice la Hârșova (din 1985). Datorită dăruirii și entuziasmului Dr. C. Nicolae și al colaboratorilor săi, „Muzeul Carsium" a fost deschis în 2006 ca filială a Muzeului Național de Istorie și Arheologie din Constanța , iar colecțiile sale continuă să crească.

Datorită lui [408]V. Pârvan , mai multe inscripții și monumente din această colecție au ajuns în literatura științifică. Mai mult, în unele cazuri, scrierile sale sunt singurele consemnări

[408]de ex. B. Pârvan 1913, mai ales p. 478 și urm. și Pârvan 1923.

care au supraviețuit.

Raymund Netzhammer la Hârșova

În 1900, părintele benedictin Raymund Netzhammer de la Mănăstirea Maria-Einsiedeln (Elveția) a fost desemnat să meargă în România ca superior al seminarului și profesor de matematică, fizică și chimie la liceul din București. Datorită interesului său pentru istoria creștinismului timpuriu și arheologie, părintele a fost încântat de oportunitatea de a se apropia de regiunea din jurul anticului Tomi. Munca pastorală l-a dus în Dobrogea pentru prima dată în 1901. După ce s-a întors la Einsiedeln, a scris primele publicații despre regiune. [409]În toamna anului 1905, a acceptat numirea sa ca Arhiepiscop al Bucureștilor.[410]

Datorită stilului său de a călători și entuziasmului său pentru natură, istorie și oameni, Netzhammer a reușit să consemneze numeroase observații despre țara pe care a vizitat-o și să le publice într-un timp foarte scurt [411]. Printre altele, a observat că această regiune era foarte puțin cunoscută sau abia cunoscută în Europa de Vest. Pe lângă priveliștile pe care le-a făcut el însuși, s-a străduit să obțină cărți poștale, hărți și, acolo unde erau disponibile, publicații. De asemenea, a menținut contacte excelente cu cercetători din București și Dobrogea, atât români, cât și străini. R. Netzhammer a notat și organizat cu atenție pregătirea călătoriilor sale și selecția destinațiilor de călătorie. În acest fel, s-au creat bogate colecții, dintre care unele sunt păstrate ca parte a averii sale în arhiva mănăstirii Maria-Einsielden și în arhiva Arhiepiscopiei Romano-Catolice din București.

La sfârșitul lunii mai 1908, Netzhammer a sosit la Hârșova, împreună cu unul dintre tovarășii săi de călătorie ocazionali, canonicul Carl Auner. [412]Călătoria și turul lor prin oraș sunt descrise în cartea sa „Din România”.[413] raportat în detaliu. Ilustrațiile din carte prezintă „Portul Hârșova”

(Fotografie de R. Netzhammer, văzută din Vechea Școală), „Vedere a Școlii și a Bisericii” (văzută din fortăreață) și „Härjova în 1826. Bazată pe litografia lui Kunike.” [414]Este o relatare valoroasă despre Härjova la începutul secolului trecut și una dintre puținele descrieri ale colecției profesorului V.I. Cotovu.

[409]R. Netzhammer, *Tomii creștini timpurii: un studiu al istoriei bisericii,* extras din Ziarul Bisericii Catolice (Salzburg 1903), 43 de pagini și o hartă; descriere a primei călătorii în România, venind din Scoția, prin Europa - Netzhammer 1909, p. 9 și următoarele.

[410]N. Netzhammer, *Introducere,* în: R. Netzhammer, *Episcopul în România: În tensiunea dintre stat și Vatican,* München, 1995, pp. 9 și urm.

[411]O listă a călătoriilor efectuate, vezi R. Netzhammer, *Antichitățile creștine ale Dobrogei,* București, 1918, p. 36, nota 47.

[412]R. Netzhammer, *Episcop al României. În tensiunea dintre stat și Vatican,* München, 1995, pp. 166 și urm.; Netzhammer 1909, p. 368.

[413]Netzhammer 1909, pp. 367-378.

[414]Netzhammer 1909, p. 367, 371 și 377.

Cele mai importante citate sunt enumerate mai jos:

(p. 370 și următoarele) „Dis-de-dimineață, [...] ne grăbiserăm deja singuri spre port, pe de o parte pentru a observa viața de dimineață a pescarilor și docherilor și, pe de altă parte, pentru a obține o imagine de ansamblu asupra aspectului micului oraș, care are o populație de aproximativ 3.000 de locuitori. Chiar și la prima vedere, este clar că Härjova este extrem de bine amplasată strategic. Privită de pe Dunăre, mici dealuri stâncoase se înalță la dreapta și la stânga orașului, de unde nu numai că pot fi apărate rândurile de case asemănătoare amfiteatrelor, dar și apele Dunării pot fi controlate cu la fel de ușor. Prin urmare, nu este surprinzător faptul că romanii au inclus acest punct important, care nu este departe de o bifurcație majoră a râului, în zona fortificațiilor lor dunărene. Cel mai probabil, fortăreața *Carsum* , care este menționată în hărți vechi și jurnale de călătorie și care oricum își avea poziția pe Dunăre între Axiopolis și Troesmis, a fost mutată aici.”

(p. 371) „În peisajul urban [...] trei puncte atrag atenția în mod deosebit, și anume în dreapta, pe deal, ruine enorme de ziduri, care ar fi putut rezista nu doar secolelor, ci și milenii, iar în stânga, tot situate sus, o clădire școlară mare și o biserică nouă, bogată în turnuri și cupole [...]”.

(p. 372) „[...] Cultivarea gândirii românești este, desigur, de două ori mai importantă aici ca și în restul Dobrogei, deoarece naționalități atât de diverse alcătuiesc populația extrem de diversă. Cât de necesară este școala pentru Hârșova, nu numai din punct de vedere național, ci și cultural, se poate observa din faptul că acum doar zece ani, abia o cincime din populație știa să citească și să scrie.”

(p. 372 și urm.) „După această vizită la școală, am fost conduși într-o sală spațioasă unde directorul Cotov deschisese un muzeu frumos și bogat

Acolo veți găsi vaze, lămpi și monede antice, fragmente de sculpturi și pietre inscripționate, o frumoasă colecție de minerale și de păsări și alte animale native, pe care școala o datorează în mare parte lui Herm Ritter von Dombrowski din București și, în final, o serie de imagini referitoare la istoria regională și locală. De exemplu, se pot vedea două litografii rare ale orașului Här^ova, luate din lucrarea „Vederi ale Dunării de Kunike, Viena 1826”. În aceste două imagini s-au păstrat multe detalii ale fortificațiilor turcești ale orașului.

Häršova se poate mândri pe bună dreptate cu muzeul și directorul său. Aceste colecții oferă școlilor materiale valoroase pentru instruirea vizuală și, fără îndoială, trezesc în tinerii cetățeni o apreciere și un interes puternic pentru țara lor, care este atât de importantă în ceea ce privește memoria istorică și comorile științifice. Am fost încântat

să găsesc un număr mare de nume în cartea vizitatorilor, multe dintre ele valoroase.[415]

Ca parte a unei investigații asupra fondurilor de arhivă din Mănăstirea Einsiedeln[416] Am găsit o fotografie care, pe baza legendei de pe verso realizată de R. Netzhammer, poate fi identificată drept „Vedere în Muzeul Hirjova”. [417]Imaginea (Fig. 1) nu a fost utilizată în publicațiile lui Netzhammer. În plus, nu este sigur dacă fotografia îi aparține, a fost comandată de el sau chiar i-a fost oferită cadou.

O analiză a obiectelor înfățișate confirmă identificarea, deoarece pot fi identificate mai multe fragmente de inscripții, care se regăsesc în literatura de specialitate ca aparținând colecției Cotovu.

Mai jos sunt enumerate și, acolo unde este cazul, examinate mai detaliat câteva dintre inscripțiile și monumentele din piatră din fosta colecție a primului muzeu din Här§ova.

Exponate din colecția primului muzeu din Hârșova

Tabloul din Einsiedeln (Fig. 1) prezintă un perete al sălii de expoziție, aparent partea din colecție care conține monumente antice sau arheologice. Poziționat central, pe un pilon separat de susținere, se află un bust al împăratului Traian, probabil o mulaj.

O serie de imagini, aparent doar fotografii, oferă o perspectivă asupra marilor monumente din Dobrogea și asupra rezultatelor săpăturilor efectuate în regiune. Rândul de sus prezintă diverse vederi ale orașului Hârșova . În dreapta jos este prezentat nucleul Tropaeumului de la Adamclisi .[418] și în centru, o imagine cu descoperiri din piatră etc., dintr-o săpătură neidentificabilă. Din păcate, imaginea din stânga nu poate fi identificată. Numeroase alte exponate arheologice din colecție sunt [419]expuse, de asemenea, cum ar fi amfore, ceramică, plăci de cărămidă, vase de piatră etc.

nr. 1 din vecinătatea localității Troe^mw/Turcoaia [420](Fig. 3).

Tăblița de marmură poartă inscripția într-o *tabula ansata.* Doar o parte din jumătatea

[415]Pentru vederile vechi ale Härjovei vezi M. Boca, *Dobrogea veche tn stampe ^i gravuri (1826-1882),* «Pontice» 1, 1968, p. 455-507, esp. Nr. 28, 29, 20, 31 și 32.

[416]Prima mea vizită de cercetare la Mănăstirea Maria-Einsiedeln a fost posibilă datorită unui grant de cercetare de la Fundația Fritz Thyssen (ref. 20.04.0.060). Am putut efectua cercetări asupra colecțiilor de interes arheologic din moșie și a scrierilor lui R. Netzhammer datorită unor granturi mai mici de la „Societatea Germano-Română Raymund Netzhammer” (Bonn) și în cadrul proiectului european „Arhivele Arheologiei Europene” (AREA IV).

[417]Arhivele Mănăstirii Maria-Einsiedeln - Fototecă, Domeniul Raymund Netzhammer, cutia provizorie pentru semnături 11.2.5; imagine alb-negru; format imprimat: 20,5 x 27,5 cm.

[418]cf. Vulpe/ Barnea 1968, fig. 21.

[419]Pärvan 1913, în special p. 478 și următoarele, menționează, de asemenea, ștampile pe amfore și existența altor descoperiri în muzeul regional al lui V. Cotovu.

[420]AE 1980, nr. 818; ISM V, nr. 135; AE 1920, nr. 54; Pärvan 1913, p. 493 urm., Fig. 10, placa V/2. - Vulpe/ Barnea 1968, p. 168 cu nota 234; Bärbulescu 2001, p. 85.

stângă s-a păstrat.

R. Vulpe citează o fotografie din 1915, care conține pe verso o notă de D. Vlădescu, învățător de școală primară din Turcoaia. Conform acestei notițe, piatra a fost găsită la aproximativ 3 km sud-est de ruinele așa-numitei Cetăți de Est („Cotul Armanului") din *Troesmis* , pe câmpul lui Marin Roșu, un fermier din Turcoaia. A fost apoi adusă la Muzeul V. Cotovu din Hârșova .

Die Inschrift wurde 1913 von J. Weiss in Wien und von V. Pärvan in Bukarest publicat. [421]Die Datierung ist der Kaisertitulatur und des Statthalternames [422]auf 163 n.Chr. cuvinte fixe

Die Inschrift wurde wie folgt ekältt (ISM V, Nr. 135):

Împăraților [Cezari] / M(arco) Aurelius Antoninus Aug(usto) și] / L(uci) Aurelius Verus Aug(usto) Armeniacus / sub M(arco) Servilius F[abianus leg(ato) al Aug(ustorum)] //• pr(o) pr(aetor) C(aius) Planc /[ius — domo?]
Ancyr(a) M(arcus) IN(?)[steius? —] / teritoriul templului Troesmensis a fost ocupat doar de veterani și cetățeni romani, fiind format din troesmi și legiunea a V-a macedoneană.

Este o inscripție de construcție cu ocazia unei construcții pe *teritoriul canabae-urilor* Legiunii , construite pentru veterani și *cives-ul consecvent romani* . Semnificația inscripției constă în special în transmiterea condițiilor juridice și a diferențelor dintre *canabae-urile* Legiunii V Macedonica și *civitas Troesmis.*[423]

Numele lui C. Plancius (linia 5) este interesant [424]. Familia Plancii este cunoscută pentru activitățile sale de construcții în orașul lor natal, Perge, dar și la Roma [425].

Nr. 2 Așa-numita inscripție fondatoare a cetății traiane *Carsium* (Fig. 4)[426]

Pe inscripție scrie (ISM V, No. 94): *Imp(eratore) Nerva [Traiano Augusto Germanico] / Dacico po[nt(ifice) max(imo) tr(ibuniciae) pot(estatis) VII imp(eratore) IIII co(n)s(ule) V p(atre) p(atriae) sub] / Q(Pouintoi) sub] / Q(Pou)tu) pr(aetore)] / ala [II Hispan(orum) et Aravacorum].*

Numele guvernatorului este Q. Fabius Postuminus. [427]El a fost guvernator al *Moesiei Inferioare* în perioada de după 103 d.Hr. și se pare că a contribuit la măsurile de construcție și

[421]Pärvan 1913, p. 493 urm.; J. Weiss, *Inscripția clădirii din Troesmis,* «Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts» 16, 1913, Supliment Col. 209f. - Pentru discuție și bibliografie vezi R. Vulpe, *Canabenses* și *Troesmenses. Două inscripții inedite din Troesmis,* SCIV 4/3-4, 1953, p. 557-582 (cu rezumat francez).

[422]M. Servilius Fabianus Maximus - PIR p. 415; vezi și M. Rathmann, *Guvernatorul și administrația drumurilor imperiale în epoca imperială,* în: A. Kolb (ed.), *Structuri ale puterii și practică a puterii,* Berlin, 2006, p. 203.

[423]vezi Bărbulescu 2001, p. 84 și urm. (cu literatura de specialitate).

[424]C. Plancius Varus - PIR [2] P 442.

[425]S. Mitchell, *Plancii din Asia Mică,* Journal of Roman Studies, 64, 1974, pp. 27-39.

[426]AE 1980, nr. 814; ISM V, nr. 94; Pärvan 1913, pp. 480 și următoarele, nr. 4, pl. III/2. - Chiriac *și colab.* 1998, pp. 147 și următoarele (cu literatura mai recentă).

[427]PIR [2] F 54; B. Thomasson, *Laterculi praesidum,* Götteborg, 1984, col 131, No. 67: 103 (103/105?).

fortificație de-a lungul graniței de pe Dunărea de Jos.[428]

Ultima linie a inscripției numește trupa responsabilă de lucrările de construcție, adică unitatea care ar fi putut fi staționată și în *Carsium* . Având în vedere materialul arheologic descoperit în ultimii 20 de ani (în special ștampilele din cărămidă), se presupune că *ala Flavia Gaetulorum ar fi putut fi* garnizoana din *Carsium* .[429]

Pare mai probabil să se adauge numele ala *Flavia Gaetulorum* sau *ala Gallorum Flaviana^ în ultimul rând al inscripției și nu, așa cum s-a sugerat inițial,* [32] numele *ala II Hispanorum et Aravacorum,* care este de fapt păstrată epigrafic și la *Carsium.33 Diplomele militare din* [97] , 99 până în 147 d.Hr. menționează *ala II Hispanorum et Aravacorum* în armata acestei provincii.34 [Soldații] , și în special foști soldați, din această Ala sunt cunoscuți și din inscripții funerare sau dedicatorii din alte locuri din Dobrogea.35 [Pentru] Moesia *Inferior , există trei inscripții care sunt citate ca dovezi pentru teoria staționării acestei Ala la Carsium în secolele al II-* [lea] și al III-lea d.Hr. Totuși, acestea sunt descoperiri vechi care au fost păstrate fragmentar și nu asigură o lectură clară în sine, ci au fost completate.36

Diplomele militare menționează *ala Gallorum Flaviana în Moesia Inferior* între anii 92 și 99 d.Hr.31 *[Nu]* este clar când au fost desfășurate trupele din această provincie. O diplomă militară din 132/133 d.Hr. le menționează ca parte a armatei *Moesiei Superiore.38 Conform cunoștințelor actuale, această unitate nu a fost* readusă în *Moesia Inferior* în secolul al II-lea sau al III- lea [d.Hr.]

Ala Flavia Gaetulorum este menționată pe o diplomă militară din anul 92 d.Hr. în armata provinciei *Moesia Inferior* . Staționarea trupelor în această provincie este...

[31] Vezi Bărbulescu 2001, p. 100 cu literatură și discuții. - cf. Matei-Popescu 2001-2002, pp. 186 și următoarele și p. 181 nota 77.

[32] Pärvan 1913, p. 487. - cf. Vulpe/Barnea 1968, p. 95; Chiriac *et al.* 1998, p. 148f.

[33] Pentru istoria acestei forțe, vezi K. Strobel, *Investigations into Traian's Dacian Wars,* Bonn, 1984, p. 112; J. Spaul, *Ala* [· 2.] *The auxiliary cavalry units of the Imperial Roman Army pre-diocletian,* Andover, 1994, p. 34 și următoarele; cf. recenzie și completări în Tentea/Matei-Popescu 2002-2003, p. 268 și următoarele.

Unitatea este documentată cu numele dublu mai ales în diplomele militare: în *Pannonia* pentru secolul I d.Hr. în *DatyTeutoburgium* - vezi Z. Visy (ed.), *Armata romană în Pannonia. Ghid arheologic al Ripei Pannonice.* Pécs, 2003, p. 141 (cu referințe și informații minime), precum și în *Osijek/Mursa* - vezi Visy (ed.), pp. 161 și următoarele și 253 (cu referințe și informații minime).

[34] Pentru o listă a documentelor individuale, vezi Matei-Popescu 2001-2002, pp. 189 și următoarele;

[428]s., de asemenea, inscripția CIL III 14451 (Tomis) și o piatră miliară de la Sacidava (Muzait-Dunăreni) ridicată de *cohors IV Gallorum,* până în prezent cel mai vechi *miliarium* din regiune. - cf. M. Bărbulescu/ A. Rădulescu, *Din nou despre moștenirile lui Traian în Messia Inferiure între 103 și 108 d.Hr. și.,* Dacia NS 25, 1981, p. 353-359; lC Opriș, *Fortificarea limesului dobrogean de la Dunărea de Jos în preajma războaielor daco-romane,* în ESTeodor / O. Țentea (Hrsg.), *Dacia Augusti Provincia,* București, 2006, S. 247-237, bes. 240f. cu Abb.2.

[429] Zu den Ziegelstempeln: Chiriac *et al.* 1998. Die Autoren sind der Meinung, die Stempeln *AL FL* wären der *ala Gallorum Flaviana* zuzuordnen. - vgl. CC Petolescu, *Cronica epigrafica a României,* SCIVA 52-53, 2001-2002, Nr. 907 și AE 1998, Nr. 1145-1147 *(ala Flavia Gaetulorum).*

Tentea/Matei-Popescu 2002-2003, p. 269. La aceasta se adaugă o diplomă din anul 116 d.Hr.: W. Eck/A. Pangeri, *Noi diplome pentru trupele auxiliare din provinciile moesice de la Vespasian la Hadrian,* «Dacia NS» 50, 2006, pp. 93-108, nr. 3; și un fragment de diplomă din anul 145 d.Hr.: CC Petolescu/AT Popescu, *Trei fragmente de diplome militare de Dobroudja,* «Dacia NS» 51, 2007, pp. 146-151, nr. 2.

[35] vezi Matei-Popescu 2001-2002, p. 189f. - Vezi și MM Roxan, *O diplomă auxiliară/flotă a Moesiei inferioare: 127 20 august ,* ZPE 118, 1997, p. 287-299, esp. 291f.

[36] În special inscripția discutată aici (vezi nota 27) și ISM V, nr. 95 și ISM V, nr. 102 = AE 1980, nr. 815.

[37] Matei-Popescu 2001-2002, p. 186f.; Tentea/ Matei-Popescu 2002-2003, p. 264f.

[38] PA Holder, *Dispunerea de trupe auxiliare în timpul domniei lui Traian,* «Dacia NS» 50, 2006, pp. 141-174, în special 142 cu nota 10.

transmisă, cu scurte întreruperi, pentru secolele al II-lea și al III-lea d.Hr. [430]*Carsium* a fost recent sugerat ca amplasamentul acestei Alei, pe baza descoperirilor de ștampile din cărămidă.[431]

Locațiile trupelor din *Moesia Inferior* sunt în mare parte cunoscute, sau mai precis, presupuse, pe baza descoperirilor de inscripții. Un alt detaliu important trebuie luat în considerare: de-a lungul secolelor, în perioada post-romană, materialele din piatră au fost aduse din locații îndepărtate pentru a fi reutilizate. [432]Întrucât o mare parte din inscripțiile cunoscute astăzi au fost fie descoperite întâmplător, fie au fost reutilizate, acestea singure nu pot oferi indicii pentru identificarea locațiilor unităților militare romane.

Nr. 3 Inscripția turcească (Fig. 5), vizibilă în fundalul imaginii, în stânga bustului lui Traian, s-a dovedit a fi o descoperire deosebită. [433]Nu există informații despre originea fragmentului - adică dacă provine din Hârșova sau a fost adus la muzeu dintr-o altă locație din Dobrogea. De asemenea, este probabil să fie o placă de marmură.

Citirea rândurilor (Fig. 6) a permis următoarea transliterare în alfabetul latin turcesc:

la ....-/vevuzera
2a —*J* ktldt mukaddemce bina
3a —/ bir suret ile cilve-nüma
4a —] fakire kil hayir dua

1b Hazret-i âsaf-i zîsâu [—■
2b Sonra bu cami' pür-nevä
3b Dide-i muminuna [äuin i
4b bi ben[de?? -------

sau următoarea traducere:

la ------------*]și viziera*
2a *—] a ridicat o clădire sacră în acest loc*
3a —] *[a fost] construit ca model de către*
4a —] *se roagă pentru El*
1b *Alteța Sa Un fond de mare glorie[-*

2b *și mai târziu această frumoasă moschee [construită-*

3b *Credincioșii au spus aceasta pentru El [—*
4b [???-—[434]

[430]Matei-Popescu 2001-2002, S. 179 urm.; Țentea/ Matei-Popescu 2002-2003, S. 265f. - s. de asemenea I. Piso, *L'Ala Flavia en Dacie,* «Acta Musei Napocensis» 36/1, 1999, S. 81-89, bes. 85.

[431]cf. Anexa 30 și AE 1998, nr. 1145-1147.

[432]Vezi de exemplu E. Doruțiu-Boilă, *Epigraphisches aus Scythia Minor,* în: DM Pippidi/ E. Popescu (Ed.), *Epigraphica. Lucrări dedicate Jovialului Congres al epigrafiei grecești și latine,* București, 1977, p. 177-191, bes. p. 182 și urm.

[433] Lectura, traducerea și evaluarea sunt realizate de Dr. Mehmet Tütüncü (SOTA, Centrul de Cercetare pentru Turkestan, Azerbaidjan, Crimeea, Caucaz și Siberia, Haarlem, Olanda) . Acesta și Dr. E. Nicolae (Institutul Arheologic Vasile Pärvan, București) sunt călduros mulțumiți pentru ajutorul și discuțiile oferite.

[434]Ultima linie nu are sens în situația prezentată.

Din primele două rânduri ale inscripției fragmentare, aflăm că un vizir (= cel mai înalt oficial al sultanului, prim-ministrul) a ordonat construirea unei moschei într-o locație îndepărtată. Numele său și numele locației erau înscrise pe părțile sparte ale inscripției.

Conform lui M. Tütüncü, aceasta este o inscripție fondatoare (posibil cu ocazia unui al doilea proiect de construcție în regiune) și nu o inscripție cu ocazia unei renovări a clădirii. Ultimele două rânduri ale inscripției îi cheamă pe credincioși să se roage pentru Vizir. Probabil că rândul 4b conținea data.

Pe baza tipului de litere și a încadrării inscripției, precum și a calității lucrării, M. Tütüncü consideră că aceasta a fost realizată de un meșter din secolele al XVI-lea/al XVII-lea.[435]

În Hârșova există o moschee, construită în jurul anului 1815, în timpul domniei sultanului Mahmud al II-lea (1808-1839). Dacă fragmentul de inscripție ar fi fost găsit în Hârșova , ar fi o dovadă a unei clădiri anterioare. Cu toate acestea, chiar și așa, este o dovadă a existenței unor clădiri de acest tip în Dobrogea de dinainte de secolul al XIX-lea. [436]Evaluarea și atribuirea mai precisă a acestei inscripții rămâne de stabilit prin studii de specialitate.

nr. 4 (Fig. 7)

Cinci rânduri de inscripție sunt încă vizibile pe fragment. [437]Din formular, se poate stabili cu certitudine că aceasta este piatra funerară a unui veteran. Câmpul de inscripție avea o ramă.

Conform lui Pärvan, [438]acest fragment a fost adus la muzeu de Turcoaia. Se spune că a fost găsit pe *teritoriul* orașului *Troesmis* .

Nr. 5 Fragment de inscripție funerară cu portret (Fig. 8)

Pe fragmentul de relief, într-o nișă(?), capul unui bărbat cu barbă este reprezentat din față. Este vizibilă și reprezentarea detaliată a șuvițelor de păr.

Fragmentul a fost publicat de Pärvan. [439]El menționează prezența a patru litere în colțul din dreapta sus, deasupra, în afara

în fotografie sunt vizibile doar *XYI . V. Pärvan interpretează inscripția ca o indicație a vârstei:*

[435]Pentru formele comune de inscripții din vremea sultanului Suleyman Magnificul (1520-1566) și titlul de vizir, vezi și M. Tütüncü, *Ierusalimul turcesc (1516-1917). Inscripții otomane din Ierusalim și alte orașe palestiniene ,* Haarlem, 2007, pp. 34-39.

[436]Lista monumentelor religioase din România (www.archweb.cimec.ro/monumente/lacasecult/default_en.htm) enumeră 79 de edificii religioase musulmane: una în București, nouă în județul Tulcea și 69 în județul Constanța. Dintre acestea, doar patru moschei datează de dinainte de secolul al XIX-lea: din secolul al XV-lea (Mangalia, județul Constanța), din secolul al XVII-lea (Babadag și Isaccea, județul Tulcea) și din secolul al XVIII-lea (Amzacea, județul Constanța).

[437]ISM V, nr. 204.

[438]Pärvan 1913, p. 493, fig. 9, placa V/2;

[439]ISM V, nr. 107; Pärvan 1913, p. 479, nr. 2, planșa 1/3.

[vixit ann(os)] LXVI. În imaginea din mănăstirea Einsiedeln, literele *LXY sunt* clar vizibile.

nr. 6 (Fig. 9)

În ciuda poziției lor stângace în imagine, cele două rânduri ale inscripției sunt recognoscibile: *]MES[I]LEC[.* Fragmentul a fost publicat de V. Pärvan. [440]Acesta a sugerat recunoașterea lui ca parte a unei inscripții funerare. Fragmentul a fost inclus în literatura academică la sugestia de interpretare a lui V. Pärvan și a fost păstrat. [441]Cu toate acestea, al doilea rând conține un „C" și nu un „G".

Fragmentele arhitecturale vizibile în imagine par a fi realizate din marmură. O excepție de la această regulă este capitelul (nr. 7), care ar fi putut fi, de asemenea, realizat din calcar local fin.

Nr. 7 Capitală (Fig. 10)

Sunt vizibile partea frontală corintică a exemplarului și o parte laterală. Calatosul este înconjurat de două frunze de acant, care stau în fața unei frunze plate situate în fundal, care se termină în voluta de colț. Lobii sunt distribuiți simetric. O frunză lanceolată(?) este inserată în axul central, sprijinindu-se pe un ou cu o coajă lată. Zona caliciului este mai puțin clară. Floarea de abac(?) a fost desprinsă.

Este imposibil de stabilit dacă este un capitel de coloană sau de pilastru, mai ales că dimensiunile piesei sunt dificil de determinat. Partea din spate a capitelului are (din câte se poate observa) o zonă de abac profilată și o secțiune inferioară slab definită. Este posibil ca piesa să fi fost fie nefinisată, fie reutilizată.

Probabil este o lucrare din secolele II-III d.Hr. Paralele pot fi găsite în Dobrogea, dar și la sud de Dunăre: un exemplar din *Tropaeum Traiani, reutilizat ca material de construcție* , sau alte două din Histria.[442] toate sculptate din calcar local. Capitele de pilaștri de acest tip pot fi văzute și pe stele funerare de aceeași dată din regiune, [443]ceea ce sugerează

indică răspândirea acestei forme (sau a unora înrudite). În ceea ce privește originea, sau cel puțin influențele artistice, dovezi pot fi găsite în special în Asia Mică (Pergamon, Efes etc.), [444]dar și în Grecia (de exemplu, la Olympia, Exedra lui Herodes Atticus), pe piese din mijlocul

[440]Pärvan 1913, p. 493, nr. 1, fig. 5 și pl. 1/2.

[441]ISM V, nr. 108.

[442] vgl. M. Mărgineanu Cârstoiu, *Piese de arhitectură din cetatea Tropaeum Traiani,* in: 1. Barnea (Hrsg.), *Tropaeum Traiani I. Cetatea,* București, 1979, S. 129 ff. bes. S. 139 ff., Nr. 5.6.1 mit Abb. 128; dies., *Histria XII,* București, 2006, S. 245ff.

[443] z. B. I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigraftce la istoria cetății Tomis,* Biblioteca de arheologie 6, București, 1962, S. 200 und Taf. 53/1; S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior,* Leipzig, 2004, Nr. 149.

[444]de exemplu, BJ Rohmann, *Capital Production of the Roman Imperial Period in Pergamon,* Pergamon Research 10, Berlin, 1998, cat. nr. C44 și C49; E. von Merklin, *Ancient Figural Capitals,* Berlin 1962, cat. nu. 572.

și a doua jumătate a secolului al II-lea și mai târziu.

nr. 8 (Fig. 11) și Baza coloanei **nr. 9** (Fig. 12) sunt exemple constând dintr-un soclu dreptunghiular simplu, cu un tor profilat abrupt și un ciot de coloană. În ciotul coloanei este prelucrat un orificiu pentru diblu cu un canal de turnare. Unul dintre cele două exemple, probabil **nr. 8,** poate fi văzut și astăzi în lapidariul Muzeului Carsium. [445]Pe baza dimensiunilor lor, se poate presupune că aceste coloane au fost folosite pentru decorarea interioară.[446]

Nr. 10 Fragment de placare de marmură? (Fig. 13).

Întrucât grosimea fragmentului nu poate fi determinată din fotografie, originea sa originală și forma profilului nu pot fi determinate. Probabil este vorba de o mulaj care ar fi putut servi drept decorațiune pentru peretele interior.[447]

nr. 11 (Fig. 14, 15 și 16)

V. Pärvan, care a susținut ideea unui muzeu [448]și a inițiat prima evaluare științifică a acestor colecții, citează și publică, sub formă de imagine și desen, un fragment de arhitravă de marmură găsit în ruinele cetății Härjova. [449]Fragmentul a fost descris în detaliu de Pärvan și datat în secolul al II-lea d.Hr.[450]

Fragmentul a fost expus în anii 1930 în fața noului muzeu, într-un „parc arheologic" în aer liber și există și astăzi, într-o stare de conservare deteriorată (Fig. 16), în lapidariul muzeului arheologic din [451]Hârșova („Muzeul Carsium"), deschis în 2006 .

Contrar presupunerilor anterioare, [452]inscripțiile nr. 1, 2, 4 și 6, precum și inscripția nr. 3 și fragmentul nr. 10, erau încă prezente în timpul celei de-a doua faze a muzeului (cca. 1926-

[445]Starea de conservare este însă considerabil mai proastă; dimensiuni: diametru 0,23 m; înălțime (inclusiv soclul) 0,23 cm; soclul prea deteriorat pentru dimensiunile laturilor.

[446]cf. A. Suceveanu/ M. Zahariade/ F. Topoleanu/ Gh. Poenaru Bordea, *Halmyris I,* Cluj-Napoca, 2003, pp. 69 și următoarele cu fig. 33/c și 34/a - o bază de coloană similară a fost găsită în camera D a clădirii romane târzii I, la un nivel din secolul al V-lea-VI-lea p.Hr., corespunzătoare celei de-a doua sau a treia faze de construcție a acestei clădiri - vezi ibid., pp. 66 și următoarele și pl. XXI și p. 37. - I. Bogdan-Cătăniciu, *Bazilica de marmură (B) din Tropaeum Traiani,* «Dacia NS» 50, 2006, pp. 235-254, în special 248 și fig. 15 și 17; Mărgineanu Cărstoiu 1979 (vezi nota 54) Nr 2.1.16 cu Fig. 111.

[447]vezi, de exemplu, Chr. Ertel, *Arhitectura romană în Carnuntum,* Viena, 1991, p. 218 și urm.

[448]vezi nota 3 de mai sus.

[449]Pärvan 1913, pp. 489 și următoarele, fig. 8, pl. IV/1; Pärvan 1923, fig. 61 și pp. 183 și următoarele. - Dimensiuni (conform Pärvan 1913, p. 490): lungime 1,70 m, înălțime 0,52 m, adâncimea părții inferioare conservate cu decor 0,26 m; vezi și fig. 15.

[450]Fragmentele de componente arhitecturale și ornamente de la Här$ova sunt discutate în detaliu într-un studiu separat.

[451]V. Brătulescu, *Cetatea Hârșova în legătură cu Dobrogea și cu ținuturile înconjurătoare,* „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice" 33, Fasz. 104, 1940, p. 3-24, cf. în special Fig. 12.

[452] vezi intrările din volumul 5 al seriei ISM .

1944). În ciuda calității slabe a imprimării, acestea pot fi recunoscute în fotografia menționată anterior din această perioadă, care poate fi văzută acum în Sala I a Muzeului din Hârșova .[453]

Observații finale

Cea mai mare realizare a lui V. I. Cotovu, apreciată și de R. Netzhammer și V. Pärvan, [454]a fost înființarea unui muzeu regional. Una dintre cele mai importante sarcini ale sale a fost lucrul cu școlarii, care, prin intermediul acestei colecții, au asigurat o legătură directă cu propria istorie și cu realitatea regiunii lor. [455]Peisajul, natura, populația diversă, cu numeroasele sale obiceiuri și tradiții specifice și caracteristice, precum și istoria antică și recentă, originile și apartenența Dobrogei la România - toate acestea au fost valorile și cunoștințele care pot fi regăsite ca un fir comun în activitățile și publicațiile de la începutul secolului al XX-lea. Cu toate acestea, o realitate amară rămâne: bogăția, semnificația și frumusețea acestor comori sunt mai bine cunoscute de străini decât de români.

ABGEKÜRZT ZITIERTE LITERATUR

AE — «Année Epigraphique», Paris.
Bărbulescu 2001 — M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr),* Bibliotheca Tomitana 3, Constanța.
Chiriac *et al.* 1998 — C. Chiriac/ C. Nicolae / G. Talmațchi, *Noutăți epigrafice de epocă romană la Carsium (Hârșova, jud. Constanța),* «Pontica» 31, S. 139-162
CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum, *Berlin.*

[453]vezi nota 6.
[454]Pärvan 1913, p. 492, nota 3.
[455]s. în special efectul asupra școlilor din Hârșova - Culea 1911.

Culea 1911	Ap. D. Culea, *Musăul dobrogean din Hârşova,* «Dobrogea nouă» I, Nr. 3, 1911, S. 3, wiederveröffentlicht in S. Lascu, *Mărturii de epocă privind istoria Dobrogei (voi. I: 1878-1916),* Bibliotheca Tomitana 2, Constanța, 1999, S. 523f., Nr. 268.
ISM	*Inscriptiones Graecae et Latinae Scythiae Minoris,* București.
Pärvan 1913	V. Pärvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor,* «Analele Academiei Romane» 35, Memoriile Secțiunii Istorice, 17, 1913, S. 467-550 mit Taf. I-XIV.
Pärvan 1923	V. Pârvan, *începuturile vieții romane la gurile Dunării,* București
PIR	*Prosopographia Imperii Romani saec. 1, II, III,* Berlin 1897-1898.
PIR[2]	*Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III, ediio altera,* Berlin/Leipzig, 1933ff.
Matei-Popescu 2001-2002	F. Matei-Popescu, *Trupele auxiliare romane din Moesia inferior,* SCIVA 52-53, S. 173-242.
Țentea/ Matei-Popescu 2002-2003	O. Țentea/ F. Matei-Popescu, *Alae et cohortes Daciae et Moesiae,* «Acta Musei Napocensis» 39-40/1, S. 259-296.
Netzhammer 1909	R. Netzhammer, *Aus Rumänien. Streifzuge durch das Land und seine Geschichte,* Bd. 1, Einsiedeln/ Waldshut/ Köln.
SCIV(A)	«Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie)», București.
Vulpe/ Barnea 1968	R. Vulpe/ I. Barnea, *Romanii la Dunărea de Jos. Din istoria Dobrogei II.* Bibliotheca Historica Romaniae IV, București.
ZPE	„Revista de Papirologie și Epigrafie”, Bonn.

Abb. 1 " Blick in das Museum von Härjova" , Photographie aus dem Nachlaß R. Netzhammer, Klosterarchiv Maria-Einsiedlen

Fig. 2 Hār§ova 2007: vechea școală și casa profesorului de lângă aceasta, ambele în prezent într-o stare de ruină

Fig. 3 Inscripția nr. 1 (mărire după Fig. 1)

Fig. 4 Inscripția nr. 2 (mărire după Fig. 1)

Fig. 5 Inscripția nr. 3 (mărire după Fig. 1)

1b حضرت اصف زيشان[٠٠٠	٠٠٠1a]ووزرا
2b سكر بو جامع پر نوا[٠٠٠٠	٠٠٠2a]قيلدى مقدمجه بنا
3b ديده مؤمنه ان[٠٠٠٠	٠٠٠3a]برصرت ايله جلوه نما
4bبى بند[٠٠٠٠؟؟	٠٠٠4a]فقيره قيل خيرژدعا

Abb. 6 Lesung der Inschrift Nr. 3 (durch Dr. M. Tütüncü)

Fig. 7 Inscripția nr. 4
(mărire după Fig. 1)

Fig. 8 Inscripția nr. 5
(mărire după Fig. 1)

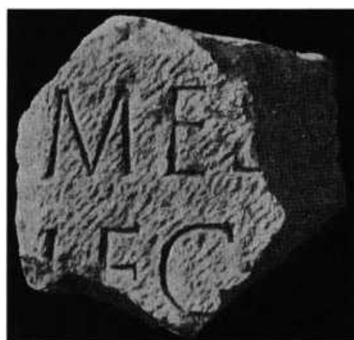

Fig. 9 Inscripția nr. 6
(după Pärvan 1913, pl. 1/2)

Fig. 10 Capitala nr. 7
(mărire conform Fig. 1)

Fig. 11 Baza coloanei nr. 8
(mărire după Fig. 1)

Fig. 12 Baza coloanei nr. 9
(mărire după Fig. 1)

Fig. 13 Fragment de placare cu marmură nr. 10
(mărire după Fig. 1)

Fig. 14 Arhitrava cu bază nr. 11 (după Pân fan 1923, Fig. 61)

Fig. 15 Fragmentul de arhitravă nr. 11 (după Pärvan 1913, Fig. 8)

Abb. 16 Das Architravfragment im Lapidarium des Museums „Carsium"
(Zustand 2007)

UNELE ASPECTE ALE CREĂRII ȘI ACTIVITĂȚII ȘCOLILOR ROMÂNEȘTI DIN BULGARIA ÎNTRE 1895-1924

STEFAN VÂLCU

În Bulgaria, în perioada menționată mai sus, existau două școli românești. Prima și cea mai importantă era la Sofia, iar cealaltă la Gorna Djumaja, în sudul țării. Ambele școli, la apogeul lor, aveau peste 200 de elevi pe an. Școlile din Bulgaria au reprezentat un succes pentru autoritățile române în eforturile lor de a proteja și încuraja identitatea națională în cadrul comunităților românești de la sud de Dunăre. După ce au funcționat, cu unele întreruperi, din 1896 și, respectiv, 1897 până la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, școlile românești au fost închise definitiv de regimul comunist bulgar.

La 23 februarie 1895, un grup de notabili din colonia românească din Sofia a adresat o petiție Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice din București, care începea astfel: „Noi, subsemnații, români domiciliați în Sofia, în dorința de a ne educa copiii și fiicele în limba maternă, v-am fi recunoscători dacă ați interveni pe lângă instituțiile competente pentru ca un profesor și o învățătoare să ni se trimită la rându-ne, deoarece existența noastră națională este amenințată de școala bulgară. ” [1] Printre semnatari s-au numărat Gaki Trifon, Gh. Ghiulamila, Spiru Paligora, Nicola Caragea, Al. Et St. Țovar, Lorgu Màrculescu, Mihail N. Ionescu, Gh. Papagoga și alții.2 Semnatarii au informat, de asemenea, că

[1] Arhivele Naționale ale României (ANR, ulterior) fond Ministerul Instrucțiunii - Ministerul Educației - dosar 632/1895, fila 9. Dacă în istoriografia românească nu există o monografie care să trateze acest subiect, o serie de considerații însoțite de documente au fost publicate în 1906 de Mihail-Virgiliu Cordescu în lucrarea sa *1866-1906. Istoria școlilor românești din Turcia, Sofia și Turtucaia în Bulgaria și a seminariilor de limba română din Leipzig, Viena și Berlin. București,* Tipografia Curții Regale, F. Gobi & Fii; multe informații găsim și în S. Țovaru, *Problema școlii românești din Balcani,* București, Tipografia „ Cultura ”, 1934. Printre publicațiile de după 1989, referitoare la subiect, putem menționa lucrarea Adinei Berciu Drăghicescu, *Românii din Balcani. Cultură și spiritualitate. Sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea · București* , 1996 și în special volumul publicat de Adina Berciu Drăghicescu și Maria Petre, *Școlile și bisericile românești din Peninsula Balcanică. Documente 1864-1948, București, Tipografie Universitară, 2004,* vol . 1 .

[2] ANR, verso. 632/1895, filele 9-10. În 1895, colonia românească din Sofia era formată din aproximativ 300 de familii, majoritatea aromâni, proveniți din Macedonia, respectiv din Moloviște, Gopeș, Krușevo și unii din Trnova, Bitola și Moschopole. (Vezi rapoartele directorului școlii românești din Sofia, V. Stroescu, publicate de Mihail-Virgiliu Cordescu, *op. cit.* p. 338). Membrii erau grupați în diverse societăți culturale și de ajutor reciproc în funcție de locul lor de origine. Astfel, cei din Gopel au fondat societatea „ Deșteptarea ” în 1880, al cărei președinte a fost N. Caragea, în timp ce cei din Moloviște au creat societățile „înaintarea” și

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, pp. 319-331, București, 2008

strânseseră 2.000 de lei pentru a acoperi cheltuielile implicate de înființarea viitoarei școli. Cu toate acestea, au apelat la guvernul român pentru sprijin financiar. În răspunsul său din 29 martie 1895, Ministerul Cultelor și Educației a declarat că este gata să pună în aplicare proiectul în cauză încă de la 1 septembrie [același] an și a sugerat ca viitoarea școală să fie condusă de D. Lăzărescu-Lecanta, fost director al școlii gimnaziale românești din Janina, un pedagog foarte experimentat. [3] Dar, pe măsură ce lucrurile se prelungeau, abia pe 27 septembrie D. Lăzărescu-Lecanta, trimis la Sofia pentru a închiria localul pentru noua școală, a raportat „misiune îndeplinită”. Acesta a primit de la agentul diplomatic român în Bulgaria suma de 2.300 de lei reprezentând chiria pentru local și costurile de instalare. [4] Corpul didactic era format din D. Lăzărescu-Lecanta, director și învățător, cu un salariu de 250 lei/lună, și Mihail Pocletaru și Elena Pocletaru, învățători, fiecare cu un salariu de 200 lei/lună. Soții Pocletaru predaseră anterior la școlile primare românești din Bitola (Monastir). La început, învățătorii aveau cazarea în școala situată pe strada Nova Lomska nr. 32. Școala românească din Sofia și-a deschis oficial porțile pe 19 noiembrie 1895, cu o întârziere considerabilă față de programul inițial, în principal din cauza dificultăților întâmpinate de Lăzărescu-Lecanta în găsirea unui local adecvat. Conform raportului trimis de Papiniu regelui Carol I , noua instituție și-a început activitatea cu 50 de elevi, băieți și fete; în ianuarie 1896, existau deja 35 de elevi și 41 de eleve. [5] În ciuda entuziasmului inițial, locația aleasă s-a dovedit inadecvată pentru bunul mers al unei școli mixte. Astfel, de-a lungul anilor, școala și-a schimbat adresele de mai multe ori. În 1897, a fost amplasată într-o clădire spațioasă pe bulevardul Dondukov. Din cauza chiriei mari, s-a mutat în 1905 pe bulevardul Maria Luiza, într-o clădire mai modestă, deținută de o anume Elena J. Boskov.

Înainte de izbucnirea Războaielor Balcanice, în Bulgaria existau două școli românești, școli primare finanțate de statul român: una, deja menționată, la Sofia și alta la Turtucaia. Înainte de 1897, existase o a treia școală primară, la Silistra, care, după douăzeci de ani de activitate, se trezise incapabilă să funcționeze, după cum o dovedește memoriul trimis de sute de familii.

respectiv „ Frățijia ”. Cea mai importantă s-a dovedit a fi „ Unirea ”, care în 1897 l-a numit membru de onoare pe I. Papiniu, agent diplomatic român în Bulgaria la acea vreme. Această societate a susținut în mare măsură, material și moral, proiectul unei școli românești la Sofia. În același timp, a acționat pentru achiziționarea de terenuri pentru construirea bisericii românești din Sofia și a oferit ajutor atât elevilor săraci, cât și oricărui român aflat în nevoie care locuia în Sofia *(op. cit.,* p. 344). La acea vreme, președintele acesteia era Al. Gh. Trifon. Este de menționat că, înainte de petiție, comunitatea românească din Sofia primise, în mai multe rânduri, vizite din partea lui Lazăr Duma (inspector al școlilor românești din Turcia) și a lui N. Cosmescu, unul dintre liderii Societății Culturale Macedoneno-Române din București, care i-au încurajat pe românii care locuiau în capitala Bulgariei să ia măsuri pentru crearea unei școli românești *(Ibidem).*

[3] ANR, fonduri Ministerul Instrucțiunii, spate. 632/1895, fila 12, dispecera nr. 1892 din 29 martie 1895.

[4] *Ibidem,* pagina 71.

[5] *Ibidem,* pagina 90.

Femeilor romănce rezidând acolo, în anul menționat anterior, ministrului Educației, Spiru Haret. [456]După încheierea Primului Război Mondial, având în vedere noile condiții, școala românească din Silistra și-a redeschis porțile cu statutul de școală profesională de fete, și cu

[456]ANR, *România de la sud de Dunăre. Documente* , București, 1997, pp. 175-176, doc. nr. 67.

un corp didactic de șase persoane.[457]

După Războaiele Balcanice, schimbările teritoriale au dus la o nouă distribuție a școlilor românești în Bulgaria. În urma schimbului de corespondență și a acordurilor dintre Titu Maiorescu și D. Toncev, șeful delegației bulgare la Conferința de Pace de la București din 1913, guvernul bulgar s-a angajat să recunoască oficial existența și funcționarea a două școli românești pe teritoriul său, una la Sofia - deja menționată - și alta la Gorna Djumaja, situată în sudul țării, în ceea ce se numea atunci „Macedonia bulgărească". Înainte de 1912, conform „Raportului Blenche" al Ministerului Afacerilor Externe al României, existau 300 de familii de aromâni în zona Djumaja-Petrici. Douăzeci de ani mai târziu, mai erau mai puțin de 80, iar aceasta, în opinia autorului raportului, din două motive: bulgarizarea aromânilor și emigrarea lor în România.[458]

În al doilea an de existență, școala din Sofia avea peste 100 de elevi, împărțiți în patru clase primare. Ulterior, au fost adăugate o secție comercială pentru băieți - trei clase - și o secție vocațională - trei ani de studiu - pentru fete. [459]Programa pentru aceasta din urmă includea broderie artistică, lenjerie intimă, tricotat, cusut și pirogravură artistică.[460]

Din 1897 până în 1910, în ciuda reducerii drastice a bugetului pentru învățământ (de la 530.000 de lei în 1900 la 300.000 de lei pentru anul fiscal 1901-1902), numărul elevilor de la Școala Română din Sofia a continuat să crească de la an la an, fluctuând între 120 și 180 de elevi. Conform evaluării Președintelui Coloniei Române din Sofia, I.G. Ghiulamila, în 1910, pentru opinia publică, Școala Română nu a fost doar un instrument al propagandei românești, ci și o instituție de învățământ de primă mână. [461]În urma Războaielor Balcanice și a Primului Război Mondial, școala și-a întrerupt activitatea, pentru a o relua în 1920, în condiții sensibil diferite de cele de dinainte de 1912. Aceasta este
A urmat ca în anii următori și până în 1927-1928 să nu existe mai mult de 80 de studenți.[462]

Explicația ar fi că, în timpul războiului, școala fiind închisă, părinții și-au trimis copiii la alte școli din oraș care încă funcționau: școli italiene, franceze, germane sau chiar bulgare. După război, unii copii au continuat să frecventeze aceeași școală, deoarece părinții favorizau continuitatea educației lor. Între 1900 și 1928, numărul românilor rezidenți la Sofia, excluzându-i evident pe românii sau aromânii care doar treceau prin capitala bulgară sau

[457]II erau (conform foii de salarii din lunile ianuarie-februarie 1919): Amalia Mironescu (limba română), Maria Dudescu (aritmetică și contabilitate), Aneta Moldovan (atelier de lenjerie intimă), Elena Măciucă (desen și caligrafie), Angela Lonesique (Locunesique) (arte casnice). (ANR, fond Ministrul Instrucțiunii, dos. 282/1919, foile 193-194, 207, 213, 219-230. În timpul războiului, învățătoare (precum Zoe Ionescu) s-au angajat voluntar ca asistente medicale în spitalele din mediul rural roman.

[458]Arhivele Ministerului Afacerilor Externe al României (AMAE, ulterior), numărul 18 - Românii din străinătate - [vol] . 3, p. 57. Documentul este cunoscut sub numele de „raportul Blenche", după numele autorului său, Mihail Blenche, funcționar public la acea vreme (1938) în cadrul respectivului minister.

[459] Adina Berciu Draghicescu, Maria Petre, *op. cit.,* pp. 351-352. Memorandumul președintelui Coloniei Române Sofia, I.G. Ghiulamila, adresat ministrului educației din România, Constantin Angelescu, 25 ianuarie 1924.

[460]ANR, fonduri Ministerul Instrucțiunii, spate. 805/1923, fila 126.

[461] Adina Berciu- Dràghicescu, Maria Petre, *op. cit.,* p. 351.

[462]*Aceleaşi.*

locuiau la periferie, a fost practic stabil, 1.100 până la 1.500 de persoane. [463]Întrucât majoritatea acestora aveau mijloace modeste, N. Mișu, diplomat român acreditat la Sofia, a intervenit la 7 martie 1902 pe lângă ministrul afacerilor externe al țării noastre pentru a suplimenta bugetul alocat școlii românești din capitala bulgară pentru anul 1902-1903. Pentru că, spunea el: „în fiecare an, numărul copiilor *care frecventează școala* a crescut, în principal datorită faptului că școala noastră oferă gratuit hrană și manuale. În cursul anului 1901-1902, din cei 168 de școlari și fete care frecventau școala, 56 au beneficiat de mese școlare gratuite."[464]

Justificată de numărul mare de locuitori de origine română din oraș, școala românească din Sofia (la fel ca și biserica) a avut ca scop polarizarea comunităților românești stabilite pe teritoriul bulgar, interesate de cultivarea limbii și culturii lor materne. Acesta este și motivul pentru care, în 1924, I.G. Ghiulamila, președintele menționat anterior al coloniei românești din Sofia, a propus ministrului educației din București extinderea capacității școlii prin adăugarea unei școli gimnaziale la școala primară. Rezulta că elevii care absolviseră cele 4 clase primare puteau continua cu cele 4 clase gimnaziale: „deoarece, la școala din Sofia, prin deschiderea celor 4 clase gimnaziale, vor veni și elevi din Djumaja, din toată Bulgaria (Vidin, Peștera, Plevna etc.) și chiar din Macedonia". [465]Un alt argument a fost acela că, la acea dată, minoritatea bulgară din România avea deja propriul colegiu.

La începutul secolului al XX-lea , școala din Sofia avea următoarea structură: (a) secția de băieți: 1 director (Lăzărescu-Lecanta, urmat de V. Stroescu), 2 profesori de limba română, 1 învățătoare vorbitoare de limba bulgară (care preda și secția de fete), 1 medic și 1 meșter; (b) secția de fete: 1 director, 1 învățătoare și 1 meșter. [466]Prin urmare, personalul școlar era destul de numeros în comparație cu alte instituții similare din Balcani: la școala primară din Bitola (Monastir) erau 3 profesori și doar 2 la cea din Salonic. Într-adevăr, în ceea ce privește personalul, școala din Sofia

a fost depășit, în 1902-1903, în rețeaua școlară balcanică, doar de Liceul Bitola (singurul liceu românesc din Peninsula Balcanică) - considerat, prin organizarea și rezultatele sale, unitatea model a învățământului românesc la sud de Dunăre - și de Școala Comercială Superioară din Salonic. În raportul pentru anul școlar 1902-1903, al viceconsulului românesc la Bitola, G.C. Lonescu, găsim următoarele date: școală mixtă din Sofia - 170 elevi, buget pe 1902 - 15.640 lei, personal - 3 profesori și 3 profesori de limba română, 1 profesor de limba bulgară, 1 medic și 2 meșteri. Salariul unui profesor în 1902 era de 77-120 lei/lună (în funcție de categoria de conducere a școlii; în acest caz, cea din Sofia făcea parte din prima categorie). Spre comparație, un profesor titular la liceul din Bitola câștiga 160 lei/lună. [467]Școala Turtucaia, conform aceluiași raport, avea 4 clase primare și un personal didactic format din: 2 învățători și 1 învățătoare vorbitori de limba română, 1 învățător vorbitor de limba bulgară și 2 meșteri.

[463]*Ibidem,* p. 181, doc. Nr. 47, raportul din 12/25 februarie 1904 al Ministrului Plenipotențiar al României la Sofia, N. Mișu.

[464]ANR, fond Ministerul Educației, dosarul 420/1902, vol. 1 , f. 115-116.

[465] Adina Berciu Drăghicescu, Maria Petre, *op. merge.* p. 352, documentul nr. 124.

[466]ANR, fond Ministerul Educației, dosarul 420/1902, vol. 1 , foile 144—154.

[467]*Ibidem,* dosarul 398/1903, p. 71.

[468]Bugetul Ministerului Educației din București detalia cheltuielile pentru școala din Sofia: personal - 8.940 lei, materiale 2.200 lei, chirie 30.741 lei. [469]Clădirea școlii din Sofia, de pe Bulevardul Maria Luiza, era destul de spațioasă, dar nu avea curte interioară, esențială pentru acest tip de activitate. Existau 5 săli de clasă, 2 de 75 m2 , 2 de 66 m2 și una de 60 m2 , o cameră pentru profesori, o cameră rezervată personalului de serviciu și locuința directorului, alte 2 camere.

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, autoritățile bulgare au închis școala. Directorul de atunci, Manliu Stăncescu, a reușit să evadeze și să se refugieze în România, înrolându-se ulterior voluntar în armata română. [470]Alți colegi de-ai săi nu au avut același noroc: Dumitru și Ecaterina Țarălungă au fost arestați și internați în lagărul bulgar de la Karlovo. Eliberați în 1918, au refuzat să se întoarcă în Bulgaria.[471]

După sfârșitul Primului Război Mondial, Școala Română din Sofia s-a redeschis pe 29 septembrie 1920, cu 124 de elevi înscriși (50 de băieți și 74 de fete). [472]Personalul a fost însă redus față de perioada precedentă: 1 director, Grigore Tâutu (detașat de la școala primară din Giurgiu), 2 învățători, soții Petre și Doța Juffu și 1 meșter. Mai târziu, li s-a alăturat N. Jv. Nikolaev, învățător bulgar (1920),
învățătoarea Alexandra lonescu, numită în funcție la 2 noiembrie 1921 și Florica Nanu, învățătoare de lucrări manuale în secția vocațională pentru fete tinere, numită în funcție de Ministerul Învățământului la 28 februarie 1923. Pentru anul școlar 1922-1923, au fost înscriși 70 de copii, pentru școala primară și grădiniță, dintre care, la sfârșitul anului, 44 au fost promovați, 12 au fost respinși, iar ceilalți au plecat definitiv cu familiile la București.[473]

Manualele folosite au fost aceleași ca în România; în fæ: *Alfabetul* și *Aritmetica* lui G.N. Costescu; în tfTM, *Manualul de lectură* al lui Al. Brătescu-Voinești, Geografia *departamentului Ilfov* al lui Ions. I. Theodore și *Aritmetica* lui P. Dulfu; în itfTM: *Manualul de lectură* al lui Al. Brătescu-Voinești, *Gramatica* lui G. N. Costescu-Ciorânescu, *Aritmetica* lui G. Costescu și *Geografia* lui G. Simionescu și, în final, în secolul al IV *-lea, Manualul de lectură al lui Al. Brătescu-Voinești, Gramatica* lui G. *N.* Costescu - Ciorănescu , Geografia lui S. Mehedinți și *Aritmetica* lui G. Costescu. Să adăugăm și *Caligrafia,* disciplină obligatorie pentru toate clasele, manual unic al lui C. I. Ștefanescu. Programa școlară prevedea între 3 și 5 ore de curs pentru elevii din clasele I - VI și ajungea la 5-7 ore pentru cei din clasa a V-a .

La rubrica „Evenimente”, directorul școlii a menționat că petrecerea de Crăciun nu a putut avea loc deoarece „din cauza costului ridicat al vieții, nu am putut pune un brad de Crăciun. În schimb, am organizat o colectă și, datorită sufletelor caritabile, am strâns suma de

[468]*Aceleași.*

[469]*Ibidem,* fondul Ministerului Educației , dosarul 420/1902, vol. 1 , pagina 65.

[470]Pentru meritele sale în învățământul românesc, Manliu Stàncescu a fost decorat de Ministerul Educației. *(Ibidem,* dos. 146/1919, fila 1.). După război, Stàncescu a ales să rămână în România ca învățător la școala de băieți nr. 2 din Turnu Serverin.

[471]*Ibid.,* verso. 146/1919 filele 8, 11, 99. Alte învățătoare române din Balcani au fost arestate de autoritățile bulgare: Alexandrina Nicolau (școala primară de fete din Bitola) eliberată după 2 ani într-un lagăr de concentrare, Artemiza Dana de la școala românească din Liumnița (Meglenia), Pandora Vretta de la școala din Kruăevo (Macedonia), Maria Papa Sotir de la aceeași școală. Ulterior, niciuna dintre ele nu a mai dorit să-și reia activitatea în școlile din Balcani *(Ibid.,* filele 17, 22, 24, 25).

[472]*Ibidem,* verso. 325/1921, paginile 124—127.

[473]*Ibidem,* pagina 225.

10.900 de leva, ceea ce ne-a permis să cumpărăm haine și încălțăminte pentru 18 copii nevoiași”. [474]Pe 23 februarie 1923, la școală a avut loc „o petrecere dansantă”, cu sprijinul coloniei românești a orașului. Programul a inclus, printre altele, cântece populare românești, declamații în limba română literară și dialect aromân, recitări în limba bulgară și fragmente din piesa lui Vasile Alecsandri „ Piatra în casă”. [475]Au participat ministrul plenipotențiar al României la Sofia, C. Langa-Rășcanu, personalul Legației Române și personalul Legației Greciei . Pe 17 mai 1923, la Monumentul Eroilor Români din cimitirul capitalei Bulgariei, a avut loc comemorarea Eroilor Neamului cu un *Te Deum* pentru odihna sufletelor lor; pe 23 mai, la Teatrul „Renașterea” din Sofia, au avut loc festivitățile pentru Ziua Națională a României, urmate de un program artistic prezentat de elevii școlii românești din oraș. [476]În urma evenimentelor tragice petrecute în Bulgaria în iunie același an, sărbătoarea de sfârșit de școală a fost anulată: „Am avut dificultăți în a-i aduna pe copii pentru a le da certificatele”, nota directorul Tăutu în raportul anual adresat Ministerului Educației din București. [477]Același Tăutu a avut inițiativa de a crea o
Asociație a tinerilor aromâni, după absolvirea cursurilor școlare, în scopuri științifice și culturale. Membrii se întâlneau în fiecare duminică după-amiază la școală pentru prelegeri sau sesiuni de lectură: profesorul Petre Juffu, de exemplu, le-a organizat o serie de prelegeri despre istoria românilor din Peninsula Balcanică.[478]

În principiu, în conformitate cu prevederile regulamentului de ordine interioară al școlilor românești din Peninsula Balcanică din 1904, orice școală subvenționată de statul român trebuia să aibă un consiliu de administrație ai cărui membri - cel puțin trei - erau aleși din interiorul comunității locale. Mandatul acestuia era de a monitoriza și asigura buna desfășurare a procesului didactic și, în general, funcționarea școlii. [479]Această prevedere era valabilă doar pentru școlile din zonele rurale (cum ar fi Gorna Djumaja), cele din orașe nefiind vizate. Acestea din urmă, precum cea din Sofia, de exemplu, depindeau administrativ, financiar etc. de Legația Română din oraș, dacă exista una, sau de țara respectivă. Prin urmare, personalul didactic al școlii din Sofia primea salarii și alte drepturi prin intermediul Legației Române din capitala Bulgariei. Conform foii de salarii pentru luna februarie 1923, salariile profesorilor respectivi erau următoarele:

Nume	Salariu brut	Alte compensații	Salariul real[480]
Grigore Tăutu	1.000 de lei	ajutor cu chiria, cheltuielile de trai scump (de la sfârșitul anului 1919) și alocații familiale pentru cei	2.095,50 lei
Petru Juffu	1.750 de lei		2.870,50 lei
Dośa Juffu	1.750 de lei		2.471,50 lei

[474]*Ibidem,* pagina 226.
[475]*Ibidem.*
[476]*Ibidem,* pagina 226.
[477]*Ibidem,* pagina 224.
[478]*Ibidem.*
[479]*Ibid.,* folio 830/1904. Regulamentul a intrat în vigoare, în conformitate cu decizia ministrului învățământului, Spiru Haret, la 10 martie pentru școlile românești din Macedonia și la 15 august pentru celelalte școli din Balcani (inclusiv Sofia). Fusese întocmit de G.C. Lonescu, Lazăr Duma (inspector al școlilor românești din Turcia), D. Dan (recenzor școlar) și de Sterie Cionescu, Filip Apostolescu și C. Lonescu, aceștia din urmă trei ca directori-profesori ai școlilor din Krusevo, Bitola și Nevesca *(Ibid.,* folio 8).
[480]*Ibidem,* verso. 805/1923, paginile 133-136.

Alexandra Lonescu	1.250 de lei	care au avut copii	2.330,50 lei

În aceeași lună februarie 1923, ministrul plenipotențiar al României la Sofia, C. Langa-Raçcanu, l-a informat pe ministrul român al educației, Constantin Angelescu, că a verificat personal și a constatat temeinicia plângerilor personalului didactic român din Sofia privind nivelul excesiv de scăzut al salariilor în comparație cu prețurile practicate pe piața bulgară. Prin urmare, a solicitat acordarea de „alocații speciale de care au absolută nevoie pentru a putea trăi”. [481]Pe această temă, apare decizia ministrului Angelescu, conform căreia salariile profesorilor care lucrau în capitala Bulgariei au fost majorate cu 75%, plus alocațiile pentru gradele de specializare. [482]Pe 14 mai, ministrul Langa-Raçcanu a revenit asupra acuzației, ferm

a unui raport întocmit de profesorii români din Sofia, raport pe care l-a atestat ca fiind fondat, deoarece „sunt departe de a-și putea satisface nevoile într-un oraș în care viața este de cel puțin două ori mai scumpă decât acasă și unde cursul de schimb al leului este în jur de 0,50 leva”. [483]Raportul menționat conținea câteva clarificări necesare. Deși recunoștea că Ministerul le-a mărit salariile cu 75%, aceștia spuneau „ceea ce ni s-a dat cu o mână, ne iau cu amândouă”, deoarece pierdeau imediat ce venea vorba de convertirea leului în monedă bulgărească. Salariile lor, inclusiv creșterea de 75%, ajungeau la un maxim de 4.000 de lei, sau 2.000 de leva. [484]Pentru a înțelege mai bine situația, profesorii au întocmit o listă detaliată a coșului menajer: 1 pâine - 8 leva; 1 litru de ulei - 80 de leva; 1 plic de zahăr - 43 de leva; 1 kg de brânză - 44 de leva; 1 kg de Emmental - 90 de leva; 1 pereche de ghete - 750 de leva; 1 pereche de șosete bărbătești - 50 de leva; 1 metru cub de lemne de foc - 400 de leva; și, în final, chiria lunară pentru un apartament nemobilat cu două camere, cel puțin 1.000 de leva (amintiți-vă că doar directorul și meșterul aveau voie să stea în incinta școlii): „Vă rugăm, domnule, să judecați singur dacă 2.000 de leva sunt suficiente pentru a hrăni și îmbrăca 3-5 persoane.” [485]În concluzie, profesorii au solicitat, în așteptarea unei soluții, ca sumele de pe fluturașii de salariu să le fie date în monedă bulgărească, urmând ca, în caz contrar, să ceară ministerului să fie repatriați - *in corpore* - „pentru a ne face datoria acolo unde pâinea este mai ieftină și mai bună și viața noastră este mai sigură”. „ [486]Neprimind niciun răspuns, directorul școlii din Sofia, în calitate de purtător de cuvânt al profesorilor, la 1 iunie 1923 , a revenit asupra scrisorii menționate, adăugând că personalul instituției a decis, din cauza lipsei plății salariilor în monedă bulgărească la paritate cu leul, să solicite suspendarea ordonanței. [487]Această poziție a purtătorului de cuvânt al profesorilor care amenințau cu boicotarea procesului didactic i-a adus lui Grigore Tâutu antipatia unor factori de decizie din Ministerul Educației, lucru pe care îl bănuia și anterior. Pe același 1 iunie , i-a scris lui Petre Marcu, care, în cadrul aceluiași minister, era responsabil de sistemul școlar românesc din Balcani, în încercarea de a prezenta argumente solide care să-i justifice atitudinea într-o situație devenită critică și pe care nu o mai putea

[481]*Ibid.,* fila 141, depeșa nr. 475, înregistrată la Ministerul Educației la 24 februarie 1923.
[482]*Ibidem.*
[483]*Ibid.,* fila 185, Legația Regală a României, Nr. 1385, Sofia, 14 mai 1923.
[484]*Ibidem,* pagina 186.
[485]*Ibidem.*
[486]*Ibidem,* pagina 187.
[487]*Ibidem,* pagina 189 și următoarele.

controla: „Solicitarea mea, în numele colegilor mei de acolo, este: să insistați și dumneavoastră să decidem să ordonăm salariile noastre pe lunile mai și iunie, precum și creșterea de 75% pentru lunile aprilie, mai și iunie, în monedă bulgărească **la paritate cu cele două monede** (subliniat în text - nn).” Dacă acest lucru nu este posibil, adică dacă domnul ministru consideră că acest lucru nu este posibil deoarece: **suntem condamnați să trăim în mizerie și să murim cu ea** (subliniat în text - nn), asigurați-vă că nu se mai face comanda în lei! Sunt colegii mei care mă roagă să întreb. Leul nostru este foarte mic, cât despre viața de aici... nu e nevoie să o descriu, pentru că o cunoașteți bine din câte ați auzit și din prețul lucrurilor, deci puteți deduce foarte bine dacă cu cei 2.000 de leva pe lună (adică schimbul pentru 4.034 de lei) se poate trăi în Sofia! Cu cât am primit până la 1 iulie , nu putem nici măcar acoperi costurile până la actualul [1 iunie] . »” În această etapă a cazului, proprietarul imobilului a pus gaz pe foc și a cerut o creștere a chiriei de la 30.000 la 100.000 de lei pe an (echivalentul a 50.000 de leva), din cauza slăbiciunii leului. La semnarea contractului de închiriere, 100 de lei valorau 140 de leva, în timp ce în 1923, chiria încasată nu acoperea nici măcar impozitul datorat statului bulgar, care era de 33.000 de leva pe an. [488]Prin urmare, proprietara a vorbit chiar despre rezilierea contractului de închiriere dacă nu primește chiria majorată, retroactivă la 1 [octombrie] 1922. Demersul proprietarei a fost însoțit de o scrisoare din partea corpului didactic românesc al școlii din Sofia (care certifica validitatea plângerilor doamnei Boskov), precum și de o notă din partea ministrului plenipotențiar Langa-Răçcanu, care atrăgea atenția asupra faptului că „mai ales, în cazul rezilierii contractului de închiriere anual, **este imposibil să se găsească o altă locație potrivită pentru școală, oricât de modestă ar fi!**[489] (subliniat în text - nn). Confruntat cu perspectiva reală de a vedea școala din Sofia pe stradă, Ministerul din București s-a înclinat, a acceptat plata chiriei așa cum s-a cerut, dar, în același timp, a dispus plata salariilor profesorilor pentru lunile mai și iunie, fără nicio creștere. Răspunsul nu a întârziat. Printr-un memoriu (nr. 112 din 16 iunie 1923) semnat de același Tàutu, în numele tuturor colegilor săi, s-a adus la cunoștința Ministrului că „profesorii acestei școli refuză să accepte suma de 41.144 lei, în valoare, la cursul actual, de 15.634 leva, sumă care nu ne permite să locuim în Sofia nici măcar două săptămâni, ca să nu mai vorbim de două luni...”.[490]

Ca răspuns, pe 16 iunie, Ministerul l-a delegat pe directorul Tàutu ca mediator în conflictul ivit în cadrul corpului didactic de la școala românească din Gorna Djumaja, misiune pe care ar fi refuzat-o. Dar, la rândul său, pe 3 iulie 1923, acesta s-a deplasat pe neașteptate la București pentru a-și prezenta personal cererea de transfer din Bulgaria în România, sub pretextul că și-a dezamăgit colegii. Reacția acestora din urmă a fost mai mult decât emoționantă, aceștia implorându-l, *in corpore,* să rămână în funcție și trimițând memorii (precum cel al lui Petre Juffu) Ministerului, solicitând factorilor de decizie să refuze transferul. Fie că s-a datorat sau nu acestor demersuri, este adevărat că Ministerul nu i-a dat lui Tàutu niciun răspuns înainte de începerea anului școlar, mai precis înainte de sfârșitul lunii septembrie. Între timp, profesorii au fost îndemnați să nu ignore un argument puternic al ministerului, și anume că bugetul Ministerului Educației, odată aprobat și validat de

[Vezi] *Ibidem,* pagina 211.
[489]*Ibidem.*
[490]*Ibidem,* pagina 214.

Parlamentul României, nu putea fi modificat în niciun fel înainte de anul financiar.
În ceea ce privește fondul de urgență al Ministerului Educației, acesta fusese deja utilizat prin acordarea creșterii de 75%, așa că ar fi puțin probabil să fie apelat din nou într-o perioadă atât de scurtă de timp.

Confruntat cu un fapt împlinit, directorul Tautu și-a asumat atribuțiile și, pe 14 septembrie, a organizat și a prezidat deschiderea oficială a anului școlar 1923-1924 . Programul a început la ora 10:30 cu o rugăciune de binecuvântare a apei oficiată de preotul bulgar, Haralami Haralambiev, de la Biserica Sf. Kral. Preotul s-a adresat apoi publicului, invitându-i pe profesori să aibă grijă de educația tinerei generații, să le insufle dragostea pentru bine, frumos și adevăr, dragostea pentru aproapele și să lucreze pentru buna înțelegere între popoarele bulgar și român. [491]În discursul său, directorul școlii, după ce a amintit începuturile și dezvoltarea școlii, a făcut apel la solidaritatea și sentimentele bunilor români pentru a strânge fonduri pentru a ajuta școlile și bisericile românești din Balcani. De asemenea, i-a îndemnat să nu se abată de la limba pe care strămoșii lor au păstrat-o cu pioșenie, împotriva tuturor obstacolelor, de-a lungul secolelor. În încheiere, directorul a mulțumit Legației Române din Sofia, datorită eforturilor căreia a existat școala românească a orașului. Au participat, de asemenea, consulul român, Victor G. Mihâescu, și consilierul Legației, I. Trandafirescu, precum și personalități din colonia românească de la Sofia, inclusiv președintele acesteia, Ghiulamila.[492]

La câteva zile după începerea anului școlar, Ministerul Educației a anunțat într-o notă că demisia lui Grigore Tăutu a fost acceptată și că [493]interimatul va fi preluat de colegul său, Petre Juffu. Se pare că toate intervențiile, inclusiv cea a președintelui comunității, Ghiulamila, care dorea ca Tăutu să rămână în funcție „pentru binele școlii”, [494]au fost în zadar. Prevederea de demitere a lui Tăutu, emisă de un departament al Ministerului, stipula în mod expres că „având în vedere că domnul Tăutu se află încă la Sofia, în ciuda ordinelor noastre de a-l rechema acasă, vă rugăm să-l eliminați din statul de plată atașat [495]; ceea ce s-a și făcut”. Ulterior, Ministerul și-a retras poziția, probabil influențat de rapoartele lui Langa-Răçcanu în favoarea lui Tăutu, și i-a permis acestuia din urmă să rămână în funcție până la sfârșitul anului școlar 1923-1924. La cererea ministrului Angelescu, a fost înființat și un fond intitulat „compensație pentru schimb monetar” pentru personalul școlilor românești din Bulgaria. Astfel, grila de salarii pentru lunile septembrie-noiembrie 1923 era următoarea [496]:

Nume	Funcţie	Salariu total, inclusiv indemnizații	Compensații pentru schimbul monetar	Salariul total
Grigore Täutu	Director - profesor	8.025	9.000	17.025

[491]*Ibid.,* fila 248: raportul conducerii școlii românești din Sofia, nr. 8 din 14 septembrie 1923, semnat Gr. Tàutu.
[492]*Ibidem.*
[493]*Ibidem,* pagina 265.
[494]*Ibidem.*
[495]*Ibidem,* pagina 294.
[496]*Ibidem.*

Petre Juffu	profesor	10050	9.000	19.050
Do(a Juffu)	Profesor	9.650	6.000	15.600
Alexandra Ionescu	Profesor	8.250	7.500	15.750
Florica Nanu	Maestru de atelier	7 500	6.000	13.500

Situaţia şcolii Djumaja era diferită de cea a şcolii din Sofia, întrucât prima deţinea, nu închiria, şcoala construită pe un teren dobândit prin eforturile comunităţii aromâne locale. [497]Fondată prin eforturile învăţătorului I. Ceara din Janina, şcoala mixtă românească s-a deschis în 1896. Anterior, copiii familiilor aromâne frecventaseră şcoala bulgară locală. Printre învăţătorii care au predat acolo în primii ani s-au numărat Stefan Hagi, Teodor Nero, Piaha Harilau, Magdalena Pendifranga şi Flora Şunda.[498] Între 1896 şi 1906, numărul elevilor a crescut de la 45 la 85, ceea ce vorbeşte de la sine despre interesul locuitorilor de origine aromână pentru comună, nefiind prea mulţi.[499]

În statisticile lui Alex Rubin din 1913, şcoala Gorna Djumaja apărea cu doi profesori şi două profesori [500]; dacă aceste cifre erau corecte, Primul Război Balcanic schimbase situaţia, deoarece, în 1913, Vasile Diamandi, trimis de Societatea Macedoneno-Română pentru a face bilanţul, a găsit un singur profesor şi o şcoală distrusă de un probabil atac incendiar. [501]După Primul Război Mondial, s-au făcut reparaţii minime, iar şcoala a fost redeschisă.

În septembrie 1922, cuplul Sterie şi Diamanda Mamali, profesori la şcolile româneşti din Grecia [502], au fost numiţi la Djumaja: au ocupat mai mult de trei

[497]În 1906, Mihail-Virgiliu Cordescu a făcut o scurtă prezentare a localităţii Djumaja-Balea sau Goma Djumaja din vilayetul Salonicului în monografia sa; o populaţie de 6.070 de locuitori, inclusiv 3.655 de turci, 105 de români grecizaţi, 100 de greci, 610 de bulgari, 620 de ţigani, 220 de evrei şi 760 de români care locuiau acolo. Comuna era situată în Munţii Rila, la graniţa bulgaro-turcă la acea vreme, pe ambele maluri ale râului Bistriţa, în bazinul râului Strouma. Deoarece calea ferată era departe, caii, cămilele şi căruţele erau folosite pentru transport. Căruţaşi şi crescători de tutun, locuitorii erau implicaţi şi în comerţul şi cultivarea tutunului, dar într-o măsură mai mică. Observaţia lui Cordescu conform căreia „mulţi români sunt înstăriţi material pentru că sunt proprietari de pământuri" este perfect valabilă în acest caz (Mihail-Virgiliu Cordescu, *op. cit.,* p. 77).

[498]*Ibidem.*

[499] *Ibidem.*

[500] Cf. Alex Rubin, *Les Roumains de Macédoine,* Bucarest, 1913, p. 241.

[501] Adina Berciu-Drăghicescu, Maria Petre, *op. cit.,* p. 324, doc. n° 111.

[502]Mihail-Virgiliu Cordescu notează, vorbind despre Olimpia Mamali, că aceasta a fost învăţătoare la şcoala românească din Perivoli (Grebena, Epira) între 1903-1904 *(op. cit.,* p. 139) şi la şcoala de fete din Turia (Bitola-Monastir) între 1905-1906 *(op. cit.,* p. 155). Cât despre Sterie Mamali, numele său este legat de şcoala românească din Lipos (provincia Salonic) pe care a deschis-o la 27 februarie 1905, şcoală care avea 2 clase primare şi 30 de şcolari şi eleve *(Ibidem, op. cit.,* pp. 179-180).

luni să ajungă acolo. Pe 10 noiembrie 1923, învățătoarea Caliope [503]Nane [504]i s-a alăturat .

Anterior, în ianuarie 1923, eforii școlii, președintele Teju P. Teju, și membrii consiliului de administrație Vanceu N. Țapu, Vasile Gh. Ciunga și Sterie Avganti, au trimis un memoriu Ministerului Educației din București pentru a atrage atenția asupra faptului că cei doi profesori numiți, soții Cazangi, își primeau salariile cu regularitate din 1916, fără să fi pus vreodată piciorul în școală. Totodată, au raportat o situație tragică și umilitoare: „Profesorii noștri nu și-au primit salariile de 5 luni (colegii Cazangi - nn), nici personalul de serviciu. Pentru cheltuieli generale, combustibilul pentru anul trecut și pentru anul acesta nu a fost plătit, s-au solicitat credite. Școala, care nu a fost încă renovată, nu mai seamănă cu o colonie românească, ci cu un grajd. Prin urmare, nu mai vrem să avem școală, este mai bine să o închidem și să ne vedem de treaba noastră."[505]

Imediat ce a sosit, noul director, Sterie Mamali, a depus eforturi supraomenești pentru a se asigura că procesul didactic pentru cei 100 de elevi înscriși pentru anul școlar 1923-1924 se desfășoară fără probleme. Într-un prim raport trimis Ministerului Educației la 21 ianuarie 1923, Sterie Mamali a făcut o prezentare generală a situației: pentru a compensa absența soților Cazangi, el și soția sa au predat și limba română celor patru clase primare; cât despre învățătorii V. Dragomirov și Olga Karanikolova care predau limba bulgară, aceștia nu își primiseră salariile de la 1 iulie [1922.] Prin urmare, le-a acordat, de Crăciun, o primă de 3.000 de leva, bani scoși din propriul buzunar. [506]Noul director a continuat amintind că școala mai datora 11.000 de lei pentru combustibilul folosit în 1922 și că cel pentru 1923 fusese cumpărat pe credit; cât despre local, „în lipsă de ceva mai bun, este încă în regulă". [507]La aceeași școală, înainte de demisia sa din septembrie 1920, lucrase învățătoarea Țapi-Barnavachi , care în martie 1923 și-a primit în sfârșit salariul pentru perioada 1 [septembrie] 1919-1 [septembrie] 1920. Contabilitatea Ministerului Educației din București a trimis în cele din urmă, la 12 martie 1923, un avans de 10.100 de lei, bani destinați acoperirii parțiale a datoriilor școlii pentru anul bugetar 1921-1922, de care eforii locali au confirmat primirea.[508]

La adunarea generală din 3 iunie 1923, comunitatea românească din Djumaja a decis renovarea clădirilor școlii și a bisericii românești. În acest scop, eforii au lansat mai multe liste de subscripție, apelând „în special la patriotismul și generozitatea macedonenilor de origine", dar solicitând și ajutorul Ministerului Educației din București pentru suplimentarea sumei. [509]Comunitatea a reamintit promisiunea făcută de secretarul general al Ministerului Educației,

[503]ANR, fonduri Ministerul Instrucțiunii, spate. 805/1923, filele 119-120.

[504]*Ibidem,* pagina 305.

[505]*Ibidem,* pagina 128.

[506]*Ibidem,* pagina 129.

[507]*Ibidem.*

[508]*Ibidem,* fila 150: „Primit. Subsemnații efori, reprezentanți ai comunității românești din Goma Djumaja și directorul școlii declară că au primit de la Onorabilul Minister al Instrucțiunii Publice, suma de zece mii o sută de lei reprezentând cheltuielile materiale pentru anul bugetar 1921-1922. Director al școlii S. Mamali; Efori: președinte Teju P. Teju, Vanciu N. Tapi, Sterie Avganti."

[509]*Ibid.,* fila 215, raportul nr. 1771 din 16 iunie 1923, semnat de C. Langa-Rășcanu, ministru plenipotențiar al României la Sofia.

Iuliu Valaori, în timpul vizitei sale, de a aloca „un fond substanțial” pentru renovarea școlii. Ministerul a răspuns trimițând 100.000 de lei. Datorită eforturilor conjugate ale locuitorilor, s-au strâns 200.000 de leva, o sumă semnificativă în comparație cu mica comunitate din Djumaja, dar insuficientă. De fapt, puțin mai târziu, directorul Mamali, când a prezentat devizul pentru lucrările deja efectuate, a calculat că mai erau necesare 158.000 de leva pentru finalizarea exteriorului școlii și a bisericii și 150.000 de leva pentru amenajările interioare.[510]

Între timp, informați că Ministerul Educației se interesează de cazul lor, cuplul rătăcitor Cazangi s-a întors la Djumaja și l-a învinovățit pe Mamali pentru situația pe care ei înșiși o creaseră. Profitând cu abilitate de tendințele autoritare ale lui Mamali, cei doi au reușit să creeze tensiuni atât între profesori, cât și între locuitori. Exasperat de această situație, Langa-Răscanu, în raportul său din 26 iunie 1923, a solicitat Ministerului Educației, de dragul păcii în Djumaja, ca ambele părți, familia Cazangi și familia Mamali, să fie transferate, separat, în altă parte. [511]Eforii au pus capăt acestei situații, hotărând transferul obligatoriu, din motive disciplinare, al familiei Cazangi, vinovată că, în numeroase rânduri, a ignorat regulamentul școlar și a refuzat să susțină examenele de sfârșit de an. Odată ce [512]acest episod a trecut, totul a revenit la normal. Și, în sfârșit, trei ani mai târziu, lucrările de renovare a școlii și a bisericii au fost, de asemenea, finalizate, grație eforturilor conjugate ale locuitorilor și ale Ministerului Educației prin contribuțiile sale financiare ocazionale.

Cât privește Școala Română din Sofia, extinsă după 1930, aceasta a devenit „Institutul Român din Sofia”, care oferea cursuri la toate nivelurile, de la grădiniță până la liceu, inclusiv.

Ambele școli, cea din Sofia și cea din Djumaja, au fost închise pe 7 noiembrie 1947, printr-o decizie a regimului comunist bulgar.

[510]Cf. Adina Berciu-Drăghicescu, Maria Petre, *op. cit.,* p. 353-354, doc. nr. 125.

[511]ANR, colecția Ministerul Instrucțiunii , dosarul 805/1923, filele 208-210: petițiile Cazangi adresate factorilor de decizie ai Ministerului, acuzându-l pe directorul școlii că „le-a prejudiciat onoarea și le-a pus viața în pericol”; aceștia îl descriau pe Mamali drept „un intrigant și un laș al cărui scop este să seamănă discordie printre românii locali” *(Ibid.,* fila 217).

[512]*Ibidem,* pagina 280.

PyCCKMH nnCATEJIb-3MMrPAHT
MTOPb CEBEP^HHH H PyMMHMM

AYMHTPy EAJIAH

I103T, npcnaHK H nepeBOAHHK Hropt CeaepaHUH (1887-1941) M apyrae H3BecrHEie pyccKHe nHcaTejiH-3MHrpaHTH, KaK HanpuMep, A. AaepHeHKO, A. Bcpth., A.HeH , A.HEH. BCPTHHCKHH, M.HPOHPA Hob , UBHR UH . Oe^opoB no6tiBajin - B nepHoa Memay asyMs MHpOBSMH BOHHaMH - HB PyMEIHHH, H3X01H 3aeCE AOBOJ1EHO 6naFOnpHSTHEie yCJIOBHH Æn» npo»BJieHM cHoero jiHTeH>Hoec hoap-HoanHHH> Ho CeBepsHHH HOMHMO nponsBeaeHMfi, HanucaHHEix B HJIH O PyMEIHHH (Cnepama , CsemMKu, CTHXOTBOpemM o KHiHHHëBe, paccKa3Ei lieemyiqasi Eeccapaôux, PyMbiHHBcKan KHBX3 HCKan) nHCJTejieii, KOtopEifi HaneuaTan y Hac KHHry na POAHOM «3UKe; peiE tuer o MHKpopoMane B CTHxax *Ponnb Jleaudpa,* BbiuieauieM B Byxapecre B 1935 roay Tnpa»aM 500 3K3eMnji«poB H CTaBtueil BKope 6H6aHorpa$MHecKoii pettKOCTEio.

PyccKan SMHrpamw npHHiuia MaccoBbin xapaKTep B nepBoi) Tpe™ XX BeKa HB ocoôeHHOCTH B upaMaTnnecKne roubi, nocjieaoBaBuiHe noene 6ojibnieBMCTCKoro nepesopoTa 25 OKTaôpa (7 octombrie) no HooJIoM 1917 ro. BcjieucTBne STOTO «HcropmecKoro KaTaKUM3Ma», 3aTparnBaiomeoro aOcontoTHO Bce counaubHbie CUOH oSmecTBa OT nuenoB uapcKon ceMbn, BCJIHKHX KHH3en, MHHHCTPOB, uenyraTOBoiHopany,Hoi^HoiBoHopan,Hoi npoMbiuuieHHnKOB, noMemHKOB, KynuoB, o([)HuepoB pa3Hbix panroB uo MCUKHX npeunpnnHMaTejien, cayæauiHx, (JmuojioroB, nncaTejieii w jnouew hpymx TBopHecHecKn, bôHpejcn , BOHPEJCN , cojiuaTCKnx mnneuax H npncuyr papcKoro UBopa, aec»™ M uecaTKM TbicHH pyccKHx paccejiiuiHCb no BCHMy Mnpy OT 3anaunon n BOCTOHHOH EBponbi uo Kma«, OT AijipTH uo AmlaHKHKH , OT JBHKKM CLIIA H Kanaubi uo ABCTpanHw; ycTpomiacb pyccKaa «KOJIOHMH» ua»e na ocTpose Baa B OCHOBHOM 3TO 6buin Seacenubi Ho KpoMe HUX 6buin emë n H3maHHHKH HanpHMep 192nocnocnocDMua. BH JleHHHa - HacnubHO 6buin BbicejieHbi H3 CTpanbi 6ojiee 200 BHUHMX npeucTaBHTejien pyccKon KyjibTypbi, rnaBHblM o6pa3OM 4)nuoco4>bi (H. Bepusea, Cepren, BJB. BJB. ÜJibHH, H. JIOCCKHM, J. OpanK, JleB IIIecTOB n up), HO H UCTOPHKH (M. KapcaBHH, A. KnaeBeirep), nncaTeuen (K). AiixeHBajibu, M. Ocopmn) n up.

CorjiacHO ueKpery npaBMTejibCTBa COBCTCKOM POCCHH, OT 1921 roua 3MHrpaHTbi octTaBamiHCb 6e3 pounHbi, Oyuynn unnieHHbiMH poccniîcCoro rpa>KuaHCTBa. O MacniTaÔHOcTM «nepBofi BOJiHbi» pyccKon 3Mnrpaijnn roBopsT caMn 3a ce6a, HanpnMep, cueuyioiHHe UH^pbi: B 1919-1921 roubi B FepMaHnn HacHHTbiBajiocb HacHHTbiBajiocb 0000002 3MnrpaHTOB, B 1922-1923 TOUBI – OCUPATIE

Rev. Părinte Studii Sud-Est-Europene, XLVI, 1-4, p. 333-345, București, 2008

600.000, M3 ÎNĂLȚIME X 360.000 BAZIN Eepunne [513], a H3 naHHMX, coöpaHHbix KOMHTCTOM O. HaHceHa npH Jlnre Haunn BbiTeKaeT, MTO HaKanyne 1926 rofla 72.000 pyccKHX 3MHrpaHTOB npoxtHßano B IlapiüKaj190 H 0B IlapiüKHX - 1920 h30 BO Beeil OpaHUMH.

WB PyMbiHHH, JiaTHHCKOH CTpaHe, HO ORpyMCHHOM CJiaBHHHCKHMH rocyflapcTBaMH (3a MCKjuoMeHMCM TOH HacH, rpaHHHameö c BeHrpHefl) B nepnoA MOKfly flByMS flByMS MHHBlHMHaMHPHtHhmHhMCM toh HacH, rpaHHHameö c BeHrpHefl HailUIM npMIOT H ÖJiaronpMTHbie ycjioBH» an» aenTejibHOCH B pa3Hbix o6nacTnx couwanbHO- 3KOHOMHHCCKOH JKH3HH H He B HOCJieflHlOK) OHepeflb B KyjlbTypHO- npohhhO-npHO- NPOH. B PyMbiHHH Ha 1 JHBapj 1922 rofla 6buio 35.000 40.000 HeaccHMHJiMpoBaHHbix pyccKHX öexceHneB, Ha 1 »HBaps 1932 rofla - 12.000-15.000-15.0936 – h1193706 11.000 (B BeHrpHH - ann cpaBHeHH» - 6buio cooTBeTCTBeHHO BbinieyKa3aHHbiM flaTaM: 3.000-4.000 pyccKHX 3MHrpaHTOB H 5.O45-4.OOO) [514].

Bonpoc o pyccKOH aMHrpaijHH B PyMbiHHH 6bui 3anpeTHbiM B nepnon 1945 1989 roflOB; OH He H3yHajicn flaute B yHHBepcHTeTax Ha pyccKHX OTflejieHHiix 4>HflonorHHecKHX 4>aKyjibTeTOß, HH B JiHTepaTypHO-HceneflOBaTejibCKHX HHCTHTyrabiMHHHKOH PxaMhHHpHP. (MAI 6buio nHcaTb JiHiiib o Tex nHcaTejinx- 3MHrpaHTax, o KOTopbix nHcajiocb HB COBCTCKOM Coioae, H HBBH EyHHH 6HJI OflHbIM H3 3THX peflKHX HCKJHOHCHOKHX, a TaKHHCHOKHCH, a TaKHHHCHOKH, a BCpHyBUIHXCH B CCCP, KaK HanpHMep, A. Eejibiii, A KynpHH, M. FopbKHH, A. TOJICTOH). CEROFLHJI NPHXOFLHTCH BOCCTAHOBHTB KapTHHy , npCBpaTHBIIiyiO PyMbIHHIO 20-30- ueHTpbi pyccKOH 3MHrpauHH.

Flpaßfla, flflH OTflejibHbix pyccKHX Sexten ließ PyMbiHHH CTajia cßoeo6pa3HbiM «nepeßajioHHbiM» nyHKTOM Ha nyTH K 3anaflHbiM cTpaHaM. Hepe3 PyMbiHHio 3MHrpHpoBanH flajibiiie Ha 3anafl 4>HJiojior-ejiaBHCT, JiHTepaiypHbiH KPHTHK, önGjiHorpatj), nepeBOflHHK H no3T Aflb^pefl JIIBHBHBHIIHoofl (1866, KHCB - 1945, apecTOBaH a flpare, nom6 B COBCTCKOM 3aKJiioHeHHH), KOTopbiH B »HBape 1920 rofla nepeexaji B Eenrpafl, a oiTy.ua B IIpary; noaTecca 3MHJIH» KnpHJiJioBHa HerpHHueBa (ypoxtfl. L[eraeBa, 1904, EKBTepHHÖypr - 1976, BjiaflHMHp), KOTopaii B Hanajie 20-x roflOB nepeexajia B ; H3BecTHbiH npoaaHK, flpaMaTypr H xtypnajiHCT CCMSH COJIOMOHOBHH IOUIKCBHH (1869, Oflecca - 1927, napnac; B 1914—1918 roflax B IleTporpafle Bbim. *e IIop 15Hojci , e IIop*) 1918 rofly 6bui peflaKTopoM KHUIHHCBCKOTO «lOxtHoro ajibManaxa»), KOTopbiH oceHbio 1920 rofla yexaji H3 KnuiHHeBa B IlapHiK; nosT, npoaaHK, JiHTepaTypHbiii KPHTHK H nepeBOflHHK flaBHa Knyr (ero nceßflOHHMOM CTana 4>aMHJiH» MaTepH; HacToamee HM» - /Jaßnn MHPOHOBHH ^HKCMA, , ; KOTopbiH, HanpHMep, B 1918 roay peaaKTHpoBaji KMLUMHeBCKMH »ypnan «Mono«as MBICAB», a B 1920 roay yexaji H3 KnwHHeBa b 4 >paHijy3CKHH ropoA KaHHbi, HO BCopKe nocejiw/ica B IlapiDBOBeTHPah Y YEXAJIH3H 3MHrpauHH. În 1895, Oaecca – 1959 , Hpara (1895, Oaecca - 1959, Hpara 13 HPARA) , S-au născut în PYMBIHHK în OCTOMBRIE 1922 și s-au născut ÎN HexocjioBaKHM, OTTyAa ÎN 1938 și CHOBA ÎN 1931 ȘI 1940 . B pa3Hbie roabi B PyMbiHHio coBepwaAH noe3AKH, BbicTynajiH b nenaTM win b

[513] H.E.Volkman, *Die russische Emigration in Deutschland 1919-1829,* Würzburg, 1966, p. 5; CM.TaKÄe: Rimscha M. Von, *Russland jenseits der Grenzen 1921-1926,* Jena, 1927.

[514] MapK PaeB, *Poccun 3a pyoexcoM. Ucmopun Kyjibtnypbi pyccKoü aumpauuu, 1919-1939.* fiep, c aHrn. flpeaHcnoBHe O.KaiHHHOä, MocKBa, flporpecc-AKaaeMHj, 1994, p. 261, Taßjmua 1.

AHTepaTypHBix hah My3BiKaABHBix cneKTaKjmx nposaHK, apaMarypr h TeaTpajibHbiieeBepHBHKHk Apxa81,1 (Ce18AB8H) Hpara), xcypHaAHCT, AHTepaiypHBiH KPHTHK H apaMarypr MHxawi OeAopoBHH JlHKHapAonyAO (1883, HeanoAb - 1925, EpairTHeTHcH , AhfairroH LLIyAbrHH, Iulie - Babah, 181776, n . , neseu, KOMno3HTop, MenonMyapHaHCT (1878) PyMBIHHH), apTHCT 3CTpaABI H KHHO AACKCaHAp HHKOAaeBHH BepTHHCKHH (1899, KHCB - 1957, JIeHHHrpaA), onepHbiii neBeu H MeMyapHCT OeaopK36, AP . B PyMbiHHH OAHO BpeMS »HAM H aKTHBHO nponaraHAHpoBann He TOABKO pyccKyio, HO H pyMBiHCKyio AHTepaTypy nposaHK, ApaMaTypr, nySAHUHCT, »ypHaAHCT H MeMyapHCTi JI MyapHCKyio HMHBH BXa6HMHBH HOA HMeHeM JIeOH flonm (1887, decembrie - 1926 , HAPWK , noxoponeH B KHWHHeBe) MHIPOHOBHR OeoAopob (1868, Oakland - 1949, COIJIHX), născut ÎN 1919 , NĂSCUT ÎN 119190 . onyAa CBOH CTaTbH B pyMbiHCKHe simte H »ypHanti Ha pyccKOM A3biKe. KcTaTH, B PyMbiHHH BblXOAHAO AOBOAbHO MHOTO nepHOAHHCCKHX ny6AHKaUHH Ha pyccKOM H3biKe, cpeAH KOTopbix BbiACASAHCb «Hama PeHb» (SyxapecT, 1922 «) Kh- 191952 , 1922 «) (KHIUHHCB, 1934, Ns 1 H SyxapecT, 1934, N2N2 3-4), „Eeccapa6wi" (KHWHHCB, 1919-1923), „HapoAHothe " (19726), „Thoe caobo" „HCAB. EFC » (AyxaHcb. 1933-1937) H Ap. K ycAyraM pyccKOH OGWHHBI B HeKTopbix 6OABWHX ropoAax cywecTBOBaAH 6H6AHOTCKH C KHHraMH Ha pyMbincKOM »3biKe, a B TaAauax H KHinHHeBe H KHWKHbih KHFHFHH. B CBMOM UEMPE EyxapecTa paSoTaAH Tam pecTopaHbi , kbk HANPHMEP « YPC » . Anna EaaHOBa HecKOAbKO AecjrrwieTHH cnycTA, TOHHee b 1988 roA (3MHrpnpoHTAa HcnoAHHTa de CCCAMBI Y > KeCP (OHa c ycnexoM B Eyxapecre, HO HB HapwKe B «MaAOM 3pMHTajKro» 3pMHTajKro) AneKcaHApa BepTHHCKoro).

B nepHOA MOKAy AByMS MHpOBBIMH BOHHaMH B PyMBIHHH 6BIAH H3AaHBI pyMBiHCKne nepeBOAbi HCCKOABKHX KHHT A. ABepqeHKo, M. ApuBi6aweBa, fl.

MepejKKOBCKoro, a Taioxe poMaH B. HaöoKOBa *KaMepa oöcKypa,* B NEPEßOAE 6PATA JIEOHA ^OHHHA– / (oöpoHpaBOBa, PocTHCJiaßa floHHHa (BухарecT, 1940) ; pухарecT, 1940 ; «Hama Penb» (c 12 om6p» nr 15 Hoaöpa 1936 ro.ua K co^ajieHHio, B ueHHOM ÖHÖJiHorpatJiHHecKOM yKasaTeae OMINNA PoMana BHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHHH . npomBeÄCHHa upyrax BHAHBIX nHcaTejieH pyccKoii aMHrpauHH, aa [515]h caM aBTop khmph Bap6y TxeojiopecKy BbiHyjKjeH 6bui no/inHCbiBaTb KHHryBHOHHMOeMb (HHMOEmbH Toma NOFL 3ANPEROM). B CCCP H TOJIBKO B TOMJI A b 1975 BT BXOBIHRO opHrHHajibHoro nosTa B CEPHH « BNßJIHOTEKA no3Ta Majiaa cepna» . 80-x FOAOB npoiiuioro BeKa HbiHe pa3Hbie H3,aaTejibCTBa BO MHOFHX ropo^ax PyccKOH OeaepauHH (MocKBa, EKaTepHHÖypr, KeMepoßo, Hepenoßeu H ap.) HanenaTajiH CAB OTAENHBIE ., our hob OeaepauHH 3HaHMTejibHoe uo CHX nop H3,aaHHe Bbiinjio B CaHKT- nerepGypre [516]B TOM FKC caMOM CaHKT-IleTepöypre B nocjie/iHHe «Ba AecanuieTHa SbuiH H3,qaHbi H MHorae « KMOH CEHEF » He. uene CeBepaHHH H KaKoe MCCTO 3aHHMaeT OH B pyccKOH jiirrepaType?

Hropb BacHJibCBHH CeBepaHHH JIoTapeB (HacToamaa (J>aMHJiHa) poflunca 4 (16 - no HOBOMy CTHJHO) Maa 1887 ro.ua B HeTepöypre H yMep 20 ueKaöpa 1941 roua b Ycpone HAP . ueHTpanbHOM KJiaflÖHme TajuiHHHa Ero oTeu 6bui BoeHHbiM HHxceHepoM, H3 BJia,qHMHpcKHX Meman, a MaTb - HaTajiba CTenaHOBHa LLleHuiHHa - nponcxoAHJia H3 CTenai H3 CTenaHoh BOCXOAHT K HCTopHKy h NNCATEJIFO HM KapaM3HHy c BocbMH jieT Okohhhji NETBIPE icnacca peajibHoro yHHjiHma B Hepenoßue^HoBroHöe Hecpo . OTnpaBHJica c OTIJOM , 3anaBiiiHMca KOMMepuneü, Ha /țanbHHH Boctok , B MaHbHacypnio HOTOM MOJIOAOH no3T, ocTaBHB OTpa, BO3BpamaeTca Ha po / iHHy H HeKOTkhopoe BpeMatkhopoe BPEMATKHOPOE Hannaa c 1904 rofla H3flaji 3a CBOH CHÖT B CaHKT-IleTepöypre öojiee TpHauaTH TOHeHbKHX ManoTHpa>KHbix öpoiHFop naTpnoTHHecKHX CTHXOTBopeHHH: *Fuöejtb PtoKapu, «Kapu EpuiHüz», ^ejvtyjtbno, Horse IlemponaejioecKa* H ap. IlepBbiH CTHxoTBopHbifi cöopHHK *3apHuybi Mbtcjiu* onyöJiHKOBaH B 1908 ro^y; B TOM JKC roay BbinycTHji ApyroH no3THHecKHH cöopHHK *Cupetib Moeü eecHbi* c npeAwcjioBHeM oneHb nonyjiapHoro B TO BpeMa nosTa KoHCTaHTHHa <t>0(J)aH0Ba. B 1911 roay ocnoBbiBaeT rpynny aro^yrypncTOB K KOTopoii npHcoeuHHHiOTC« no3Tbi M. MraaTbeB, P. HBHCB H K. OJIHMBOB, HO BKope, B cjieayiomeM rouy nepexo^HT K Ky6ocJ)yrypH3My. A. EJIOK nncaji Toma o HeM: <OTO - HOCTOMmHH, CBOKHH, fleTCKHM TaJiaHT». BcepOCCHHCKyiO CJiaBy npHHec eMy cSopHHK *PpoMKOKuwiu/uu Ky6oK* (MocKBa, 1913), Bbiaep™iiiMH 3a CpaHHT6JIbHO KOpOTKHH CpOK UeC3Tb H3flaHHH. O CTHxax CeBep»HHHa nojiwKHTejibHO OT3biBajincb B. BprocoB, H. FyMHAeB, M. FopbKHH. B 1913 rosy OH BMecTe

[515] Filip Roman, *Literatura rusă și sovietică în limba română. 1830-1959. Contribuții bibliografice.* Introducere de Tamara Gane. București, Editura de Stat pentru Imprimate și Publicații, 1959,519 p.

[516]Hropt CeBepaHHH, *Cotuueuun si nnmu moMax,* COCT. H golT. TCKCTOB K nena™, BCTyn. craTt» H COMMeHT. BA KoiuejieBa H BA CanoroBa, CaHKT-nepep6ypr, H34aTejibCTB0 «Logos», 1995-1997.

co CBoeii acenoS A. He6oTapeBCKOH - De două ori nHcaTejibHHueii - H O. CojiorySoM coBepmaer JiHTepaTypHoe TypHe no KAKHMM ropo^aM POCCHH, a B cjieuyectoy —3 CJIEUYIOME . MasKOBCKHM, fl. EypjnoicoM H B. SaanoM noBTopaer Typne, HO nocne KOHcfjJiHKTa c JiH^epoM KySoiJiyTypHCTOB CeBepaHHH BO3BpamaeTca H3 Kepnn B FIeTep6ypr. B 1913-1918 rojjax ynacTBOBaji B 135 JiHTepaTypHO-My3biKajibHbix cneKTaKJiax.

riy6jiMKa 3aHHTbiBaerca HOBBIMH c6opHHKaMH no3Ta, KaK HanpHMep *3jiamonupa* (1914), *AnaHacbi 8 utaMnaHCKOM* (1915), *Victoria Regia* (1915), *IIo33oaHmpaKm* (1915), *Uocm163u* (1915). B 3THX c6opHHKax no3T Bbipa3HJi HeyuepacHMoe BneneHHe K onncaHHio acH3HH, npHCTpacme K AOBOJIBHO Heo6bIHHOH MeTpHKe, My3bIK3JlbHOCTH CTHJia H HCnOJOJIBHOCH3 HeHOJOJBHOCH3 («OKOJIOIIIHTb», «O3KpaHHTb», «6e3,Hapb», <<B30pjIHTb»). C 1912 rofla CeBepjHHH peryjiapHO nyreuiecTByeT B SCTOHHIO H npoBOAHT CBOSOAHOB BpeMa B pbi6am<0M nocejiKe Toiuia, me, KCTSTH, HSHKHSB c »HBap» 1918 FOAS SyaeT BOTTHBB noc BOTTHB cepeflHHbi 30-x FOAOB. B KOHUC ijieBpaji» 1918 rofla nocemaeT B nocjieAHHH psa POCCHIO, IleTporpm H MocKBy; Ha Benepe nO33HH B MOCKOBCKOM IIOJlHTeXHHHeCKOM My3ee OH 6bIJI H36paH FiyGjIHKOH «KopojieM no3TOB»[517](BTopoe Mecro 33Haji B. MaaKOBCKHH, a iperbe - K. EanbMOHT). B MapTe BO3Bpamaerc5i B 3CTOHHK>, me BMecTe c HUM npwKHBaioT MaTb H HOBas acena nosTa Mapna floMSpoBCKaa (SajiKHC CaBCKaa). B 1921 roay nocne OTAeneHHa 3CTOHHH OT COBCTCKOH POCCHH H npno6peTeHHa ee HeaaBHCHMOCTH, CeBepsHHH npnnan acTOHCKoe rpaacuaHCTBO. OTKa3biBaeTca BO3BpamaTbca Ha poAHHy, xoTa OH H ne CHHTan ce6a 3MHrpaHTOM. C 1921 ro.ua CeBepsHHH BO3o6HOBHJI CBOH «no33OKOHuepTbi», noAoSHbie TBM C KOTopbiM ycneuino BbiCTynaai BO MHOFHX ropoaax POCCHH. BbicTynaji c HTCHHBM CTHXOB B 3CTOHHH, JIHTBC,. JlaTBHH, OHHJIMHAHH, Elojibiiie, PyMbiHHH, EojirapHH, IOroc.naBHH, TepMaHHH, OpanuHB. B ueKa6pe 1921 roua aceHHTca Ha acTOHKe Oejincce KpyyT, KOTopaa noMoaceT no3Ty JIETHE npoHHKHyTb B jiHTepaTypHyio acH3Hb SCTOHHH, a Taioice nepeBOUHTb CTHXH no sctohck. (C OCJIHCCOH no3T npwKHBeT non™ 16 JieT, nocne Hero OH noKHAaeT Toftny H nepeesacaeT B TAJUIHHH , me npoBeAeT nocjie,UHHe TOAM C HOBOH noupyroii ™HH Bepoii Sopnco BHOBpaeha BHOBpaeha BHOBpaeT nocjie . B jieTHHe Mecsubi, BO BpeMS SOJIBUIHX KaHHKyji cbma Baicx, KOTOPBIH ynnacs B OAHOH H3 IUKOJI CTOJIHUBI SCTOHHH).

[517]TaK (narjiaBMji CBOK> KHnry O^HH H3 HccneaoBaTeaefi HacneflHH noaTa; CM. Mnxanji UlanoBajiOB, *Kopojib noamoe. Uzopb CeeepswuH. CmpaHuybi JKIGHU U meopnecmea (1887-1946,* F) MocBajiOB, Kopojib noamoe. 159 c.

HOBbie CTHXOTBOpHbie c6opHHKH CeBepSHHHa BblXOflST B 3CTOHMH, HO HB EepjlMHC. HOMHMO CTHXOB H H03M HCHaTaeT TpH KOpOTKHe nbecbl H TpH aBTo6norpa4>HHecKHX poiwaHa B CTHxax. B aanasHbix CTpaHax HOOT HHorua yaacTBOBaa HB JiHTepaTypHbix MeponpnaTHax coGpaTbeB no nepy B. MaaKOBCKoro, AH Toacrero H ap. IlepBbiH paa CeBepaHHH npHe3>KaeT b PyMbiHHio b MapTe 1933 roua no npnrjiaiueHHK> Coioaa npoc^eccMOHajibHbix)KypHajiHCTOB EeccapaGHH h OpraHHH3aunn 6HoeccapaHH6H0KHH3aunn 6Hoeccapa6HHHOKHTOHHH6 nnTepaTypHo-My3biajibHbix cneKTaKaeii CeBepsHHHa B KwuiMHeBe 17 H 31 MapTa, a TaioKe 28 anpeua. Ha 3THX cneKTaKJisx CeBepanwH AeKJiaMHpoBaji c OCOGMM MacTepcTBOM CBOH CTHXH, a My3HKaabHaa HacTb 6buia BbinojiHeHa OM Fopaon; HHTaa Ha cneicraKaax CBOH CTHXH H GAZDĂ Jl. EBHUKHH. (B OUHOH H3 nporpaMM GyxapecTCKoro cneKTaioi» 4>aMHJina noara OLunGoaHO HaneaaTaHO EBHHUKHH).

H3 PyMbiHHH CeBepHHHH BMCCTC c KCHOH OejiHccoH eueT B Bearpaa H CapaeBO H oTCioaa B ueKaGpe 1933 ro.ua racTpojiH npouaiDKaiOTca B Co(|)HH; H3 CTOUHUM EojirapHH lângă BO3BpamaeTCfi B PyMbiHHio B HaMane «HBapa 1934 ro.ua. CneKTaKJiH, ycTpoeHHbie pyMbiHCKHM >KypnajiOM Ha pyccKOM a3biKe «3OJIOTOH IleTyiiiOK» c oanoHMeHHbiM H3uaTenbCTB0M cocToaTca CHAaajia B KnmHLexa Sycape, a nocTO bKOMTexa HECAPE . H3 nporpaMMbi K GyxapecKOMy cneKTaicjiio 2 Hioa» 1934 ro.ua, oaarjiaBjieHHoro «Beaep Hropa CesepaHHHa H JIHUHH JIHOKOBCKOH» y3HaeM, HanpHMep, HTO CeBepaHHHBo nma2 CHHHHBO nma2 JleoHHa EBHUKHH H Ojibra MHMH BNOPOBCKAA - nr 6 COGcTBeHHblX CTHXOTBOpeHHH KaaCUblH, HTO COJIHCTKa JlHUHa JlHHKOBCKaa HcnojiHHJia 6 CTapbix neceH («c HKHCOBK HAHOM3 », « hKHCOBK Hahom3 » MycoprcKoro, PaxMaHHHOBa, JleoH KaBaujio, BapjiaMOBa, Macero H UloneHa; si poaua 6bui T. KynnGnH. CneicraKjib, KOTopbifi HaaHHaaca B 9 nacoB Benepa, cocToan H3 ueyx nacrei!. B nepnouHnecKOH nenaTM nounepKHBanHCb aKTepcKHH TajiaHT no3Ta H MenouHHHOCTb ero CTHXOB. KcTaTH, Ha TeKCTbi CTHxoTBopeHHH CeBepaHHHa Gbina coaHHena My3biKa una 30 neceH H poMancoB; epeflH KOMnO3HTOpOB, KOTOpbie COTpyAHHaaaH C nOSTOM HHCnHJlHCb, Mexcuy npoHHM, M. MKOGCOH, O. CTPOK, A. BeprHHCKHH H Cepreii PaxMaHHHOB (c nocneuHHHMyePacH) oGNJHB nepenncicy nHCbMa KOMno3HTopa Hapauy c upyrHMH, noayaeHHbiMH CeBepaHHHbiM OT pa3Hbix pyccKHX nncaTejieii, HaxouaTca B ANANOM APXHBE « CEBEPAHHH », xpanameMcaHHHH, xpanameMcaMcaBKHpHpHpApcKHX H HcxyccTBa B MOCKBC TaM ate xpaHUTca H HeKOTopbie pyKonnchH CTHXOB H no33HH CeBepaHHHa, a Tam TeKCTbi no3THaecKne KHHJKCK, no,uroTOB.neHHbix nncaTeaHoMHro HHH bi eHHH >; Gjiarouapio 3uecb pyKOBOucTBO KHCTHiyra caaBaHOBeaeHHa PAH 3a OKasaHHyio MHC noMomb B aeae 03HaK0MiieHHa c cooTBeTCTByiomHM apxHBOM). B nepnou TypHe no PyMbiHHH CeBepaHHH Hanacaa CTHXOTBopeHHa *CeemjifiKu, O moM, ede UMR eenno HOBO* (nocBameHHe KnmHHeBy) H *Cnepama,* a TaioKe nposy *JJaemyufOR EeccapaSuR.* O reHe3Hce CTHXOTBopeHHa *Cnepama* paccxasaa upyr CeBepaHHHa, noaT H nepeBoaaHK lOpnii HlyMaKOB B CTaTbe *Heopb CeeepnnuH 6*

Kuiuuneee[518]. ByayMH в KHinHHese, CeBepaHHH nbiriKO вJIK) 6MJICJI в cecTpy GoraToro KOMMepcaHTa; fleByuiKa в CBOK> onepeab ocaxzjajia no3Ta nncbMaMH, TpeGya, HTO6M OH paaaejica c »eHOH H Tyr ®e »CHHJICS Ha Hew, nHane 3Ta 3K3anbTHpoBaHHaa ocoGa yGbeT ero. 3TOT 3HH3OA onHcaH H в Ha3BaHOM CTHXOTBOpeHHH pyKOHHCb KOTOpOFO - HO COoGmeHMK) LUyMaKOBa - HaXOAHTCH B Myaee HMCHH O. P. KpeHUBajibAa в SCTOHCKOM ropote Tapry.

O JHOGBH CeBepSHHHa K PyMbIHHH MOJKHO CyAHTb no CTHXaM, HanHCaHHbIM c GoJibiiiofi TennoToio o KniunneBe:

> O TOM, Hbe HMJ BCHHO HOBO BooGpa^Kaio, KaK BHiuHeso H nepcHKOBO 3Aecb BCCHOH, no# npflHbIM COJ1HU6M KHLUMHeBa, CaepKaiomero GCJIHSHOH! TH, BeccapaGH», Bocnera 3®cb cojiHueM IlyiuKMHa, H 6e3 CHHHM pyccKoro no3Ta CHSHHC TBOHX HeGec- IlycTb oneHb KOKHbix, oneHb CHHHX, – MOTJIO JIH 6biTb npexpacHbi? H TaM, c rojiOB MM uijijiny CHHMCM M CKHHeM c .nyui Tocxy H Gojib, ExceMHHyrHO omymaM, ITO в GecnpeaejibHOCTH CTenefi C ubiraHaMH в pacuBeTe Maa, CKHTajieu tot, CKHTajieu TOT, KCBTO Bcex Bcex, KCBtoJ BCEX poAH, KCBtoJ Bcex HOBO, – Bee HanoeHHoe BCCCHOH, – Ejiaroe HMH, HTO BHUIHCBO, Kax BeuiHHH BO3Ayx KHUiHHeBa, HacbimeHHoro 6CJIH3HOH !

HyBCTBO HCKpeHHeii Apy^Gbi H JIK>6OBH npoaBnaeT CeaepaHHH K pyMbiHCKOMy nHcaTejiK) H3 BeccapaGHH AH MBaHOBy; в 1934 roay BBIXOHMT в KHUiHHeBe KHHra nocneAHoro *Mbic/iu u a<popu3Mbi* (181 CTpaHHua) H pyccKHH nosT HanHiueT K HCH «BMBCTO npeAHcnoBH»», Tonenee COHCT *AH Hemoe* (c.5). B pyMbiHKOM coKpameHHOM BapHaHTe nos 3arjiaBHeM *Gânduri* (61 CTpaHHua) KHHra AH WaaHOBa BbiHuer TaioKe в KnmHHeBe в H3AaTenbCTBe «Itinerar» в 1939 ro,iiy, HO yae 6e3 conera CeBepaHHHa, HO CO BCTynHTejibHbiM KOCTCHKOOM HO . KaK «BCTByeT H3 yroHHeHH» caMoro CeaepsHHHa AaHHbin COHCT 6bui HanncaH nosTOM в KHUiHHeBe 13 (fiespanji 1934 roAa. B KHHre BocnpoH3Be,neHa H noAnHCb CeaepaHHHa.

518 **"PyCCKHfi H3EIK B MOJUaBCKOH LUKOJie",** (KHIUHH6B) , **1982, X". 1, cca. 57.**

Ho OAHO H3 caMbix rjiaBHbix no3THHecKHx AOCTHJKCHHH CeBepjiHHHa MOJKHO CHHTaTb npeßocxoAHbiH nepeBOA Ha pyccKHH SJHK CTHXOTBOPCHHOASEH Mwxa» SMHHecKy *Somnoroase păs.* 3TOT nepeBOA, CAejiaHHbin B EyxapecTe, MOIKHO CMeno nocTaBHTb P«AOM c aHTOJiorHHHbiM nepeBOAOM AHHM AxMaTOBOH CTHXOTBopeHHJi SMHHecicy *Venus and Madonna.* TCKCT H nonyw, SyAynn B TajuiHHe B 80-e roAbi, OT MOHX 6JIH3KHX apyseß, nncaTenbCKOH HCTM JIHJIJIH OpoMer H Pajibl napße. yHWTbiBaa, HTO 3TOT nepeBOA He nojiBHnca HH B OAHOH H3 KHHT CeBepjiHHHa, npocMOTpeHHbix MHOH, a TaioKe He OTMenen cneuHajiHCTaMH-SMHHecKOJioraMH npHBOJKy 3Aecb nojiHOCTbio. (He Hcmnonaio BO3MO>KHOCTH, HTO nepeBOA STOTO CTHXOTBOpeHHS 3aTep»JlC« B KaKOH-TO ra3CTe HJIH KaKOM-TO »ypnajie).

H3 M. 3MHH6CKV (c DyMbIHCKOro)

KJIOHHT B COH BenepHHH BO3AyX HTHHCK, OTAbIX HOKHblH
npOHHT B BeTKax npjiHyrcji H THe3Aax. - floßpOH HOHH.

PyneeK cjierKa B3AbixaeT, YMOJiKaeT poma cTpoHHO. CaA UBCTOHHbiH
3acbinaeT. - CnH cnoKoiiHO.

npocKOb3Hyji no BJiare JießeAb B TpOCTHHKH B T0H3X 3aKaTHbIX,
AHrejibi CJIBTJIT K Te6e ßeAb – CHOB npHJITHbIX.

HoHb BOAineßHa. HMKHyr po3bi. JlyHHbIH BHK CKBO3b TyHCK KJIOHbJI.
Albină - rapMOHHJi H rpe3bi - /ţo6po8 HOHH.

Ocoöbie nyBCTBa JIIOÖBH nnTan CeBepHHHH HK mnoMy HanieMy coceAy, K BoJirapHH:
B MacjiaHHCTbie, 3JiaTo-KapHe,
KaK HX TmaTCJibHO He Tan,
3arjiaHyji a B TBOH, BojirapHJi,
OH , Apy^ecKHe , DA...
(TbipHoeo »ad Hnmapou)

B HTpHBO-inyTOHHOM Tone H3o6pa>KeHa pyMbiHCKa» noKJioHHHua TanaHTA CeBepjiHHHa B IOMOPHCTHHCCKOM paccKaae *PyMbiHCKaa zeHepajibiua,* TCKCTC, KOTOpbIH, no MOHM TOJIHObACHHCJ, no MOHM TOJIHObACHHCJ OnyÖJlHKOBaH [519], TOHHee

TOJibKO nepBbix n«Tb CTpaHHU pyKonncn H3 12 TeTpa^Hbix JIHCTOB [520]. Hpojior paccKaaa, HanncaHHoro 1 Mapra 1940 roaa B HapBe-Wbi3cyy (OCTOHMS) onpeaeneH paMKaMH xojijia OAHOH H3 caMbix 4>emeHe6ejibHax POTHHHU B EyxapecTe, ne c no3T BMerocTecTeo H3T BMerocTeohp xyAO>KecTBeHHoro acypnajia. IIOST Kypnji CHrapeTy 3a CHrapeTOH H paccMaTpHBan HTjibHHCKHÜ

[519] H.JeBepuHMH, *Tocm oeiomeernnbiu. CmuxomeopeHtui. Tatăl meu. I7po3a.* COCT., aBrrop npeuHcnoBi« H COMMeHT. E-ÖwiBKHHa. M.PecnyßnHKa, 1999, c. 493-495.
[520] PyccKHîî rocyapcTBeHbiH ApxHB JlHTepaTypbi H HcKyccrsa (PTAJIH; MocKBa), $onn 1152, OnHCb. N»1 (M.CeBepuHHH), 12 JIUCTOB.

>KypHaji. Papyr CBepxy no uinpoKon JiecTHWue, ycrnaHHOH KOBPOM cnycKaeTca «MajieHbKan nojinas uiaTeHKa B cepoM KOCTIOMC, oneHb ÔJieaHaH, c KanpmHO OHepHeHHblM PTOM H TyBOCTblMHO6 HHHBLM PTOM H TYBOHTOHBOHKO6 BbICOKOrO o<j)Muepa». H 3aB«3Pentru a arăta COHHHM KOMHSHOM. Van^eB no3Ta, wernunHa obicTpo couuia c jiecTHHijbi H, neoiKmaHHO onycKaacb Ha KOJICHH, CTajia uBHraTbc» - Ha KOJieHJix - B CTopoHy eë KyMHpa. 3ra cneHKa oinejiOMHJia H eë cnycTHHKa, H noaîa H Bcex OKpyjKaiOmHX, CpeflH KOTOpblX 6bIJlH H HHOCTpaHUbl. H paCCK33HHK HaÔHpaeT ÆonojiHHTejibHbie TeMnbi B onHcaHHH: «Mexqy TUM, aaMa, He oôpamaa Ha Hero BHHMaHHH (Ha cnyrHHKa, KOTopbiii nbiTajicn HTO-TO-TO -CKa33HHHBHKfiHB) -MJBHCJH no CKa3M, -MJKfiHHP, -M npoflOJDKaua OyKBajibHO noji3Tn! - c BO3,aeTbiMH B 3KCTa3e pyxaMH [...] H BApyr ona B AByx-Tpëx niarax OT Mena 3aroBopHJia: - O 6o»ecTBO Moe, HaKOHeu-TO a Bac yBiqejia! CKOJibKO pa3 a MeMTana 06 3TOM Mure. He COHTHTe MeH» nCHXOnaTKOH HJIH KOMeaHaHTKOM: K TaKHM nO3TaM, KaK Bbl, Hy>KHO npHÔJiHxaTbcn BceM, KaK aejiaio a: KoneHonpeKJioHeHHO». Ilo3T B pojiH nepcoHajKa lOMopHCTHHecKoro paccKaaa npeTBopsercs rjiyôoro yAHBJieHHbiM, 3a6biBa» npH3HaBaTbca, HTO H OH caM JHOOHJI cnaBy, HOKJIOHHHHKOB, HTOHHHKOB CABIM, HTOL hHHbiM, htohhhkob, htohhhkob » c AOHxcyaHCKHMH 3aMauiKaMH, o nëM OUCHHB MCTKO nHcaja B CBOHX MeMyapax o/ma H3 spKHX (])Hryp pyccKOH nncaTejibCKOH SMHrpauHH, »ena no3Ta MsaHOBa Feopraa [521].

Ü3 cocTOHBuieHcH 6ece,nbi c noKJiOHHHueii, no3T y3HaeT, HTO OHa «BnaeTca 6eccapa6cKoii noMeuiHueii H3 3HaTHoii ceMbH HC WH, innpoKO H3BecTHbiM Ha PycH. B AaHHbiü MOMeHT ona y>Ke pa3Be;iacb c pyMbiHCKHM renepanoM H noMOJiBena c MaüopoM (eë cnyrHHKOM), aatioTaHTOM pyMbiHCKoro KHJ3» HHKonae. Y obiBuieii renepajibuiH OHJIO Bbicnjee ([iHJiojiorHHecKoe o6pa3OBaHHe, ona nepeBejia CTHXH NOSTA Ha 11 S3MKOB! (3HaK BOCKJiHuaHH» npHHaaneiKHT aBTopy pacc3HaaHahB) CeBepsHHHa, H3naHHbie B POCCHH B 3TOM Ôe/jHJicj H caM nosT Ha cjieayioiiiHH neHb, Korua Haxojscb B TOCTHHHHHOM HOMepe reHepajibiiiH, - no eë ace nparuauienHio - yabui nparuauienHioi nparuauienHio – OBUI BOJIBOJBJC CTHXH B nepeBoaax Ha pa3Hbie B3BIKH (BeHrepcKHH, HOPBOKCKHH, HTajibaHCKHH H TA.) H 6MJI nopaaceH MacTepcTBOM c KOTOpblM OHa HHTana CTHXH Ha pyCCKOM S3KKOM 63KOH-KOH-KOH OTCe6»THHbi; OHa HHTaJia CTHXH OTJ1HHHO «HHTJie HX He KOBepKa» H He 3aMeH»a MOHX CTHXOB, nOAOÔHO MHOTHM HMCHHTblM flm aKTpHCBM Ho C nepBOH ace BCTjuie rocHHUH - rocHHHO » . BpbiBaeTca 6e3 npHrjiaineHHa B >KH3Hb nosTa: « - B HenpeMeHHO npnefly K BaM JICTOM B 3CTOHHK> - cpa3y ace 3asBHJia OHa peLUHTejibHo: - 51 /jojDKHa CBOHMH rjia câbHya Buaer, B/ţoxHOBHiiiomyio no3Ta».

[521] HpHHa OaoeBiieia, *Ha ôepezax CeHbi,* nap««, 1983, c. 8-41 (raasa *Hzopb Ceeepsmun).*

Conectați- VĂ CU TOCTHHHHHOM HOMepe, ÄnHBiuajica öojibuie jjByx uacoß Gbuia JIHHUIB BpeMeHHO npepßaHa nossjieHHCM ®eHMxa, TaK KaK OHa noTOM npoflojixHcajiyrb fl eme NOKJIOHFLOHMIA was KAJIOHFLOHMIA . Când Hepajibiua a primit răspunsul, i-a spus LUI AoöaBHjia HANOCJIE /ioK: «- KcTaTH [...] nepes Aße HenejiH a eay K ce6e B HMCHFHPAC non BeH. Eny Ha BCK> Haccy. 51 »caxny OAMHOHecTBa H xony OTfloxHyrb OT Hero. - Tyr OHa KHBHyjia Când HHHero nu întreabă: - TaK BOT, are mulți bani , VA AVEA MULȚI bani . Ho TOiibKO npHeaxcaiiTe 6e3 Barnen cnyrHHUbi. Mne sonerca yeflHHHTbc» c BaMH, HTo6bi iHTau GecKOHenHO CTHXH, 6eraTb no nojiaM, 3a6biB 060 BCCM Ha CBCTC. A 3TOT ... MOH GyuyuiHH My» nycTb ocTaneTca 3flecb. Hpne.neT ROȘU, K KOHuy npa3flHHKOB. Nu este cazul, nici cu HeMHoro».

Cnycu HeKOTopoe BpeM» no3T, Haxöflucb TaioKe B CTOJIHUC PyMbiHHH, y3Han OT 6eccapa6cKoro noMemuKa, _ poflCTBeHHHKa 3TOH noicnoHHHUbi o ncecTOKOM peaKUHH peBHHBoro reHepajia no OTHOUICHHIO K oflHOMy o4>Mnepy-yxa>Kepy JKCHM, o BpeMeHHOM yxofle »enbi OT My »a, o nocjieflyiomeM npHMnpeHBHBHfle . HOTOM CeBepuHHH paccKa3bißaer o HOBOH BCTpeae c GbiBmeü reHepajibiueii B KHiiiHHeße, o cojiflaTe-uinHOHe, o TejioxpaHHTejie, nociiaHHOM JKCHHXOM cjieflOBau no CTonaM CBoflemme no CTonaM CBOFLEMM . OaeHb cMenina onncaHHaa cuena CJICMH cojiflaTa no yanuaM KnuiHHeBa, noTOM B Katjie «3aM(|)HpecKy», r^e nooT H reHepajibiua 3axa3ajiH ceße no OflHOMy CTaKany BepMy BepMy. H Hcne3 cojiflaT JIUUIB Torfla, Corfla »eHmnna cena B aBToöyc KHUiHHeB-BeHflepbi. Iar npomaHHe OHa a spus pa3 npHraamaeT no3Ta npuexaTb K HCH B TOCTH: "- ECJIH Bbi He npHeflere, Bbi CMeprejibHO Mena ocKopÖHTe, 3anoMHHTe 3TO, O, Moe EOJKCCTBO!" M no3T nponHuecKH KOMMeHTHpyeT: «H a ... CMepTejibHO ee OCKOPÖHJI - ocTaiica, KOH6MHO, B KHiiiHHeße!» OHHajibHbiii 3UH30fl paccKaaa y»e OTJinnaerca OT npeflbiflymen cueHbi, Korfla no3T H reHepajibiua 3a6aBJiajiHCb noTyraMH HecnacTHoro cojiflaTa B pojiH anrejia-xpaHHT. KaK-To reHepajibflia Bepnyjiacb B KHUIHHCB (Gbuia y»e Hacxa) H BCTpeTHJia Ha AjieKcannpoBCKOH yjimje nporyjiHBaioujHxcji CeBepannna H BHKTOPHIO, flepocb pyKa 06 pyKy. Pe3Koe H3MeHeHHe OTHOUICHHÜ K no3Ty npoxB/iaerc« He CTOJIBKO B HCTepHHecHX KpHKax H TKecrax reHepajibuiH, cxonbKO B coflepaonuH penjiHK nepecuyp OÖHTKCHHOH jKenimi KTBMHPaOMHBe:! - 3aKpnnajia « CBerjiaa flaMa» Ha BCIO yiiHijy: - Xopoui, Heuere CKaaaTb! H 3TO MOH oÖJiioöoBaHHaa MeHTa! H 3RD - Moe 6OJK6CTBO! OGMänyrb MOH Jiynmne oiKHAanna - He npHexaTb K JKCHUlHHe, TaK 6e3yMHO ero ■ OJKHflaBUieM! HpOMCHHTb MCHfl Ha KaKyiO-TO KaöapeTHyio flesoiKy! B HenaBHxcy Bac, cjibiuiHTe JIH, neanaaiDKy! BBI - raflKHH, IUIOXOH, KOBapHBIH HCJIOBCK. H 3TO flCBHOHCa CMCCT TaK HOKHO npHJKHMaTbCa K BaM, npoTHBHaa. Bo»e MOH! [...]» H 3Ta cuena c peBHHHOH JKCHUJHHOH H c ee HCTOUIHBIMU KpHKaMH, XOTJ H npHBJieKaeT OÖOCTpeHHOe BHHMaHHe npOXOJKHX, caMoro no3Ta JIHUIB YFLHBJISER H JHOJIMOEKAET OÖOCTPEHHOE BHHMAHHE NPOXOJKHX, CAMORO NO3TA JIHUIB yflHBJiser H jhoJiMoe nehAiB6JOHA () CTbifla 3a BO3Mymennyio >KeHmHHy. H JIHUIB BHKTOPH», B KOHUC-KOHUOB, «oneHb npocTO H naxoamiBO» HaxouHT HyacHbifi KJIIOH K peiueHHK) flaHHoii cnTyaijnn: «- He HaxoAHiut JIU TM [...] HTO 3Ta KOMeana CTaHOBHTca CKyHHoii? 3ra aaMa, BHAHMO, cnyrajia Te6a c K3KHM-JIH6O: ona paaroBapMBaeT c TOGOH, KaK c caMuoM, no3a6biB, OH6BMAHO, O TBOCM

cane. XOTS a H Ka6apeTHas ACBMOHKa, HO Moe oTHOuieHHe K HCKyccTBy, efi-Eory ace, 6-naroroBeiiHee, neM y [...][522] OKOHHHBUJHX yHHBepCHTeT, CnepMaTHHCCKH-HCTepHHeCKHX OTTCaBHblX reHepajlbHl! » H aaKJiioHHTejibHas (|)pa3a paccxaaa HacTpaHBaeT HHTaTejia Ha poMaHTHHecKH- MewaTHBHbiH naa: «W B3«B MeHa noa pyKy, CMOTpa c Hor ao rojioBbi B pacTepsHHOCTH aHeawHaiBHHOCTH OKTOP (B3«b) Tenepb yace noKOMHaa!) yBJieicjia Mena 3a npeaejibi BeHepHero ropojia - B cnpeHb, B nyny, B jno6oBb ...»

PaccKaa CeBepaHHHa HHTepeceH He TOJibKO H36paHHbiM cmeroM, He TOJibKO co3AaHHOH THnojiorHeii, HO H BocnpoH3BeaeHHeM peajiHH pyMbiHCKofî 36MJIH, K KOTopjio HeKiM no H36PA nHBaeHHeM HOCTlife.

CeBepaHHH BcnoMHHaeT c HeacHOCTbK) o nporyjiKax c SyxapecTCKOH reHepajibuiefi « no COBCCM onapiDKeHHOH Calea Victoriei», sau «CTpaay EpaTiany» (a coxpaHJi 3aec> OCJIOPHMHATHA), «CepaHHHHaTHaTHa), «^ 33HHM3J1H NPEJIECTHBLH OCOSHAK B TEHHCTOM CAAY Y OAHOH MOEFA PAAYIUHOH H BEPHOII NOHHTATEJIBHHUBI » (PEHB NACT 3AECB O KNIIIHBEJHHECCHHA H TT ABTO6HORPA (]) HHHEH ; c onpeaeaeHHbiMH COGblTHBMH, TOHHO 33(|)HKCMpOBaHHblMH BO BpeMeHH, C OnpeaejieHHbIMH JlHpaMH, cocTaBJiaiomHMH noa oKpyaceH

„nepexcHB 28 MapTa 1934 roaa aoBOjibHO CHJibHoe 3eMJieTpaceHHe, aaB senep CTHXOB npa 6e3BO3MC3flHOM, apy>KecKOM ynacTHH, HeoaHOKpaTHO Bocne JTbifi K JOIOB TOTF, KOH B JOIOBCH, POF CTOJIHIje PyMblHHH CO CBOHM MOJIOablM MyXCeM-AaTCHHHOM CBeHOM, pacnpOCTHBlHHCb CO BCeMH CBOHMH MHOrOHHCneHHblMH flpy3baMM,OH TOMJOH HBHOHH H3BHOH ApubiGaiuaBOH, BaBiGaiuaBO, NHHCA 3JiaTOKyapoH Kp3C3BHijeH-no3TeccoH H MeueHaTKoii Ojibroiî MHMH-BHOPOBCKOH, H3aaBineH MHe MOH *Pofuib JJeaHdpa,* a Ha CTTHOH Heajica Beejro HP3 naTpHapxajibHbiiî, He no 3acjiyraM npoKJiaTbiii IlyiiiKHHbiM HaHBHHO-y6THH HAHBHO- y EpaTiaHy», rae Moa Hpwc 33HHM3JI3 npejiecTHbiH OCOMM psa hKopo hBHB , caMa, JKCHUXHHS, TaK CKaaaTb, H3 p33paaa «poKOBbix»".

TCKCT CeBepaHHHa BaaceH H KaK aoKyMeHT, TaK HanpHMep, H3 Hero Mbi y3HaeM, KTO 6biJi cnoHCopaM oaHoă H3 HCMHOTHX KHHT PYCCKHX 3MHrp3HTOB, H3aaM3MHccHOMy o PeHNEHb, H3aaM3MHccHOMy KHNEHb, (PowerGib) H3aaHHOH 3a cner aBTopa B EyxapecTe B 1935 roay THpaacoM 500 3K3eMnjiapoB. Lugne aBJiaerca BTopbiM HMCHCM repoHHH EjieHbi SOBĂ npoM3BeaeHHa, Ha3BaHHoro CepepaHHHOM B noa33rojiOBKe «poMaHOM B CTHxax». HanHcaji eme B 1925 roay B Tone 6ojibiny}o nosMy

[522] K COMCHHK), a He CMor paciuH<j)poBaTb B pyKonHCH aaHHoe CJIOBO, XOTH annejinpoBaji H K noMomH paSoTHHKOB apxHBa. KcTa™, aBTop He ycnen oi|)opMHTb oKOHiaTejibHo TCKCT ans HaneiaTaHHs; BcrpenaioTCH, HanpHMep, Ha 8 JIHCTC cjiOBa, KOTOpbie noBTOpsiorcs, HeaaKOHHeiiHbie npefljioixeHHS H TJ.

min MHKpopoMaH, KOTopbin 6biji HanenaH ronoM no3Ke B HecKonbKHX HOMepax raaerbi Mnxanna Apubi6aiueßa «3a CBOÖOÄy!», Bbixonamen B Bapmaße. B 1931 rony aßTop Mmaji 3TO npoH3ßeueHHe B PyccKOM HayswoM HHCTinyre B Eeurpaae H, HaKOHeu, qeTbipe rona cnycTS, OHO Bbim.no owJibHbiM na^anneM B CTOJIHUC PyMbIHHH. Ha OFLHOH M3 OÖnOJKeK KHH5KKH (66 CTpaHHU (JlOpMaTa 6pOmK)p CepMM "Sămânță" HJIH nepßoro ßbinycKa cepMM " Biblioteca pentru toți") ßbixony B CBCT naHHoro npon3Be^TERA de" Goui: Institutul de artă grafică. TOMHK cran obicrpo OHÖJiHorpaijiMHecKOH peuKOCTbio; OH nenea B TpeBomoe nocneßoeHHoe BpeMa fla»e H3 EMSJIMOTCKM PyMbiHCKon AxajieMHH (o runoTese ncHeaHOßenna KHHTH MHe npHXOAHJiocb nncaTb paHbme) [523]. B 3TOM npoH3BeneHHn, HanncaHHOM KaK H poMaH B CTHxax A. C. HyuiKHHa *Eezenuü Onesm,* «OHCFHHCKOH crpoijion» (Caayjaa CTpoijia conepacnT 14 CTpox) npencTaßJieH «ceßpHbin BapHaHT» (nencTßne npoHCxouHT B Herepßypre) 4>a6ynbi o coBpeMeHHbix TaTbUHe H OnerHHeb, ECTHO, ECTHB ^ 3ae3)KeMy TanaHTHBOMy My3biKaHTy Jleannpy no6e>KAaeT nyBCTBO cynpyacecKoro nonra; KHBOHCHO Boccoauana TaioKe MHoroo6pa3Ha» Kaprana nnTepaiypHO-xynowecTBeHHon H oömecTßeHHon M13HH CTOJIHUbl PoCCHH B KaHyH nepBOM MHpOBOH BOHHbl. 06 aBTOÖHOrpa^WHeCKOM xapaKTepe nncan Jlaaapb fopouHHUKHii B CTaTbe *CeeepxHUHCKOfi Jlaypa.* BecHon 1911 rouă CeßepuHHH, «caMoyBepeHHbin Mononon BOOT CO cicaH,najibHOM cnaßon H jjjiHHHoii uenbio ntoöoBHbix yBneHennn B nocTOüHHbix noMCKax CBoero nneana [524]iKeHiHiHiHHiHiHi3 MecHHTeHHHi3/ MecHHHHHHi3 c Enenon, acenon reHepana, MaTepbio. (EMy 6bi.no 24 ascultă, eit - 32). Enena «aamajia HacToameii JIIO6BH, KOTopon OHa He HcnbiTana 3a ABenajmaTb neT 3aMy>KecTBa. ropoAHHitKHH CHHTaeT, HTO 1911-1912 roflbi, Kor/ta CBH3b CeßepiiHHHa c Enenon 6buia ocoöeHHO MHTCHCMBHOM, HMCJIH pemaiomee 3HaneHne B TBopMecicofî 3BOJ1K3LIMM nO3Ta. HCKpCHHC Bmo6neHHaa He TOJlbKO B nosTa, HO MB ero CTHXH (cnnTaeTca, HTO OHa noßnnana Ha no3Ta, HTO6M OH nepemen OT 3roijiyTypH3Ma K Ky6o4>yrypn3My), Enena, KOTopakh3, « KOTopakh3 , KAPOUHTYPH3MA K KY6O4> nosTa, a no3T TBopHT CTHXH», He MOJKCT paccTaTbca c ceMbeit n OTBeTHaeT CeßepaHHHy on<a3OM CTaTb ero raofi. flyiiieBHbie Mynenna nosTa npononncanncb no BecHbi 1915 ro,na, Koma CeBepaHHH no3HaKOMnnca c Mapnen BOJIHSHCKOM, KOTopaa cyMena 3aMennTb Eneny B ero JKM3HH. Hepea HecKonbKO neT Enena BCÖ- TaKH pa3Benacb c MynceM n nocne 1917 rona 3MMrpMpoBana B lOrocnaBMio. JJanexo OT poAMHbi nosT M Enena enoßa BCTpemnncb, Mencny HHMH noroM aaßanacb nepenncKa, onnaKO c Hanana 30-x ronoB cneji ee TepaeTca. B CBOMX cmxax CeBepaHHH npH3HaBaji BnHüHHe moÖHMon EneHbi Ha CBoe nosTHHecKoe TBopnecTBO.

El nu este un specialist în științe matematice , CI și în științe matematice *și* știință .

H3uaHa B 1931 roay HMBHHO B lOrocjiaBHH B Eejirpajie. KaK pas 3TOT C6OPHHK conep>KHT H cTHxoTBopeHHe, aaBiuee Ha3Banne 3TOMy cGopHHKy c raKMMH, Meamy npOHHM, npOBHAHeCKHMH CTpOKaMH:

[523] Dumitru Balan, *România interbelică și exodul scriitorilor din Rusia bolșevică // Instaurarea comunismului între rezistență și represiune,* ediție îngrijită de Romulus Rusan, București, 1995 (Analele Sighet II), p. 508.

[524] TaM ace.

Ho AHH mxyr - yxce CTHxaiOT rpo3bi.

BepHyrbca B AOM POCCHH Tpon ...
KaK xopoiiiH, KaK CB6) KH 6yayr po3bi,
Moeii CTpaHofi MHe 6pouieHHbie B rpo6!

flo KOHixa CBoen ™HH CesepaHHH npoflojira coTpyAHHMaîb c pyMbiHCKHMM nepHOflmecKHMH nyGaHKauMJMM Ha pyccKOM «3biKe, nocbiJias - BpeM» OT BpeMeHH - CBOH CTHXOTBOpeHM.

OmyTHMO BJIHSHHC Mrops CcBepsHHHa Ha pyccKyio no33mo XX BeKa. B CBOHX cTHxax He npouieji MHMO no3TimecKoro onbira CeBepjiHHHa Eopnc riacrepHaK; El cjiynaHHO repoH poMaHa B CTHxax *CneKmopcKuii* flacrepHaKa, BCJO HOHb cnopa c cecTpoii, oSpamaerca K cGopHHKy CeBepaHHHa *rpoMKOKunauţeu Ky6oK.* Ho 6bui AOBOJibHO SojibiiioH HepMOfl B coBercKoii jiMTepaType Koraa HMB CeBepuHHHa ynorpeSnanocb c OTpHuarejibHbiM, HeraTHBHbiM 3HaneHHeM. «KpacHopeHHB H TOT <])aKT, hto b HANANE 60-x TO^OB otfiHUHanbHO-AorMaTHHecKa» KpHTHKa, araKya HOBbie TeH^eHUHH B PYCCKOH NO33HH , oSBHHsna, HanpHMep, bHMEKHHHHope, BHMEKHH «ceBepsHMHiuHHe» [525].

B CTaTbe *H HedBycMbicjieHHbiu manaim* apyr pyMbiHCKOH no33HH, no3T, scceHCT H nepeBOAHHK Mnxawji CHHejibHHKOB (nepeBen Ha pyccKHH «3biK CTHXH Tynopa MHTebiH, Ayls) /AylTehspH, Ayl, /Mnxawji CHHejibHHKOB pa3Hoo6pa3He no3THHecKHx (|)opM, «npaKTHKyeMbix» CeBepsHHHOM (nos3bi, HOKTiopH, cepeHaHbi, BapJHaynM, OKTaBbi, Gajuiajoabi , chm,sjierHbi KeH3ejm, THASaJiHbi, THASaJiHbi, JISPJ , JISHBI 3rono.noHe3 H CBMOTHMH) npnxoflHT K cjie,rytomwM oGocHOBaHHbiM BbiBO/xaM: «Mnoroe cnejiaHo CeBepaHHHOBH jpencimeero» ixan crax. Știa că era CBoeBonbHoe și că era o6pameHHe cu cjiobom . He3a6BeHHa 6e33acTeH4HBaa CBo6ona B ynoTpe6jieHHM npHjiararejibHbix H marojioB. KwBbie MHorococTaBHbie 3nHTeTbi, aajieKOBaTbie cpaBHenHs [...]. Ky6o(|)yTypHCTbI C MaJIKOBCKHM, KOHCTpyKTHBHCTbl c EarpHUKHM, oGepHyrbi. BepTHHCKOMy HK ArHHBLxeBy, HK SCRANE 20 - x tohob , HK HANRPAHHOCTaM « uiecTHflecaTHHHecKoă» aeKJiaMauHH. Hk NOINNOCTH , HK HOHJIHHHOH [526]»

TOM nepeBOflOB CTHXOB H npo3bi Hrop» CesepaHUHa Ha pyMbiHCKHH JBMK, HecoMHeHHO, Bbi3Baai 6bi GojibHiOH HHTepec y pyMbiHCKHX HHTaTejieii.

CeBepsHHH 6bui B nepByio onepeflb cpejjH 3MHrpaHT0B 3aMeHaTenbHbiM nocjiaHHKOM pyccKofi JiHTepaTypbi B K)ro-BocTO4Hbix CTpaHax, B TOM HHciie HB PyMbIHHH.

[525] UyMMTpy Banan, *PyMbiHun u pyccKaH 3Muepaifun. JlumepamypHo-xydojtcecmeeHHbie eexu* // ’’Romanoslavica”, XXXV, București, Editura Universității din București, 1997, c. 122.

[526] «MocKOBCKite HOBOCTH» (MocKBa), 1996, N» 35 OT 1-8 CCHTHSPH, C.2 5.

COLOCVIUL COMISIEI
MIXTE DE ISTORIE ROMÂNO-BULGARĂ

BUCUREŞTI

10 septembrie 2007

1. **Statele naționale din sud-est și integrarea europeană**

MODERNIZAREA SOCIETĂȚII ROMÂNEȘTI ÎN SECOLUL AL XIX -LEA . PUNCTE DE VEDERE LIBERALE ȘI NAȚIONALE

ALIN CIUPALĂ

Autorul amintește pe scurt etapele prin care a trecut societatea românească în cursul unei transformări care a avut ca rezultat transformarea acesteia într-un stat național și liberal.

Apariția statului național român în urma dublei alegeri a lui Alexandru Loan Cuza [1] în 1859 a făcut posibilă organizarea procesului de modernizare a societății românești într-un cadru coerent. Începutul etapei clasice în construcția statului român modern reprezintă o perioadă relativ scurtă, delimitată de revoluția din 1821 și Unirea Principatelor, pe care o putem considera primară, arhaică, început al structurilor noului tip de stat.

Restaurarea prinților autohtoni a marcat o încercare de organizare a statului pe baze noi, moderne, și nu o revenire la situația existentă înainte de instaurarea, de către Imperiul Otoman, la începutul secolului al XVIII-lea , a regimului fanariot (prinți de origine greacă din districtul Fanar din Constantinopol).

Boierii români din Țara Românească și Moldova au adoptat idei noi în această perioadă, în special pe cele ale Revoluției Franceze, care au ajuns la ei prin cultura greacă, a cărei patroni au fost principii fanarioți. Astfel, iluminismul naționalist și conservator, spre deosebire de cel clasic, de tip francez, rațional și liberal, a provocat o criză care a determinat relații tensionate între elita autohtonă și cea greacă și care s-a resimțit din ce în ce mai mult spre sfârșitul secolului al XIX-lea . Conviețuirea, funcțională până în acel moment, a devenit practic imposibilă în condițiile în care principii fanarioți, susținând idealurile naționale grecești, au subordonat Principatele ideilor Marii Idei. Marii boieri români patrioți, deși divizați și mai înclinați spre reflecție politică decât spre acțiune fermă, au reacționat în cele din urmă la momentul izbucnirii,

[1] Pour la période du règne de Cuza voir Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuș.a Vodă,* Ed. Curtea Veche, Bucarest, 2000; *Cuza Vodă in memoriam* (coordonnateurs L. Boicu, Gh. Platon, Al. Zub), Iași, Ed. Junimea, 1973.

[2] Al. Duțu, Pompiliu Teodor, *Iluminismul în centrul și sud-estul Europei și implicațiile sale social-politice,* Editions de l'Academie Roumaine, Bucarest, 1980; Nicolae Isar, *Principatele Române în Epoca Luminilor (1770-1830). Cultura, spiritul critic, geneza ideii naționale,* Editions de l'Université de Bucarest, Bucarest, 2005.

Rev. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 349-356, Bucarest, 2008

par la Société sécrète *Eteria,* avec l'appui direct de l'Empire Russe, de la révolution grecque.

Instituirea Regulamentelor Organice în Țara Românească și Moldova [527]în 1831 și 1832 a creat, cel puțin teoretic, premisele accelerării operei de modernizare prin înființarea unor noi instituții, guvernate de principii moderne, precum separarea puterilor în stat sau egalitatea în fața îndatoririlor. De fapt, Regulamentele Organice nu au fost puse în practică, în principal din cauza intereselor strategice ale puterii a cărei participare a fost decisivă în redactarea lor, adică Imperiul Rus. Astfel, modernizarea societății românești a fost permisă de Rusia doar în măsura în care nu aducea atingere intereselor sale în Peninsula Balcanică și în Principate. Administratori înțelepți, înzestrați cu experiență dobândită în funcții anterioare în sistemul birocratic al statului, culți și educați în Europa Occidentală, principii domnători din perioada Regulamentelor Organice au încercat să patroneze și să protejeze o modernizare limitată, îndreptată mai ales spre o mai bună funcționare a administrației. Crearea unui sistem școlar în limba română care a înlocuit școlile în limba greacă, a unor instituții administrative și chiar a unei miliții autohtone a însoțit măsurile antiliberale și anihilarea oricărei opoziții față de presiunile tot mai copleșitoare ale Imperiului Rus. În condițiile în care modernizarea devenea din ce în ce mai mult sinonimă cu construirea unor structuri liberale, contradicția creată nu a putut fi rezolvată de principii domnitori din perioada Regulamentelor Organice.

În acest context a apărut generația lui '48, care a organizat Revoluția și a jucat un rol activ în realizarea dublei alegeri din 1859. [528]Din punct de vedere al originii sociale, majoritatea viitorilor revoluționari proveneau din familii boierești, unele vechi și cu nume sonore, dar și din familii sărăcite ai căror descendenți au fost nevoiți, spre mijlocul secolului al XIX-lea , să intre în administrația publică, unii alegând cariera militară, care le asigura un venit sigur și oportunități de promovare. Cei mai mulți dintre ei au plecat la studii în străinătate, după ce au obținut burse de la Universitatea din *Eforie* . școli, o instituție sponsorizată de câțiva mari efori boieri; aceștia trebuie să devină specialiști de care statul are nevoie în efortul său de modernizare a instituțiilor [529], motiv pentru care urmează, în mare parte, studii juridice și sunt interesați doar secundar de dobândirea unei pregătiri de ingineri sau medici. Prin urmare, acest lucru

Nu pasiunea pentru științele juridice i-a condus la facultățile de drept, ci certitudinea unui loc în structurile birocratice ale Statului, structuri care, fiind la începuturi, aveau nevoie urgentă de specialiști care să le facă funcționale.

Mai mult, odată ce își terminaseră specializarea, tinerii generației '48 intrau în contact cu reprezentanți proeminenți ai mișcării liberale europene, dintre care unii le fuseseră profesori, care îi introduceau în ideologia liberală. Mișcarea liberală europeană susținea crearea unui nou tip de stat, bazat pe principiile separării puterilor în stat, suveranitatea națiunii

[527] Ioan C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic 1834-1848,* Bucarest, 1915.

[528] Gh. Platon, *Geneza revoluției române de la 1848. Introducere în istoria modernă a românilor,* Iași, Editions de l'Université "Al. I. Cuza", 1999; Dan Berindei, *Epoca Unirii,* Ed. Corint, Bucarest, 2000.

[529] Nicolae Isar, *Cultură națională și spirit european. De la Școala lui Gh. Lazăr la Universitatea din București,* Editions de l'Université de Bucarest, Bucarest, 2004; Elena Siupiur, *Intelectuali, elite, clase politice moderne în sud-estul european. Secolul XIX,* Ed. Domino, Bucarest, 2004.

și a guvernării reprezentative, recunoașterea drepturilor cetățenilor și egalitatea în fața legii. Națiunea, noua formă de coeziune socială, urma să unească toți membrii structurii sociale, indiferent de originea socială, capacitatea intelectuală sau alți factori. Astfel, statul modern trebuia să fie atât liberal, cât și național, o egalitate prezentă doar teoretic, întrucât în practică apăreau contradicții semnificative, cum ar fi cea legată de privarea de drepturi politice aplicată anumitor categorii sociale.

Momentul Unirii și apariția Statului Român în forma sa clasică, desăvârșită în 1918, a generat un entuziasm fără precedent în istoria românilor, temperat destul de repede de provocările cu care a trebuit să se confrunte elita politică și care cereau o soluție. Alexandru Ioan Cuza, principele ales pe 5 și 24 ianuarie, și-a îndreptat atenția către două obiective majore: pe de o parte, consolidarea Unirii și recunoașterea acesteia pe plan internațional, iar, pe de altă parte, adoptarea unor măsuri interne cu caracter modernizator. Această modernizare a implicat dizolvarea diferențelor de organizare internă a celor două regiuni, Țara Românească și Moldova, dar și apropierea Principatelor Unite de lumea occidentală și ieșirea lor de sub influența lumii orientale. La suprafață, generosul obiectiv al modernizării a fost acceptat de toate grupările politice, încă neconstituite în partide, iar principele și-a asumat de la început rolul de lider, inițiator al măsurilor care erau deopotrivă așteptate și necesare. Fără îndoială, este pentru Al. I. Cuza că datorăm implementarea unui program ambițios de reforme în toate domeniile, începând cu învățământul, administrația, justiția și armata, până la proprietatea funciară, drepturile civile și cetățeni.

Introducerea instituțiilor de tip occidental a oferit modernizării, văzute ca un fenomen general, complex și incluziv, premisele succesului. Însă prințul s-a aflat într-o situație fără speranță atunci când a încercat să continue programul de reformă împotriva principiilor liberale pe care se angajase să le implementeze de la început. Lovitura de stat din 2 mai 1864, care a abrogat Constituția, a dizolvat Parlamentul și a instituit cenzura, a determinat opoziția celor care îl aleseseră în 1859. Pretextul loviturii de stat a fost refuzul unei părți a marilor proprietari de pământ de a accepta

reforma funciară susținută de principe. Chiar dacă unele reforme au fost introduse după instaurarea regimului personal, de exemplu cea menționată mai sus, esența operei de modernizare a fost pusă sub semnul întrebării, iar atingerea obiectivelor pe termen lung a devenit imposibilă. Mai mult, țara a cunoscut destul de repede criza economică, iar corupția regimului nu a făcut decât să accelereze coagularea intereselor opoziției. Eliminarea principelui și a regimului său, devenind astfel inevitabilă, a avut loc la 11 februarie 1866.

Urcarea pe tronul Principatelor Unite a Prințului Carol de Hohenzollern-Sigmaringen, într-o atmosferă internă și externă complicată, a pus în aplicare unul dintre principiile convenite de Adunările ad-hoc ținute în 1857, acela al domniei unui prinț străin. Redactarea și votarea Constituției din 1866 au marcat începutul monarhiei constituționale, un nou sistem politic și instituțional [530]. Românii s-au aflat în fața unui nou început și a unui drum pe care erau chemați să-l urmeze plini de speranță. Constituția, acceptată și respectată de Prinț și, după

[530] Grigore Chiriță, *SociÉtatea din Principatele Unite Romane în perioada constituirii statului național (1856-1866),* Editions de l'Académie Roumaine, Bucarest, 2004.

1881, de Regele Carol I , a oferit cadrul necesar, dar insuficient, pentru desfăşurarea practică a operei de modernizare. Momentul 1866 este important deoarece reprezintă un punct de referinţă privind modalitatea în care elita politică românească, grupată în jurul Prinţului, intenţiona să realizeze modernizarea societăţii româneşti. Constituţia a fost o sinteză a documentelor constituţionale elaborate până în acel moment [531], începând cu memoriile boierilor după 1822, Regulamentul Organic, Convenţia de la Paris, Statutul pentru Dezvoltare şi Proiectul de Constituţie întocmit de Comisia Centrală de la Focşani, până la Constituţia belgiană, care era la vremea respectivă cea mai liberală din Europa, document care a servit doar ca model şi care nu a fost copiat, aşa cum am fi tentaţi să credem. Voinţa de a da formă şi conţinut sistemului bazat pe principiile liberalismului, pe respectul strict pentru proprietatea privată, drepturile şi libertăţile cetăţeanului, separarea puterilor şi guvernarea reprezentativă şi considerarea naţiunii ca singura entitate capabilă să deţină puterea absolută, indica, de fapt, obiectivul pe care opera de modernizare urmărea să-l atingă.

În primul rând, modernizarea a necesitat sincronizarea instituţiilor româneşti cu cele europene şi efortul de a depăşi distanţa care, din acest punct de vedere, separa România de Europa. În al doilea rând, făurirea unei noi mentalităţi era vitală, în conformitate cu principiile care asigurau funcţionarea instituţiilor deja menţionate, adică o aplicare conştientă în condiţiile concrete ale societăţii româneşti.

Cei care s-au angajat să sponsorizeze opera de modernizare, liberali şi conservatori [532], şi-au demonstrat înţelegerea şi responsabilitatea, politică, dar şi civică, pentru necesitatea de a parcurge împreună distanţa care despărţea România de Europa Occidentală.

Sensul modernizării a fost clar formulat şi viza un drum european pe care românii l-au angajat, cu întârzierile, obstacolele şi chiar eşecurile inerente.

În ceea ce priveşte obiectivul final, a existat un consens, dacă luăm în considerare acţiunea guvernamentală concretă în perioadele în care ţara a fost condusă de Partidul Naţional Liberal sau de Partidul Conservator. Mai mult, acestea au folosit mijloace similare: modernizarea a fost pusă în practică prin măsuri luate la vârful ierarhiei, de către elita politică şi intelectuală, şi diseminată la periferie, prin iniţiative legislative. Principala diferenţă care reiese şi pe care o putem evidenţia a fost legată mai ales de ritmul modernizării. În timp ce liberalii au dorit să acţioneze rapid şi să sară peste etape, să depăşească rapid decalajele, conservatorii s-au declarat în favoarea unei modernizări în etape, în ritmul „natural" al evoluţiei sociale, fără salturi şi fără grăbirea lucrurilor. Aceasta explică de ce liberalii au preluat conducerea, au dat dovadă de mai multă iniţiativă şi dinamism, în timp ce conservatorii i-au urmat, asumându-şi gestionarea efectivă a diferitelor domenii. Am dori să subliniem punctul nostru de vedere. Nu este posibil să se definească o separare clară între cele două orientări, în sensul că unele au fost progresiste, altele reacţionare. Conservatorii au avut şi ei iniţiative, iar liberalii au reuşit să se organizeze eficient în anumite domenii, dar aceştia din urmă s-au remarcat prin dinamism, în timp ce primii au pierdut constant teren, până la Primul Război

[531] Ioan C. Filitti, *Izvoarele Constituţiei de la 1866,* Bucarest, 1934.

[532] Mihai Sorin Rădulescu, *Elita liberală românească 1866-1900,* Ed. Ail, Bucarest, 1998; Ion Bulei, *Conservatori şi conservatorism în România,* Ed. Enciclopedică, Bucarest, 2000.

Mondial.

Spre sfârşitul secolului al XIX-lea , teoriile - din ambele direcţii - care criticau opera de modernizare nu au întârziat să apară. În primul rând, critica formulată de Titu Maiorescu şi asumată de Societatea „ Junimea ”, aşa-numita teorie a formelor fără fond [533]. Membrii Societăţii nu se îndoiau de necesitatea modernizării, ca fenomen social, politic şi cultural; mai mult, aveau să aleagă cariera politică în cadrul Partidului Conservator, aveau să participe direct la actul de guvernare, având astfel un rol activ în realizarea obiectivelor legate de modernizare. Critica lor viza elementele negative care, provocate de ritmul alert, riscau să fie asimilate ca pozitive, şi influenţând astfel acţiunea practică. Dimensiunea politică nu poate fi ignorată, ţinta fiind adversarii liberali, dar, prin ideile lor, membrii Societăţii „ Junimea ” încercau doar să corecteze anumite inadvertente şi nu să elimine procesul în sine.

În al doilea rând, este necesar să reamintim criticile venite din partea mişcărilor tradiţionaliste apărute la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea , „Semănătorismul” şi „ Poporanismul ” [534]. Contrar opiniilor membrilor „Junimea ”, reprezentanţii ambelor mişcări respingeau ideea modernizării şi inevitabilitatea unei societăţi precum cea românească. Mai mult, modernizarea era considerată un pericol real, care ameninţa valorile adevărate, autentice ale poporului român, păstrate de sat. Fără a defini în nicio ocazie acest specific şi aceste valori, lăsate într-o zonă superfluă din care se putea înţelege orice, tradiţionaliştii negau rolul jucat de elită, începând cu revoluţia din 1848, precum şi obiectivul acesteia. Chiar dacă adepţii „Poporanismului” au încercat să identifice alternative, adepţii „Semănătorismului” nu au formulat un răspuns clar. Deşi critica lor a fost dură şi categorică, ea rămâne doar teoretică, fără o alternativă viabilă.

Universul rural românesc nu a fost abandonat de opera de modernizare aşa cum este considerată şi astăzi, dar nici nu a constituit o preocupare centrală, aflându-se mai degrabă la periferia practicii modernizatoare. Întrebarea era normală dacă ne gândim că obiectivul principal era construirea unei lumi urbane, în care urbanismul (oraşul şi locuinţele burgheze) şi urbanitatea (instituţiile, resursele umane şi mentalităţile) să constituie pilonii principali ai modernizării. În acest sens, Statul a monopolizat resursele umane şi financiare, ceea ce a făcut ca puterea să neglijeze satul şi problemele sale. Cu toate acestea, au fost implementate unele iniţiative, coerente ca program şi dezvoltare, de exemplu acţiunea sanitară analizată serios recent de istoricul Constantin Bărbulescu [535]. Se pune întrebarea cauzelor care au dus la eşecul acestui efort de îmbunătăţire a situaţiei sanitare a satului românesc până la Primul Război Mondial.

Analiza operei de modernizare este centrată pe unele contradicţii care, de altfel, nu caracterizează doar societatea românească, ci se regăsesc în majoritatea societăţilor din Europa Centrală şi de Sud-Est, adică în societăţile agrare care încearcă să depăşească decalajul faţă de

[533] Ciprian Şiulea, *Retori, simulacre, imposturi. Cultură şi ideologii în România* (chapitre *Maiorescu şi românii),* Ed. Compania, Bucarest, 2002, pp. 69-130.

[534] Z. Omea, *Sămănătorismul,* Ed. Fundaţiei Culturale Romane, Bucarest, 1998; Idem, *Poporanismul,* Ed. Minerva, Bucarest, 1972.

[535] Constantin Bărbulescu, *Imaginarul coipului uman. Intre cultura ţărănească şi cultura savantă (secolele XIX-XX),* Ed. Paideia, Bucarest, 2005.

Occident printr-o muncă de [536]modernizare rapidă, fermă, pusă în practică de o elită politică și culturală formată în spațiul occidental. Aceste contradicții evidențiază o dualitate a discursurilor, cum ar fi dubla imagine a femeii.[537]
(mamă a familiei și a națiunii în același timp, dar lipsită de drepturi politice), dubla imagine a universului rural [538](țăranul ca fundament al naționalității, dar și sălbaticul care trebuie civilizat), și lista poate continua. De asemenea, este important de menționat decalajul dintre înțelegerea problemelor care apar în timpul modernizării și imposibilitatea găsirii unor soluții viabile; problema țăranilor este poate cel mai bun exemplu în acest sens.

Un răspuns este direct legat de ritmul modernizării. Accelerarea și construirea prea rapidă a sferei publice, al cărei spirit nu este pe deplin asimilat, favorizează neînțelegerile sau perturbarea rolurilor sociale și împiedică dezvoltarea conștientă a anumitor practici esențiale pentru funcționarea eficientă a sistemului instituțional. În același timp, elita este incapabilă să-și depășească propriile limite psihologice și să înțeleagă pe deplin schimbările pe care ea însăși le-a generat. Astfel, exemplul reformelor agrare și electorale ni se pare instructiv. Deja revendicate în timpul dezbaterilor din 1866 din cadrul Adunării Constituante de la București, ideea celor două reforme a apărut constant în discuțiile politice și dezbaterile publice până în 1918. Deși susținută deschis de unii politicieni, acestea nu au fost niciodată implementate. Ele au fost formulate explicit de Ionel Brătianu în scrisoarea programatică din 13 septembrie 1913, care anunța măsurile pe care Partidul Național Liberal spera să le adopte în anul următor, când, în sistemul de rotație a guvernului, se aștepta venirea la putere. Izbucnirea războiului a dus la amânarea deciziei.

La nivel public, situația prezintă o discrepanță serioasă între norme și practici. Autoritățile locale, prin intermediul instituțiilor subordonate, sunt însărcinate cu implementarea deciziilor luate la centru de către o elită preocupată, chiar dacă doar secundar, de problemele lumii rurale. Întotdeauna aceleași autorități sunt obligate, cel puțin teoretic, să-i apere pe țărani, majoritatea analfabeți și necunoscători de propriile drepturi, de abuzurile moșierilor și arendașilor. Aceasta este o datorie pe care autoritățile locale nu o îndeplinesc, pe de o parte din cauza corupției funcționarilor și, pe de altă parte, din cauza politizării și centralizării excesive a sistemului administrativ, folosit ca instrument în confruntarea politică. Astfel, multe inițiative legislative adoptate de centru, în primul rând sistemul contractelor agricole, dar și altele (vânzarea terenurilor statului către țărani - 1889; Legea Mirilor Miri; Băncile Populare, Banca Agrară, „Casa Rurală ” - 1908 etc.), atât de guvernele liberale, cât și de cele conservatoare, nu sunt implementate sau nu sunt respectate. Țăranul nu are resurse financiare pentru a-și susține cauza în instanță, motiv pentru care majoritatea cazurilor sunt

[536] Daniel Chirot, *Social change in a peripheral society. The creation of a Balkan colony,* New York, San Francisco, London, Academic Press, 1976, Edition roumaine: *Schimbarea socială într-o sociEtate periferică. Formarea unei colonii balcanice,* traduction et postface: Victor Rizescu, Ed. Corint, Bucarest, 2002.

[537] Alin Ciupală, *Femeia în sociÉtatea românească a secolului al XIX-lea. între public și privat,* Ed. Meridiane, Bucarest, 2003.

[538] Constantin Bărbulescu, Vlad Popovici, *Modernizarea lumii rurale din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea. Contribuții,* Ed. Accent, Cluj-Napoca, 2005, p. 11.

dezbătute la nivel local. Nemulțumirea se acumulează.
iar revolta țăranilor din 1907 a fost un strigăt de disperare, de furie, în fața unei situații fără ieșire.

Chiar dacă mediul rural este conservator, sfera privată țărănească trece, sub presiunea schimbărilor survenite în urma modernizării, printr-o răsturnare care o împiedică să se adapteze. Până de curând, lumea țăranului român din a doua jumătate a secolului al XIX-lea , rămasă într-un con de umbră, favoriza interpretări ideologice diferite. Oricât de paradoxal ar părea, țăranul român apărea doar la un nivel abstract, dezumanizat și mai sunt multe de făcut pentru a aduce o nouă lumină asupra tuturor chestiunilor legate de modul de viață al țăranului din perioada menționată.

Ca o concluzie, să menționăm că demersul nostru tinde să demonstreze că în construcția societății românești moderne s-au luat în considerare, în primul rând, valorile ideologice naționale, cu accent pe ortodoxie și latinitate și abia apoi valorile ideologiei liberale, precum separarea puterilor în stat, drepturile și libertățile cetățeanului, respectarea legii etc. O situație caracteristică întregului spațiu sud-est european, cu particularitățile și evoluțiile specifice fiecărei societăți.

PROVOCĂRILE INTEGRĂRII BULGARIEI ÎN EUROPA UNITĂ LA SFÂRȘITUL ANILOR 1980 ȘI ÎNCEPUTUL ANILOR 1990

ILIYANA MARCHEVA
(Sofia)

Articolul examinează primii pași ai Bulgariei către Comunitatea Europeană în perioada 1989-1992, când toate țările din Blocul Estic se străduiau să devină membre ale spațiului economic și politic european, dominat de noua putere mondială - SUA. Analiza literaturii de specialitate și a documentelor accesibile, publicate și nepublicate, din arhivele sovietice și bulgare, privind stabilirea primelor contacte dintre Bulgaria și CE, dezvăluie cât de greu a fost pentru țară să-și depășească imaginea unui stat care era cel mai loial satelit al URSS, cu probleme etnice legate de minoritatea turcă și cu probleme financiare și economice rezultate din pierderea piețelor de desfacere și creșterea datoriei externe. O atenție deosebită este acordată faptului că, în timpul negocierilor pentru recunoașterea diplomatică, acordul comercial-economic, asocierea cu CE, toate forțele politice - atât foști comuniști, cât și anticomuniști - s-au arătat dispuse să facă compromisuri majore. Puterea a fost angajamentul. Așa s-au pus, similar proceselor din celelalte țări est-europene, în Bulgaria, bazele tranziției către democrația parlamentară și economia de piață. Diferența în ritmul schimbărilor a fost rezultatul situației politice interne din Bulgaria și al disponibilității UE de a se extinde spre Est.

Integrarea Bulgariei în Europa unită la sfârșitul secolului al XX -lea și începutul secolului al XXI -lea a fost complicată de locul pe care țara îl ocupa în sistemul relațiilor internaționale în cadrul Războiului Rece. Când Războiul Rece s-a încheiat cu victoria Blocului Atlantic, Bulgaria a trebuit să se confrunte cu o serie de provocări politice, ideologice, economice și psihologice în încercarea sa de a se alătura Europei. Lipsită de o mișcare de rezistență împotriva regimului comunist, unde mișcarea disidenților a apărut destul de târziu, iar grupurile de opoziție s-au unit abia pe 7 decembrie 1989 sub numele de Uniunea Forțelor Democratice (UDF), Bulgaria era cunoscută ca cel mai loial satelit al Moscovei în cadrul Blocului Estic. Prosperitatea relativă și armonia socială care au caracterizat țara în anii 1980 au fost explicate în Occident nu printr-o economie stabilă, ci prin exportul de arme și sprijinul statului pentru traficul de droguri. Economia bulgară a fost în mare măsură legată de economia sovietică și de cea a Consiliului pentru Asistență Economică Reciprocă (COMECON), traficul de mărfuri cu țările industrializate în anii 1980 a constituit doar 12% din cifra de afaceri totală a națiunii, iar anul 1987 a fost începutul unei acumulări bruște de datorii externe față de Occidentul privat.

Pr. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 357-366, București, 2008

băncile europene, care urma să atingă până în 1989 suma de 10 miliarde USD. Odată cu venirea la putere a lui M. Gorbaciov, relațiile economice și politice bulgaro-sovietice au început să se răcească, în timp ce Todor Jivkov și cei mai apropiați asociați ai săi erau considerați la Kremlin un simbol al înapoierii și conservatorismului. În același timp, regimul lui Jivkov a fost discreditat de schimbarea violentă a numelor etnicilor turci bulgari în iarna anilor 1984-1885.

Toate acestea au reprezentat mari obstacole pentru Bulgaria la sfârșitul anilor 1980 și începutul anilor 1990, odată cu schimbarea sistemului comunist și reorientarea politică a întregii Europe de Est spre Vest. În astfel de circumstanțe, în perioada 1989-1991, Bulgaria a făcut pașii decisivi către o Europă unită, stabilind primele contacte și relații cu principalele structuri ale Blocului Atlantic - Comunitatea Europeană (CE) și NATO. Acești pași au fost realizați de trei guverne ale Partidului Comunist Bulgar (PCB) [539](guvernul lui Gheorghi Atanasov, 19 iulie 1986 - 8 februarie 1990 și cele două guverne ale lui Andrei Lukanov, 8 februarie - 22 noiembrie 1990 și 22 noiembrie - 20 decembrie 1990), ceea ce a avut, de fapt, efectul asupra procesului de negocieri. Între 20 decembrie 1990 și 8 noiembrie 1991, un guvern de coaliție larg format din BSP, UDF și BANU [540]a reușit să accelereze negocierile cu CE și NATO. Preluarea guvernării de către UDF anticomunistă între 8 noiembrie 1991 și 30 decembrie 1992 a coincis cu consolidarea procesului de integrare în cadrul CE, în urma deciziei de înființare a Uniunii Europene în 1993 și a ezitărilor privind dezvoltarea sa viitoare - pe orizontală sau pe verticală. Acest lucru a creat noi obstacole pentru Bulgaria în drumul său către UE.

Literatura de specialitate, precum și documentele nepublicate și publicate din arhivele bulgare, arhiva Fundației Gorbaciov și Congresul SUA permit conturarea eforturilor țării de a face față dificultăților menționate mai sus, la începutul drumului său către o Europă unificată. Un drum care a trasat calea aderării depline a Bulgariei la UE, devenită fapt la 1 ianuarie 2007.

*

În primul rând, primii pași ai Bulgariei către unificarea Europei au depins de atitudinea Uniunii Sovietice față de acest proces. *Perestroika sovietică* a jucat un rol esențial în această reorientare. Uniunea Sovietică dorea să scape de rolul de debitor față de statele membre ale COMECON, cu o datorie de șaisprezece miliarde de dolari. Mai mult, dorea să scape de rolul de furnizor de materii prime în cadrul COMECON, în special în ceea ce privește furnizorii de energie ieftină. Acest interes economic a stat la baza *perestroikăi,* care era în desfășurare în Uniunea Sovietică și era inacceptabilă pentru liderii comuniști din Bulgaria, precum și din celelalte țări.

țările europene socialiste. Acest lucru a provocat forțele centrifuge economice și politice din Blocul Estic, inclusiv din Bulgaria. De exemplu, în timpul vizitei sale oficiale în Republica Federală Germania din 1987, Todor Jivkov a încercat să stabilească contacte cu companii de top din Germania de Vest, ceea ce s-a dovedit a fi deosebit de iritant pentru Moscova și l-a

[539] From 3 April 1990 - Bulgarian Socialist Party (BSP).
[540] BANU - Bulgarian Agrarian National Union.

provocat pe Gorbaciov să-l acuze că încearcă să transforme Bulgaria într-o RFG în miniatură [541].

În același timp, SUA și-au intensificat eforturile de a înlătura influența sovietică în Europa de Est, încurajând o mai mare independență față de Kremlin în relațiile de politică externă ale țărilor din regiune, respectarea drepturilor omului, reformele economice și sociale. Astfel, prim-adjunctul secretarului de stat John Whitehead a avut două întâlniri cu Todor Jivkov în 1987-1988, precum și cu cei doi viitori adjuncți ai săi - ministrul afacerilor externe Petar Mladenov (care a devenit secretar general al BCP și președinte al Consiliului de Stat la 10 noiembrie 1989) și ministrul Relațiilor Economice Externe Andrei Lukanov (care a condus în 1990 două guverne comuniste). John Whitehead a acordat o atenție deosebită necesității de a pune capăt persecuției reprezentanților minorității turce și de a înceta sprijinul statului pentru traficul de droguri. El a promis în schimb sprijinul Washingtonului pentru acceptarea Bulgariei în GATT, asistență tehnică financiară și științifică, precum și cooperare [542].

Având în vedere schimbarea echilibrului de putere dintre URSS și SUA pentru dominația asupra Europei de Est, la sfârșitul anilor 1980, conducerea sovietică a considerat finlandizarea Europei de Est ca o șansă de a-și păstra influența asupra sateliților săi. Acesta este motivul pentru care Moscova a permis nu doar negocieri între COMECON și CEE, ci și contacte directe între fiecare țară est-europeană în parte și Comunitatea Europeană. În timpul anilor 1988 și 1989 au avut loc discuții paralele la aceste două niveluri. Mai mult, la începutul anului 1989, Gorbaciov și cei mai apropiați colaboratori ai săi au fost tentați să considere Europa de Est ca o zonă neutră pe care Uniunea Sovietică ar putea-o controla împreună cu SUA, chiar dacă ar deveni parte a unei Europe unificate. Aceasta a fost sugestia făcută de Henry Kissinger lui M. Gobachhov în timpul întâlnirii lor din 18 ianuarie 1989 de la Moscova, în cadrul Comisiei Trilaterale [543].

Anul dinamic 1989, încheiat cu „revoluțiile de catifea”, a pus începuturile schimbării conceptului de orientare europeană a Bulgariei. Apoi, în loc să se îndrepte spre „casa comună europeană” a lui Gorbaciov, unde „fiecare familie avea propria locuință, iar intrările erau separate” și unde era prezentă și Uniunea Sovietică, toate țările socialiste și-au îndreptat pașii spre Europa, văzută ca Comunitate Europeană și civilizație occidentală. Aceasta a coincis odată cu schimbarea conducerii partidului și statului comunist bulgar și odată cu apariția unor noi partide anticomuniste pe scena politică bulgară.

Odată cu unificarea Germaniei la 3 octombrie 1990, această idee s-a transformat definitiv în conformarea unei părți a continentului - cea estică - cu condițiile și modelul celeilalte părți - cea occidentală. Abordarea europeană - prin cooperare economică în direcția schimbărilor politice - a fost, de fapt, o modificare a strategiei americane de „legare”, și anume legarea relațiilor economice cu statele socialiste de presiune politică, în scopul obținerii de

[541] UJI. Mapneaa, *EtmapcKama* UKOHOMUKO *npe3 80-me zoduuu Ha XX sex Meitcdy Usmoxa u 3anada.-ln:. npo&iewbm M3moK-3anad, Hcmopwecxa nepcnexmuea,* flapajiurMa, C, 2003, c.689-670/

[542]*Buletinul Departamentului de Stat, v. 88, N 2136, iulie 1988,* p. 50–68. OAMENI. OFHJHOB, *ffyruiOMaifwi Ha cnepeMeHHa Et^zapun,* YHHBepcHTercKO H3a. „EnHCKon K. flpecjiaBCKH”, LLlyineH, 2006, c. 169–170.

[543]*B TIE UK KllCC, Ho sanucoM A. Tepunea, B. Medeedeea, riHaxuasapoea (1985-1991),* M:Anbn»Ha EHSHCC Eyxc, 2006, c.435-436.

concesii.

Această abordare s-a manifestat în timpul negocierilor pentru stabilirea relațiilor diplomatice cu CE în 1988-1989, precum și în timpul negocierilor pentru cooperare comercială și economică în 1990-1991 și pentru asociere în 1991-1992. Aceasta a confruntat guvernul bulgar cu provocări suplimentare, având în vedere noua ordine geopolitică care se contura și era dominată de SUA și aliații săi vest-europeni.

În timpul negocierilor privind recunoașterea diplomatică și încheierea unui acord comercial și economic, Bulgaria comunistă a lui Jivkov a tergiversat lucrurile și a fost deținută. Până la mijlocul anului 1989, a urmat o politică destul de loială față de Blocul Estic, nestabilind relații oficiale cu Comunitatea înainte de semnarea Declarației dintre COMECON și Comunitatea Economică Europeană. În acest fel, bazându-se pe Blocul Sovietic, a încercat să lupte pentru ca eliminarea discriminării economice, în principal a restricțiilor cantitative pentru exportul bulgar, să nu se realizeze în schimbul unor concesii politice. În același timp, Bulgaria se temea să rămână în urmă în procesul de integrare în comparație cu restul țărilor din Blocul Estic, între care exista o rivalitate tacită, incitat de abordarea diferențiată a CEE. Dovezi ale acestei rivalități au fost, de exemplu, refuzul părții maghiare, la începutul lunii martie 1988, de a-l informa pe reprezentantul bulgar al Ministerului Relațiilor Economice Externe cu proiectul de acord discutat de Ungaria și Comisia Europeană, în ciuda repetatelor demersuri ale reprezentantului bulgar și a formei amicale a consultărilor de la Budapesta [544].

După semnarea Declarației de Recunoaștere Reciprocă dintre COMECON și CEE la 25 iunie 1988, Biroul Politic al Comitetului Central al Partidului Comunist Bulgar a luat decizia (1 iunie 1989) ca Bulgaria să semneze Declarația dintre COMECON și CEE și să stabilească relații oficiale cu Comunitatea. Acest lucru a devenit realitate la 10 iunie 1989, când Atanas Ginev a fost trimis la Bruxelles ca reprezentant diplomatic al Bulgariei. La 13 iulie 1989, Biroul Politic al Comitetului Central al Partidului Comunist Bulgar analiza posibilitatea ca această țară să solicite aderarea la Fondul Monetar Internațional, deoarece aceasta era o altă condiție pentru negocierea cu Comunitatea în vederea stabilirii unor relații comerciale și economice în condiții de egalitate și...

integrarea economiei bulgare în cea europeană. Prin Decretul nr. 56 al Consiliului de Stat al Republicii Populare Bulgaria din 9 ianuarie 1989 privind introducerea organizării ferme a activității antreprenoriale și cu modificările acestuia din iarna 1989-1990, monopolul de stat asupra comerțului exterior, considerat un obstacol major în calea extinderii legăturilor economice cu țările dezvoltate, a fost de fapt pus capăt [545].

Din cauza emigrării forțate a turcilor bulgari în vara anului 1989, Comisia CEE a pus capăt, la cererea Turciei, negocierilor privind un acord comercial și economic cu Bulgaria, întrucât în negocierile cu țările est-europene Comisia a reprezentat și Organizația pentru Cooperare și Dezvoltare Economică (OCDE), membră a căreia Turcia era. La depășirea impasului din toamna anului 1989 au contribuit eforturile lui Andrei Lukanov în calitatea sa de ministru al Relațiilor Economice Externe în guvernul lui Georgi Atanasov, precum și

[544] 259, p. 45, la 1332, P. 30.

[545] UUA. 4>1B, da. 68, ae3435, J.l 10; <j>.259 și p.45, la 307, n. 1-7; E. HnKoaa, *Ministrul Educației,* C: Pha. BAH, 1992, c. 9–17.

Forumul Ecologic organizat la Sofia (16 octombrie - 3 noiembrie același an) și începutul dialogului cu Turcia [546].

După stigmatizarea lui Todor Jivkov de către noii lideri ai partidului comunist în sesiunea plenară din 11-13 decembrie 1989, OCDE a fost favorabilă Bulgariei, ceea ce a permis guvernului condus de Gheorghi Atanasov pentru prima dată să accepte decizia organizației din 13 decembrie 1989, conform căreia negocierile cu CEE și alocarea de fonduri către țară să fie legate de schimbările structurale din economia și societatea bulgară. În acest sens, atât abolirea articolului 1 din Constituție, anunțată la 14 decembrie, cât și restabilirea fostelor denumiri ale populației turce printr-o decizie luată de Comitetul Central al Partidului Comunist Bulgar la 29 decembrie 1989, au influențat favorabil Comisia și OCDE [547].

În Bulgaria, două foste guverne comuniste cu un singur partid, conduse de A. Lukanov, erau la putere în 1990. Acestea erau dornice să mulțumească Comisia Europeană pentru a-și consolida poziția atât în țară, cât și în străinătate. Fostul ministru de externe, Liuben Gotzev, a deținut un palmares în 1990: „pentru toți liderii Bulgariei de la acea vreme (1989-1990) era clar că lucrurile nu vor fi guvernate de ei... Pentru Petar Mladenov, pentru Andrei Lukanov și pentru toți ceilalți, care se aflau la acea vreme în primele rânduri ale puterii. Dar ei sperau în continuare că, datorită experienței lor intelectuale și practice, vor putea gestiona situația." Aceștia au oferit SUA loialitatea lor pentru a fi acceptați ca parteneri egali în schimb. În 1989-1990, SUA și aliații lor au oscilat între a oferi sprijin partidelor agricole: BANU-ul formal și BANU-ul de opoziție - N. Petkov și noul bloc democratic anticomunist UDF, și din acest motiv...

Aceștia au refuzat această ofertă, întâmpinând-o cu condescendență. Însă, în același timp, în iulie 1990, Bulgariei i s-a acordat statutul de „țară invitată special" în Adunarea Parlamentară a Consiliului Europei, ca un pas de încurajare a schimbărilor politice.

Consilierii lui Gorbaciov din comisia lui Aleksander Iakovlev au luat în considerare, la rândul lor, acordarea de sprijin în Bulgaria, precum și în celelalte țări est-europene, nu numai și nu atât de mult fostelor forțe comuniste, ci tuturor forțelor de opoziție care și-au exprimat loialitatea [10.] Acesta este motivul pentru care foștii comuniști aflați la guvernare nu au primit prea mult credit din partea Comisiei Europene. UDF părea a fi un partener mai potrivit pentru principalele partide vest-europene care aveau o vastă influență asupra instituțiilor comunitare.

Oricât de paradoxal ar suna, moratoriul asupra datoriei externe față de creditorii occidentali, declarat de primul guvern al lui Andrei Lukanov la 12 aprilie 1990, a accelerat reorientarea Bulgariei către CEE. Moratoriul a creat posibilitatea schimbării regimului politic din Bulgaria. O abordare similară de îndatorare obligatorie și cu scopuri politice similare a fost aplicată și altor țări est-europene. [11.] Și aceasta a fost una dintre cele mai importante condiții pentru integrarea țării în Europa, pe modelul părții occidentale a continentului. Încetarea tuturor tranzacțiilor cu companiile bulgare, returnarea navelor de marfă deja încărcate cu mărfuri pentru Bulgaria, interdicția de a acorda tot felul de bani noi întreprinderilor bulgare le-au confruntat cu falimentul și le-au pregătit pentru a fi acaparate de o parte a fostei

[546]HUA. 4>- 259, on.45 ae1331, JI.84; ae1332, JI.106; E. HnKOBa, *Idem.,* 271-272/
[547]UM. *-259, on.45, ae1331, n.81.

nomenclaturi comuniste. Astfel, i s-a oferit șansa de a-și transforma puterea politică în una economică. În sprijinul acestei teze vine dovada că decizia de a proclama un moratoriu asupra plății dobânzilor la împrumuturi a fost luată chiar de Lukanov, fără ca problema să fie discutată în Consiliul de Miniștri, în timp ce până în acel moment Bulgaria își plătea strict datoria externă, care constituia 227% din veniturile anuale din exporturile țării în valută convertibilă. Pentru comparație, acest raport pentru țările care ulterior aveau să se claseze pe primul loc în procesul de tranziție, precum Ungaria și Polonia, era de 319% - pentru Ungaria și 484% - pentru Polonia [12.] Moratoriul a făcut țara foarte dispusă în negocierile succesive cu Comisia Europeană.

„° *B^HUIHO noJiumuKa no Stjizapuft publicată în 10.1X.1989* , C:,HHTEJIA 1997, c. 101; *Jho6eH Foyee,* C,MM."MenmyHapojiHH OTHOiueHHs", 2005, c. 43-44. B. TomKOBa,*fJupujtcupaHUHm Kpax Ha esponeucKUM coifuajiucmutecKu khmoK-* În: *npo6jiexrbm H3moK-3anad, HcmopuuecKa nepcneKmusa,* flapajurMa, C, 2003, c. 539-557; J. Levesque. *Abordările sovietice față de Europa de Est la începutul anului 1989* - În: „Proiectul Internațional de Istorie a Războiului Rece, Centrul Internațional Woodrow Wilson pentru Academici", Buletinul Washington, DC, Numărul 12/13, Toamna / Iarna 2001, p. 49-72.

' [1] Pentru cazul Ungariei această problemă a fost studiată de Gyodr Matolchy: ft MarojiHH, *llpuHydumejiHomo 3adjrbtHCHH6aHe HO Vmapun.* - B: *fjeynuKustm Bnyc. llpeduieuKamejicmea ua npexoda KHM dejuoKpatfux e Vmapun,* C., 2000, 54-87.

[12] KB. HexjiHBaHOB, *Ceudemeji HO ucmopunma.C-.* H<I>O ftHiaitH OOJI, 2005, c.222.

În 1990, au avut loc mai multe runde de discuții oficiale între Bulgaria și Comisia Europeană cu privire la semnarea unui acord privind comerțul și cooperarea comercială și economică între Bulgaria și CEE, similar cu restul țărilor est-europene, precum Ungaria, Polonia și Uniunea Sovietică.

Politicienii occidentali au scuzat tergiversarea discuțiilor cu Bulgaria prin faptul că așteptările țării erau prea ambițioase și că existau probleme tehnice, care necesitau timp. De fapt, încercau să amâne semnarea acordului până la organizarea primelor alegeri libere din țară, în perioada 10-17 iunie 1990. Din acest motiv, au oferit condiții mai dezavantajoase în ceea ce privește restricțiile cantitative la importurile din Bulgaria, comparativ cu ceea ce fusese convenit și cu acordurile semnate cu Polonia și Uniunea Sovietică. Partea bulgară și-a menținut poziția cu privire la această problemă mai degrabă ca o chestiune de principiu (deoarece eliminarea restricțiilor ar însemna un tratament egal) decât din cauza unor câștiguri pur economice, deoarece la acea vreme economia bulgară nu avea un potențial mare de export [548]. În 1990, exportul bulgar era încă destinat piețelor sale tradiționale, cum ar fi Uniunea Sovietică, COMECON și țările arabe. Mai mult, industria bulgară a avut de suferit și ea de pe urma moratoriului. După ce Bulgaria și-a demonstrat disponibilitatea de a face concesii, negocierile au început să se dezvolte mai ușor, iar în cele din urmă Acordul de cooperare comercială și economică dintre Bulgaria și CEE a fost semnat la Bruxelles la 8 mai 1990, urmând să intre în vigoare la 1 noiembrie 1990.

Acest acord a avut o importanță atât economică, cât și politică pentru dezvoltarea procesului de integrare a Bulgariei în Europa. O mare parte din oportunitățile care fuseseră

[548]WB BeJiHea, *Ebjizapua u EO* - „MeaayuapoaHH 0TH0meHHn", 1990, N»4, c. 60; 1(0 A, ij).259, on.45, ae 1334 JI. 16.

omise în relațiile comerciale și economice bilaterale, în comparație cu majoritatea țărilor est-europene, au fost recuperate, iar CEE a devenit direct legată de cursul schimbărilor radicale din Bulgaria, obținând pârghiile și mecanismele de influențare a acestor schimbări în funcție de evaluarea sa a profunzimii lor. Pe aceste motive, Comisia Europeană a considerat că reformele au fost insuficiente și, din acest motiv, țara nu a fost inclusă în grupul celor trei țări, cunoscut sub numele de grupul Vișegrad. Nu de mică importanță a fost și faptul că comuniștii au câștigat majoritatea absolută a voturilor la primele alegeri libere din iunie 1990. [549]Victoria lor a contribuit, de asemenea, la imaginea Bulgariei ca o țară rămasă în urmă în ceea ce privește reformele.

Odată cu reducerea taxelor vamale în comerțul cu Bulgaria și aplicarea taxelor convenționale conform tarifelor comunitare, acordul a reprezentat un pas către deschiderea pieței europene către mărfurile bulgărești. Au fost convenite cote noi, mai mari, pentru exportul de textile, îmbrăcăminte, carne și metale feroase pentru anul următor (1991). Se aștepta ca...
Condiții comerciale mai favorabile ar stimula contacte suplimentare cu CEE, dar, în ansamblu, acestea nu au reușit să compenseze criza de producție. În plus, acordul a arătat că țara renunțase la încercările sale de cooperare industrială (așa cum ambițiile inițiale fuseseră la începutul discuțiilor neoficiale încă din 1986) și și-a redus contactele cu CEE doar la nivelul comerțului [550].

Între timp, începând cu 20 decembrie 1990, fostul partid comunist nu a mai guvernat țara. Până pe 8 noiembrie 1991, vasta coaliție guvernamentală a principalelor partide politice a fost considerată de Comisia Europeană mai demnă de încredere decât guvernele socialiste Lukanov. Această coaliție dintre BCP, Uniunea Agrară și UDF a fost formată în urma recomandării Băncii Mondiale, la care Bulgaria a devenit membră pe 25 septembrie 1990. Pe 29 august 1990, guvernul socialist a răspuns pozitiv invitației NATO de a stabili relații diplomatice cu țările est-europene și l-a atașat și pe ambasadorul bulgar la CE la Bruxelles, Atanas Ginev, la sediul central al NATO. În toamna anului 1990, ministrul bulgar de externe, Liuben Gotzev, s-a întâlnit de două ori pentru prima dată cu secretarul general al NATO. În același an, a vizitat și Washingtonul, în speranța că țara va fi acceptată ca egală de noul stăpân mondial. Dar i s-a spus clar că SUA își dorea noi figuri politice în care să aibă încredere. Astfel ajungem la „auto-înlăturarea" guvernului socialist cu un singur partid al lui Lukanov [551].

Pe lângă discuțiile privind realizarea Acordului, în toamna anului 1990 au fost inițiate negocieri cu Comisia CEE privind programul PHARE, întrucât Comisia fusese autorizată de cele mai dezvoltate țări să controleze ajutorul alocat de G-7 pentru reformele economice din Europa de Est. Conform Regulamentului din 17 septembrie 1990, și Bulgaria a aderat la programul PHARE.

În decembrie 1990 a fost semnat un Acord-cadru între guvernul Republicii Bulgaria și Comisia CEE privind baza juridică a obligațiilor acesteia din urmă de a acorda ajutor financiar gratuit Republicii Bulgaria pentru finanțarea proiectelor din domeniile prioritare ale tranziției

[549]BSP a câștigat atunci 210 locuri parlamentare, UDF - 144, BANU - 16 și MRF - 23. Marea Adunare Națională a fost activă din iunie 1990 până în octombrie 1991.
[550]HUA, *. 259, pe. 45, ae1332, Jl.41, 50,51, 107.
[551]Interviu TV cu L. Gotzev, 26 octombrie 2005.

către economia de piață (medicină, mediu, telecomunicații și administrație) și crearea unui sector privat în agricultură și industrie. Încurajată de aceste acorduri, la 22 decembrie 1990, Marea Adunare Națională a Bulgariei, dominată de BSP, a emis o declarație privind dorința Bulgariei de a deveni membru cu drepturi depline al CE.

În 1991 au fost adoptate programe pentru restructurarea sectorului energetic în vederea închiderii Centralei Nucleare de la Kozlodui (ale cărei reactoare de tip sovietic erau considerate de experții occidentali ca fiind nesigure), precum și pentru demonopolizarea și privatizarea întreprinderilor industriale, modernizarea agriculturii, inclusiv restructurarea fermelor colective și a...
implementarea reformei agrare, pentru creșterea eficacității administrației de stat, protecția mediului și dezvoltarea telecomunicațiilor și a resurselor umane.

Realizarea proiectelor din programul PHARE a fost una dintre condițiile de probă pentru încorporarea ulterioară a țării în CEE prin intermediul Acordului European de Asociere. Acest acord, împreună cu activitatea de politică externă menționată și schimbările interne, au fost elemente importante în consolidarea încrederii și interesului CE față de țară. Însă acestea nu au reușit să fie suficiente pentru următorul pas către Europa - semnarea așa-numitelor acorduri de a doua generație în 1991. M. Tatcher a fost cel care a sugerat Acordurile Europene de Asociere ca instrument pentru a alimenta hotărârea est-europeană de a continua reformele. Negocierile au fost considerate un mijloc de a încuraja liberalizarea politică și economică, de a contribui la sprijinul financiar al reformelor, în special în domeniul culturii și comunicațiilor, astfel încât să se creeze o conștiință paneuropeană în rândul tinerilor și de a oferi integrarea ca o recompensă în viitorul îndepărtat [552]. Din cauza prudenței manifestate de CE în semnarea tratatelor de asociere cu țările din Blocul Estic, se vorbește despre „Directivele generale pentru desfășurarea negocierilor preliminare cu țările din Europa de Est în vederea pregătirii unui mandat pentru desfășurarea negocierilor oficiale în vederea semnării unui tratat de asociere”, aprobate de Comisia Europeană în septembrie 1990. [553]Poziția Comisiei a fost că acordurile cu aceste țări vor fi unificate, acordându-se atenție specificităților lor. Bulgaria și România urmau să fie respectate, iar discuțiile preliminare cu acestea urmau să înceapă atunci când următoarele condiții erau îndeplinite: existența unui stat constituțional, respectarea drepturilor omului, organizarea de alegeri libere și oneste, o economie de piață funcțională [554].

La acea vreme, Comunitatea era destul de rezervată față de o extindere spre Est și, în plus, se confrunta cu consolidarea iminentă a integrării în cadrul ei. Din acest motiv, s-a subliniat în mod special faptul că Acordul de Asociere nu avea ca obiect o eventuală aderare la CEE, deși nu excludea această posibilitate. Multă vreme în istoriografia tranziției, această atitudine a experților occidentali a fost considerată una ideologică, care a dus la prăbușirea rapidă și profundă a regiunii [555].

[552]1UA, 4>-259, pe 45, ae 351, ЛІ. 14-29; ae309, ЛІ. 60-70.
[553]HUA. 4> 259, on. 45, ae 307, n. 35-36.
[554]HUA, 0,259, activ. 45, ae 307, ЛІ. 51-52.
[555]I VIA, <|).269, on.45, ae 309, ЛІ.60; I. Berend. *Europa Centrală și de Est 1944-1993. Ocol de la periferie la periferie,* Cambridge University Press 1996, retipărit 1998, p. 355-356.

Prăbușirea precipitată a Blocului Estic în vara anului 1991 a făcut ca integrarea Bulgariei în Europa, în CEE și NATO, să fie și mai imperativă. Coaliția de guvernare din Bulgaria căuta o apropiere foarte activă de
SUA [556]și aliații săi vest-europeni și s-a disociat rapid de vechiul său patron al politicii externe. Astfel, printr-o decizie a Marii Adunări Naționale pro-comuniste din 1 august 1991, Bulgaria a devenit primul membru al Blocului Estic, care nu a reînnoit Tratatul de Prietenie și Cooperare cu URSS din 1967. Cu toate acestea, negocierile Bulgariei cu Comisia de Asociere au fost de fapt împiedicate de anumite circumstanțe de politică externă. Abia după ratificarea acelorași acorduri cu Polonia, Cehoslovacia și Ungaria în toamna anului 1991, au început negocierile preliminare cu Bulgaria, care au fost discutate în toamna și iarna anului 1991. Bulgaria, la fel ca celelalte țări est-europene, considera asocierea ca o etapă către o aderare deplină la UE și, din această cauză, era extrem de nemulțumită de includerea clauzei de salvgardare „Bulgaria" în Acordul de Asociere și de termenii mai puțin favorabili în comparație cu cei ai membrilor de la Vișegrad. Tratamentul aplicat Bulgariei a fost complicat de evaluarea reformelor, precum și de unele circumstanțe legate de războiul din Iugoslavia și de dificultățile de suspendare a Acordului cu această țară după începerea războiului [557].

Negocierile s-au încheiat la 22 decembrie 1992, iar acordul a intrat în vigoare la 1 februarie 1995. Între timp, Tratatul de la Maastricht privind Uniunea Europeană a fost semnat la 7 februarie 1992. După adoptarea Acordului General privind asocierea statelor est-europene la 8 martie 1993, la 9 martie, Bulgariei i s-a acordat statutul de membru asociat. Ulterior, după cum știm, drumul către statutul de membru deplin a dobândit dimensiuni pur geopolitice, legate de prăbușirea Iugoslaviei, care a dus la aderarea Bulgariei la Uniunea Europeană în 2007.

Primii pași ai Bulgariei pe drumul său către o Europă unită la sfârșitul anilor 1980 și începutul anilor 1990 demonstrează eforturile fostei nomenclaturi comuniste, precum și ale noii elite anticomuniste de a realiza reorientarea europeană a țării. Acestea au fost îndreptate spre îndeplinirea cerințelor CE în procesul de negocieri pentru recunoașterea diplomatică, semnarea acordurilor comerciale și economice și a asocierii, care urmau să aducă schimbări radicale în economia, politica, ideologia și cultura societății bulgare. Integrarea Bulgariei într-o Europă unită a fost legată de instaurarea unei noi ordini mondiale, un element important al acesteia fiind formarea Uniunii Europene ca o uniune supranațională unică a statelor europene.

[556]La 1 aprilie 1991, Comisia Parlamentară a Marii Adunări Naționale a votat o declarație privind viitoarea aderare a Bulgariei la NATO. Puțin mai târziu, la 30 aprilie 1991, prim-ministrul Dimitar Popov a vizitat din nou sediul central al NATO, iar în noiembrie 1991 a făcut același lucru și președintele Jeliu Jelev.

[557]LUA, <!>• 259, pe. 45, ae 1334, jt.19.

Tovarăși de călătorie reticenți: Bulgaria și România pe drumul spre UE

EKATERINA NIKOVA
(Sofia)

Acestea sunt câteva observații privind dificultățile întâmpinate de Bulgaria și România în atingerea punctului final al integrării în UE. Textul poate servi în studiul istoriei diplomatice recente, privind relațiile dintre cele două țări și Bruxelles.

Pentru Bulgaria și România, drumul către Europa/UE a fost atât foarte lung, cât și foarte scurt.

Din punct de vedere istoric, a fi european, a deveni parte a Europei civilizate a fost proiectul național al tuturor țărilor din sud-estul Europei sau, așa cum spune Paschalis Kitromilides - acesta a fost „firul roșu” prin istoria lor modernă. Un vis, un scop și o normă, această Europă metaforică a întruchipat simultan aspirațiile invariabile ale națiunilor și complexele de înapoiere ale națiunilor; față de această Europă, toate s-au luptat să-și definească identitatea națională complicată.

Din mai multe motive, cei doi vecini, care trăiesc unul lângă altul la periferia Europei, au avut întotdeauna o atitudine destul de diferită față de Europa.

O „insulă a latinității în marea slavă”, România a avut legături culturale puternice cu Franța și, prin urmare, s-a simțit mult mai aproape de Europa. Românii resping cu tărie apartenența la Balcani. România, susținea Nicolae Iorga în 1940, nu era o țară balcanică, deoarece „o țară nu aparține spațiului în care se află, ci țintei spre care privește” - lucru pe care un contemporan Sorin Antohi îl numește „bovarism geocultural” [1] . Românii, în număr mare, au absolvit școlile și universitățile pariziene, vorbeau fluent franceza și au îmbogățit cultura mondială cu nume precum Eugène Ionesco, Emil Cioran, George Enescu; Bucureștiul era numit cu mândrie micul Paris al Estului.

În schimb, Bulgaria își recunoaște de bunăvoie caracterul balcanic. Slavă, balcanică, ortodoxă orientală, Bulgaria și-a câștigat independența la sfârșitul secolului al XIX- lea, după ce a făcut parte din Imperiul Otoman timp de cinci secole. S-a simțit mult mai divizată între Est și Vest. Pentru bulgari, Europa era un loc îndepărtat la orizont, unde ajungeai luând Orient Expressul. În timpul războiului balcanic, Simeon Radev, diplomat și scriitor, a ajuns cu detașamentul său la Marea Marmara și...

[1] Simeon Radev, *Tova,* koeto vidiah ot Balkanshata voina (Ce am văzut din războiul balcanic), „Narodna kultura”, Sofia, 1993, 42-43.

Pr. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 367-377, București, 2008

le-a arătat soldaților săi malul asiatic opus. Aceștia au fost cu adevărat surprinși: dacă aceea era Asia, atunci se aflau pe țărmul european și erau totuși europeni? [1] După cum spunea eroul satiric din secolul al XIX-lea al lui Aleko Konstantinov, Bay Ganyu, cuvinte pe care fiecare bulgar le știe de la vârsta școlară, „suntem europeni, dar nu chiar". Îndoieli puternice cu privire la caracterul european al Bulgariei pătrund în scrierile istorice și culturale [558].

Această distanță diferită față de Europa are o altă implicație destul de neașteptată. Paradoxal la prima vedere, când vine vorba de a urma exemplul european, românii au avut ezitări mai puternice, temeri mai puternice și o rezistență culturală mai puternică. Antinomia dintre Est și Vest i-a preocupat permanent pe intelectualii români, care pot fi împărțiți aproximativ în două tabere: occidentaliști și tradiționaliști. Moderniștii fanatici precum Ștefan Zeletin s-au opus unui alt grup de intelectuali care glorificau trecutul autohton al țării și respingeau orice împrumut cultural și instituțional „anorganic" din Occident. Interesant este că uneori cele două tendințe s-au întâlnit, cum ar fi în cazul marii figuri a lui Nicolae Iorga: un profesor cosmopolit la *College de France* din Paris, care vorbea și scria în toate limbile europene moderne majore, își exprima dezgustul față de importurile culturale, ca fiind nesănătoase pentru bunăstarea națională și îndemna la revenirea la un trecut idealizat, agrar, patriarhal, lipsit de conflicte [559].

Dimpotrivă, imaginea bulgarilor despre Europa, mai distantă și idealizată, a fost întotdeauna mai pragmatică și instrumentală. Modelele europene au fost aproape niciodată puse la îndoială, ci îmbrățișate cu adevărat entuziasm. În Bulgaria nu există o tendință intelectuală sau o mișcare socială radical consecventă, anti-occidentală și anti-europeană, de tipul *narodnikilor ruși* sau al indigeniștilor greci și români [560]. Chiar și ideologia puternicei Uniuni Naționale Agrar Bulgare - cel mai de succes partid țărănesc din Europa - nu a respins niciodată o modernitate de tip european.

Însă toate aceste diferențe în atitudinea celor două țări față de Europa au fost reduse la zero după preluarea puterii de către comuniști în 1944, când ambele s-au trezit de partea greșită a Cortinei de Fier. Regimurile instaurate au însemnat în primul rând o ruptură decisivă cu modernizarea treptată, pas cu pas, de-a lungul unui secol, *adică* occidentalizarea/europenizarea economiilor și societăților lor. Europa a devenit „Occidentul", inamicul periculos din punct de vedere ideologic și adversarul politic, de care au fost separate și izolate împreună cu întreaga Europă de Est.

Bulgaria, cel mai loial satelit al Uniunii Sovietice, s-a îndreptat literalmente spre Est. Cea mai mare parte a schimburilor sale culturale, științifice și umane, împreună cu aproape 80% din comerțul său, erau direcționate către URSS și celelalte țări CAER.

Locul României în cadrul blocului era diferit. Încă din 1958, o plenă a partidului a marcat o cotitură în politica comercială externă a României, în direcția unei reorientari departe

[558]Pentru cea mai bună relatare, vezi colecția Roumen Daskalov, Ivan Elenkov (ed.), *Zasto sme takiva?* (De ce suntem așa?), Prosveta, Sofia, 1994.

[559]Nicolae Harsanyi, *România între Est și Vest,* manuscris nepublicat; Katherine Verdery, *Ideologie națională sub socialism. Identitate și politică culturală în România ceaușistă.* University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1991.

[560]Roumen Daskalov, *MeMu Iztoka i Zapada. Bdlgarski kulturni dilemi (Între Est și Vest. Dileme culturale bulgare),* Lik, Sofia, 1998, p.41.

de blocul sovietic. În 1959, prim-ministrul Ion Maurer a efectuat un turneu discret în Europa de Vest pentru a explora posibilitățile comerciale și de creditare [561]. Jucând cartea autonomiei românești și a unui drum național către socialism, la sfârșitul anilor 1960 și în anii 1970, Ceaușescu a dezvoltat legături cu Europa de Vest și în special cu Europa latină. Franța și Italia au devenit parteneri comerciali importanți.

Ca parte a acestei deschideri provizorii, România a stabilit contacte cu Comunitatea Economică Europeană într-un moment în care cele două blocuri de integrare economică europeană, CEE și CAEM, „nu se observau" reciproc. În 1974, România a fost primul dintre statele CAEM care a stabilit relații oficiale cu CEE: Comunitatea a inclus România (pe atunci membră a GATT) în Sistemul său Generalizat de Preferințe și i-a acordat statutul de țară în curs de dezvoltare, membră a Grupului 77, reglementându-i importul industrial. În 1980, România a devenit, de asemenea, prima țară CAEM care a semnat un acord comercial pe 5 ani cu Comunitatea și care a creat o comisie mixtă [562].

Dezvoltarea relațiilor a fost însă reciproc dezamăgitoare - relațiile speciale cu Occidentul nu au influențat regimul comunist românesc. Politica de rambursare a datoriilor și înrăutățirea situației drepturilor omului au condamnat continuarea acordului cu CEE. În anii 1980, Nicolae Ceaușescu a pus capăt brusc acestei deschideri selective și timide către Occident și s-a îndreptat din nou către Est, manifestând un puternic anti-occidentism. România și-a pierdut statutul de partener privilegiat al Comunității și a fost curând depășită de Ungaria și Polonia.

În martie 1989, șase disidenți români au scris într-o scrisoare deschisă către președintele român Ceaușescu: „România este și rămâne o țară europeană... Ați început să schimbați geografia zonelor rurale, dar nu puteți muta România în Africa" [563].

În 1988, Bulgaria a fost ultima țară CAEM care a stabilit relații diplomatice oficiale cu Comunitatea; acest lucru s-a întâmplat după ce s-a primit undă verde oficială pentru normalizarea relațiilor CAEM-CEE. În mai 1990 a fost semnat primul Acord de cooperare comercială și economică.

Revoluțiile est-europene din 1989, pe care Timothy Garton Ash le-a numit *rezoluții,* iar Jürgen Habermas „revoluțiile rectificatoare", au avut un singur slogan: „Înapoi în Europa!". Europa a devenit noua mantră, o promisiune și o garanție, celălalt nume pentru normalitate. Europa însemna o scurtătură către prosperitate și democrație, către instituțiile europene care funcționau fără probleme și către incluziunea de mult meritată. Acest lucru era valabil nu doar pentru Europa Centrală - „Occidentul răpit" al lui Milan Kundera,
„căzute sub dominația Rusiei" - dar și pentru țările din sud-estul european, România și Bulgaria în primul rând. Astfel, în Bulgaria, încă din 1990, Marea Adunare Națională a adoptat o declarație în favoarea unei integrări rapide în CE, iar Stânga Bulgară a format un partid numit „Drumul spre Europa". În euforia și haosul primilor ani ai tranziției postcomuniste, ambele țări

[561]John Michael Montias, *Dezvoltarea economică în România comunistă* , Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1967), p. 201.

[562]Despre stadiul incipient al relațiilor CEE/CE cu Bulgaria și România, vezi Ekaterina Nikova, *Balkanite i Evropeiskata obstnost (Balcanii și Comunitatea Europeană),* Izdatelstvo BAN, Sofia, 1992.

[563]Citat după Katherine Verdery, *op. cit.,* p.133.

sperau că, odată ce vor lua calea adevărată, vor scurta rapid distanța și se vor alătura părții dezvoltate a continentului. Curând, aceste speranțe s-au dovedit a fi iluzorii, iar drumul spre Europa - mai lung, mai dificil și mai costisitor decât credeau. Mergând puțin mai departe, să reamintim că prima mare extindere spre Est avea să aibă loc la cincisprezece ani după schimbarea regimului, iar Bulgaria și România aveau să fie admise în UE cu doi ani și jumătate mai târziu decât CEE și șaptesprezece ani după 1989. [564]La acea vreme, Bulgaria și România aveau aproximativ aceiași indicatori economici ca și Portugalia.

Este clar acum că ambele părți au întârziat procesul de integrare. Nici UE nu era pregătită instituțional, economic, emoțional, iar est-europenii nu bănuiau cât de lungă și dureroasă va fi tranziția lor către piața de piață și democrație. Lucrurile au fost agravate și mai mult de începutul războiului din Iugoslavia și de politica dezastruos de proastă a Europei față de Balcanii aflați în conflict și față de cei neîntrerupți în conflict [565].

Primele acorduri dintre CE și fostele țări comuniste, așa-numitele Acorduri Europene (semnate în decembrie 1991), au fost în esență comerciale. Acestea abordau aspecte precum un termen de 10 ani de liberalizare a comerțului, specificau perioade lungi de tranziție; în sectoare sensibile precum oțelul, textilele și agricultura, Comunitatea a avut grijă să impună diverse proceduri și interdicții antidumping. În general, protecționismul strict controla jumătate din exporturile Estului către Vest. Mai multe cazuri scandaloase de războaie comerciale între cei Doisprezece și Polonia și Ungaria au ajuns pe primele pagini ale ziarelor. Când primul guvern bulgar ales democratic a cerut compensații pentru pierderile tot mai mari rezultate din sancțiunile economice împotriva Iugoslaviei, Comunitatea a promis că va accelera în schimb implementarea Acordului de Asociere - o promisiune pe care nu a respectat-o niciodată din cauza măsurilor antidumping [566]. Aceste politici restrictive au fost o mare dezamăgire pentru țările est-europene; accesul la piețele Comunității a devenit mai dificil tocmai în momentul în care acestea încercau să își reformeze economiile și să le reorienteze de la Est la Vest.

În mod ironic, Bulgaria și România au fost mai puțin dezamăgite decât central-europenii din troica de la Vișegrad.

Bulgaria și România au semnat acordurile europene puțin mai târziu - în 1993, când aceste acorduri își pierduseră sensul pentru statele central-europene. Cu toate acestea, întârzierea a fost nesemnificativă, iar textele - aproape identice. Cele două grupuri de țări nu au fost separate unul de celălalt; dimpotrivă, au fost tratate în mod egal și au primit aceleași promisiuni și perspective ca și cele trei de la Vișegrad. CE era îngrijorată de violența politică de la București - venirea minerilor, aduși de foștii comuniști pentru a-și intimida adversarii

[564]Despre calendarul și problemele extinderii UE spre Est, vezi httD://ec.euroDa.eu/comm/external relations/ceeca/index.htm . Despre întârziere, vezi Ash, Timothy Garton. The Grim Wedding, „The Guardian", 27 iunie 2002.

[565]În cuvintele ferme ale lui Timothy Garton Ash: „Apoi zidul s-a dărâmat. Ce am făcut? Am decis că ceea ce avea nevoie cea mai urgentă întreaga casă era un nou sistem superb de aer condiționat, controlat prin computer, în jumătatea de vest. În timp ce ne pregăteam să-l instalăm, jumătatea de est a casei a început să se destrame și să ia foc." „Ordinea liberală pusă în pericol în Europa", *Foreign Affairs,* martie/aprilie 1998, p. 61.

[566]Eyal, Jonathan, *Este CE o țară a liberului schimb? Întrebați Bulgaria,* „Wall Street Journal", 30 noiembrie 1993.

politici. Singura reacție a fost amânarea și includerea paragrafului privind drepturile omului și drepturile minorităților - un semnal clar că România și Bulgaria erau, până la urmă, diferite. Disidenții români au fost dezamăgiți că europenii nu au vrut să înțeleagă sensul „revoluției lor deturnate”. Unii observatori ulteriori aveau să considere imparțialitatea și egalitatea de care se bucurau Bulgaria și România din partea guvernelor UE uimitoare și s-ar fi întrebat dacă aceasta nu a fost o greșeală, deoarece a conferit legitimitate internă elitelor iliberale care conduceau cele două țări și au târât reformele.

Spre deosebire de Europa Centrală, primele alegeri libere i-au adus la putere pe foștii comuniști. Prin urmare, atât în România, cât și în Bulgaria nu a existat un consens social cu privire la necesitatea unei rupturi urgente și radicale cu trecutul. Stânga rezistentă și masa critică de bulgari și români care a menținut-o la putere împărtășeau iluziile unei tranziții line, acceptabile din punct de vedere social, sau ale unei alternative de „a treia căi”. În cazul Bulgariei, au existat voci puternice pentru restabilirea relațiilor cu Rusia și respingerea categorică a aderării la NATO. Tergiversarea reformelor a însemnat amânarea privatizării, o scădere suplimentară a producției, o sărăcire masivă și, în final, prăbușirea sistemului financiar. Drept urmare, criza tot mai profundă a deschis prăpastia dintre cele două părți ale Europei de Est.

În anii 1990, deceniul războaielor iugoslave, a devenit la modă studierea imaginii Balcanilor. Îndemnați de incapacitatea Occidentului de a înțelege ce se întâmpla în regiune și, cu atât mai puțin, de a acționa în mod adecvat, studiile s-au concentrat pe conceptualizarea negativă a Balcanilor, a unei balcanități opuse europenității și echivalată cu o înapoiere fără speranță și „uri etnice străvechi”. Spre surprinderea esențialiștilor, care reproșau Occidentului perpetuarea imaginii negative a regiunii, [567]extinderea UE a inclus țările balcanice și, în al doilea rând, a urmat propria logică și dinamică și a fost doar ușor influențată de războaiele în desfășurare din Iugoslavia.

Consiliul de la Copenhaga din 1993 a fost punctul de plecare al celei de-a cincea extinderi. UE a formulat un angajament clar de a admite cele șase țări est-europene (Polonia, Republica Cehă, Slovacia, Ungaria, Bulgaria și România) și a definit criteriile de aderare. Criteriile de la Copenhaga implicau

Țările din Europa Centrală și de Est și de Sud-Est s-ar putea aștepta să devină membre cu drepturi depline ale Uniunii odată ce au atins: stabilitatea instituțiilor care garantează democrația, statul de drept, respectarea drepturilor omului și protecția minorităților. De asemenea, acestea au trebuit să demonstreze existența unei economii de piață funcționale, precum și capacitatea de a face față presiunii concurențiale și forțelor pieței din cadrul Uniunii, într-un cuvânt, de a face față tuturor obligațiilor care decurg din apartenența la UE . Criteriile de la Copenhaga - o expresie materială supremă și directă a idealului de europenizare - au stabilit agenda procesului de condiționalitate politică și economică.

Statele din Europa Centrală au depus cererea de aderare cu drepturi depline în 1994, Bulgaria și România au urmat îndeaproape - România și-a depus cererea în iunie 1995, iar Bulgaria - în decembrie același an.

[567]Cele două cazuri cele mai ilustrative sunt: Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York, Oxford, 1997, și Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, New Haven și Londra, Yale University Press, 1998.

Până la mijlocul anilor 1990, cele șase țări est-europene se aflau aproximativ într-un grup. Distincția dintre lideri și țările în urmă a devenit vizibilă în a doua jumătate a deceniului. Este tentant să atribuim acest lucru imaginii negative a Balcanilor, dar faptele sunt diferite: diferența provenea în principal din percepția și atitudinea lor diferită față de UE . Milada Anna Vachudova, autoarea uneia dintre cele mai bune relatări despre extinderea estică *a Europei Nedivizate* , demonstrează cum diferitele condiții interne au plasat statele în curs de democratizare pe traiectorii diferite și le-au predeterminat relația cu UE. Ea identifică două grupuri - democrațiile liberale și iliberale. Ea susține că beneficiile extraordinare, combinate cu cerințele substanțiale ale aderării, au pregătit scena pentru o influență fără precedent a UE asupra alegerilor de politică internă ale statelor aspirante la aderarea la UE. Niciodată în istorie, statele suverane nu au fost de acord în mod voluntar să îndeplinească cerințe interne atât de vaste și apoi să se supună unor proceduri de verificare atât de intruzive pentru a adera la o organizație internațională [568].

Potrivit lui Vachudova, în primii cinci ani ai tranziției (1989-1994), efectul de levier pasiv al UE a consolidat strategiile de reformă în statele liberale, în timp ce nu a reușit să combată corupția și comportamentul de căutare a rentelor în cele iliberale.

În perioada 1989-1994, țările troicii de la Vișegrad au realizat reforme profunde; perspectiva aderării la UE le-a întărit convingerea de a merge pe această cale. Elitele lor reformiste au insistat și au lucrat pentru aderarea deplină și au respins *a priori* orice forme alternative de cooperare regională sau de altă natură. Nemulțumite de statutul asociat acordurilor europene, acestea au insistat asupra unui angajament explicit din partea Comunității/Uniunii; au cerut date, foi de parcurs și criterii. În iunie 1993, în ajunul summitului de la Copenhaga, președinții troicii de la Vișegrad au făcut o declarație comună - cele trei țări aveau un obiectiv comun, iar acest obiectiv era aderarea deplină [569].

Între timp, în perioada „iliberală”, România, Bulgaria și Slovacia, elitele conducătoare derivate direct din partidul comunist, au semnat în mod corespunzător toate acordurile UE , au depus cereri de aderare la UE și au folosit retorica euro.
Apartenența pentru legitimare internă. Nimeni nu-și putea permite să fie împotriva integrării în UE, dar Europa era definită în principal ca o sarcină de politică externă. Însă aceleași elite au fost lente în ceea ce privește reformele, deoarece implementarea lor le-ar eroda propria bază de putere, ar întări opoziția anticomunistă și ar pune capăt căutării de rente economice în apele tulburi ale transformării întârziate. În cazul României (și Slovaciei), luarea în serios a UE ar fi însemnat și renunțarea la utilizarea naționalismului etnic ca mijloc de mobilizare politică. În contrast puternic cu consensul din Europa Centrală, în Europa de Sud-Est au existat forțe influente indiferente sau ostile față de UE; reformele lente și reticente au redus viteza de aderare la UE.

Pentru ambele țări, situația s-a schimbat dramatic în 1996-1997.

În noiembrie 1996, românii au votat pentru a înlătura guvernul foștilor comuniști care conduceau țara din 1989 și i-au predat puterea președintelui Emil Constantinescu și unei coaliții parlamentare de centru-dreapta condusă de Convenția Democrată din România (CDR).

[568]Milada Anna Vachudova, *Europa nedivizată. Democrație, putere de influență și integrare după comunism,* Oxford: Oxford University Press, 2005.

[569]Vachudova, Milada Anna, *op. cit.* p.95.

Opoziția bulgară a avut un bilanț mai bun decât cea românească; fusese suficient de puternică pentru a participa la luptele politice și chiar pentru a forma un cabinet de scurtă durată în 1991, dar nu a fost suficient de puternică pentru a rămâne în funcție și a promova reformele indispensabile. În 1997, după o criză acută și o presiune puternică din stradă, socialiștii bulgari au fost forțați să demisioneze; alegerile parlamentare anticipate au oferit partidului reformist Uniunii Forțelor Democratice un mandat pentru reforme.

În aceste a doua revoluții, sloganul „înapoi în Europa" a fost reluat, de data aceasta specificat ca „recuperarea decalajului față de liderii central-europeni". Din acel moment, Bulgaria și România s-au alăturat procesului dinamic de aderare. Treptat, dar constant, UE a dobândit rolul unui factor de primă clasă pentru dezvoltarea lor; perspectiva UE a structurat și catalizat procesul de transformare. De la un scop pur de politică externă, apartenența la UE a devenit principalul motor al politicilor interne. Impactul său puternic a schimbat balanța în favoarea forțelor pro-reformiste. Condiționalitatea procesului de pre-aderare a pus rata de aderare în dependență de progresul reformelor generale [570]. I-a privat pe inamicii schimbărilor de două argumente importante: că reformele lente și graduale erau bune pentru popor și că naționalismul etnic era bun pentru națiune. Presiunea din partea Bruxelles-ului - vizibilă, transparentă, a servit drept justificare pentru măsurile dureroase și nepopulare și ca o legitimare suplimentară a forțelor reformiste. Și, deși reformatori precum Kostov și Constantinescu au căzut de la putere și au fost înlocuiți de înviatul Iliescu în România și de fostul monarh Simeon Sax-Coburgoțki în Bulgaria, pentru ambele țări drumul către Europa părea irevocabilă.

În iulie 1997, Comisia Europeană și-a publicat avizul privind statutul fiecăruia dintre cei zece candidați (cei șase foști membri CAEM, plus Slovenia și cele trei republici baltice) și perspectivele lor de admitere. Pe această bază, în decembrie același an, Consiliul UE de la Luxemburg a luat decizia de a începe negocierile cu cinci candidați - Polonia, Republica Cehă, Estonia, Ungaria și Slovenia. Cele două țări din Europa de Sud-Est, Bulgaria și România (împreună cu Letonia, Lituania și Slovacia), au fost plasate în sala de așteptare. Comisia a luat act de noul început al reformelor în ambele țări, dar le-a considerat nepregătite pentru a îndeplini criteriile UE.

Putem doar ghici cât ar fi durat această așteptare. Dar apoi s-a întâmplat ceva extraordinar - noua rundă a războiului din Iugoslavia - cea din Kosovo. Această ultimă criză a fost extrem de importantă pentru Uniunea Europeană; după ani de politici inconsistente și miope față de conflictul iugoslav, UE a învățat în sfârșit cea mai importantă lecție: securitatea și stabilitatea Europei erau inseparabile de securitatea și stabilitatea Balcanilor.

Când Europa a decis să acționeze, toate îndoielile sale anterioare cu privire la „europenitatea Balcanilor" și imaginea sa negativă au fost în mod miraculos risipite. Dimpotrivă, așa cum spunea Joshka Fischer: „...Nu există motive politice, economice, culturale sau religioase pentru a ne abține de la a oferi locuitorilor din Dubrovnik, Sarajevo

[570]Despre condiționalitatea UE în Europa de Sud-Est, vezi Vachudova, Milada Anna, *op. cit. -,* Aneta Spendzharova, *Bringing Europe In? The Impact of EU Conditionality on Bulgarian and Romanian Politics,* „Southeast European Politics", vol. IV, nr. 2-3 noiembrie 2003; Othon Anastasakis, *The Europenization of the Balcans,* „Journal of World Affairs", vara/toamna 2005, vol. XII, numărul 1; Othon Anastasakis și Dimitar Bechev, „EU Conditionality in South East Europe: Bringing Commitment to the Process. South East European Studies Programme. European Studies Centre", St Antony's College, Universitatea Oxford, aprilie 2003.

sau Belgrad ceea ce locuitorii din Dublin, Frankfurt sau Varşovia au deja - şi anume un loc solid în Europa... Şi dacă teribilul conflict din Kosovo a adus ceva bun, este că am înţeles mai bine că ne aparţinem unii altora" [571].

Noua rundă a războaielor balcanice - criza din Kosovo - a dus la o revizuire a politicii de extindere. La acea vreme, Uniunea negocia cu şase ţări, cu intenţia de a adăuga Slovacia şi Letonia. Membri importanţi ai UE, precum Marea Britanie şi Germania, au insistat asupra includerii Maltei şi Lituaniei, precum şi a Bulgariei şi României [572]. O Comisie Internaţională pentru Balcani a îndemnat UE să menţină uşa deschisă, pentru a demonstra că are puterea de a transforma statele slabe şi societăţile divizate, deoarece „dacă nu ar face-o, ar rămâne blocată ca o putere colonială reticentă".

Cele două ţări din regiune au trebuit recompensate pentru loialitatea lor faţă de Occident în timpul crizei [573], dar şi pentru comportamentul lor rezervat pe parcursul întregii crize iugoslave. UE nu şi-a făcut aproape nicio iluzie cu privire la gradul lor de pregătire. Cu toate acestea, s-a recunoscut că, după întârzierea din prima jumătate a anilor 1990, cele două ţări au întreprins reforme decisive.

Invitaţia adresată Bulgariei şi României de a începe negocierile (Helsinki 1999) a făcut parte din pachetul de măsuri pentru stabilizarea Balcanilor. În primăvara anului 1998 Negocierile de aderare fuseseră deschise pentru ţările care au urmat o cale accelerată (Polonia, Ungaria, Republica Cehă, Slovenia şi Estonia), deschise în februarie 2000 pentru ţările care au urmat o cale lentă (Bulgaria, Slovacia, România, Letonia şi Lituania).

Cu această ocazie, prim-ministrul Bulgariei a ţinut un discurs triumfal: „Invitaţia de a începe negocierile pentru aderarea la UE este o realizare a celui mai longeviv vis din istoria modernă a Bulgariei... Odată cu aderarea la UE, ne plimbăm cu maşina timpului... avem şansa de a părăsi zona crepusculară. Aceasta este o garanţie că noi şi copiii noştri nu vom trăi nici în lumea a treia, nici în cea de-a doua, ci vom fi în lumea întâi" [574].

În retrospectivă, extinderea este considerată un succes uriaş. În ciuda dificultăţilor, includerea fostelor ţări comuniste s-a dovedit a fi cel mai de succes instrument de politică externă al UE. Puterea soft a UE şi condiţionalitatea acesteia acţionează cu succes în favoarea unei „Europe întregi şi libere".

În ambele ţări, procesul de aderare a fost încărcat cu aşteptări enorme. Acesta trebuia să adauge vigoare procesului de reformă, să creeze un nou cadru instituţional, să construiască o nouă cultură politică şi o nouă filozofie economică, să fie o garanţie împotriva abaterilor şi greşelilor. „Europa ne urmăreşte", procesul de monitorizare al UE şi rapoartele regulate ale Comisiei au devenit un factor politic intern important care influenţează economia, sistemul judiciar, drepturile omului, corupţia şi criminalitatea. Morcovul aderării la UE a îndulcit pilula

[571]Joschka Fischer, „Discurs la Conferinţa pregătitoare privind Pactul de Stabilitate pentru Europa de Sud-Est", Petersberg, 27 mai 1999 (http://www.auswaertiges-amt.de/6 archiv/2/r/r990527b.htm).

[572]Stefan Wagstyl şi Peter Norman, *Standardele de garanţii Verheugen,* „Financial Times", 13 septembrie 1999.

[573]Zbigniew Brzezinski, *Kosovo - o strategie eşuată,* „Le Monde", 14 septembrie 1999, traducere din bulgară, „Kultura", 24 septembrie 1999.

[574]„Demokrazia", 10 decembrie 1999.

amară a reformelor și a fost cea mai bună modalitate de a le vinde națiunii [575]. Scopul principal a fost justificarea mijloacelor. În Bulgaria și România, UE a avut cele mai mari rate de aprobare dintre toți aspiranții - 75-80%, niciun partid politic mainstream neputând permite să se declare necondiționat împotriva ei. Chiar și naționaliștii precum VMRO bulgar au început să vorbească despre un „naționalism luminat în conformitate cu valorile europene". Președintele Televiziunii Române de stat, Paul Everac, a susținut că, datorită unui strămoș precum împăratul roman Traian (53 d.Hr. - 117), românii nu fac doar parte din Europa, ci sunt de fapt strămoșii Europei. Istoricul bulgar și directorul Muzeului Național de Istorie, Bojidar Dimitrov, a scris cartea „Bulgarii - primii europeni", amintind că Bulgaria a fost prima țară europeană fondată [576].

Aderarea la UE ar trebui să rezolve toate problemele modernizării neîmplinite a celor două state periferice - atât cea din perioada anterioară anului 1944, cât și modernizarea socialistă distorsionată. Dar, în primul rând, apartenența la UE a contribuit la sentimentul de apartenență atât de necesar și a pus capăt îndoielilor „cine suntem?".

Comisia a avut tendința de a le trata pe cele două ca pe un bloc. La începutul negocierilor, Bulgaria era mult mai avansată în procesul de reformă decât România. Țara a beneficiat de o evaluare mai bună în Rapoartele periodice ale Comisiei privind progresele înregistrate în direcția aderării; în 2004, Bulgaria a fost recunoscută ca o economie de piață funcțională, capabilă să facă față presiunii concurențiale și forțelor pieței din cadrul Uniunii pe termen mediu. Bulgaria a fost prima care a încheiat toate capitolele acquis-ului *comunitar.* România a profitat probabil de faptul că a fost laolaltă cu Bulgaria, iar bulgarii se temeau că vecinul lor nordic mai mare îi ținea în loc. Guvernele bulgare au respins ideea unui tandem. Ulterior, România a înregistrat realizări mai bune în combaterea criminalității și corupției, ceea ce a dus la o inversare a situației - acum românii îi acuzau pe bulgari pentru o eventuală întârziere. Presa senzaționalistă și politicienii iresponsabili au contribuit la un război al cuvintelor foarte balcanic și foarte provincial peste Dunăre. Adevărul este însă că, spre deosebire de țările de la Vișegrad și cele baltice, Bulgaria și România nu au putut uni eforturile pentru a acționa împreună în fața Comisiei.

La 25 aprilie 2005, cele două țări au semnat acordul de aderare la UE, iar la 1 ianuarie 2007 au aderat la Uniune ca al 26 -lea și al 27 -lea membru al acesteia.

În ciuda discursurilor solemne și a șederilor de campanie, Bulgaria și România au avut parte de o acceptare destul de călduță în Uniune. „Perechea balcanică", „noii copii din cartier", diferă de predecesorii lor. PIB-ul pe cap de locuitor al Bulgariei și al României este mai mic de jumătate din cel al celor opt state membre din 2004, aproximativ o treime din cel al UE. Și sunt în urmă în multe alte privințe: infrastructura și serviciile publice sunt mai proaste decât în restul Europei de Est, sectorul lor agricol este mare, însă ilegalitatea rămâne cea mai mare îngrijorare - aceasta ia forma corupției endemice în ambele țări, iar în cazul Bulgariei se

[575] Ivailo Dichev, *Evropa kato legitimatzia* (Europa ca legitimare), „Sociologicheki problemi", 2000, 1-2.

[576] Alina Mungiu-Pippidi, *Criza identității,* „Tranziții", aprilie 1998; Bojidar Dimitrov, *Bulgarii - primii europeni,* Sofia, 2002.

exprimă în continuare prin crima organizată. În ambele țări, rețelele foștilor membri ai fostului regim au reușit să se adapteze perfect noilor condiții. Răpind statul, l-au forțat să acționeze în interesele lor private, nestingherite de poliție, instanțe sau mass-media.

Conform *Financial Times,* acceptarea a fost un fel de cec în alb primit de cele două țări. Trenul extinderii se îndrepta spre est, condus de propria retorică și logică. Într-un plan mai larg, admiterea Bulgariei și a României trebuia să joace și rolul unui morcov pentru a promova democratizarea și reforma economică în Balcanii de Vest problematici și, astfel, să deschidă calea către stabilizarea întregii regiuni.

Comisia a neglijat vocile influente din politică, afaceri, mass-media și mediul academic, care susțineau că problemele celor doi noi membri erau în principal diferite și că aderarea lor ar fi trebuit să fie supusă unor reguli diferite față de cele ale candidaților central-europeni. După cum a spus Tom Gallagher: „Oligarhia de la București, compusă din supraviețuitori politici nemiloși, știa cum să joace jocul UE mai bine decât eurocrații destul de efeminați și mulțumiți de sine cu care a interacționat” [577].

Bruxelles-ul ar fi putut impune condiționalități în domeniul politic, ar fi trebuit să insiste asupra unor puteri sporite de supraveghere și intervenție. Elitele oligarhice cleptoctatice au înțeles rapid că domnia UE putea fi ușor ignorată sau încălcată.

Primul an de aderare nu a fost nici catastrofa prezisă de unii, nici panaceul sperat de alții. Cei care se așteptau ca UE să rezolve automat problemele democrației lor de tip Potemkin (de fațadă) au fost dezamăgiți: apartenența a legitimat elitele corupte ale tranziției, cu bogățiile lor suspecte și legăturile lor cu lumea subterană. Sentimentul era că, acum că România și Bulgaria erau membre cu drepturi depline ale UE , Bruxelles-ul și-a pierdut puterea de a promova reforme suplimentare. Administrațiile au învățat cu abilitate diverse tactici de simulare a reformelor și de redactare a unor rapoarte și strategii abstracte și atrăgătoare. Drept urmare, în loc de progrese, anumite domenii, precum sistemul judiciar bulgar, au regresat: clauza de siguranță a fost eficientă ca amenințare, dar este dificil de impus [578]. În mai multe rânduri, cei doi noi membri ai Uniunii Europene au fost avertizați de Bruxelles să își intensifice lupta împotriva corupției, dar un raport critic de la jumătatea anului a fost diluat în încercarea de a sprijini reformatorii din aceste țări. Comisia Europeană a raportat că nu au reușit să abordeze pe deplin corupția gravă; în cazul Bulgariei, au existat progrese „insuficiente” în combaterea criminalității organizate [579].

Unele state membre ale UE au criticat Comisia Europeană pentru că nu a fost mai fermă în a cere Bulgariei și României să abordeze cazurile grave de corupție. Marea Britanie și Franța s-au alăturat Suediei și Olandei în a cere executivului UE să mențină presiunea asupra ambelor țări pentru a-și continua reformele legislative, avertizând că, în caz contrar, UE riscă să submineze politica sa de extindere, relatează Financial Times [580].

[577]Tom Gallagher, „Uniunea Europeană și România: consolidarea înapoierii?”; „România: moartea reformei”, http://www.opendemocracy.net .

[578]Vladimir Shopov, *A Safety Impotence,* „Dnevnik”, 13 iunie 2007.

[579]*Bulgaria și România au avertizat asupra corupției,* „The Financial Times”, 27 iunie 2007; Stephen Castle și Dan Bilefsky, „Bulgaria și România se confruntă cu mustrarea UE”, IHT, marți, 26 iunie 2007.

[580]Lucia Kubosova, *Bruxelles-ul criticat pentru indulgența sa față de Bulgaria și România,* „The

Totuși, dintr-o perspectivă mai generală, pe termen lung, anul aderării depline a adus o schimbare importantă în cele două țări din sud-estul Europei. Conștiința europeană nou dobândită în diverse cercuri este palpabilă; fără îndoială, aceasta se va transforma într-o presiune și o voință mai puternică pentru reforme din interior. Speranța este că în interiorul UE, cei doi vecini au șanse mai bune de a-și rezolva problemele decât în exterior. În ciuda eșecurilor, exemplul Bulgariei și al României și speranța unei extinderi ulterioare a UE rămân singura perspectivă operativă pentru Balcanii de Vest.

Financial Times", 27.04.2007.

LES ETATS EN EUROPE DU SUD-EST FACE AUX DÉFIS DE LA PROTECTION DES MINORITÉS: UN APERÇU GÉNÉRAL

BLAGOVEST NJAGULOV
(Sofia)

Reabilitarea protecției minorităților de la sfârșitul Războiului Rece reprezintă o provocare majoră pentru statele angajate în procesul de integrare europeană. Acest articol prezintă principalele implicații ale activității internaționale în favoarea protecției minorităților în regiunea sud-est-europeană și dimensiunile politicilor lor interne respective privind: recunoașterea legală a minorităților, autonomia teritorială și autonomia personală, drepturile minorităților, predarea limbilor minorităților și reprezentarea politică a minorităților. Diversitatea abordărilor naționale domină asupra uniformității. În anii 1990, statele fostului Bloc Estic au adoptat principiile dreptului minorităților nu exclusiv datorită integrării europene, ci și, sau chiar în primul rând, datorită propriilor interese politice. Pe de o parte, presiunea normativă a structurilor europene a influențat politicile interne ale „noilor democrații" balcanice privind drepturile minorităților. Pe de altă parte, ar fi dificil să vorbim despre un transfer real de politică din Vest către Est, mai ales că nu există un model strict occidental de politică a minorităților. Având în vedere că formele de existență și promovare a culturilor minoritare sunt mai instituționalizate în țările Europei Centrale și de Est decât în țările Europei de Vest, este posibil ca procesul de integrare europeană să conducă la un anumit transfer de politici de la „noile democrații" către „vechile democrații", inclusiv în Europa de Sud-Est.

Națiunile și minoritățile din Europa de Sud-Est (SEE) fac parte din aproximativ 25 de comunități etnice, inclusiv națiunile corespunzătoare celor 11 state (plus un protectorat internațional - Kosovo) care cuprind în întregime sau parțial teritoriile Peninsulei Balcanice. Acest mozaic de popoare și mai ales lipsa de coincidență dintre granițele statale și cele etnice au generat numeroase situații [minoritare] .

[1] Vezi, de exemplu: Hugh Poulton, *Balcanii: Minoritățile și statul în conflict.* Londra: Minority Rights Publications, 1993; Janusz Bugajski, *Politica etnică în Europa de Est: Un ghid pentru politicile, organizațiile și partidele de naționalitate,* New York - Londra: Centrul pentru strategie și studii internaționale. 1994; André Liebich, *Minoritățile naționale în Europa Centrală și de Est.* Geneva: Georg éditeur, 1997; Roland J.-L. Breton, *Posibile articulații federale între comunitățile etnice și structurile statale în spațiul balcanic,* în *Structuri federale și cooperare interregională în spațiul balcanic.* Geneva-Gex: Foyer européen de la culture, 1997, pp. 53-62 (Autorul francez include Slovacia, Ungaria și Moldova în „spațiul balcanic").

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, pp. 379-392, București, 2008

În ceea ce privește criteriile cantitative ale raportului „majoritate-minoritate”, se pot distinge două cazuri. Primul caz privește majorități puternice și este situația din Slovenia, Croația, Serbia, Bulgaria, România, Albania, Grecia și Turcia, unde majoritatea națiunii etnice depășește 80% din populația totală. Al doilea caz - cel al majorităților slabe - este ilustrat de Macedonia (64% macedoneni), Bosnia și Herțegovina (45% musulmani/bosniaci) și Muntenegru (43% muntenegreni).

Potențialul conflictual al situațiilor minoritare sau puterea „iritantului” minorității pentru state este cu atât mai mare cu cât minoritățile respective diferă nu doar prin limbă, ci și prin religie, când sunt numeroase și compacte și când pot conta pe sprijinul unui stat vecin, co-național. Relațiile dintre anumite minorități și populațiile majoritare din regiune au fost supraîncărcate cu stereotipuri negative în urma dezintegrării imperiilor și a nașterii statelor-națiune, când a avut loc o inversare a rolurilor „conducători - guvernați”. Conform clasificării realizate de istoricul francez Bernard Lory la mijlocul anilor 1990, *„grupurile minoritare care prezintă probleme interne și/sau internaționale grave”* în Europa Balcanică sunt: albanezii din Serbia/Kosovo, Muntenegru și Macedonia; musulmanii din Serbia și Muntenegru; sârbii din Croația și Bosnia și Herțegovina; croații din Bosnia și Herțegovina; grecii din Albania; turcii din Bulgaria și Grecia; maghiarii din România. Unele dintre aceste grupuri minoritare, precum turcii din Bulgaria sau sârbii din Croația și Bosnia și Herțegovina, au fost „slăbite de emigrare” încă de la sfârșitul anilor 1980. Țiganii de etnie romă , care sunt mai mult sau mai puțin populați în toate țările din regiune, sunt grupuri „potențial conflictuale”, în special în România, Bulgaria, Serbia și Macedonia [581].

Moștenirea istorică a problemelor minorităților în Europa de Sud-Est este negativă din perspectiva pluralismului etnic. Politica minorităților a fost determinată în primul rând de modelul statului național unitar (statul-națiune), care a prevalat încă de la înființarea statelor moderne în regiune. A fost o politică bazată pe principiile naționalismului etnic, care se baza pe conceptul utopic conform căruia statele ar trebui să se adapteze la națiunile etnice. Ideea federalistă, care ar reconcilia atât existența statelor, cât și supraviețuirea culturală a comunităților etnice, a fost interpretată greșit, așa cum a demonstrat cazul Iugoslaviei socialiste. Practica politică nu a fost complet identică în diferite cazuri naționale datorită specificităților relației dintre majorități și minorități, dar discriminarea, asimilarea și eliminarea fizică (sau epurarea etnică) a minorităților au fost metode răspândite. Aceste metode au fost întotdeauna cauza multor nefericiri umane, precum și a fricțiunilor dintre state, care adesea se terminau în conflict.
dispute complicate și teritoriale. Prin urmare, protecția minorităților devine principalul remediu.

*

Schimbările politice care au urmat sfârșitului Războiului Rece în Europa au reabilitat categoric problema **protecției internaționale a minorităților.** Motivul pentru aceasta a fost repercusiunile distructive ale conflictelor etnice (războaiele din Iugoslavia au fost punctul

[581] Bernard Lory. *Europa balcanică din 1945 până în prezent.* Paris: Ellipses, 1996, p. 138.

culminant al acestor conflicte) asupra țărilor din Europa de Est, precum și asupra ordinii internaționale în timpul integrării europene. Tranziția către democrație și noua organizare transnațională a societății au impus respectarea și promovarea drepturilor omului și ale minorităților. Aceste cerințe au fost și încă sunt o provocare majoră pentru statele ex-socialiste obligate să găsească compatibilitate între „revenirea” națiunii după căderea regimurilor comuniste și accelerarea procesului european. În același timp, legalizarea internațională a drepturilor minorităților a pus la încercare, mai mult sau mai puțin, toate statele angajate sau care aspiră să se angajeze în noua construcție a Europei.

Încă de la începutul anilor 1990, în cadrul instituțiilor internaționale existente, mai întâi prin prisma drepturilor omului, iar mai târziu - prin prisma prevenirii conflictelor, problema protecției minorităților a căpătat o importanță tot mai mare [582]. În 1992, Adunarea Generală a Națiunilor Unite (ONU) a adoptat „Declarația privind drepturile persoanelor aparținând minorităților naționale sau etnice, religioase și lingvistice”.

La nivel regional european, în 1990, Conferința (Organizație din 1995) pentru Securitate și Cooperare în Europa (OSCE) a elaborat Documentul „Reuniunii Conferinței privind Dimensiunea Umană”, document denumit „Viitoarea Constituție a Europei”, care conține o serie întreagă de prevederi referitoare la minorități. În plus, Documentul „Provocările schimbării”, adoptat în 1992 și care conține rezoluțiile „Celei de-a doua reuniuni la nivel înalt de la Helsinki”, a stabilit instituția Înaltului Comisar pentru Minoritățile Naționale ca „instrument pentru prevenirea conflictelor cât mai devreme posibil”, precum și misiuni pe termen lung care îndeplinesc funcții preventive în regiunile afectate de conflicte etnice.

După sfârșitul Războiului Rece, Consiliul Europei (CE) s-a dovedit a fi instituția cea mai capabilă să acționeze pentru integrarea situației minorităților în tranziția democratică a țărilor est-europene. Adunarea Parlamentară a CE a adoptat succesiv Carta Europeană pentru Dezvoltare Regională sau

minorităților (în 1992, intrată în vigoare în 1998) și Convenția-cadru pentru protecția minorităților naționale (în 1994, intrată în vigoare în 1998), care a fost primul instrument multilateral cu forță juridică obligatorie menit să protejeze minoritățile naționale din Europa.

Multă vreme neglijată, problema protecției minorităților a implicat și Uniunea Europeană (UE), iar această schimbare a avut loc în contextul extinderii Uniunii spre Est. Conform „criteriilor de la Copenhaga” elaborate de Consiliul European în 1993, nu doar „drepturile omului”, ci și „respectarea și protejarea minorităților” fac parte din criteriile politice pentru aderarea țărilor din Europa Centrală și de Est la Uniunea Europeană.

Acordurile și tratatele bilaterale privind buna vecinătate și cooperarea au găsit o aplicare pe scară largă în relațiile internaționale din Europa Centrală și de Est. Mai multe dintre aceste tratate conțin clauze speciale pentru protecția minorităților.

Problema protecției minorităților implică mai multe aspecte și dileme, și anume: lipsa

[582]Vezi: Gaetano Pentasuglia, *Minoritățile în dreptul internațional: un studiu introductiv.* Strasbourg: Editura Consiliului Europei, 2002; Alain Fenet, Geneviève Koubi, Isabelle Schulte-Tenckhoff, *Drept și minorități. Analize și texte.* Bruxelles, 2000; Jennifer Jackson Preece, *Minoritățile naționale și sistemul european de stat-națiune,* Oxford: Clarendon Press, 1998.

unui consens internațional asupra termenului „minoritate națională”, în ciuda faptului că elementele obiective și subiective ale nucleului acestui termen sunt bine cunoscute; corelația dintre „drepturile negative” și „drepturile pozitive” ale minorităților, adică dintre datoria statului de a se abține de la discriminare și datoria sa de a acționa pentru a conserva și promova trăsăturile caracteristice ale comunităților minoritare; dihotomia dintre logica individualistă, bazată pe drepturile persoanelor aparținând minorităților, care rămâne relevantă, și logica colectivistă, care recunoaște minoritățile ca actori politici și internaționali; dezbaterile privind măsurile pozitive, cum ar fi *autoguvernările minorităților* sau autonomiile teritoriale și personale, utilizarea și predarea limbilor minorităților, reprezentarea politică a minorităților; mecanismul *de monitorizare* angajamente internaționale care au un caracter esențial politic, bazate mai mult pe principiul informării decât pe coerciție; echilibrul adecvat între dreptul internațional și dreptul național; „standardele duble” aplicate minorităților.

Impactul activității internaționale în zona SEE nu confirmă presupunerea că statele cele mai avansate în procesul de integrare europeană sunt și cele mai avansate în protejarea minorităților. Diversitatea abordărilor naționale în această chestiune domină uniformitatea [583].

Toate țările balcanice participă la activitățile OSCE, fiind în același timp membre ale acestei organizații (Bulgaria, Grecia, România și Turcia - din 1973, în timp ce Albania și statele post-iugoslave au fost admise în organizație între 1991 și 2006). De la înființarea sa, Înaltul Comisar pentru Minoritățile Naționale - un organism OSCE - s-a ocupat de problema...
minoritatea greacă din Albania, minoritatea maghiară din România, minoritatea albaneză din Macedonia, precum și situația romilor în țările din regiune în general. În plus, OSCE are misiuni pe termen lung sau alte prezențe în Balcanii de Vest, inclusiv: Macedonia (privind relațiile dintre majoritatea și minoritatea albaneză), Iugoslavia/Serbia (Kosovo, Sandzak și Voivodina) și Muntenegru, Croația (privind minoritatea sârbă din Barania și Sirmiumul de Vest), Bosnia și Herțegovina și Albania.

Statele din Europa de Sud-Est sunt, de asemenea, membre ale CE: Grecia și Turcia din 1949, iar statele post-socialiste - din anii 1990 (Bulgaria a fost admisă în 1992, Slovenia și România - în 1993, Albania și Macedonia - în 1995, Croația - în 1996, Bosnia și Herțegovina - în 2002, Serbia - în 2003 și Muntenegru - în 2007). Carta Europeană a Limbilor Regionale sau Minoritare, dedicată aspectelor lingvistice ale problemelor minorităților, a fost semnată și ratificată de câteva țări post-iugoslave, în special Croația (1998), Slovenia (2001), Serbia (2006) și Muntenegru (2006), toate acestea depunând anumite rezerve, note sau declarații. Statele care au semnat Carta, dar nu au ratificat-o încă sunt România (1995), Macedonia (1996) și Bosnia și Herțegovina (2005). Convenția-cadru pentru protecția minorităților naționale a fost semnată și ratificată de majoritatea țărilor din sud-estul Europei între 1998 și 2001. Excepțiile sunt Grecia, care nu a ratificat încă Convenția (semnată în 1997), și Turcia, care nici măcar nu a semnat-o.

Este bine cunoscut faptul că regiunea balcanică este divizată în ceea ce privește apartenența la UE. Membri cu drepturi depline ai Uniunii sunt Grecia (din 1981), Slovenia (din 2004), Bulgaria și România (din 2007), în timp ce statutul de membri candidați îl au Croația,

[583]Consultați documentația detaliată privind diferitele state la MIRIS (Sistemul de informații privind drepturile minorităților) - http://dev.eurac.edu:8085/mugs2/index.jsp?TopBarItem=Home .

Macedonia și Turcia (din 2005). Organizația și-a confirmat sprijinul pentru perspectiva europeană a țărilor din Balcanii de Vest, adică toate țările post-iugoslave, excluzând Slovenia și Albania [584]. Este demn de remarcat faptul că accentul pus de UE pe condițiile de aderare s-a mutat - de la minoritățile teritoriale cu revendicări etno-naționaliste din Europa de Est, al căror statut a ridicat preocupări de securitate internațională până la mijlocul anilor 1990, la populația romă/țigănească, a cărei marginalizare socială și emigrare reală sau potențială către Occident provoacă îngrijorare în țările occidentale.

Practica tratatelor bilaterale care conțin clauze „minoritare" a rămas mai răspândită în regiunea Europei Centrale decât în regiunea balcanică. Ungaria și România au fost cele mai persistente în încheierea unor astfel de tratate cu țările balcanice. Tratatele bilaterale, pe de o parte, oferă un nou cadru pentru relațiile dintre state în ceea ce privește protecția drepturilor cetățenilor și a drepturilor cetățenilor.
minorităților, ceea ce contribuie la dezvoltarea unei abordări mai flexibile decât cele ale dreptului național și internațional, crescând în același timp mobilitatea între aceste două niveluri [585].

*

Există o consecvență între angajamentele internaționale ale țărilor balcanice și **politicile lor interne privind protecția minorităților.** Cu toate acestea, diversitatea în această privință pare și mai pronunțată [586].

În ceea ce privește **recunoașterea juridică internă a minorităților,** există cazuri de recunoaștere prin constituție, prin legislație sau implicit [587]. Terminologia rămâne foarte variată. Minoritățile sunt recunoscute de Constituția Sloveniei (1991, art. 5) sub termenul „comunități etnice", iar de constituțiile Croației (1990) și Bosniei și Herțegovinei (1994-1997) sub termenul „minorități". Deoarece termenul „minoritate națională" înseamnă în primul rând o comunitate care este o extensie a unei națiuni într-un alt stat (în special într-o țară vecină), se consideră în mod obișnuit că acest termen poate fi periculos pentru unitatea națională. Aceasta explică faptul că această expresie nu este adesea prezentă în constituții, în ciuda faptului că este exact termenul care a fost deja impus în instrumentele internaționale. Ea poate fi găsită separat în Constituția Iugoslaviei (1990), precum și în noua Constituție a Serbiei (2006). Proiectul noii Constituții a Muntenegrului propune o expresie mai complexă, și anume - „membri ai națiunilor minoritare și ai altor comunități minoritare, naționale și etnice" (2006). Expresia „persoane aparținând minorităților naționale", care pune accentul pe drepturile individuale (abordarea dominantă în relațiile internaționale), este utilizată în constituțiile

[584]Pactul de Stabilitate pentru Europa de Sud-Est, Summitul UE-Balcanii de Vest. Declarația de la Tessalonik, 21.06.2003 - http://www.stabilitypact.org/reg-conf/030621-thessaloniki/declaration.asp

[585]A. Bloed și P. van Dijk (ed.). *Protecția drepturilor minorităților prin tratate bilaterale. Cazul Europei Centrale și de Est.* Haga/Londra/Boston: Kluwer Law International, 1999.

[586]Pentru documentele diferitelor cazuri naționale, consultați MIRIS - http://dev.eurac.edu:8O85/mugs2/index.jsp?TopBarItem=Home

[587]Norbert Rouland (ed.), Stéphane Pierré-Caps, Jeaque Poumarède. *Drepturile minorităților și ale popoarelor indigene.* Paris: Presse universitaire de France, 1996, p. 269-276.

României (1991) şi Albaniei (1998). Constituţia Macedoniei (1991) include termenul „naţionalităţi", o moştenire a epocii iugoslave. Prin forţa Acordului de la Ohrida (2001), această constituţie a fost modificată în 2003, când toate minorităţile, precum şi majoritatea, au fost „transformate" în „popoare". Constituţia Bulgariei (1991) nu conţine nicio terminologie referitoare la faptul minorităţii, dacă excludem expresia eufemistică „cetăţeni pentru care limba bulgară nu este limba maternă". Pe de altă parte, recunoaşte, prin mai multe clauze, existenţa diferenţelor religioase, lingvistice şi etnice, respectiv purtătorii acestor diferenţe. Terminologia minorităţilor lipseşte din Constituţiile Greciei şi Turciei.

Minorităţile sunt recunoscute prin legi speciale în Slovenia (1994), Croaţia (1992, 2000) şi Serbia (2002), toate cele trei ţări recunoscându-şi minorităţile în constituţiile lor. În România, o lege privind minorităţile naţionale este în discuţie de mult timp.

În cazurile în care minorităţile nu sunt recunoscute de Constituţie sau de legi speciale, este posibil ca acestea să fie recunoscute implicit prin diverse acte legislative sau administrative - în special prin indicarea drepturilor minorităţilor. Astfel, în Bulgaria, termenul „grupuri etnice" a fost folosit în discursul public. În 1998, Curtea Constituţională a susţinut în decizia sa că clauzele Constituţiei bulgare nu contrazic Convenţia-cadru a Consiliului Europei şi a introdus pentru prima dată termenul „minorităţi în Bulgaria", specificând că existenţa lor nu depinde de decizia unui organ de stat [588].

Dacă recunoaşterea minorităţilor înseamnă respectarea pluralismului, la nivel administrativ acest pluralism ar putea lua **forma autonomiei teritoriale sau a autonomiei personale şi extrateritoriale.** Cu toate acestea, trebuie ţinut cont de faptul că diferitele modele de autonomie combină cel mai adesea concepţiile teoretice ale guvernării partajate şi ale autoguvernării [589].

Autonomia teritorială corespunde existenţei unor minorităţi compacte pe un anumit teritoriu, fiind realizată în cadrul sistemului federalismului teritorial. De la dramatica dezintegrare a fostei federaţii iugoslave, ideea unei federaţii în SEE a fost compromisă. Cu toate acestea, se pare că războaiele şi conflictele interetnice din spaţiul post-iugoslav au reabilitat aproape complet virtuţile federaţiei ca mijloc de găsire a unor soluţii paşnice la respectivele conflicte.

Ideea federală a fost implementată într-o anumită măsură în timpul stabilirii statutului Bosniei şi Herţegovinei prin Acordul de la Dayton (1995). Deşi nu este o federaţie în sensul dreptului internaţional public, noul stat este format din două entităţi care constituie o uniune între Federaţia Bosniei şi Herţegovinei (Federaţia musulmano-croată) şi Republica Srpska, având o preşedinţie colegială (formată din trei reprezentanţi ai musulmanilor/bosniacilor, sârbilor şi croaţilor) şi adoptând trei limbi oficiale. În plus, o vocaţie federală poate fi observată în noua organizare descentralizată a Macedoniei, conform Acordului-cadru de la Ohrid (2001). Prin modificările Constituţiei şi noua lege privind diviziunea administrativă a ţării, s-a realizat de fapt o organizare de tip cantonal şi au fost create comune etnice (macedonene şi albaneze),

[588] „ÄipataaeH BecTHHK", Co<j>n5i, N» 22, 24.02.1998.

[589] Vezi în detaliu analizele teoretice şi empirice din Kinga Gal (ed.). * *Minority Governance in Europe**. Budapesta: ECMI, 2002.

extinzând totodată drepturile minorităților, deja numite „popoare". Constituția iugoslavă din 1974 a creat în cadrul teritorial al Serbiei...
„provinciile autonome" Kosovo și Voivodina, ambele locuite de populații multietnice. Cu toate acestea, autonomia lor extinsă, numită internă și care garantează reprezentarea directă în organismele federale, a fost suspendată sau redusă în timpul regimului Slobodan Miloșevici din 1988-1989 și prin forța Constituției sârbe, intrată în vigoare în 1990. După căderea regimului, autonomia Voivodinei a fost extinsă, al cărei statut este reglementat printr-o lege din 2002. În ceea ce privește Kosovo, care este protectorat internațional din 1999, discuțiile internaționale, purtate din 2006 pe tema statutului său, au evidențiat cele două viziuni opuse - cea a Serbiei pentru autonomie sub suveranitate sârbă și cea a albanezilor kosovari pentru independență. Problema acestei regiuni balcanice devine majora întrebare dacă drepturile minorităților formulate în principal în secolul XX s -ar putea impune ca o alternativă la dreptul la autodeterminare „externă" legalizat în secolul XIX . Pe lângă controversata problemă a statutului provinciei Kosovo, în zilele noastre ideea autonomiei teritoriale este discutată în România din cauza anumitor revendicări privind statutul județelor populate în principal de o populație vorbitoare de limbă maghiară - secuii din Transilvania. Ca și în cazul Serbiei, aceste revendicări au un precedent istoric, și anume existența unei regiuni autonome maghiare în România (în țară vorbitoare de limbă secuiască) din 1952 până în 1968.

Autonomia personală și extrateritorială corespunde minorităților dispersate și se realizează prin federalism personal. Această idee a fost inventată în Austro-Ungaria de către austro-marxiști și rafinată în comunitatea evreiască din Rusia la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX- lea. Este o autonomie a minorităților realizată pe baza liberei alegeri individuale a afilierii naționale și a unei depolitizări a afacerilor naționale (în special culturale) prin gestionarea corporațiilor naționale. Ideile de autonomie personală nu au avut șansa de a fi testate, dar au influențat o parte din legislația națională. (Legea autonomiei culturale din Estonia (1993) reintroduce o lege estoniană din 1925; Legea minorității maghiare (1993) combină autonomia personală și autonomia teritorială.) Epurarea etnică din timpul războaielor din Iugoslavia, consecință a unei politici care viza coincidența dintre națiunea etnică și teritoriu într-un spațiu multinațional, confirmă relevanța autonomiei personale. Prin acest tip de autonomie, statul s-ar transforma într-o structură neutră care se ocupă de politici în favoarea comunității cetățenilor, în timp ce fiecare comunitate etnică sau națională s-ar putea ocupa de propria cultură [590].

Drepturile acordate minorităților se situează într-un cadru juridic bazat pe două standarde constituționale: principiul egalității și nediscriminării cetățenilor, pe de o parte, și principiul unității politice și integrității teritoriale a statelor, pe de altă parte [591]. Minoritățile a căror origine este legată de o altă
Națiunile etnice (cel mai adesea - o națiune vecină) rămân întotdeauna o provocare la adresa principiului unității politice a statelor, mai ales când este vorba de comunități de frontieră numeroase și compacte. Cazurile minorităților care se găsesc confruntate cu două revendicări naționale - cea a națiunii-stat și cea a națiunii de origine (a „statului-mamă"), sunt foarte

[590]Ives Plasseraud. *Minorități.* Paris: Montchrestien, 1998, pp. 132-137.
[591]Norbert Rouland (r.). *op. cil.,* p. 283-298.

răspândite în regiunea balcanică. Mai mult, pentru a confirma abordarea „dublului standard", în contrast cu reticența lor față de drepturile minorităților „interne", statele au manifestat un interes pronunțat față de drepturile „compatrioților" lor din străinătate. Acest interes este prezent nu numai în constituțiile actuale ale tuturor statelor post-socialiste din Europa de Sud-Est, ci și în constituția Greciei, care nu recunoaște faptul minorității pe teritoriul său (cu excepția minorității musulmane).

Conform logicii persoanelor aparținând minorităților, acestea ar trebui să fie egale cu toți ceilalți cetățeni ai statului și - în același timp - să rămână diferite pentru a-și proteja identitatea culturală. Conform logicii statului, dreptul la diferența minorității nu trebuie să fie în contradicție cu integrarea minorităților în statul-națiune. Legile și politicile statelor democratice urmăresc, cu sau fără succes, să echilibreze cele două logici, dar interesul național rămâne întotdeauna prioritatea. Într-adevăr, recunoașterea dreptului la diferența minorității se ciocnește cu principiul egalității tuturor cetățenilor, pe care se bazează modelul politic al statului național. Reconcilierea acestor două principii se poate realiza prin discriminare pozitivă *(acțiune afirmativă).* Scopul acestei politici este de a ajuta și promova persoanele aparținând acestor comunități care au fost sau sunt încă victime ale discriminării. Acțiunea afirmativă este implementată prin cote speciale și subvenții pentru minorități, în special în domeniile educației și culturii, reprezentării politice și ocupării forței de muncă. Introducerea actuală a măsurilor în spiritul acțiunii afirmative în statele din sud-estul Europei este mai avansată în țările post-iugoslave și în România, fie din cauza unor „iritații" interne puternice și a experiențelor etnopolitice din trecut, fie a presiunilor externe.

Logica individuală prevalează asupra drepturilor colective ale minorităților în statele europene, inclusiv în SEE. Conform înțelegerii predominante, recunoașterea drepturilor individuale pentru minorități ar însemna alegerea statului național, în timp ce recunoașterea drepturilor lor colective ar însemna alegerea statului multinațional. Întrucât statul național exclude teoretic orice concepție colectivă a drepturilor minorităților, se consideră că această problemă apare doar în statele multinaționale. În conformitate cu principiile instrumentelor internaționale, drepturile recunoscute de majoritatea statelor sunt în primul rând drepturi individuale exercitate într-un mediu colectiv. Puține state din Europa sunt angajate să recunoască minoritățile ca entități colective, dar se pare că evoluțiile politice de la căderea regimurilor...

Comuniștii au început să depășească reticența statelor față de drepturile colective. Se poate cita din nou Legea maghiară privind drepturile minorităților din 1993, precum și Legea estoniană privind autonomia culturală din 1993, care garantează minorităților dreptul la personalitate juridică în temeiul dreptului public. În Serbia, legea garantează drepturile individuale și colective ale minorităților. Dreptul de reprezentare specială a minorităților în parlamentul din România predispune, de asemenea, la o înțelegere colectivistă a drepturilor minorităților.

Educația în limbile minorităților este una dintre problemele cheie pentru minorități [592]. În general, statele naționale sunt dispuse să permită utilizarea limbilor minorităților în sfera

[592]Vezi: *Ghidul minorităților și educației, Fundația pentru relații stabile în regiune. Inițiative civice și Fundația Regele Baudouin,* 2007 -

privată, dar sunt foarte reticente în a garanta utilizarea lor publică. Cu câteva excepții (federații precum Elveția și fosta Iugoslavie sau Finlanda etc.), sistemele școlare din statele europene, inclusiv din Balcani, au fost mult timp orientate către o normă monolingvă. Schimbări în acest sens au avut loc la sfârșitul secolului al XX-lea · Educația în limbile minorităților este asociată cu reforma educațională mai amplă din regiune. Dreptul de a preda limbi minoritare nu este contestat teoretic în majoritatea țărilor din Europa de Sud-Est (excepții sunt Grecia și Turcia), dar nivelurile de învățământ de stat diferă considerabil. Există variații între rețelele de învățământ primar și secundar în limbile minorităților, predarea limbii minorităților ca materie școlară (de exemplu, în Bulgaria, unde limba maternă este una dintre materiile obligatorii pentru elevi) și sistemele mixte. Educația romilor prezintă cele mai grave probleme în întreaga regiune. Învățământul superior în limbile minorităților a cauzat contradicții între unele state și minoritățile mai mari, cu o orientare autonomistă sau separatistă. Acesta a fost cazul universităților cerute pentru albanezi în Macedonia (la Tetovo) sau pentru maghiari în România (la Cluj-Napoca).

Reprezentarea politică și în special cea parlamentară este cealaltă problemă cheie în ochii elitelor minoritare [593]. Unele parlamente rezervă locuri reprezentanților minorităților în sensul discriminării pozitive, dar această practică nu este foarte răspândită. Constituția Sloveniei (1991) garantează dreptul italienilor și maghiarilor de a alege câte un reprezentant parlamentar pentru fiecare comunitate. Legea constituțională a Croației privind drepturile și libertățile omului și drepturile comunităților și minorităților naționale și etnice (1992, 2000, 2003) prevede principiul proporționalității: cetățenii aparținând minorităților care reprezintă peste 8% din populația țării au dreptul de a fi reprezentați proporțional în guvern, în parlament și în organele judiciare superioare. În ceea ce privește cetățenii aparținând minorităților...
Pentru minoritățile care nu ating pragul de 8%, Legea le garantează dreptul de a alege între 5 și 7 (și ulterior - 8) deputați în parlament. Constituția (1991) și Legea electorală (1990 și 1992) din România prevăd alocarea unui loc de deputat organizațiilor cetățenilor aparținând minorităților naționale dacă acestea nu întrunesc numărul electoral de voturi necesar pentru a fi reprezentate în Parlament și cu condiția să obțină 5% din voturile unei cote electorale generale. Limitările acestui privilegiu sunt: organizațiilor minoritare le este interzis să participe la coaliții electorale; fiecare grup minoritar poate fi reprezentat de o singură organizație în parlament; organizațiile care au primit locuri parlamentare sunt obligate să formeze o fracțiune comună în parlament [594].

Dreptul la reprezentare parlamentară crește oportunitățile minorităților mai mici de a se integra în viața politică și de a-și ridica și rezolva problemele specifice. Pe de altă parte, acest drept reproduce în parlament inferioritatea demografică a persoanelor aparținând minorităților, construiește o fracțiune parlamentară care este o rezervă politică a majorității aflate la guvernare, stimulează identificarea de noi grupuri minoritare, a căror identitate, greutate

http://www.dianet.org/index.php?option=com_docman&task=doc_details&gid=20&ltemid=50

[593]Norbert Rouland (r.). *op. cit.,* p. 100-1 302-3

[594]Cyprian-Călin Alionescu. *Reprezentarea parlamentară a minorităților în România.* - „Politica sud-est europeană", Vol. V, Nr. 1, iunie 2004, pp. 10-11. 60-7

electorală și competența reprezentanților lor rămân adesea îndoielnice și alimentează rivalități și conflicte între diferitele organizații ale unei minorități. De asemenea, având în vedere că această măsură de discriminare pozitivă este adoptată într-un context specific și în forța unor motive politice specifice, ar fi foarte dificil să o impunem ca model universal de reprezentare politică a minorităților.

În funcție de modul în care minoritățile participă la viața politică - prin partide care reprezintă diferite comunități etnice sau prin partide comune tuturor comunităților - sistemele de partide sunt definite ca fiind comunale, intercomunitare sau mixte [595]. Majoritatea sistemelor de partide din țările balcanice sunt în general mixte. Cu toate acestea, în cazul celor mai numeroase minorități, aceste sisteme din Macedonia, Serbia, Bosnia și Herțegovina, România, Bulgaria sunt comunale sau apropiate de modelul comunal, adică minoritățile au propriile partide politice.

Un partid minoritar (sau etno-politic) este o organizație care exprimă pretenția de a reprezenta un grup etnic și urmărește puterea politică pentru a depăși atacurile la adresa pozițiilor acelui grup. Partidele minoritare (sau regionale) au existat în viața politică națională sau regională a unor state din Europa de Vest înainte de sfârșitul Războiului Rece (sunt partide autonome, partide de protest sau cele provenite din mișcări naționaliste).
Totuși, partidele minoritare au înflorit abia după căderea regimurilor comuniste din Europa Centrală și de Est [596].

Transformările democratice au schimbat radical peisajul politic din fosta Europă de Est. Astăzi, partidele minoritare operează în majoritatea statelor din Europa de Sud-Est. Două modele pot fi observate în acest sens. Pe de o parte, acestea sunt partide politice care monopolizează voturile alegătorilor minoritari. Pe de altă parte, voturile unor minorități sunt împărțite între două sau mai multe partide.

Primul model poate fi ilustrat de Partidul Turcilor și Musulmanilor din Bulgaria (Mișcarea pentru Drepturi și Libertăți), care nu se prezintă explicit ca partid etnic, precum și de Partidul Maghiarilor din România (Uniunea Democrată a Maghiarilor din România). Ambele partide au participat în parlamente și organismele locale în perioada de tranziție și până în prezent și, în același timp, au luat parte la diverse coaliții guvernamentale - de stânga și de dreapta. Interesele politice ale minorității grecești din Albania au fost susținute de Partidul Drepturilor Omului, dar nu explicit - ca în cazul minorității turce din Bulgaria. Partidele celor trei comunități constitutive ale Bosniei și Herțegovinei - bosniaci, sârbi și croați - sunt categoric definite etnic.

Împărțirea votului minoritar între două sau mai multe partide minoritare a avut loc în rândul albanezilor din Macedonia care au votat pentru Partidul Democrat al Bunăstării, Partidul Democrat al Albanezilor sau Uniunea Democrată a Integrării. Diversitatea politică a minorităților a fost impresionant de manifestă în Iugoslavia/Serbia încă de la începutul

[595]JA Laponce. *Protecția minorităților.* Berkeley și Los Angeles: University of California Press, pp. 101-1 132-1

[596]Vezi: Janusz Bugajski. *op. cit.',* John T. Ishiyama, Marijke Breuning. *Etnopolitica în Noua Europă.* Londra : Boulder , 1998 .

dezintegrării federației. Noul sistem politic de acolo a inclus mai multe organizații politice minoritare, inclusiv: Uniunea Maghiarilor din Voivodina; două partide politice croate (Uniunea Democrată a Croaților și Uniunea Populară Croată) care au fuzionat în Uniunea Democrată a Croaților din Voivodina; Uniunea Democrată a Bulgarilor din Iugoslavia; și Partidul Acțiunii Democrate și alte partide ale femeilor musulmane (bosniace) din Sandzak.

Partide pro-minoritare apar chiar și în Grecia și Turcia, unde restricțiile legislative privind votul etnic se retrag în fața realității. În Grecia, Partidul „Curcubeu" *(Bunoaicumo),* fondat în 1998, care cere drepturi pentru minoritatea macedoneană, a participat la alegerile locale. Interesele minorității kurde din Turcia sunt susținute de Partidul Societății Democrate. Această minoritate a fost „reprezentată" în parlamentul turc de deputați independenți încă de la ultimele alegeri parlamentare (2007).

Dreptul de a forma partide etno-politice nu este de obicei contestat de constituțiile statelor democratice, fiind în conformitate cu acestea.
cu principiile OSCE. Există două excepții în regiunea balcanică. În Albania, Legea 7502 (1991) interzice formarea partidelor „pe bază religioasă, etnică și regională", iar Legea privind partidele politice (2000) a confirmat această interdicție. La primele alegeri parlamentare libere din 1991, grecii din Albania au ales cinci deputați din comunitatea lor grupați sub steagul Partidului *Omonia* , dar guvernul a refuzat să le permită să participe. Incapacitatea Partidului Grec de a participa la alegerile parlamentare din 1992 a fost depășită prin crearea unui alt partid - Uniunea pentru Drepturile Omului - care nu s-a prezentat ca un partid minoritar. Constituția bulgară (1991) prevede cealaltă excepție, deoarece interzice formarea partidelor politice „pe bază etnică, rasială și religioasă". În realitate, această interdicție constituțională a fost introdusă nu pentru a interzice, ci mai degrabă pentru a exercita controlul asupra unui astfel de partid. Se pare că combinația paradoxală dintre interzicerea partidelor etnice și legalizarea DPS urmează logica „excepției dirijate". Cererile formulate de unele grupuri de parlamentari de a declara partidul DPS neconstituțional au fost respinse de Curtea Constituțională în 1992, pe baza interpretării conform căreia textul constituțional privind partidele etnice nu are un caracter „prohibitiv", ci unul „protector" în contextul vremii și în urma analizei documentației și activității politice a partidului în cauză [597]. Într-adevăr, mișcarea politică a minorității turce și-a deschis porțile către societatea bulgară și și-a atribuit o denumire politică universală, de orientare liberală. Combinarea abordării liberale din constituție, care interzice partidele etnice, și reprezentarea politică a celei mai mari minorități de către un partid care s-a transformat într-un partid național a avut, în general, un efect de stabilizare politică în timpul tranziției bulgare către democrație [598].

[597] flspiKaBeH BecTHMK, N» 35, 28.04.1992.

[598] Au suijet du "Modèle ethnic bulgare" vezi: AHHa KpicTCBa. *EhmapcKama emumecKa nojiumuKa.* În: *Om emuuwocm KbM Muzpaqust,* Co<|im: HOB 6i>jirapcKH yHHBepcHTer, 2004, 30-59; neTbp-EMMJi MHTCB. *EhJizapcKWim emnuuecKU Moàejt - npobneMamuiupauo nocmujtcemie e oôeàuuneaufa ce Eepona.* În: *EmuuvecKomo MHoeooôpasue e oôeduwteaiqa ce Eepona,* CotjiMH, 2005, 5-25; Kiril Kertikov. *Modelul etnic bulgar: formare și evoluție.* În: *Penser l'Europe,* Séminaire international - a treia ediție: *Religie and European Culture,* București, 2004, 120-126.

*

În anii 1990 și la începutul noului secol, statele post-socialiste au adoptat și introdus în legislația și politicile lor principiile protecției minorităților nu exclusiv și uneori nici măcar nu atât din cauza integrării europene, ci și sau chiar în primul rând din cauza propriilor interese politice, strategice sau conjuncturale. Formularea acestor interese a depins de moștenirea istorică și mai ales de „iritantele" actuale privind politica etnică - în special realitățile demografice, aspirațiile minorităților „interne" și „externe",

relații interetnice, „presiuni" externe, venite din partea unui „stat-mamă" sau din partea organizațiilor internaționale.

Nu se poate nega faptul că presiunea normativă a structurilor europene a influențat politica internă a statelor balcanice privind drepturile minorităților în contextul procesului lor de integrare europeană. Astfel, ratificarea Convenției-cadru pentru protecția minorităților de către Bulgaria în 1999 a orientat mai categoric politica de stat spre multiculturalism, și anume spre promovarea drepturilor pozitive ale minorităților în sfera limbilor și culturilor lor, spre finanțarea de către stat a activităților lor și spre integrarea populației marginalizate de romi.

Și totuși, ar fi dificil să vorbim despre un transfer real al politicii minorităților în Europa. Transferul din Vest în Est rămâne îndoielnic, deoarece nu există un model strict occidental de politică privind drepturile minorităților. Forumurile OSCE de la începutul anilor 1990 au relevat profunda divergență de opinii dintre „adepții" și „oponenții" unei protecții mai eficiente a minorităților, nu între țările din Europa de Vest și cele din Europa de Est.

Studiile comparative privind drepturile minorităților în țările europene confirmă marea diversitate a abordărilor naționale situate între modelele teoretice ale liberalismului, care neglijează efectele diferențelor etnice și ale comunităților culturale în numele libertății individuale, și modelele comunitarismului, care mută accentul de la individ la comunități. Cu toate acestea, aceste studii ne permit să observăm că formele de existență și promovare a culturilor minoritare sunt mai instituționalizate în țările din Europa Centrală și de Est decât în țările din Europa de Vest [599]. Poate părea un paradox, dar procesul de integrare europeană ar putea duce la un anumit transfer de politici de la „noile democrații" la „vechile democrații", inclusiv în SEE [600].

Experiențele privind modalitățile de coexistență pașnică între minorități și majorități arată că nu există un model universal care să poată fi aplicat în toate cazurile. Datorită diversității situațiilor, căutarea unor soluții comune necesită o evoluție și un dialog continuu la nivel național și internațional.

[599] Mojmir Benza. *Drepturile și statutul persoanelor aparținând minorităților etnice și implementarea acestora. O încercare de studiu comparativ. - Human* Affairs, 7, 1997, 2, pp. 101-112.

[600] Blagovest Njagulov. *Observații privind transferul politicilor privind minoritățile.* În: Thinking Europe. Seminarul internațional 2005/2006: *Națiuni și minorități în Comunitatea Europeană,* ediția a patra, 2005. Academia Română, Fundația Națională pentru Minoritățile din Comunitatea Europeană, [București, 2007], pp. 47-56.

ROMÂNIA ȘI PROIECTUL BRIAND AL UNIUNII EUROPENE

CONSTANTIN IORDAN

Autorul apreciază că proiectul Briand a fost cunoscut și comentat cu atenție în România de o serie întreagă de personalități, de la autorități oficiale la intelectuali și jurnaliști. Opiniile exprimate au fost destul de diverse, dar au reflectat întotdeauna dorința de a înțelege scopul imediat și pe termen mediu al conceptului de „apostol al păcii”.

Istoria ideii europene și a integrării continentale în raport cu interesele statelor sud-est europene a preocupat, în diverse forme și cu accente variate, și istoriografia românească postcomunistă, care a continuat deschiderile mai vechi către aceste teme făcute, printre alții, de istoricul și activistul George Ciorănescu, autorul strălucitei teze de doctorat „ *Românii și ideea federalistă”,* susținută în 1946 la Universitatea din Cluj sub conducerea reputatului specialist în drept și relații internaționale, prof. George Sofronie, lucrare rămasă inedită până în 19961. Lectura tezei ar trebui completată de cea a volumului despre activitățile federaliste dezvoltate de George Ciorănescu de-a lungul a peste patru decenii, până la finalizarea sa în 19932 .

Printre analizele publicate după 1989, este remarcabilă cartea regretatei Elize Campus din 1993, intitulată „ *Ideea federală în perioada interbelică ”*[3] *,* în care evidențiază informații din arhivele diplomatice românești mai puțin utilizate în lucrările sale despre Mica Înțelegere, Înțelegerea Balcanică și politica externă generală a României până la cel de-al Doilea Război Mondial. Nu putem ignora un volum valoros de documente despre proiectele federale europene din perioada interbelică, însoțit de un amplu studiu introductiv, intitulat „ *Românii și proiectele federale europene”* de Gheorghe Sbârnă , publicat în 20024. În cele din urmă, trebuie menționată

[1] G. Ciorănescu, *Românii și ideea fderalistă.* Ediție editată de Georgeta Penelea Filitti, București, 1996, XXIII+183 pp. Aceasta este o copie dactilografiată păstrată de familie, un text privat al unei ultime lecturi a autoarei; o copie definitivă a lucrării nu a fost găsită în arhivele Universității din Cluj, care au fost parțial distruse.

[2] Idem, *unitatea Europa. De la idee la interior.* Publicată de Ștefan Delureanu, București, sa, 448 pp. + fotografii și facsimile. Teza de doctorat este republicată, precum și numeroase documente din arhivele personale ale autorului, care se păstrează la München.

[3] Eliza Campus, *Ideea federală în perioada interbelică,* Bucarest, 1993, 147 p. (Bibliothèque historique LXXIX).

[4] G. Sbârnă, *Românii și proiectele federale europene,* Bucarest, 2002, 394 pp.

excelenta lucrare a tânărului academician târgumurean Simion Costea despre *Ideea europeană și interesele statelor,* tipărită la Cluj în 2005 [601], din care nu lipsesc reperele drumului parcurs până atunci de România, al cărei scop era admiterea în Uniunea Europeană.

Într-un fel sau altul, în toate contribuțiile menționate mai sus, de fapt o schiță a celor mai semnificative preocupări ale istoriografiei românești asupra temei în discuție, există referințe la proiectul lui Aristide Briand, inclusiv la atitudinea României. În ceea ce ne privește, vom încerca să evidențiem principalele aspecte ale percepțiilor românești asupra ideilor ilustrului politician francez, sperând că acestea vor fi utile acestei dezbateri.

*

Spre sfârșitul anilor 1920, pacea și securitatea în Europa au rămas preocupări fundamentale ale cancelariilor statelor victorioase în Primul Război Mondial după succesele parțiale obținute prin eforturile de a atrage Germania la realizarea lucrărilor Ligii Națiunilor prin semnarea Acordului de la Locarno (octombrie 1925), dar care nu a avut consecințele scontate în Europa de Sud-Est [602]. Un pas teoretic înainte în direcția consolidării dialogului a fost reprezentat de încheierea Pactului Briand-Kellogg (august 1928), care viza eliminarea războiului ca mijloc de soluționare a disputelor dintre state, și de semnarea Protocolului de la Moscova (februarie 1929) prin care URSS și vecinii săi au convenit asupra intrării în vigoare anticipate a Acordului de la Paris [603].

Necesitatea instaurării unui climat de pace pe continent a fost subliniată cu elocvența sa binecunoscută de ilustrul diplomat și om politic român Nicolae Titulescu într-o celebră conferință ținută în Rechstag-ul din Berlin, la 6 mai 1929, când a observat: „ *Este posibil ca omenirea să nu fi dobândit încă pacea, dar se îndreaptă spre pace. Pacea este, de fapt, un fenomen de mișcare. Este un lucru viu care se realizează în etape. Pacea nu înseamnă odihnă, nu înseamnă indiferență. Pacea este doar un scop, este doar o direcție!...! Indiferent ce ar spune cineva, nici Pactul Ligii Națiunilor, nici Pactul Kellogg, nici vreun alt pact similar nu constituie începutul unei lumi noi sau sfârșitul definitiv al unei lumi vechi. Sunt rezultatele unei lungi evoluții și, prin urmare, punctul de plecare al unei noi evoluții. Ele reprezintă pe plan politic organizarea juridică a unei comunități internaționale care s-a născut pe plan cultural, economic și social.*”[604]

Acestea sunt câteva dintre reperele atmosferei în care, cu ocazia celei de-a zecea aniversări a înființării Ligii Națiunilor, a fost lansat proiectul Uniunii Europene. Astfel , la 5 septembrie 1929, la a zecea reuniune a Adunării Generale a Ligii Națiunilor de la Geneva, șeful diplomației franceze, Aristide Briand, și-a prezentat *delegaților* statelor europene planul, subliniind necesitatea stabilirii unei *legături federale* între popoarele continentului, declarând

[601] S. Costea, *Ideea europeană și interesele statelor.* Préface par Adrian Liviu Ivan, Cluj-Napoca, 2005, 277 p.

[602] Voir notre livre, *România și relațiile internaționale din Sud-Estul european: „modelul” Locarno (1925-1927),* Bucarest, 2001, *passim.*

[603] Voir quelques idées intéressantes concernant les deux actes chez Em. Bold, I. Ciupercă, *Europa în derivă (1918-1940). Din istoria relațiilor internaționale,* Jassy, 2001, pp. 68-83.

[604] N. Titulescu, *Dinamica păcii,* in „Documente diplomatice”. Sous la rédaction de George Macovescu, Bucarest, 1967, pp. 288-289.

că se va dedica realizării ideii [605].

Participanții la această *primă Conferință Europeană* nu au ascuns interesul stârnit de proiectul lui Briand, insistând asupra principiului uniunii morale europene. Următorul pas a fost solicitarea adresată Franței de a redacta un memorandum care să conțină principiile și metodele preconizate de autorul proiectului. Toate statele europene ar avea astfel posibilitatea de a-l consulta și de a-l comenta. Conferința a decis ca guvernul de la Paris să examineze răspunsurile primite și să redacteze un raport care va fi apoi supus dezbaterii la a doua Conferință Europeană de la Geneva [606].

Prezent la această întâlnire, șeful diplomației române, George G. Mironescu, a observat în discursul său din 11 septembrie că propunerea lui Briand se bucura de simpatia tuturor și era „ *profund convins de realizarea ei pentru binele Europei și al întregii umanități";* el a declarat, de asemenea, că „ *poporul român știe să-și armonizeze interesele cu interesele generale ale lumii civilizate și este convins că, apărându-se, apără și cauza comună a păcii".* Concluzia: „ *nu poate exista în lume un popor mai atașat ideii de pace și mai dornic să contribuie cu toate puterile la opera pașnică a Ligii Națiunilor " .* [H.]

Ministrul român de externe a reluat ideea Uniunii Europene într-o conferință - *„Politica păcii"* - prezentată Uniunii Jurnaliștilor din București (8 noiembrie 1929), pledând pentru implementarea treptată a acestei politici: „ *Va fi, așadar, necesar să se încerce, la început, armonizarea intereselor celor două, trei și apoi patru țări și să se lărgească constant cercul. Aceasta va stabili o uniune economică regională!...! Atunci când mai multe regiuni vor fi armonizate din punct de vedere economic, se va încerca stabilirea unei legături de ansamblu, creând poate de la început o înțelegere între aceste uniuni regionale, doar pe câteva aspecte. Cred că pe această cale vom putea ajunge mai sigur la o federație economică europeană."*[607]

Opiniile lui G.G. Ironescu au fost împărtășite și de Nicolae Titulescu, care a răspuns astfel la un sondaj lansat de ziarul *„Neue Freie"*
„Presa" de la Viena, printre diplomații de top ai vremii, despre șansele construirii unei Federații a Statelor Europene: „ *Primul pas către o uniune a statelor europene trebuie făcut în mod necesar pe plan economic. Acesta este cel mai important punct al chestiunii și, fără îndoială, va fi luat în discuție mai întâi, chiar dacă este doar primul pas pe calea către un obiectiv mult mai amplu și mai amplu."*[608]

Foarte interesante, deși abordează problema Statelor Unite ale Europei și din alte puncte de vedere, sunt și comentariile liderului liberal I.G. Duca, fost ministru de externe și viitor prim-ministru, prezentate într-o conferință, tot la Uniunea Jurnaliștilor, în decembrie 1929. Vorbitorul a subliniat importanța rolului presei în asigurarea faptului că această idee, al cărei susținător este, este înțeleasă de conștiința poporului, dar a recunoscut că „ *difer, în ceea ce privește posibilitățile lor de realizare, de opiniile celor care au fost până acum cei mai autorizați promotori ai acestei idei".*

[605] Voir V.I. Feraru, *Proiectul de uniune a statelor europene,* Bucarest, 1935, p. 29.
Eliza Campus, *op.cit.,* p.60.
[606] Eliza Campus, *op.cit.,* p.60.
[607] *Ibidem,* p. 436.
[608] Apud *„Adevărul",* Bucarest, le 16 octobre 1929.

Într-adevăr, conform opiniei generale, se susține că Statele Unite ale Europei nu pot fi înființate din punct de vedere politic până când nu se ajunge la un acord, un fel de federație economică. În umila mea opinie, cred că va fi exact opusul. Coagularea politică va preceda coagularea economică.[609]

Influentul politician român a mai subliniat că acest proiect nu ar fi fost posibil atunci când harta continentului a fost trasată după criterii arbitrare dictate de vicisitudinile istoriei, ci abia după război, când unitatea etnică a diferitelor state europene a devenit un fapt împlinit. Prin urmare, a adăugat punctul esențial: că această nouă structură europeană „ *nu implică dizolvarea statelor și unităților etnice care alcătuiesc Europa de astăzi. Acestea pot fi perfect concepute și, într-adevăr, nu pot fi concepute decât prin respectarea deplină a autonomiei fiecăruia dintre aceste state".*[610]

Conștient de obstacolele, deloc minore, care vor trebui depășite pentru realizarea acestui proiect, IG Duca a rămas optimist, în ciuda faptului că „ *anii vor trece; bătălii vor fi necesare, dezamăgirile vor apărea. Ironicul și scepticul vor avea momentele lor de victorie trecătoare; apostolii ideii nu vor fi scutiți de momentele de disperare, nici de învinovățirea care însoțește toate marile realizări. Dar, orice s-ar spune și orice s-ar face, ideea este în mișcare și va învinge, întrucât nu este o formulă abstractă și se prezintă din ce în ce mai mult ca o necesitate practică, ca un mijloc de salvare, întărire și regenerare a vechii și glorioasei noastre Europe."* În final, liderul liberal și-a mărturisit speranța că *„toți cei care își doresc o viață mai fericită pentru Europa,!...! toți cei care sunt animați de o viziune socială mai nobilă și mai înaltă au datoria, au datoria*
imperativ să-și dedice toată forța de muncă, tot idealismul victoriei ideii salvatoare a Statelor Unite ale Europei.[611]

La 17 mai 1930, *Memorandumul Guvernului Francez privind Organizarea unui Regim de Uniune Federală Europeană,* redactat de Aristide Briand, a fost trimis de Cabinetul de la Paris spre examinare tuturor guvernelor europene, inclusiv URSS și Turcia - deși nu erau membre ale Ligii Națiunilor - și statelor din afara continentului [612]. Elaborat în spiritul uniunii morale, documentul se baza pe ideea responsabilității colective atât în fața efectelor grave ale crizei economice, cât și a nevoii continue de securitate a statelor. Documentul menționa, de asemenea, pericolul dispersării forțelor, întrucât noile frontiere dintre state - aproximativ 20.000 km - reprezentau o mare frontieră vamală, un obstacol formidabil în calea dezvoltării economice și a cooperării internaționale. Ulterior, s-a impus afirmarea concretă a solidarității, permițând națiunilor europene să devină conștiente de unitatea lor geografică și realizând astfel o înțelegere continentală sau regională, recomandată și de articolul 21 din Pactul Ligii Națiunilor.

În expunerea de motive, s-a subliniat că problema nu era aceea de a înființa un grup european în afara forului de la Geneva, ci de a integra un sistem limitat în sistemul general al

[609]IG Duca, *Statele Unite ale Europei,* în Observer, București, nr. 7-8, 20 decembrie 1929, p. 8.
[610] *Ibidem.*
[611]*Ibidem.*
[612]Documente referitoare la organizarea unui regim de uniune federală europeană. Memorandumul guvernului francez privind organizarea unui regim de uniune federală europeană, Paris, 1 iunie [1930], în „ Arhiva pentru Știință și Reformă Socială", [București], 1-3 /1930, pp. 51-59.

Ligii Națiunilor: Acest grup continental nu este și nu va fi îndreptat împotriva altor state sau a altor grupuri și, prin urmare, atacurile la adresa suveranității și independenței statelor implicate erau excluse.

A doua parte a Memorandumului a definit problemele supuse examinării guvernelor europene: „ *I.* Necesitatea *unui pact de natură generală, oricât de elementar, pentru a afirma principiul uniunii morale europene și a consacra solemn faptul solidarității stabilite între statele europene; II.* Necesitatea *unui mecanism care să asigure că uniunea europeană dispune de organele indispensabile îndeplinirii sarcinii sale; III.* Necesitatea *de a stabili în prealabil directivele esențiale care vor determina concepțiile generale ale Comitetului European și îl vor ghida în munca sa de studiu pentru elaborarea programului de organizare europeană; IV.* Oportunitatea *de a rezerva, fie următoarei Conferințe Europene, fie viitorului Comitet European, studiul tuturor chestiunilor de aplicare."*[613]

Eliza Campus a realizat o analiză critică pertinentă a textului, evidențiind principalele neajunsuri ale enunțurilor celor patru probleme. Împărtășim opinia ei că a treia problemă ridică o întrebare cheie legată de programul viitoarei Uniuni: ar trebui sau nu directivele generale care ar determina în mod direct conceptele de lucru ale Comitetului Politic să fie...
să fie stabilite în prealabil? Și, dacă da, cine urma să stabilească aceste directive? Este evident că Memorandumul a insistat asupra necesității de a subordona problemele economice celor politice, a persistat în concepția că federația europeană trebuie să se bazeze pe ideea de uniune și nu pe cea de unitate, în consecință, organizarea economică a Europei nu putea fi realizată decât sub responsabilitatea politică a guvernelor solidaritate între ele. Prin urmare, progresul economic al Uniunii Europene era determinat de soluțiile date problemei securității, care nu putea fi rezolvată decât pe calea uniunii politice. În consecință, în primul rând, o cooperare politică a statelor continentului, care, realizând uniunea pe baza independenței și suveranității lor naționale, puteau extinde ulterior, în întreaga Europă, în etape, garanțiile internaționale stabilite prin acorduri. Potrivit lui Briand, apropierea economică a statelor putea fi realizată atunci prin responsabilitatea comună a guvernelor; acestea ar crea apoi o Piață Comună și ar lua inițiativa, pe baze noi, a unei politici vamale adecvate acestei piețe. Numai într-o astfel de etapă a relațiilor dintre state puteau fi puse bazele organizării federale a Europei [614]. Substanța proiectului lui Briand viza constituirea unei federații care să poată realiza o cooperare economică benefică pentru toți doar după un acord politic prealabil între statele participante. Acestea erau idei concepute în mijlocul unei crize economice globale și într-o perioadă în care continentul se confrunta cu numeroase și complexe probleme politice.

România a înțeles faptul că a treia problemă constituia nodul gordian al planului. Întrucât guvernul de la București dorea să evite preponderența politică a unei puteri majore în cadrul Uniunii, nota sa de răspuns (8 iulie 1930) avea un mesaj foarte nuanțat. Convins de deschiderile benefice pentru cooperare, cabinetul român a subliniat de la început că nu contestă, în esență, importanța principiului subordonării factorului economic față de decizia politică, dar că acest fapt nu exclude posibilitatea ca cooperarea economică să nu poată deveni realitate în absența unei colaborări politice prealabile. Prin urmare, a observat că o înțelegere

[613] *Ibidem.*
[614]Eliza Campus, *op.cit.,* p. 62-63.

politică foarte flexibilă ar fi suficientă pentru a permite organizarea unei strânse colaborări economice [615].

În concepţia diplomaţiei româneşti, sugestia unei „înţelegeri politice" preconiza un acord bazat pe principiile fundamentale consacrate în Pactul Ligii Naţiunilor. Pornind de la aceste premise, a fost posibilă crearea - în opinia lui Dimitrie Gusti, preşedintele Institutului Social Român - „ *un paralelism care absoarbe atât primatul economicului, cât şi pe cel al politicului* " . [616]Opinii relativ similare au fost constatate în răspunsurile celor care au participat la conferinţe.

Cehoslovacia şi Belgia, care au subliniat că politica şi economia nu sunt subordonate una celeilalte şi că ambele se află într-o interdependenţă vizibilă. Mai mult, state precum Marea Britanie, Austria, Albania, Elveţia şi altele au apreciat că problemele economice erau mai propice cooperării. Concluzia că, prin cooperare economică, marea chestiune a securităţii continentale putea fi abordată şi într-un mod optimist era evidentă.

Dezbaterea privind proiectul Briand a implicat nu doar guvernul român, ci şi alţi politicieni, personalităţi ştiinţifice şi culturale, precum şi publicişti. Subiectul a fost de interes şi pentru Institutul Social Român, care a organizat seria de conferinţe intitulată „ *Experienţa politică şi socială contemporană",* susţinută de Gheorghe Taşcă, ministrul României la Berlin, şi Dimitrie Gusti. Ziare importante - „ *Universul ", „Adevărul"* şi „ *Adevărul "* » (Adevărul), « *Observatorul »* (Observatorul) -, dar şi reviste precum *« Democraţia »* şi *« Viaţa Românească* » (Viaţa Românească) a publicat analize asupra ideii federale; printre semnatari găsim numele lui Dimitrie Gusti, Romulus Seişanu, Constantin Vişoianu sau Vespasian V. Pella. Ultimul, un jurist prestigios, reprezentant al României în diferite organizaţii ale Ligii Naţiunilor, a abordat subiectul Uniunii Europene într-o serie de 12 articole publicate în ziarul „ *Universul "* » (5-19 iunie 1930).

În viziunea lui VV Pella, constituţia Uniunii Federale Europene avea ca obiectiv reconstrucţia morală şi materială a continentului şi *„să asigure într-un fel* a doua renaştere a Europei, *a acestei Europe pe care mulţi politicieni şi economişti o consideră astăzi în pragul colapsului",* toate acestea pentru că *„din punct de vedere politic atmosfera europeană este otrăvită de acţiunea celor care urmăresc revizuirea tratatelor de pace, de pericolul social şi internaţional reprezentat de activitatea Rusiei Sovietice, în final de imixtiunile repetate în viaţa internă a Statelor, de încurajarea, din partea altor State, a atitudinii ostile a* • • ✓ 22 *minorităţi".*

Analistul a apreciat că depăşirea acestor dificultăţi nu se poate realiza decât „ *printr-o cooperare care nu împiedică în niciun fel normalizarea şi consolidarea statelor care astăzi reprezintă naţiuni ţinute în urmă în dezvoltarea lor naturală de dominaţia străină cel puţin încă dinainte de cel de-al Doilea Război Mondial, state care se află astfel într-o stare de inferioritate evidentă şi, în final, printr-o cooperare în care toate popoarele continentului nostru, fără nicio intenţie de hegemonie politică şi economică, participă sincer la*

[615]Documente conexe...Răspunsul Guvernului român, 8 iulie 1930, pp. 63-64.

[616]D. Gusti, *Problema Federaţiei Statelor Europene,* în „Arhiva pentru Ştiinţă şi Reformă Socială", Bucureşti, nr · 1-3/1930, p. 20.

reorganizarea și prosperitatea comunității europene " [617].

Autorul a abordat aspecte fundamentale ale relației dintre economie și politică, ale formei de organizare - stat federal sau confederație de state -
structura politică și chestiunea relațiilor cu URSS și Turcia, care nu erau membre ale Ligii Națiunilor, dar legate printr-un tratat de prietenie (1925), a implicării Marii Britanii în realizarea proiectului. Nu a fost ignorată problema delicată a egalității statelor europene în noua schemă a Uniunii Federale. V.V. Pella a menționat necesitatea ca toate statele membre să recunoască integritatea teritorială a fiecărei entități statale în cadrul granițelor stabilite prin tratatele de pace [618]. Dintr-un punct de vedere concret, eminentul jurist vedea viitorul continentului într-o confederație, bazată pe norme de drept internațional public, iar în cazul eșecului proiectului, presimțea un război distructiv, ținând cont de orientările și pregătirile anumitor state [619]. De aceea, a atras atenția asupra amplorii garantării securității statelor europene prin organizarea unui sistem de sancțiuni eficiente împotriva oricărui agresor, definite după criterii obiective. Întrucât România nu își permitea decât să promoveze o politică de pace și cooperare și avea vecini care nu erau animați de aceleași sentimente, condamnarea oricărei agresiuni internaționale reprezenta o orientare strategică a politicii sale externe [620].

Nu ne vom opri aici asupra pozițiilor negative față de Memorandumul francez, cea britanică fiind foarte importantă, dar acest climat nu a împiedicat deschiderea celei de-a doua Conferințe Europene (8 septembrie 1930) la Geneva. Pe 17 septembrie, Adunarea Generală a Ligii Națiunilor a adoptat Rezoluția privind crearea Uniunii Europene, iar pe 23 septembrie, Secretariatul Ligii Națiunilor a convocat pentru prima dată Comisia de Studii pentru Uniunea Europeană unde au fost reprezentate toate statele; a doua reuniune a acestei Comisii a avut loc în ianuarie 1931. Existau, așadar, la sfârșitul anului 1930 și începutul anului 1931, premise favorabile pentru ca proiectul lui Briand să devină treptat, dar cu mari eforturi, realitate.

În ceea ce privește atitudinea României, opiniile lui Nicolae Titulescu - ales în septembrie 1930 președinte al celei de-a XI-a Adunări Generale a Ligii Națiunilor - exprimate în conferința ținută la Universitatea Cambridge (19 noiembrie 1930), intitulată „ *Progresul ideii de pace" , sunt foarte sugestive* [621]. Fostul titular al misiunii diplomatice la Londra și șef al diplomației române, dar și viitor ministru de externe, a observat mai întâi că ideile lui Briand despre Uniunea Europeană fuseseră atât de desfigurate, atât de maltratate, fie din ignoranță, fie din rea-intenție, încât simțul dreptății îl obliga să le pună în adevărata lor lumină. Diplomatul experimentat a impus...
convingerea că ideea Uniunii Europene urmărea un scop imediat, tocmai acela de a depăși criza economică. Sublinierea ulterioară a fost pusă pe faptul că nu a existat niciodată un proiect de fuziune a Europei într-un singur stat, similar Statelor Unite ale Americii. Prin urmare, era vorba de un acord regional al statelor, în conformitate cu articolul 21 din Pactul Ligii

[617] *Ibidem.*

[618] *Ibidem,* 15 iunie 1930.

[619] *Ibidem.*

[620] *Ibidem,* 16 iunie 1930; pentru o discuție mai amplă a ideilor lui VV Pella, vezi Gheorghe Sbârnă, *op.cit.,* pp. 46-49.

[621] Vezi textul integral în Nicolae Titulescu, *Documente diplomatice,* pp. 337-355.

Națiunilor, iar noua structură continentală nu era îndreptată împotriva Marii Britanii, nici împotriva federației transatlantice, nici împotriva vreunui alt stat, atâta timp cât proiectul necesita cooperare. Uniunea Europeană nu era, de asemenea, un rival al Ligii Națiunilor, întrucât, în viziunea lui Briand, aceasta „ *nu are putere de decizie în chestiuni care sunt de competența Ligii Națiunilor. Și ce chestiune nu este de competența Ligii Națiunilor, când aceasta are dreptul să știe tot ce privește pacea mondială!* ". [622]Spre sfârșitul conferinței, marele diplomat a apreciat că „ *din punctul de vedere al prezentului, Uniunea Europeană, astfel definită, este singura soluție pentru menținerea păcii între popoare". Din punctul de vedere al viitorului, ea poate, dacă ne punem cu sinceritate în slujba ei, să constituie semințele unei noi vieți internaționale atât de benefice încât înțelepciunea noastră actuală, produs al luptei și suferinței, nu o poate încă înțelege."*[623]

Regula epilogului ne permite să observăm - alături de Eliza Campus - că Nicolae Titulescu a înțeles mai mult și mai bine decât alți contemporani ai elitei politice europene esența ideilor lui Briand. El era încrezător în forța benefică a ideii federale democratice și a înțeles puternica semnificație a acesteia pentru viitor [624].

Știm că proiectul lui Briand nu s-a materializat din diverse motive, printre care și moartea autorului (1932), dar unul dintre obstacolele importante care nu au putut fi depășite a fost ascensiunea revizionismului.

*

Ca și concluzii, câteva observații:

1. Proiectul Briand a fost cunoscut și comentat îndeaproape în România de o serie întreagă de personalități, de la autorități oficiale la intelectuali și jurnaliști.
2. Opiniile exprimate au fost destul de diverse, dar au reflectat întotdeauna dorința de a înțelege obiectivul imediat și pe termen mediu al conceptului de *„apostol al păcii"*.
3. Unii analiști români au reușit să anticipeze evoluția concretă a ideii europene după cel de-al Doilea Război Mondial.
4. Unele dintre opiniile comentatorilor noștri sunt foarte relevante dacă luăm în considerare preocupările organizațiilor de la Bruxelles.

[622]*Ibidem,* p. 353.
[623]*Ibidem,* p. 354.
[624]Eliza Campus, *op. cit.,* p. 82.

PRIN OCHII VECINILOR: PERCEPȚIILE RECIPROCE ÎN SCHIMBARE ALE BULGARII ȘI ROMÂNI ÎN PROCESUL DE INTEGRARE EUROPEANĂ

ANETA MIHAILOVA
(Sofia)

Perioada dintre 1997 și 2007, când Bulgaria și România au fost angajate activ în negocierile de aderare la Uniunea Europeană, marchează nu doar un moment decisiv în relațiile celor două țări cu Europa, ci și un moment semnificativ în relațiile bilaterale. Acest articol explorează schimbarea imaginii publice despre Bulgaria pentru români și despre România pentru bulgari, așa cum este prezentată în mass-media. Se susține că drumul comun către UE nu numai că a deschis noi posibilități de cooperare între cele două țări, dar, în cele din urmă, a adus și o schimbare importantă în percepțiile și atitudinile reciproce.

Pentru Bulgaria și România, procesul de integrare europeană a decurs cu o simultaneitate marcată. Încă de la început, cele două țări vecine au parcurs împreună drumul către UE , iar obiectivele lor au coincis în diferitele etape ale procesului de negociere. Bulgaria și România și-au început lentul drum al tranziției către statutul de membru al UE la începutul anilor 1990, prin semnarea unor Acorduri de Cooperare Comercială și Economică cu Comisia Europeană. Aceasta a fost urmată de semnarea acordurilor europene de asociere cu CE, care au intrat în vigoare pentru ambele țări în 1995. În același an, cele două țări au aprobat și au depus cereri oficiale de aderare la ceea ce între timp devenise Uniunea Europeană. În decembrie 1997, odată cu decizia de a începe negocierile de aderare cu Ungaria, Polonia, Estonia, Republica Cehă și Cipru, Consiliul European de la Luxemburg a decis să accelereze pregătirea negocierilor cu Bulgaria, Letonia, Slovacia și România, prin începerea unei examinări a legislației acestora. În 1999, Bulgaria și România au absolvit și au devenit candidate oficiale la aderarea la UE , iar negocierile propriu-zise au început în februarie 2000. În octombrie 2002, Consiliul European de la Bruxelles a ajuns la decizia ca, de către Comisie și Consiliul, să pregătească un „pachet" pentru Bulgaria și România, care să fie prezentat la reuniunea șefilor de stat de la Copenhaga din decembrie 2002, pachet care ar trebui să conțină o „foaie de parcurs" detaliată pentru aderarea ambelor țări. La summitul de la Copenhaga, liderii UE au stabilit anul 2007 ca dată țintă pentru aderarea României și Bulgariei la Uniune. În iunie 2004, UE a decis să stabilească o nouă „clauză de salvgardare" pentru cele două țări, care ar putea întârzia aderarea cu un an dacă țările nu își îndeplinesc obiectivele.

Pr. Études Sud-Est Europ., XLVI, M, p. 403-415, București, 2008

Între timp, pe 29 martie 2004, România și Bulgaria au aderat la NATO. Pe 25 aprilie 2005, cele două țări au semnat Tratatul comun de aderare la UE la Luxemburg și urmau să celebreze împreună aderarea deplină la UE la 1 ianuarie 2007.

Calea comună către Europa ar fi trebuit să lege Sofia și Bucureștiul într-un nou tip de parteneriat. Interesant este că, în loc să-și unească eforturile pentru atingerea obiectivului comun, în cea mai mare parte, cele două țări se denigrau reciproc, evocând stereotipuri din trecut. Multă vreme, aceste stereotipuri consacrate aveau să formeze imaginile reciproce ale celor două țări. În perioada de la sfârșitul secolului al XIX -lea până în 1944, o varietate de factori au făcut ca aceste imagini să fie destul de negative, printre care un rol deosebit de important a fost jucat de problema Dobrogei de Sud [625]. În perioada următoare, deși cele două țări se aflau în aceeași tabără ideologică, exista un interes și o cunoaștere reciprocă redusă, ceea ce urma să alimenteze aroganța, o tendință de a-l privi de sus pe vecin și de a-l considera în principal ca punct de referință negativ. În general, menționarea celuilalt de ambele părți ale Dunării evoca imaginea țăranilor, a tâlharilor, a unor țări mai puțin dezvoltate. Odată cu sfârșitul comunismului, această situație părea încă foarte greu de schimbat. După cum a observat un jurnalist britanic, „contactele bulgaro-române sunt încă incerte, nu din cauza vreunei dușmănii istorice, ci din cauza deceniilor de non- comunicare și ignoranță reciprocă” [626]. Scopul acestui studiu este de a explora modul în care au evoluat percepțiile reciproce în procesul de integrare europeană și de a determina principalii factori care au transformat aceste atitudini în timp.

ÎNTR-O CURSĂ SPRE EUROPA

Pentru Bruxelles, Bulgaria și România păreau a fi state gemene. În aproape toate publicațiile din presa europeană, menționarea numelui uneia dintre ele era urmată de cea a celeilalte. Dar, în loc să fie parteneri, cele două țări acționau mai degrabă ca rivale într-o competiție pentru o evaluare mai bună din partea Europei. Și, deși liderii politici vorbeau despre o „misiune comună” [627], exista un sentiment general în rândul oamenilor din ambele țări că se aflau într-o cursă între ele pentru cine va avea performanțe mai bune în ochii UE și, astfel, va ajunge primul în țara abundenței dorită.

La început, România a rămas în urmă. Politicienii bulgari au protestat împotriva deciziei ca țara lor să fie plasată în aceeași categorie cu vecinul său din nord, temându-se că progresul său mai lent ar putea întârzia admiterea Bulgariei.

[625]Vezi Njagulov, Bl., *Les images de l'autre chez les Bulgares et les Roumains (1878-1944),* „Etudes balkaniques”, 1995, 2, pp. 3-25.

[626]Pond, El., * *Endgame in the Balcans. Regime Change, European Style* * *(Sfârșitul jocului în Balcani. Schimbare de regim, stil european).* Brookings Institution Press: Washington DC, 2006, p. 63.

[627]De exemplu, această idee a fost subliniată într-un interviu acordat președintelui României, Traian Bisescu, unui ziar bulgar în ajunul semnării tratatului UE, subliniind că „cele două popoare ale noastre dețin cheia Europei”, „Standart”, 29 martie 2005.

față de UE. Această poziție a fost exprimată clar în toamna anului 2000 în ceea ce privește posibilitatea de a ieși de pe lista vizelor Schengen. Întrucât Bulgaria se descurca mai bine decât România, se considera că intrarea într-un pachet cu România ar putea dăuna șanselor țării în această direcție. Guvernul Uniunii Forțelor Democratice (FDU), condus de Ivan Kostov, a avansat ideea ca cele două țări să fie tratate separat. Într-un articol din ziarul bulgar *168 chasa* , intitulat „Putem ieși de pe lista vizelor pozitive din cauza României”, se afirma că, potrivit unei surse de la Bruxelles, România se transforma într-o mare problemă care împiedica Bulgaria să iasă de pe lista negativă pentru UE4 · Reacția politică din România la poziția bulgară a fost destul de ostilă. Presa bulgară l-a citat pe ministrul român de externe, Petre Roman, pentru a avertiza că relațiile bilaterale s-ar putea înrăutăți și a susținut că prim-ministrul bulgar, Ivan Kostov, a fost cel care a afectat relațiile de bună vecinătate5 · Întreaga presă românească a comentat discursul lui Kostov de la Institutul European din Sofia din 27 octombrie 2000, în care acesta și-a exprimat nedumerirea cu privire la motivul pentru care Bulgaria și România ar trebui tratate întotdeauna ca un grup și a susținut că vizele ar trebui eliminate pentru Bulgaria, deoarece aceasta a reușit să realizeze mai multe în ceea ce privește îndeplinirea criteriilor UE. Însă, de fapt, reacțiile nu au fost doar negative. Într-un comentariu editorial, ziarul românesc *Adevărul* a afirmat că această poziție era de fapt justificată și a dat vina pe președintele român Emil Constantinescu pentru plasarea României pe o „piață deviatoare”. Situația a fost folosită pentru a adresa remarci critice la adresa guvernului român. Într-un articol din același ziar, intitulat „România revine în zona gri a politicii europene”, Bogdan Chireac a prezentat Bulgaria ca un bun exemplu: „...la sud de Dunăre, într-o mică Sofia se face politică mare, chiar dacă în urmă cu doar trei ani, Bulgaria se confrunta cu falimentul””. Aceasta a fost urmată de laude la adresa guvernului UDF și apoi a făcut un reproș guvernului român pentru politica economică proastă, spunând că „chiar și Bulgaria a ajuns la punctul de a cere de la Bruxelles să nu fie inclusă în pachet cu România, pentru că acest lucru nu ar fi în avantajul ei” [6] .

În același timp, un ziar bulgar l-a citat pe președintele român Emil Constantinescu, care a criticat Bulgaria pentru „distanțarea de România într-un moment foarte crucial” într-un interviu acordat ziarului *Cotidianul.* Constantinescu a lăudat Ungaria și a criticat Bulgaria în același timp: „Deși Ungaria, a spus el, nu a abandonat România în niciun moment în problemele legate de integrarea în NATO sau UE, deși din cauza unor circumstanțe specifice ar fi putut fi cu un pas înaintea României, Bulgaria s-a comportat într-un mod care nu-i face deloc cinste și nu corespunde tuturor gesturilor pe care România le-a făcut pentru ea până acum” [7] . Într-un mod mai diplomatic, ambasadorul român în Bulgaria, Constantin Grigorie, a declarat

. [4] „168 chasa”, 18-24 august 2000.
5. „Sega”, 31 octombrie 2000.
6. Citat de BTA, 1 noiembrie 2000.
7. „Monitor”, 7 noiembrie 2000.

că sloganul „Împreună putem realiza mai mult” ar putea deveni principal pentru cele două țări și că România susține evaluarea individuală a statelor candidate, dar având în vedere modelul

stabilit al relațiilor din cadrul UE, o astfel de diferențiere nu ar fi deloc rațională [628]. De fapt, la 1 decembrie 2000, Bulgaria a fost exclusă de pe lista vizelor Schengen, ceea ce a fost considerat în cadrul țării primul mare succes pe drumul său către Europa. Presa românească a reacționat la acest lucru cu comentarii despre impactul negativ care a urmat pentru Europa, dar, în același timp, a fost folosită ca o ocazie pentru a da vina pe guvernul român pentru ineficiența sa [629].

În anul următor, România a venit cu celebra idee a unui „tandem". În timpul vizitei sale oficiale în Bulgaria, la 14 august 2001, prim-ministrul român, Adrian Năstase, a avansat necesitatea adoptării unei formule comune, formula „tandemului", bazându-se pe noțiunea că UE și NATO erau priorități comune pentru cele două țări și că acestea trebuiau să se sprijine reciproc pentru realizarea lor. Ideea nu a fost bine primită de partea bulgară și acest lucru avea să provoace din nou tensiuni în relațiile dintre cele două țări. Reacția UDF (pe atunci în opoziție) a fost destul de bruscă: „formula «tandem» contrazice formula acceptată până în prezent, conform căreia fiecare dintre țări ar trebui evaluată pentru progresul său individual". Ministrul bulgar de externe, Solomon Passy, a formulat această poziție într-un mod mai diplomatic, dar sensul era același: „Nu concurăm cu România pentru aderarea la NATO și UE și nu credem că o competiție ar fi benefică pentru ambele țări. Dimpotrivă, ar trebui să ne sprijinim reciproc și oricare dintre ele atinge primul obiectivul, ar trebui să fim cu toții bucuroși de acest lucru." Însă fiecare dintre state ar trebui să elaboreze un plan de aderare și ar trebui evaluat în funcție de îndeplinirea acestuia [630]. "

Reacția insultatului Năstase a fost reflectată pe larg în presa românească. De exemplu, *Cotidianul* a scris: „Prim-ministrul Năstase nu a arătat ieri iritare față de refuzul autorităților bulgare de a susține modelul de tandem pe care l-a sugerat. Năstase a spus că prezintă doar o idee și a adăugat că România nu poate ajuta o bătrână să traverseze strada dacă nu dorește. De asemenea, a spus că avem suficiente mingi pentru a continua jocul singuri, dar acum mingea este în partea bulgară a terenului de joacă și trebuie doar să așteptăm să vedem cum o vor juca bulgarii" [631]. *Adevărul* l-a citat pe Năstase spunând că ideea de tandem pe care a prezentat-o în Bulgaria însemna, în esență, că atunci când înoți cu cineva în aceeași direcție, nu ar trebui să-l tragi la fund și nu să vă îmbrățișați împreună în timp ce prindeți avionul spre Bruxelles. „Să ne reamintim", a continuat el, „ce au făcut alții, cel puțin la fel de inteligenți ca bulgarii - „Țările din Vișegrad au mers împreună și nu au greșit" [632]. Într-un comentariu editorial din același ziar, intitulat „Nu poți stoarce sânge din piatră", se spunea în exterior că un gest politic firesc, făcut cu bunăvoință din partea prim-ministrului Năstase, s-a transformat într-un prilej de aroganță și demonstrare a complexelor de prostie de tip balcanic. *Cotidianul Național* l-a citat pe Năstase spunând că vizita sa în Bulgaria a permis constatarea faptului că, ani de zile, în ciuda distanței mici dintre România și Bulgaria, a existat o reală lipsă de comunicare. Dar,

[628]Într-un interviu acordat postului de radio bulgar *Darik* din 11 noiembrie 2000.

[629]BTA, 10 aprilie 2001 (citând un articol al lui Bogdan Chireac din „Adevărul" intitulat „Am trăit să le vedem spatele bulgarilor").

[630]„Kesh", 17 august 2001.

[631]Citat din BTA, 22 august 2001.

[632]Ibidem.

cu toate acestea, a adăugat el, a considerat că există posibilitatea de a realiza relații mult mai bune și constructive cu noul guvern bulgar [633].

În următorii ani, rapoartele anuale ale UE au indicat că Bulgaria a depășit România atât în ceea ce privește indicii reformei economice, cât și numărul de capitole închise în procesul de negocieri cu UE. La începutul anului 2004, România a fost aspru criticată de reporterul Parlamentului European pentru România, baroneasa Emma Nicholson, pentru corupție, lipsa de reformă în domeniul juridic, abuzuri din partea poliției și, în special, adopție internațională de copii. Pentru prima dată, Parlamentul European a discutat atunci posibilitatea separării celor două țări și chiar a ruperii negocierilor cu România. În consecință, presa bulgară a fost plină de calificări negative la adresa României. Ideea implicită era că Bulgaria devenise captivă vecinului său din nord, precum și teama că ar putea fi întârziată în drumul spre Europa din cauza vecinului său din nord.

În orice caz, semnalul venit din Europa a fost că Bulgaria și România trebuie să rămână unite pe drumul lor către UE. Indiferent de posibilitatea teoretică ca cele două țări să fie separate în negocieri, acest lucru nu se putea întâmpla în practică, era opinia generală la Bruxelles. „Rugați-vă pentru România" a fost remarca lipsită de echivoc a unui înalt oficial de la Bruxelles adresată autorităților bulgare [634]. Semnalul a fost bine înțeles de politicienii bulgari. După o întâlnire cu prim-ministrul portughez Jose Manuel Durau Barroso, aflat într-o vizită de două zile în Bulgaria la începutul lunii februarie 2004, prim-ministrul bulgar Simeon Saxkoburggotski a declarat că Bulgaria și România ar trebui să continue împreună procesul de aderare la UE și că acestea erau de fapt intențiile Bulgariei. La urma urmei, a afirmat el, acest lucru nu depinde de noi, ci de Comisia Europeană. Într-o conferință de presă de după întâlnire, Barroso a precizat că, dacă s-ar întrevedea vreo idee de amânare a uneia dintre cele două țări, în așteptarea unei noi aderări, aceasta ar avea un impact negativ asupra Europei [635]. „Nimeni nu separă România de Bulgaria", a declarat ministrul bulgar al integrării europene, Meglena Kuneva, într-un interviu acordat postului de radio bulgar „Bulgarian *Radio Net".* Ea a recunoscut că există unele nuanțe în raportul Parlamentului European din 10 martie 2004, care în Bulgaria sunt interpretate mai energic decât este necesar, dar a declarat că va încerca să-și ajute colegii români să avanseze rapid în acest proces, fiind convinsă că a lucra în propriul beneficiu nu înseamnă a lucra în detrimentul vecinului [636]. Ministrul bulgar de Externe, Solomon Passy, la sosirea sa la Viena pentru a prezenta prioritățile conducerii bulgare a OSCE, a declarat că este mulțumit că România a reușit să evite cel mai rău scenariu, deoarece este în interesul Bulgariei ca România să meargă mai departe și să adere la UE la data stabilită, deoarece oprirea sau amânarea negocierilor cu România ar cauza o întârziere a integrării întregii regiuni a Balcanilor.

La începutul anului 2006, România prelua deja conducerea, dar în ceea ce privește elita politică, exista deja o înțelegere clară de ambele părți că erau destinate să meargă împreună

[633]Ibidem.
[634]„Dnevnik", 4 noiembrie 2003.
[635]BTA, 10 februarie 2004.
[636]Citat în „Dnevnik", 13 martie 2004.

către obiectivul comun.

IMAGINEA CELUILALT CA IMAGINE NEDORINATĂ A SINELUI

În perioada respectivă, mass-media din ambele țări nu a fost, în general, de mare ajutor în demontarea vechilor stereotipuri și în crearea unei imagini pozitive una despre cealaltă. Când scria despre statul vecin, o făcea de obicei în termeni negativi, pentru a descrie problemele economice și politice ale acestuia. Accentul era pus de obicei pe corupție, fraudă și crimă organizată - probleme pe care ambele țări le criticau în principal UE. În loc să se concentreze pe problemele lor interne comune, acest tip de imagini media reciproce alimenta sentimentele de superioritate și aroganță. „Bulgaria afundată în sărăcie și corupție", „Guvernul bulgar a pierdut pariul cu nivelul de trai", „A devenit deja o tradiție ca evenimentele importante pentru aderarea Bulgariei la UE să fie însoțite de cadavre" - acestea sunt doar câteva titluri din presa românească [637]. Mass-media bulgară s-a concentrat, de asemenea, asupra nenorocirilor vecinului nordic și a adoptat o notă superioară similară.

Pe 21 februarie 2004, în cadrul principalului său program de știri, televiziunea românească a prezentat un reportaj de 8 minute care defăima Bulgaria. Informația care trebuia transmisă publicului era că în ultimul reportaj Bulgaria primise o evaluare mult mai bună din partea Bruxelles-ului decât România. Pe fondul acestor informații, însă, la începutul reportajului difuzat de TVR se spunea: „Trafic de droguri, trafic de persoane, crimă organizată, așa arată Bulgaria vecină". Comentariul președintelui guvernului bulgar

Dimitar Tzonev a fost destul de calm. A afirmat că materialul le dădea telespectatorilor impresia că Bulgaria a căzut pradă bandelor mafiote, care în fiecare săptămână atentează la viața cuiva pe stradă, în timp ce poliția și autoritățile oficiale urmăreau de la distanță situația alarmantă. El a spus că va exista o reacție din partea Bulgariei, dar care s-a concretizat prin intermediul Ministerului Afacerilor Externe și a adăugat că există și ideea de a invita jurnaliști români să observe situația de la fața locului. Reacția politică din România a fost destul de rapidă. S-a afirmat că reportajul nu a prezentat opinia niciunui membru al guvernului. În același timp, deputatul de opoziție din partea Partidului Democrat, Ion Unisei, membru al Comisiei pentru cultură și mass-media, a numit materialul falsificat. Alte partide de opoziție, de exemplu PNL, au cerut demisia directorului TV, Valentin Nikolau [638].

Anumite puncte de fricțiune dintre cele două țări au exacerbat imaginile reciproce din mass-media. Unele dintre ele erau de lungă durată, altele erau destul de incidentale. Problema minorităților, una dintre problemele constante și tulburătoare din relațiile bilaterale, a fost prezentă și în perioada respectivă. Preocupările politice, în special cele legate de situația minorității române din Bulgaria, au fost aduse în mod repetat în discuție acum, în contextul

[637] BTA, 12 mai 2006.
[638] BTA, 25 februarie 2004.

aderării celor două țări la UE. De exemplu, în timpul vizitei sale oficiale în Bulgaria din aprilie 2003, președintele român Ion Iliescu a declarat că Bulgaria trebuie să recunoască minoritatea românească și să îi acorde aceleași drepturi de care se bucură minoritatea bulgară din România. „Pe drumul spre Europa", a spus el, „acest drept al poporului trebuie recunoscut, deoarece face parte din dezvoltarea democratică" [639]. Ziarul *Ziua* a publicat un material amplu, în care se afirma că situația comunității românești din afara granițelor țării se înrăutățește din cauza poziției Bulgariei și se sublinia faptul că Bulgaria a decis să închidă școlile comunității românești [640]. Anxietatea în România a fost cauzată de decizia Bulgariei de a da undă verde proiectului de construire a AES „Belene". Ziarele românești au scris despre protestul locuitorilor din Turnu Măgurele împotriva acestui proiect și despre remarcile critice ale președintelui consiliului municipal Teleorman , Liviu Dragnea, cu privire la posibilele riscuri. „Pericol la sud de Dunăre - opriți coșmarul!" Sub acest titlu, ziarul românesc *Ziua* a publicat un apel pentru oprirea construcției AES „Belene" [641]. Atitudinile negative față de Bulgaria au fost evocate încă o dată cu ocazia incidentului cu jurnalistul român George Buhnic, acuzat de spionaj pentru că a filmat cu o cameră ascunsă în zona de frontieră a Dunării în ianuarie 2005. Cu această ocazie, *România liberă* a publicat un articol intitulat „Bulgaria - excelentul student repetent" cu subtitlul „Cum este încălcată libertatea presei la sud de Dunăre" [642].

În vara anului 2006, tensiunea în mass-media a fost reaprinsă când Bulgaria a fost inclusă pe lista „galbenă" de pe pagina Ministerului Afacerilor Externe al României, care indica statele în care românii trebuiau să fie foarte atenți în ceea ce privește siguranța lor. Cu această ocazie, ziarul românesc a publicat un material intitulat „Război diplomatico-turistic între Sofia și București", în care se spunea că recomandările Ministerului Afacerilor Externe al României pentru românii care călătoresc în străinătate, unde Bulgaria este descrisă ca o destinație riscantă alături de Iran, au declanșat un adevărat război de schimb de replici între diplomația de la Sofia și București. S-a subliniat că, imediat după avertismentul de la București, Ministerul Afacerilor Externe din Bulgaria a făcut o recomandare similară cetățenilor bulgari care intenționează să viziteze România, care a fost citată astfel: „Bulgarii ar trebui să fie cu ochii în patru, în special în zone precum gările, supermarketurile și transportul public; de multe ori, bulgarii trebuie să plătească mită vameșilor români în valoare de sute de euro. România reprezintă o amenințare de meningită, conjunctivită și infecție cu hepatită, în timp ce pericolul gripei aviare nu trebuie neglijat. Bulgarii ar trebui, de asemenea, să fie pregătiți pentru cutremure, deoarece România se află în zonă seismică". Comentariul din *Adevărul* Problema era că probabil Sofia și Bucureștiul nu ar fi fost atât de agitate dacă ar fi citit sfaturile publicate pe pagina de internet a Ministerului Britanic de Externe, unde britanicii primesc aceleași recomandări pentru călătoriile atât în Bulgaria, cât și în România, și anume „păstrați-vă buzunarele și atenție să nu vi se fure mașinile" [643].

[639]Într-un interviu acordat ziarului bulgar „Trud", 16 aprilie 2003.
[640]BTA, 1 octombrie 2004.
[641]BTA, 8 septembrie 2004.
[642]BTA, 26 ianuarie 2005.
[643]BTA, 11 iulie 2006.

Cele două țări se aflau într-o constantă comparație și competiție una cu cealaltă pe diverse teme, ceea ce era prezentat în mass-media ca un semn al propriului progres. Dar, privită din exterior, situația părea destul de ridicolă. De exemplu, într-un material intitulat „Sofia și Bucureștiul într-o competiție de benzi desenate", ziarul bulgar *Trud* a retipărit un eseu publicat în săptămânalul german „Parlament" cu titlul grăitor „Vecini autiști". Ideea sa principală este că, în ciuda lipsei de dialog dintre Bulgaria și România, cele două țări demonstrează un comportament specific în materie de competiție, *adică* sunt foarte atente ca, din întâmplare, una să nu o depășească pe cealaltă. Acest comportament este prezentat ca un comportament tipic periferiei europene - rivalitate fără concurență directă, uneori dobândind trăsături comice [644].

Inutilitatea unei astfel de competiții a fost, de fapt, observată și din interior. Indiferent de conotațiile negative din mass-media din ambele țări, vocile sobre care au pus mai mult accent pe asemănări, obiective comune și necesitatea de a depăși atitudinile negative bazate pe ignoranță sau neînțelegere au fost, de asemenea, observate.

[644]„Trud", 8 iulie 2006.

să fie auzite și urmau să devină mai ușor de înțeles în ultimii ani. De exemplu, într-un articol din *Adevărul* În cartea intitulată „Bulgaria și România într-un creuzet comun" citim: „Eram condamnați să trăim într-un spațiu geografic comun și să avem un destin similar. Am trecut prin lunga noapte a comunismului, am intrat împreună în NATO și din nou împreună băteam la ușile UE. Ca să nu mai vorbim de faptul că în imaginea mentală a Occidentului cele două țări sunt adesea amestecate și se vorbește despre Sofia, capitala României. Dar indiferent de soarta noastră comună, nu există tradiții consacrate de comunicare între noi. Cel mai adesea ne agităm pentru fleacuri, ne aruncăm în față epitete precum «zarzavagii» sau *«mămăligari»,* ridicăm mâna pentru a fi primii întrebați la oră de «profesorii» europeni. Evenimentele recente arată însă cât de lipsit de sens este tot ce... Pe scurt, ne aflăm într-un creuzet comun... Poate că îmbunătățirea comunicării îi va ajuta pe politicieni" [645]. Din nou, într-un articol din presa românească citim că birocrații de la Bruxelles au văzut în Bulgaria și România mai multe asemănări pe care cele două țări despărțite de o singură linie de frontieră nu le-au putut observa. Prezentând drumul similar pe care au trebuit să-l parcurgă, autorul subliniază că a devenit evident că tandemul bulgaro-român nu a fost o greșeală și reproșează că, în loc să recunoască cât de similare sunt cele două țări, fiecare dintre ele vede doar lucrurile rele la vecin [646].

Comentarii similare au putut fi văzute și în presa bulgară, cele două țări fiind adesea numite gemene. Cunoașterea reciprocă ca indiciu al unui parteneriat real între țări care prezintă multe asemănări - acesta a fost punctul principal dintr-un material al jurnalistului Alexander Andreev difuzat la *Deutsche Welle* [21.] O altă publicație, intitulată „Bulgaria și România sunt gemene, care nu se cunosc", a fost titlul unei alte publicații care transmitea același mesaj [647]. „Ambele țări și-au îndreptat privirea spre Europa, dar nu pot sau nu doresc să renunțe la mentalitatea lor provincială. Accentul este pus pe lipsa de cunoaștere și curiozitate reciprocă. În timp ce în vremurile comuniste de altădată existau mai multe contacte, acum nu avem absolut niciun interes în ceea ce se întâmplă peste cele două maluri ale Dunării. Cu toții am privit doar spre Europa, ne planificăm viitorul european și nu dorim în niciun fel să ne ocupăm de prezentul nostru balcanic și de vecinii săraci. Visăm că aderarea noastră pe hârtie la UE ne-ar schimba într-un fel și identitatea. Nu doar să ne trezim ca «europeni», ci, dacă este posibil, să ne îndepărtăm și geografic de marginea Europei. Astfel, ne-am angajat într-o cursă nesănătoasă pe drumul spre UE. Problema în discuție aici este mentalitatea colectivă și nu competiția dintre două culturi. De fapt, spune autorul, nu suntem atât de diferiți și ceea ce ne caracterizează cel mai mult este faptul că suntem profund uniți."

Provinciali europeni. Ar trebui, în primul rând, să ne dăm seama clar cine suntem și unde ne aflăm, altfel am fi întotdeauna considerați oameni „de mâna a doua" - acest lucru a fost scris într-un articol din ziarul bulgar *Sega* intitulat „Al doilea război [648]interaliat " .

ZIUA DE DUPĂ. SPRE O NECESITATE REALIZATĂ A

[645]BTA, 1 august 2005.
[646] „Evenimentul zilei", 3 august 2005. Autorul articolului este jurnalistul Romulus Capulescu.
[647]„Standard", 11 octombrie 2005.
[648]„Sega", 7 septembrie 2006.

PARTENERIATULUI

Procesul de integrare în UE a deschis noi posibilități pentru o relație mai strânsă între Bulgaria și România - o cooperare transfrontalieră mai intensă, dezvoltarea de proiecte comune. Însă cel mai puternic efect în această direcție a fost observat după ce cele două țări au devenit membre efective ale UE. Reportaje vesele au informat despre „marea migrație a popoarelor" chiar în prima zi de aderare a Bulgariei și a României la UE, sărbătorită prin eliminarea simbolică a frontierei dintre cele două țări. Îndemnați de simpla curiozitate, mulți oameni de ambele părți ale Dunării au încercat să profite de accesul facil către țara vecină, pentru unii dintre ei aceasta fiind prima „ieșire în străinătate". Ceea ce era nou acum era interesul stârnit unul față de celălalt în rândul oamenilor de rând. Pe un fundal de negativitate și competiție, cele două națiuni începeau să se cunoască, ceea ce este cea mai bună modalitate de a elimina imaginile inadecvate și stereotipice.

La scurt timp după ce cele două țări au devenit membre ale UE , un jurnalist bulgar a vizitat capitala României și a împărtășit impresiile sale despre aceasta și atitudinile românilor față de Bulgaria. Primul lucru pe care l-a observat a fost că, la o lună după aderarea Bulgariei și a României la UE, importanța subiectului - care dintre cele două țări era mai bine pregătită - nu se estompase încă, lucru pe care îl considera inevitabil. Avea sentimentul că un tur în cele două capitale sau în interiorul țărilor, pentru acel moment, dădea impresia că ambele erau acceptate în familia europeană, oarecum din milă. În opinia sa, Bulgaria și România, în ansamblu, aveau probleme destul de similare și, în ciuda avantajelor unor criterii și a defectelor altora, rezultatul a fost destul de egal. Cât despre români, a avut impresia că doar câteva ore de comunicare cu ei sunt suficiente pentru a observa că sunt mândri de ceea ce sunt și de lucrurile pe care le-au realizat. Dar, deși îi vedea ca fiind amabili și ospitalieri în general, uneori, scria el, se putea simți că îi privesc pe bulgari ca pe niște buni vecini, dar venind dintr-o țară puțin mai subdezvoltată ca a lor. Dar, în același timp, spunea el, recunosc și avantajele Bulgariei. Avea impresia că unul dintre lucrurile pe care românii le invidiază pe bulgari era starea stațiunilor bulgare de la Marea Neagră. Apoi a observat că fiecare român care fusese recent în Bulgaria remarca faptul că hotelurile bulgare sunt mult mai noi, luxoase și confortabile, în timp ce pe teritoriul românesc...

Atmosfera tipică perioadei socialismului de pe litoralul Mării Negre nu dispăruse încă. În mod surprinzător, scria el, niciunul dintre interlocutorii săi nu se plânsese de lucrările de construcție de pe litoralul Mării Negre, dar menționau cu bucurie cât de profitabil era să petreacă vacanțele în Sunny Beach și Nisipurile de Aur. El a observat că românii erau impresionați și de numeroasele cafenele și restaurante pe care le găseau în Bulgaria și de plăcerea de a se plimba prin Sofia [649].

Apartenența simultană la UE a Bulgariei și a României a pus paie pe focul competiției naturale dintre cele două țări vecine în atragerea investițiilor străine. Creșterea rapidă a economiei românești și progresele înregistrate în ceea ce privește investițiile străine, în special

[649] *„Dnevnik",* 7 februarie 2007. Autorul articolului este Georgi Paunovski.

în comparație cu situația din Bulgaria, nu au rămas neobservate de presa bulgară. „La cinci luni de la aderarea la UE, entuziasmul primar din Bulgaria s-a stins în contrast cu vecinii noștri români, care continuă să sară peste Dunăre pentru cumpărături și vacanțe. Și la întoarcere, pe lângă bunuri mai ieftine, au început să atragă și unii investitori, sfidând așteptările Bulgariei privind un aflux de capital străin în economia bulgară", a scris un articol din *Dnevnik,* cu titlul grăitor „România - noul hit din Balcani". Acesta a observat că așteptările privind un interes străin crescut pentru piața bulgară după 1 ianuarie erau într-o oarecare măsură justificate, deși în acel moment erau în principal companii comerciale care investigau posibilitățile de a interveni în Bulgaria, în timp ce, în același timp, „Nokia" a ales România pentru a-și construi baza de producție ulterioară, a scris același ziar, încheind cu concluzia că primele lovituri ale globalizării erau deja un fapt - marile companii străine care până în acel moment fuseseră prezente în ambele țări își extindeau producția, mutând-o în întregime în România [650]. „Raiul afacerilor la un râu distanță" - sub acest titlu, săptămânalul bulgar *Capital* a publicat un material amplu pe această temă, în care dezvoltarea României a fost prezentată ca un bun exemplu pentru Bulgaria [651].

Marea surpriză pentru Bulgaria, odată cu aderarea la UE, a fost că aceasta s-a transformat rapid în N1 pentru turiștii români. Statisticile oficiale ale Uniunii Naționale de Statistică din Bulgaria arată că România și Germania au fost țările care au trimis cel mai mare număr de turiști în Bulgaria în primele nouă luni ale anului. Aceste date au confirmat tendința ca România să devină o piață lider pentru industria turistică bulgară. Presa bulgară a citat statisticile conform cărora, în primele nouă luni ale anului, aproximativ 1,3 milioane de români au vizitat Bulgaria, cu 40% mai mult față de aceeași perioadă a anului precedent, aproximativ 600 de milioane dintre vizitatori fiind în vacanță sau excursie. Astfel, s-a dedus că românii au reprezentat cel mai mare grup de turiști care au vizitat Bulgaria, depășind numeric principalele piețe turistice ale Bulgariei de până acum - Germania și Marea Britanie.
Marea Britanie [652]. Ziarul *Financiar* a informat, de asemenea, că 200.000 de români au ales Bulgaria pentru vacanțele de vară, ceea ce a făcut din Bulgaria, împreună cu Grecia, cea mai preferată destinație turistică străină pentru români în perioada mai - septembrie [653]. Acest fenomen a fost subiectul ediției din 14-20 iulie 2007 a *revistei Capital.* „Bulgaria a primit un cadou oarecum neașteptat după aderarea la UE, și anume, afluxul de turiști români" - acesta a fost începutul materialului. Raportul dintre calitate și preț, comparativ cu situația din România, a fost indicat ca principalul motiv pentru care Bulgaria a devenit o destinație turistică preferată pentru români. Distanța mică față de un loc necunoscut și interesant a fost, de asemenea, considerată un factor important în această direcție. Articolul a oferit o analiză detaliată a caracteristicilor, așteptărilor și motivelor turiștilor români care vizitează Bulgaria și a propus măsurile adecvate pe care guvernul bulgar ar trebui să le ia pentru a menține creșterea numărului acestora. S-a pus un accent deosebit pe faptul că afluxul de turiști români a reprezentat o mare șansă pentru industria turistică bulgară, dar, în același timp, a constituit o

[650]„Jurnal", 14 mai 2007.
[651]„Capitalul", 6-14 septembrie 2007.
[652]„Jurnal", 4 noiembrie 2007.
[653]„Monitor", 5 octombrie 2007.

provocare pe care Bulgaria ar trebui să fie pregătită să o înfrunte [654].

Mecanisme economice tipice, cum ar fi piața și afacerile, urmau să stimuleze cunoașterea reciprocă. Astfel, diferența de nivel de trai urma să explice prosperitatea așa-numitului turism de cumpărături. Marșurile de cumpărături românești fiind bine cunoscute în orașul bulgar de graniță Russe, urmau să fie inventat termenul „turiști de weekend”. O vânzătoare din Varna a dezvăluit, de asemenea, că în fiecare weekend, românii ocupă literalmente magazinele. Prețurile mai mici și proximitatea sunt considerate principalul motiv al afluxului românesc [655]. În ceea ce privește afacerile, la doar o lună de la aderarea comună a celor două țări, găsim informații în presa bulgară conform cărora companii românești din diverse sectoare ale economiei își deschid birouri în Bulgaria, în timp ce altele caută o piață de desfacere în Bulgaria prin importul de mărfuri. Ca o dovadă a acestui interes crescând, au fost indicate anunțurile de angajare publicate de companiile românești în presa specializată și pe site-uri web. Reprezentanții agențiilor de resurse umane au comentat această tendință cu dorința companiilor românești de a dezvolta noi piețe, profitând de proximitatea față de Bulgaria [656].

Dezvoltarea turismului și interesul reciproc crescând au primit un răspuns imediat pe piață, ceea ce contribuie și mai mult la cunoașterea reciprocă. Astfel, de exemplu, meniurile din unele restaurante din stațiunile bulgare de la Marea Neagră erau scrise în limba românească, iar în Nessebăr am putut găsi panouri publicitare în limba românească, care, deși nu sunt numeroase, sunt un semn că ceva nou se întâmpla în turismul de masă bulgar. Recent, presa bulgară a informat...
despre un fenomen foarte interesant: prețul unui dicționar bulgar-român la piața neagră din orașul Vidin ajunsese până la 100 de leva, ceea ce se explică prin interesul crescut al bulgarilor pentru limba română. Populației din Vidin i s-a oferit posibilitatea de a învăța limba vecinilor din nord la cursuri speciale în cadrul Universității din Craiova [657].

Desigur, mai este mult de parcurs. Nu este nevoie să mai vorbim de stereotipurile care au revenit în limbajul media pus în practică în jurul meciurilor de fotbal dintre echipele naționale ale Bulgariei și României - să menționăm doar gluma populară a lui Stoicikov, care spunea că atunci când conducea un Mercedes, românii încă mergeau cu bicicleta. Conform unei anchete realizate de Agenția pentru Strategii Guvernamentale, citată de *Mediafax,* Bulgaria se numără în prezent printre țările cu cea mai proastă imagine din România din cauza sărăciei, instabilității politice și dezvoltării economice slabe (alături de Albania și Moldova). În plus, Bulgaria este destinația turistică cea mai puțin atractivă dintre țările din Europa Centrală și de Est, dar este încă preferată de turiștii români din cauza prețurilor mici și a distanței scurte [658].

În orice caz, este important de menționat că, atunci când oamenii încep să se cunoască, prejudecățile și stereotipurile tind treptat să dispară. Din fericire, acest lucru se adeverește din

[654]„Capitalul”, 14-20 iulie 2007.
[655]„Capitalul”, 14-20 aprilie 2007.
[656]„Jurnal”, 5 februarie 2007.
[657]„Standard”, 5 octombrie 2007.
[658]„Jurnal”, 21 mai 2007.

ce în ce mai mult, observându-se un interes reciproc tot mai mare, în special în rândul oamenilor de rând, în timp ce apar noi factori care sparg stereotipurile. Urmând drumul comun către Europa, cele două țări au început treptat să se descopere reciproc, schimbându-și percepțiile reciproce și conștientizând beneficiile parteneriatului.

PORTRET DE DIPLOMAT : NICOLAE MIȘU (1858-1924)

DANIEL CAIN

Acest studiu își propune să reconstituie personalitatea și activitatea lui Nicolae Mișu, unul dintre cei mai reprezentativi diplomați ai României moderne. Membru al generației care a desăvârșit constituirea „României Mari”, cariera diplomatică a lui Mișu a fost cu atât mai remarcabilă cu cât s-a datorat exclusiv calităților sale personale, într-o lume care ținea la mare preț „numele” și „averea”. În istoria Regatului România, Nicolae Mișu se remarcă ca primul diplomat „de carieră” care a condus Ministerul Afacerilor Externe.

Formarea statului român modern a făcut posibilă apariția unui anumit corp de elite sociale, și anume diplomații: autoritățile vremii insistau asupra „componenței corpului de elită necesar activității diplomatice”. Procesul a fost însă dificil. Timp de două decenii (1873-1894), organizarea Ministerului Afacerilor Externe a făcut obiectul a nu mai puțin de zece proiecte de lege. Aceasta în condițiile în care, așa cum nota deputatul N. Fleva în 1894, ministerul în cauză era „cel mai puțin activ din România, intervenind doar în convențiile comerciale”. Aceeași personalitate adăuga: „mai mult, politica noastră externă nu este suficient dezvoltată pentru a putea afirma că Ministerul Afacerilor Externe este principalul”.2 Interesul autorităților române este justificat de faptul că, la nivel european, diplomatul devenea un funcționar public profesionist, care se dedica în întregime activității diplomatice. Era vorba, așadar, de un proces de instituționalizare a profesiei3 .

Diplomația este un domeniu rezervat unui grup restrâns de factori de decizie, conduși de monarh, care acordă o atenție deosebită exercitării prerogativelor sale în această materie. Nu este deloc o coincidență faptul că, în această perioadă, toate activitățile diplomatice se desfășoară în *numele* monarhului4 ·

Extrem de mic la început, corpul diplomatic avea să se extindă treptat, în urma multiplicării intereselor pe care România trebuia să le apere. „Corpul diplomatic nu este constituit pentru a onora independența, nici pentru a oferi lux în străinătate”, susține premierul IC Brâtianu.

[1] Dumitru Mazilu, *Diplomația. Drept diplomatie și consular,* Editions Lex, Bucarest, 2003, p. 52.

[2] *Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe. Acte și documente, I (1859-1919),* Fondation Européenne Titulescu, Bucarest, 2004, p. 607.

• [3] Mircea Malița, *Diplomația,* Editions Didactică și Pedagogică, Bucarest, 1970, p. 152.

[4] René Girault, *Diplomația europeană: Națiuni și imperialism. 1871-1914. Istoria relațiilor internaționale contemporane,* volumul 1 · Paris, 2004, p. 18.

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, p. 417^142, București, 2008

„dar pentru că de acum înainte suntem un stat independent, de acum înainte trebuie să menținem relații cu statele europene, relații permanente, astfel încât să ne putem proteja și apăra interesele, pentru că de acum înainte nu mai suntem sub tutelă [659]. ”

În 1891, pe lângă ministrul însuși, structurile Ministerului Afacerilor Externe includeau 78 de persoane: 22 în administrația centrală a ministerului și 56 în corpul diplomatic și consular al României în străinătate [660]. Trei ani mai târziu, numărul funcționarilor publici din Ministerul Afacerilor Externe era de 101, dintre care 41 se aflau în administrația centrală [661]. Numărul funcționarilor publici a crescut la 167 în 1904 [662], în timp ce în timpul Războaielor Balcanice a scăzut la 125 de persoane, dintre care 70 erau detașate în străinătate [663], în cele 15 state în care statul român își trimisese reprezentanți [664]. Aceasta era perioada în care România considera, „în modestia sa de stat mic, că singurele legații importante erau cele de la Paris și Berlin ” [665].

Obiectivele politicii externe românești erau astfel servite de un număr limitat de persoane. Dar s-a încercat compensarea acestui dezavantaj prin nivelul ridicat de pregătire profesională a diplomaților și prin selecția atentă a personalului. Astfel, conform legii de organizare a Ministerului Afacerilor Externe emisă în 1894, pentru a intra în corpul diplomatic trebuia, printre altele, să existe un doctorat sau o diplomă de master în drept sau literatură, obținută în țară sau în străinătate. Urma un examen strict, în fața unei comisii prezidate de ministrul Afacerilor Externe, pe materii din opt discipline, inclusiv dreptul internațional, economia politică, istoria diplomației, limba și literatura română, geografia și limba franceză [666]. Care erau cerințele unui ministru al Afacerilor Externe pentru trimișii săi în străinătate? „Să-și cunoască bine țara, să știe tot ce este necesar să se știe și tot ce poate fi folositor patriei.” De asemenea, „să știe că nu festivalurile și onorurile trebuie să urmărească, ci lucrurile utile în viața de zi cu zi [667]. ”

Totuși, abia spre sfârșitul secolului al XIX-lea [a] fost posibil să se vorbească despre cariere diplomatice. Având în vedere numărul insuficient de personal diplomatic, era o practică obișnuită în secolul al XIX- [lea] numirea unor persoane în funcții de conducere.
Legații românești ale unor personalități de marcă. Printre acești „intruși ilustri”, ca să folosim o expresie a diplomatului Trandafir G. Djuvara, găsim foști președinți ai Consiliului de Miniștri, oameni capabili, înzestrați cu autoritate morală [668].

[659] *Organizarea...,* p. 386.

[660] *Anuar Diplomatie și Consular al României pe 1891,* Bucarest, pp. 15-19.

[661] *Anuar Diplomatie și Consular al României pe 1894,* Bucarest, pp. 37-65.

[662] *Anuarul Statistic al României. 1904,* Bucarest, Imprimerie de l'Etat, 1904, pp. 138-139.

[663] *Anuarul General. România. 1911,* Bucarest, pp. 38-44.

[664] Ion Bulei, *Lumea românească la 1900,* II *Oameni, obiceiuri, moravuri,* Editions des Fondations Pro, Bucarest, 2006, p. 155.

[665] Matila Ghyka, *Curcubeie. Vol. I, Popasuri ale tinereții mele,* Trad. Georgeta Filitti, Editions Curtea Veche, Bucarest, 2003, p. 235, Version originale: Matila Ghyka, *Escales de Ma Jeunesse,* 1956, La Colombe, Editions du Vieux Colombier.

[666] *Monitorul Oficial,* no. 255, le 13 février 1894.

[667] *Organiza....,* p. 491

[668]TG Djuvara, *Suveniruri diplomatice. Misiunea mea la Constantinopol (1896—1900),* în *Revista de științe politice,* anul patruzeci și patru, volumul LU, Paris, 1929, p. 205.

Deși nu era o profesie profitabilă din punct de vedere economic, diplomația conferea prestigiu. Aceasta necesita „nume" și „averi". Având în vedere constrângerile bugetare impuse Ministerului Afacerilor Externe, era obișnuit ca unii trimiși diplomatici să suporte ei înșiși cheltuielile legate de reprezentare. Nu este o coincidență faptul că acest corp de elite politice este alcătuit în principal din membri ai unor vechi familii aristocratice (Ghica, Cantacuzino, Manu, Catargi, Mavrocordat, Rosetti). În unele cazuri, o carieră diplomatică era deja o tradiție familială bine stabilită [669]. Pe atunci, un nume „modest" reprezenta adesea un dezavantaj pentru o carieră diplomatică. „De mai multe ori, la începutul carierei mele, m-am lovit de ideea că numele meu modest, oricât de onest ar fi fost, nu-mi permitea să revendic tratamentul rezervat fiilor așa-numitei aristocrații", își amintește diplomatul Alexandru Lacovaky [670].

Promovările în minister stârnesc nemulțumire. Al. Lacovaky, un simpatizant liberal, a fost sfătuit să aștepte revenirea liberalilor la putere pentru a fi promovat [671]. Nu i-a mai rămas nimic de făcut decât să realizeze că, pentru a fi promovat așa cum merita, ar fi trebuit să se „smerească" în fața ministrului, „să-i roage pe toți rudele sale să vorbească cu el despre asta". Mândrul Duiliu Zamfirescu, staționat la Roma, se plânge adesea lui Titu Maiorescu: „Nu am pe nimeni să mă protejeze, nici într-un partid, nici în altul", sau susține că a fost ultimul pe listele de promovare, în timp ce colegii săi fuseseră promovați „din motive demne de Beaumarchais: unul din cauza cancerului din familia sa, altul prin intermediul unei bătrâne apropiate regretatului Carnot și încă unul pentru o glumă de la soția sa". „Putem vedea, așadar, că cariera noastră diplomatică este similară cu împărăția cerurilor: azilul nevoiașilor de pe pământ [672]". Colegul său Radu Rosetti, fost deputat și prefect, care în 1901 ocupa modestul post de arhivist adjunct la Ministerul Afacerilor Externe, este de aceeași părere: „Cel puțin 9,5 din 10 dintre angajații acestui minister sunt leneși, nesărguincioși și, să spunem, incapabili", se plânge el, uimit că „nu sunt nici la fel de inteligenți ca unii dintre ei, nici la fel de onești ca alții" pentru a putea avansa [673]. Rosetti exagerează, desigur, dacă observăm faptul că, printre numele pe care le menționează, îl găsim pe cel al lui George Bengescu, căruia i se atribuie...
Meritele sale incontestabile în domeniul literaturii i-au adus calitatea de membru al Academiei Române.

Începutul secolului al XX-lea nu a văzut dispariția persoanelor incompetente din corpul diplomatic român. Printre acestea, multe erau cele a căror capacitate analitică nu depășea simpla relatare a conversațiilor de salon sau rezumarea articolelor din presa locală. Lăsând la o parte această diplomație de salon, corpul diplomatic român nu era obișnuit nici să frecventeze cercurile parlamentare, financiare sau jurnalistice, o societate care, potrivit politicianului liberal I.G. Duca, era adesea josnică, neplăcută și prost manierată, dar care deținea puterea efectivă. Mai mult, scria același Duca, „cu rare excepții, miniștrii noștri foarte speciali din străinătate s-au identificat într-o asemenea măsură cu politica țărilor la care fuseseră acreditați,

[669] Dimitrie Ghyka, *Amintiri: 1894-1940,* Trad. Vasile Savin, Institut Européen, Iași, 2004, p. 7.

[670] Alexander N. lacovaky, *Amintiri,* BAR, Secțiunea Manuscrise, A2650 a, p. 24.

• [17] *Idem, Amintiri despre Ionel Brătianu,* BAR, Section Manuscrits, A2650m, p. 3.

[672] Emanoil Bucuța, *Duiliu Zamfirescu și Titu Maiorescu în scrisori (1884-1913),* Editions Casa Școalelor, Bucarest, 1944, p. 163.

[673] *Scrisori către Ion Bianu,* IV, édition et notes par Marieta Croicu et Petre Croicu, Editions Minerva, Bucarest, 1978, p. 178.

încât deveniseră mai degrabă reprezentanți ai acelor guverne pe lângă statul român decât reprezentanți ai guvernului român pe lângă acele guverne străine " [674].

„Ceea ce m-a surprins la majoritatea colegilor mei de la minister a fost teama lor de a lua inițiativa, modul lor de a evita responsabilitățile", își amintește diplomatul N.B. Cantacuzino [675]. Este adevărat că nici lor nu li s-a predat acest lucru. Merită menționate în acest sens întreruperile de comunicare dintre minister și misiunile din străinătate. Se întâmplă destul de des ca agenții diplomatici români să nu fie nici consultați, nici măcar ascultați. Era practica ca șefii de guvern sau miniștrii de externe ai României să discute problemele urgente cu șefii misiunilor externe de la București, mai degrabă decât cu proprii reprezentanți diplomatici. Mai mult, se întâmpla uneori ca rapoartele trimise la București să nu fie nici măcar luate în considerare sau citite. De mai multe ori, miniștrii români din străinătate nu au fost ținuți la curent și nu au putut face altceva decât să încerce să ghicească intențiile superiorilor lor de la București [676]. Această politică era clar vizibilă în perioada în care DA Sturdza și Ion LC Brâtianu gestionau destinele diplomației românești. Aceasta însemna că mulți diplomați încercau să nu se expună și să nu intre în contradicție cu ministrul lor și genera numeroase comentarii critice la adresa capacității corpului diplomatic român, perceput ca „un organism atrofiat" [677]. Neîncrederea predominantă în anumite cercuri este admirabil surprinsă de Nicolae Lorga, care oferă o scurtă caracterizare a ministrului român la Londra, Nicolae Mișu : „Un om inteligent, deși diplomat român" [678].

În acest context, impresionanta carieră diplomatică a lui Nicolae Mișu, descris de Regina Maria a României drept „cineva de mare inteligență"
„extrem de rar și incredibil de modest, complet lipsit de mândrie", se datorează exclusiv calităților sale [679]. S-a născut la București pe 6/18 august 1858, într-o familie cu rădăcini balcanice: tatăl său, aromân, era din zona Zagor (nordul Greciei moderne [680]). Cel mai probabil, strămoșii lui Mișu s-au stabilit în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVIII [- lea] - începutul [secolului al XIX-lea], când, pe fondul deteriorării situației populației creștine din Balcani, a existat un val de migrație aromână către centrele comerciale de la nord de Dunăre. Negustor înstărit, Hristodor Mișu le-a oferit copiilor săi oportunitatea de a-și finaliza studiile. Nicolae a plecat la Berlin, unde a urmat Facultatea de Drept, între 1879 și 1883. [681]Câteva luni mai târziu, și-a luat doctoratul la Universitatea din Göttingen. Ulterior, avea să absolve și Haute École d'Etudes Politiques de Paris [682].

[674] I.G. Duca, *Memorii,* II, *Neutralitatea.* Partea a II-a (1915-1916), édition et indice annoté par Steljan Neagoe, Editions Helicon, Timișoara, 1993, p. 39.

[675] N.B. Cantacuzino, *Amintirile unui diplomat român,* Editions Cartea românească, Bucarest, 1944, p. 150.

[676] Ion Bulei, *op. cit.,* pp. 155-156.

[677]1.G. Duca, *op. cit.,* p. 42.

[678] N. lorga, *Corespondență,* II, édition parEcaterina Vaum, Editions Minerva, Bucarest, 1986, p. 351.

[679] Marie, Reine de Roumanie, *Povestea vieții mele,* III, IF édition, trad. Mărgărita Miller- Verghy, Editions Moldova, Iași, 1991, p. 336.

[680] Anastase N. Hâciu, *Aromânii. Comerț. Industrie. Arte. Expansiune. Civilizație,* Focșani, 1936, p. 595.

[681] D. C. Amzăr, *Studenții români în străinătate. Date și interpretări statistice,* in *Cercetări literare,* IV, 1940, p. 235.

[682] Constantin Antip, Andrei Căpușan, *Nicolae Mișu - un emerit diplomat pe nedrept uitat,* in «

În septembrie 1886, s-a alăturat Ministerului Afacerilor Externe. A fost susținut în demersurile sale de diplomatul Alexandru Beldiman, care s-a confruntat cu neîncrederea conducerii ministerului. Directorul Afacerilor Politice din cadrul ministerului, Alecu Balș, i-a răspuns lui Beldiman: „ Mișu, acesta nu este un nume pentru o carieră." În cele din urmă, după un raport întocmit de Mihail Pherekyde, Nicolae Mișu a fost numit, prin decret al regelui Carol I, cancelar al Consulatului General al României la Salonic. A trecut prin toate etapele carierei sale diplomatice: viceconsul la Sofia și Odessa (1887-1891), secretar de legație la Viena (1891-1894), director al afacerilor politice în biroul central al ministerului (1895-1898), secretar general al aceleiași instituții (1898-1899), agent diplomatic și consul general la Sofia (1899-1908), trimis extraordinar și ministru plenipotențiar la Viena (1908-1911), la Constantinopol (1911-1912), Londra (1912-1919) și, în final, ministru de externe (1919) [683].

Este greu de imaginat o curtoazie mai perfectă, o experiență mai vastă, atât în politica internațională, cât și în politica balcanică, scrie Matila Ghyka, care a lucrat cu Mișu la Londra. „Trăsăturile feței sale erau fine, dar energice, ochii negri și pătrunzători, strălucind de inteligență, avea o expresie de mândrie ironică, mai mult sau mai puțin ascunsă de o curtoazie perfectă și căutată. Părea să aibă toate calitățile orientalului, inclusiv viclenia - o viclenie aproape diabolică - dar niciunul dintre defectele sale", își amintește Ghyka [684]. Un alt colaborator al lui Mișu, savantul și diplomatul Marcu Beza, evocă
modestie și simțul proporției. În toate împrejurările, el a rămas „același om simplu, echilibrat și extrem de amabil față de toți, indiferent de rang, atâta timp cât erau onești și decenți [685]". Asta observă și Alexandru Lacovaky: „cineva educat, distins, bun și amabil față de toți cei care îi arătau cea mai mică fărâmă de bunătate [686]". În memoriile sale, regina Maria notează că judecata lui Mișu asupra celorlalți se îndrepta adesea spre sarcasm, dar clarifică faptul că „aceasta nu provenea din vreo duritate a sufletului său, ci mai degrabă din atitudinea sa filozofică și oarecum sceptică față de viață [687]". Iar Beza adaugă: „cât despre purtătorii deștepți de măști patriotice, oamenii de afaceri care schimbau rapid interesele comune împotriva propriilor lor, vânătorii de influență care foloseau umor ieftin și măgulitor sau otrava calomniei, toți cei pe care folclorul îi aseamănă cu cărbunele - care, chiar dacă nu arde, îl înnegrește - Mișu a avut puternica intuiție să-i evalueze pe loc și să le ofere întotdeauna zâmbetul disprețuitor pe care îl rezerva parveniților diplomației [688]". Regina Maria completează acest portret: fără să-și dorească nimic pentru sine, îi disprețuia pe cei care nu ajunseseră la același grad de dezinteres. „Mișu părea liber de toate, părea să privească de departe, ca și cum ființa sa interioară nu ar fi fost atinsă de nicio persoană sau de nicio împrejurare."

Cei care l-au întâlnit i-au remarcat cunoștințele lingvistice, umorul, ironia. „Expert în

Diplomat Club », no. 7, juillet 2000, p. 4.

[683] Le dossier personnel de Nicolae Mișu se trouve dans les archives diplomatiques du Ministère des Affaires étrangères, enregistré comme Dossier 77, Lettre M38, 1886, vol. I-II.

[684] Matila Ghyka, *op. cit.,* p. 300.

[685] Marcu Beza, *Din alte țări. Studii și impresii,* Bucarest, 1933, p. 181.

[686] Al.N. lacovaky, *Amintiri...*, p. 43.

[687] Maria, Reine de Roumanie, *op. cit.,* p. 182.

[688] M. Beza, *op. cit.,* p. 182.

literatura greacă clasică, Mișu era un lingvist talentat și vorbea greaca modernă, franceza, engleza, germana și bulgara fără cel mai mic accent. Putea folosi și maghiara și turca, precum și majoritatea limbilor slave", a remarcat politicianul american Edward House [689]. Potrivit aceleiași regine Maria, Nicolae Mișu era un „om extrem de inteligent și erudit, vorbea paisprezece limbi străine " [690].

Avea o capacitate de muncă extraordinară și știa cum să ascundă un trecut foarte serios sub aparențe frivole și anecdote amuzante. Nu-și chema de obicei secretarele pentru a rezolva probleme importante, dar le dădea undă verde pentru chestiuni de competența lor. Nu puteai ști niciodată câtă ironie se strecura în generozitatea pe care această persoană remarcabilă o arăta față de subordonații săi, susține Matila Ghyka. „Conversația lui era atât variată, cât și interesantă,
„O documentație admirabilă. Pasiunea nu i-a întunecat niciodată gândirea; la el, totul era obiectiv; ironia era singura sa armă, uneori i se adăuga disprețul", își amintește Alexandru Lacovaky [691].

Spre deosebire de unii dintre colegii săi, care credeau că diplomația era despre „societatea care primește și celebrează", Miçu considera „o datorie de conștiință să se familiarizeze și cu spiritul specific, ilustrat mai ales prin literatură, al poporului căruia i-a fost trimis ca reprezentant". Erudiția și setea sa de cunoaștere au devenit legendare. Astfel, la vârsta de 53 de ani, s-a înscris la cursuri la Facultatea de Filosofie a Universității din Viena [692]. Doi ani mai târziu, ajuns în fruntea Legației Române la Londra, prima sa preocupare a fost să învețe limba engleză. Patriarhul Constantinopolului a fost flatat când, în fața unei audiențe solemne, Miçu a ținut un discurs în greaca veche, „atât frumos, cât și șlefuit [693]". Calitatea sa de adevărat ambasador cultural este evidentă în corespondența sa cu personalități culturale din România și din alte țări în care fusese acreditat. În calitate de director al Bibliotecii Academiei Române, Loan Bianu apela adesea la ajutorul prietenului său Nicolae Miçu pentru a achiziționa lucrări publicate la Sofia, Viena și Londra [694]. „Cu o astfel de pregătire, Miçu ajunsese la un nivel în care diplomația nu mai era un sport, nici un joc al orgoliilor lumești, nici vicleșugul deșert de a spune altceva decât ce nu vrei să spui, nici somptuozitatea meselor care amestecau smântâna societății internaționale cu spuma de șampanie; era, dimpotrivă, o ocupație excesiv de serioasă, unde se cerea să-ți măsori patriotismul după cele mai înalte criterii stabile și, dincolo de orice tranzacție politică, să fii interpretul întregului tău popor." Autorul acestui portret extrem de

[689] Sherman David Spector, *România și Conferința de pace de la Paris. Diplomația lui Ion. I.C. Brătianu,* Trad. Sorin Pârvu, Institut Européen, Iași, 1995, p. 117. Version originale: Sherman David Spector, *Romania al the Paris Peace Conférence. A Study of lhe Diplomacy of Ion. I.C. Brătianu,* Bookman Associates, Inc., New York, 1962.

[690] Diana Mandache, *Capitole târzii din viața mea. Memorii redescoperite. Regina Maria a României,* Trad. Valentin Mandache, București, 2007, p. 64 (Version originale: Diana Mandache. *Later Chapters ofMy Life: The Lost Journal of Queen Marie of Romania,* Gloucestershire, 2004.

[691] Al.N. lacovaky, *op. cit.,* p. 53.

[692] Archives personnelles de Mme Hortensia Masichievici Miçu

[693] Al.N. lacovaky, op. cit., p. 53.

[694] Voir la correspondance entre loan Bianu et Nicolae Miçu, BAR, Section correspondances, S 64/DII et S 80/CDXCII.

măgulitor este încă Marcu Beza, care și-a exprimat astfel recunoștința față de omul care i-a acordat tot sprijinul, „fără niciun aer de condescendență, cu căldură și prietenie, și totodată cu o profundă înțelegere pentru reprezentarea culturii române în Marea Britanie [695].” Miçu a impresionat și prin modul în care intenționa să practice diplomația. „A plecat de la axioma că este imposibil să ceri vreunui stat să-și subordoneze interesele intereselor altui stat și a căutat să realizeze cauza pe care o apăra identificând interesele țării sale cu interesele statelor care erau în măsură să decidă”, spune fostul său subordonat, Alexandru Lacovaky. În acest scop, atât în probleme minore, cât și în cele majore, metoda sa era să-și intereseze interlocutorul prin valoarea informațiilor pe care le furniza, prin diversitatea cunoștințelor dobândite prin munca și experiența sa [696].

Funcționar public în Ministerul Afacerilor Externe, Mișu a fost un liberal remarcabil în politică, scrie fostul diplomat Constantin Argetoianu. A avut o relație specială atât cu DA Sturdza, cât și cu Ion LC Brătianu, ceea ce a generat numeroase comentarii în presa vremii. Însuși Argetoianu nu ezită să afirme că Mișu a fost „deschis supus” liberalilor [697]. Nu avem nicio dovadă că remarcabila sa carieră diplomatică a fost rezultatul exclusiv al intervenției factorului politic. Dimpotrivă, prezența sa ulterioară în viața publică a Regatului România este justificată chiar de calitățile pe care le-a demonstrat de-a lungul unei cariere diplomatice prodigioase, care s-a întins pe mai bine de trei decenii. Într-adevăr, profesionalismul său a fost apreciat atât de miniștrii liberali, cât și de cei conservatori care s-au succedat în fruntea ministerului. Contemporanii săi îl considerau „cea mai experimentată și capabilă persoană din serviciul diplomatic românesc ” . Nu este, așadar, o coincidență faptul că Mișu a fost primul diplomat profesionist care a condus Ministerul Afacerilor Externe.

Carol I i -a apreciat talentul diplomatic și, într-o conversație cu ministrul bulgar al educației publice, Ivan Schichmanov, acesta amintește de numele lui Mișu „cu mult respect [698]”. La un moment dat, Ion I.C. Brătianu face referire la lunga și strânsa colaborare dintre Mișu și D.A. Sturdza. Nu este vorba doar de o relație între un agent diplomatic și șeful său de la București, ci și de o relație spirituală între savantul Mișu și învățatul Sturdza. Din corespondența cu Ion Bianu, înțelegem că Mișu avea o amintire vie a „dragului nostru bătrân”, pe care îl considera „mentorul său iubit, de neuitat [699]”. O relație la fel de specială a avut și cu succesorul politic al lui Sturdza, Ion L.C. Brătianu. Putem vorbi chiar de o relație caracterizată de respect reciproc între cel obișnuit să conducă și un profesionist remarcabil, care avea să devină treptat unul dintre cei mai apropiați colaboratori ai săi. Deși considerat „un filosof insuficient de combativ și care nu are suficientă inițiativă”, Mișu avea să câștige încrederea lui Brătianu grație modestiei, discreției și judecății sale clare.

[695] M. Beza, *op. cil.,* pp. 183-184.

[696] Al.N. lacovaky, *op. cit.,* p. 53.

[697] Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri,* IV, V[e] partie, 1917-1918, Edition et index annoté par Stelian Neagoe, Editions Humanitas, Bucarest, 1993, p. 31.

[698] Haan UlnuiMaHOB, *^ueeuuK,* Edition par Iva Burilkova, Tzocio V. Bilyarski, UK CwHeBa (Editura Sineva), Co$na, 2003 r., c. 107

[699] *Scrisori către loan Bianu,* II, édition et notes par Marieta Croicu et Petre Croicu, Editions Minerva, Bucarest, 1975, p. 272.

Aceleași calități rare se regăsesc și în viața sa privată. Jurnalistul G. Costa-Foru, un apropiat al diplomatului, își amintește de căsnicia model a lui Mișu, „care iradia o respectabilitate impusă, un plus de autoritate morală"
prestigiului personal al celui care reprezenta țara noastră la acea vreme, în împrejurări și medii nici ușoare, nici favorabile [700]. Însoțitoarea sa a fost Areti, fiica doctorului Ștefan Capșa, pionier al medicinei și al învățământului universitar de specialitate din România [701]. Căsătoria lor a avut loc în iunie 1889 și au avut patru copii: Ștefan, Nicolae, Elisabeta și Maria-Margareta. Același Costa-Foru mai notează: „N-am văzut niciodată vreun părinte și cap de familie mai preocupat decât el de educația copiilor săi. Nimeni nu a urmărit mai îndeaproape progresul lor în educație, dezvoltarea talentelor lor și evoluția emoțională a fiecărui copil." De asemenea, le-a transmis copiilor săi pasiunea pentru sport: fiul său Nicolae, care ulterior se va dedica unei cariere diplomatice, va aduce României primul trofeu într-o competiție internațională de tenis în 1919.

Cu o înțelegere profundă a realităților Peninsulei Balcanice, Mișu a avut oportunitatea istorică de a demonstra că era „omul potrivit la momentul potrivit". Prins între două imperii și obligat să implementeze o politică bazată pe realități date, autoritățile de la București erau extrem de interesate de tot ce se întâmpla la sud de Dunăre. Astfel, la trecerea de la secolul al XIX-lea [la secolul] al XX-lea , proiectele politice ale României erau îndreptate direct către zona sud-est europeană. Energia națională era astfel canalizată către domenii considerate anterior secundare, cum ar fi soarta românității balcanice. Din motive strict strategice, România a decis ca sistemul de forțe din regiune să nu se schimbe, ca singură garanție că își va menține rolul dominant în regiune.

În acest context, în noiembrie 1899, Nicolae Mișu a fost numit agent diplomatic și consul general la Sofia, într-o funcție vacantă. Aceasta a fost prima dată când i s-a încredințat o astfel de responsabilitate. Aveau să urmeze două decenii neîntrerupte de misiuni diplomatice în fruntea diferitelor legații românești, acest periplu diplomatic fiind direct dependent de evoluția situației politice din spațiul sud-est european, cu care se familiarizase deja. În septembrie 1897, de data aceasta în calitate de secretar general la Ministerul Afacerilor Externe, Nicolae Mișu a fost trimis de prim-ministrul D.A. Sturdza într-o misiune specială la Constantinopol, pentru a interveni - fără prea mult succes - pe lângă sultanul Abdul Hamid al II-lea pentru crearea unei instituții ecleziastice propriu-zise, adică a unei metropole pentru populația românească a Imperiului Otoman [702].

În ce consta activitatea unui șef de misiune diplomatică? Mai presus de toate, era vorba de redactarea unor rapoarte detaliate, atât de surprinzătoare prin natura lor...
relațiile cu oamenii de stat ai țării la care era acreditat, precum și orice ar putea prezenta vreun interes pentru guvernul său [703]. Situația politică internă, vizitele la summituri, problemele

[700] *Adeverul,* le 4 novembre 1924, Anul XXXVII, no. 12482.

[701] Maria Magdalena loniță, *Casa și familia Capșa în România modernă, 1852-1950,* Editions Publimpres, Bucarest, 2000, pp. 65-66.

[702] Nicolae Mișu à Dimitrie A. Surdza, 13/25 septembre 1897, Direction générale des Archives de l'Etat, Fonds Radu Djuvara, paquet 24/3424, no 99

[703]Richard von Kühlmann, *Diplomații - așa cum suni,* Edițiile Scrisul Românesc, Craiova-București,

economice, financiare, militare și culturale, monitorizarea presei locale: toate aceste aspecte se află pe agenda unui diplomat demn de acest nume.

La prima vedere, Sofia părea un post ușor, unul pe care tinerii diplomați l-ar putea folosi drept rampă de lansare. Principatul autonom Bulgaria era un stat foarte tânăr, aflat în procesul de construire a sistemului instituțional al unui stat european modern. De aici și o anumită agresivitate în satisfacerea intereselor sale naționale, și anume, câștigarea independenței și desăvârșirea unității teritoriale.

Aceasta este agresivitatea cu care se va confrunta [704]Mișu , al cărui mandat la Sofia coincide cu o perioadă extrem de tensionată în relațiile bulgaro-române și o puternică instabilitate guvernamentală (12 guverne s-au succedat între 1900 și 1910) . Intervin și nenumăratele capricii ale prințului bulgar Ferdinand de Saxa-Coburg-Gotha: personajul, un rar amestec de calități și defecte, încearcă să fie egalul celor mari. Capriciile sale ies la suprafață în timpul primei audiențe acordate lui Mișu, venit să-i prezinte scrisorile de acreditare și primit cu ostilitate. Alteța Sa Regală a insistat să-mi ofere un tratament special, a scris Mișu în raportul său adresat ministrului său, Ion Lahovary. Cât despre motivul acestei indispoziții princiare, era dorința de a-și vedea propriii reprezentanți asimilați trimișilor extraordinari și miniștrilor plenipotențiari acreditați la Curtea Regelui Carol [705]I.

Și acesta a fost doar începutul. „Rea voință latentă” față de România, pe care Mișu o observase la sosirea sa în Bulgaria, s-a transformat rapid în „ostilitate manifestă nu numai față de problemele în discuție, ci și față de mine personal [706]”. Cel mai virulent a fost prințul Ferdinand, care a refuzat să răspundă la salutul omului pe care îl considera un „intrigante periculos [707]”. Antipatia sa avea să dureze. Au trecut doi ani până când Ferdinand de Saxa Coburg Gotha i-a adresat primele cuvinte frumoase diplomatului român [708]. În acest interval, cele două țări se aflau în conflict deschis, iar războiul era pe punctul de a izbucni. Motivul: activitatea desfășurată pe teritoriul românesc de Comitetul Suprem al
Macedonia (VMOK), o organizație cu structuri paramilitare, apropiată cercurilor oficiale din Sofia, care a militat pentru unirea Macedoniei Otomane cu Principatul Bulgariei. Au fost înregistrate mai multe incidente provocate de activiști VMOK la București și Brăila , ceea ce a generat o bogată corespondență diplomatică. Mai mult, macedonenii-români din Sofia au fost terorizați de activiștii VMOK, care au încercat să le extorce bani pentru a finanța această organizație, foarte prezentă pe scena politică bulgară [709]. Totul a culminat cu asasinarea, în iulie 1900 la București, a profesorului Ștefan Mihăileanu, redactorul ziarului *Peninsula Balcanică.* Român din Macedonia, Mihăileanu publicase o serie de articole împotriva

1943, p. 187-188. (Versiunea originală: Richard von Kühlmann: *Die Diplomaten,* Berlin, 1939).

[704]Tauio B. TaineB, *Муиисmpите Ha E-bJizapun. 1879-1999,* Coturni, 1999 r., c. 564-568

[705]Nicolae Mișu à Ion N. Lahovary, 11/23 februarie 1900, AMAE, Dossier 77, Lettre M38, 1886, vol. I, feuille sans numéro.

[706]Nicolae Mișu către DA Sturdza, la 28 februarie 1901, BAR, Secția corespondențe, Fond DA Sturdza, cote S 3(15)/DCCCXCII.

[707]Al.N. lacovaky, *op. cit.,* p. 44.

[708]Nicolae Mișu către DA Sturdza, la 2/15 ianuarie 1902, AMAE, Problème 21, Dosar 103/1902, f. 6.

[709]Nicolae Mișu à Alexandru Marghiloman, 1/14 août 1900, AMAE, Fonds 71/1900-1919, Dosar 41/1900, ff. 162-168.

revendicărilor bulgare în Macedonia și împotriva VMOK. Asasinatul, comandat la Sofia, a provocat un conflict fără precedent între cele două țări [710].

La două zile după asasinat, Mișu a înmânat guvernului bulgar o violentă notă de protest semnată de ministrul său de externe, Alexandru Marghiloman, care lua poziție față de atacurile comise pe teritoriul românesc de către VMOK, acuzând autoritățile de la Sofia de complicitate. Marghiloman i- a cerut lui Mișu „să fie energic în toate demersurile sale", iar schimbul de note dintre cele două guverne a devenit din ce în ce mai dur: Bucureştiul a insistat ferm asupra inculpării conducerii VMOK, în timp ce Sofia a solicitat probe [711]. Autoritățile române și-au concentrat energiile și, la începutul lunii august, un memorandum a fost trimis Marilor Puteri, îndreptat împotriva acestui Comitet, care amenința pacea europeană cu „acțiunile sale sălbatice", precum și împotriva Bulgariei, care îl susținea.

O campanie de presă violentă a fost declanșată de ambele maluri ale Dunării. Știrile răspândite de ziare au sporit anxietatea, în timp ce în țară agitația împotriva bulgarilor a atins apogeul [712]. Se vorbea despre conflicte la graniță, despre teroarea la care erau supuși românii din Sofia, despre amenințări cu moartea la adresa lui Nicolae Mișu. Simpla prezență a doamnei Mișu și a copiilor ei pe străzile Sofiei a căpătat în presa bucureșteană dimensiunile unui barometru al relațiilor româno-bulgare [713]. Tensiunea dintre Sofia și București era atât de mare încât războiul părea imposibil de evitat. Trupele erau masate pe ambele maluri ale Dunării, iar cele două țări au declarat mobilizare parțială. Cu toate acestea, conflictul armat a fost evitat la limită atunci când...

Guvernul de la Sofia a luat măsuri pentru a modera situația. După lungi luni de dialog diplomatic, în vara anului 1901, incidentul româno-bulgar a fost considerat încheiat. Însă urmările au rămas acolo.

Cei opt ani petrecuți de Mișu la conducerea agenției diplomatice de la Sofia au fost o perioadă turbulentă din punct de vedere politic. Corespondența sa intensă cu conducerea centrală a ministerului a demonstrat instabilitatea scenei politice de la Sofia, precum și tensiunile existente în spațiul est-european, o regiune în care interesele marilor puteri se ciocneau cu naționalismele concurente ale micilor state balcanice. Principala sa realizare a fost semnarea convenției privind delimitarea frontierei fluviale dintre Regatul România și Principatul Bulgaria. Importanța unui acord care să clarifice statutul insulelor nou apărute în Dunăre a devenit evidentă în vara anului 1899, când disputa privind insula Bujorescu a apăsat asupra relațiilor diplomatice dintre cele două state [714]. Negocierile au fost dificile și au durat aproape întreaga perioadă a mandatului lui Mișu la Sofia. Convenția a fost semnată la 1/14

[710]Ion Bulei, *Lumea românească la 1900,* Ediția a II-a [și Vol. I, Edițiile] Fundației PRO, București, 2004, p. 209.

[711]Alexandra Marghiloman lui Nicolae Mișu, 1/14 août 1900, AMAE, Fonds 71/1900-1919, Dosar 41/1900, f. 147.

[712]B. JJoHeB (V. Docev), *PywbHCKama npeca no ôwizapo-pyM'bHCKua KontpjiUKm,* Co<j>HH, 1900, p. 1

[713]Atmosfera acelor zile este admirabil reconstituită de IL Caragiale în schița sa *Cum stăm.*

[714]Constantin Velichi, *Sofia,* în *Reprezentanții Diplomatici ai României,* I, Ediții Politice , București, 1975, p. 278.

ianuarie 1908 și a intrat în vigoare la aceeași dată [715]. Dar energia lui Mișu nu s-a concentrat exclusiv pe aspectul politic. Dimpotrivă, a fost implicat în demararea lucrărilor la construirea unei biserici românești la Sofia [716], ale cărei baze au fost puse la 9 mai 1905. Spirit erudit, a susținut schimburile literare și academice dintre București și Sofia. Corespondența sa cu Lod Bianu, viitorul președinte al Academiei Române, mărturisește acest lucru, la fel ca și scrisorile adresate ministrului bulgar al Culturii, profesorul Ivan Schichmanov [717]. Soția sa și-a adăugat energia, de bună pianistă, care susținea săptămânal mici concerte de muzică clasică în sufrageria ei, considerate la acea vreme adevărate atracții ale orașului Sofia [718].

Evenimentele din 1908 aveau să deschidă o nouă etapă atât pentru spinoasa problemă orientală, cât și pentru cariera diplomatică a lui Nicolae Mișu. Izbucnirea Revoluției Tinerilor Turci a dus la schimbări semnificative în activitatea diplomatică din Balcani, dar și în atitudinea marilor puteri față de spațiul sud-est european. În acest context, diplomația românească a observat cu atenție orice schimbare a echilibrului de forțe care, în conformitate cu opiniile liderilor politici de la București, ar fi putut risca să dăuneze poziției internaționale a țării sau chiar să-i amenințe integritatea teritorială. Viena a profitat de slăbiciunea temporară a Rusiei și a decis că momentul era potrivit pentru a lua inițiativa în...
regiune. Prin urmare, în octombrie, Austria a anexat Bosnia și Herțegovina, în timp ce Bulgaria și-a proclamat independența. Deciziile aproape simultane ale Vienei și Sofiei l-au găsit pe Miçu la București, în vacanță. A fost reținut acolo de prim-ministrul D.A. Sturdza, „a cărui încredere deplină o câștigase, și a fost trimis la sfârșitul lunii octombrie ca ministru la Viena, unde era nevoie de cineva a cărui valoare nu putea fi pusă la îndoială", scrie Alexandru Lacovaky [719]. De asemenea, era familiarizat cu atmosfera de la Curtea Imperială; mai mult, avea deja imaginea unui cunoscător atent al realităților balcanice, o zonă care a absorbit o mare parte din eforturile diplomației vieneze. Miçu a părăsit Sofia fără a putea prezenta regelui Ferdinand documentele care l-ar fi rechemat în țară, așa cum ar fi cerut uzanțele diplomatice. Motivul: „situația încă nedefinită a suveranului bulgar la acea vreme". Misiunea lui Miçu la Sofia nu a fost, așadar, finalizată oficial decât în octombrie 1909, când noul ministru Constantin Diamandi i-a prezentat regelui Ferdinand, pe lângă propriile sale scrisori de acreditare, documentele care îl rechemau în țară pe predecesorul său [720].

Viena este un post important, iar printre diplomații acreditați la Curtea Imperială se pot găsi „personalități importante, deja renumite sau în devenire [721]". În capitala imperiului, atracțiile sunt numeroase: recepții strălucite, cine și baluri, uneori însoțite de audiții muzicale. Societatea vieneză este stratificată, precis gradată, diferitele sale niveluri sunt bine sigilate, își amintește diplomatul Dimitrie I. Ghika. Diplomații sunt, așadar, obligați „să evite amestecarea

[715] Veți găsi detaliile referitoare la această Convenție în *Desbăterile Senatului,* Séance du 5 mars 1908, București, 1908, p. 433-460.

[716] *Mcmopun I apMt>Hume (yumfapume) și Cotpun,* UsaaTencTBO ATenne, Sofia, 2002, p. 56.

[717] Voir *Scrisori către loan Bianu,* II, p. 265-272.

[718] Lady Grogan, *Viața lui JD Bourchier,* Londra, 1926, p. 119

[719] Al. N. lacovaky, *Amintiri despre lonel Bràtianu,* BAR, Secția Manuscrits, A 2650 m, p. 4.

[720] AMAE, Dosar 77, Lettre M38, 1886, voi. II, pagina fără număr.

[721] Dimitrie Ghyka, *op. cit.,* p. 85.

sertarelor invitând la aceeași cină persoane aparținând unor niveluri diferite". Se poate vorbi și despre o stratificare la nivelul personalului Legației Române din Viena. Printre alții, se numără și unii membri ai unor vechi familii boierești, precum Dimitrie I. Ghika și N. B. Cantacuzino, ale căror memorii nici măcar nu consemnează numele lui Nicolae Miçu, considerat prin prisma originii sale sociale modeste [722], ceea ce în sine este un argument în sensul stratificării sociale.

Este cert că pentru Miçu, cei aproximativ trei ani petrecuți în fruntea Legației de la Viena reprezintă cea mai calmă perioadă a înaltei sale cariere diplomatice. La nivelul relațiilor bilaterale, nu se înregistrează nicio criză majoră, în condițiile în care, la inițiativa noului prim-ministru Ion LC. Brătianu, liderii partidelor politice românești au convenit că situația românilor din Austro-Ungaria nu trebuie exploatată ca mijloc de agitație și pretext pentru atacuri reciproce [723].

Atenția lui Miçu s-a concentrat, așadar, asupra dinamicii relațiilor dintre Marile Puteri și a impactului acestora asupra situației din Peninsula Balcanică. Situația din această regiune a Europei a făcut obiectul conversației pe care a avut-o cu împăratul Franz Joseph în timpul audienței pe care a obținut-o pentru a-i prezenta scrisorile de acreditare ca Trimis Extraordinar și Ministru Plenipotențiar. Aceasta a fost ocazia pentru el să se declare „surprins de vivacitatea spirituală, memoria și dinamismul general al împăratului, care atinsese cu o siguranță remarcabilă chestiuni subtile din domenii foarte diverse [724]". În mijlocul crizei diplomatice generate de noile modificări prevăzute de Tratatul de la Berlin, Miçu trebuia să înțeleagă dacă temerile legate de pericolul unui conflict militar în Balcani erau reale. La Viena încă domnea convingerea că se putea găsi o soluție pașnică pentru a atenua criza diplomatică. Asta s-a și întâmplat în cele din urmă. Astfel, în ianuarie 1909, Nicolae Miçu i-a telegrafiat lui Alexandru Lacovaky, colegul său mai puțin experimentat la Sofia, care urma să își asume singura responsabilitate pentru conducerea interimară a agenției diplomatice a României, asigurându-l că „instabilitatea care pare să afecteze Balcanii va fi temporară și că izbucnirea unui război este exclusă [725]". Însă calmul a fost doar trecător, iar situația din Balcani s-a deteriorat.

În august 1911, Nicolae Miçu a fost transferat la Constantinopol ca trimis extraordinar și ministru plenipotențiar. A ajuns în capitala Imperiului Otoman, unde i s-a acordat o atenție specială chiar în momentul izbucnirii conflictului italo-turc. Motivul: politica moderată dusă de Regatul Român a reprezentat o bună ocazie pentru diplomația otomană „de a le reaminti vecinilor săi turbulenți din Balcani că Turcia se poate baza pe prietenii săi", i-a scris Miçu ministrului său de externe, Titu Maiorescu [726]. Evenimentele s-au mișcat rapid. Sublima Poartă

[722]Dimitrie Ghyka, *Memorii,* respectiv NB Cantacuzino, *Amintirile unui diplomat român,* vezi mai sus.

[723]Alexandru Vaida-Voevod, *Memorii,* I, Editions, préface et commentaires par Alexandru §erban, II e édition., Editions Dacia, Cluj-Napoca, 2006, p. 48.

[724]Nicolae Miçu à DASturdza, 4/17 noiembrie 1908, AMAE, Problème 21, vol. 118,1908-1913, Vienne, ff. 79-81.

[725]Al.N. lacovaky, *Amintiri,* BAR, Secţia Manuscrits, A 2650 a, f. 46.

[726]Nicolae Miçu către Titu Maiorescu, 3/16 octombrie 1911, AMAE, Dosar 77, Scrisoare M38, 1886, vol. II, povestire fără număr.

a ieşit vizibil slăbită din conflictul cu Italia, în timp ce posibilitatea înfrângerii în faţa unei alianţe militare a statelor balcanice devenea din ce în ce mai concepibilă. Între acestea din urmă au început negocierile, facilitate, printre altele, de sprijinul diplomaţiei ruse. În octombrie 1912, Muntenegru, Serbia, Bulgaria şi Grecia au declarat război Turciei. România şi-a menţinut neutralitatea. Spre surprinderea tuturor, aliaţii balcanici au obţinut victorii fulgerătoare pe toate fronturile. Imperiul Otoman şi-a pierdut, în consecinţă, posesiunile europene, în timp ce Constantinopolul a fost ameninţat direct de trupele aliate. La Bucureşti, şocul a fost total. Succesele militare ale aliaţilor balcanici inversau echilibrul puterii în regiune, ceea ce afecta direct România. Înconjurată de trei state slave, aceasta trebuia să facă tot posibilul să-şi menţină preeminenţa, atât ca teritoriu, cât şi ca
populaţie, asupra Bulgariei şi Serbiei sau, în cel mai rău caz, cel puţin asupra primei, considerate mai slabe. Politica regelui Carol I a avut ca scop restabilirea acestui echilibru. „Vocea României va fi ascultată, aceasta este logica regelui Carol, bazată pe convingerea că în momentul în care se va pune problema împărţirii prăzii obţinute de la turci, armonia învingătorilor va fi distrusă [727]. ”

Marile Puteri au decis să intervină şi, în decembrie 1912, beligeranţii au fost chemaţi la Londra pentru o conferinţă de pace menită să stabilească condiţiile unui posibil armistiţiu. Constantin G. Manu, ministrul român în capitala Imperiului Britanic, s-a dovedit copleşit, ceea ce l-a determinat pe prim-ministrul Titu Maiorescu să trimită la Londra un diplomat iscusit, un excelent cunoscător al realităţilor, capabil să apere interesele statului român. Numele Mişu , „isteţ”, ca să-l citez pe N. lorga, este de la sine înţeles [728]. „ Mişu simţea că va fi chemat la înalte responsabilităţi, dar totuşi dorea ca Guvernul să-l cheme oficial; întrucât se îndoia de sinceritatea lui Maiorescu, a aşteptat instrucţiuni precise”, notează Lacovaky, staţionat la Constantinopol la cererea aceluiaşi Mişu [729]. La sfârşitul lunii noiembrie, Mişu a fost chemat chiar de Titu Maiorescu la Bucureşti, „din motive profesionale”, şi rugat să fie pregătit pentru o absenţă „de câteva săptămâni” [730].

„Cele câteva săptămâni” aveau să devină şase ani petrecuţi în fruntea Legaţiei Române la Londra, unde a fost transferat de urgenţă la începutul lunii decembrie, ca „trimis extraordinar şi ministru plenipotenţiar pe lângă Majestatea Sa Regele Marii Britanii şi Irlandei”. Date fiind circumstanţele, numirea sa în postul londonez era o dovadă că meritele sale erau recunoscute, notează fostul său subordonat Alexandru Laçovaky [731]. Proaspăt sosit pe malurile Tamisei, Mişu a primit instrucţiuni de la Maiorescu: „Veţi susţine exclusiv interesele româneşti. Nu trebuie să dăm impresia la Londra că România este în urma unei alte puteri [732]”. De la Bucureşti

[727] Al.N. lacovaky, *op. cit.,* p. 51.

[728] Nicolae lorga, *România contemporană de la 1904 la 1930. Supt trei regi. Istorie a unei lupte pentru un ideal moral şi naţional,* IIIe édition. Edition, notes et commentaires par Valeriu Râpeanu et Sanda Râpeanu, Editions PRO, Bucarest, 1999, p. 117.

[729] Al.N. lacovaky, *op. cit.,* p. 52.

[730] Titu Maiorescu à Nicolae Mişu, *Tl* novembre/10 Decembre 1912, AMAE, Dossier *T),* Lettre M38, 1886, vol. II, frunză nenumerotată.

[731] Al.N. lacovaky, *op. cit.,* p. 53.

[732] Ministerul Afacerilor Externe, *Document Diplomatic. Evenimentele din Peninsula Balcanică. Acţiunea României. 20 septembrie 1912 - 1 august 1913,* Bucureşti, Imprimeria Statului, 1913, p. 21.

i s-a cerut să susțină, în discuțiile cu diplomații întâlniți la Londra, interesele aromânilor din Balcani și să obțină o rectificare a frontierei cu Bulgaria în schimbul unei neutralități favorabile față de Sofia în timpul conflictului cu Imperiul Otoman [733].

Primele discuții pe tema rectificării frontierei româno-bulgare au avut loc la sfârșitul lunii noiembrie 1912. În drum spre Londra, președintele Parlamentului bulgar, Stojan Danev, s-a oprit la București pentru a se întâlni cu Titu Maiorescu. Acesta a fost primit cu mare fast, un gest surprinzător pentru cei care cunoșteau aroganța conducătorilor români, notează diplomatul bulgar Petăr Neikov. Motivul: „românii așteptau cadouri de la președintele Parlamentului bulgar [734]". Danev, însă, nu venise la București pentru a negocia problema unei posibile compensări teritoriale, ci mai degrabă „pentru un schimb obișnuit de idei [735]". Discuțiile au fost apoi transferate la Londra. Mișu și Danev se întâlniseră deja la Sofia, iar camaraderia lor „era atât de intimă încât acești domni se adresau informal, ca unor vechi prieteni", spune baronul Beyens, diplomat belgian [736]. Cu toate acestea, în ciuda prieteniei dintre cei doi negociatori, discuțiile au fost „mai mult decât lente, deoarece pozițiile celor două părți erau vizibil divergente [737]". În timpul negocierilor, „România urma să obțină o frontieră care, deși pornea de la Dunăre și ajungea la Marea Neagră, trebuia trasată cât mai la sud de granița actuală". În timpul negocierilor au fost propuse o variantă maximă și una minimă: linia Turtucaia-Balcic sau linia Silistra-Cavarna. În schimbul acestor compensații teritoriale, România oferea Bulgariei „un pod peste Dunăre și sprijin diplomatic " [738].

Take Ionescu, care avea contacte în capitalele occidentale, a sosit la Londra cu autoritatea sa de ministru în cabinetul condus de Maiorescu, pentru a da greutate eforturilor lui Mișu. Dar prezența sa a împiedicat mai mult decât a ajutat. „În timp ce în instrucțiunile date de Mișu au fost propuse mai multe variante de frontieră, printre care Turtucaia-Balcic sau Silistra-Balcic (dacă nu mă înșel) erau minimul, Take Ionescu a făcut greșeala, în negocierile sale cu Danev - în timpul cărora Mișu aștepta în spatele ușii - de a propune o variantă foarte puțin diferită de minim. Niciodată când se negociază nu se procedează în acest fel", notează diplomatul IC Filitti [739]. Danev a profitat de diferențele de opinie dintre Take Ionescu și guvernul său, a cărui poziție a fost exprimată de Mișu, realizând că „România nu punea mare preț pe revendicările sale teritoriale". Maiorescu a intervenit pe lângă rege, iar Ionescu a fost rechemat la București, unde prezența sa a fost „foarte utilă" [740]. Responsabilitatea continuării discuțiilor i-a revenit, așadar, lui Mișu , îndemnat de Maiorescu, care i-a cerut să „acționeze rapid și
„termină", avertizându-l că „România nu își poate permite tergiversări și subterfugii". Conferința

[733] *Ibidem,* pp. 13-15

[734] Peter Neikov, *etajul 3 al stepei. CKuqu omMuuanomo,* BwirapcKH nMcaren, Sofia, 1959, p. 142.

[735]Stojan Danev, *MeMoapu,* Sf. Climent Ochridski », Sofia, 1992, p. 197.

[736] Andrei Pippidi, *Războiul balcanic din 1913, din scrisori nepublicate ale lui Carol al F-lea, regele României, și două jurnale de diplomați.* în RESEE, XLIII, 1-4, 2005, p. 383.

[737]S. Danev, *op. cit.,* p. 201.

[738]Ministerul Afacerilor Externe, *Documente* ..., p. 16.

[739]1.C. Filitti, *Jurnal* (I), in Revista istorică, I, 6, 1990, p. 663.

[740] Titu Maiorescu, *România, războaiele balcanice și Cadrilaterul,* édition par Stelian Neagoe, Editions Machiavelli, Bucarest, 1995, p. 64.

de la Londra nu a oferit decât vorbe goale, scrie DI Ghika, și „nu a făcut altceva decât să confirme dezacordul formal dintre București și Sofia [741]". În cele din urmă, Miçu și Danev au încheiat, la 16/19 ianuarie 1913, un protocol simplu care consemna pozițiile divergente ale celor două țări. Acest document trebuia să „servească drept bază pentru discuțiile pe care cele două guverne urmau să le angajeze ulterior [742]". Discuțiile au fost transferate la Sofia, tot fără rezultat. Chestiunea rectificării frontierei bulgaro-române urma să fie decisă la conferința ambasadorilor Marilor Puteri de la Sankt Petersburg, în mai 1913. Era însă prea târziu; al Doilea Război Balcanic a izbucnit, iar România s-a implicat militar la sud de Dunăre, obținând mult râvnita rectificare a frontierei sale cu Bulgaria.

Izbucnirea Primului Război Mondial a adus noi provocări pentru N. Miçu. Neutralitatea pe care o declarase România nu era decât o întârziere necesară pentru a pregăti intrarea în război. România a devenit astfel obiectul presiunilor exercitate de cele două tabere beligerante: Antanta și Puterile Centrale. Ion LC. Brătianu, aflat la putere în ianuarie 1914, a fost „prudent" și „rezervat" în privința momentului în care să facă acest lucru. Lui Brătianu i s-a încredințat sarcina „profitabilă", dar și onoarea istorică, de a conduce guvernul în dificila perioadă de pregătire a armatei și diplomației române în cei doi ani ai enigmaticei noastre neutralități, scria Constantin Xeni. „Calculat și stăpân pe sine, a folosit cu abilitate această neutralitate. Era atât de priceput în a-și ascunde intențiile, încât nici măcar cei mai apropiați colaboratori ai săi din guvern nu puteau ști dacă Brătianu va decide vreodată să «intre» sau când [743]." Și a încercat să explice acest comportament: „Într-o țară în care liderii dau dovadă de o fabuloasă lipsă de discreție, fiecare secret fiind discutat în cafeneaua politică înainte de căderea nopții, negocierile trebuiau să rămână ■ 94
necunoscute".

În timpul acestei neutralități, adevăratele discuții diplomatice aveau loc la București, între Prim-ministru, pe de o parte, și miniștrii Antantei acreditați acolo, pe de altă parte. Îi plăcea să participe la toate și avea încredere doar în sine. România nu putea intra ușor, fără garanțiile necesare, într-un război în care însăși existența ei era în joc. Într-un București plin de spioni, un oraș cu o opinie publică exaltată, Brătianu știa foarte bine cum să câștige timp pentru a obține garanțiile necesare. În timpul
În timpul negocierilor, reprezentanții României în străinătate, cu excepția lui Constantin Diamandi și Nicolae Mișu, au fost rareori chemați. Mai mult, atunci când un reprezentant al României era însărcinat cu un demers la Petrograd, Londra sau Paris, demersul respectiv era întotdeauna însoțit de alte demersuri făcute de Brătianu însuși la București, pe lângă miniștrii Antantei [744]. Într-o țară populată de oameni indiscreți, Brătianu prefera să nu comunice nimic reprezentanților săi diplomatici, care, prin urmare, nu erau la curent cu planurile sale. Potrivit ministrului liberal IG Duca, este adevărat și că în sine corpul diplomatic era destul de slab și nu era la înălțimea misiunii sale. „Doar Mișu, la Londra, avea o poziție foarte bună și s-a arătat,

[741] Dimitrie Ghyka, *op. cit.,* p. 155.

[742] Ministère des Affaires Etrangères, *Documente ...*, p. 43.

[743] Constantin Xeni, *Porftrogenetul...lon I.C. Bràtianu,* in Magazin Istoric, XXXIV, 8 (413), 2001, p. 12.

[744] Ion Bulei, *Arcul de așteptare. 1914.1915.1916,* Edițiile Eminescu, București, 1981, p. 179.

grație tactului său, judecății sale clare și calme, la înălțimea sarcinii [745]. ”

El a fost cel căruia i s-a încredințat misiunea de a interveni pentru a accelera pregătirile de război pentru România Mare. Mai precis, trebuia să caute sprijin pentru eforturile guvernului de a obține de la Aliați recunoașterea revendicărilor naționale și dreptul său de a intra în război la momentul potrivit [746]. Pentru aceasta, era necesară o atmosferă favorabilă cauzei românești, nu numai în cercurile oficiale, ci și în rândul opiniei publice britanice. O astfel de propagandă nu putea fi organizată și întreținută doar pe baza vorbelor și a prieteniilor personale, ci, dimpotrivă, necesita resurse umane, bani, echipamente și directive, specifică IG Duca. Toate acestea, lucruri pe care Mișu nu le avea, în condițiile în care „disprețul față de propagandă și ignoranța presei fuseseră întotdeauna principalele defecte ale lui Brătianu ” . [747]În ciuda tuturor acestor neajunsuri, avea să reușească admirabil. În Marea Britanie, imaginea României și a cauzei românești era excelentă, atât în cercurile oficiale, cât și în opinia publică. Este imposibil să-i fim suficient de recunoscători lui Mișu pentru modul în care a lucrat, i-a scris colonelul Radu R. Rosetti cumnatului său Ion LC. Brătianu [748]. Lui Nicolae Mișu i-a cerut să obțină bani și muniții, atât de necesare pentru înzestrarea armatei. De asemenea, a fost nevoie de multă perseverență, în condițiile în care, practic vorbind, Aliații doreau să livreze arme abia după intrarea României în război, acuzând-o totodată că nu se angajase în acțiune [749].

După doi ani în care problema încetării neutralității a fost pe ordinea de zi, discuțiile au fost încheiate. Pe 4/17 august 1916 a avut loc o convenție politică.
semnat la București, care garanta statu quo-ul teritorial și recunoașterea de către Aliați a drepturilor România asupra tuturor teritoriilor locuite de români în Austro-Ungaria, conform unei hărți acceptate în unanimitate. De asemenea, a fost semnată o convenție militară, care garanta intrarea în război. La București, entuziasmul era general și nimeni nu putea bănui încercările dificile care aveau să urmeze. Conform impresiei generale, intervenția României a fost mai mult o demonstrație de forță decât un adevărat război. Echipată insuficient, prost condusă și fără experiență de război, armata româna nu putea lupta pe două fronturi. Prinsă între forțele austro-ungare și germane la nord și forțele bulgaro-germano-turce la sud, trupele române au încercat să se retragă. Țara Românească și Dobrogea erau ocupate, în timp ce curtea, guvernul, parlamentul, instituțiile statului și sute de mii de refugiați s-au adunat în Moldova. În această Moldavie supraaglomerată, subnutrită și devastată, foametea, frigul și tifosul au făcut mai multe victime decât focul inamic.

Nicolae Mișu rămăsese la Londra în timpul războiului, iar numele său atrăgea în mod regulat atenția conducătorilor țării. Mai întâi, în 1917, când România se afla într-o situație dramatică. Două treimi din teritoriul său era ocupat, prezența aliaților ruși devenea din ce în

[745]IG Duca, *op. cit.,* II, pp. 39-42.

[746]Ionel Brătianu și Nicolae Mișu se găsește în Arhivele Bibliotecii Naționale a României, fond Saint-Georges, Arhivele N. Filodor, CCCXVI, Dosarul 8.

[747]1.G.Duca, *op. cit.,* II, p. 36.

[748]generalul Radu R. Rosetti, *Márturisiri* ... p. 268.

[749] Eliza Campus, *Din politica externă a României. 1913-1947,* Ed. Politică, Bucarest, 1980, pp. 112-113.

ce mai jenantă, în timp ce discuțiile de pace cu Puterile Centrale deveneau inevitabile. Brătianu știa că nu va reuși să negocieze o pace onorabilă și că trebuia să găsească un succesor atât capabil să stăpânească situația, cât și suficient de autoritar pentru a se prezenta opiniei publice ca un salvator. Era nevoie de un om nou, notează IG Duca. Dar cine? Cheia enigmei: Nicolae Mișu. „Era cineva capabil, energic, în afara tuturor partidelor, bine considerat de cercurile conducătoare britanice și, prin urmare, capabil să câștige atât ajutorul, cât și bunăvoința celui mai puternic dintre toți aliații: Imperiul Britanic." „Era minunat", scria același Duca [750]. De fapt, zvonurile despre un posibil guvern condus de Mișu au circulat pe tot parcursul anului 1917. Dar [751]calculele politice ale lui Brătianu erau diferite. Mai mult, același Brătianu declara că „chiar dacă mulți îl considerau cea mai înzestrată persoană pentru a deveni șef de guvern", Mișu ar fi fost mult mai util dacă i s-ar fi încredințat un alt rol [752]. Există totuși un detaliu surprins de Regina Maria: „Ca filosof era deasupra chinurilor partidului, nu-i păsa de onorurile sau recompensele personale, accepta cu greu chiar și recunoașterea propriei valori " [753].

Confruntat cu o țară devastată de ocupanți, lipsită de resurse și fără niciun sprijin material și logistic din partea aliaților, guvernul român
nu avea multe soluții. Mai mult, după instalarea guvernului bolșevic, armatele rusești staționate în Moldova au început să-și piardă coeziunea. În decembrie 1917, s-a obținut un armistițiu provizoriu cu Puterile Centrale, care a pus capăt ostilităților de pe frontul românesc. Acesta a fost urmat de dezarmarea trupelor ruse, care, în timpul retragerii lor, au jefuit și distrus tot ce se afla pe parcurs. Armistițiul încheiat cu Puterile Centrale a dus și la discuții de pace. Germanii au amenințat că vor ridica armistițiul dacă România nu își va trimite imediat delegații la București pentru a negocia pacea. Brătianu și-a prezentat demisia și astfel, în februarie 1918, s-a format cabinetul Averescu, care a avut o viață efemeră. Acesta din urmă a apelat la patriotismul lui Nicolae Mișu pentru a-l convinge să accepte portofoliul afacerilor externe și să conducă echipa de negocieri. Alegându- l pe Mișu, Averescu a vrut să dea o dublă lovitură, scrie experimentatul Constantin Argetoianu, și anume să aibă în fruntea delegației de pace nu doar un diplomat experimentat, ci și să câștige timp pentru începerea discuțiilor, deoarece „simțea că germanii nu vor putea refuza să aștepte sosirea primului nostru delegat " [754]. Mișu și- a telegrafiat răspunsul pozitiv, dar acesta va fi numit abia după sosirea sa la Iași. Între timp, Averescu îl va înlocui ca interimar, în timp ce Argetoianu, ministru al Justiției, va conduce discuțiile de pace. În realitate, acesta era indignat că fusese numit la Ministerul de Externe într-un astfel de moment și considera că „nu putea fi acreditat pe lângă germani, pentru a încheia o pace contrară voinței Aliaților [755]". Pentru a ajunge la Iași, Mișu a trebuit să parcurgă un drum lung, inclusiv prin teritoriul inamic, însoțind cele 55 de vistierii Băncii Naționale și ai Ministerului Afacerilor Externe. De fapt, a ajuns acolo după căderea guvernului Averescu.

[750] I.G. Duca, *Memorii, III, Războiul. Partea I (1916-1917),* Edition et index par Stelian Neagoe, Editions Machiavelli, Bucarest, 1994, pp. 107-108.

[751] N. lorga, *Memorii,* II, Editions Naționala S. Ciornei, Bucarest, s.a., p. 66.

[752] *Adeverul,* An XXXVII, no. 12463, du 5 septembre 1924.

[753] Diana Mandache, *op. cit.,* p. 64

[754] Constantin Argetoianu, *op. cit.,* pp. 130-131.

[755] George Cipăianu, *La răscruce. (Toamna anului 1917 -primăvara lui 1918). Marea Britanie și încheierea de către România a unei păci separate,* Editions Cogito, Oradea, 1993, p. 250.

Atât Averescu, cât și Argetoianu au considerat întârzierea lui Mișu opera unor aranjamente liberale. În loc să se prezinte imediat la post, Mișu a luat inițiativa de a rămâne în străinătate, susține Averescu, care vede în comportamentul său iscusința celor care își puteau permite să-și impună propria voință asupra conducerii supreme a țării [756]. " Sabina Cantacuzino, sora lui LC. Brătianu ne oferă o cu totul altă explicație. „Generalul Averescu, temându-se că va avea un înlocuitor în Mișu , i-a telegrafiat la Londra, din proprie inițiativă, rugându-l să-și amâne sosirea cu zece zile [757]." Intervalul în care cabinetul Averescu a căzut.

Politicianul conservator Alexandru Marghiloman a fost chemat la putere pentru a semna pacea. Sarcina lui, conform regelui Ferdinand și, de asemenea, conform lui Brătianu, era să mențină, înainte de realizarea păcii generale, un modus
un tranzit acceptabil cu fostul inamic, la a cărui discreție România fusese plasată temporar de când Rusia se retrasese din lupte [758]. Prin Tratatul de pace semnat la București la 24 aprilie/7 mai 1918, România a fost adusă într-o stare de supunere completă față de Puterile Centrale. În practică, starea de război a fost înlocuită cu o stare de ocupație. Forțat să accepte pacea, regele Ferdinand a refuzat, în ciuda tuturor presiunilor, să ratifice tratatul, astfel încât, conform Constituției în vigoare la acea vreme, prevederile sale nu puteau fi aplicate.

Acesta a fost contextul în care, la începutul lunii martie, Nicolae Mișu a ajuns la Iași. „A fost o adevărată ușurare să-l avem printre noi și să auzim vești de pe tărâmul celor vii. De atunci, Mișu a fost legat de viețile noastre și ne-a fost extrem de util", relatează Regina Maria. Până la sfârșitul anului 1918, s-a aflat în apropierea familiei regale, în momente extrem de dificile. Numele său a fost vehiculat, alături de cel al lui Take Ionescu, ca un potențial ministru la Washington. Aceasta în condițiile în care, așa cum îi scrisese Radu R. Rosetti lui Ion LC. Brâtianu, „Regele Angliei, miniștrii englezi, prietenii noștri francezi mi-au spus că America este cea care va decide pacea și că trebuie să avem pe cineva care să poată vorbi engleză în Statele Unite și care să-l poată convinge pe președintele Wilson [759]". Sfârșitul războiului părea tot mai aproape după ce Antanta a obținut o serie de victorii decisive pe Frontul de Vest împotriva Puterilor Centrale în vara anului 1918. Până în toamnă, acestea din urmă începuseră să capituleze una după alta, în timp ce Austro-Ungaria și imperiile german și otoman se prăbușeau. Cu o zi înainte de capitularea Germaniei, România intra în război: mai rămăsese un singur pas pentru a deveni o Românie Mare. Trupele române au retraversat Carpații, în timp ce Curtea și guvernul s-au întors la București după doi ani de exil. O nouă încercare dificilă îl aștepta: obținerea recunoașterii noilor granițe ale Regatului. Unirea, realizată pe câmpurile de luptă ale Primului Război Mondial, cu prețul unor enorme suferințe în spatele frontului, sancționată de marile adunări populare de la Alba Iulia și Cernăuți și de voința aleșilor orașului Chișinău , avea să fie recunoscută la Conferința de Pace. „Abia eliberată de suferințele

[756] Maréchal Alexandru Averescu, *Notife zilnice din războiu (1916-1918),* Bucarest, s.a., p. 287.

[757] Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei Ion C. Brătianu,* vol. Il, Edition et index par Elisabeta Simion, Bucarest, 1996, p. 157.

[758] LG. Duca, *Memorii, IV, Războiul. Partea a U-a (1917-1919),* Edition et index par Stelian Neagoe, Editions Machiavelli, Bucarest, 1994, p. 94.

[759] Radu R. Rosetti, *op. cit.,* p. 268.

războiului, România a trebuit să înfrunte noua încercare a păcii", nota Constantin Kirițescu [760].

Paris, 12 ianuarie 1919. Conferința a fost declarată deschisă. Peste 10.000 de delegați se adunaseră în capitala Franței pentru a confirma noul echilibru de putere în Europa și pentru a desena o nouă hartă a continentului. Într-o atmosferă marcată de glorie și mândrie național, Parisul devenise „locul de întâlnire al unor personalități din întreaga lume, al conducătorilor de armate și state, reuniți pentru a îndeplini greaua sarcină de a instaura pacea", își amintește Dimitrie I. Ghika [761].

România nu a fost însă tratată în mod egal în timpul încheierii acordurilor de pace, statutul său de cobeligerant fiind deschis discuțiilor. Antanta susținea că tratatul semnat de Brâtianu în 1916 și-ar fi pierdut valabilitatea după încheierea Păcii de la București, în timp ce Statele Unite refuzau să recunoască orice acord secret încheiat înainte de intrarea lor în război, inclusiv cel încheiat între Antanta și Regatul Român. Aceasta era o realitate de care membrii delegației române erau obligați să țină cont. Prin urmare, era necesar să existe diplomați recunoscuți în capitalele principalilor membri ai Antantei. Numele cele mai răspândite au fost cele ale lui Nicolae Mișu și Take Ionescu, în condițiile în care, potrivit surselor diplomatice, atât la Paris, cât și la Londra, aceștia erau considerați persoane de încredere [762]. Delegația condusă de Brâtianu (acum revenit la putere) urma să fie formată exclusiv din persoane loiale propriilor politici. Nu acesta a fost cazul lui Take Ionescu, al cărui loc urma să fie ocupat de Mișu, numit de Brâtianu ca prim-locționist. Obișnuit să fie lider, Brâtianu nu a intenționat să-i țină la curent pe membrii delegației sale cu privire la mersul discuțiilor și și-a arătat rezerva, chiar reticența, chiar și față de cei mai vechi colaboratori ai săi [763].

La Paris, șeful guvernului român a insistat ca drepturile acordate țării sale prin tratatul din 1916 să fie confirmate. Nu a fost deloc conciliant, departe de asta. Pentru el, a fost un moment de umilință extremă. „Cineva obișnuit să comande și să fie ascultat la primul gest s-a trezit pierdut în mulțime pentru prima dată; și a suferit la fel de mult pentru țara sa, despre care avea o viziune atât de nobilă", a scris N. lorga [764]. Intransigența sa a provocat, așadar, nemulțumire. „Cu văicărelile sale, Brâtianu a uimit pe toată lumea și pentru Conferință, Brâtianu este România", a remarcat ambasadorul Franței la Londra, Paul Cambon [765]. Americanii și britanicii au fost la fel de iritați de el, „o femeie cu barbă, un impostor înalt, un intelectual din București, un om care nu putea fi mai neplăcut [766]". Din aceste motive, Mișu, „mai moderat și mai occidental", a fost preferat ca interlocutor pentru a înmuia tonul liderului său [767]. Atitudinea fermă a lui Brâtianu este considerată „îndrăzneață" în Partid, scrie

[760] Constantin Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României. 1916-1919,* vol. II, IIIe édition, Editions Științifică și Enciclopedică, Bucarest, 1989, p. 474.

[761] Dimitrie Ghyka, *op. cit.,* p. 215.

[762] V.F1. Dobrinescu, *România și sistemul tratatelor de pace de la Paris (1919-1923),* Institut Européen, Iași, 1993, p. 42.

[763] Alexandru Vaida Voevod, *op. cit.,* II, p. 210.

[764] Nicolae Lorga, *Supreşedintele trei regi...,* pp. 268-269.

[765] Paul Cambon, *Corespondență (1912-1924),* III *(1912-1924). Războaiele balcanice. Marele Război. Organizarea păcii,* Paris, 1946, p. 351.

[766] Harold Nicolson, **Înființarea păcii*. 1919,* Londra, 1933, p. 248.

[767] *Ibidem,* p. 243.

diplomatul român V.V. Tilea, și
„ca urmare eșecul delegației române în efortul său de a atrage, în favoarea tezei sale, simpatia celor puternici ai zilei, atât de necesară pentru asigurarea succesului." Așa s-a ajuns la politica „rănioasă" a delegaților marilor puteri față de România, precum și la o ignoranță și un boicot „evident" al persoanei prim-ministrului „român" [768].

Delegația românească la Conferința de Pace a depus eforturi constante pentru a-și face cunoscute revendicările. Au fost prezentate memorandumuri detaliate privind obiectivele românești în Transilvania și Banat, precum și sacrificiile făcute de România în timpul războiului. A fost organizată o campanie de presă favorabilă în presa internațională și s-a solicitat sprijin din partea cercurilor influente. „Pe lângă aceste fapte", scria Mișu în martie 1919, „noi prezentăm în permanență mici memorandumuri și note despre diverse probleme care ne interesează " [769].

Tratatul cu Austria, al cărui text conținea ideea protejării minorităților, a provocat dezbateri aprinse. Brătianu a anunțat că România nu va permite guvernelor străine să intervină în aplicarea legilor sale interne, ceea ce, potrivit lui, reprezenta o limitare a drepturilor unui stat suveran. Rezistența sa a fost totală, iar la începutul lunii iulie a părăsit lucrările Conferinței, încredințându-i lui Mișu, a cărui discreție și eficiență le aprecia, conducerea delegației române. Singurele instrucțiuni pe care i le-a lăsat au fost fără echivoc: nu negociem, rezistăm. În practică, gestul lui Brătianu nici nu a îmbunătățit situația României, nici nu i-a lăsat lui Nicolae Mișu cea mai mică posibilitate de a acționa în această direcție [770]. Înainte de a pleca, însă, le-a trimis celorlalți participanți un memoriu prin care își justifica gestul. Brătianu a preferat, așadar, să renunțe la putere și să se expună astfel criticilor publice, decât să cedeze. La București, nimeni nu-l aștepta; a fost primit ca „ultimul dintre anonimi". „El, învingătorul, s-a întors ca un învins", notează LG. Duca [771].

Rămas la Paris, Mișu a continuat să-l îndrume pe Brătianu, cu care a fost în corespondență constantă. Era convins că trebuia câștigat timp, deoarece „nu se știe niciodată cum vor evolua evenimentele [772]". Tensiunea dintre Puterile victorioase și guvernul român a crescut după ofensiva lansată de guvernul revoluționarului maghiar Bêla Kuhn la mijlocul lunii iulie împotriva trupelor române staționate pe Tisa. Armata românească era angajată într-un adevărat război: inamicul era împins înapoi până la Budapesta, ceea ce a cruțat sud-estul Europei de comunism și anarhie, contribuind decisiv la restabilirea păcii [773]. Instaurarea unei administrații românești în
Budapesta, coroborată cu confiscarea pe scară largă a proprietăților din teritoriile ocupate, a provocat o reacție dură din partea Aliaților. În mai multe rânduri, Mișu a trebuit să ofere explicații cu privire la politica guvernului român în Ungaria. Mai multe note ultimative au fost

[768]VV Tilea, *Acţiunea diplomatică a României. noiembrie 1919 - martie. 1920,* Sibiu, 1925, p. 16
[769]Nicolae Mișu către Nicolae Docan, 6 martie 1919, BAR, Secția corespondență, Fond Docan, cota S 35(3)/CDXXXVII
[770] V.V. Tilea, op. *cit.,p.* 18.
[771] *Universul,* An XLIX, no. 6, le 9 janvier 1931.
[772] Radu R. Rosetti, *op. cit.,* p. 363.
[773] Frédéric C. Nanu, *Politica externă a României. 1919-1933,* Institut Européen, Iași, 1993, p. 73.

apoi trimise lui Brătianu , căruia i s-a cerut să nu-și ia dreptatea în propriile mâini și să renunțe la politica de rechiziții din Ungaria. România era astfel amenințată cu expulzarea din tabăra Aliaților și se profila o ruptură diplomatică dacă nu respecta instrucțiunile emise la Conferință. Se resimțea o presiune diplomatică serioasă asupra acestui aliat recalcitrant care punea la îndoială autoritatea Conferinței de Pace [774].

La sfârșitul lunii august, noul text elaborat la Paris pe tema minorităților, tratat pe care Brătianu refuzase să-l semneze la începutul lunii iulie, a fost făcut public. La Conferință - i-a scris N. Mișu colegului său de la Londra, Mihai Boerescu - am protestat împotriva acestui articol, oral și în scris. „Este o mare dificultate și un lucru inadmisibil pentru noi, deoarece ar însemna intervenția celor patru puteri după bunul plac și atacul asupra suveranității noastre [775]." Noi presiuni s-au resimțit la nivelul guvernului român, în timp ce Brătianu a rămas inflexibil, declarând că este imposibil să accepte condiții pe care le considera „incompatibile cu demnitatea, independența și interesele economice și politice ale României" [776]. „ Mișu s-a grăbit, așadar, să-i scrie șefului guvernului de la București pentru a cere «o soluție rapidă și satisfăcătoare», esențialul pentru România la acea vreme fiind, potrivit acestuia, «să nu se despartă de aliații săi» [777]. La două zile după încheierea tratatului cu Austria (la 10 septembrie 1919), pe care România a refuzat să-l semneze, Brătianu s-a retras din guvern. A fost format un nou cabinet, compus din tehnicieni și condus de generalul Arthur Văitoianu (apropiat de Brătianu), care i-a oferit lui Mișu portofoliul Afacerilor Externe. A fost un cabinet «sacrificial», a cărui unică misiune era organizarea primelor alegeri generale din România unificată. În octombrie, Mișu a părăsit Parisul pentru a-și ocupa funcția efemeră, convins că «munca Conferinței de la Paris era un castel de cărți care nu putea rezista și care, mai devreme sau mai târziu, va trebui revizuită» [778]. Mai multe note ultimative din partea Aliaților au fost trimise României de la Paris, prin care se dispunea semnarea Tratatului cu Austria și respectarea ordinelor anterioare «fără discuții,
„rezerve sau condiții" [pe 13] , sub sancțiunea ruperii totale a relațiilor cu Aliații. Cabinetul Văitoianu a fost obligat să-și prezinte demisia, pentru a face loc unei echipe care reprezenta noua majoritate parlamentară.

Venit la putere în decembrie 1919, noul prim-ministru, ardeleanul Alexandru Vaida-Voievod, s-a dovedit mai flexibil și pragmatic decât Brătianu. El a reușit astfel să dezamorseze criza dintre București și Paris, asigurând semnarea de către România a tratatelor de pace cu țările învinse. În mai puțin de un an, toate problemele sale teritoriale au fost rezolvate.

Imediat după prăbușirea cabinetului Văitoianu, Nicolae Miçu a fost numit administrator

[774] Sherman David Spector, *op. cit.,* p. 210.

[775] *Nicolae Mișu à Mihai Boerescu,* le 3 juin 1919, Biblioteca Națională a României, Colecții Speciale, Fonds St. Georges, Arh. M. Boerescu, PXLVII /l, f. 238.

[776] Frédéric C. Nanu, *op. cit.,* p. 73.

[777] Gheorghe I. Brătianu, *Acțiunea politică și militară a României în 1919 în lumina corespondenței diplomatice a lui Ion I.C. Brătianu,* IF édition, Edition et préface par Șerban Papacostea, Editions Corint, Bucarest, 2001, p. 129. (La première édition a paru en 1939, aux Editions Cartea Românească, Bucarest).

[778] *Ibidem, p.* 129.

al Domeniului Coroanei, la insistențele predecesorului său, Barbu Çirbey [779]. „Această numire este o mare satisfacție pentru cei care sunt cu adevărat interesați de interesele noastre, dar există și unii care vor fi nemulțumiți, pentru că este omul nostru", nota Regina Maria în *Jurnalul său* [780]. Chiar dacă are mai puțină personalitate decât Çirbey, Miçu „dă sentimentul de siguranță totală, de care avem atâta nevoie (...) în mijlocul tuturor acestor evenimente care se întâmplă unul după altul în fața noastră" [IH] . Printr-un decret-lege din 12 mai 1920, tot personalul civil și militar al Casei Regale a fost plasat sub autoritatea imediată a Înaltului Șef al Casei Regale, care a devenit, începând cu 22 octombrie 1920, ministru. Acesta era numit de Rege și, în toate împrejurările oficiale, își ocupa locul printre membrii guvernului [781]. Era, așadar, o poziție special creată pentru Miçu, ca Ion LC. Brătianu recunoaște [782].

Această nouă calitate avea să-i aducă nenumărate antipatii politice. Unii îl numeau „omul Palatului", alții „omul liberalilor". Era văzut ca un instrument prin care Brătianu își impunea proiectele politice la Curte [783]. „Cineva ca el nu putea fi decât un bun consilier al Regelui și un colaborator loial al tuturor patrioților, pentru că el însuși nu era orbit de pasiunea politică; totuși, în fața acestor suspiciuni, a afișat o resemnare filozofică și și-a asumat discret latura ingrată a înaltei sale demnități", scria jurnalistul G. Costa-Foru [784]. Victimă a unui cancer galopant, a murit în după-amiaza zilei de 31 august 1924, în reședința sa situată...
în curtea Palatului Regal. Tuturor le era dor de el. Întreaga Casă Regală îl stima și îl simpatiza pentru manierele sale rafinate și devotamentul său față de suverani, notează Eugeniu Buhman. „Mi-a fost sincer dor de el și nu am mai văzut un alt ministru al Curții care să aibă calitățile sale de la dispariția sa de la Palat", spune același Buhman, el însuși funcționar public în serviciul Curții Regale a României timp de mai bine de patru decenii [785]. Referitor la vestea morții sale, presa a titrat: „Un om a murit. Mai mult decât oricare altul, se poate spune despre el: A fost printre noi și nu l-am recunoscut!" [786]A fost organizată o înmormântare de stat. După care a căzut în uitare nedreaptă.

În spatele unui nume banal, descoperim o carieră diplomatică impresionantă. Îl întâlnim pe Nicoale Miçu reprezentând statul român în cele mai dificile momente ale istoriei românești de la începutul secolului al XX-lea ' ca negociator în chestiunea granițelor regatului în timpul Războaielor Balcanice, sau pregătind intrarea României în Primul Război Mondial, sau ca șef al delegației Marii Românii la Conferința de Pace de la Paris. Activitatea sa, ca și cea a celorlalți diplomați care i-au fost colegi, mărturisește că activitatea lui Nicolae Titulescu a fost

[779] G.T. Kirileanu, *însemnări zilnice. 1906-1960,* Edition, étude introductive, notes, bibliographie et index par Constantin Pangrati, Editions Albatros, Bucarest, 2004, p. 110.

[780] Maria, Regina României, *însemnări zilnice (decembrie 1918 - decembrie 1919),* Vol. I, Trad. Valentina Costache et Sanda Racoviceanu, Edition et notes par Vasile Arimia, Editions Albatros, Bucarest, 2005, p. 383.

[781] Ion Mamina, *Regalitatea în România. 1866-1947,* Editions Compania, Bucarest, 2004, p. 47.

[782] *Adeverul,* An XXXVII, no. 12463, le 5 septembre 1924.

[783] Eugeniu Arthur Buhman, *Patru decenii în serviciul Casei Regale a României. Memorii 1898-1940,* Edition par Cristian Scarlat, Editions Sigma, Bucarest, 2006, p. 268.

[784] *Adeverul,* An XXXVII, no. 12482, le 4 novembre 1924.

[785] Eugeniu Arthur Buhman, *op. cit.,* p. 270.

[786] „Aurora", An IV, no 8604, septembre 1924.

pregătită de precursori remarcabili.

DRUMUL SPRE CONCILIUL DE LA SERDICA (PRINCIPALII FACTORI AI SEPARĂRII LUMII CREȘTINE)

ZLATOMIRA GERDJIKOVA
(Sofia)

Acest articol tratează cei trei factori principali care au cauzat separarea lumii creștine: 1. episcopii și dorința lor de putere1 ; 2. împărații și dorința lor de a păstra controlul asupra chestiunilor religioase2 ; 3. și ereziile, mai precis, arianismul, care adoptă poziția de „pretext" pentru escaladarea conflictului dintre bisericile răsăritene și cele apusene. Acest articol nu tratează Conciliul de la Serdica în sine, ci „drumul" către Conciliu, care ne-ar duce întotdeauna la locul temporal și geografic al desfășurării sale - anul 343 d.Hr. la Serdica, capitala diecezei Iliriei.

Lumea creștină așa cum o cunoaștem astăzi este alcătuită din numeroase comunități creștine mari și mici, unite de credința lor în același Dumnezeu și divizate prin diferențe dogmatice, ritualice sau uneori locale. Pentru majoritatea cetățenilor europeni, aceste diferențe ilustrează separarea Europei creștine în două părți principale - estică - ortodoxă [3] și vestică - romano-catolică [4] și protestantă. Astăzi, „catolic" și „ortodox" sunt doi termeni antagonici, care au dominat istoria europeană medievală și modernă. Cu toate acestea, în Antichitatea târzie, ei erau sinonimi atunci când trebuia făcută distincția între creștinii „adevărați" și eretici [5]. În secolele al IV-lea și al V-lea, „catolic" și „ortodox" au devenit principalele caracteristici pentru bisericile latine (occidentale) și grecești (orientale). Procesul acestei transformări a identificării bisericii și separarea ulterioară a lumii creștine atinge punctul de ireversibilitate în anul 343 d.Hr., la Conciliul de la Serdica.

[1] Henry Chadwick nu acceptă dorința episcopilor de putere ca fiind conducătoare. Potrivit lui, acțiunile lor au fost rezultatul anxietății legate de învățătura teologică a tradiției lor. Henry Chadwick, *Biserica în societatea antică: De la Galileea la Grigore cel Mare.* (New York și Londra: Oxford University Press, 2001).

[2] Constantin și fiii săi au avut o politică activă față de creștinism. În ciuda acestui fapt, niciunul dintre ei nu a renunțat la funcția de împărat, de *pontifex maximus.* În calitate de *pontifex maximus,* fiecare împărat roman era responsabil pentru viața religioasă din Imperiu.

[3] Ortodoxeia - credință corectă sau puritate a credinței. Termenul nu apare în Scriptură. Pentru mai multe informații, vezi *The Catholic Encyclopedia,* vol. XI. (New York, 1911).

[4] Katholikos - universal, apare în clasicii greci - Aristotel și Polibiu. Pentru prima dată este găsit în combinație cu Biserica („Biserica Catolică") în scrisoarea Sfântului Ignațiu către smirneeni (scrisă în jurul anului 110 d.Hr.) - *Enciclopedia Catolică,* vol. III.

[5] David Christie-Murray încearcă să definească termenul „erezie" în lucrarea sa *A History of Heresy* (New York și Londra: Oxford University Press, 1990), pp. 1-12.

Pr. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 443-451, București, 2008

Acest articol nu tratează Sinodul de la Serdica în sine, istoria sa, problemele dogmatice discutate sau canoanele emise de episcopi [787]. Este vorba despre „drumul" către Sinodul de la Serdica, care ne va aduce întotdeauna la locul temporal și geografic al desfășurării sale - 343 d.Hr. la Serdica, capitala diecezei Iliriei. Acest articol este despre principalii factori care au schimbat istoria Bisericii creștine într-un mod în care călătoria noastră prin istoria creștinismului ne va aduce întotdeauna exact în același punct și exact în același timp la care se referă Sozomenus, spunând [788]:

După Sinod, bisericile răsăritene și apusene au încetat să mai mențină legăturile care există de obicei între oamenii de aceeași credință și s-au abținut de la comuniunea unii cu alții. Creștinii din Apus s-au separat de toți până în Tracia; cei din Răsărit până în Iliria.

Am putea identifica trei factori principali, care domină procesul de separare a lumii creștine: 1. episcopii și dorința lor de putere [789]; 2. împărații și disponibilitatea lor de a păstra controlul asupra chestiunilor religioase [790]; 3. și ereziile, mai precis, arianismul, care preiau poziția de „pretext" pentru escaladarea conflictului dintre bisericile răsăritene și cele occidentale [791]. La începutul secolului al V-lea, triburile barbare care s-au convertit la arianism în secolul al IV-lea s-au alăturat acestui grup de factori și au contribuit la încheierea acestui proces de separare [792].

Fiecare proces de separare este precedat de unitate. Până în secolul al IV-lea, creștinii percepeau lumea lor ca fiind unită. Conform apostolului Pavel, trupul bisericii este asemenea trupului uman [793]: „Căci, după cum trupul este unul și are multe mădulare, și toate mădularele trupului, fiind multe, sunt un singur trup, așa este și Hristos." Acest concept despre organizarea bisericii a dominat creștinismul timpuriu [794]și, după cum putem vedea pentru primii creștini, Biserica era una singură. Când împăratul Constantin a intervenit în afacerile creștine, el a fost primul care a lansat...
conceptul de „biserică divizată". Din scrisorile sale a devenit clar că, potrivit lui, cele două părți ale lumii creștine erau - „ortodoxă/catolică" și eretică [14.] Când analizăm scrierile Primilor

[787]J. Hefele-Leclereq H., *Histoires des conciles d'apris les documents originaux,* voi. II. (Paris, 1907), p. 759-823; H. Hass, *Canoanele Consiliului de la Sardica 343 d.Hr.; Un reper în dezvoltarea timpurie a dreptului canonic,* (Oxford, 1958); GR von Hankiewiez, *Die Kanones von Serdika* ZSSR, 33 (1912), p. 44-99; J.Mansi *Sacrorum Conciliourum nova et amplissima Collectio,* voi. III. (Florenta, 1759).

[788]Sozomenus, *Istoria Bisericii,* ed. Joseph Bidez și GC Hansen, GCS 50. (Berlin: Akademie Verlag, 1960), III 13.1.

[789]Vezi nota de subsol 1.

[790]Vezi nota de subsol 2

[791]HM Gwatkin, *Studii despre arianism, referindu-se în principal la caracterul și cronologia reacției care a urmat Conciliului de la Niceea. Ediția a* 2 [-a] (Cambridge: Deighton & Co. 1900); R. Williams, *Arius: Erezie și tradiție,* ediție revizuită. (Wm. B. Eerdmans Publishing, 2002); *Arianism: Reevaluări istorice și teologice,* ed. de Robert C. Gregg. (Fundația Patristică Philadelphia, 1985).

[792]Fiecare factor are propria istorie, iar studiul său paralel și detaliat ar putea oferi mai multe informații despre dezvoltarea Bisericii în primele secole și despre responsabilitățile sociale, economice și politice împărtășite cu statul. Un astfel de studiu detaliat necesită ceva mai amplu decât un articol.

[793]*Sfânta Biblie:* Versiunea King James. (Nashville: Thomas Nelson, 1989), 1 Corinteni 12:12-27.

[794]Henry Chadwick, *Biserica în societatea antică,* pp. 65-67.

Părinți, găsim un punct de vedere diferit. „Ereticii” nu au fost niciodată acceptați ca parte a bisericii, așa că, atunci când cineva era excomunicat sau condamnat ca „eretic”, episcopii nu uneau biserica, ci doar păstrau unitatea existentă. Ideea principală este că împăratul Constantin a fost cel care a scos la lumină termenii „separare” și „unitate”. Drake studiază în detaliu motivele lui Constantin de a căuta unitatea bisericii creștine [15.] Pentru studiul nostru contează însă doar existența acestui concept și influența pe care a avut-o asupra liderilor creștini și a oficialilor guvernamentali.

Totul a început cu Arius și doctrina sa trinitară. În jurul anilor 318/319, Alexandru, episcopul Alexandriei, a convocat episcopi din Egipt, Libia și Tebaida pentru a discuta noua doctrină predicată de unul dintre preoții săi [16.] Arius și susținătorii săi au fost destituiți și excomunicați, dar nu s-a ajuns la o soluționare pașnică a problemei. Arius a plecat la Nicomedia în căutare de sprijin și ajutor [17.] Prietenii săi lucianiști, Eusebiu de Nicomedia și Eusebiu de Cezareea, au devenit principalii săi susținători și, în calitate de lideri ai episcopiei antiohiene, au organizat un partid pro-arian [18.] Dacă Arius ar fi ales să se retragă în exil împreună cu susținătorii săi din zona alexandriană, acest lucru ar fi putut duce la sfârșitul natural al comunității ariene, așa cum s-a întâmplat cu aproape toate comunitățile eretice înainte. Evadarea sa, însă, a declanșat una dintre cele mai mari controverse teologice care a schimbat nu numai înțelegerea creștină a propriei dogme, ci, cel mai important, a influențat procesul de formare a ierarhiei bisericești.

La început, arianismul a fost o problemă doar pentru bisericile din Alexandria și Antiohia [19.] Conform studiilor istorice și teologice actuale, toate conciliile și toate discuțiile ar putea fi legate de diferitele tradiții filosofice ale Școlilor din Antiohia și Alexandria [20.] Această restricționare a disputei doar între cele două Școli și conflictele lor anterioare este una dintre principalele caracteristici ale...

* *Eusebiu „Viața lui Constantin”,* trad. de Averil Cameron și Shuart Hall. (New York și Londra: Oxford University Press, 1999); Eusebiu, *De Vita imp. Constantinitini,* PG, 20, Il-IV.

[15] Drake are un scurt studiu despre Constantin și conceptul său despre unitatea Bisericii. H. Drake, *Constantine and Consensus,* Church History, 64:1 (1995), pp. 1-15.

[16] Epifanie, *Pan.,* 69.3.3-7 - *Panarionul lui Epifanie din Salamina,* trad. de Frank Williams. Vol. 2, Cărțile II și III (Sect. 47-80, De Fide). (Leiden: Brill, 1994); Karl Holl, *Epifanie III: Panarion haer. 65-80, De Fide,* ed. rev. Jurgen Dummer. (Berlin: Akademie Verlag, 1985); Sozomenus, *Kirchengeschichte,* I. 15. 4—6.

[17] TD Bames, *Atanasie și Constanțiu: Teologie și politică în Imperiul constantinian.* (Cambridge și Londra: Harvard University Press, 1993), pp. 202-203.

[18] Epiphanius, *Pan.,* 69. 4. 1-5; Sozomenus, *Kirchengeschichte,* I. 15. 7.

[19] Nu avem nicio informație care să ateste că, înainte de invocarea lui Constantin în 324 d.Hr., Arius și învățăturile sale au făcut vreodată obiectul unor sinoade speciale convocate de biserici din afara episcopiilor de Alexandria și Antiohia.

[20] *Enciclopedia Teologiei Creștine,* vol. 1. (Routhledge, 2004), pp. 18-20.

Prima perioadă a controversei ariane. Între 318 și 325, conflictul a rămas închis în discuțiile filosofice ale celor două școli și a influențat dogma și organizarea doar în Antiohia și Alexandria. Două concilii locale [795]și o serie de scrisori au fost schimbate între Alexandria și

[795]Primul a fost convocat de Alexandru la Alexandria în 318/319 d.Hr., iar al doilea - de Eusebiu de

Antiohia, dar nu s-a ajuns la nicio înțelegere. După victoria sa asupra lui Lycinius în 324 d.Hr., [796]împăratul Constantin a intervenit în disputa dogmatică. Implicarea lui Constantin în conflictele creștine făcea deja parte din politica sa religioasă. Cu aproximativ zece ani mai devreme, el a încercat să soluționeze schisma donatistă din Africa de Nord [797]. Intervenția împăratului a fost rezultatul cererii episcopilor, iar Constantin a ajutat cu bani, a aranjat ca episcopii să folosească poșta imperială pentru participarea lor la Sinodul de la Arles, a convocat conciliul de la Arles și a emis edicte în legătură cu donatismul [798]. Toate eforturile sale de a ajuta s-au încheiat fără nicio înțelegere, iar schisma donatistă a durat aproape un secol și a continuat chiar și după moartea lui Constantin.

Când se discută despre implicarea lui Constantin, putem găsi o diferență majoră între schisma donatistă și cea ariană. Inițiativa participării sale la controversa ariană nu a fost a episcopilor, ci a lui. În timpul vizitei sale la Nicomedia, Constantin a aflat despre conflictul religios dintre Alexandria și Antiohia și a trimis imediat un mesager cu scrisori liderilor celor două grupuri ostile - Alexandru și Arius - și le-a cerut politicos să își rezolve problemele [799]. După refuzul acestora de a se împăca, Constantin a convocat un conciliu al întregii lumi creștine, care a avut loc la Niceea în anul 325 d.Hr.

Implicarea împăratului a transformat problema cu Arius și adepții săi din locală în imperială. Pentru prima dată în istoria creștinismului, o problemă dogmatică a fost prezentată spre discuție și Arius a fost prezentat episcopului din partea întregii lumi creștine. Această transformare a unei probleme locale într-una globală și transferul responsabilității de la puțini la toți cei suficient de puternici pentru a participa la procesul decizional, chiar și a celor care nu erau interesați de controversa ariană, ar putea fi definită drept principala cauză a separării lumii creștine „ortodoxe/catolice" existente.

Conciliul de la Niceea a schimbat doar echilibrul puterilor. Constantin a descoperit că intervenția împăratului în afacerile creștine putea fi extinsă cu puține trucuri noi. La metodele pe care le-a folosit în timpul schismei donatiste - banii

sprijin pentru una dintre partide și corespondența imperială, care îi garanta prezentarea a cât mai multor episcopi posibil, [800]a suplimentat-o - prezentarea personală a împăratului la conciliu, utilizarea trupelor imperiale pentru a întări autoritatea imperială și, bineînțeles, amenințarea cu pedepse seculare pentru cei care nu erau de acord cu deciziile conciliului [801].

Nicomedia în Bythinia în 320.

[796]Eusebiu, *VC,* 2.23.2.20-21.

[797]WHC Frend, *Biserica Donatistă: O Mișcare de Protest în Africa de Nord Romană* (New York și Londra: Oxford University Press, 1952); *Povești cu martiri donatiști: Biserica în conflict în Africa de Nord Romană.* Traducere cu note și introducere de Maureen A. Tilley (Liverpool University Press, 1996); TD Barnes, *Începuturile Donatismului,* JThS, NS 26 (1975), pp. 13-22; WH C Frend, *Când a început schisma donatistă?,* JThS, NS, 28 (1977), pp. 104-109.

[798]Eusebiu, *Hisrtoria Ecclesiastica,* PG. 20, 10.5.21-24

[799]Eusebiu, *VC,* 2.23.2.20-42.

[800]Pentru prima dată, Constantin a folosit poșta imperială în 314 pentru conciliul de la Arles - Eusebiu, *Historia Ecclesiastica,* 10.5.21-24.

[801]Philostorgius *Historia Ecclesiastica,* PG, 65, 1.9 - 10; TDBames, *Constantin și Eusebiu.* (Cambridge

Politica lui Constantin față de arieni a fost marcată de lipsa unei poziții clare cu privire la erezie. Chiar și după Conciliul de la Niceea convocat și condus de el, Constantin a continuat să-și schimbe atitudinea față de participanții la conflict după fiecare nouă informație legată de aceștia. De la un anti- arian extrem în timpul Conciliului de la Niceea, s-a transformat într-un susținător al arienilor la scurt timp după aceea, rămânând așa până la moartea sa. Pentru a explica inconsecvența lui Constantin, în articolul său *„Constantin și consensul”,* Drake promovează teza că Constantin nu dorea unitatea lumii creștine, ci doar pacea și înțelegerea între diferitele religii din cadrul Imperiului [802]. Amenințările, excomunicările și pedepsele seculare pentru episcopii și clericii care au refuzat să respecte deciziile împăratului au continuat până la moartea sa.

Acțiunile lui Constantin nu numai că nu au reușit să rezolve problema, dar au și stârnit pasiuni între cele două părți. În loc să învețe din experiența lor anterioară cu autoritățile seculare și cu împăratul, episcopii au continuat să caute ajutorul împăratului după fiecare problemă religioasă serioasă. Mai mult, episcopii s-au străduit să obțină prietenia împăratului ca singura modalitate de a-și legitima conceptele dogmatice ca „ortodoxe”. Fiecare episcop arian care a reușit să se apropie de Constantin obține dreptul de a se numi „ortodox”.

În timpul domniei lui Constantin, apelul către împărat pentru rezolvarea problemelor bisericești a devenit o tradiție. Puține concilii bisericești au fost convocate cu intenția de a opri transferul fără discriminare al problemelor bisericești către oficialii seculari [803]. Cu cât episcopii încercau mai mult să-l folosească pe împărat, cu atât Constantin își pierdea respectul pentru legile canonice. Văzând că conciliul nu rezolva conflictele bisericești, a început să o facă singur. Mai întâi l-a exilat pe Atanasie în Gallia în 335 d.Hr., doar din motive personale, fără conciliu și fără convingere episcopală [804]. Apoi, Constantin a convocat un conciliu la Cezareea și, înainte de sosirea episcopilor, l-a dizolvat [805]. El a încălcat public și...
a disrespectat canoanele și deciziile episcopilor de la Conciliul de la Tir. Acestea sunt doar o parte din faptele împăratului care au contrazis treburile bisericești. Chiar dacă Constantin dorea cu adevărat să unească biserica, acțiunile sale au contribuit la separarea acesteia.

Fiii lui Constantin - Constantin al II-lea, Constanțiu al II-lea și Constanța - au continuat politica de intervenție a împăratului în afacerile religioase, cu toate acțiunile legale și ilegale. Ei au continuat să pună în aplicare dorința lui Constantin pentru unitatea lumii creștine, dar rezultatele acțiunilor lor au fost chiar mai distructive decât cele ale tatălui lor. Nu numai că au separat politic și geografic Imperiul, dar au reușit și să realizeze polarizarea religioasă în interiorul Bisericii. Sprijinul sau ostilitatea lor față de partidul arian sau față de adepții Crezului

și Londra: Harvard University Press, 1981), pp. 215-218; TD Barnes, *Atanasie și Constanțiu,* pp. 16-17.

[802]HM Drake, *Constantine și consensul,* p. 3.

[803]Eusebiu, *VC,* 4.27.2; TD Barnes, *Atanasie și Constanțiu,* p. 24. Acest lucru reiese clar din canoanele 12 [și] 13 [ale] Antiohiei. Alte două asemenea au fost emise de episcopii care au participat la Sinodul de la Serdica (con. 8 și 9).

[804]Eusebiu, *VC,* 4.27.3.

[805]Athanasius *Historia Arianorum ad monachos,* PG, 161, 50,2; *Apologia, contra Arianos,* PG, 25, 29.3.

de la Niceea a dus la confruntarea dintre Roma și Alexandria, pe de o parte, și Constantinopol și Antiohia, pe de altă parte. În ciuda Conciliului de la Niceea, până la moartea lui Constantin în primăvara anului 337 d.Hr., lupta ariană a rămas închisă în bisericile orientale. Implicarea activă a noilor împărați și a episcopului roman a lărgit limitele controversei ariene și a răspândit-o în întregul Imperiu Roman.

O nouă figură puternică a apărut după moartea lui Constantin - Episcopul Romei. În 330 d.Hr., Constantin a anunțat oficial Constantinopolul drept noua capitală creștină a Orientului imperial și a numit-o „Noua Romă" [806]. Echilibrul dintre principalele centre religioase creștine - Roma, Alexandria și Antiohia a fost perturbat. Victimele au fost Roma și Alexandria. Roma a fost pusă sub semnul întrebării posibilitatea de a-și pierde dreptul de a fi numită sediul episcopal al capitalei și toate privilegiile care au urmat, iar Antiohia a pierdut o mare parte din teritoriul său. Până în 338 d.Hr., episcopul Romei nu a avut o politică activă față de controversa ariană. Reprezentanții săi au participat la Conciliul de la Niceea, iar episcopul însuși a semnat protocoalele conciliului, dar, în comparație cu acțiunile sale de după 338 d.Hr., aceasta a fost o politică de „neutralitate activă".

De ce a intervenit episcopul Romei în mod activ în controversa ariană la scurt timp după moartea lui Constantin? S-a simțit nesigur în ceea ce privește autoritatea sa după instaurarea Constantinopolului? Sau adevăratul motiv a fost aspirațiile personale ale lui Iulius? Nu se poate da un răspuns simplu la aceste întrebări. Ceea ce putem afirma cu siguranță este că episcopul Romei, Iulius, a găsit momentul potrivit pentru intervenția în controversa ariană și a început să manipuleze cu succes împărații și episcopii.

Alexandrinii au fost primii care au cerut ajutorul episcopului roman. Aceasta a fost prima dată în istoria creștină când episcopul Romei a intervenit direct.
în afacerile din Alexandria. „Pretextul" a fost decizia lui Constanțiu de a-l reinstala pe Atanasie ca episcop al Alexandriei. Inamicii săi au organizat o revoltă în oraș și au scris o scrisoare la Roma cu o cerere de ajutor din partea episcopului. Aceasta a fost prima dintr-o serie de acțiuni politice simultane ale episcopului roman, liderilor partidului arian și împăraților.

După ce Atanasie a reușit să obțină sprijinul episcopului Romei, episcopii arieni au preluat conducerea. În 337/338 d.Hr., noul episcop al Constantinopolului - Eusebiu de Nicomedia, a convocat un conciliu la Antiohia [807]. Episcopii arieni l-au condamnat pe Atanasie și au ales un nou episcop al Alexandriei - Grigore, care a fost hirotonit chiar de Eusebiu [808]. Aceasta a fost o încălcare gravă a legilor canonice care interziceau hirotonirea de către „toți

[806]Termenul a devenit popular în secolul al V-lea. L-am constatat foarte popular printre participanții la sinoadele ecumenice din secolul al V-lea. Deși acesta este un termen provenit din Sinodul de la Constantinopol, nu putem spune că a fost folosit în mod obișnuit în secolul al IV-lea, deoarece protocoalele celui de-al Doilea Sinod ecumenic sunt păstrate în copiile folosite în cel de-al IV-lea Sinod ecumenic. Acestea au fost întocmite pentru ultima sesiune a Sinodului, când în discuții trebuiau aprobate canoanele constantinopolitane. De aceea, terminologia este tipică pentru prima jumătate a secolului al V-lea.

[807]Atanasie *Apol. c. Ar.,* 19.

[808]*Ibidem,* 20.1.

episcopii din provincie" [809]. Constanțiu nu numai că a susținut alegerea ilegală a episcopului alexandrin, dar a asigurat și instalarea unui capadocian în Alexandria. L-a trimis la noul său scaun cu o escortă militară, care trebuia să rămână în Alexandria și să mențină ordinea până la finalizarea ceremoniilor oficiale [810]. Împăratul a insistat din nou asupra unei soluții prin utilizarea autorității puterii seculare. Cu toate acestea, aceasta nu a fost prima dată când legea canonică a fost încălcată brutal. Răspunsul lui Atanasie a fost să ceară ajutorul episcopului Romei. Cu aceste acțiuni simple, Constanțiu și Iulius au devenit adversari.

La scurt timp după sosirea scrisorii lui Atanasie, Iulius a încercat să convoace un conciliu ecumenic, dar episcopii răsăriteni au refuzat să participe. Aceste acțiuni simple ale episcopilor romani au demonstrat disponibilitatea sa pentru o putere/autoritate egală cu cea a împăraților. În timp ce Iulius a organizat conciliul ecumenic, Constanțiu a devenit singurul împărat al părții de vest a Imperiului. Relațiile bune dintre el și Iulius i-au dat acestuia din urmă oportunitatea de a-și impune ideile asupra episcopilor răsăriteni. Un alt conciliu a fost ținut în anul 341 d.Hr. la Antiohia, avându-l în frunte pe Eusebiu, episcopul Constantinopolului. Conciliul l-a condamnat din nou pe Atanasie, dar momentul cheie al întâlnirii a fost formularea unui nou Crez, similar cu cel de la Niceea. Principala diferență constă într-un singur termen - „consubstanțial" , dar consecințele pentru creștinism și pentru Biserică ar putea fi cruciale. Clarificarea arianismului ca „ortodox" și nu „eretic" ar schimba cursul istoriei [811].

La scurt timp după Conciliul de „Dedicație", Eusebiu a murit și a început lupta pentru scaunul constantinopolitan. Pavel, episcopul exilat al Constantinopolului, s-a întors cu cererea de a fi reinstalat ca episcop. În timp ce aștepta iertarea împăratului, Pavel și-a reluat îndatoririle episcopale. Arienii, însă, l-au susținut pe preotul Macedonius ca succesor al lui Eusebiu [812]. Contradicția dintre cele două partide

Au izbucnit revolte. După eșecul lui Hermogenes *(magister equitum)* în a depăși revolta, Constanțiu s-a retras la Constantinopol. Prima sa acțiune a fost să-l exileze pe Paul, principalul autor al revoltei. Deși l-a mustrat pe Macedonius și a dezaprobat alegerea sa ca episcop de Constantinopol, Constanțiu a ordonat pregătirea instalării lui Macedonius pe tron. Încă o dată a fost numit un oficial secular pentru a asigura procesul, de data aceasta prefectul pretorian Filip [813]. Lupta pentru scaunul constantinopolitan l-a determinat pe Iulius să-și intensifice acțiunile.

Când Iulius a încercat inițial să convoace un conciliu ecumenic la Roma, episcopii răsăriteni au refuzat pur și simplu să participe. Neavând mijloace de constrângere forțată, episcopul roman nu a reușit să le asigure prezența. Singurul care avea puterea de a exercita o astfel de constrângere era împăratul. Conciliul de la Serdica a avut loc în anul 343 d.Hr. Serdica a fost aleasă probabil datorită locației sale centrale. Doar unul dintre împărați a fost prezentat

[809] Al patrulea canon al Sinodului de la Niceea.
[810] Socrate, *HE,* II. 11; Sozomenus, *HE,* III.6.
[811] JND Kelly, *Crezurile creștine timpurii.* (Londra: Longmans, Green, 1950), pp. 265-267.
[812] Socrate, HE, 11,12; Sozomenus, *HE,* III.7.
[813] Socrate, *HE,* 11,16; Sozomenus, *HE,* III.9.

la Conciliu - Constanța. Constanțiu a fost implicat într-un război cu Persia și nu a putut participa. Acest lucru îi privează pe răsăriteni de sprijinul moral al împăratului, iar pentru unii cercetători acest lucru a fost important pentru retragerea lor în Philippopolis - mai aproape de Constantinopol și de Orient. Episcopii răsăriteni s-au adunat singuri și i-au excomunicat din nou pe Atanasie și Pavel. Episcopii occidentali i-au detronat pe Grigore și pe episcopii cheie ai Orientului. Ei au reafirmat Crezul de la Niceea [814]. După campania sa victorioasă din Persia, Constanțiu s-a dedicat rezolvării consecințelor de la Serdica. Toate acțiunile sale au fost în favoarea arienilor și împotriva lui Atanasie, Iulius și a împăratului Constanța.

Sinodul de la Serdica a adâncit schisma ariană și, pentru prima dată, i-a separat fizic pe episcopii răsăriteni și occidentali. Răsăritenii au refuzat să participe la sinod alături de Atanasie, excomunicat și condamnat de ei, așa că au organizat și au convocat propriul sinod la Philippopolis. Astfel, deciziile sinodului de la Serdica au fost recunoscute doar de Roma și de scaunele sale subordonate. Canoanele emise în cadrul sinodului și-au lăsat însă amprenta asupra întregii Biserici. Sursele narative ne arată că, deși bisericile răsăritene nu au recunoscut oficial dreptul episcopului roman la sentința definitivă, acesta a devenit *primul* dintre episcopi. Alexandria și-a pierdut primul loc și au apărut noi perechi de adversari - Constantinopol împotriva Romei și Alexandria împotriva Constantinopolului. Intervențiile constante ale împăraților și barbarilor au acumulat tensiuni suplimentare între Roma și Constantinopol. Cu toate acestea, această luptă politică pentru mai multă putere și autoritate s-a încheiat cu separarea fizică și spirituală a teritoriilor și a laicilor din aceste două scaune. În jurul secolului al VI- lea , aceștia au început să se definească cu cei doi termeni sinonimi care reprezentau creștinismul - „catolic" și „ortodox".

Arianismul le-a oferit episcopilor marilor orașe romane oportunitatea de a concentra în mâinile lor mai multă putere socială, economică și politică. Cei trei
Cele mai mari orașe - Alexandria și Antiohia în Răsărit și Roma în Apus - au folosit conflictul eretic pentru a-și întări puterea și a slăbi pozițiile „adversarilor" lor. Timp de peste 50 de ani, episcopii din Alexandria și Antiohia s-au străduit să obțină influență asupra curții imperiale din Constantinopol și pentru dreptul ca formulările lor dogmatice să fie recunoscute ca dreptate. Primul împărat, Constantin cel Mare, s-a amestecat în problemele bisericii, urmat de fiii săi. Când fiecare împărat și-a declarat poziția religioasă și nu a obținut succes în a-și convinge adversarii să o accepte, a început să folosească armata ca instrument principal pentru a-și impune deciziile și a emis edicte în favoarea partidului său. Alianța dintre episcopi și împărați nu a făcut decât să înrăutățească situația. Când împărații nu au reușit să rezolve problemele, episcopii răsăriteni s-au îndreptat către episcopul Romei pentru sprijin. Acesta a fost momentul crucial pentru formarea ierarhiei bisericești. La începutul secolului al IV-lea, lumea creștină avea trei lideri principali, toți cu puteri egale. Din sursele narative se poate observa că nu exista o ierarhie între ei. După primul conciliu ecumenic, episcopul Alexandriei putea fi cu siguranță poziționat ca primul dintre cele patru scaune apostolice alese - înaintea Romei, Antiohiei și Ierusalimului. Abia optsprezece ani mai târziu, episcopul Romei a obținut

[814] Atanasie, *Istorie,* 16.

dreptul de a judeca toți episcopii din lumea creștină și de a-și pronunța sentințele ca verdicte finale. A primit acest drept în cadrul Sinodului de la Serdica. Cu toate acestea, aceste drepturi nu au durat mult. Sinodul de la Serdica a fost convocat ca ecumenic, dar s-a încheiat ca local.

Încă din timpul domniei lui Constantin cel Mare, Iliria, dependentă de bunăvoința împăraților, a fost oscilată între scaunele episcopale de la Roman și Constantinopol. Niciun interes pentru viața oamenilor de rând nu a putut fi observat în acțiunile politice, iar faptul că cele două biserici foloseau limbi diferite pentru liturghie, aveau practici rituale diferite și chiar o înțelegere diferită a Sfintei Treimi nu a influențat niciodată edictele împăraților. Timp de câțiva ani, parohiile din aceste teritorii au fost forțate să-și schimbe preoții, obiceiurile rituale și să se adapteze la schimbarea limbilor - de la latină la greacă și de la greacă la latină. Când Regatul Bulgar* a fost convertit la creștinism în 864 d.Hr., interesele lui Boris s-au concentrat asupra acelorași teritorii. După cum putem vedea din *episcopatul Notitiarum,* la vest de râurile de astăzi Struma și Timok, se pot număra de trei ori mai multe scaune episcopale decât în tot restul teritoriului Bulgariei. Și din cauza populației slave, limba a fost schimbată din nou. Odată cu invazia otomană, situația s-a schimbat din nou și a continuat să se schimbe cu fiecare răsturnare politică semnificativă. Problemele politice și religioase actuale ale aceleiași regiuni (astăzi parte a fostei republici Iugoslavia) ne arată că lipsa unei identificări religioase și naționale ferme poate cauza durere la mai mult de o generație și chiar la mai mult de zece secole.

ÎNTRE CONSTANTINOPOL ȘI ROMA. MIZĂ POLITICĂ A VISULUI LUI CESAR BARDAS

ANDREI TIMOTIN

Studiul exploatează o relatare mai puțin cunoscută a relațiilor dintre Constantinopol și Roma la începutul secolului al X-lea : *Viața Patriarhului Ignațiu (BHG* 817) de Nichita Paflagonianul. Studiul se concentrează pe un episod anume din această poveste, și anume visul profetic atribuit lui Caesar Bardas, și arată că acest episod, inspirat de o poveste similară din *Viața Patriarhului Tarasie,* reflectă într-un mod părtinitor părtinirea politică a autorului său.

1. Printre numeroasele prevestiri și profeții despre care se presupune că ar fi anunțat, în a doua jumătate a secolului al IX-lea , moartea dureroasă a lui Caesar Bardas (d. 866), fratele împărătesei Teodora [1] , un loc special îl ocupă visul profetic atribuit lui Caesar, în *Viața Patriarhului Ignațiu (BHG* 817) [2] , de Niceta Paflagonianul [3]. Se spune că visul ar fi anunțat nu numai moartea terifiantă a lui Caesar, ci și pe cea a împăratului Mihail al III-lea (856-867), interpretată ca o pedeapsă divină pentru persecuțiile pe care le-au aplicat Patriarhului Ignațiu și adepților săi.

* Acest articol este extras din comunicarea omonimă prezentată la Colocviul Internațional organizat la Academia Română de Comisia Mixtă Româno-Bulgară de Istorie (București, 10 septembrie 2007), secțiunea a II-a : *Catolicism și ortodoxie în Balcani.*

[1] Despre Caesar Bardas, vezi *Prosopografia Imperiului Bizantin.* I. *641-867,* editată de J. Martindale, Aldershot, 2001 (după *PBE)* : Bardas 5; *Prosopografia Perioadei Bizantine Mijlocii,* pregătită pe baza lucrării lui F. Winkelmann de R.-J. Lilie, Cl. Ludwig, Th. Pratsch, Il. Rochow, Berlin-New York, 1998-2000 (după *PmbZ)* nr. 791; *Dicționarul Oxford al Bizanțului,* editat de A. Kazhdan, New York-Oxford, 1991, vol. I, pp. 255-256.

[2] PG 105, col. 487-574. O nouă ediție, însoțită de o traducere în engleză, de A. Smithies și J.M. Duffy, va fi publicată în *Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Sériés Washingtonensis* (cf. „JÔB”, 54, 2004, p. 361). Ediția se bazează pe teza nepublicată a lui A. Smithies, *„Viața lui Ignațiu” de Nicétas Paphlago. A Critical Edition with Translation,* Washington DC, 1987.

[3] Despre Nicetas Paflagonianul, vezi F. Lebrun, *Nicétas Paflagonianul. Şapte omilii nepublicate,* Louvain, 1997, pp. 1-23 (eseu biografic și listă de lucrări, dintre care o treime sunt încă nepublicate); S.A. Paschalides, *Nuctfraç Aa0i3 natpZayâv. Tà zrpôacûTto Kai rô ëpyo rov,* Salonic, 1999; P. Yannopoulos, *Autour de Nicetas Paflagonianul,* „Byzantion”, 69, 1999, pp. 599-602 (recenzie critică a acestor două lucrări); A. Kazhdan, *O istorie a literaturii bizantine (850-1000),* editată de Ch. Angelidi, Atena, 2006, pp. 91-97.

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, pp. 453-464, București, 2008

Patriarhul Ignațiu (847-858, 867-877) a fost fiul împăratului Mihail I Rangabe (811-813). După urcarea pe tron a lui Leon al V-lea (813-820), Ignațiu, împreună cu tatăl său și cei doi frați ai săi, a fost castrat și retrogradat la mănăstirea Satyros, unde a fost tuns ca monah. În timpul domniei lui Teofil, Ignațiu a devenit starețul mănăstirii. După încheierea crizei iconoclaste, Ignațiu a fost numit patriarh în 847, la propunerea împărătesei Teodora, ca succesor al patriarhului Metodie.

Persecuțiile pe care le-a suferit ulterior au fost cauzate, potrivit lui Nicetas, pe de o parte, de opoziția patriarhului față de încercarea lui Mihail al III-lea, instigată de Caesar Bardas, de a se elibera de sub tutela mamei sale, împărătesa Teodora [815], și, pe de altă parte, de decizia lui Ignațiu de a refuza public comuniunea lui Caesar Bardas din cauza acuzației că și-ar fi alungat soția legitimă și că locuia cu văduva fiului său. Drept urmare, Ignațiu a fost exilat în 857 pe insula Terebint, unde s-a opus tuturor încercărilor de a-l forța să renunțe oficial la tronul patriarhal. Fotie, noul patriarh, a convocat un conciliu în 861 în Biserica Sfinților Apostoli, unde Ignațiu a fost anatematizat după ce a suferit numeroase torturi [816]. Prietenii săi au fost torturați și alungați din oraș, iar membrii clerului pro-ignațian au fost demiși și aruncați în închisoare.

În această perioadă, se presupune că mai multe semne prevestitoare au anunțat căderea împăratului și a lui Caesar Bardas. Cutremurul care a zguduit Constantinopolul în august 863 ar fi condamnat astfel nedreptățile la care a fost supus Ignațiu, iar încetarea sa ar fi fost cauzată de remușcările lui Mihail LU, care îl rechemase temporar pe Ignațiu din exil pentru a-l trimite apoi înapoi la mănăstire [817]. Această acalmie efemeră a nedreptăților la care a fost supus Ignațiu ar fi prefigurat și convertirea la creștinism a bulgarilor care, în lupta cu Bizanțul, au depus armele, epuizați de foame. Calomniile lui Fotie la adresa lui Ignațiu ar fi fost pedepsite printr-un nou cutremur și prin ruperea coloanei lui Iustin [818]. Episcopul Cretei, refugiat în acest moment în Tesalonic din cauza invaziilor arabilor, l-ar fi făcut pe împăratul Mihail al III-lea să înțeleagă că motivul era numeroasele sale nelegiuiri.
și îi va prezice nenorociri și mai grave dacă va persista pe această cale fatală.

Se spune că un al treilea cutremur, pe 9 ianuarie 870, dezaprobă deciziile insuficient de dure luate împotriva lui Fotie de către conciliul ținut în 869 după repunerea lui Ignatie pe tronul patriarhal [819]. Alte semne dăunătoare întăresc această opinie: boi turbați puteau fi văzuți

[815]Nicetas oferă aici o versiune diferită a evenimentelor față de cea a cronicarilor care leagă dizgrația Teodorei de uciderea lui Teoctist în 856, un eveniment anterior căderii lui Ignațiu (23 noiembrie 857); cf. J.B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fait of Irene to the Urcation of Vasile I (802-867 d.Hr.),* Londra, 1912, Anexa VII: „The Fall of Theodore" (pp. 469-471).

[816]Actele acestui sinod au fost, se pare, distruse de susținătorii lui Ignațiu după întoarcerea sa la patriarhat. Un extras din acesta a fost însă păstrat (în latină) în colecția canonică a cardinalului Deusdedit (W. von Glanvell, *Die Kanonensammlung des Kardinals Deusdedit,* Paderborn, 1905, p. 604), reprodus de F. Dvomik, *Le schisme de Photius. Histoire et légende,* Paris, 1950, p. 63 n. 61. Pentru tot ce privește acest sinod controversat, vezi *ibid.,* pp. 116-143.

[817]*Viața Patriarhului Ignațiu,* PG 105, col. 525 AB.

[818]*Ibidem,* col. 529 CD.

[819]*Ibidem,* col. 549 A.

cutreierând străzile Constantinopolului, iar unul dintre ei a intrat chiar și în Hagia Sofia, au apărut crăpături în zidurile Hagiei Sofia, iar un uragan violent a smuls acoperișurile palatelor imperiale și patriarhale [820].

În această serie de prevestiri se încadrează și visul profetic atribuit lui Caesar Bardas, vis care a fost reluat ulterior în cronici [821]. Într-o zi, Bardas l-a chemat pe unul dintre prietenii săi apropiați, pe Filotea, logofeta geniconului , și i-a spus, înspăimântat și fără suflare [822]:

> „O, Filoteu", a spus Bardas, „am avut un vis care mi-a zdrobit oasele și mi-a rupt încheieturile. Noaptea trecută mi s-a părut că am intrat în Biserica Mare cu mare fast, împreună cu împăratul, și că am văzut acolo imaginile Arhanghelilor, deasupra și dedesubtul tuturor ferestrelor, privind în biserică. Când ne-am apropiat de amvon, doi sfinți, se pare, au apărut acolo, severi și serioși. Unul l-a apucat și l-a legat pe împărat, l-a condus la dreapta, împingându-l afară din *solee* și l-a condamnat ca vinovat; la fel, celălalt m-a târât la stânga. Deodată, m-am uitat în jurul meu și am văzut, așezat pe tronul patriarhal, un om care semăna exact cu
> la icoana primului dintre apostoli, Petru. În jurul lui erau două persoane impunătoare, având rangul de prepozit. L-am văzut la picioarele lui pe Ignațiu implorând, vărsând atâtea lacrimi încât cel care ședea pe tron, împărtășindu-i suferința, a gemut și el. Și Ignațiu a strigat: „Purtătorule al cheilor împărăției cerești și stâncă pe care Hristos și-a ridicat Biserica, dacă nedreptatea care mi s-a întâmplat nu-ți este necunoscută, mângâie bătrânețea mea chinuită." Cel care ședea pe tron i-a răspuns: „Arată-mi pe cel nedrept al tău și Dumnezeu, după judecată, va găsi o cale de ieșire." Atunci Ignațiu s-a întors și a arătat spre mine cu mâna dreaptă: „El este", a spus Ignațiu, „cel care mi-a pricinuit suferințe mai mult decât toți ceilalți și care nu a încetat să mă chinuie." Apoi, cel care ședea pe tron, după ce a ascultat cuvintele celui de la dreapta sa, a ridicat un pumnal și a rostit sentința în fața tuturor: „Prindeți-l pe sacrilegul Bardas și tăiați-l în bucăți afară, în fața *pronaosului."* Și în timp ce era adus imediat acolo pentru a fi omorât, l-am văzut fluturând mâna spre împărat: „Așteaptă", a spus el, „fiule nesfânt!" Și apoi, ca și cum aș

[820] *Ibidem,* col. 549 AB.

[821] Théophane Continué, ed. I. Bekker, Bonn, 1838, p. 203, 12-204, 11; Skylitzès, ed. I. Thurn, Berlin-New York, 1973, p. 111, 58-73.

[822] *Viața Patriarhului Ignațiu,* PG 105, col. 533 D -536 C : "Q «InXôee, ë<pe, ôpapa eîSov, Kai rtàvra to crovéTptye ta àotâ, Kai toù ; itpoeXeûoecúc oiariç, eiç Tqv MeyàXï|v 'EKKlrtàvra ÇIOTÉOAÇÜÇÜÇÀ n-Xéoévaçü Ça tau Kai8 Rasa GupiSaç <5tva> Rasa Kai Kàw eiKÔva àS ópâç ràv vaôv pienowaç ședința Karaaûpœv, este Tfjç aoîéaç, KaraKpivœv este următoarea casă, iar 8ià TCÙV este aptatepœv aitfjày în Kauév>Acev>Acev. cel TtapaXX&KTœç èoïKÔra nj EIKÔVI DVS. KOPUCPAIOU RÔV ÀNOATÔXXÛV NERVE , Kai ti <Eurjûc 5 aojîapoi, rtpaiTtoairœv pentru a putea plăti. După un timp, KaOqpévou-ul tău roșu s-a dus la Kereûovra, Kai ttoXXoîç Dacă aveai un aur, KàKEîvov-ul tău de aur a venit la XXurtoûpevov. Kai aurpaç epoa- KX£i8oû%e rfjç fJacnXeiaç rôv oùpavôv, Kai jtérpa èv fj Xpiarôç ô 0eùç tr|v aïnou ÏKdiiaiav èaTripi^aro, ei oìvôra]t,]|tôra]t,]| apoi itolMuttov yfipaç. Bățul de aur, AeîÇov, ëq>r|, va avea asta, Kai oul 0eôç va fi RESTAURAT . O piesă de harpă lyvanoc rfi 6eÇiâ /eipi ercéSeiÇev èpè, lÉyœv. Ouroç Ttepiaaôrepov raivrov și privare pentru Kai KÔpov rfjç Kar' și apoi ûPpecoç OÙK ËO^EV. Ouă Newaç pe drumul roșu Opôvou rtpace roșu ȘI SeÇuuv aur KaGearriKÔTa, Kai ptKpàv navă payatpav șiK|3aXà>v, fie erriKoov, nava nord. Tov Geôpyiarov Bâp8av napaXaPe, Kai rtpà roû v<ip0r|Koç AICI KaràKoi|/ov peXï]8ôv. AuriKa toivuv, êXKÔpevoç SqGev itpoç Gàvarov, eî8ov, ôn Kai rœ PaotXeî TT|V yeîpa énoEitov, "EKSe^ai, Spn, àaepôreKvov Kai ouroç èpaurov eîSovÇ KabçÇ

fi fost treaz, l-am văzut cum este tăiat în bucăți.

Profeția s-a împlinit, potrivit lui Nicetas, trei luni mai târziu, când, plecând într-o expediție în Creta, Caesar Bardas a fost ucis în Asia Mică [823].

După numeroase nenorociri care au urmat urcării pe tron a lui Vasile al II- lea , Fotie a fost exilat la mănăstire și anatematizat la un conciliu ținut în 869, iar Ignatie a fost repus în funcția de patriarh. A murit pe 23 octombrie 877, iar trupul său a fost transferat la biserica martirului Menas și mai târziu la biserica Arhanghelului Mihail. Viața *se* încheie prezentând nenorocirile care s-au abătut asupra Constantinopolului ca pedeapsă divină pentru nedreptățile comise în timpul celui de-al doilea patriarhat al lui Fotie, când membrii clerului pro-ignatian au trebuit din nou să îndure multe încercări.

2. Lunga serie de evenimente și fenomene miraculoase - inclusiv viziuni și profeții - care marchează destinul patriarhului Ignațiu, are în mod evident rolul de a denigra - în conformitate cu tendința generală a narațiunii - memoria anumitor personaje, în primul rând cea a lui Fotie, dar și pe cele ale lui Cezar Bardas și Mihail al III-lea, prin expunerea nenorocirilor pe care faptele lor le-au adus asupra Bizanțului. Servește la sublinierea, în același timp, a alianței secrete și durabile care leagă soarta Bizanțului de destinul lui Ignațiu și al susținătorilor săi.

În mod semnificativ, nu există nicio aluzie în relatarea visului lui Bardas la autor sau la contextul asasinării lui Caesar, despre care se presupunea că a murit în război. Aceste trăsături caracteristice ale relatării lui Nicetas ne permit să o legăm de celelalte texte puse în circulație de propaganda basiliană și menite să dea vina pe dinastia amoriană și în special pe cele două victime ale lui Vasile al F-lea: împăratul Mihail al III-lea și Caesar Bardas. Profețiile și semnele prevestitoare care anunțau moartea acestor doi

Aceste personaje nu sunt rare în secolul al X-lea , [824]așa că prezența lor în povestea lui Niceta nu este cu siguranță surprinzătoare.

În afară de acest context general, este totuși permis să ne gândim că povestea visului lui Caesar Bardas ar fi putut avea și o sursă specifică de inspirație și că prezența sa în *Viața Patriarhului Ignațiu* ar fi putut implica și probleme diferite sau complementare.

Ni se pare că există o mare posibilitate ca relatarea visului profetic atribuită lui Caesar Bardas să fie o copie a unei relatări similare, și anume relatarea visului atribuită, în Viața *Patriarhului Tarasie,* lui Leon al V-lea. *Viața Patriarhului Tarasie {BHG* 1698) [825]a fost scrisă

[823]*Ibidem,* col. 536 D.

[824]Cf. Théophane Continué, ed. cit., p. 203-204; *Vie d'Irène de Chrysobalanton (BHG* 952), ed. JO Rosenqvist, *Viața Sfintei Irene stareță de Chrysobalanton.* O ediție critică cu introducere, traducere, note și indici, Uppsala, 1986, § 12, p. 50, 5-10.

[825]Édition par S. Efthymiadis, *Viața patriarhului Tarasios de Ignatios Diaconul (BHG 1698).* Introduction, Text, Translation and Commentary, Aldershot, 1998. Sur le patriarche Taraise, voir en dernier lieu C. Ludwig, Th. Pratsch, « Tarasios (784-806) », în R.-J. Lilie, ed., *Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit: Germanos I.-Methodios I. (715-847),* Francfort, 1999, p. 57-108.

de Ignațiu Diaconul [826]după restaurarea icoanelor în 843 și, mai precis, în timpul patriarhatului lui Metodie (843-847) [827].

La fel ca visul lui Caesar Bardas, visul lui Leon al V-lea, relatat și în principalele cronici care tratează această perioadă [828], se presupune că a prezis moartea apropiată și dureroasă a visătorului și, la fel ca patriarhul Ignațiu, Tarasie a apărut în vis în rolul de răzbunător și agent al condamnării persecutorului său (vezi *Tabelul 1):* „Chiar dacă plecase din această viață, el *(adică* Tarasie) încă arăta cu ardoare un zel divin împotriva ereticilor; căci Leon încă deținea sceptrul gloriei imperiale și se agăța cu nelegiuire de erezia iconoclaștilor, iar sfârșitul zilelor sale se apropia prin intermediul unei sabii, așa cum el însuși declarase cu propriile sale cuvinte, când cel binecuvântat i s-a arătat în vis, ordonând furios cuiva al cărui nume era Mihail să ridice sabia împotriva lui. El, ascultând de acest ordin, a înfipt sabia în împărat." [829](traducerea noastră).

[826]Despre biografia lui Ignațiu Diaconul, vezi cel mai recent S. Efthymiadis, *Biografia lui Ignațiu Diaconul: o reevaluare a dovezilor,* „BMGS", 26, 2002, pp. 276-283, cu bibliografia pe această temă.

[827]Vezi S. Efthymiadis, *Viața Patriarhului Tarasios,* pp. 46-49, cu discuții despre propunerile anterioare.

[828]Genesius, ed. A. Lesmüller-Wemer și I. Thurn, Berlin-New York, 1978, pp. 17, 4—9; Theophanes Continued, ed. cit., pp. 37, 4—8; Ps. Symeon Logotetul, *ibid.,* pp. 611-612; Skylitzes, ed. cit., p. 21.

[829]*Viața Patriarhului Taraise,* ed. S. Efthymiadis, § 67, 1-9, p. 163 : " H8p 8È KAI RTPOÇ AIPENKOTLÇ TBV 0EÎOV ÇPXOV Kai pe-tacxàç tûv trjSe èpôc è7tE8eÎKVUTo . rpç aipéaecoç w eiKovopâ%covâ%covôk OÙ Tavyiõpeçov à, totyôeçôçôv EÙYÔEÇÔÇÔ 8ià Çüpovç rpç Çcofjç TéXovç, œco auráç èrt rrepueppà, undec èTtiatâvTa your paKÔptov avtà Ka-f ôvap reQéarai Kai for' ôpypç èpPpiOoç irpoaTâTrovtrâ%X, Mörvtrâ, uv Çixpoç coGeîv Kat' AÙTOÔOURP -Ktiexüè8 Paddy -to (itpoch napp/aae.

Tabelul 1

	Vie du patriarche Taraise	*Vie du patriarche Ignace*
Songe prophétique d'une figure impie	Songe prophétique de Léon V	Songe prophétique du césar Bardas
Apparition en rêve d'un patriarche justicier	Apparition en rêve du patriarche Taraise condamnant les persécutions infligées par Léon V aux iconophiles	Apparition en rêve du patriarche Ignace condamnant les persécutions que le césar Bardas lui avait infligées
Le patriarche, agent de la mort pénible du persécuteur	Taraise ordonne que l'empereur soit transpercé d'une épée	L'apôtre Pierre, incité par Ignace, ordonne que Bardas soit « taillé en pièces »

Dincolo de analogia celor două episoade, se pare că Niceta Paflagonianul ar fi putut avea motive întemeiate să se inspire din *Viața Patriarhului Tarasie* în scrierea *Vieții Patriarhului Ignatie:* în primul rând notorietatea personajului și stilul elevat al biografiei sale, corespunzător cerințelor lui Niceta, discipolul lui Aretha din Cezareea; dar și, poate mai presus de toate, însuși conținutul operei: Niceta a putut astfel găsi acolo exact ceea ce căuta, și anume lauda unui patriarh care se confruntase cu o căsătorie imperială nelegitimă - a doua căsătorie a lui Constantin al VI-lea (criza moechiană) - și care, spre deosebire de patriarhii Nicolae Mystikos (901-907, 912-925) și Eftimie (907-912), contemporani ai lui Niceta compromiși succesiv în criza tetragamiei lui Leon al VI-lea [830], putuse să se opună cu vitejie și fără concesii presiunilor puterii imperiale (vezi *Tabelul 2).*

Această operațiune de transpunere ar putea explica și de ce Nicetas acordă o atenție deosebită imoralității conduitei Cezarului Bardas, acuzat că și-a alungat soția și că locuiește cu văduva fiului său. Coroborat de cronicile secolului al X-lea ˒ detaliul [831]lipsește însă din alte surse mai apropiate de evenimente, cum ar fi *Viața lui Eustratus.*

[830]Despre critica părtinitoare a Patriarhilor Nicolae și Euthymius de către Nicetas în *Viața Patriarhului Ignatius,* vezi RJH Jenkins, *A Note on Nicetas David Paphlago and the* Vita Ignatii, „DOP”, 19, 1965, pp. 241-247; vezi, însă, rezervele exprimate de Irina Tamarkina, *Data vieții Patriarhului Ignațiu Reconsiderat, „* BZ,” 99, 2006, p. 615-630.

[831]Teofan Continuare, ed. cit., p. 193, 14-15; Ps.-Simeon Logotetul, *ibid.,* p. 826, 3-4.

Agaures (BHG 645) [21]. Este posibil, așa cum a sugerat deja F. Dvornik, ca acest episod să fi fost împrumutat (și reelaborat) de Niketas din propaganda macedoneană, ținând cont tocmai de zvonurile similare răspândite despre relația lui Mihail al III-lea cu Eudocia Ingerina, soția lui Vasile F [22]. Dar este, de asemenea, probabil ca acuzația de adulter la adresa lui Caesar Bardas să fi fost pusă în circulație chiar de Niketas pentru efectul de similaritate cu celelalte două căsătorii nelegitime - cea a lui Leon al VI-lea cu Zoe Karbônopsina și cea a lui Constantin al VI-lea cu Theodote - și ca cronicile pro-macedonene scrise în secolul al X- [lea] să fi împrumutat ulterior acest episod din *Viața lui Ignațiu* datorită consonanței sale perfecte cu imaginea negativă pe care o dau despre domnia lui Mihail al IH-lea.

Tabelul 2

	Viața Patriarhului Taraise	*Viața Patriarhului Ignațiu*	Criza Tetragrammatonului
Legătură nelegitimă	Constantin al VI-lea și Teodot	Caesar Bardas și bruța sa (anonim)	Leo al VI-lea și Zoe Carbonopsină
Opoziţie vs. aprobare patriarhal	Opoziţie al patriarhului Taraise (respingerea comuniune)	Opoziţie al patriarhului Ignațiu (refuzând Comuniune)	Consimţământ al patriarhului Eutime Opoziția lui Niceta
Exil vs. Duplicitate al patriarhului	Exilul Patriarhului Taraise	Exilul Patriarhului Ignațiu	Duplicitatea Patriarhul Eftimie Exilul lui Nicetas

a 21-a de A. Papadopoulos-Kérameus, *„Avâ^etcra iepotroÀvptTiKijç aTaxvoXoyiaç",* IV, Sankt Petersburg, 1897, § 33, p. 389, care menționează doar că Caesar Bardas și-a alungat soția, Theodosia, care era în relații foarte bune cu Sfântul Eustrat, fără a face aluzie la un posibil adulter, deși, așa cum a remarcat F. Dvomik *(Patriarhul Ignațiu și Caesar Bardas,* „ Byzantinoslavica ", 27, 1966, p. 18) care citează și comentează pasajul în cauză, „ne-am aștepta să includă un astfel de detaliu, deoarece ar spori simpatiile cititorului pentru Theodosia, care arătase o asemenea venerație pentru eroul său " .

22 F. Dvornik, *Patriarhul Ignatie și Cezar Bardas,* p. 7-22 (în special p. 22) și Ibid., *Schisma lui Photius* (citat nr. 5), p. 74-75; cf. J.B. Bury, Istoria *Imperiului Roman de Răsărit* (citat nr. 4), p. 188. Despre Mihail al III-lea, Eudocia Ingerina și Vasile I , vezi P. Karlin-Hayter, *Miza unui zvon. Opinie și imaginație în Bizanțul din secolul al IX-lea* , „ JÖB ", 41, 1991 , p. 85-111.

În orice caz, mi se pare că existența unui set precis de corespondențe cuprinzând figuri analoage (Taraise-Ignațiu, Constantin al VI-lea-Bardas, nora lui Theodotè-Bardas) și situații (legătură nelegitimă, opoziție patriarhală, exil) l-ar putea încuraja pe Nicetas să se inspire din *Viața Patriarhului Taraise* în alcătuirea *Vieții Patriarhului Ignațiu.*

4 Deși există cu siguranță o serie de asemănări între cele două povești, există și unele deosebiri. Una dintre cele mai izbitoare este cu siguranță prezentarea condamnării lui Caesar și a lui Mihail al III-lea în povestea visului lui Bardas sub forma unei ceremonii imperiale care are loc în Hagia Sophia. Prezența coubiculari și a prepozițiilor în acest context nu ar trebui să fie surprinzătoare [832], dar ne-am putea întreba, pe de altă parte, despre semnificația icoanelor arhanghelilor (εΙκôνοç àp^ayreXucaç) care își îndreaptă privirea spre interiorul bisericii. S-a sugerat că acestea evocă mozaicul ușilor imperiale ale Hagiei Sophia, a cărei semnificație politică o evidențiase deja Nikos Oikonomides [833]. Acesta este un complex iconografic, incluzând imaginea unui „înger întunecat” (àyyeÀoç Kavqtpqç) care amenință să ia sufletul lui Leon al VI-lea pentru a-l conduce la judecată (dacă acesta refuză să se pocăiască), un complex implementat de Patriarhul Nicolae Mystikos, contemporan al lui Niceta, și menit să ilustreze tocmai penitența impusă împăratului de către patriarh. Avem astfel, în visul lui Bardas, transpunerea într-un registru oniric a acestei iconografii - „îngerul întunecat” al Hagiei Sofia fiind înlocuit de arhangheli și de figurile hieratice ale înalților demnitari imperiali - însoțită de o ușoară adaptare a mesajului său politic: în primul rând, locul Patriarhului Nicolae a fost luat de Patriarhul Ignațiu, iar cel al lui Leon al VI-lea de Mihail al III-lea și Cezar Bardas; în al doilea rând, spre deosebire de Leon al VI-lea, care consimțise să se pocăiască și astfel să evite condamnarea veșnică, Mihail al III-lea și Cezar Bardas ar fi persistat în nelegiuirile lor și ar fi primit astfel pedeapsa dureroasă pe care o meritau.

O altă diferență dintre cele două povestiri constă în apariția în visul lui Bardas a unei figuri foarte individuale, cea a apostolului Petru, în rolul suprem judecat.

Trebuie spus mai întâi că aparițiile apostolului cu puțin timp înainte de momentul morții nu sunt singulare în literatura creștină [834].
Apariția din visul lui Bardas este însă probabil, în opinia noastră, să nu se limiteze la acest tip comun de viziune și să reflecte și o situație biografică particulară. Nu este imposibil, de fapt, ca postura imploratoare a lui Ignațiu în fața apostolului, desemnat drept „purtătorul cheilor împărăției cerești și stânca pe care Hristos și-a ridicat Biserica”, să evoce aici, într-o manieră simbolică, o abordare eficientă a Patriarhului Ignațiu către scaunul Romei în căutarea unui sprijin în conflictul său cu partea clerului favorabilă Cezarului Bardas.

Se știe astfel că unul dintre cei mai zeloși apărători ai Patriarhului Ignațiu, Teognost, plecase la Roma după sinodul din 861 (probabil în 862) pentru a adresa Papei Nicolae I ' în numele patriarhului care tocmai fusese detronat, o *libelă* prin care denunța ilegalitatea depunerii sale și persecuțiile pe care patriarhul a trebuit să le îndure din partea lui Bardas [26.]

[832]Coubicularii și prepoziții participau în mod regulat la ceremoniile imperiale din Hagia Sophia; cf. Constantin al VII-lea Porfirogenetul, *Cartea Ceremoniilor.* Text stabilit și tradus de A. Vogt, Paris, 1967 [2], t. I, p. 12, 14-21.

[833]J. Featherstone, *O notă despre visul lui Bardas Caesar din* viața *lui Ignațiu și Arhanghelul din mozaicul de deasupra ușilor imperiale ale Sfintei Sofia, „* BZ”, 74, 1981, p. 42-43; N. Oikonomidès, *Leo al VI-lea și mozaicul din pronaosul Sfintei Sofia, „* DOP”, 30, 1976, p. 151-172.

[834]Vezi Grigore cel Mare, *Dialoguri,* IV, 14, 4 (ed. A. de Vogüé, Paris, 1980, „Sources chrétiennes” nr. 265), unde apostolul Petru i se apare unei femei pe moarte *benignissimi ut est uultus,* ceea ce ar putea sugera și un model iconografic, dacă nu cumva este vorba de un model

Luând în considerare acest fapt, putem concluziona că nu este improbabil ca implorarea adresată de Ignațiu apostolului Petru în visul lui Bardas să reflecte tocmai această abordare a partidului lui Ignațiu cu scaunul de la Roma pentru a obține anularea depunerii sale aprobate de sinodul din 861 [27] .

Pe de altă parte, poziția judecătorească a Apostolului Petru și mai ales condamnarea severă a persecutorilor Patriarhului Ignațiu - Cezar Bardas și Mihail al III-lea - par să aibă o corespondență precisă în atitudinea energică și deciziile radicale luate de Papa Nicolae I la întoarcerea la Roma a celor doi trimiși ai săi din Constantinopol. Știm că, aflând că cei doi reprezentanți ai săi, episcopii Zaharia și Radoald, ratificaseră depunerea lui Ignațiu, Nicolae a trimis o scrisoare lui Fotie, noul Patriarh, și împăratului Mihail al III-lea, informându-i despre respingerea deciziei Sinodului și imediat (probabil în august 862) a organizat un Sinod pentru a-și exprima oficial poziția și pentru a-și pedepsi ambasadorii [28]. La acest Sinod, episcopul Zaharia, corespondent și vechi prieten al lui Fotie [29] , a fost și el excomunicat [30] .

înghețată literar (cf. Ps.-Clement, *Recognitiones,* I, 13: *benignissimus Petrus).* Alături de apostolul Pavel, Petru i se apare și unui preot pe moarte (Grigore cel Mare, *Dialoguri,* IV, 12, 4).

[26] Théognoste, *Libellas ad Nicolaum 1 Papam (BHG* 818c), PG 105, col. 856-861.

[27] O abordare întreprinsă, de altfel, se pare, împotriva voinței lui Ignațiu, așa cum a sugerat deja F. Dvornik, *Schisma lui Fotie* (citat nr. 5), pp. 137-140; în ciuda cuvintelor lui Teognost, Actele Conciliului din 859 indică în mod clar că Ignațiu, la acea vreme, refuzase în mod explicit să apeleze la Roma *(ego non appellavi Romam, nec appello),* ceea ce ar face, în principiu, improbabilă presupusa sa recurgere la scaunul roman doi ani mai târziu.

[28] L. Duchesne, *Le Liber pontificalis.* Texte, introduction et commentaire, Paris, 1955, t. II, p. 159, 11-12; cf. F. Dvornik, *Le schisme de Photius* (citat nr. 5), p. 151-157, care considera că atitudinea Papei față de Photius ar fi mai bine explicată printr-o posibilă negociere între trimisul lui Ignațiu la Roma și Nicolae I, având ca obiect importanta chestiune a Iliricului (trecerea sa sub jurisdicție romană).

[29] Cf. Photius, *Epistulce,* n° 274, ed. B. Laourdas-LG Westerink, Leipzig, 1985, II, p. 224. Despre acest personaj, vezi *PBE* 1: Zaharia 19.

[50] L. Duchesne, *Le Liber pontificalis,* II, p. 159, 15.

Aceste evenimente sunt menționate și în *Viața Patriarhului Ignațiu* , care menționează anatema celor doi ambasadori de către Papa Nicolae I și excomunicarea lui Fotie și Mihail al III-lea [835].

Trebuie subliniat faptul că această recurgere a aliaților lui Ignațiu la arbitrajul Romei pentru a rezolva conflictele interne ale Bisericii din Constantinopol nu face excepție. Dimpotrivă, se pare că a fost o constantă în perioada bizantină a secolului al IX-lea . În prima jumătate a secolului, acesta a fost cazul în special în mănăstirea Stoudius [836]și nu trebuie uitat că stoudiții au fost ulterior susținători fervenți ai Patriarhului Ignațiu. Teodor Stoudius s-a adresat papilor Leon al III-lea în 809 și Pascal I în 817 pentru a denunța o Biserică patriarhală compromisă, în ochii săi, de atașamentul față de politica imperială [837]. Un deceniu mai târziu, Metodie, viitorul

[835]*Viața Patriarhului Ignațiu,* PG 105, col. 525 CD. Analogia dintre figura Apostolului Petru și cea a Papei Nicolae I a fost menționată, aluziv, de J. Featherstone, *A Note on the Dream of Bardas Caesar* (citat n. 24), p. 42, care se bazează exclusiv pe acest pasaj din *Viața Patriarhului Ignațiu.*

[836]Vezi P. Bernardakis, *Apeluri către Papă în Biserica Greacă până la Fotie (sfârșit), „* Echos d'Orient", 6, 1903, pp. 252-254; E. Patlagean, *Stoudiții, Împăratul și Roma. Figura bizantină a unui monahism reformator,* în Eadem, *Figuri ale puterii în Bizanț (secolele IX-XI),* Spoleto, 2001, pp. 82-85, 88-91.

[837]Vezi C. Van der Vorst, *Relaţiile lui Theodore Stoudite cu Roma, „* AnBoll", 32, 1913, p. 431^147.

patriarh, a găsit refugiu la Roma, de unde s-a întors la Constantinopol înarmat cu tomuri dogmatice pentru a încerca să-l readucă pe Mihail al II-lea la ortodoxie.

Totuși, se pare că se poate merge mai departe în această direcție și se poate lua în considerare posibilitatea ca prezența apostolului Petru în visul lui Bardas să reprezinte nu doar un ecou al evenimentelor contemporane cu depunerea patriarhului Ignațiu, ci și o reflectare a „legăturilor romane" ale lui Niceta însuși.

Știm că apelurile către scaunul roman al facțiunilor Bisericii din Constantinopol nu s-au încheiat cu reconcilierea părților lui Ignațiu și Foție și că criza tetragamiei lui Leon al VI-lea a reprezentat o nouă oportunitate de a recurge la arbitrajul Romei. Ex-patriarhul Nicolae, detronat după ce refuzase să ratifice a patra căsătorie a lui Leon al VI-lea la sinodul din 906, pare, de fapt, să fi apelat de multe ori la arbitrajul Papei Serghie pentru a obține condamnarea tetragamiei și reabilitarea sa. Corespondența sa mărturisește încercările repetate (și zadarnice) de a obține un răspuns favorabil din partea Sfântului Scaun, la care apelase, în anii care au urmat detronării sale (907-912), prin intermediul diverșilor agenți (călugări, preoți și laici) însărcinați să pledeze cauza sa la Papa [838].

Legăturile lui Nicolae în Italia bizantină par să fi fost numeroase și, mai presus de toate, bine plasate. Avea rude acolo - dintre care o reproșează pe una
în plus, să nu fi intervenit în numele său pe lângă Papă, ceea ce este în sine deja o indicație a poziției sale înalte [839]- iar relațiile pe care le-au menținut par să fi fost strânse și evident reciproce: prietenii săi, inclusiv arhiepiscopul de Otranto, au putut astfel apela, la rândul lor, la Patriarhul Nicolae (după repunerea sa în funcție) pentru a interveni în numele lor pe lângă Împărat [840]. Cel mai probabil, el însuși era de origine italiană [841].

Având în vedere că motivul opoziției și al exilului ulterior al lui Nichita a fost tocmai decizia Bisericii de la Sinodul din 906 privind tetragamia lui Leon al VI-lea, este clar că acesta s-a aflat, între 906 și 912, în aceeași tabără cu fostul Patriarh Nicolae. Nu se știe, însă, dacă el însuși a apelat efectiv la Roma, dar este posibil să-și fi îndreptat încrederea în aceeași direcție. O privire mai atentă asupra operei lui Nichita sugerează, mi se pare, că această posibilitate nu este doar o ipoteză. Într-o scrisoare datată în jurul anului 945 [842]și adresată episcopilor occidentali cu privire la Domnia Milenară și la a Doua Parusie, Nichita îi laudă pe episcopii

[838]Nicolae I, Patriarhul Constantinopolului, *Scrisori.* Text grecesc și traducere în engleză de RJH Jenkins și LG Westerink, Washington DC, 1973, *Epistola* nr. 56 (către Papa Ioan al X-lea, în 920), p. 298.

[839]*Ibid.,* nr. 54 (către o rudă din Italia, în 922), pp. 292-294.

[840]*Ibid.,* Nr. 83 (către Arhiepiscopul de Otranto, în 921), p. 342; cf. *ibid.,* Nr. 82 (către proconsulul Landulf, în 921), pp. 338-342; Nr. 85 (către clerul și poporul din Longobardia), pp. 344-346 etc.; cf. MJ Gay, *Patriarhul Nicolae Misticul și rolul său politic,* în *Mélanges Charles Diehl,* I. *Istorie,* Paris, 1930, pp. 98-99.

[841]Vezi RJH Jenkins, *A Note on the Patriarch Nicholas Mysticus, «* Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae », II, 1963 (repris dans Idem, *Studies on the Byzantine History of the 9th* *and* *10A Centuries,* Londres, 1970, n° V), p. 45.

[842]LG Westerink, *Nicétas Paflagonianul la sfârșitul lumii,* în *Eseuri în memoria lui Basil Laourdas,* Salonic, 1975, p. 191-195 (II și literele: Nncr|-ca cpiXooôtpov rtpoç toùç èv rn Sûoei èrrujKÔrtovç rtepi cruv-reXeiaç).

latini care au meritul de a fi afirmat și demonstrat autenticitatea *Apocalipsei lui Ioan* [843]și care, spre deosebire de omologii lor bizantini care deveniseră „asemănători oficianților unui cult păgân, neglijenți în îndatoririle lor pastorale, nedrepți, vanitoși și corupți", au știut să rămână vigilenți și nu au uitat jurămintele pe care le depuseseră [844].

Tonul apocaliptic al scrisorii este evident, iar acum se știe că, la acea vreme, așteptările escatologice nu făceau excepție în Bizanț [845]. Încrederea autorului său în misiunea escatologică a Romei, a Papei și a clerului latin, concepuți ca ultimii apărători ai poruncilor creştine și ai purității credinței, apare și ea certă.

În acest sens, trebuie menționat că Nicetas este autorul unui panegiric al Apostolului Petru, a cărui dată [846]este însă imposibil de precizat; trebuie menționată, de asemenea, în ceea ce privește „legăturile italiene" ale lui Nicetas, menționarea strategului sicilian Mousilikios, despre care se spune că ar fi invocat ajutorul postum al lui Ignațiu în timpul unei bătălii împotriva arabilor și căruia patriarhul i se apăruse într-o viziune, asigurându-l de rezultatul fericit al confruntării [847]. În același dosar, ar trebui să adăugăm episodul din *Viața lui Ignațiu* referitor la epilepticul mut care a fost vindecat în urma unei viziuni în care patriarhul Ignațiu „i-a pus o cheie în gură și a întors-o ca și cum ar fi deschis o ușă [848]". Ne-am gândi spontan la cheile Apostolului Petru, KXEiSobxoq [849].

Din punctul nostru de vedere, și cu siguranță riscând un anacronism - nu trebuie să uităm că scrisoarea adresată episcopilor occidentali este mult ulterioară *Vieții Patriarhului Ignațiu* - înclinația romană a autorului Vieții *pare* cel puțin probabilă. Dezamăgit de maestrul său și deziluzionat de compromisurile Bisericii din Constantinopol, Niceta a putut într-adevăr să-și pună speranțele - asemenea eroului său, Patriarhul Ignațiu, predecesorilor săi și colegul său (temporar) din exil, Patriarhul Nicolae - în autoritatea Papei, văzută dintr-o perspectivă escatologică, care corespunde bine atmosferei intelectuale a vremii, ca ultim și autentic vicar al lui Hristos pe pământ.

[843]*Ibid.,* p. 191-192 (II [și] scrisori, rândurile 1-10).

[844]*Ibid.,* pp. 194-195 (a doua [scrisoare], rândurile 102-121). Legătura dintre critica clerului bizantin din *Viața Patriarhului Ignațiu* și cea conținută în *Scrisoarea despre domnia de o mie de ani* a fost făcută și de S.A. Paschalides, *NucqTaç Ao^id natpAaydtv* (citat nr. 3), p. 237.

[845]Despre semnificația apocaliptică a scrisorii în contextul așteptărilor apocaliptice ale vremii, vezi P. Magdalino, *Anul 1000 în Bizanț,* în Idem, ed., *Bizanțul în anul 1000,* Leiden-Boston, 2003, pp. 248-249 și 269.

[846]F. Lebrun, *Lauda Sfântului Petru de Nicetas în Ms Iviron 594,* „AnBoll", 98, 1980, pp. 17-23; vezi și *Omilia despre moaștele lanțurilor Sfântului Petru,* în Idem, *Nicetas Paflagonianul* (citat nr. 3), pp. 306-327.

[847]*Viața Patriarhului Ignațiu,* PG 105, col. 564 A. Această persoană este atestată sub Vasile I [ca] strateg al Cefaloniei (George Monahul Continuare, în Theophanes Continuare, ed. cit., p. 845); cf. *PBE* : Mousilikios 1.

[848]*Viața Patriarhului Ignatie,* PG 105, col. 561 B : opâ pev OCÙTÔV óvap moTtep TT]V KÀeîSa KarÉxovra tfi xeip'i, Kat Tavrqv TÛ aTopari aùroû ÉœgPaUvta, irai àç 8f|6ev Oupav àvoiyovta.

[849]Vezi H. Leclerq, *Clefs de Saint Pierre,* în DACL, 1II/2, Paris, 1914, col. 1859-1867; cf. G. Vikan, *Securitatea în Bizanț,* « JÔB », 32/3, 1982 (= *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Viena, 4.-9. octombrie 1981. Akten.* II.3.), p. 506 (despre utilizările magice ale cheilor).

VIAȚA SFINTEI MARIA CEA MÂNCĂRĂ: UN EXEMPLU NEOBIȘNUIT DE SFIINȚENI FEMININĂ DIN PERIOADA BIZANTINĂ MIJLOCIE

JULIA ZLATKOVA
(Sofia)

Această lucrare prezintă un tip particular de sfântă, un tip de sfântă căsătorită, rar și nu foarte popular. Cultul Sfintei Maria cea Tânără a fost un cult familial promovat în ciuda opoziției puternice a ierarhiei bisericești și în contrast cu idealul tradițional al sfințeniei. Apariția acestui tip de sfințenie în acea perioadă (secolele IX-X) reflectă schimbarea atitudinilor față de sfințenia feminină în hagiografia și societatea bizantină. Împăratul Leon cel Înțelept (886-912) nu a influențat în niciun caz aceste noutăți hagiografice și sociale prin opiniile și practicile sale neconvenționale și extrem de controversate cu privire la femei și relațiile de familie.

Vita Sfintei Maria cea Tânără [1], compusă de un autor anonim în secolul al XI-lea [2], este unul dintre cele mai interesante exemple de hagiografie *bizantină* din perioada „macedoneană". Prezintă un nou tip de femeie sfântă - una care nu a intrat niciodată în mănăstire, al cărei mod de viață nu a fost ascetic și care nu a cunoscut moartea martirică. Maria a fost o femeie laică căsătorită, care a născut patru copii, dar cu toate acestea a săvârșit minuni, a atins sfințenia și a fost venerată ca o femeie sfântă. Astfel, *vita* reflectă transformările sociale și religioase din Bizanțul din secolele al IX-lea și al X-lea, cu un accent puternic pe valorile familiale și importanța sporită a căsătoriei în discursul religios. *Vita* conține, de asemenea, informații valoroase despre conceptul de sfințenie, istoria socială și istoria mentalităților, în special în ceea ce privește atitudinile față de femei și relațiile de familie. Este, de asemenea, o sursă importantă de dovezi pentru campaniile militare ale țarului Simeon (893-927) în Tracia de Est în timpul războaielor sale cu Bizanțul.

[1] Viața S. Mariae lunioris. Acta Sanctorum Noiembrie, IV. Societatea Bollandiștilor, Bruxelles, 1925, 692-705; Traducere în engleză cu introducere de Angeliki Laiou în - Sfinte Femei din Bizanț. Zece vieți ale sfinților în traducere în engleză. Ed. Alice-Mary Talbot. Washington, DC, 1996, 239–89- [www.doaks.org/etexts.html]

[2] A. Laiou analizează compoziția vieții *în* secolul al XI-lea sau mai târziu - Holy Women, p. 242. Pentru o dată anterioară (secolul al X-lea), vezi T. BajiacueB. HOBMH aaHHMH aim ncropin rpeKo6onrapcKnxi> BOHHI npti CHMeoHe. Ha ocHOBaHiu XHTIH Mapitt HOBOH. HSBCCTHH pyccKaro apxeojioruHecKaro HHCTHTyra B KoHcraHTHHOnjie, IV, COIJIHH, 1899, 202-5.

Pr. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 465-474, București, 2008

Căsătoria ca cale spre martiriu și sfințenie

Sfânta Maria cea Tânără a fost o femeie nobilă de origine armeană, a cărei familie a migrat la Constantinopol în timpul domniei lui Vasile I Macedoneanul (867-886). Părinții ei au avut cinci copii - doi fii și trei fiice, dintre care Maria a fost cea mai tânără. După moartea tatălui ei, Maria s-a căsătorit cu un anume Nichifor, *droungarius* (comandant militar) și prieten apropiat al cumnatului ei , și în cele din urmă a părăsit capitala și l-a urmat în orașul Kamarai din Tracia de Est. Maria a atras imediat atenția localnicilor datorită frumuseții sale interioare și trupești și a devenit iubită și respectată de toată lumea. Autorul își definește eroina drept „minunea generației noastre", „chipul blândeții", „stâlpul moderației", „exemplul iubirii de Dumnezeu" etc. Caritatea, însă, a fost virtutea ei principală. Ea i-a ajutat pe cei nevoiași, a avut grijă de săraci și chiar i-a eliberat din închisoare pe cei care plăteau greșit. Ascetismul extrem și abnegația, însă, nu puteau fi o problemă atât de importantă pentru o femeie căsătorită, iar autoarea subliniază în mod deliberat virtuțile sociale ale Mariei - filantropia, caritatea și generozitatea.[850]

Maria a născut patru fii, dintre care doi au murit la scurt timp după naștere. După moartea primului lor copil, ea și soțul ei s-au mutat în orașul Byza, care era mai mare și mai populat decât Kamarai, și a trebuit să-și schimbe unele dintre obiceiuri. Maria obișnuia să participe la slujba bisericească în fiecare zi cât timp locuia într-un oraș mic, dar după ce s-a mutat la Byza a trebuit să renunțe la călătoriile sale zilnice din prudență și modestie, deoarece nu voia să fie privită de străini și străini. A continuat, însă, să se roage acasă.

Este demn de remarcat faptul că, spre deosebire de matroanele din Antichitatea târzie, precum Paula, Melania și Poimenia, care au întreprins pelerinaje extinse în Țara Sfântă și Egipt, Maria cea Tânără a avut probleme chiar și în a merge la biserica locală. Această schimbare drastică a mentalității și comportamentului social feminin s-a datorat faptului că societatea bizantină mijlocie a devenit mai patriarhală decât era în secolele anterioare. Femeile relativ libere din Antichitatea târzie și-au pierdut independența și au ajuns sub controlul puternic al soților lor. Viața bizantinilor a devenit mai retrasă și privată și, prin urmare, importanța familiei a crescut semnificativ.

Transformarea atitudinilor față de familie și rolul social al femeilor și-a găsit expresia în legislație și în special în *romanele* lui Leon al VI-lea cel Înțelept (886-912). Perspectiva asupra femeilor și căsătoriei pe care o găsim în *romanele lui Leon* este în general foarte pozitivă și, cu siguranță, legile sale vizau consolidarea familiei, deoarece aceasta era considerată celula fundamentală a societății. Căsătoria lui Leon
Legislația nu evaluează celibatul prea bine. [851]Leon a fost primul împărat care a emis o lege care stabilea celebrarea religioasă ca o condiție obligatorie pentru o căsătorie valabilă.

[850]A. Toamna. H laiopia EVO,; ydpov: El pioq in; Aylas ©wgaiSoq TT]^ Asopiag. [H Ka9qpEpivr| (o)f| AUTO Bv^dvTto]. AOqva, 1989, a. 244.

[851]K. Fledeluis. Poziția și posibilitățile femeii în societatea bizantină, cu referire specială la romanele lui Leon al VI-lea. - Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 32/2, 1982,425-32.

[852]Procedând astfel, a plasat căsătoria printre sacramentele religioase și i-a acordat o binecuvântare divină.

O altă afirmare a importanței sporite a căsătoriei în Bizanțul secolelor IX-X am putut găsi în *vita* Sfântului Toma din Lesbos - o altă femeie căsătorită, proclamată sfântă, dar a cărei sfințenie este de un tip complet diferit. Toma avea darul vindecării, iar printre numeroasele persoane pe care le-a vindecat s-au numărat două prostituate. Una dintre ele suferea de cancer la sân, iar Toma a sfătuit-o să pună capăt vieții sale păcătoase și să se căsătorească. [853]Prin contrast, prostituatele pocăite din Antichitatea târzie, precum Sfânta Maria Egipteanca și Pelagia din Antiohia, nu s-au căsătorit după convertirea lor religioasă, ci au devenit pustnice.

Căsătoria, însă, a devenit cauza suferințelor Mariei și, în cele din urmă, a dus la moartea ei prematură. Viața ei de familie relativ fericită și liniștită a fost tulburată de intrigile rudelor soțului ei, care au acuzat-o de adulter cu una dintre sclavele ei domestice și de risipa averii familiei. În loc să creadă că soția sa, Nichifor a trecut de partea fratelui și surorii sale, a început să o spioneze pe Maria și să o umilească în toate modurile posibile. Provocat de gelozie și suspiciune nefondată, „soțul gol de minte” al Mariei a instalat paznici în dormitorul ei pentru a-i examina și controla toate activitățile. De fapt, Maria a fost închisă în camera ei și nu i s-a permis să meargă nicăieri sau să vadă pe nimeni. În cele din urmă, Nichifor și-a bătut crud soția, înfuriat de bârfele unuia dintre prietenii săi. Maria a murit zece zile mai târziu și, imediat după plecarea ei, o mireasmă dulce s-a ridicat din corpul ei și a umplut întregul loc - acesta a fost primul semn al sfințeniei ei.

Miracolele postume ale Mariei și dezvoltarea cultului ei.

Maria a fost înmormântată în Biserica Episcopală (Ka0oXucr| eKK^-qaia), care, potrivit lui Cyril Mango, este biserica Sf. Sofia de Byza, care acum servește drept moschee. La [854]patru luni după moartea ei, a avut loc prima minune la mormântul ei, iar oamenii au început să vină la sfintele ei moaște pentru ajutor și vindecare. În mod semnificativ, majoritatea erau demonizați, care sufereau de spirite rele. Printre cei posedați de demoni s-au numărat chiar și preoți și călugări, inclusiv o călugăriță bulgară, care era și ea...

vindecată de sfântă. Aceasta este o informație importantă pentru existența monahismului feminin în Bulgaria la câteva decenii după adoptarea oficială a creștinismului și, din câte știu eu, este cea mai veche.[855]

[852]N. Oikonomides. Legislația lui Leon al VI-lea din 907 care interzice a patra căsătorie. O interpolare în *Procheiros Nomos* (IV, 25-27). Dumbarton Oaks Papers 30, 1976, 187-188.

[853]Vita S Thomaidis 14, Sfinte Femei, 312-13; A. Toamna. H toropia evoq ydpou, a 245.

[854]C. Mango. Biserica bizantină din Vize (Bizye) în Tracia și Sfânta Maria cea Tânără. - 36opHK pagini BaiaHTOJiouiKor MHCTHTyra, XI, 1968, 9-13.

[855]O altă dovadă a existenței monahismului feminin în Bulgaria în aceeași perioadă este o inscripție chirilică „ANNA MONAXHN[A]” scrisă pe o cruce încolțitoare din Drastar (Silistra). Fondarea, însă, nu poate fi datată cu certitudine. - f, AraHacoa. KpbCT-eHKo;innoii Ha Anna MOHaxumt OT Hpicrtp (CwiHCTpa) -

Majoritatea bolnavilor care au vizitat mormântul Mariei s-au vindecat atingându-se de trupul ei sfânt sau ungându-se cu untdelemnul din candela de pe mormânt. Soțul ei, care, între timp, și-a dat seama că a fost înșelat de rudele sale și s-a învinovățit pentru ceea ce făcuse, a poruncit deschiderea mormântului. Spre uimirea tuturor, trupul Mariei zăcea intact și din el curgea un sânge vital. Mai mult, un miros dulce continua să iasă din rămășițele ei nestricate.

În acel moment, Maria i-a apărut în vis soțului ei și l-a îndemnat să-i construiască o capelă și să-i transfere acolo moaștele. El s-a supus voinței ei, dar când biserica era deja gata, a fost atacat de niște clerici, care s-au opus mutării trupului. După cum a subliniat Cyril Mango, preoții pur și simplu nu au vrut să renunțe la moaștele profitabile. [856]Acest lucru, însă, nu i-a împiedicat să-și exprime îndoielile cu privire la sfințenia Mariei. Arhiepiscopul Euthymios a spus: „Dumnezeu a dat puterea de a face minuni oamenilor caști, sfinților călugări și martirilor. Ea, pe de altă parte, a trăit cu un bărbat și nu și-a schimbat modul de viață și nici nu a făcut vreodată lucruri mărețe sau extraordinare. De unde puterea ei de a face minuni?” [857]Episcopul Ștefan de Vrysis, un oraș adiacent Byza, a exprimat obiecții similare. Și el a insistat că o femeie bogată și căsătorită precum Maria nu poate atinge sfințenia și că minunile ei sunt iluzii.

Cu toate acestea, Nichifor a efectuat mutarea moaștelor Mariei însoțit de o gardă numeroasă de patruzeci de oameni. Biserica a fost decorată cu portretul unei sfinte după ce aceasta i-a apărut în vis unui pictor din Rhaidestos și i-a cerut să picteze o icoană a ei. În noua capelă, succesiunea miracolelor a continuat și a atras pelerini din Bulgaria, Arkadioupolis (Luleburgas de astăzi) și Rhaidestos (Tekirdag de astăzi).

A doua mutare a moaștelor Mariei a fost întreprinsă de fiii ei, douăzeci și cinci de ani mai târziu. La acea vreme, soțul ei era deja mort și fusese înmormântat într-un sarcofag de marmură, în aceeași capelă pe care o construise pentru Maria. Cei doi frați au așezat rămășițele tatălui lor într-un mormânt în afara bisericii, iar în locul lor au depus trupul nestricat al mamei lor, care timp de douăzeci și cinci de ani nu a suferit nicio deteriorare. În cele din urmă, au transformat biserica într-o mănăstire și i-au donat partea lor din moștenire.

S-a subliniat că Maria cea Tânără, împreună cu Toma din Lesbos și împărăteasa Teofano (prima soție a lui Leon cel Înțelept), constituie o
un nou tip de femeie sfântă: o gospodină pioasă, care rămâne căsătorită toată viața, nu devine niciodată văduvă sau călugăriță, dar atinge totuși sfințenia.[858] Cele trei sfinte căsătorite au trăit în aceeași perioadă - de la sfârșitul secolului al IX-lea până în prima jumătate a secolului al X-lea, iar sfințirea lor a fost considerată o afirmare a importanței căsătoriei pentru stabilitatea socială și moralitatea religioasă.

Nu reușesc să văd nicio asemănare între viețile Mariei cea Tânără și ale lui Thomas din Lesbos. Thomas seamănă mai degrabă cu o nebună sfântă decât cu o gospodină pioasă. [859]Simplul fapt că umbla goală este suficient pentru a o clasifica drept o nebună sfântă. Se

flofipyaaca, 11, 1994, 43-51.

Ibidem, p. 12.

[857]Vita S. Mariae lunioris 12, Sfinte Femei, p. 268.

[858]E. Patlagean. Istoria femeii deghizate în călugăriță și evoluția sfințeniei feminine în Bizanț. - Studii Medievale 17, 1976, 620-23.

[859] Pentru sfinții nebuni, vezi: Kallistos. Nebunul în Hristos ca Profet și Apostol. - Sobornost 5.1, 1983,

spunea că atât Maria cea Tânără, cât și Thomas din Lesbos au fost victime ale violenței domestice și au suferit îngrozitor din partea soților lor abuzivi.[860] Există o mare diferență, însă, în modul în care cele două femei au îndurat bătaia. Sfânta Maria a fost bătută o singură dată de soțul ei și, evident, nu a mai putut face față și, în cele din urmă, a murit. Prin contrast, Toma a primit lovituri grele aproape în fiecare zi, dar le-a îndurat „cu bunăvoință, ca un martir bucurându-se de Hristos, și s-a agățat de ele într-o măsură și mai mare”. [861]Am putut observa un comportament similar și la sfinții nebuni, care, la fel ca Toma, au îndurat loviturile cu răbdare și „de dragul lui Hristos”.

Vita împărătesei Teofano , însă, seamănă în mare măsură [862]*cu cea* a Mariei și putem presupune o probabilă legătură între cele două *vitae.* Din regină a frumuseții în anul 882, Teofano a devenit sfântă creștină datorită eforturilor soțului ei imperial și ale familiei Marthinakes. Unchiul ei, Mihail, nu numai că a ordonat alcătuirea vitaei sale, *dar chiar* l-a obligat pe hagiograful anonim să scrie relatarea vieții doamnei. Cu siguranță, [863]*vita* Mariei a fost compusă la cererea soțului ei, deoarece el a fost principalul promotor al cultului ei.[864] Similar cazului Mariei, canonizarea regretatei soții a lui Leon a întâmpinat opoziția unor episcopi care susțineau că Împărăteasa nu este vrednică de sfințenie. După moartea lui Teofano, Leon a construit o biserică în onoarea ei și a numit-o „Sfântul Teofano”, dar din cauza obiecțiilor puternice ale clerului cu privire la amplasament, a schimbat numele în „Toți Sfinții”. [865]Cu toate acestea, clericii supuși...
testamentul împăratului, iar Teofano a fost canonizată ca sfântă. A fost înscrisă în *Sinaxarul Constantinopolului* și a fost pomenită pe 16 decembrie.[866]

Teofano nu a fost singura soție a lui Leo care a fost imortalizată prin construirea unei biserici dedicate ei ca sfântă. Leo a ales să o comemoreze și pe a doua sa soție - Zoe Zautzena - într-un mod similar. A construit o biserică dedicată Sfintei Zoe și i-a așezat sicriul înăuntru. Nu se menționează că Leo ar fi construit o biserică în numele celei de-a treia sale soții - Eudokia Baiane. Cu toate acestea, i s-a acordat și ei o sfințenie neoficială, fiind reprezentată într-o icoană din marmură încrustată în biserica dedicată Maicii Domnului și construită de Constantin Lips, un înalt oficial la curtea lui Leo al VI-lea. [867]Evident, Leo cel Înțelept a stabilit un model

6-27; II. Privat. O aaX6q Moon. AvSpeach Kai r| aaZorqTa OTT]V opOoSo^q CKKkqcrta. A0f|va, 1988; L. Ryden. Sfântul Nebun. - Sfântul Bizantin. Wheat. S. Hackel, Londra, 1981, 106-13; C. HaaHoa. BioaHTHHCKoe topoacTBO. MocKBa, 1994.

[860] A. Aaîov. H tcTOpia evoc yapou, a 244.

[861]Vita S. Thomaidis 8, Sfintele Femei p. 306.

[862]Două texte grecești despre Sfântul Teofan; regele Leon al VI-lea, ed. E. Kurtz - 3anHCKH HMnepaTopcKofl AxajeMHM HayK 8, Sankt Petersburg, 1898. - [// www.doaks.org/hagio.html .]

[863]C. Mango. Eudocia Ingerina, normanzii și dinastia macedoneană. - 36opHK pajjoBa BH3aHTOJioiUKor HHCHTyra, XIV/XV, 1973, p. 21.

[864]Autoarea vieții sale nu a fost contemporană și a folosit texte mai vechi, dar este foarte probabil ca soțul sfintei să fi comandat textele.

[865] G. P. Majeska. Trupul Sfântului Teofano Împărătesa și Mănăstirea Sfântului Constantin. - Byzantinoslavica, 38, 1977, 14-15.

[866]Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae, col. 313, ed. H Delehaye, Bruxelles, 1902.

[867]Sharon Gerstel. Sfânta Eudokia și Casa Imperială a lui Leon al VI-lea. - Buletinul de Artă, 12/01/1997 - [http://encyclopedia.com/doc/lGl-20824279.html]

de a-și face toate soțiile sfinte. Cu siguranță, a fost o expresie a devoțiunii sale personale, precum și o încercare evidentă de a evalua demnitatea dinastiei macedonene prin crearea de sfinți în familie. [868]Doar cultul Sfântului Teofano, însă, a reușit.

Soții Mariei cea Tânără și ai împărătesei Teofano și-au promovat cultele, în ciuda faptului că nu le-au respectat în timpul vieții lor. Leon cel Înțelept l-a repudiat pe Teofano, în timp ce Maria a fost umilită și în cele din urmă bătută până la moarte de Nichifor. Cu siguranță, cele două femei au fost mult mai valoroase pentru soții lor după moarte, ca sfinte, decât ca soții.

Atât Sfânta Maria cea Tânără, cât și Împărăteasa Teofano au înfăptuit minuni postume, iar altarele lor au devenit locuri de pelerinaj. Treizeci de minuni sunt atestate la Sf. Maria cea Tânără și doar cinci - la Împărăteasa Teofano. [869]Înfăptuirea minunilor nu era nicidecum esențială pentru atingerea sfințeniei și, în cazul Mariei, a devenit principalul motiv al venerației ei. Minunile lui Teofano, însă, erau limitate la un cerc apropiat de prieteni și membri ai familiei, iar majoritatea contemporanilor le considerau suspecte. [870]Printre aceștia se număra și hagiograful ei, care își exprimă îndoielile cu privire la sfințenia Împărătesei într-un mod mai mult decât lipsit de tact.[871]

Este demn de remarcat faptul că dovezile vindecărilor miraculoase de pe mormintele sfinților sunt deosebit de abundente în cazul sfinților noi din secolele al IX-lea și al X-lea. [872]Cu siguranță, renașterea credinței în puterea miraculoasă a moaștelor sfinților în perioada post-iconoclastă a fost un rezultat al restaurării icoanelor, deoarece venerarea sfinților, a moaștelor lor și a imaginilor lor erau strâns legate. Bizantinii, însă, nu au...
nu trata icoanele și moaștele în același mod. Spre deosebire de Occidentul latin, care nu avea o teorie a icoanelor, în tradiția ortodoxă icoanele erau mai semnificative, mai puternice și mai venerate decât moaștele. [873]Ele erau considerate adevărații mediatori între divin și uman. În cazul Mariei cea Tânără avem toate condițiile principale pentru promovarea unui cult - venerația populară, producerea de minuni, pictarea unei icoane și comandarea unei *vite.* Deși ierarhia bisericească s-a opus sfințirii Mariei, familia ei, și în special soțul ei, au susținut cu tărie cultul ei. De fapt, era un cult familial.

Atitudini antimonastice

Nu doar episcopii, ci și călugării s-au opus venerației Mariei. Aceștia au susținut că nu

[868]X. tarpon. UMneparopiT H cBemeumcbT. ETJOJIM atpxy BnranrnncKHH „neaaponannavM". Corfu™, 2006, 225-29.

[869]A.-M. Talbot. Pelerinaj la altarele vindecătoare: Dovezile relatărilor despre miracole. - Pelerinaj în Imperiul Bizantin: secolele VII- XV . Dumbarton Oaks Papers, -Nu 56, 2002, Anexa 1, p. 170. - [www.doaks.org/etexts.html]

[870]Vita Euthymii, 167. Ed. P. Karlin-Hayter, Bruxelles, 1970. - [// www.doaks.org/hagio.html .]

[21] A. Aalov. H laropla CTO; ydpou, a 247.

[872]A.-M. Talbot. Pelerinaj la altarele vindecătoare, p. 155.

[873]Liz James. Oase uscate și tablouri pictate: Relicve și icoane în Bizanț. - În: Relicve creștine orientale. Ed. Alexei Lidov. Moscova, 2003, 51-3.

este vrednică să fie tratată ca o sfântă din cauza stării sale maritale: „Nu este posibil ca cineva care trăiește o viață seculară, mănâncă carne și se bucură de plăcerile căsătoriei să primească de la Dumnezeu harul facerii de minuni, în timp ce călugării, care se privează de orice plăcere, care sunt mortificați și necajiți în toate, care, pe deasupra, se dedică cântării imnurilor zi și noapte, nu sunt considerați vrednici de un astfel de har”. [874]Autorul observă că monahii s-au opus sfințeniei Mariei din cauza invidiei pe care o aveau față de minunile pe care le-a săvârșit și chiar îi acuză de incapacitate. El spune că monahii sunt oameni care au eșuat la prima lor profesiune (E7tdyyeXp.a) și, din cauza eșecului în chestiuni seculare, aleg să intre într-o mănăstire. Am putea găsi astfel de atitudini lipsite de respect față de călugări în scrierile unor intelectuali din secolele al XI-lea și al XII-lea, dar aceștia sunt curioși de un text hagiografic. Eustatie din Tesalonic, de exemplu, îi învinovățește pe călugări pentru ignoranța, ipocrizia, lăcomia și lenea lor [875]. Simeon Noul Teolog, unul dintre cei mai proeminenți critici ai bisericii și monahismului bizantin, susține, de asemenea, călugării corupți trebuiau disprețuiți și vor fi tratați ca adulterini de către Dumnezeu. Pe de altă parte, cei care duc o viață virtuoasă și evlavioasă în lume vor fi binecuvântați. [876]În mod evident, autorul anonim al *Vita Mariei* împărtășește aproape aceleași convingeri și le exprimă deschis, făcând o juxtapunere puternică între viața seculară și cea monahală.

Autorul își exprimă atitudinea sceptică față de asceza monahală și în descrierea carierelor fiilor gemeni ai Mariei - Vaanes și Ștefan - primul dintre ei devenind soldat, iar cel de-al doilea - călugăr. El îl înfățișează pe Vaanes ca un om sfânt, extrem de vrednic de sfânta sa mamă. A imitat-o în toate lucrurile, mai ales în

activități caritabile și era „deasupra lucrurilor materiale și a dorinței de profit” [877]în ciuda vieții sale seculare. Devoțiunea religioasă extremă a lui Vaanes, bunătatea și blândețea sa l-au făcut iubit și foarte respectat de toată lumea. Prin contrast cu această descriere detaliată și laudativă a virtuților lui Vaanes, nu se menționează nimic concret despre fratele său Ștefan, care a îmbrățișat numele monahal de Simeon după ce a primit veșnicia. În schimb, hagiograful lasă în seama „oamenilor sfinți” sarcina de a decide dacă Ștefan merită sau nu sfințenia.

Reconcilierea bizantino-bulgară

La sfârșitul narațiunii sale, hagiograful face în mod deliberat paralele între Maria cea Tânără și Theothos - Maica Domnului. El o definește pe eroina sa ca fiind „Maica preasfântă Maria”, „Venerabila Maria”, „Podoaba tuturor femeilor”, „Încântarea celor drepți”, „Receptaculul virtuții”, „Vasul harurilor” etc. Aceste titluri pentru Maria cea Tânără amintesc

[874]Vita S. Mariae lunioris 19, Sfinte Femei, p. 273.
[875]A. Kazhdan. Studii asupra literaturii bizantine din secolele al XI-lea și al XII-lea. Cambridge, 1984, 150-53.
[876]Sfinte Femei, p. 243.
[877]Vita S. Mariae lunioris 30. Sfinte Femei, p. 284.

de Imnul Acatist și de alte imnuri mariane și, împreună cu însăși numele sfintei, sunt indicii ale asemănării ei cu Fecioara Maria. La fel ca Theothos, sfânta patroană a Constantinopolului, Maria cea Tânără este reprezentată ca ocrotitoare și mijlocitoare divină a orașului Byza: „Și fie ca tu să rămâi ocrotitoarea acestui cel mai bun dintre toate orașele, Byza, căreia Dumnezeu i-a dăruit trupul tău cel mai sacru și sfânt pentru a fi ajutor tuturor locuitorilor săi, pentru a-i apăra și a îndepărta orice fel de boală și pe dușmanii care li se opun pe față sau în secret". [878]Spre deosebire de Theothos, Maria cea Tânără nu a putut să-și salveze orașul de la capturarea bulgară. Ea, însă, a reușit să stabilească relații de prietenie și chiar un sentiment de fraternitate între bizantini și bulgari.

Byza a suferit grav în timpul războaielor bulgaro-bizantine sub țarul Simeon, descris de hagiograf ca fiind „un om sălbatic", cu „un suflet jalnic" și „cu numele creștin, dar pe deplin sângeros". Întreaga zonă a Traciei de Est, până la zidurile Constantinopolului, a fost devastată de bulgari, iar Byza însăși a fost asediată de bulgari timp de cinci ani. *Vita* prezintă o descriere vie a suferințelor locuitorilor care au fost nevoiți să-și abandoneze orașul și proprietățile și să plece în siguranță în Medeia, pe coasta Mării Negre. Cetățenii din Byza și-au părăsit orașul asediat, după ce au ars din temelii toate casele. Doar bisericile au fost cruțate, printre care se număra și biserica sfintei orașului - Sfânta Maria cea Tânără.

Biserica Sfânta Maria a devenit un loc de admirație nu numai pentru bizantini, ci și pentru bulgari, deoarece miracolele de la mormântul ei au continuat după ce aceștia din urmă au cucerit orașul. Uimit de puterea miraculoasă a sfântului, țarul Simeon i-a ordonat omului său să nu atingă biserica și i-a permis preotului să celebreze slujba.

liturghia în fiecare zi. Mai mult, Voulias, șeful garnizoanei bulgare din Byza, numit pe preot „părinte", l-a primit cu mare onoare și a dorit să afle despre viața sfintei și miracolele ei. După ce a plecat din Byza, Voulias, împreună cu soldații săi, s-a dus la Silivria și a aflat că în fruntea armatei bizantine staționate se afla Vaanes - fiul Mariei. În loc să înfrunte inamicul, comandantul bulgar s-a dus în tabăra bizantină cu intenții pașnice pentru a-și aduce omagiile fiului sfintei. Cei doi bărbați au avut o conversație prietenoasă, lăudând virtutea Mariei și darul ei miraculos. În cele din urmă, s-au despărțit pașnic, deși războiul era încă în desfășurare.

Acest pasaj intrigant din *Vita* este un exemplu rar de prezentare a bulgarilor într-o lumină pozitivă. Aceștia sunt descriși ca creștini devotați, care venerează sfintele moaște ale sfinților și au frică de Dumnezeu. Este, de asemenea, o dovadă importantă a creștinizării rapide a societății bulgare la doar câteva decenii după adoptarea creștinismului. Evident, bulgarii și bizantinii împărtășeau aceleași valori și aceleași convingeri religioase, ceea ce i-a transformat din dușmani în prieteni și chiar în frați în Hristos.

Concluzie

Noii sfinți canonizați în perioada bizantină mijlocie nu au atins niciodată recunoașterea

[878]Vita S. Mariae Iunioris 33, Sfinte Femei, p. 289.

pe scară largă și același grad de devoțiune populară ca predecesoarele lor creștine timpurii. Cele mai populare sfinte din Bizanț au fost cele din secolele I-VI. Multe dintre ele au fost personaje legendare, în special sfintele martire, călugărițele care au adoptat veșmântul monahal masculin și prostituatele pocăite. Femeile care au fost recunoscute ca sfinte în perioada bizantină mijlocie aproape niciodată nu au dezvoltat culte depline. Venerația lor a rămas la nivel local și a fost, în general, de scurtă durată. [879]*Vitae* lor sunt păstrate doar în unul sau două manuscrise, iar imaginile iconografice ale acestor femei sfinte sunt extrem de rare.[880]

Sfânta Maria cea Tânără nu face excepție de la acest tipar. A fost o sfântă locală, în a cărei sfințire familia sa a jucat un rol principal. În ciuda nenumăratelor miracole atribuite moaștelor sale, lăcașul ei nu a devenit un loc major de pelerinaj. Maria lipsește din *Sinaxarul Constantinopolului,* deși a fost comemorată până la căderea Imperiului. Biserica Ortodoxă îi sărbătorește ziua de prăznuire pe 16 februarie. Ceea ce face ca *Vita* Mariei să fie unică este faptul că descrie persoana și activitatea unei simple gospodine care, cu toate acestea, a atins sfințenia. Cultul ei a fost promovat în anumite condiții, într-o perioadă în care

Crearea de noi sfinți a fost posibilă. Domnia lui Leon cel Înțelept, marcată de tulburări politice, ecleziastice și maritale, a fost în mod clar o astfel de perioadă. Exemplul pe care l-a dat prin faptul că și-a făcut soția sfântă a influențat cu siguranță crearea unei sfinte din Maria. Nu am putea, oricine, susține că a existat un tip de femeie sfântă căsătorită în hagiografia bizantină. Cele două cazuri pe care le avem (Sfânta Maria cea Tânără și Sfântul Teofano) nu pot constitui un model hagiografic distinct de sfințenie feminină. [881]Mai mult, Sfântul Teofano a fost o împărăteasă, iar sfințirea ei a fost un caz de canonizare imperială. Este remarcabil faptul că, spre deosebire de venerația de scurtă durată a Sfintei Maria cea Tânără, cultul Sfântului Teofano a existat în secolele ulterioare, iar devoțiunea populară față de ea pare să fi scăzut doar odată cu trecerea dinastiei macedonene.[882]

Povestea Sfintei Maria cea Tânără reflectă schimbarea atitudinilor față de sfințenia feminină în Bizanțul din secolele al IX-lea și al X-lea. Spre deosebire de primele secole creștine, căsătoria nu mai era un obstacol în calea sfințeniei. Cu toate acestea, există o suspiciune constantă cu privire la posibilitatea sfințeniei pentru o femeie căsătorită, care este exprimată de mai multe ori în *vita.* Poate fi acesta motivul lipsei altor femei sfinte precum Sfânta Maria cea Tânără.

[879]A.-M Talbot. Sfințenia feminină în Bizanț. - În: Femeile și viața religioasă în Bizanț. Ashgate, 2001, p. 15.

[880]Prin comparație, *vita* Sfintei Maria Egipteanca, o faimoasă prostituată pocăită din secolul al V-lea, a fost păstrată într-un număr mare de manuscrise în mai multe limbi.

[881]Așa cum am arătat mai sus, Sfântul Toma din Lesbos se potrivește mai bine imaginii unui nebun sfânt decât celei unei gospodine pioase, așa că îl exclud complet din această categorie, dacă ar exista vreodată o categorie, a femeilor sfinte.

[882]GP Majeska. Trupul Sfântului Teofano Împărătesa și Mănăstirea Sfântului Constantin. - Byzantinoslavica, 38, 1977, p. 16, nr. 16.

RENSEIGNEMENTS SUR LES BULGARES, LEUR RELIGION ET LEUR ÉGLISE DANS LES «RELATIONS UNIVERSELLES» DE GIOVANNI BOTERO (1544-1617)

PENKA DANOVA
(Sofia)

Acest articol examinează informațiile despre bulgari, credințele lor religioase și Biserica lor conținute în primele trei părți ale voluminoasei lucrări a lui Giovanni Botero, „Relații universale”. Autorul se concentrează în principal pe analiza surselor din care iezuitul piemontez a extras aceste informații. El propune mai multe ipoteze cu privire la tipul acestor surse și la originea autorilor lor. Acest articol este o versiune extinsă a prezentării susținute în secțiunea „Catolicism și ortodoxie în Balcani” la Colocviul Internațional organizat de Comisia Istorică Mixtă Româno-Bulgară la București pe 10 septembrie 2007.

Pentru cercetătorii istoriei gândirii politice, numele clericului Giovanni Botero este binecunoscut. El este asociat cu opera sa fundamentală în zece volume „Despre rațiunea statului” din 1589 [1], cu antimachiavelismul său, cu conformismul său politic, dar şi cu interesul său viu pentru viața și soarta istorică a popoarelor, pentru obiceiurile și spiritul lor specific care presupune forma de guvernare impusă fiecărui popor.

Cealaltă lucrare fundamentală a lui Giovanni Botero este „Relațiile universale”, a cărei primă parte a fost publicată în 15912. Aceasta din urmă, cunoscută de mult timp cercetătorilor români3 , a rămas, ca și întreaga lucrare, în afara interesului cercetătorilor bulgari. Acest forum științific este, așadar, o bună ocazie pentru a prezenta rezultatele muncii mele de la Biblioteca Academiei Române, legate de cercetarea surselor italiene privind istoria bulgarilor. Tocmai acolo am putut face cunoștință cu

[1] Botero, G., Délia Ragion di Stato Libri dieci, con tre libri delle cause délia grandezza delle città di... In Venetia, Appresso c Giolitti, 1589.

[2] Botero a publicat cele patru părți ale lucrării sale „Relations universelle”, respectiv în 1591, 1592, 1595 și 1596. În același an 1596, a publicat la Bergamo într-un singur volum cele patru părți ale lucrării. La Biblioteca Academiei Române există 5 exemplare ale acestei lucrări, publicate în ani diferiți. Aici este citată din ediția „Relationi Universali” de Giovanni B[otero] Benese, împărțită în patru părți. Și a adăugat la această ultimă impresie Descrierea figurativă, sculptată în cupru din toate țările lumii. La Brescia: Per la Compagnia Bresciana, sd [=1599] datorită bibliografiei excelente și abundentului material cartografic inserat în primele două părți ale lucrării.

[3] Isopescu, Cl., Notizie intomo ai romani în literatura geografică italiană a secolului al XVI-lea. În: Buletinul Secţiei Istorice, XVI. Bucureşti, 1929, 58-62.

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, pp. 475-487, București, 2008

diferite ediții ale „Relațiilor Universale", izolează informațiile referitoare la bulgari, religia și Biserica lor, formulează unele reflecții și ipoteze privind sursele acestor date și cunoaște cercetările românești dedicate acestui autor.

Dacă „Despre rațiunea statului" reprezintă sinteza moștenirii filosofice a lui Botero asupra problemelor Statului, suveranului, supușilor, formelor și modurilor de guvernare, „Relațiile universale" reprezintă partea sa aplicată, unde sunt descrise în detaliu statele în sine și amplasarea lor geografică, diviziunea administrativă, resursele, populația, potențialul economic, guvernarea, Biserica, religia etc., adică baza obiectivă pe care se sprijină teoria politică. Nu este o coincidență faptul că „Relațiile universale" s-a bucurat de interes exclusiv din partea editorilor din acea vreme și a fost tradusă în latină, germană, engleză, spaniolă și poloneză. Interesul pentru această lucrare depășise granițele Europei catolice. În secolul al XVIII- lea, prima sa parte (partea geografică) a fost tradusă și în limba română, probabil în mănăstirile moldovenești [883]. Autorul le-a completat și revizuit de nenumărate ori [884], ceea ce arată că Botero a fost foarte conștiincios în ceea ce privește opera sa și a dorit în permanență să actualizeze informațiile pe care le oferea publicului.

Cartea este împărțită în patru părți tematice. Prima este dedicată geografiei. În această parte, autorul nu numai că ne prezintă situația geografică a unui stat, a unei regiuni, a unei provincii și particularitățile lor fizico-geografice, dar oferă și informații bogate referitoare la populația, activitățile economice și viața de zi cu zi a acestora. De un interes deosebit pentru cercetători sunt, înainte de toate, informațiile geografico-economice, precum și statisticile. Bulgarii sunt menționați în primul volum al acestei părți, intitulat „Descrierea Europei, Asiei și Africii, cu o atenție specială asupra obiceiurilor, comerțului și industriei"
fiecare dintre națiunile pe care le conțin [885]." Bulgarii sunt incluși în capitolul „Bosnia. Serbia. Bulgaria." Cantitatea de informații este relativ modestă, dar Bulgaria este totuși prezentă pe harta Europei. Iată ce scrie Botero: „...Serbia, care se întinde de la Samandria [Smederevo], oraș situat pe Dunăre, până la Nisa [Niș], unde începe Bulgaria. Cele mai notabile locuri din Serbia sunt Stonibigrado, metropola sa; Prisdeno [Prisren?], unde s-a născut împăratul

[883]Vezi BAR, Mss. Rom. 1556; BAR, Mss. Rom. 1267, et les notes de **Ștrempel, G.** Catalogul Manuscriselor Romanești, I, București, 1978, p. 272, precum și textul incomplet al „Geografiei Europei, Asiei și Africii" în BAR, Mss. Rom. 3515. - Ștrempel, G., *op. go.* III, Bucureşti, 1987, p. 154. Mulțumesc doamnei Rodica Popescu și doamnei Ileana Stănculescu de la Catedra Manuscrise și Cărți Rare a Bibliotecii Academiei Române, pentru informațiile valoroase pe care mi le-au oferit, cu privire la traducerile lui Botero în principalele limbi române. Voir Stanculescu, I., Prezența versiunii slave a Legendei *Țării lui Ioan Preotul* în cultura medievală românească . - flpeBOAMTe npe3 XIV crojienie Ha EariKaHHTe. floKJiaiw OT MeatuyHapojtHaTa KOHtjiepeHUHHJi Connut, 26-28 K>HH 2003 (noa pea. JI. **Tacena, M. HoBiesa, Kp. ®oc, T. neHKOBCKan).** CO4>HH, MaweJiCKa io>iiia „ropeKcIlpec", Comuti 2004, 500-5004.

[884]Nu se referă aici la informații despre bulgari, ci în primul rând la materiale cartografice, tabele cu „cele mai notabile lucruri" și completări legate de marile descoperiri geografice. În 1611, a scris a cincea parte a „Relațiilor universale", dedicată evenimentelor de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea , pe care nu a reușit să o publice. Aceasta a fost păstrată la Biblioteca Națională din Torino, sub codul O. VI.61. până la începutul secolului al XX-lea, când a fost distrusă într-un incendiu. A fost publicată împreună cu celelalte părți în 1895 de Carlo Gioda. Din păcate, această ediție nu îmi este accesibilă.

[885]Descrierea Europei, Asiei și Africii, cu o relatare a obiceiurilor, bogățiilor, afacerilor și industriei fiecărei națiuni conținute în acestea.

Justinian; Novo Monte (Novo Brdo), o fortăreață inexpugnabilă; Montenero [Muntenegru], unde turcul deține bogate mine de aur și argint. De acolo, fertilitatea îmbunătățindu-se puțin, se intră, lângă izvoarele Ciabro [Cibrica], în Bulgaria, aproape Volgaria, deoarece popoarele sale au venit din Volga și au ocupat-o în 666, după ce au învins anterior, în timpul unei mari bătălii, armata împăratului Constantin al IV-lea. După aceea, au luptat mult timp împotriva următorilor împărați. Metropola sa este Sofia (după alții - Nicopoli), unde, pentru comoditatea amplasamentului, se află beylerbey-ul Europei. Este situată exact între Ragusa [Dubrovnik] și Constantinopol. Bulgarii ocupă creasta Muntelui Haemus, coborând fie spre România [Rumelia], fie spre Dunăre. Astfel, partea cea mai grea și infertilă a acestei provincii se află la mijloc. Locurile mai joase, unde există, ici și colo, o câmpie sau o vale, rămân totuși acoperite de păduri dese sau de solitudini infinite. Aceasta este ceea ce a epuizat armatele lui Vladislav, regele Poloniei.[886]

Informațiile scurte despre bulgari din acest capitol pot fi împărțite în două părți, și anume geografică și istorică. Prima este legată de amplasarea „provinciei", de principalele sale orașe, de particularitățile reliefului, de fertilitate și de industrii. Niș este indicat ca punct de graniță al Bulgariei în descrierea extinderii Serbiei, adică un punct geografic pe ruta militară diagonală ce traversează Balcanii. Câteva rânduri mai departe, autorul notează că izvoarele Cibrica marchează granița de vest a Bulgariei. Acest lucru arată că a folosit două surse scrise: prima este probabil un jurnal de călătorie (Smederevo - Niș), cealaltă - o hartă geografică, cu comentarii contemporane și hărți noi.
din „Geografia" lui Claudius Ptolemeu, care era deja din abundență la acea vreme [887].

Botero evită cu grijă să indice celelalte granițe ale provinciei Bulgaria, așa cum făceau și geografii timpului său: la sud - Tracia, la est - Marea Neagră. Cu siguranță, acesta nu este un semn de lipsă de profesionalism. El era evident tulburat de faptul contradictoriu că bulgarii locuiau de ambele părți ale Hemului, în timp ce în descrierile Traciei aceştia nu apar. Este posibil ca autorul să-l fi consultat mai întâi pe Giovanni Antonio Magini (1555-1617), care probabil se referise la un tratat care nu a ajuns până la noi și al cărui autor a fost Nicola

[886]Ibidem, p. 189: „...Servia, care pornește de la Samandria, un oraș de pe Dunăre, se extinde până la Nyssa, unde începe Bolgaria. Cele mai notabile locuri din Servia sunt Stonibigrado, metropola sa; Prisdeno, unde s-a născut împăratul Justinian; Novomonte, un loc inexpugnabil, Montenero, unde turcii au mine de aur și argint foarte bogate. Apoi, îmbunătățindu-i oarecum fertilitatea, se intră lângă izvoarele râului Ciabro, în Bolgaria, aproape Volgaria: pentru că locuitorii săi au venit din Volga și au ocupat-o în anul 666, după ce l-au învins mai întâi într-o mare bătălie pe Constantin al patrulea împărat. Și apoi au luptat mult timp cu următorii împărați. Metropola sa este Soffia (alții spun Nicopolis) unde, datorită avantajului amplasamentului său, rezidă Belarbeio-ul Europei. Se află aproape exact între Ragusa și Constantinopol. Bulgarii ocupă versanții Muntelui Emos, uneori înclinați spre România, alteori spre Dunăre. Prin urmare, partea cea mai accidentată a provinciei este cea de mijloc. Partea inferioară..." regiunile, deși conțin unele câmpii și văi, rămân în mare parte acoperite de păduri dese sau de pustnicii singuratice. Aceasta a consumat armata lui Ladislau, regele Poloniei.

[887]**Ruscelli, G.** Geografia lui Claudius Ptolemeu din Alexandria, recent tradusă din greacă în italiană de..., cu expuneri ale aceluiași, particulare din loc în loc și universale asupra cărții și asupra întregii Geografii sau metode de a face o descriere a întregii lumi. La Veneția: de Vincenzo Valgris, 1961, p. 158; **D'Anania, GL** Tesatura universală a lumii a Excelenței Sale [...] unde se au informații complete despre obiceiuri, legi, râuri, munți, provincii și popoare ale lumii. Cu autoritatea Superiorilor. La Napoli: de Giuseppe Cacchoj dell'Aquila, 1573, p. 139; **Magini, GA** Geografie /adică/ Descrierea universală a Pământului. Împărțită în două volume... La Veneția: de Frații Gio. Battista și Giorgio Galignani, 1598, p. 197/a.

Sophianos, cartograf și geograf al Papei, un grec care cunoscuse bine și călătorise prin Tracia, Macedonia și toată Grecia. Mai mult, informațiile despre teritoriile bulgare și caracteristicile lor fizice și geografice, precum și etimologia bulgarilor și data eronată a bătăliei acestuia din urmă împotriva lui Constantin al IV-lea [888], sunt complet identice cu cele ale lui Magini.

În lucrarea sa „Geografia lumii”, Magini, profesor de matematică la Universitatea din Bologna, savant, astronom și cartograf de mare autoritate, nu se oprește asupra temei războaielor bulgaro-bizantine, așa cum a făcut Botero în opera sa. Evident, tema spiritului războinic bulgar și a victoriilor lor militare a fost preluată din alte surse, cel mai probabil dintr-una dintre istoriile universale ale lumii [889]. Notele sale despre războaiele bulgaro-bizantine sunt foarte generale (se menționează doar că, după victoria asupra lui Constantin al IV-lea, bulgarii au continuat să poarte război împotriva altor împărați), astfel încât se poate indica exact direcția lor.

sursă, dar autorul lor cunoștea, fără îndoială, istoria bulgarilor [890]și și-a exprimat, ca toți italienii cultivați din acea vreme, simpatiile sale istorice față de aceștia. Așa a făcut și Botero la sfârșitul capitolului dedicat Greciei. După ce a descris cu pasiune frumusețile Greciei, gloria științei și artele Eladei, un accent inspirat, fără îndoială, de Sophianos, cu o răutate tipic „latină”, autorul remarcă despre greci: „...dar, în timp, contradicții și conflicte violente i-au opus, astfel încât au fost subjugați de macedoneni, apoi de romani și apoi, timp de câteva secole, au deținut Imperiul de Răsărit. Dar, fiind sătui de putere, de cunoștințele pe care Dumnezeu le-o dăduse, s-au întors împotriva Sfintei Sale Biserici, apoi s-au cufundat în plăceri și lux și au fost învinși mai întâi de goți, apoi de bulgari, jefuiți și umiliți de sarazini și, în final, zdrobiți de turci.” [891]Autorul

[888]Ibid., p. 197/a: „((De unde provine numele Bulgaria)) Această provincie se numește Bulgaria, aproape Volgaria, deoarece locuitorii ei de pe Volga au venit să o cucerească, în jurul anului 666 al Domnului. Unii vor ca aceasta să fie Mesia inferioară a anticilor. Se află între Serbia, România și Dunăre. [Locul Bulgariei:] Este în mare parte accidentat din cauza munților și aproape de Muntele Emo, întinzându-se spre Dunăre, spre România. Locurile sunt în jurul lor. Sunt aici, este metropolă. „Geografia” orașului Köln a fost publicată pentru prima dată. Este puțin probabil să fi împrumutat de la Botero Magini, fără a menționa lucrările la care făcuse referire. Ipoteza mea este că în jurul anului 1588 Botero cunoștea și lucrările lui D'Ananio și Magini.”

[889]Despre unii dintre acești autori, vezi Aanosa, n. BoitHCTBeHnre ôtnrapH в ABC HTajiHaucKM cbHHHeHMH no oôuia MCTOPHH OT XVI BCK. - În : C6. BinrapH н HTajiHamm npe3 BeKOBere в ôopôu 3a HesaBMCHMocT н irbpwaBHOCT. Ilo cnysaü 200 TOUHHH OT powHHero Ha Jhtyiene MaitHHH (1805-1872). C., ryreHÔepr, 2006, 41-70; Eadem BMrapHTe в nTamtaHCKHTe CbHHHeHHH no oôuia HCTopHJt OT XVI BCK. - UcTopMsecKo 6wiue, 1-2, 2006, 38-62.

[890]„Despre rațiunea statului”, pe care Botero o scrisese înainte de aceasta, arată că acesta cunoștea bine istoria bulgarilor nu numai în Evul Mediu timpuriu, ci și în perioada cuceririlor otomane. Argumentând cu autorii care exaltă importanța infanteriei înaintea celei a cavaleriei, Botero dă ca exemplu faptul că turcii obțineau victorii în Europa înainte de instituirea corpului ienicerilor. Aceștia, după ce au trecut de Pasul Vitinia, au luat Philippopolis și Adrianopol, i-au învins pe suveranii Serbiei și Bulgariei și au învins de două ori armatele coaliției creștine, conduse de regele Sigismund. Vezi **Botero, G.** Délia Ragion di Stato. Against tre libri délia causa délia grandezza delle città, due aggiunte e un discorso sulla popolazione di Roma. (a cura di Luigi Firpo). Torino: UTET, 1948, p. 333. Victoria asupra Serbiei și Bulgariei se referă probabil la povestea Bătăliei de la Marița din 1371, care a devenit populară în Occident. Cu toate acestea, în „Relațiile universale”, Botero se străduiește să reflecte situația contemporană a statelor, regiunilor și popoarelor, mai degrabă decât să evidențieze trecutul lor istoric.

[2] **Botero, G.** Op. cit., p. 196: „... dar, izbucnind în același timp în tulburi discordii și războaie între ei, au fost mai întâi supuși de macedoneni, apoi de romani, apoi timp de câteva secole au deținut Imperiul Răsăritului: dar, prețuind puterea și cunoștințele acordate lor de Dumnezeu, împotriva Sfintei Sale Biserici și apoi înecați în desfătări și lux, au fost mai întâi bătuți de goți și de bulgari, apoi jefuiți și bătuți de sarazini și în

continuă să explice de ce grecii meritaseră o astfel de soartă și de ce nu ar trebui să aibă un stat.

La Botero, ca și la alți italieni ai timpului său, simpatiile istorice pentru bulgari nu se datorau contactelor directe sau cunoașterii poporului bulgar și a obiceiurilor sale, ci faptului că erau rivali ai Bizanțului, că îl învinseseră, cu alte cuvinte, acestea sunt reflecții tipice ale unui intelectual al Occidentului latin medieval.

Printre reminiscențele istorice, găsim și amintirea sorții tânărului rege polono-ungar Vladislav, căzut tragic lângă Varna. Giovanni Botero nu menționează Bătălia de la Varna din 1444, dar exprimă opinia că singurătățile (teritoriile bulgărești necultivate și nelocuite) au fost unul dintre motivele anihilării armatei sale. Uneori, lipsa proviziilor este mai înspăimântătoare decât rezultatul unei bătălii. Aceasta este o temă dragă autorilor tratatelor de artă militară din a doua jumătate a secolului al XV-lea [892].

Amintirea Bătăliei de la Varna este deosebit de relevantă în perioada în care Botero a scris și a revizuit „Relațiile Universale": era timpul Războiului Ligii Sfinte (1592-1606), la care Principatele Dunărene, Țara Românească și Moldova, au luat parte activă. Botero a luat, evident, partea coaliției statelor creștine. Aici aș dori să exprim una dintre ipotezele mele care ar putea explica de ce nu a indicat granița de est a „provinciei Bulgaria" și de ce s-a înșelat atât de evident atribuind Varna Moldovei [14].

Poate că în timpul războiului granițele Imperiului Otoman au rămas contestate și imprecise, existând întotdeauna speranța că un oraș sau o provincie va fi smulsă din mâinile necredincioșilor și reatașată lumii creștine. Acesta este motivul pentru care „Varna - unul dintre principalele orașe ale Moldovei" este mai degrabă un semn prevestitor decât o realitate. Aceasta este o explicație pentru lipsa de precizie în descrierea granițelor Bulgariei.

Din păcate, Giovanni Botero a avut la dispoziție un număr limitat de surse despre bulgari, ceea ce explică și scurtimea notițelor sale despre aceștia. Din ceea ce a scris despre Bulgaria reiese clar că nu a folosit relatări ale martorilor oculari - diplomați, călători, misionari, care ar fi putut oferi o scurtătură interesantă către tema „bulgarilor", așa cum a făcut, de exemplu, în descrierea industriei populației din Adrianopol și mai precis a rolului special pe care producția de rachiu de struguri l-a jucat în oraș și în regiune atât pentru creștinii supuși, cât și pentru creștinii liberi [15].

statul otoman și insistă asupra rezolvării problemei aprovizionării. Această lucrare nu strălucește prin originalitate a gândirii și reflectă vârsta matură și oboseala autorului său.

[14] **Botero, G.** Op. cit., p. 186, p. 187.

[15] Ibidem, 200-201: „Adrianopol este mult mai mare, dar fără ziduri, seamănă mai mult cu un sat foarte mare decât cu un oraș bun. Există un număr incredibil de cârciumari, de căruciori și de meșteri de tot felul, turci, evrei și creștini. Țara produce o cantitate mare de fructe, care sunt în mare parte uscate și trimise în multe locuri. Există, de asemenea, un comerț notabil cu lapte de vacă uscat și bumbac. Deși țara conține multe dealuri, foarte potrivite pentru cultivarea viței de vie, totuși nu se văd multe podgorii, deoarece este mai locuită de turci decât de creștini. Cu toate acestea, creștinii produc acolo o cantitate foarte mare de rachiu, cu care sclavii sunt răscumpărați, iar ceilalți sunt întreținuți, deoarece câștigă până la șaisprezece asperi pe zi. Fac același lucru și în celelalte țări ale turcilor. = „Adrianopol este mult mai mare (în raport cu Philippopolis], fără a uita și adunând

cele din urmă călcați în picioare de turci."

[892]După ce și-a terminat definitiv „Relations universelles" în 1611, Botero a scris ultima sa lucrare: „Discurs despre liga împotriva Turcului" [Discorso sopra la Lega contro il Turco]. Pe lângă dorința de a-l vedea pe suzeranul său, Ducele de Savoia, în fruntea acestei ligi, autorul subliniază particularitățile reliefului din

mai mult într-un sat mare într-un oraș. Numele incredibil de cârciumi și hărmălai și de meșteri" de tot felul, turci, juifs, creștini. Regiunea produce o mare varietate de fructe care nu reprezintă o mare parte a lumii și pe altele în direcții diferite. De asemenea, există o mare cantitate de rute vinicole, de asemenea, mai mulți oameni turci decât creștini bine uscați. În ciuda faptului că creștinii produc cantități mari de eau-de-vie, astfel încât esclavele sunt rachètent, iar celelalte sunt umplute cu câștigătoare de 16 bitter pe zi. Există această fântână și în celelalte teritorii ale Marelui Turc. Există o înțelegere foarte interesantă cu privire la motivele existenței populației orașului Adrianopol, care a apărut sub numele unui om care a stat în oraș și a fost observat cu atenție ocupația acelei persoane. locuitori. Vă putem permite libertatea de a admite că această afirmație este valabilă în teritoriile bulgare din Adrianopol.

A doua parte a „Relațiilor universale" este dedicată descrierii „celor mai mari prinți și state din lumea de astăzi și cauzelor măreției acestor state" [893]. Sursele pentru această parte sunt rapoartele politice ale diplomaților și călătorilor contemporani autorului. Aici bulgarii nu sunt menționați, dar toponimul „Bulgaria" se găsește în descrierea Imperiului Otoman. Pe harta „politică" a imperiului, toponimul traversează paralela, adică întreaga parte estică a Peninsulei Balcanice (vezi Fig. 1). Descrierea lui Botero asupra posesiunilor Marelui Turc este mai precisă și subliniază deținerea deplină a acestor teritorii, spre deosebire de statutul de vasalitate al principatelor tributare: „Turcul include în Imperiul său teritorii întinse din cele trei părți ale lumii, deoarece în Europa deține întreaga coastă maritimă, care se întinde de la granițele Raguzei până la gura de vărsare a Tanei, și de la Buda la Constantinopol, și de la malul drept al Tyrasului până în această parte a Savei. Toate acestea se află fie direct sub puterea sa, fie sub cea a afluenților săi, cum ar fi Moldova, Țara Românească și Transilvania. În această zonă este inclusă cea mai bună parte a Ungariei, toată Bosnia, Serbia, Bulgaria, Macedonia, Epirul, Grecia, Morea, Tracia și Arhipelagul, cu insulele [894]. "

Până acum, am discutat ce a scris Giovanni Botero despre bulgari în prima și a doua parte a lucrării sale „Relații universale" și sursele pe care le-a folosit cel mai probabil. Aș dori acum să mă concentrez asupra a ceea ce nu a scris, și anume, care a fost religia bulgarilor și care a fost Biserica lor. Căci acestea sunt teme pe care predecesorii săi ai Umanismului și Renașterii nu au omis să le abordeze. Este vorba despre creștinizarea bulgarilor, prințul Boris Mihail, rolul Papei Nicolae I [în] această epopee istorică, soarta prințului Vladimir Rassate și întronarea lui Simeon. Toate lucrările italiene de istorie generală alocă un loc temei convertirii bulgarilor, bazându-se în principal pe informații din „Cartea despre viețile tuturor papilor" a umanistului Platina, o lucrare care a suferit numeroase revizuiri și adăugiri, disponibile în italiană în vremea lui [895]Botero .

Giovanni Botero nu include aceste informații în prima parte a lucrării sale. Dar vorbește despre religia și Biserica bulgarilor în a treia parte a „Relațiilor universale", intitulată „A treia parte a Relațiilor universale", unde (pe lângă războaiele religioase) descrie situația religiilor creștine în lume, iar la final vorbește despre iudaism, musulmanism și alte secte nelegiuite din întreaga lume" [1] . Bulgarii nu sunt

[893]A doua parte ne oferă o relatare despre cei mai mari prinți și state din lumea de astăzi și despre motivele măreției statelor lor.

[894] **Botero, G.** Relații... Partea a doua..., p. 173.

[895] **Platina** Despre viața și faptele tuturor Pontifilor Romani Supremi, începând de la Hristos până la Sixt al IV-lea, cu adăugiri ale tuturor celorlalți pontifi, până la Paul al III-lea, Liturghie Pontificală. Veneția, 1549, **92/B-93/B.**

nu sunt caracterizați prin termenul „ortodocși", ci sunt numiți „schismatici" sau „creștini de rit grec". Aceasta se aplică întregii lumi ortodoxe - ruși, greci, vlahi și moldoveni [896]. De asemenea, în această parte a cărții, ortodocșii din sud-estul Europei se găsesc în capitolul „Schismaticii sau grecii din Europa". Autorul explică pe scurt istoria schismei din 1054 și starea actuală a Bisericii Ortodoxe, situația cu Poarta Patriarhului de Constantinopol și jurisdicția acesteia: „...astfel s-a născut o schismă totală și separarea Bisericii Grecești de Biserica Romană, cu multă furie și furie. Chiar și astăzi, papii greci spun că este mai bine să devii turc decât latin. La rândul lor, moscoviții, adepții lor, le doresc dușmanilor lor credința latină așa cum noi le dorim ciuma. Și pentru acest păcat cred că Dumnezeu a permis ca imperiul grecilor, atât de trufaș și mândru, să fie zdrobit de turc... și pentru că nu a vrut să recunoască primatul Papei Romane, patriarhul grec este nevoit astăzi să se smerească în fața turcului, să-i plătească tribut pentru a prelua Patriarhia și să-i dea daruri pentru a i se permite să sărute mâna Sultanului. În trecut, aveau obiceiul să plătească pentru această ridicare la această demnitate 3.500 de coroane și pentru sărutul mâinii 200. Dar în zilele noastre, din cauza tulburărilor născute în această Biserică, Mitrofan, Episcopul de Philippopolis, pentru a obține Patriarhia de care fusese lipsit în mod inglorios, plătise mai întâi 24.000, apoi 30.000. Jurisdicția acestui patriarh este foarte mare: ...se extinde asupra tuturor părților Europei supuse Imperiului Turc și asupra tuturor oamenilor care urmează ritul grecesc, rit observat peste tot în Tracia, Grecia, Țara Românească, Macedonia, Serbia, Bulgaria și o mare parte a Dalmației și a popoarelor vecine, astfel încât popoarele care trăiau la început ca latinii, după ce au căzut sub tirania otomană, lipsite de preoți, de slujitori ai religiei catolice, au trecut puțin câte puțin în mai multe locuri la ritul grecesc. Acest lucru se întâmplă zilnic în Albania, înainte de toate în regiunile mediteraneene . Patriarhul, de îndată ce turcul ocupă un loc la latini, trimite acolo episcopi și slujitori ai sectei sale. Prin acest fapt, își extinde enorm jurisdicția."[897]

Compoziția celei de-a treia părți a „Relațiilor universale" este inspirată direct de Reformă și de războaiele religioase din Franța. Botero însuși a fost martor și a participat la aceste evenimente. Dar nu călătorise în Orient și, în ceea ce privește starea Bisericii Ortodoxe, a putut obține informații în principal din rapoartele misionarilor catolici din această parte a Europei. Structura textului arată că acestea sunt într-adevăr părți ale unor astfel de rapoarte misionare [22.] După istoria schismei de Răsărit și o încercare serioasă de a sublinia intoleranța

[896] Sur la spécificité de cette terminologie s'arrête aussi **Ioan-Aurel Pop,** in: Confesiunea și Biserica romanilor in viziunea unor autori italieni din secuiul al XVI-lea (pana la Mihai Viteazul) = http://www.bru.ro /istorie/300ani.asp?id=pop.

[897] Ibidem, 136-137 „... din care a apărut o schismă totală și o separare a bisericii grecești de biserica romană, cu o furie atât de furioasă, încât până în prezent papii greci spun că este mai bine să devii turc decât latin: iar moscoviții, adepții lor, doresc credința latină, așa cum noi dorim ciuma, dușmanilor lor. Pentru care păcat cred că Dumnezeu a îngăduit ca Imperiul grecilor , atât de trufaș și mândru, să fie călcat în picioare de turci... și că Patriarhul grec , pentru că nu a vrut să recunoască Majoritatea Pontifului Roman, este astăzi obligat să se smerească în fața turcului: și să-i plătească tribut pentru acordul Patriarhiei și să-l prezinte pentru a fi admis la sărutarea mâinilor. Obișnuiau să plătească 3.500 de scuzi pentru promovarea lor și 200 pentru sărutarea mâinilor. Dar în vremurile noastre, pe lângă alte tulburări care au urmat în această biserică, Mitrofan, episcopul de Philippopolis, pentru a obține Patriarhia, care a fost vicleană deposedat de el, a plătit mai întâi 24, apoi 30.000. Jurisdicția acestui Patriarh este foarte mare: ... se extinde în toate părțile Europei, supuse Imperiului Turc, asupra acelor popoare care urmează ritul grec și îl urmează în întregime Tracia, Grecia, Țara Românească, Macedonia, Serbia, Bulgaria, Bosnia și într-o mare măsură Dalmația și popoarele vecine: pe unde trec în multe locuri popoarele care trăiau anterior în latină, căzute sub tirania otomanilor; din lipsă de

ortodocșilor față de catolici, trecem la plata obligatorie a *haracului* și *a peskelor.* regal, un dar inevitabil din partea arhiepiscopului ortodox pentru a intra în exercitarea funcției sale [23.] Misionarul a indicat pe bună dreptate că, odată cu timpul (și cu inflația, am putea adăuga), aceste sume au crescut. Explicația pe care o dă pentru aceasta, însă, nu este legată de nicio schimbare a situației economice sau de corupția din cercurile conducătoare otomane. Toată responsabilitatea este pusă exclusiv și exclusiv pe tulburările existente în viața de zi cu zi a înaltului cler ortodox. Acum, în ochii observatorului occidental, practica plății de tribut și a oferi daruri sultanului în momentul întronării Patriarhului a fost întotdeauna interpretată ca o simfonie [24.] Strânsa dependență dintre Patriarhia Constantinopolului și puterile otomane își găsește explicația logică în extinderea jurisdicției Bisericii Ortodoxe. Aceasta includea nu numai teritoriile ortodoxe subjugate, ci și teritoriile nou cucerite unde catolicii erau forțați, pentru că nu existau preoți, să devină ortodocși.

Unele date din capitolul următor (încă un raport) al acestei a treia părți a „Relațiilor universale" confirmă trista observație a acestui misionar catolic. Aceasta este intitulată „Despre Patriarhul Latin din Constantinopol și latinii împrăștiați sub jurisdicția grecilor". Structura este similară: după istoria apariției Patriarhiei Latine din Constantinopol după capturarea orașului de către cruciați în 1204, trecem la situația contemporană a latinilor din Orient. Aici informațiile sunt mai concrete și sunt, fără îndoială, scrise

preoți și miniștri catolici , puțin câte puțin, la ritul grec. 11 ceea ce se întâmplă zilnic în Albania, în special în locurile mediteraneene, iar Patriarhul, de îndată ce turcul ocupă un loc printre latini, așază acolo episcopi și miniștri ai sectei sale: cu care își extinde foarte mult jurisdicția."

22 Aceasta este o practică deja existentă. Vezi Thesoro politico adică Relații, Instrucțiuni, Tratate, Diverse discursuri ale ambasadorilor Relevante pentru cunoașterea și înțelegerea statelor, intereselor și dependențelor celor mai mari prinți ai lumii. În Academia Italiană din Köln, anul 1589; Testa, S. Câteva reflecții asupra *Thesoro Politico* (1589) - Biblioteca Umanismului și Renașterii, 64, 679-687.

23 ToaoDQBa. O. XV- XVIII AEK . CO4>MH, AKUCMHIHO HMirejicrBo „IIpoi|i. MapHH JIPMHOB", 1997, c. 55.

24 În memoriile sale despre misiunea sa în Orient (1583-1586), părintele Giulio Mancinelli nu a uitat să menționeze că mitropolitul de Nessebar Saverius îi dobândise demnitatea patriarhală. Vezi Mancinelli. G. Istoria vocației și pelerinajului Domnului nostru. P[părinte]. Délia, Compania lui Isus „cu un compendiu al vieții spirituale, redus la rugăciuni, meditații și adevăruri. - MS Roma - Biblioteca Națională Centrală „Victoria Emmanuel II", MS Iezuiți, nr. 7, p. 169.

de cineva care călătorise prin teritoriile Marelui Turc pentru a afla starea bisericilor catolice și a turmelor lor: „Spre Marea Neagră, la 29 de kilometri de Pera, există o biserică mică numită Sfânta Maria a Castanelor, care, deși distrusă de turci, este foarte venerată de peroți. Ei merg acolo pe 15 august și liturghia este celebrată de un călugăr pe care îl aduc cu ei. Există un sat bosniac în apropiere unde, în absența preoților latini, oamenii trăiesc după obiceiul grecesc. Un alt sat, tot de bosniaci (căci ocupând Bosnia, Mahomed îi dispersase locuitorii) este la trei zile de Constantinopol și se numește Bosnocori. Oamenii de acolo trăiesc după obiceiul latin. Au o biserică unde vin locuitorii unuia sau ai altor trei sate, care vorbesc tot bosniacă. În Varna și de-a lungul coastei, există negustori ragusani care merg în principal la Silistra, Provadia, Somma, Târnovi, Russi, unde există un total de 30 de familii ragusane. Încă mai găsim câțiva în Adrianopol, Plovdiv, Sofia, Novi Pazar, cu vreo capelă, vreun preot, dar mai ales în Sofia .

Dar să ne întoarcem la Marea Neagră de unde vedem orașul Caffa..."[898]

În ceea ce-l privește pe autorul acestui raport despre starea Bisericii Catolice în teritoriile Imperiului Otoman și ale principatelor sale tributare, se poate spune cu certitudine că acesta călătorise prin Traseul Răsăritean și se familiarizase personal cu starea bisericilor catolice din această regiune, având totodată o idee foarte clară despre slujbele celebrate acolo și despre componența etnică a turmei latine. Printre aceștia din urmă se numărau latini indigeni - locuitorii din Pera, cartierul genovez, catolici bosniaci pe care Mahomed al II-lea îi dispersase în diverse sate mici din jurul Constantinopolului după cucerirea Bosniei în 1463. Este important de menționat că etnia este determinată după criteriul „limbii". Autorul a subliniat, de asemenea, faptul că o biserică este vizitată de catolici din mai multe sate mici învecinate.

Un alt grup de informații din acest raport se referă la raguzani și la coloniile lor comerciale din Bulgaria. Nu se poate afirma cu certitudine că aceste informații sunt rezultatul unor observații personale. Mai degrabă, este opera unor raguzani care cunoșteau aceste locuri, judecând după ușoara denaturare a toponimilor și faptul că unele sunt date în formele caracteristice dialectelor din Bulgaria de Est (de exemplu, Rusi, Tarnovi). Raguzanii sunt catolici, dar nu sunt latini. Prin urmare, autorul concluzionează cu tristețe: „Latinii se găsesc în Serbia și Bulgaria, precum și în Trastevere și într-o mare parte a Greciei, care au venit aici doar pentru comerț."[899]

Deși „Tabelul celor mai notabile lucruri" din Partea a treia a „Relațiilor universale" menționează și „bulgarii catolici din Sofia", cea mai interesantă informație oferită de Botero nu este legată de ei, ci de paulicieni: „Dar înainte de a părăsi aceste granițe, să spunem câteva cuvinte despre paulicieni. Pe Dunăre, între Nicopoli și Ruse, există doisprezece sate ai căror locuitori se numesc «Paolini», ceea ce înseamnă poate 15.000 de oameni. Vorbesc bulgară și respectă parțial erezia maniheistă , dar cu multe alte erori. Deși se închină chipului lui Dumnezeu și sfinților, nu venerează crucea sub forma «pietății». Căci consideră nedemn să venereze crucea pe care Hristos a întâlnit o moarte atât de oribilă. Au un preot, care este primul om care seamănă și primul care seceră grâul și care face alte lucruri similare. Face o pâine rotundă din primul grâu secerut. O arată acestor oameni de trei ori și îi întreabă dacă o văd. Când îi răspund «da», adaugă la sfârșit: «Dumnezeu să dea ca»" „Anul viitor nu mă veți mai vedea." Cu toate acestea, ei sunt dușmani ai grecilor și prieteni ai latinilor." [27]

Cât despre autorul acestei note extrem de interesante cu care Botero încheie capitolul despre starea religiei și a Bisericii Catolice în provinciile balcanice ale Imperiului Otoman [28], s-ar putea presupune, cu o anumită certitudine, că acesta era probabil un catolic bulgar. Subliniez în favoarea acestei ipoteze faptul că pune accent pe graiul bulgar al paulicienilor. De obicei, italienii, raguzanii, croații etc. caracterizează limba vorbită în teritoriile bulgare cu termenul general „slav" (lingua schiavonesca, schiavona, slava). Alții vorbesc despre „croată

[898]Ibidem: „În Serbia și în Bulgaria, ca și în Tracia, în Grecia în cea mai mare parte, latinii se găsesc doar pentru comerț."

[899]„Botero, G. Partea a treia..., 138-139: „Spre Marea Neagră, la 18 mile de Pera, există o biserică mică, numită S. Maria di Castagni, care, deși a fost distrusă de turci, este totuși ținută în mare venerație de către Perotti: care merg acolo pe 15 august: și au liturghia celebrată acolo de un călugăr; [p. 139] pe care îl iau acolo cu ei. În apropiere se află un cătun de bosnesi, care din cauza lipsei de preoți

coruptă" (croato corrotto) sau despre o limbă apropiată de graiul raguzin. Uneori, limba este definită ca „ilir㔠[29]. Să ne amintim că în prima parte a „Relațiilor universale", Botero definește limba

Latinii locuiesc astăzi în Greca. Un alt cătun similar, tot de bosniaci (deoarece Mahomed, care a cucerit Bosnia, a împrăștiat acei oameni în toată țara) este situat la o jumătate de zi de Constantinopol și se numește Bosnocori: și trăiesc în stil latin: au o biserică, de care aparțin alte două sau trei cătune din apropiere, tot de limbă bosniacă. În Varna și de-a lungul acestei coaste sunt mulți negustori ragugani, în special în Sibistria, Provadia, Somma, Tarnovi și Russi: unde sunt probabil 30 de familii ragugane în total. Există și câțiva în Andrinopoli, Filippopolpoli, Soffia, Novopassaro, cu unele capele și preoți, în special pe Mar Maggiore, vezi orașul Caffa..."

[28] Există un alt capitol dedicat stării Bisericii și religiei în Arhipelag. Aceste insule, care, cu excepția Cretei, se aflau deja sub stăpânire otomană, sunt considerate separat deoarece sunt considerate în mod tradițional parte a moștenirii Imperiului Latin, care încetase de mult să mai existe, și, de asemenea, pentru că exista speranța că, într-un război câștigător împotriva Imperiului Otoman, acestea se vor întoarce în sânul Occidentului catolic.

[29] Despre discursul paulicienilor, vezi MHJICTMH, JI. Haumre naBjiMKSHH (HCTOpwt, eTHorpaiJina, KHtoKHHHa). - C6HYHK, XIX, Co^mi, flspMBHa nenaTHHua, 1903, 12-15; MHJICB, **H.** KarojimuKaia nponaratma B Einrapn« npe3 XVII BCK. Courut, 1914, c. 9, c. 14 mp. Datele cercetătorilor noștri sunt preluate de **la Fermendzin, Eus.** Acta Bulgariae Ecclesiastica, Zagabriae 1887 si mai ales 6, 7, 9, privind informațiile referitoare la sfârșitul secolului al XVI- lea . Vezi și ÜOBHH, **M.** EtJirapcKjrre KarotiHiiH H npo6neMT>r 3a „njinpnncKn>i eaux". - fh>pBn MoKaynapoaen KOHrpec nr 6i.jirapncTHKa. ^OKaaan. Kptran Macn., Co$x", 1982,142-159.

a liturghiei și cancelariei Principatelor Dunărene ca fiind „sârbă" (lingua serviana). În favoarea ipotezei originii bulgare a autorului acestor rânduri este și faptul că acesta înțelesese perfect ce spunea preotul satului bulgar atunci când le-a arătat locuitorilor satului său pâinea făcută din primul grâu recoltat. El chiar și-a transmis cuvintele literal. Or, acest obicei, legat de dorința ca anul următor să fie la fel de roditor precum pâinea făcută din primul grâu copt ascunde preotul (sau cea mai bătrână femeie din sat), nu este tradițional „paulician" așa cum este prezentat aici, ci tipic bulgar, caracteristic și ortodocșilor din diferitele părți ale teritoriilor bulgare [900].

Autorul anonim era catolic, așa cum reiese din comparația dintre credințele pauliciene și credințele catolice și mai ales din nota despre pietă pe care ereticii nu o venerau. Dacă această notă este tipică vizitatorilor catolici, afirmațiile conform cărora paulicienii venerau imagini ale lui Hristos și ale sfinților, adică icoane, sunt surprinzătoare. De asemenea, surprinzătoare este afirmația că aveau un preot, probabil un bătrân, care celebra ritualurile. Caracteristică catolicilor este observația că paulicienilor nu le plăceau „grecii", adică ortodocșii, și că erau prieteni ai „latinilor", adică ai catolicilor occidentali. Această observație dezvăluie prozelitismul misionarului, dar și atitudinea reală a paulicienilor față de Roma și Papă.

Deși este dificil de determinat personalitatea autorului raportului despre starea Bisericii Latine din Orient, data redactării sale ar putea fi plasată între 30 ianuarie 1592 și 10 august

[900] În unele sate din regiunea Vidin, în Ajunul Crăciunului, pâinile ritualice erau așezate una peste alta, iar stăpânul casei se ascundea în spatele lor, dorindu-și ca recolta din anul următor să fie atât de abundentă încât „să nu o poată vedea". Un astfel de obicei este consemnat în ziua Înțeleptei, când înțeleapta se ascundea în spatele pâinilor, dorindu-și să se nască mulți copii. Vezi MneBa, CT. EtarapcKH oôpuaHH xjiaéoBe. C«|)n», AKMCMHSHO M3,naTe.ncTBO „IIpoj>. MapHH UPMHOB", 1989, c. 39. Aș dori să-i mulțumesc colegei mele Valentina Vasseva, de la Institutul de Etnologie al Academiei Bulgare de Științe, care m-a îndrumat către această cercetare și mi-a oferit sfaturi valoroase în domeniul etnologiei bulgărești.

1596, adică între ridicarea cardinalului Ippolito Aldobrandini pe tronul Sfântului Petru sub numele de Clement al VIII-lea [901]și data la care Botero a finalizat a treia parte a „Relațiilor Universale” sale. Aceasta arată că autorul deținea informații actuale privind starea Bisericii și a religiei în sud-estul Europei.

*

În concluzie, s-ar putea afirma că în „Relațiile universale” ale lui Giovanni Botero, omul occidental educat de la sfârșitul secolului al XV-lea și al XVII-lea putea găsi informații scurte, dar substanțiale, despre bulgari, credințele lor religioase și organizarea Bisericii lor.

În prima parte a acestei voluminoase lucrări, bulgarii sunt discutați doar în raport cu originea lor și cu războaiele bulgaro-bizantine care le-au consacrat prezența pe continentul european, precum și în teritoriile pe care le locuiau în vremea lui Botero. Autorul l-a consultat pe Giovanni Antonio Magini cu privire la aceste date, dar nu s-a mulțumit să relateze pur și simplu ceea ce scrisese eminentul profesor bolognez. A scăpat de arhaismele savante (de exemplu, compararea Bulgariei cu antica provincie Moesia Inferior), dar a inclus și diviziunea administrativă a Imperiului Otoman - *beylerbey-ii.* În acest fel, Botero s-a manifestat ca un om al Timpurilor Moderne. Reminiscențele istorice din partea dedicată geografiei bulgarilor nu sunt, de asemenea, rezultatul unor împrumuturi de la autori mai vechi, ci produsul situației politice a vremii - Războiul Ligii Sfinte (1592-1606).

O altă dovadă că „Relațiile Universale” sunt complet modernizate este faptul că Botero a abandonat compendiul tradițional de informații referitoare la creștinizarea bulgarilor. În schimb, el introduce în a treia parte a lucrării sale rapoarte ale misionarilor catolici care sunt familiarizați cu starea Bisericilor Ortodoxe și Catolice din Imperiul Marelui Turc. Astfel, rezultă că printre bulgari, care sunt în mare parte ortodocși și, în acest sens, „dușmani” ai latinilor, există catolici, dar și paulicieni - eretici.

Informațiile despre paulicieni sunt, cel mai probabil, opera unui catolic bulgar al cărui nume ne este necunoscut. Însă notițele sale de călătorie au fost publicate într-una dintre cele mai citite și apreciate lucrări de istorie și actualitate din lume. Astfel, acest catolic bulgar anonim a devenit coautor al prestigiosului teoretician al statului Giovanni Botero, ale cărui informații reprezintă o piesă valoroasă din mozaicul ce completează tabloul stării Bisericii și a religiei în țările bulgărești în ultimele decenii ale secolului al XV-lea.

Textul de sub figură:

Fig. 1. Hartă „politică” a Imperiului Otoman, ilustrând teritoriile ocupate de Marele Turc, inserată în ediția din 1599 a „Relațiilor universale”. Reprodusă după exemplarul lucrării, păstrat la Biblioteca Academiei Române sub semnătura IL 381641, cu amabila permisiune a

[901]În acelaşi raport, se afirmă că în 1588, „Cardinalul Aldobrandini, acum Papă, se afla la acea vreme printre polonezi”. La Conclavul din 10-30 ianuarie, a fost ales Papă şi a urcat pe tron sub numele de Clement al VIII-lea (1592-1605). Data finalizării lucrării este indicată de autor.

directorului, dl. G. §trempel.

UNIREA ROMÂNILOR DIN TRANSILVANIA CU ROMA, VĂZUTĂ DE EPISCOPUL GREGORY MAIOR

ANDREI PIPPIDI

Paginile următoare prezintă un scurt comentariu la corespondența inedită a lui Grigore Maior cu contele Antâl Kâlnoky, guvernator al orașului Sâtmâr (Satu Mare), în timpul revoltei românilor ortodocși din nordul Transilvaniei. Maior, care avea să devină episcop uniat de Blaj, era un erudit, dar scrisorile sale mărturisesc atitudinea sa nemiloasă față de rebeli.

Documentele inedite pe care le vom produce nu ar trebui folosite în nefericita controversă dintre Biserica Ortodoxă Română și Biserica Română Unită cu Roma (Greco-Catolică sau Uniată), o dispută care a implicat constant argumente istorice. Intenția noastră este, dimpotrivă, să scoatem la lumină, chiar dacă într-o lumină dură, originile conflictului care i-a pus constant pe credincioșii de rit răsăritean cu cei de rit latin din 1700 până în 1948 și care a reluat din 1990. Oricare ar fi judecata pe care o vor justifica aceste noi informații, aceasta nu trebuie să privească decât personalitatea episcopului Grigore Maior și atitudinea pe care a adoptat-o în 1761, când criza provocată de Sofronie a tulburat populația românească din Transilvania. Metodele cinice și inumane folosite împotriva ortodocșilor dezonorează un om despre care se credea că este stimat pentru cultura sa fină, sunt compromițătoare pentru o generație de prelați, cu siguranță, dar ar fi nedrept să incriminăm, printr-un anacronism singular, Biserica Greco-Catolică în ansamblu. Am văzut, este adevărat, apariția unor istorii ale acestei Biserici care nu își ascund scopurile apologetice, la care am răspuns prin republicarea unor lucrări clasice ale istoriografiei ortodoxe care ar putea reaprinde vechea ceartă prin naționalismul lor agresiv, scuzabil pentru epoca în care au fost scrise. Exploatarea partizană a documentelor pe care le-am întâlnit în timpul cercetărilor noastre în arhivele din Budapesta ar fi capabilă să stârnească și alte reacții emoționale, în timp ce aici, în climatul senin al unei discuții academice și internaționale, vom putea explica mai bine complexitatea factorilor care au determinat războiul confesional din [secolul al XVIII-lea] .

Circumstanțele din jurul documentelor în cauză sunt acum cunoscute: din toamna anului 1759 până în primăvara anului 1761, mari tulburări au cuprins Biserica Ortodoxă din Transilvania. Țăranii români se ridicaseră deja în 1744, la chemarea călugărului sârb Visarion, iar în 1751 demisia episcopului uniat Inocențiu Klein (Ioan Micu), exilat la Roma, se manifestase.

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, pp. 489-495, București, 2008

a provocat și mai multe tulburări, divizând comunitatea greco-catolică [902]. O serie de preoți români au abandonat noua confesiune, depunând în fața Mitropolitului Ungariei sau a celui al Moldovei acest jurământ solemn: „mai bine mor decât să mă întorc la Unirea Papiștilor " [903].

Mişcarea ostilă Unirii a început în sudul Transilvaniei, dar apoi s-a extins spre nord, ajungând în regiunea Carei-Satu Mare-Szolnok. Legăturile liderilor revoltei, călugărul Sofronie de la Cioara și preotul Gheorghe de la Abrud, cu centrul religios sârb de la Karlovci ar fi putut contribui la numirea unui sârb, Denis Novakovic, ca episcop al românilor ortodocși, cu sediul la Buda [904]. Acest simplu fapt, al obținerii restaurării unei eparhii ortodoxe, la o jumătate de secol după Unirea cu Roma, a fost într-adevăr „un succes remarcabil", iar curtea de la Viena probabil nu ar fi fost de acord să restabilească exercitarea liberă a cultului ortodocşilor dacă nu ar fi trebuit atunci să se teamă de o diversiune în spatele frontului împotriva Prusiei [905]. Prin edictul din 13 iulie 1759, cele două comunități care împărțeau românii din Transilvania s-au împăcat în termenii pe care un document contemporan îi specifică astfel: „creștinii ortodocși îi mulțumesc mamei noastre, regina Maria Tereza, pentru că a binevoit să le acorde libertatea și permisiunea de a avea proprii preoți, pe aceia pe care îi dorim și care sunt aprobați de noi, pentru ca uniații să nu-i hulească pe neuniți și, de asemenea, ca neuniții să nu-i hulească pe uniați " [906].

Totuși, acest principiu, acceptat cu dificultate de autoritățile imperiale, nu a fost aplicat în realitatea satelor românești. Conflictele dintre ortodocși și uniați nu au încetat, iar administrația imperială a Transilvaniei
țintea dur clerul și credincioșii Bisericii de Răsărit. Această persecuție, pentru care sunt învinuite în principal trupele austriece și nobilimea maghiară, a fost inspirată de ierarhia ecleziastică unită. Dovezile, ignorate până acum de istorici, se află în Arhivele Naționale Maghiare (Magyar Orszagos Leveltar), din Budapesta. Este vorba de un dosar, care conține

[902]Vezi Zenovie Pâclișanu, *Corespondența din exil a episcopului Inochentie Micu-Klein,* București, 1924; Francise Pall, *Inochentie Micu-Klein.Exilul la Roma, 1745-1768,* 1-III, Cluj-Napoca, 1997.

[903] Alexandru Lapedatu, *Doi cărturari brașoveni din sec. XVIII și cîteva documente împotriva Unirii,* Bucarest, 1915: «Mai bine să murim decît să ne mai întoarcem la Unațiiea Papistașilor și la puncturile lor».

[904] Ce sont les papiers de Novakovic qui furent étudiés par N. lorga, *Sate și preoți din Ardeal,* Bucarest, 1902. Voir à présent Zoltan I. Toth, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean (1697-1792),* trad. du hongrois en roumain par Maria Someșan, Bucarest, 2001.

[905] Keith Hitchins, *Mit și realitate în istoriografia românească,* trad.Sorana Georgescu-Gorjan, Bucarest, 1997, pp. 19-20.

[906] Document en date du 19 novembre 1760: «cinstiți pravoslavnici creștini mulțămescu Maicii noastre crăesii Mariii Therezii că s-au milostivitu a ne da voe și slobozie ca să ținem popi care vom vre, cineșiva să ne grăește, și să nu hulească cei uneți pre cei neuneți, nici cei neuneți pre cei uneți pintru biserici, căsăi, moșii, care le-au făcutu cei uneți cu banii lor, acele să fie ale lor, iară care le-au făcutu satul acele să fie ale satului, cu toate cele ce sănt ale bisericii, și satu le va da cui va vre și să știți că precum ne-au îngăduitu a ține lege pravoslavnică așa ne-au dat și arhiereu pravoslavnic, popa Sofronie ieromonah și cu popa Gheorghie ot Abrud de au luat slobod de la Carlovățu» (P 396, Karolyi csalad, Acta Publica 14, Acta motus Valachorum 54). Le travail le plus sérieux sur ces problèmes est le livre d'Ovidiu Ghitta, *Nașterea unei Biserici,* Cluj-Napoca, 2001.Voir aussi Laura Stanciu,*Crises and Identity.The Romanian Uniate Church of the middle 18th Century Years,in Colloquia,* 2003, pp. 87-106, et Ciprian Ghișa, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania (1700-1850). Elaborarea discursului identitar,* Cluj-Napoca, 2006.

489 de articole, clasificate sub codul P.396, Acta publica 14, ce conține documente ale familiei Karolyi (Karolyi csalad), purtând titlul *Acta motus Valachorum,* la care s-a adăugat clarificarea ambiguă *„literae Graecis characteribus scriptae".* Fie că sunt scrisori private sau documente oficiale, aceste articole sunt scrise în latină, maghiară, italiană și română. Scrierea chirilică a fost folosită doar pentru textele în limba română, care sunt puține la număr. Ceea ce conferă o aparență de coerență internă dosarului este implicarea românilor, dar documentele referitoare la tulburările din 1760-1761 sunt amestecate cu cele de la marea revoltă din 1783.

Aceste materiale au fost inaccesibile mult timp. Singura persoană care le-a examinat, acum un secol, a fost savantul rus A.L. Petrov, unul dintre studenții lui V.I. Lamansky. Acesta a avut la dispoziție documentele de familie ale conților Karolyi, care au rămas o colecție privată până în 1956, atâta timp cât au fost păstrate în palatul de pe strada Szentkiralyi din Pesta. Petrov se referă la colecția care ne interesează sub denumirea semnificativă *„Valachorum Ruthenorumque tumultus"* [907]. În altă parte, el menționează *„litterae currentales poparum Valachorum",* pentru a indica existența originalelor în limba românească în arhivele Karolyi [908]. Pentru istoricul rus, care după revoluție avea să emigreze la Praga, subiectul se limita la viața ecleziastică din Rutenia Subcarpatică și Maramureș, adică la forma religioasă influențată de Unirea de la Ujhorod în care trăia populația slavă din aceste regiuni. La rândul său, istoricul român Silviu Dragomir cunoștea doar documentele deja publicate de Petrov. Cercetările lui N. Iorga exploraseră doar Muzeul Național și Biblioteca Universitară așa cum erau ele în 1901, fără a pătrunde în fonduri private, iar savantul nu s-a mai întors la Budapesta după război [909].

Din acest motiv, urmele lăsate de un capitol dramatic al istoriei în corespondența lui Grigore Maior, al șaselea episcop uniat al Transilvaniei, abia acum ne sunt în minte. Biografia acestui om nu a fost încă scrisă; abia în ultimii ani publicarea lucrărilor sale, *Institutiones linguae Valachicae* și *Lexicon compendiarium Latino-Valachicum,* i-a oferit prietenului și colegului meu A. M. Gherman ocazia de a schița liniile generale ale vieții sale [910]. Născut în 1715, a fost numit pe nume.
Gabriel Maier, laic, a studiat la Academia Iezuită din Cluj și apoi, timp de șapte ani, din 1740 până în 1747, la Roma, la Colegiul *De Propaganda Fide.* La întoarcere, a fost profesor și bibliotecar la Blaj, centrul răspândirii Iluminismului în Transilvania. De două ori, în 1751 și 1764, candidatura sa la alegerile episcopale nu a fost confirmată de curtea de la Viena și de Sfântul Scaun. A fost chiar retrogradat la Mănăstirea Munkacs în anii 1765-1771. Ales în cele din urmă episcop în 1772, a ocupat scaunul de Alba Iulia și Făgăraș până în 1782, când conflictul său cu guvernatorul Transilvaniei l-a obligat să demisioneze, și a supraviețuit mai puțin de trei ani. A fost adesea lăudat, de obicei invocându-i loialitatea față de predecesorul și protectorul său Inocențiu Klein, ceea ce este adevărat, dar se uită că a dat dovadă de o părtinire antiortodoxă, exemplu imitat de episcopii ulteriori. Astfel, Inocențiu îi disprețuia pe preoții

[907] A.L. Petrov, *Materialy dlia istorii Ugorskoj Ruşi,* I, « Staraia veara » i Unija v XVII-XVIII vv., Saint-Pétersbourg, 1905 (tiré à part du *Novyi sbornik statej po slaveanovedenii),* pp. 26, 59-82.

[908] *Ibid,* p.30.

[909] N. lorga, *Mărunfişuri istorice culese din Ungaria,* Budapest, 1904. Voir encore Silviu Dragomir, *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII,* I-II, Sibiu, 1930.

[910] Grigore Maior, *Institutiones Linguae Valachicae. Lexicon Compendiarium Latino-Valachicum,* ed. de Alin-Mihai Gherman, I-II, Alba lulia, 2001. Vezi introducere, p. XIV-XXI.

care fuseseră hirotoniți de schismatici, în Maramureș sau în Arad, acuzându-i că sunt „*grosieri și nepricepuți indignas idiotas*”[911].

Scrisorile pe care le-am găsit sunt în italiană, limba pe care Maior o învățase la Roma, și sunt adresate contelui Antal Karolyi (1732-1791), care era pe atunci guvernator al districtului Sătemar. Ceea ce este surprinzător la început este tonul lor umil și plin de entuziasm. Nicio scrisoare nu este plină de complimente pompoase pentru „ *signora contessa* ”, aceasta fiind, din 1757, Jozefa (1740-1802), născută baroneasa Harruckern.

Ecleziastul galant sărută mâinile acestei doamne „ *ringraziando la Sua Eccellenza per la Ciocolada, délia quale ancor a présent bevo”,* adaugă alte curtoazie pentru „ *la signorina Fraila”,* în timp ce contele este *„padron adorato”* și *„padre délia patria”.* Acestora din urmă, Primarul le-a trimis rapoarte detaliate despre satele prin care a trecut în timpul vizitei pe care a făcut-o în primăvara și vara anului 1761. Scopul acestei inspecții era de a preveni convertirea la ortodoxie prin care Biserica Uniată își pierdea turma și de a recâștiga teren prin intimidare.

Pe 30 martie, aflându-se lângă Tușnad, a raportat că un număr mare de tâlhari pândeau pe dealuri și s-a întrebat: „ *Quid Domini facit?”*[912] În Criș, pe 23 aprilie, povestește că țăranii îi interziseseră să intre în biserica satului. Susține chiar că mulțimea era gata să-l masacreze pe el și pe ai săi.
, fiind stârnit de „un latro *di là, finto santo, ma diavolo in terra*”” *3. El relatează* că se pregătește un sinod care va fi întrunit la Abrud, după celelalte două care avuseseră deja loc la Zlatna, în august 1760, și la Alba Iulia, în februarie 1761. [913]Pentru această adunare populară, care urma să ceară numirea unui episcop ortodox detașat de Patriarhia sârbă de Karlovci, fiecare sat urma să trimită șapte oameni. Conform zvonului care se răspândise printre români, „germanii s-au răzvrătit împotriva religiei noastre” [914]. O altă scrisoare de la Maior, datată 29 mai, denunța un preot pe nume Dob, din Craidorolț, care, în predicile pe care le ținuse la Zalău, declarase pentru ortodocși: „ *Nu avem niciun temerar”,* pentru că „ *è nostro lo world, abbiamo vinto colla gratia del Cielo, trăiască Regina noastră!”*”[915]

Câteva zile mai târziu, pe 8 iunie, un raport din Cluj a început cu lingușirile obișnuite, apoi a continuat prin a lăuda meritele generalului Buccow, „ *Bukur (cosi lo chiamano romanesco)”.* Maior a aprobat metoda sa de a proceda cu rebelii: „ *Generalul meu ieșim din țară, facem misiuni militare, vorbește romanesco, asta e cum e cu Vânătorul, dar și cu Karoliano, de exemplu, cu spânzurătoarea ”.* În timp ce Buccow ridica spânzurătoare pentru țărani, *„așa cum și alții încă ne confruntăm în pace ”.* Aceeași scrisoare transmite vești din Sibiu : acolo, doi clerici fuseseră închiși și torturați, un emisar al lui Sofronie și un altul care venea de la noul episcop ortodox de Buda. Li se vor smulge mărturisiri și vor fi executați. Comisarii trimiși să-i readucă pe români în Uniune au rostit următorul discurs, așa cum repetă

[911]AL Petrov, *ouvr.cité,* p. 24—25.

[912]Fonds citat, 404: „Molli Ladri din dealurile Sylvaniei sunt la rând, așteptând și căutând sufletul nostru.”

[913]Keith Hitchins, *loc.cit.,* pp. 18-19.

[914]Fondul citat, 402.

[915]Fondul citat, 405—406.

cu cinism Maior : *„Vedete voi se non siete venturati, havete obtinut una grazia cosi grande, una libertade cosi distinta dalla S.Majestà, che non la potevate, with your blood e colla vita, giamai get, adică adesso vi si voi potete da l'optione".* Acestea fiind spuse, am pus întrebarea: „ *Volete esse Valachi?" »* - adică iobagi, jucându-se pe dublul sens al cuvântului „ *rumâni " care* înseamnă români, - *„o rimaner come eravate sin'adesso, adică uniti colii Papisti, adică delta Legge papistica ? X-to è a Hierusalem, Pietro è a Roma ". Sașii din* regiunea Bistrița întrebau: *„volete voi esser Tedeschi o Valachi, adică délia legge tedescha o romanescha* ? » Și tot poporul a răspuns: „ *Amin, cum știm ce facem, suntem bucuroși să spunem că nu vrem să fim uniți, intendendo cio, ma rimanere nella leggegreca, și răspundem la ancora mea : Iddio vi benedica per la grazia tant'aspettata .'feliciți similmente la Regina per tanto bene che ci ha mostrato! »*[916]

În acest fel, comisarii au exprimat echivalența dintre identitatea religioasă și identitatea etnică, manifestându-și în același timp propria indiferență față de credințele populare. Dimpotrivă, ceea ce face ca discursul lui Grigore Maior să fie odios este satisfacția pe care o simte față de cruzimea soldaților lui Buccow, care i-au atacat pe țărani, „ *lacerarlo ed abrugiarlo".* În același timp, se laudă că i-a înșelat pe oamenii satelor, subliniind natura periculoasă a cuvântului „schismatic", deoarece „ în adevăr, *numele **schismatic** de aici este mult mai oribil și mai odios decât numele **unit*** [917]" . Abuzând de credulitatea țăranilor români, le-a cerut: „ *Vreți să fiți schismatici, că sunteți prohliați, aforizați, anatema , adică negați doctrina că este unită , este catolică (pravoslavnik **)** și este scris că aceasta este cartea voastră orientală , și acolo este toată unirea, și **nu este unită,** dar nu este unită, ci este paradisul. unitate, altfel nu trebuie să constea* ". La care adunarea credincioșilor, uluită de pledoariile acestui avocat prea iscusit, a declarat: „ *Schismatici nu vrem să fim, dar binevoim să citeascăm legea greacă".* Ca să încheiem, în final, cu un rânjet disprețuitor: *„Che imbroglio* !" Ne dăm seama astfel că aceste predici, care au servit politica autorităților, au profitat de ignoranța țăranilor români și au reușit fără dificultate să-i readucă în sânul Bisericii unite cu Roma.

Ultima scrisoare din dosar, datată de Blaj pe 10 iulie 1761, reia omagiile aduse contelui Karolyi și generalului Adolf Buccow. Primul este celebrat drept *„un nou Apostol al timpurilor noastre".* Pentru că a apărat cu fermitate Unirea, faptele mărețe ale celuilalt sunt de a fi luat înapoi de la ortodocși bisericile din Alba Iulia, Zlatna și Abrud și de a le fi ars mănăstirile [918].

Nimeni nu ar fi bănuit o ură atât de violentă împotriva altor români care au rămas încăpățânat atașați de tradiția lor religioasă, dacă nu ar fi fost acest teanc de documente care formează un rechizitoriu teribil. Aceleași arhive Karolyi conțin și alte câteva documente care pot completa sau corecta povestea revoltei lui Sofronie. Acestea ne permit să cartografiem mai precis mișcarea țărănească și să lungim lista persoanelor care au fost judecate pentru participarea lor la aceste evenimente. Există, de exemplu, un apel al consiliului regal din Pojon (Bratislava), adresat guvernului comitatului Sătmar la 22 iunie 1761, o proclamație a lui Sofronie din 10 mai 1761, o relatare a tulburărilor care au avut loc în satul Kiraly Darocz

[916]Fondul orașului, 399^101.
[917]*Ibidem.*
[918]Fond citat, 395. În concluzie: „Ma che buon Evangelo è la paura al Paesano! »

(Craidorolț), mai multe scrisori ale lui Sofronie și ale altor preoți, interceptate și traduse din româna în latină, un proiect anonim „pentru a calma agitația schismaticilor și a întări uniații", o notă despre cele patru puncte care diferențiază schismaticii
Uniați, extrase din interogatoriile luate la Beiuç și Careii Mari, precum și, în final, o declarație a revendicărilor „plebei muntene neunite" [919].

Mișcarea nu a avut un caracter pur religios, așa cum credea baronul Buccow [920]. Mărturia nobilului maghiar Gyorgy Rettegi arată că unii dintre liderii răscoalei au putut să-și formuleze revendicările astfel: „Ne-ați făcut să ne plecăm gâtul sub jugul iobăgiei, deși suntem, așa cum am fost întotdeauna, mult mai numeroși decât maghiarii, pentru că suntem și mai bătrâni decât voi în această țară, întrucât suntem rămășițele vechilor daci [921]. "

Putem concluziona, așadar, că argumentul istoric nu a fost invocat doar de greco-catolici. Ortodocșii nu erau mai puțin conștienți de valoarea trecutului și dispuși să-l folosească în controversa care îi opunea altor români. Ei, însă, își aleseseră dintre strămoșii lor pe dușmanii Romei.

[919]Fonduri citate, 17, 19, 20-30, 40, 44, 46, 47, 50, 51, 55, 58, 69, 72, 99, 184-186, 189-191, 243-248.

[920]AL Petrov, *op. cit.,* pp. 45-46, scrisoare din 14 mai 1761, adresată de Buccow contelui Karolyi: „Valahii din această țară, sătui să se creadă că cred în Unirea pe care majoritatea spun că nu au îmbrățișat-o niciodată și nu o cunosc, au recurs la excese care se învecinau cu revolta, deși au continuat să-și facă muncă silnică și să-și plătească impozitele."

[921]Silviu Dragomir, *lucrare citată,* II, p.158.

ȘCOLI CATOLICE FRANCEZE DIN BULGARIA. CÂTEVA AMINTIRI VECHI

VASILKA TÀPKOVA-ZAIMOVA
(Sofia)

Un subiect deosebit de interesant și rar studiat. Autorul aduce în discuție propria experiență și amintiri de familie, precum și culegeri din presă. În acest fel, reconstituim istoria uitată a educației franceze în Balcani.

Cred că la început am fost trei cei care am manifestat interes pentru acest subiect - regretata doamnă Ljudmila Guenova, care a decedat la sfârșitul anului 2005, fiica mea Raïa Zaïmova de la Institutul de Studii Balcanice din Sofia și eu. Acest lucru s-a întâmplat la începutul anilor '90, când Bulgaria a fost primită ca membră a comunității francofone. Astfel, în 1992, primul nostru articol, semnat de doamna Guenova și de mine, a apărut în limba bulgară · Am continuat de atunci; prin urmare, în ultima parte a prezentării mele voi adăuga o bibliografie în anexă, pentru a oferi o idee despre tot ce a apărut recent, deoarece îmi dau seama că numărul publicațiilor crește din ce în ce mai mult.

În afară de asta, voi încerca aici să mă concentrez mai puțin pe predarea și programele școlare din școlile franceze și mai mult pe schimbul de idei pe tema apropierii cultului religios. Dar nu voi uita să-i informez pe colegii mei prezenți aici că, în urmă cu zece ani, în România, am publicat un articol în *Buletinul AIESEE,* în care am subliniat manifestările contactelor reciproce și ale toleranței religioase în contextul existenței școlilor catolice în Bulgaria [2]. Aș dori, așadar, să continui pe această linie, deoarece întâlnirea noastră actuală este dedicată problemelor Bisericii.

Cu riscul de a mă repeta, voi începe totuși - pentru cei care nu sunt familiarizați cu aceste probleme - prin a trece în revistă pe scurt începuturile și dezvoltarea succesivă a acestor instituții de învățământ, mai întâi în Imperiul Otoman și apoi în limitele Bulgariei ca stat independent.

[1] *V.* Tàpkova-Zaimova L. Guenova Frenskite ucilista *v Bâlgaria i katoliceskata duhovna kultura (vtorata polovina* na din celelalte publicații ale noastre, dintre care unele sunt de natură populară, vezi *bibliografia de la sfârșitul articolului.*

[2] V. Tàpkova-Zaimova, *„Școlile catolice franceze din Bulgaria. Probleme ale politicii balcanice și ale toleranței religioase”,* „Buletinul AIESEE”, nr. 26-27, 1996/7, pp. 209-216.

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1^1, pp. 497-508, București, 2008

Capitulările Franței față de Istanbul datează din 1535 și au fost reînnoite succesiv de-a lungul anilor. În secolul al XVII-lea, existau 43 de consulate franceze în Mediterana de Est.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, limba franceză era deja inclusă în programa mai multor școli civile din Smirna și Istanbul (unde lazariștii, de exemplu, aveau colegii încă din 1826), dar și în cele din Țara Românească și Moldova. Aceste inițiative s-au extins în anii 1940, în special după Războiul Crimeii. În anii 1960 și 1970, alte congregații au fondat și ele școli franceze. În Bulgaria, Plovdiv a fost primul oraș, fiind un oraș cu o populație mixtă și centrul catolicismului din Bulgaria. În 1863, trei francezi, dintre care unul doctor și unul doctor în drept canonic, au fondat o școală primară, „Sfântul Andrei", și un internat de fete numit „Sfântul Iosif". Tot în Plovdiv a apărut, în 1884, cel mai faimos dintre colegiile franceze, cel al Asumpționismului, care avea să poarte numele de „Sfântul Augustin" și care avea să aibă mai târziu o mare activitate culturală, la care voi reveni mai jos. Continui cu Surorile Oblate ale Adormirii Maicii Domnului (o congregație care și-a avut începuturile la Nîmes în 1865: a fost fondată de sora E. Correnson). În virtutea capitulațiilor cu Bulgaria - deja stat independent - aceste surori fondaseră la Varna „Școala Oblatelor Adormirii Maicii Domnului". Această instituție și-a început activitatea în 1897 - cu o întrerupere în timpul Primului Război Mondial, adică între 1915 și 1918 - după care cursurile de acolo au reluat în 1919 cu 500 de tinere fete, iar școala a primit dreptul de a elibera diplome de liceu din 1930. Surorile Oblate aveau și o școală în orașul Yambol din sudul Bulgariei.

În Ruse, pe Dunăre, exista și un colegiu de fete numit „Maica Domnului din Sion". Era o congregație fondată în 1843 de doi frați evrei convertiți - Theodore și Alfonse Ratisbonne. Dar înainte de aceasta, adică din 1871, existase în același oraș o mică școală catolică aflată sub controlul Diecezei de Nicopole, care era administrată din 1874 de Surorile Pasioniste Irlandeze, care au fost înlocuite în 1890 de Surorile Oblate menționate mai sus. Trebuie menționat, în treacăt, că Surorile Maicii Domnului din Sion sunt aceleași pe care le găsim în București.

Mult mai frecventate și mai cunoscute erau colegiile de fete „Sfântul Iosif al Apariției" din Sofia și Plovdiv. Acestea au fost înființate de surorile unei congregații existente în Gaillak, Franța, încă din 1833. Această congregație a fost fondată de sora Emilie de Vialar, canonizată în 1951. În Plovdiv, primele surori ale „Sfântului Iosif" au sosit în 1866, iar școala lor, care a devenit ulterior un colegiu, funcționa tot în Sofia din 1880. Fără a intra în detalii, voi sublinia doar că în Sofia exista, pe lângă școală și internat, care erau situate una lângă alta, o biserică catolică (de asemenea, dedicată Sfântului Iosif și distrusă de bombe în 1944, precum și clădirile colegiului). Acest colegiu de fete, care la rândul său avea dreptul de a acorda diplome...
școala secundară din 1930, avea un fel de filială pentru clasele inferioare lângă așa-numita *Grădină a Doctorilor* - un cartier fermecător și liniștit, puțin departe de centrul orașului. Din 1891, Surorile Sfântului Iosif aveau și o școală în Burgas, la Marea Neagră.

În Sofia, exista o școală de băieți fondată de un asumpționist. Această școală datează tot din 1885, când Frații Școlilor Creștine au preluat conducerea. De data aceasta, era vorba de o congregație fondată în secolul al XVII-lea de teologul Ioan Baptist de la Salle, care a fost canonizat în 1888. În 1934, școala a luat numele de „Sfinții Chiril și Metodiu" - la acea vreme avea deja o clădire spațioasă în Lozenetz - un cartier prestigios din Sofia. Dar unele clase ale școlii pentru

copii au continuat să funcționeze lângă Biserica Catolică, situată lângă „Școala de Fete Sfântul Iosif".

Revenind la asumpționiști, trebuie să ne amintim că la început a existat o școală în Adrianopole, fondată de asumpționiști polonezi în 1867, deoarece în acea țară exista o prezență foarte pronunțată a congregațiilor catolice și a căror activitate funcționa oarecum în emulație cu fundațiile ortodoxe, venite din Rusia. Această școală funcționa cu două secții - bulgară și franceză, dar se predau în general opt limbi. După 1871, această ultimă secție a fost închisă și apoi reînnoită din nou în 1895. Școala din Adrianopole a continuat să existe până în timpul războaielor balcanice (cu o încercare de reînnoire în 1913 care nu a reușit). În orice caz, știm că între cele două date ale deschiderii și închiderii acestei școli au studiat acolo 3096 de băieți [922].

Avem destule informații despre numărul de elevi care au frecventat și alte școli catolice franceze. Dar voi cita doar câteva cifre suplimentare ca exemple, deoarece existau schimbări în fiecare an. Astfel, printre asumpționiștii din Plovdiv, între 1884 și 1934 existau 4.000 de elevi de diferite naționalități. Pe lângă bulgari, existau greci, ruși, români, armeni, polonezi și evrei. În orice caz, și pentru o perioadă ulterioară, statutul tuturor acestor școli depindea de o convenție cu Franța din 1936, care a fost denunțată unilateral de partea bulgară în 1948, când toate aceste școli au fost închise.

Învățământul general - semiclasic, mai târziu clasic și ceea ce se numea *secțiunea reală* (printre Frații din Sofia exista și o *secție comercială)* - se făcea întotdeauna conform programelor oficiale ale Ministerului Educației Publice din Bulgaria și, firește, existau și programe de limba franceză, geografie, istorie și cultură. Voi reveni asupra predării limbii germane puțin mai târziu. Dar nu aș vrea să ratez
Observați cât de mult a fost întotdeauna apreciată această instruire primită de tinerii bulgari și de alții care frecventau aceste școli. Au existat destule ecouri venind de la francezii care vizitau Bulgaria și care, la întoarcerea acasă, și-au exprimat uimirea de a auzi o franceză remarcabilă vorbită. Și aici aș dori să mă opresc puțin mai mult, analizând câteva amintiri scrise care ne-au parvenit din Franța. Un doctor pe nume Potrier, aflat la Sofia cu ocazia festivităților celei de-a 40-a aniversări a Universității din Sofia în 1939, a scris: ... „Nu mă așteptam să aud limba noastră vorbită acolo într-un mod atât de pur...". Iar un jurnalist pe nume Jean Schwoebel, care fusese la Sofia, a scris la rândul său în revista *Une semaine dans le monde* din 1 iunie 1946, că auzise aproximativ o sută de mici bulgari, studenți ai colegiilor catolice care vorbeau „franceza ca tine și ca mine, fără să fi fost vreodată în Franța" [923]. În final, îl voi cita pe unul dintre asumpționiștii din Plovdiv, părintele Sergheraert, mai cunoscut sub numele de Christian Gérard (deoarece sub acest pseudonim și-a publicat cărțile de istorie despre Bulgaria, după ce a părăsit ordinele religioase și s-a retras la Paris). În primul volum al lucrării sale, *La présence de la Bulgarie dans les lettres françaises, expliquée par l'Histoire* , care a apărut la Paris în 1961, a scris o prefață în care își exprimă cu emoție amintirile și contactele cu foștii săi

[922]VOA Ruznicki OV, *OO Vàzkresenci i bâlgaro-katoliceskata gimnasija v Odrin,* Odrin 1914. (42 p.); Sv. Eldàrov, *Uniaistvoto v sâdbata na Bâlgaria,* Sofia 1994, 109-121; I. Todev, " Sâzdavane na bâlgaro-katoliceskata gimnazija v Odrin" „IstoriCeski pregled", 1987, 1, p. 89mp

[923]VV Tapkova-Zaimova, L. Guenova, *Profesori de franceză,* op. cit. p. 304.

studenți. Prin urmare, scrie următoarele: „Să ni-i imaginăm pe tinerii studenți care se adunau la Institutele, Liceele și Colegiile noastre franceze sau la cursurile Alianței Franceze, de la Dunăre până la Bosfor: bulgari, greci, români, armeni, israeliți, musulmani. Toți uniți ca fiii aceleiași familii, se simțeau ca acasă când se apropiau de literatura noastră [924]. ”

Am menționat mai sus că în școlile catolice erau în principal elevi bulgari, majoritatea ortodocși. Apoi au venit catolicii - bulgari și alții, și au fost destui evrei. Aceștia din urmă au devenit numeroși în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, când multe familii evreiești au căutat adăpost la sud de Dunăre, sosind în special din Europa Centrală. Cât despre relațiile dintre profesori și elevi, aceste relații nu puteau fi mai cordiale. Au existat doar scandaluri foarte rare în cadrul societății burgheze, acestea privind trecerea unor tinere fete la catolicism și de acolo - luarea vălului. Pentru elevi, uniforma din școlile Surorilor *Sfântului Iosif* consta dintr-o beretă neagră de catifea cu o monogramă metalică reprezentând crinul Bourbon și cu inscripția latină: *Deo et patria.*

Dar aici aș dori să ating puțin mai mult latura oficială a relațiilor Stat-Biserică. Și aici ar trebui să începem prin a spune cel puțin câteva cuvinte despre Uniatism, deoarece atunci a apărut tendința istorică a Bisericii Bulgare de a se detașa de tutela Patriarhiei Grecești. Această detașare s-a realizat în mod evident în ziua de Paște, 3 aprilie 1860, la Istanbul, când la Biserica Bulgară Sfântul Ștefan, Mitropolitul de Târnovo, Ilarion Makariopolski, un...
Unul dintre cei mai activi zeloți ai Bisericii naționale bulgare nu a pronunțat numele patriarhului grec după slujbă - un semn de detașare de Biserica Bulgară. Iar recunoașterea din partea sultanului Abdul Azis a venit la 27.02.1870 prin promulgarea *firmanului său* care a stabilit Exarhatul Bulgar independent de Patriarhia Constantinopolului [925].

Între timp, însă, a existat această încercare de aderare a Bulgariei la Biserica Romei, care s-a încheiat cu un eșec. Acesta a fost momentul în care episcopul Josif Sokolski, binecuvântat de Papă ca episcop al Uniaților, a trebuit să se expatrieze în Rusia în 1861. În orice caz, în Plovdiv și în alte părți, au continuat să existe un număr destul de mare de catolici de rit oriental, și cu ei, ca și cu alții de rit occidental, Părinții Asumpționiști au continuat să aibă contact, în special prin relațiile lor cu copiii care frecventau școala „Sfântul Andrei” - aceasta nu era o școală franceză, ci pur și simplu o școală catolică bulgară. Și acolo s-a realizat marea activitate a părintelui d'Alzon, trimis de Papa Pius al IX-lea, care spera să reușească mai bine în misiunea sa decât misionarii din Polonia.

Nu trebuie să uităm nici activitățile părintelui Victorin Galabert, care s-a stabilit la Adrianopole ca vicar general al episcopului de rit răsăritean. Acesta avea să petreacă mai mult de douăzeci de ani (1862-1885) în Bulgaria. *Jurnalul său* în două volume a fost publicat în 1998/2000 de colegul meu I. Todev și părintele B. Holzer, cu traducerea regretatei doamne L. Guenova și parțial și de doamna M. Vrinat-Nilkolov; notele sunt de părintele Ch. Monsch. Detalii de acest fel ne-au fost furnizate anterior și de părintele J. Walter, autorul lucrării „ *Asumpționiștii în Orientul Apropiat (1863-1980)”.*

În aceste relații religioase, pe care vom încerca să le clarificăm puțin mai mult, a existat o persoană care a jucat un rol important - Episcopul de Sofia și Plovdiv, Mons. Roberto Menini

[924] Ce livre porte comme sous-titre *De la chanson de Roland au capitaine Conan.*
[925] Vezi, de exemplu, Z. Markova, *Exarhatul Bulgar (1870-1879),* Sofia 1989.

(1837-1916) [926]. În 1880, când Frații Școlilor Creștine erau pe cale să inaugureze Școala Catolică de Băieți, Mons. Menini l-a întâlnit la Istanbul pe Fratele Hugonis, Vizitatorul Fraților. I-a dat o scrisoare pentru a fi transmisă Fratelui Superior din Paris. Fratele Vizitator a luat cu el scrisoarea, în care se spunea: „... Episcopul care mi-a dat scrisoarea este un om cu adevărat apostolic. Se întorcea de la Roma, unde Papa și Prefectul Propagandei îi recomandaseră să înființeze școli catolice în vasta sa dioceză. Acesta ar fi mijlocul de a lucra, prin educația tinerilor, pentru a readuce aceste regiuni în sânul Bisericii..." Răspunsul, venit de la Paris și datat 16 iulie, a fost negativ, dar superiorul nutrea speranța unui răspuns pozitiv. În același timp, un francez care locuia în Bulgaria a trimis o altă scrisoare (datată 29 septembrie) părintelui Timothée, din parohia latino-catolică, care
urma să joace un rol semnificativ în special în cercurile catolice din Plovdiv. Domnul Hocdé - acesta este numele persoanei care a trimis această ultimă scrisoare -, mandatat de guvernul francez, a devenit consilier financiar al Bulgariei. În scrisoarea sa, el scrie, printre altele: „Consulul general al Franței, care vă va înmâna această scrisoare, vă va plăti și această sumă care este depusă în trezoreria cancelariei sale. Las acești bani în Bulgaria, unde vor fi folosiți pentru a crește numărul de bulgari și străini care vorbesc limba mea maternă. Aceasta este destinația specială a acestei generozități..." [927]În opinia mea, aceste două scrisori sunt revelatoare pentru întreaga perioadă de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea și principalele obiective care au fost stabilite de ambele părți pentru ca școlile catolice să înceapă să ia avânt. Așadar, pe de o parte, există o propagandă catolică pe care nu o putem ignora, iar pe de altă parte, va exista această tendință mai mult decât durabilă de a face cunoscută limba franceză în Bulgaria, în special în rândul intelectualilor și diplomaților, și de a dezvolta interesul pentru cultura franceză de acolo - un interes care există deja, după cum am văzut.

În acest context, aş dori să analizez puțin mai în detaliu activitățile Mons. Menini.

De origine dalmată din partea mamei și italiană din partea tatălui, acest viitor arhiepiscop a fost hirotonit preot în 1863, după ce a studiat dreptul și a fost primit în 1860 în noviciatul capucin din Ala. S-a remarcat ca un mare orator, organizator și binefăcător în diverse inițiative: construirea spitalului din Sofia, care purta numele Prințesei Clementine, mama Prințului, mai târziu Rege, Ferdinand, precum și a capelei cimitirului din Sofia și a spitalului catolic din Plovdiv etc. [928]Fără a intra în detalii, aş dori totuși să mă opresc pe scurt asupra relațiilor Arhiepiscopului Menini cu uniații, în special cu cei din Plovdiv. Căci abia la începutul secolului al XX-lea și mai ales în anii 1903/1904 conflictele dintre Biserica Ortodoxă oficială din Bulgaria și uniați s-au exacerbat. În 1905, Menini a trimis chiar o scrisoare confidențială prim-ministrului și ministrului de externe, Ratcho Petrov, cerându-i să contribuie, prin autoritatea sa, la convingerea liderilor Bisericii Ortodoxe și să lucreze în general pentru o unire

[926]Printre numeroasele publicații dedicate activității Mgr. Menini, vezi lucrarea recent publicată de V. Criscuolo, *Roberto Menini* (1837-1916), Roma 2006. (Vezi și prezentarea lui J. Teofilov, *Jivot, posveten na Tzârkvata,* în ziarul catolic *Veritas,* NR. 10 și 11, respectiv din octombrie și noiembrie 2006. Această prezentare se bazează pe cartea lui V. Criscuolo).

[927]A. Michel, *Colegiul Sfinților Chiril și Metodie,* Sofia, 2004. 7-8.

[928]Sv. Eldàrov, *Katolitzite* v *Bâlgaria, ! 1878-19591,* Sofia, 2002, p. 119 mp

cu Biserica Catolică. „Prin această unire”, se afirmă, „nenumăratele biserici bulgare din Macedonia vor fi păstrate, pentru care există un pericol iminent de a fi atașate cu forța la Patriarhia Greacă, așa cum se întâmplă în prezent. Preafericirea Sa, Exarhul Bulgar, va deveni patriarhul a milioane de supuși cu drepturi considerabile de a-și conduce bisericile. Toți mitropoliții și clerul vor rămâne la locurile lor. Cu alte cuvinte, Biserica Bulgară va avea o poziție juridică și canonică, recunoscută de întreaga lume creștină. Nici măcar Rusia, eliberatoarea Bulgariei din punct de vedere politic, nu va fi...
împotriva acestei uniuni religioase, mai ales după ce actualul împărat binevoitor a acordat prin noul său edict deplină libertate religioasă...” [929].

Dar aici încep o serie de reacții violente la adresa lui Menini în presa ortodoxă. În acest tip de discuție, nemulțumirea arhiepiscopului se simte și la botezul moștenitorului tronului, prințul Boris. Născut în 1894 și botezat mai întâi de Monseniorul Menini, a fost botezat a doua oară - sau mai degrabă, a primit funcția conform ritului ortodox - pe 2 februarie 1896, ceea ce a cauzat ruptura dintre el și prințul (mai târziu rege) Ferdinand [930]. Dar a existat și o altă problemă, din nou legată de activitățile Monseniorului Menini, de data aceasta în contextul a ceea ce ne interesează în primul rând - colegiile. În unele dintre articolele mele am menționat deja că limba germană era predată și în aproape toate școlile catolice. Fratele Stanislas-Imbert, care a scris o *Istorie a școlilor Fraților din Sofia* (care a rămas în formă de manuscris), ne informează că, în această școală, la început existau doar patru profesori - inclusiv un german, un francez și doi austrieci și că - încă în această perioadă - „... în parohia latină, noul vicar manifestă un zel foarte activ pentru tot ceea ce este austriac sau german... Noul Frate în vizită este tot cel din Viena...” [931]. Fondurile, provenite de la Viena, au fost și ele mai considerabile, dar, încetul cu încetul, Franța s-a impus. Nu putem să nu subliniem în această lucrare sprijinul Prințesei Clémentine, foarte mândră de originile sale franceze. Este demn de remarcat din nou că, în cele din urmă, augusta doamnă a prevalat și că Școala Surorilor Sfântului Vincent, care venise din Zagreb și care conducea o școală de limba germană la Sofia, a fost singura care și-a văzut instituția închisă în 1948, ceea ce înseamnă că nu existau alte școli catolice de limba germană la acea vreme.

Urmărind în continuare aceste relații în lumea catolică, nu aş dori să subliniez că atmosfera devenea critică în jurul școlilor franceze din Bulgaria atunci când au izbucnit Războaiele Balcanice, adică între 1912 și 1918. Se știe că prima fază a războiului din 1912/1913 dintre Bulgaria și Imperiul Otoman s-a încheiat cu o victorie remarcabilă a armatelor bulgare. Dar, între timp, au existat anumite manifestări de dușmănie din partea austriacă față de ortodocșii din Balcani, care - se credea - ar împiedica activitatea catolicilor, dacă ar fi fost cei care ar fi câștigat, în timp ce turcii musulmani ar fi arătat o oarecare simpatie pentru europeni, care erau în mod necesar catolici. Firește, a urmat o reacție puternică din partea bulgară. Atunci a devenit evident rolul părintelui Gervais Quenard, directorul Asumpționismului din Plovdiv. Acesta a intervenit prin scrisorile sale în favoarea cauzei bulgare pe lângă Monseniorul Benini, secretarul Papei Pius al X-lea. În același timp, în

[929] S. Eldârov, *Katolitzite v Bàlgaria, op. cit.,* p. 170 mp.
[930] *Ibidem,* loc 16 mp.
[931] F. Stanislas-Imbert, *Istoria Școlii Fraților din Sofia* /manuscris/. V. în special p. 36 km pătrați.

Bulgaria el
se adresează, de asemenea, prim-ministrului Ivan Evstatiev-Gechov pentru a calma spiritele prin intervenția sa în anumite cercuri franceze. În cele din urmă, publică în ziarul catolic „La croix" un articol în care subliniază libertatea de conștiință care exista în Bulgaria. Lucrurile au rămas așa până la începutul anului 1913. Să adăugăm că există un alt document care încă mărturisește un spirit de bună înțelegere - este din nou un interviu al părintelui Quenard încă cu Gechov [932]. Mai mult, în toate aceste luni, presa catolică din Franța publică numeroase articole în favoarea Bulgariei, calomniate în alte părți în alte câteva publicații: pe lângă cele publicate de părintele Quenard, există unul al părintelui Sergeraert, al cărui nume l-am menționat deja la începutul articolului meu și care semnează aici ca G. Bertram [933]. Și apoi, când războiul s-a terminat, după o scurtă perioadă de calm și chiar jubilare când mai mulți studenți de la colegiul din Plovdiv, care fuseseră chemați în serviciu, s-au întors de pe front, lucrurile s-au schimbat din nou când operațiunile au reînceput între bulgari, pe de o parte, și greci și sârbi, pe de altă parte, adică în timpul celui de-al Doilea Război Balcanic, deoarece Bulgaria era oficial dușmanul Aliaților Antantei. Încă din toamna anului 1914, părintele Gervais Quenard fusese trimis de șeful Guvernului, Nivolas Genadiev, la Viena, Paris și Roma, pentru a apăra cauza Bulgariei. Acum se vorbea din nou despre trecerea Bulgariei sub obediența Romei, ceea ce ar fi favorabil anexării Macedoniei la Bulgaria, deoarece sârbii și grecii nu renunțau la pretențiile lor asupra acestor teritorii ortodoxe. Aceste negocieri nu au dus la nimic, dar ceea ce ne interesează aici sunt relațiile pe plan religios - relații nu lipsite de încercări de a avantaja politica vremii. Și lucrurile au continuat în acest ritm, ce-i drept fără rezultate aparente. Directorul Școlii Asumpționiste în această perioadă a fost părintele Hermann Gisler - un elvețian care, prin urmare, a avut mai multă libertate în inițiativele sale. Colegiul a fost transformat într-un spital de război, datorită intervenției reginei Eleanor, a doua soție a regelui Ferdinand (și ea era protestantă!). Cu toate acestea, lucrurile au trenat, au existat perioade de acalmie (de exemplu, regele Ferdinand a primit împărtășania la Catedrala Catolică din Plovdiv în Lunea Paștelui din 1915) [934]. Dar șocurile au început din nou după ce mișcările războinice s-au reluat pe toate fronturile. Colegiul Asumpționist din Plovdiv a fost din nou transformat în spital, iar cele ale Fraților Școlilor Creștine și ale Surorilor Sfântului Iosif au fost, de asemenea, rechiziționate de către militari. Multe personalități religioase, în special din Plovdiv, au fost forțate să părăsească țara [935]. Apoi a venit încheierea păcii cu Antanta, iar acest lucru a dus la abdicarea regelui Ferdinand în 1918.

O nouă perioadă începe pentru toate școlile franceze menționate la început. Colegiul din Plovdiv este instalat într-o clădire nouă - aceeași în care se află în prezent o parte a Universității din Plovdiv. Iar în 1934, la Colegiul Fraților Sofia, cursurile elevilor de gimnaziu se țin, de asemenea, într-o clădire nouă din cartierul Lozenetz, așa cum am menționat mai sus. Predarea limbii franceze este în plină vogă, iar numărul elevilor din Colegiile noastre este în

[932]S. Eldàrov, *Catolicii împotriva Bulgariei, op. cit.,* 204–216.

[933]A. Fleury, *A French College in Bulgaria (si. Augustin, Plovdiv, 1884-1948), - Traducerea bulgară a anului 2003,* p. 98 km patrati.

[934]V. Eldàrov, *Katolitzite împotriva Bulgariei, op.cit.,* p.108 sq.

[935]*Ibidem,* p. 116 km pătrați.

creştere. Când ne uităm la dosarele păstrate în special în Arhivele din Plovdiv, putem găsi numele unor intelectuali bulgari, foşti elevi ai Colegiului Asumist, care s-au remarcat ulterior prin activităţile lor de mare importanţă culturală. Acest lucru ne oferă, de asemenea, o idee despre contribuţia acestor şcoli la dezvoltarea culturii bulgare în secolul al XX-lea · În anii 1930, mai multe personalităţi de rang înalt din cercurile catolice s-au remarcat şi ele pe această cale. Permiteţi-mi să menţionez doar numele Monseniorului Roncalli, viitorul Papă Ioan al XXIII-lea, care a petrecut mai mulţi ani în Bulgaria (până la sfârşitul anului 1934) ca nunţiu. La plecarea din ţară, a ţinut un discurs faimos în ziua de Crăciun, în care a spus că în fiecare seară va pune o lumânare aprinsă la fereastră pentru a arăta drumul spre el oricărui bulgar, fie el catolic sau ortodox, care va veni la locul unde îşi va exercita noua funcţie.

Voi rezuma ceea ce am spus deja, în parte, referitor la relaţiile dintre ortodocşi şi catolici, mai întâi la nivel oficial: Stat-Biserică. Am observat că au existat relaţii bune şi, uneori, fricţiuni, mai ales în legătură cu problemele politice. Dar, la nivel pur uman, nu pot să nu observ că aceste relaţii au purtat întotdeauna amprenta unui spirit de toleranţă. Voi încheia aceste reflecţii cu un ultim exemplu: a existat un profesor bulgar, foarte iubit şi apreciat pentru abilităţile sale didactice, care predase limba bulgară mulţi ani la colegiul din Plovdiv. Numele său era Stefan (Stoio) Chichkov şi provenea dintr-o familie ortodoxă din Munţii Rodopi. Mai mult, a scris şi publicat în 1934 istoria Colegiului în limba bulgară [936]. Acum, am găsit în Arhivele Statului din Plovdiv câteva pagini de necrolog, scrise la moartea sa, în 1938, probabil de părintele Hermann Gisler / semnătura poartă doar iniţiale /. Se poate citi ce spune autorul despre el: „Un patriot luminat, dăruindu-se trup şi suflet cauzei naţionale fără a se subordona vreodată vreunui partid politic şi fără a obţine cel mai mic avantaj. A fost, de asemenea, un creştin convins, fidel vechilor tradiţii familiale, edificând pe toţi prin integritatea vieţii sale şi prin caritatea sa inepuizabilă [937]. ”

Aşa au fost relaţiile de-a lungul deceniilor, aş spune aproape secolelor. Şi apoi a existat, în 1948, această decizie oficială a Guvernului bulgar, care a fost precedată de numeroase documente care îi prezentau pe aceşti oameni într-o lumină foarte nefavorabilă.
„şcoli străine”, aşa cum erau numite. Acesta a fost începutul închiderii lor. Dar nu este încă sfârşitul: are loc procesul unui episcop pasionist, Eugene Bosilkov, şi a trei asumpţionişti - Kamen Vitchev, Pavel Dzidjov şi Joasaph Chichkov, condamnaţi la moarte pentru spionaj în favoarea Vaticanului, Franţei şi Americii. Sunt împuşcaţi în noaptea de 11 spre 12 noiembrie 1952. [938]Printre aceştia din urmă, cel care ne interesează cel mai mult este Kamen Vitchev, ultimul director al Colegiului din Plovdiv - un bizantinist care la Congresul de la Sofia din 1934 a prezentat o lucrare despre *Zakon Soudnij Ljudem* [939]. Timpul a trecut, dar nu omit niciodată să reflectez pentru o clipă în faţa plăcii comemorative care a fost amplasată în 1998 pe unul dintre pereţii exteriori ai Universităţii din Plovdiv, fostul colegiu.

[936]St. Petersburg N. Cichkov, *Petdesetgodishninata Na Colegiul Franciscan* „Sf. Augustin” v Plovdiv, Plovdiv,

[937]Arhivele Statului Plovdiv, f. 186k, op. 1, ae 562, p. 2 / Pagini funerare. Stéphane N. Chichkov/.

[938]S. Eldárov, *Katolitzite v Bâlgaria, op.cit.,* p. 650 mp, 666 mp Cf. Idem, *Uniatstvoto, op. cit.,* p. 84 şi urm.

[K.] Vitchev, intitulat *„Influenţe bizantine asupra dreptului paleo-bulgar. Cauzele divorţului în 'zakon soudnij lioudem'",* a apărut în „Buletinul Institutului de Arheologie”, vol. X, 1938, pp. 83-86.

Ar mai fi multe de spus despre Colegiile Franceze din Bulgaria și în primul rând despre activitatea Asumpționiștilor din Kadi-kôy, unde aveau un Institut al cărui sediu s-a mutat pentru o vreme la București după cel de-al Doilea Război Mondial. Am câteva publicații pe această temă pe care le ofer aici în anexă, pentru că mi-aș fi extins prea mult prezentarea dacă aș fi continuat să urmez și această cale, adică cea a relațiilor literare. Așadar, mă voi opri aici și voi încheia cu o ultimă reflecție. Am primit câteva publicații despre școlile catolice franceze din România datorită amabilității colegilor noștri, profesorii Alexandre Barnea și Violetta Barbu. Am început să-mi dau seama că există destule asemănări și în acest domeniu. Și mi-a venit ideea că am putea face niște publicații comune. Care a fost influența școlilor catolice din România și Bulgaria - în special problemele de limbă și cultură. Acesta este un subiect asupra căruia am putea reflecta împreună.

Fac această propunere și pentru că au apărut recent numeroase publicații pe această temă, mai mult sau mai puțin extinse în cadrul contactelor politice și culturale care prezintă un interes intens și pentru mulți colegi din afara cercurilor balcanice. Acesta este și motivul pentru care am adăugat o bibliografie limitată în *ANEXA articolului meu.*

BIBLIOGRAFIE

Publicații anterioare primului nostru articol din 1992:

B. Ti>nKOBa-3anMOBa, JI. TeHOBa, (*PpeHCKume yuujiuufa B Etateapun u KamonunecKama dyxoBHa Kynmypa/ smopama* nonoBuna *Ha*

Oreu HaM«H PIOJIOB, *KamojtwtecKume yiujiuiqa B Etaieapun,* in Kanetuiap CB. Knpnji H Meroanii, IV, 1921,48-51.

C. LUHIUKOB, *nemàecemzoduuiHUHama Ha rfopamtycKUfi Mb.vcKU Konenic,* CB. Knpnji H Mero.un H „ B rp. njioB.anB", UJ10B4HB, 1934.

B. Sergeraert, *Prezența Bulgariei în literele franceze, explicată prin istorie,* Paris 1961/ *Introducere/.*

J. Walter, aa, *Asumpționiștii în Orientul Apropiat,* Paris, 1982.

Lansări după 1990:

ASUMPȚIȚI, *Suntem călugări care trăiesc într-o comunitate apostolică,* 1991.

AcoMncuoHucmume u Ebjizapwi, 1862-2002. Asumiștii și Bulgaria, 1862-2002, Plovdiv 2002.

X. AUIÂIKHJIH, *MuHaxa zoàuHu...,* în „J(ojie*aHCKH ritac", 6p.3, aexeMBpH 1999.

V. Criscuolo, *Roberto Menini (1837-1916), Arcivescovo Cappucino, vicario Apostolico di Sofia e di Plovdiv,* /report of 1. Teofilov in the j. „Istina-Veritas", *octombrie și noiembrie, 2006/.*

B. Impozite. ConneixiT, *Ce.ce. Copie a Memoduü* B *CnoMena* CĂTRE *FlnoeàuecKu KoneoicaHUH,* în „KonewaHCKH rjiac", 6p.2, septembrie 1995, c. 4-5.

C. Taxe, *rppencKU MbWKU Konemc "Ce. AezycmuH" - Lljioeàue,* în „KojieixaHCXH rjiac", 6p, 1, Mari 1995, c.2.

JI.CToeHHeBa-TeHOBa, *(bpencKume Kume KazonunecKU Konemcu,, Ce. Mocurp,,,* în „UcTHna/ Veritas/", 6p. 6 , mai

JI. CroeHHCBa- TeHosa, *<PpeHCKume deewecKu KOJteotcu „Ce. Hocurp,, e Llnoedue, Corfoux u Eypzac,* în „KojieixaHCXH mac", 6p.l, mai 1995, 2.

JI.TeHOBa, *cbpeHCKume* KOJIBJICU *e Llnoedue,* in „TO,HHUJHHX Ha HcTopHtecKHH Myaeß B TlnoBaHB", 1, 100-110.

JI. TeHosa, floxaai Bwrapwi H xojioxa, npoHanecen no cnynafi 50-roamiiHHHnn toÖHJießnpea 1934r., în

„KOJICMHCKH rjiac", 6p.5, aexeMBpx 2003, 1-3.
JX. Ä0aMananeB, *Hauiume ynumenu.* B: „Kojie>xaHcxn rjiac", 6p.2, ceMTeMBpH 1995, 1.
E. Ejurbpos. *VHuamcmeomo și cedbama I. EbJizapux,* C., 1994.
E. Ejuipos. *Kamojiuifume și EbJizapim, 1878-1989. UcmopwecKO U3cnedeane, C. 2002.*
A. Feury, *L'expérience multiculturelle et pluriconfessionnelle d'un Collège en Bulgarie au début du siècle,* în *Osaka Garuin Coloquium,* 1994, 21-24.
A.OniopH, *Bnaèmenume Ha Tpemomo obnzapcKO qapcmeo npe3 nozneda Ha AcoMncuoHucmume. Lljioedue-Llapujic,* în „HcTopMHecxo 6t>aeme", 1998, Ns 1, 30-45.
Fleury, *Un Colegiu Francez din Bulgaria (Saint Augustin, Plovdiv,* 1884-1948). L. Hartmann, Paris, 2001.
A. OntopH, *Eàun rfopencKU KOJieatc e Ebiizapufi. „Ce. Aezycmun", Lbioedue, 1884-1948.* Co<|>n», 2003 (Traducere S. Ivanova).
N. Frantchescova, *Rugăciunea Flăcării Sioniste, „KonetxcaHCKu znac",* 6p, 2, centTeMspH 1995, 1.
(ppencKunm deewecKu Konexc „ Ce. Andpeu" 6be Bapna, ibidem.)
Victorian Galabert, *Jurnal, volumul unu (1862-1866),* Sofia, 1998; *volumul doi (1867-1869),* Sofia 2000.
J.-B. Holzer-B. Michel, *Cortinele roșii ale Sofiei,* Paris, 2003.
D. Kapan>xoBa,//a *npeôbàeaui e CUOH,* în „A6arap", 1, r. XIV, 6p. 5/185/, mai 2007, 4-6.
„Kojie>xaHcxn mac", 6p. 6, Maß 2006 - acest număr este dedicat în întregime celei de-a 70-a aniversări a inaugurării noului Colegiu din Lozenetz-Sofia (care a luat numele *Sfinților Chiril și Metodiu)* al Fraților Sfântului Ioan Botezătorul de la Salle.
A. Michel, *Colegiul Sfinților Chiril și Metodie, dirijat de Frații Școlilor Creștine,* Sofia, 2004.
R. Michneva și P. Vollery, *Familia exarhului între exaltare și realitate în Balcani,* în „Studii balcanice", 1, 2005, 73-100.
E.MirreB, *KojiejtcaHCKU eecetiu cnyuKu,* în „KojieixaHcxn rnac", 6 p. 3, nexeMBpn 1999, 2.

X. fleTKOB, *(PusanecKama Kyjtmypa sue tppencKun MUMCKU Kojierxc „ Ce.ce. Kupiut u Memoduù",* CotjiHH, in *ibidmm ...KojieMJum ' Ce. Anàpeù', ibidem,* 3-4.
A. IlonoB, *Cnopmum e CotpuùcKun u IIjioeàuecKU» MUJKKU KOMOK,* în „KojieataHCKn rjtac», 6p.2, cenTeMBpH 1995,4.
F. Sanislas-Imbert, *Istoria Școlii Fraților din Sofia,* 1979/ manuscris/.
H. TeotjtujiOB, *(ppeHCKWtm MUOKKU KO.ICMC e Cotfun „Ce.ce. Kupun u Memoduù",* în „KojiexraHCKH mac", 6p. 1, Mail 1995.
n. HnaMaiUHeB, *„Generatorul acestei teorii",* în „KonexcaHCKH mac", 6 p. 2, ceMTeMBpti 1995.
H . TeotpHJiOB, *(PpeHCKUHtn MUOKKU KOJieotc e Cotpua 'Ce.ce. Kupun u Memoduù",* în „KonewancKH rjtac», 6p. 1, Mail 1995.
H. Teo<f»miOB, *În memoria părintelui Auzone Dampérat,* în „KojiexcaHCKH mac", 6 p. 5, fleKeMBpH 2003, 5-6.
H. Theo<j)HJiOB, *Knuea 3a KOJiestca, ibidem,* p. 1 și 6.
o. TpbnueBa, *<t>pencKu àeeunecKu KOJIBJK 'Homp daM duo CUOH'- Pyce,* în „KoJtexraHCKH rjiac", 6p. 1, Mass 1996, 3.
B. TtnKOBa-3aHMOBa, *Cned paaàfuiama,* în „Kone>KaHCKH mac", 6p. 2, cenTeMBpH 1995, 3.
V. Tàpkova-Zaimova, *Les écoles catholiques françaises en Bulgarie. Problèmes de politique balkanique et de tolérance religieuse,* în "Bulletin de l'AIESEE", N» 26-27, 1996/7, 209-216.
V.Täpkova-Zaimova, *Istoria bulgară în opera asumţioniştilor,* în *FENNAAIOX, K 70- jiemuio aKadeMUKa rr Jlumaepuna,* MocKBa, 1999, 170-175.
V. Tàpkova-Zaimova și L. Guenova, *„Școlile catolice franceze din Bulgaria". - în: Interferențe istorice, culturale și literare între Franța și țările Europei Centrale și de Est (secolele al XIX-lea și al XX-lea),* Sofia 2000, 150-156. / = „Studii balcanice", 1999, 3-4, 150-156/.
B. TbnKOBa-3anMOBa, *Hauiuam yiumeji omeq 3ynau (1899-1968),* în „A6arap", 1, r. IX, 6p. 3/98/, MapT 2000, 7.
B. TbnKOBa-3aHMOBa, *SujizapcKama ucmopux e meopmcmeomo na tfipBHCKume AcoMncuoHucmu,* în „rojtHiuHHK Ha HcropHiecKH» Myieö- IlnoMHB», 2001 r., 93-99.

C. TbnKOBa-3aHMOBa, *<PpBHCKume KamojtuHBCKU ynwtutqa u öweapcKama Kyjtmypna nojiumuna,* în „HayKa” [ma. Ha CYB], 2002, X« 4, p. 55.

R. Zaimova, *Cultura franceză în Balcani,* în „Europa multilingvă”, (Paris), septembrie 1999.

P. 3aHMOBa, *(PpeHCKume KOJIBJKU e KoumeKcma »a ^peucKama Kyjtmypna nojiumuna,* în „ToaHiUHHK Ha UcTopHHecKHHH My3efi-n.noB,UHB. 2000 r.”, 188-92.

T. nerpoB-flsHKOB, npoip. JJ. TtnKOB, *KonetMcancKu eecenu cjiyntcu,* în „KonewaHCKH rjiac”, 6poR 6, mai 2006, 7.

RELAȚII INTERCONFIDELII ÎN ROMÂNIA ÎN URMA JURNALULUI *LUI* RAYMUND NETZHAMMER

ALEXANDR BARNEA

Urmărind așa-numitul *Jurnal* al lui Raymund Netzhammer, arhiepiscop romano-catolic de București între 1905 și 1924, se pot observa, pe de o parte, unele aspecte ale relațiilor dintre Regii Catolici ai României și Biserica Ortodoxă Română majoritară și, pe de altă parte, dintre cele două biserici în contextul evenimentelor sociale și politice ale vremii.

Raymund Netzhammer (1864-1945) a fost arhiepiscop al scaunului catolic de București (fondat în 1883) între 1905 și 1924. După cum este deja cunoscut, cel puțin din două reviste ale Academiei Române, a lăsat posterității și istoriei, printre lucrările sale, o *Revistă foarte interesantă.* Publicată pentru prima dată la München (1995-1996) sub titlul *Bischöfin Rumänien...* și în limba românească la București în 2005, cele două volume conțin, în peste 1700 de pagini, o adevărată mină de informații din care merită mereu să se extragă și să se pună în valoare1 ·

„Fie ca tu să fii un bun român”, îi spusese Papa Pius al X-lea noului episcop înainte de plecarea sa la București. Sunt cuvinte pe care Netzhammer nu le va fi uitat niciodată, nu doar după spusele sale, ci, fără îndoială, în urma din perspectiva noastră mai îndepărtată a activității sale în toate domeniile pe care le-a acoperit în timpul misiunii sale și chiar și după aceea.

La două zile după întronarea Arhiepiscopului la București, Regele Carol I al României l-a primit la cererea sa. Era marți, 19 decembrie 1905, ora 18:30, la Palatul Regal. Dintr-un dialog care a durat mai bine de o oră, având în vedere situația actuală a stării fizice nu tocmai bune a Regelui, ne putem aminti deja o discuție despre situația bisericilor creştine din România. La începutul dialogului pe această temă, Regele a apreciat vizitele făcute de Netzhammer, înainte de sosirea sa în tânărul Regat al României, episcopilor Demetriu Radu de Oradea și Vasile Hossu de Lugoj, cu ideea de a stabili relații bune cu românii uniați din Transilvania. Mai mult, fusese foarte bine primit de ambii episcopi. În legătură directă cu viața Bisericii Greco-Catolice, Netzhammer a relatat, în același dialog cu regele, recomandarea care i-a fost făcută la Roma de a proceda mai rapid la construcția atât de necesarăi biserici uniate din București. Mai mult, terenul era...

[1] Pentru o comparație mai ușoară între cele două ediții, vom face referire la data (de obicei subliniată) la care *se găsesc informațiile din jurnal,* în loc de pagina cărții. Bibliografia poate fi găsită la sfârșitul acestui articol.

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, pp. 509-512, București, 2008

deja achiziționată de câțiva ani, de același episcop Radu, în strada Polonă. Auzind această veste și după ce a reflectat câteva momente, regele i-a recomandat să nu se grăbească cu această inițiativă. Era, spunea el, o problemă dificilă și politică în același timp. Îl va informa despre momentul cel mai favorabil pentru a relua respectiva inițiativă. Despre aceasta, Carol I [a relatat], pentru o mai bună informare a episcopului, două incidente recente. O conferință ținută de Dr. Demetriu Radu - la Ateneul Român din București pe o temă filosofică - același menționat mai sus, o persoană de o erudiție desăvârșită, cel puțin după spusele regelui, a fost compromisă din cauza zarvei provocate de anti-uniații prezenți acolo. Carol I [a fost,] de asemenea, informat despre necazurile pe care preotul uniat Stanislaus Bortnowski le suferise cu câteva luni mai devreme în timp ce celebra liturghia pentru uniații din București, la Sfântul Iosif. În ceea ce privește relațiile noului episcop cu Biserica Ortodoxă, regele considera, cu alte cuvinte, publicațiile lui Netzhammer despre biserica națională românească, apărute cu trei ani mai devreme, o carte de vizită foarte bună. Era vorba probabil de trei articole - s-ar putea spune studii - foarte elaborate, publicate în *Katolische Kirchenzeitung* din Salzburg în 1902 despre relațiile religioase din România și distribuite, de asemenea, în ediții separate.

O problemă deosebit de spinoasă în cadrul aceluiași dialog a fost cea a prințului Ferdinand, moștenitorul tronului lui Carol cel Mare · Din anul 1900, din perspectiva Vaticanului, nu i s-a mai permis să primească împărtășania, având în vedere decizia sa privind botezul și educația ortodoxă a copiilor săi. Decizia papală a rămas neschimbată, în ciuda ultimelor demersuri întreprinse în numele regelui de remarcabilul politician Dimitrie A. Sturdza, de patru ori prim-ministru la acea vreme. Rezultatul a rămas același chiar și în urma demersurilor vicarului Josef Baud la Roma, pe lângă Papa, cu puțin timp înainte de plecarea lui Netzhammer la București.

La trei luni după prima întâlnire oficială dintre rege și episcop, într-un alt dialog care a urmat participării regelui la Liturghia de duminică la Biserica Sfântul Iosif, pe 25 martie 1906 , se pot observa clar eforturile lor de apropiere între Biserica Ortodoxă majoritară, pe de o parte, și Bisericile Catolice și Uniate, pe de altă parte. În acest sens, regele și-a exprimat marea satisfacție față de vizita episcopului la Mitropolitul Lozif Gheorghian (1829-1909, Mitropolit între 1896-1909). „Este un om foarte bun și cult, nu-i așa?", a adăugat regele, fapt confirmat de episcop, care a subliniat: „Ne-am înțeles foarte bine. De asemenea, cunoaște foarte bine Biserica Catolică." Mai mult, această problemă a unei mai bune înțelegeri între cele două mari biserici, ca un pas important și practic către o apropiere, a fost întotdeauna privită de episcop dintr-o dublă perspectivă: universală și națională. Această perspectivă și, fără îndoială, poziția sa, l-au obligat aproape constant să-și folosească toate resursele și conexiunile diplomatice. Există mai multe exemple în acest sens, referitoare la atitudinea sa față de omologul său din Transilvania (între 1897 și 1940), contele Gyôrgy Majlâth, menționat încă de la prima sa întâlnire cu regele, o atitudine care era destul de
favorabil intereselor statului român. Pe de altă parte, în relațiile sale de prietenie cu prințul Max von Sachsen (1870-1951), hirotonit preot în 1896 și care devenise un foarte bun specialist în studiul bisericilor orientale, Raymund Netzhammer a căutat să modereze criticile sale la adresa poziției Romei față de bisericile orientale. Prințul nu i-a urmat sfatul, publicându-și punctele de vedere în revista *Roma ed Oriente,* editată de abatele Pelegrini de Grottaferrata;

bineînțeles, Vaticanul reacționase imediat. Ulterior, presa amplificase din plin scandalul, inclusiv cel românesc, cu titluri precum „Prințul Max împotriva Bisericii Catolice", având în vedere apartenența prințului la familia Hohenzollern. A fost un subiect discutat pe larg cu regele și cu Ferdinand, vărul lui Max, după slujba de duminică, 18 decembrie 1910 .

Pe *28 martie 1907,* Raymund Netzhammer a relatat în detaliu revoltele țărănești românești. După căderea guvernului conservator pe 24 martie, regele i-a încredințat lui Dimitrie Sturdza sarcina de a forma un nou guvern. Poziția mai specifică și promptă a arhiepiscopului față de revolte și, în același timp, față de poziția Bisericii Ortodoxe în timpul revoltelor, a fost aspru criticată în zilele și săptămânile care au urmat. Mai mult, într-un articol publicat în timpul evenimentelor, acesta a menționat (vezi un rezumat pe 23 aprilie 1907) că Sinodul Ortodox, întrunit la București la începutul revoltelor, nu a făcut nimic pentru a calma lucrurile, în ciuda circularei din 28 martie a ministrului Spiru Haret, semnată cu dificultate de reprezentanții Bisericii Ortodoxe în Sinod. Această circulară a fost publicată în „Monitorul Oficial" în a cincea zi a noului guvern și, în numele ministrului Haret, adresată preoților și învățătorilor din zonele rurale pentru a contribui direct la restabilirea ordinii prin autoritatea lor. În schimb, arhiepiscopul a răspuns imediat cu o scrisoare pastorală adresată din ambonul catedralei. Mai târziu, pe 27 iulie 1907 , Raymund Netzhammer a menționat că a păstrat cele mai dure și mai interesante articole adresate lui din presa românească pentru a le păstra în arhiva sa. S-a decis să nu se răspundă la ele.

Nu vom relua în aceste rânduri întrebările mai cunoscute privind relațiile statului român cu Vaticanul în ceea ce privește botezul ortodox al copiilor lui Ferdinand, menționate mai sus. Merită însă să reamintim scrisoarea oficială sosită de la Roma cu puțin timp înainte de sărbătoarea din 10 mai 1906 și discutată deschis de arhiepiscop, rege și principe ulterior, pe 3 iunie 1906. Întrucât răspunsul a fost negativ, Netzhammer se gândise să nu perturbe sărbătorile. Spre sfârșitul discuției, regele a spus: „...într-o zi frumoasă, vom fi judecați mai puțin aspru de Dumnezeu decât de Roma". „Să sperăm", a răspuns arhiepiscopul. Mai târziu, odată cu Conciliul Vatican II din 1962-1965, a început schimbarea în spiritul prevăzut de vorbitorii din 1906.

Un eveniment foarte important precum moartea și înmormântarea Regelui Carol I al României este, în spiritul foarte clar și ilustrativ al *Jurnalului,* un adevărat oglindă a relațiilor interconfesionale ale vremii. Vedem, printre altele, slujbele catolice și ortodoxe succesive, absența acceptată a arhiepiscopului romano-catolic de la înmormântarea lui Curtea de Argeș. Totuși, în timpul penultimei slujbe catolice din Palat, la catafalcul Regelui, pe 14 octombrie 1914 , Netzhammer a fost puternic impresionat de intrarea neașteptată a unui bătrân preot ortodox, care a sărutat, în genunchi, mâna Regelui. El era preotul bisericuței „ Stejar ", situată la marginea parcului Palatului Regal și demolată în timpul construcției, în 1960, a sălii Palatului.

Pentru ziua de sărbătoare din 24 noiembrie 1907 , dedicată comemorării Sfântului Ioan Gură de Aur la 1500 de ani de la moartea sa, Netzhammer a făcut o legătură potrivită între el și istoria creștină timpurie a Dunării de Jos, ale cărei vestigii arheologice erau deja cunoscute de arhiepiscop. Fără îndoială, a avut dreptate să evoce relația spirituală și chiar directă dintre patriarh și Episcopul Teotim al Tomisului, ilustrul său contemporan și susținător, de asemenea

sfinţit. Pentru aceeaşi zi, este necesar să se remarce şi uimirea autorului faţă de respingerea de către Sinodul Bisericii Ortodoxe Române a propunerii de a-l comemora pe acelaşi patriarh. Se pare că unul dintre motivele reprezentanţilor ortodoxiei române de atunci a fost poziţia lui Ioan împotriva Statului Imperiului Târziu. O sută de ani mai târziu, în 2007, Biserica Ortodoxă Română l-a comemorat pe Sfântul Ioan Gură de Aur după 1600 de ani de la moartea sa.

BIBLIOGRAFII SELECTIVE

Ion Bamea, *Jurnalul arhiepiscopului Raymund Netzhammer,* SCIVA, 48, 1997, 3, p. 283-293; Raymund Netzhammer, *Bischöfin Rumänien,* vol. I, München, 1995; vol. II, München, 1996;
Idem, *Episcop în România,* vol. l-II, Bucureşti, 2005;
Andrei Pippidi, *En marge du Journal de Netzhammer,* RESEE, 45, 2007, 1-4, p. 499-505.

BULGARII CATOLICI ȘI ORTODOCȘI DIN VECINĂTATEA BUCURESTIULUI. STUDII ETNOGRAFICE ALE ANII 1990

VALENTINA VASEVA
(Sofia)

Articolul va studia situația specifică a satelor bulgărești din apropierea Bucureștiului. Originile lor își au urmele în secolul al XV-lea, când catolicii din regiunea Nicopolis s-au refugiat la nord de Dunăre.

Studiile asupra mai multor sate de emigranți bulgari, în principal din secolul al XIX-lea, din vecinătatea Bucureștiului, au devenit posibile în perioada 1993-1998 datorită unui acord de colaborare în cercetare între Institutul și Muzeul Etnografic din Sofia și Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu” din București. Dr. Valentina Vaseva și Dr. Eugenia Krasteva-Blagoeva au participat în numele Institutului și Muzeului Etnografic din Sofia. Au fost studiate satele cu catolici bulgari din România - Cioplea (Choplea) și Popești- Leordeni (Popeshti-Leordeni), precum și satele cu populație ortodoxă bulgară - Dudești (Dudeshti), Aluniș (Alunish) (comuna Măgurele), Vărăști (Varashti), Valea Dragului și Brănești (Braneshti).

Prezența comunității de emigranți catolici bulgari în vecinătatea capitalei românești este bine studiată datorită cercetărilor efectuate asupra catolicilor din Bulgaria și este direct legată de promovarea catolicismului în București [1]. La sfârșitul secolului al XVII-lea, catolicii bulgari din districtul Nicopol au migrat și au fondat două sate compacte în vecinătatea sudică a Bucureștilor - Cioplea și Popești - Leordeni. Acest fenomen a devenit și mai masiv după războaiele ruso-turce de la începutul secolului al XIX-lea. Prezența catolicilor emigranți bulgari din Eparhia Nicopol [2] în apropierea capitalei românești și influența crescândă a otomanilor în ținuturile dintre Munții Balcani și Dunăre i-a determinat pe episcopii din Nicopol, care la acea vreme erau însărcinați cu administrarea catolicilor din Vlahia, să-și mute episcopatul peste Dunăre în 1792. Inițial, aceștia au locuit în satul Cioplea, iar mai târziu - la București. Episcopul Pavel Duvanlia a fost primul care a locuit în satul Cioplea până la moartea sa.

[1] CB. En,irbpoB, *HuKonoJiCKama KamojiuvecKa enapxwt - HeocuufecmeeHama oôuptocm,* în *JIOKOJIHU oôufHoemu.* T. 1, Co<j>nn, 2000, pp. 35-44; CB. EjurtpoB, *Kamojiuyume a Eunzapufi 1878-1989 . HcmopunecKO uscjiedeane.* CO^HS, 2002.

[2] Eparhia Catolică din Nicopol a fost fondată în 1648.

Pr. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 513-518, București, 2008

moarte în 1804 (a murit în mănăstirea Baratia). Mai târziu, în 1842, reședința episcopului de Nicopol a fost mutată la București [940]. Congresul de la Berlin și noua graniță dintre Bulgaria și România au implicat separarea eparhiei de Nicopol de teritoriile valahe de peste Dunăre. După înființarea Arhiepiscopiei Bucureștilor în 1883, episcopul de Nicopol-București, Ignatius Paoli, a fost numit primul arhiepiscop de București. Eparhia de Nicopol a fost limitată la ținuturile de la sud de Dunăre, iar episcopul a locuit la Russe. Două episcopate filiale - una la Galați (Galats) și una la Iași (Yashi) - au fost adăugate noii Arhiepiscopii de București [941].

Astfel, prin stabilirea în apropierea capitalei române și trecerea sub administrația spirituală a Arhiepiscopiei Bucureștilor, catolicii bulgari au găsit calea de ieșire din opresiunea turcească. Soarta lor a fost strâns legată de istoria comunității catolice din București. Integrarea catolicilor din cele două sate bulgărești în comunitatea catolică românească a fost foarte intensă pe parcursul anilor 1930, când s-au consolidat legăturile culturale cu catolicii din Moldova, unde se află principalele locuri de pelerinaj. Până în anii 1940, preoții din Cioplea erau în general de origine poloneză, iar ulterior „domenii" (preoți) proveneau din Moldova. Până la mijlocul anilor '60 ai secolului XX, slujbele și liturghiile din satele Cioplea și Popești - Leordeni erau oficiate în latină, ceea ce impunea ca elevii să studieze limba la școală. Ulterior, slujbele și liturghiile se desfășurau în limba română. [942]În ciuda acestui fapt, în casele unor familii catolice din satul Cioplea s-au păstrat niște cărți de rugăciuni vechi, datând de la sfârșitul secolului XX, ca relicve familiale. Acele cărți de rugăciuni au fost tipărite la Roma în limba „slavă" folosind alfabetul latin sau, așa cum au spus informatorii noștri - scrise în „pauliciană", „bulgară" sau „sârbă".

În 1995 am vizitat satul Popești-Leordeni, la acea vreme deja inclus în sistemul de transport public, iar în 1997 am vizitat satul Cioplea , care acum face parte din București. Popești-Leordeni trecuse prin procesul de „sistematizare" a satelor românești, care a avut loc în perioada socialismului, dar construcția de blocuri de beton pare să fi „înghețat" în apropierea centrului, unde a fost ridicat Monumentul soldaților căzuți în războaiele din 1913-1918. În cealaltă parte a satului se păstrează casele emigranților bulgari, tipice pentru câmpia Dunării. Acolo locuiesc urmașii vechilor catolici bulgari din Nikopol, care își etalează cu mândrie impunătoarea biserică catolică nouă, construită în 1977 în locul celei vechi, distruse în timpul cutremurului din Vrancea. Măsurile de urbanizare ale regimului socialist au fost încheiate în 1989, fără a fi rezolvat problemele esențiale legate de...
ocuparea populației sătești din vecinătatea capitalei. Așezămintele socialiste - fabrici de conserve, fabrici de textile, fabrica de anvelope „Danubiana" , erau deja nefuncționale la mijlocul anilor 1960.

Similară a fost soarta populației celuilalt sat de catolici bulgari, faimos în trecut - Cioplea, reședința inițială a episcopilor din Nikopol. Cioplea a fost fondat la periferia sudică a capitalei române de către coloniști bulgari din districtul Nikopol, iar în secolul XX a fost încorporat în districtul Dudești-Cioplea . Această denumire dublă unește două sate vecine, complet independente din punct de vedere cultural și economic, sate vecine de coloniști bulgari

[940]B. Bacesa, *„Numele Swapume Kamojiuyu este numele* orașului *"*. T. 1., Co[]>ni>i, 2000, p. 58.

[941]CB. EjumpoB, *HttKonojiCKama KamojiwecKa enapxust - Heocbufecmeenama o6u(Hocm,* în *JloKamu ooufHOcniu.* T. 1, Co (|)MM, *2000. p . 35 ; WMiedBane.Co* <|)H(i. 2002, pp. 31-43).

[942]11. PauiKOBa, *JhimypnuHnu neciioneiun a MyiuKanHama Kyjimypa Ha KamonuHecKama ooufiiocm B CBU^OSCKO, \nJIoKannu o6uțnocmu.* Volumul 1, Co<|>nn, 2000, p. 31.

care au fost unite într-un singur district în anii 1950. La acea vreme au început demolarea caselor din ambele sate, iar astăzi descendenții sătenilor locuiesc în blocurile de beton ale unuia dintre cele mai mari cartiere din capitală - „Titan”. În zilele noastre, din cele două sate bulgare au mai rămas doar templele - Biserica Ortodoxă „Sfântul Nicolae” din fostul sat Dudești și Biserica Catolică „Sfântul Duh” („Duhul Sfânt”) din Cioplea, cu doar 10-15 case vechi care nu au fost demolate și vechile cimitire situate sub ferestrele blocurilor din jur [943].

Satul Dudești a fost fondat de bulgari ortodocși din districtele Karnobat, Sliven și Yambol. Cele două sate bulgărești - Cioplea și Dudești - au fost fondate inițial în granița vastei moșii a moșierului albanez Stefan Moscu, [944]dar nici la începutul istoriei lor, nici mai târziu nu au existat contacte culturale sau economice sau căsătorii mixte. Ca motiv principal pentru aceasta, respondenții noștri subliniază diferitele religii profesate, indiferent de faptul că populația ambelor sate era formată din emigranți din ținuturile de la sud de Dunăre care aveau în comun limba maternă - bulgara. Diferențele culturale dintre descendenții emigranților bulgari din satul ortodox Dudești și populația catolică din Cioplea au fost confirmate încă o dată în 2007. În timpul uneia dintre întâlnirile mele cu bulgari din aceste comunități, mi s-a spus despre obiceiurile alimentare ciudate ale catolicilor din Cioplea de a mânca corbi fripți (cioara) și chiar de a ține o „rezervă de iarnă” de păsări sărate [945]. Râzând, participanții ortodocși m-au îndrumat către catolicul prezent la întâlnirea noastră pentru a-l întreba despre rețeta exactă a preparatului cu corb. Acesta, simțindu-se destul de ofensat, a răspuns că, potrivit bulgarilor ortodocși, catolicii din București „mâncau” toți corbii din zona capitalei.

Cea mai importantă caracteristică a identității culturale a comunității bulgare din Popești și Cioplea este apartenența lor confesională, care a fost mult timp motivul izolării lor culturale de populația ortodoxă din jur. Mai mult, izolarea era dublă - față de bulgarii ortodocși din satele învecinate, care erau majoritari, și față de românii, care erau și ei creștini ortodocși și erau numiți „valahi” de către catolicii imigranți.

Catolicismul, ca religie comună, a promovat sentimentul de rudenie între locuitorii din Cioplea și Popești-Leordeni. În trecut, căsătoriile au avut loc în principal între bulgarii din aceste două sate, deoarece acestea erau singurele sate catolice din zona Bucureștiului. Acesta este motivul pentru care în ele încă locuiesc multe familii înrudite, care se vizitează adesea la sărbătorile bisericești și la festivitățile familiale - nunți, sfinte împărtășanii, miruiri. Printre cei intervievați în Cioplea s-au numărat persoane al căror nume de familie - Banchovi, provine din Banat , de unde provin fondatorii familiei [946]. Ni s-au povestit despre cazuri de căsătorii cu locuitori din Vinga, în Banat , care s-au stabilit lângă București. După anii 1950 ai secolului XX, căsătoriile cu români ortodocși au devenit mai frecvente, ceea ce a dus la compromisuri religioase și la schimbarea tradițiilor familiale. Ni s-a povestit despre un caz în care tatăl

[943]B. Bacesa, op. cit., p. 56; B. Baceaa.^ea *uadnuca om ifbpKeama "Ce. HuKona” e Gueiuemo c. Jfydeiq, dnec e zpaHuyume »a Eyxypeuf,* în „BtnrapcKa eTHOJiorns”, Cotjins, 2006, KH. 3, p. 91-97.

[944]B. TpafiKOB, H. XeneB, *EbiieapcKama eMUzpatp& 6 PyMbHUft XIV e. - 1878* Z.COMH, 1986, p. 30; K. BejiHKH, B. TpafiKOB, *EbJteapcKama eMuepatfUft ebe Bjiaxux cjied PycKO-mypcKama eouua 1828-1829. C6opHUK doKyjueumu.* CO<})HJI, 1980, p. 16, p. 23; CT. POMBHCKH, *Ebneapume şi BnauiKO din Mondoea. floKyMeumu.* Cornii, 1930, p. 366-373; M. MjiaaeHOB, *EbJteapcKume eoeopu e PyMbHun.* CO(|)HH, 1993, p. 46; CC Giurescu, *Istoria Bucureştiului.* Bucureşti, 1979, p. 222.

[945]Intimat: Dumitru Vagea, născut în 1935 la Dudești, atestat documentar la București - 14 septembrie 2007 de V. Vaseva.

[946]Intimat: Josif Banchov, născut în 1933 - Cioplea, 15 d' iunie 1997, documentat de V. Vaseva.

catolic, pentru a-și îmbuna soacra, a fost de acord să-și tundă fiul ritualic, lucru pe care românii ortodocși îl prețuiesc foarte mult [947].

Astăzi, sătenii în vârstă ai fostului sat Cioplea merg regulat la slujba de dimineață și de seară din biserică, în timp ce tinerii merg la slujba de duminică și strict la marile sărbători calendaristice. Chiar și astăzi există obiceiul ca fetele tinere să poarte la liturghia ceremonială de Crăciun haine tradiționale, moștenite de la străbunici. Majoritatea acestor fete nu vorbesc și nici măcar nu înțeleg limba bulgară, care se păstrează doar în casele cuplurilor de vârstnici din zonă. O altă tradiție care s-a păstrat până în anii 1940 a fost ca femeile din Cioplea și Popești-Leordeni să fie înmormântate cu hainele lor tradiționale pe care le-au confecționat în timpul vieții și le-au păstrat până la moarte.

La slujbele bisericești din vechea biserică din Cioplea participă, în general, și credincioși din Republica Moldova, în principal tineri care au venit să lucreze în capitală și s-au stabilit în blocurile apropiate în ultimele două-trei decenii. Toți vârstnicii pe care i-am întâlnit în biserică la liturghia oficială de seară de ziua Sfântului Anton de Padova, pe 13 iunie 1997, erau descendenți ai bulgarilor din Cioplea , ai căror strămoși au construit templul și îl întrețin și astăzi cu resurse proprii. La intrarea în biserică se află o lespede cu inscripția: *„Biserica romano - katolica. Cioplea”*. Conform tradiției catolice, Sfântul Anton de Padova este patronul copiilor și, din acest motiv, pe vremea sa, femeile și copiii aduceau crenguțe de crin pentru sfințire în templu, pe care le păstrau pentru vindecarea bolilor copiilor pe tot parcursul anului.

Vechile mijloace de trai ale bulgarilor din cele două sate catolice Popești-Leordeni și Cioplea - cultivarea legumelor, creșterea produselor lactate și creșterea viermilor de mătase, sunt complet dispărute astăzi, deși procesul de restaurare a proprietății funciare din anii 1990 a adus cu sine și o nouă viață în speranța renașterii lor. În amintirile copilăriei și adolescenței oamenilor din generația născută în anii 1930 pe care i-am intervievat, bogații din Cioplia dețineau în jur de 30-60 de „pogoane” de pământ (aproximativ 150-300 de decari) pe care îi cultivau folosind cai, spre deosebire de bulgarii ortodocși care foloseau boi. Fiecare dintre ei deținea, de asemenea, în jur de 20-30 de vaci al căror lapte era cumpărat de *laptari speciali* din sat, transportat în capitală cu faetoane și livrat pe bază de abonament la casele bogaților din centrul Bucureștiului. În satul bulgar ortodox vecin, Dudejti, existau magazine deținute de comercianți evrei care aprovizionau populația din împrejurimi cu țesături și imprimeuri de bumbac importate din Italia, Austria etc. Comercianții evrei cumpărau laptele și brânza dulce de la săteni pentru a le revinde la București. Pe lângă produsele lactate, aceștia cumpărau și producția din grădinile de legume din sate - ridichi, mărar, pătrunjel și planta foarte scumpă cultivată special pentru piață - „tarhon”, care era folosită în procesul de fabricare a muștarului. Printre revânzători se aflau olteni care veneau vara pentru muncă sezonieră în grădinile de legume ale proprietarilor de pământ bogați. Mergeau în grupuri de 10-15 persoane, cumpărând legume din grădini și cărându-le în spate în două coșuri prinse de un jug la diferitele piețe bucureștene pentru a fi revânzate. În vechiul sat Cioplea exista chiar și o stradă separată pentru ciobanii care de obicei aveau grijă de aproximativ 30 de oi, iar în preajma Paștelui vindeau miei în oraș [948].

După demolarea caselor în perioada de „sistematizare” de până în 1974, grădinile

[947]Intimat: Josif Kalmen, născut în 1949 - Cioplea, 13 dl iunie 1997, documentat de V. Vaseva.

[948]Intimati: Josif Banchov si Dimitar Markov, nascuti in 1935 - Choplea, 15' 11 iunie 1997, doc. de V. Vaseva.

emigranților bulgari au fost și ele distruse. Cu toate acestea, respectarea mijloacelor de trai tradiționale este încă vizibilă în unele dintre ritualurile locuitorilor blocurilor de beton din „Titan". Una dintre respondentele noastre ne-a spus că, atunci când soacra ei, care era puternic atașată de grădina ei, a decedat, familia ei a aprins lumânări dimineața și seara la trei zile după înmormântare, nu în blocul în care locuia familia, ci în grădina rudei lor decedate [949].

Procesul de dispariție a vechilor mijloace de trai în satele catolice este una dintre principalele diferențe față de emigranții bulgari ortodocși din jurul Bucureștiului, care chiar și în timpul socialismului și în perioada de tranziție care a urmat au continuat să practice meseria de legumicultor. Pentru ei și pentru familiile lor, vânzarea de produse agricole în piețele din București este chiar și astăzi o sursă bună de venit. Una dintre femeile din satul Aluniș (județul Măgurele) cu care am vorbit provenea dintr-o familie bogată de legumicultori. Acum patruzeci de ani, tatăl ei deținea 20 de „pogoane" de pământ unde cultiva legume pentru piață și 20-30 de vaci și bivolițe de apă al căror lapte îl vindea abonaților din București și, de asemenea, aproviziona cu smântână magazinele de dulciuri ale orașului. Grădinăritul, ca unul dintre principalele mijloace de trai, și-a găsit locul în riturile bulgarilor ortodocși, care tund ritualic pomii fructiferi de Anul Nou pentru a-i face roșii.
produc mai multe fructe. În sat o fac cu toporul, dar nu se taie vița de vie sau pomii fructiferi, așa cum se întâmplă pe întreg teritoriul etnic al Bulgariei, ci vinetele, care sunt foarte importante pentru industria legumelor [950]. În trecut, creșterea viermilor de mătase era, de asemenea, larg răspândită în sat, de aceea obișnuiau să pună primul ou roșu vopsit de Paște la viermii de mătase [951].

În aceste zile, descendenții bulgarilor ortodocși se adună pentru a sărbători hramurile bisericilor lor și zilele de pomenire comună a morților, printre care cea mai mare este Moși *de vară.* După slujba de la Moși de vară din biserică, unde se citesc numele morților, oamenii vizitează mormintele rudelor lor decedate, iar pe teritoriul cimitirului se întâlnesc cu mulți dintre consătenii lor care astăzi locuiesc în diferite părți ale capitalei. Pe 16 iunie 1997, am fost martori oculari la sărbătorirea hramului bisericii „Sf. Duh" (Sf. Duh), care este situată în cimitirul satului Aluniș și a marcat cea de-a 200 -a aniversare a acesteia . Pe 14 iunie, același an, am fost prezenți și la Moșia de vară la vechiul cimitir al satului bulgar ortodox Dudești (care acum face parte din capitală), demolat în 1965. Chiar dacă astăzi cimitirul se află chiar în complexul rezidențial „Titan Balta Albă", oamenii cu care am vorbit pe aleile cartierului s-au adunat pentru a-și comemora rudele decedate, prețuind amintirea satului natal și a originii lor bulgare. Printre persoanele cu care am vorbit s-au numărat fiica și nepoata [952]unuia dintre foștii primari ai orașului Dudești (1914-1916), a cărui familie donase o pajiște pentru extinderea cimitirului local [953].

Astăzi, foștii emigranți bulgari catolici și ortodocși se simt cetățeni români care își cunosc originea. Limba bulgară este folosită în prezent doar în sfera domestică sau de către

[949]Intimata: Teresa Gostin, născută în 1935 - Choplea, 17 și 18 iunie 1997, doc. de V. Vaseva.

[950]Intimata: Florica Vasile, nascuta 1923 - Alunish, 15 0' si 22" 1 octombrie 1995, doc. de V. Vaseva.

[951]Intimata: Angelina Staiko, născută 1911 - Alunish, 17°' din octombrie 1995, doc. de V. Vaseva.

[952]Respondenți: Petra Petkov, născută în 1916 și Anna Ronkov, născută în 1933 - Dudeshti, 14 lh iunie 1997, doc. de V. Vaseva.

[953]B. BaceBa,7Jea *naâнuca om qvpKBama "CB. HuKona" e SuBiuemo c. /fydeiq, dHec* B *zpanuqume na Eynypeuy* în *EhJizapcKa emnojiozuH,* 2006, KH. 3, p. 91.

persoanele în vârstă. Tinerii și copiii proveniți din căsătorii mixte nu vorbesc și nu înțeleg limba bulgară, deoarece în școlile publice se predă doar limba oficială a statului român. Nu a existat școală bulgară în niciunul dintre satele bulgărești din vecinătatea Bucureștiului, iar cea care a fost deschisă în 1869 în capitala României nu a fost frecventată masiv de copiii din satele învecinate. De asemenea, trebuie ținut cont de faptul că rata analfabetismului în rândul populației rurale din România la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea era excepțional de mare, ajungând până la 70-75% [954].

'" H. XeneB, *OcnosaBane ti deilHOcm na 6wzapcKomo ynujiutqe* *B* *Eynypeuf do 1878 z.,* în *EtvizapcKama ip>pKBa u yHwiuiqemo 6 Eynypeiq.* CocpMX, 1994, pp. M. E J.Kpeu4 J.-4 . *dwizapcKO ywjiuiqe om OcBodooKdenuemo do Kpan na Bmopama csemosna BOUHO,* în *EnjizapCKama ybpKBa uynwruiyemo B EyKypeiq* CotjiHfl, 1994, pp. 12-13.

Psaltirea arabă, ediție facsimil a manuscrisului A 187, Psaltirea arabă iluminată din Petersburg din colecțiile Institutului de Studii Orientale al Academiei Ruse de Științe (Filiala Sankt Petersburg), pregătită de Val. V. Polosin, NI Serikoff, SA Fransouzoff, editată de N. I. Serikoff, Sankt Petersburg-Voronej, „Kvarta”, 2005, 254 pp., cu *un supliment,* 216 p.

Una dintre nestematele conservate la Institutul de Studii Orientale de pe lângă Academia Rusă de Științe - Filiala din Sankt Petersburg - a fost pusă la dispoziția publicului sub forma unui splendid facsimil. Împreună cu un comentariu detaliat în limbile rusă/engleză, acestea sunt prezentate într-o elegantă cutie legată în piele. Un obiect de artă în sine, această ediție limitată (tipărită în 500 de exemplare) deschide o nouă cale pentru demersuri similare care ar aduce operele maeștrilor arabi creștini mai aproape de publicul academic.

Facsimilul oferă o fotocopie completă a unui manuscris datând din secolul al XVII -lea , înregistrat ca „A 187” în catalogul bibliotecii Institutului de Studii Orientale. Codex melkit, acest *Psalter liturgic* prezintă traducerea arabă a lui „Abdallah ibn al-Fadl al-Antăkî” (nemenționat în text), ilustrat cu 33 de miniaturi colorate. Acestea sunt opera lui Yusuf (Joseph) al-Mușawwir, născut Yusuf ibn Anțuniyiis ibn Suwaydân al-Halabï în a doua jumătate a secolului al XVI -lea , care a murit ca preot, între 1660 și 1667. În familia sa, membrii următoarelor trei generații au devenit și pictori de icoane.[1]

Yusuf al-Mușawwir era de origine greacă și, cel mai probabil, originar din Alep, unul dintre cele mai mari centre culturale ale Siriei în epoca otomană. Cunoștințele sale excelente de greacă și atașamentul său față de patriarhii Eftimie al II-lea (1634-1647) și Macarie Ibn al-Za'ïm (1648-1672) i-au permis să contribuie la literatura arabă creștină prin traducerea, adaptarea și ilustrarea unui număr mare de lucrări religioase. Astfel, Yusuf a lucrat împreună cu fiul patriarhului Macarie, arhidiaconul Paul („de Alep”), la o serie de texte grecești. Printre traducerile „fiului spiritual” al patriarhului Macarie (așa cum îl numea el pe YQsuf) s-a numărat *Néa ouvoyrg Sratpôpcùv iaropuùv, Cronograful* lui Matei Cigalas , episcop al Ciprului, care relatează istoria lumii de la Creație până în anii 1640 (domnia sultanului otoman Murad al IV-lea). Principala sursă a lui Matei Cigalas a fost *Cronica* lui Doroteu de Monemvasia, tradusă parțial în arabă de Patriarhul Macarie, care și-a terminat versiunea în 1667.[2] Macarie a făcut cunoștință cu aceasta

[1] Vezi Sylvia Agémian, *Ne'meh al-Mușawwir, pictor melchit , 1666/1724,* în „Berytus. Studii arheologice”, Vol. XXXIX, 1991, Universitatea Americană din Beirut, Liban, pp. 189-242.

[2] Pentru versiunea în limba românească, vezi D. Russo, *Studii istorice greco-române,* București, 1939, 1.

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, p. 519-524, București, 2008

și alte lucrări grecești majore din timpul primei sale călătorii în Principatele Române, Ucraina și Rusia (1652-1658). Versiunea arabă din 1648, *Al-Durr al-manziir fl tarih muluk al-Rum* („Perlele eșuate ale istoriei împăraților bizantini"), păstrată la biblioteca Institutului de Studii Orientale într-un exemplar de mâna lui Yusuf care a aparținut cândva lui Paul de Alep, conține 94 de miniaturi rafinate ale tuturor împăraților bizantini, de la Constantin cel Mare și sultanii otomani până la Murad al IV-lea [955].

Așa cum este prezentat aici, MS. A 187, *Kitab Zabiir Dawud al-Nabi* („Cartea Psalmilor lui David Profetul"), conține 127 de pagini, cu dimensiunile de 180x132 mm, cu o acoperire a textului de 147 x 94 mm. În timp ce textul este scris cu cerneală neagră, în *naskh caligrafic transparent* s-a folosit cerneală roșie pentru separatoare și cerneală aurie pentru Psalmul 136 și elemente miniaturale. Manuscrisul cuprinde 33 de miniaturi care, completând textul scris, reprezintă o gamă largă de teme, respectând tradiția ilustrației bizantine de carte. Firește, cel mai mare număr de apariții figurative este acordat Regelui și Profetului David - 8 ilustrații [956]. Reprezentările lui Moise sunt prezente de trei ori, în timp ce Iisus Hristos este reprezentat de două ori singur și o dată împreună cu Vasile din Cezareea, Ioan Damaschinul, Grigore de Nyssa și Sfântul Nicolae. Alte modele bizantine includ Maica Domnului - Odighitria, Buna Vestire, Ioan Botezătorul și Solomon cel Înțelept. După cum a remarcat Vladimir Polosin într-o descriere anterioară a manuscrisului [957], „reprezentarea personajelor cunoscute ale Bibliei în *Psaltirea noastră* este atinsă de spiritul melancoliei și al demnității calme". Mai puțin convenționale, imagini cu animale și păsări le însoțesc pe cele ale profeților și sfinților: doi cocoși pe frontispiciul primei pagini (Iv), păsări pe copaci (Iv-2r), oi (61v) etc. Fundalul (peșteri, câmpuri, copaci), atitudinile, veșmintele, mobilierul, culorile, toate elementele artistice evocă tradiția bizantină de care acest miniaturist arab creștin era puternic atașat.

Yusuf al-Musawwir a fost, de asemenea, pictor de icoane: în articolul său publicat în „Revue Roumaine d'Histoire de l'Art" (1976, nr. 13, pp. 125-135), Sylvia Agemian a afirmat că au fost identificate cel puțin 15 icoane pictate de el. Yusuf a fost mult mai prolific în ilustrațiile de cărți: peste 200 de miniaturi sunt incluse în manuscrisele pe care le-a produs. Fără îndoială, atunci când studiezi operele unui maestru al miniaturii, ar trebui să cercetezi în mod natural literatura care se concentrează pe cultura orientală.

Arta religioasă a creștinilor și, în primul rând, așa-numitele „icoane melkite". Studiind cataloagele expozițiilor de icoane creștine și lucrările experților în icoane - Sylvia Agémian, Neophitos Edelby, André Grabar, Virgil Cândea, editorii *Psaltirii Arabe* recunosc relevanța

[955]Vezi A. I. Mikhaylova, *„Manuscris arab ilustrat al unei traduceri a unui cronograf grec din secolul al XVII-lea",* în „Manuscripta Orientalia", vol. IV, nr. 1, martie 1998, pp. 58-62, cu ilustrații. Nu ne-am putea dori decât ca această altă bijuterie, care prezintă notițele marginale ale lui Paul de Alep, să fie prezentată în curând publicului într-un facsimil la fel de frumos.

[956]Ilustrația regelui David într-o *Psaltire arabă* face ca acest manuscris să fie la fel de interesant ca și piesele similare prezentate în recenta expoziție SACRED de la Biblioteca Britanică (27 aprilie - 23 septembrie 2007): *David cântând la harpă, David și Goliat* într-o *Psaltire* din Franța (Paris?), ultimul sfert al secolului al XIII [-lea].

[957]Vezi Vladimir V. Polosin, *„Un manuscris din secolul al XVII-lea al unei psalteri ilustrate",* în „Manuscripta Orientalia", vol. 4, nr. 4, decembrie 1998, pp. 60-66 (cu miniaturi). Anterior, acest manuscris a fost descris pe scurt de V. Rosen, I.I. Kratchkovsky și G. Graf.

artei icoanei pentru ilustrația de carte, o caracteristică familiară pentru toți moștenitorii culturii bizantine. După cum se știe, icoanele arabe creștine au fost dezvăluite publicului occidental în urmă cu patruzeci de ani, când o expoziție organizată de Musée Nicolas Sursock din Beirut, Liban (16 mai - 15 iunie 1969) a atras atenția asupra acestor comori neglijate ale Orientului Apropiat. Volumul pregătit de comitetul de organizare, *Icônes Melkites, Catalogue publié sous la direction de Virgil Cândea* (Beyrouth, 1969, 337 p., 65 ilustrații), bogat în comentarii scrise de Camille Aboussouan, André Grabar, Jules Leroy, Joseph Nasrallah, Rachid Haddad, Sylvia Agémian etc., a devenit o carte de referință indispensabilă. Deloc surprinzător, este adesea citată de redactorii prezentei ediții a *Psaltirii arabe,* alături de cataloagele expozițiilor care au urmat: *leones Grecques, Melkiți, Ruși. Colecția Abou Adal,* Paris, 1993 și *Icônes arabes: Art chrétien du Levant, Exposition à l'Institut du Monde Arabe,* Paris, 2003.

Prezenta ediție este completată de un *supliment amplu* care oferă mai multe comentarii în două versiuni - rusă și engleză - care se dovedesc a fi la fel de importante în structura generală a lucrării. Pentru a evita repetițiile, prezint în continuare versiunea în limba engleză.

Prefața (p. 109) oferă date esențiale despre MS A 187, așa cum *s* -a menționat mai sus, inclusiv parcursul exemplarului de la proprietarul său original, Paul de Alep, până la diplomatul și orientalistul francez Jean-Baptiste Louis Jacques Rousseau, de la care l-a achiziționat Muzeul Asiatic, precursorul Institutului de Studii Orientale al Academiei Ruse. Aflăm aici că publicarea Psaltirii *arabe* a fost sponsorizată de o companie financiară și de construcții rusă, *MostGeoTSentr,* în timp ce Biblioteca Wellcome din Londra și multe alte instituții și cercetători au sprijinit eforturile editorilor.

După *Mulțumiri* (p. 110) care atestă efortul colectiv depus pentru prezenta ediție, mai multe capitole explică în detaliu povestea și caracteristicile acestei lucrări rare: *Istoria achiziției Psaltirii iluminate în arabă [din Sankt-Petersburg]* (pp. 111-116); *O descriere a manuscrisului A 187* (pp. 117-121), care include *Incipit, Explicit* și *Colofon, Destinatarul manuscrisului A 187* (pp. 123-124), care dezbate momentul în care copia a fost prezentată Patriarhului Macarie; *Copistul manuscrisului A 187 și vremurile sale* (pp. 125-132), un capitol dedicat vieții și operei lui Yüsuf al-Musawwir. Aceasta permite o scurtă trecere în revistă a circumstanțelor istorice din Siria otomană, concentrându-se pe situația comunității creștine ortodoxe, oferind totodată informații despre traducerea în arabă a *Psalmilor.*

Capitolul următor, *„O descriere a ilustrațiilor din manuscrisul A 187”* (pp. 133-158), conține comentarii asupra fiecărei miniaturi, bazate pe comparații cu imaginile iconografiei și cărților bizantine tradiționale.
podoabă. De departe cea mai fascinantă parte a comentariului, acest capitol oferă o imagine clară a artei și abilităților religioase ale arabilor creștini. După ce au studiat varietățile de ilustrații *ale Psaltirilor* , autorii concluzionează că manuscrisul de față se încadrează în categoria *Psaltirilor „monastice”.* Opinia lui Vladimir Polosin din articolul menționat mai sus duce, de asemenea, la concluzia că acesta nu este un *Psaltire „aristocratic”:* „Mai degrabă, Psaltirea a fost executată pentru o persoană care ocupa o poziție înaltă în ierarhia bisericii siriene și se pare că cartea a fost destinată a fi folosită în cultul personal” *(ibidem,* p. 60). Acesta ar putea fi cazul, având în vedere că există cărți liturgice folosite pentru slujba publică, la biserică, și altele păstrate pentru cultul privat, fie de către călugări în chiliile lor, fie de către

laici, acasă.

Versiunea în limba engleză se încheie cu *Note* la text (pp. 159-166), în timp ce versiunea rusă continuă cu *Psaltirea și istoria culturii creștine* (pp. 57-67) și *Psaltirea și arabii creștini* (pp. 68-74). Ultima parte a capitolului cuprinde un studiu lingvistic al traducerii arabe și o discuție despre legăturile dintre MS A 187 și altele păstrate la Institutul de Studii Orientale din Sankt Petersburg. Mai bogat decât versiunea în limba engleză cu aproape 140 de note, comentariul rus a meritat să fie tradus în limba engleză în întregime.

Volumul este completat de o *Bibliografie* (pp. 167-178), *un Index* (pp. 179-186) și o listă de *citate din Biblie și Coran* (pp. 187-188), în timp ce paginile finale prezintă unele dintre cele mai rafinate ilustrații din MS A 187, pagini din alte volume relevante, coperți de cărți *de Psaltire* și, la p. 213, o hartă a pașalâcilor din Bagdad, Urfa și Alep, desenată de J.-B. Rousseau.

Editorii *Psalterii Arabe din Sankt Petersburg* sunt cercetători renumiți care și-au dedicat toate eforturile culturii arabe, fie ea musulmană sau creștină. Inspirați de marele lor predecesor 1.1. Kratchkovsky (1883-1951), lucrările lor s-au concentrat pe descrierea manuscriselor arabe, comentarii textuale, ediția și traducerea manuscriselor arabe, codicologie și metodologia catalogului.[958] Serghei Frantsouzoff, expert în inscripții sud-arabe, și-a dedicat atenția și vastei colecții de manuscrise arabe creștine din Sankt Petersburg. Una dintre cele mai recente lucrări ale lui Nikolaj Serikoff este *„Manuscrisele medicale arabe ale Bibliotecii Wellcome. Un catalog descriptiv al Colecției Haddad” (WMS Arabic 401-487),* Leiden-Boston, Brill, 2005, constând într-o descriere codicologică de ultimă generație a acestor texte importante.[959]

Biblioteca Institutului de Studii Orientale din Sankt Petersburg deține una dintre cele mai bogate colecții de manuscrise arabe, printre care un număr copleșitor de texte arabe creștine excepționale - ceea ce explică nerăbdarea cercetătorilor care așteaptă publicarea proiectatului *Catalog al manuscriselor arabe creștine păstrate la filiala din Sankt Petersburg a Institutului de Studii Orientale.*
Studii orientale ale Academiei Ruse de Științe. Compilată de Val. V. Polosin, VI. V. Polosin, N. I. Serikoff, S. Frantsouzoff și editată de N. I. Serikoff cu asistența lui H. Teule, C.-M. Walbiner, H. Kilpatrick, această lucrare este încă în curs de elaborare. [960]Sidney H. Griffith menționează alte câteva manuscrise *de Psaltire* de mare interes, păstrate la Sankt Petersburg: un fragment bilingv al Psalmului 78 în greacă și arabă, textul arab apărând în alfabet grecesc (Damasc, sfârșitul secolului al VIII- lea) și o colecție de fragmente dintr-o *Psaltire trilingvă* în greacă, siriacă și arabă (mănăstirea Mar Sabas, Palestina, secolul al IX -lea) [961].

Beneficiile accesului gratuit la acest manuscris rar al *Psaltirii arabe* sunt nenumărate. Cercetătorii pot ajunge acum la rezultate valoroase comparând textul de la Sankt Petersburg cu cele similare din colecția Alphonse Mingana, păstrată acum la biblioteca Universității din

[958]*De exemplu,* unul dintre articolele lui Valery V. Polosin, publicat în „Manuscripta Orientalia”, vol. 1, nr. 2, octombrie 1995, pp. 16-21, poartă titlul „ *Despre metoda de descriere a manuscriselor arabe iluminate”.*

[959]Vezi loana Feodorov, *A New Standard in Arabic Manuscript Cataloguing,* în „Revue des études sud-est européennes”, București, XLIV, 2006(1-4), pp. 207-223.

[960]Vedeți anunțul publicat pe www.brediusstichting.nl .

[961] Sidney H. Griffith, *The Monks of Palestine and the Growth of Christian Literature in Arabic,* in “The Muslim World”, 78(1988), pp. 1-28.

Birmingham, descrise în Catalogul *Colecției de Manuscrise Mingana,* vol. II (Cambridge, 1936), cum ar fi punctele 4 (p. 8), 114 (p. 159) etc. Având în vedere că în 2005, Simpozionul Woodbrooke-Mingana despre creștinismul și islamul arab (organizat periodic de Centrul pentru Studiul Islamului și Relațiilor Creștino-Musulmane de la Universitatea din Birmingham) s-a concentrat pe *Biblia în creștinismul arab,* sunt sigur că facsimilul prezentat aici va atrage atenția unora dintre contribuitorii obișnuiți.

Facsimilul *Psaltirii arabe din Sankt Petersburg* poate oferi cu siguranță material lingvistic nou cercetătorilor terminologiei biblice, cum ar fi Monica Broșteanu (Universitatea din București, Departamentul de Arabă), care a acordat o atenție considerabilă studiilor comparative ale vocabularului scriptural. [962]Această versiune a Psalmilor prezintă, de asemenea, un interes considerabil pentru cercetătorii care se concentrează pe Biblia tipărită în arabă. Astfel, aceștia pot cerceta relevanța sa pentru textul de bază folosit pentru *Cărțile Psalmilor,* cum ar fi ediția tipărită de Athanasios Dabbas în 1706 la Alep folosind tipuri arabe sculptate de Antim Ivireanu, tipograful și savantul valah.

Facsimilul este semnificativ și pentru specialiștii în *Pseudo-Psaltirea lui David,* versiunea musulmană a cuvintelor regelui David păstrată într-un grup de texte care ilustrează un *gen literar distinct* (secolele XIII - XIX). Bazat pe mai multe manuscrise ale *lui Zabür Dâ'üd,* inclusiv unul excepțional la biblioteca Institutului de Studii Orientale din Sankt Petersburg, Serghei Frantsouzoff a evidențiat elementele comune și legăturile dintre Psalmii biblici și pseudo-Psaltirea musulmană.[963]

Psalmii arabi nu sunt un subiect care să intereseze exclusiv publicul academic. Vizitând Sala Alep de la Muzeul de Artă Islamică din Berlin, care a fost comandată de un comerciant creștin din Alep în anii 1600-1601, nu putem decât să ne minunăm de panourile murale deosebite care prezintă Psalmi (Ps. 1, 27, 117) și scene din Vechiul și Noul Testament. Comentariul rusesc la facsimilul prezentat aici se încheie cu o comparație a textului cu alte versiuni arabe ale *Psalmilor,* inclusiv secțiuni pictate pe panourile de lemn din camera Alep. De altfel, conștientizarea valorii vechii Biblii arabe este ridicată în zilele noastre: *de exemplu,* un *Liber Psalmorum Davidis Regis et Prophetae* - traducerea și ediția latină a Psalmilor de Victorio Scialac și Gabriele Sionita tipărită cu tipurile de Savary de Brèves (Roma, 1614) - a fost listată în catalogul He1999oster Antiquarium Octombrie. (Smitskamp Oriental Antiquarium, Olanda) la prețul de 1.818 €.

Nu se poate decât spera că o vizibilitate mai mare a unor comori precum această *Psaltire iluminată în limba arabă* va permite tuturor cercetătorilor să aibă acces la ele în scopul stabilirii de ediții manuscrise, pregătirii de traduceri și cercetării bogăției spirituale a arabilor creștini și a legăturilor lor europene. Deocamdată, munca strălucită a editorilor manuscrisului A 187, păstrat la Institutul de Studii Orientale din Sankt Petersburg, adaugă un element cheie

[962] See her article *Solutions offertes pour trois versets difficiles du Psaume XVI par quelques traductions arabes,* in "Romano-Arabica IV", 2004, University of Bucharest, pp. 21-27, and her book *Numele lui Dumnezeu în Coran și în Biblie,* Iași, Polirom, 2005.

[963] Vezi SA Frantsouzoff, Pseudo-Psaltirea lui David în *traducerea musulmană (Istoria studiului său și caracteristicile generale ale genului,* în „Khristiansky vostok", torn 3(IX), Novaia seria, Sankt Petersburg-Moscova, 2002, pp. 269-296 (în limba rusă, cu un rezumat în limba franceză).

bibliografiei limitate a iconografiei, literaturii și măiestriei artei cărții creștine arabe.

Ioana Feodorov

Notes d'un entretien avec Dimitrie Buzdugan, ministre de Roumanie à Zagreb 1941-1943 (Londres, 17 ianuarie 1974)

La începutul anului 1974, în cadrul cercetărilor noastre privind politica Italiei în Iugoslavia din 1941 până în 1943, am avut ocazia să-l vizităm pe Dimitrie Buzdugan, care fusese ministru al României la Zagreb în guvernul lui *Poglavnik* Ante Pavelié. Publicăm aici notițele luate în timpul acestui interviu, care a avut loc pe 17 ianuarie 1974 la Londra, unde Buzdugan trăia în exil.

Buzdugan fusese consilier de legație la Roma din 1939, când fusese numit trimis extraordinar și ministru plenipotențiar la Zagreb, în urma recunoașterii de către România a Statului Independent Croația în mai 1941 și a ruperii ulterioare a relațiilor diplomatice de către guvernul iugoslav aflat în exil. El și-a explicat numirea astfel: Croația era considerată o zonă de influență italiană; cunoștea Italia pentru că fusese detașat acolo; cunoștea și Iugoslavia; niciun alt ministru plenipotențiar român în funcție nu dorea acest post. Misiunea sa nu avea niciun scop politic: era pur și simplu de a stabili o „prezență” românească și de a încerca să salveze ceva din politica de prietenie față de Iugoslavia.

Buzdugan a călătorit direct de la Roma la Zagreb în iunie 1941, ocolind Bucureștiul, cu trenul până la Trieste, apoi cu mașina, via Ljubljana. Exista deja un consul general onorific al României la Zagreb, Milan Milic, care a rămas la post. Restul personalului era format din secretarul de legație Câmpeanu, atașatul comercial Carciog, un cancelar și viceconsulul Taràlungà. Atașatul militar de la Roma venea din când în când. La un moment dat, un individ ciudat a fost trimis și el de la București ca atașat de presă, probabil în numele Statului Major General în scopuri informative. Buzdugan a reușit să-l demită.

Nu prea era prea mult de făcut în Zagreb. Autoritățile recomandau să se stea la maximum 40 de kilometri de capitală. Buzduganii vedeau puțini oameni și pe nimeni din guvern, cu excepția recepțiilor oficiale. Corpul diplomatic era mic, format din ministrul german, Kasche, ministrul italian, Casertano, și câțiva „sateliți”. Kasche, decanul, era un nazist înrăit care îi trata pe toți cu aroganță. Guvernul avea, de asemenea, tendința de a-l trata pe delegatul apostolic trimis de Sfântul Scaun către ierarhia catolică drept „al doilea decan” sau decan onorific, chiar dacă acesta nu avea statutul de șef al unei misiuni diplomatice.

Rev. Studii Sud-Est Europene, XLVI, 1-4, p. 525-527, București, 2008

În cadrul corpului diplomatic, italienii, bulgarii și românii formau un cerc mai intim, în cadrul căruia se vedeau destul de des. Casertano era foarte amabil, fără iluzii despre soarta „aliaților” Germaniei, mereu favorabil soluțiilor de compromis, dar nu se lăsa pradă confidențelor politice. S-a întâmplat să-i spună lui Buzdugan că nu face nimic pentru ca Ducele de Spoleto, „regele desemnat” al Croației, să vină să-i ocupe postul și că prințul avea perfectă dreptate să nu vrea să vină. În rest, Buzduganii au menținut contacte în principal cu artiști, în special cu dirijorul Matacic și cu sculptorul Mestrovic, doamna Buzdugan fiind ea însăși sculptoriță.

Ministrul român a primit o invitație să ia masa la *Poglavnik* la câteva luni după prezentarea scrisorilor de acreditare. A fost o cină intimă, cu familia, soțiile și copiii săi, iar conversația, în italiană, a fost superficială. Buzdugan a menționat, de asemenea, că servitorii erau italieni. Referitor la regele-prinț desemnat italian, Pavelic a spus că va trebui să aștepte și să vadă când va putea veni. De asemenea, a fost invitat ulterior la o vânătoare organizată de *Poglavnik* pentru corpul diplomatic - din nou, „cu familia sa”. Cu această ocazie, Buzdugan l-a auzit pe Pavelic, după ce i-a auzit pe copii (inclusiv pe fiica sa) vorbind despre profesorii lor, spunându-le: „Acești profesori sunt toți dușmani; va trebui să-i omorâm pe toți”. Aceste cuvinte au fost urmate de o tăcere stânjenitoare. În timpul unei alte cine, doamna Buzdugan i-a spus lui Pavelic că ea și soțul ei fuseseră să-l vadă pe Mestrovic. „Ce părere aveți despre el?” „Că este una dintre marile figuri artistice ale timpului nostru.” - Ei bine, l-am închis acum două zile! - Dar, Excelență, nu pui pur și simplu pe cineva de statura lui Mestrovic la închisoare așa; îți va face mai mult rău decât lui! *Poglavnicul a râs* în replică. Mai târziu, întâlnindu-l pe ministrul român la o recepție, Pavelic avea să-i spună: - Prietenul dumneavoastră Mestrovic era prea critic, printre prieteni și în cafenele; l-am trimis la Roma. În guvern, nu era nimeni de statură. Milan Budak dădea impresia că este cel mai dur, cel mai îngust la minte. Mladen Lorkovic părea cel mai moderat, „un tip bun, personal foarte plăcut, dar nimic mai mult”.

Buzdugan, care nu era interesat de controversele postbelice din jurul episcopului Stepinac, constată că prelatul era „poate singura figură luminoasă” din Zagreb, „o consolare în acest mediu trist, în acest moment trist”. Încă de la prima sa vizită la arhiepiscopul de Zagreb, s-a stabilit între ei o legătură de simpatie. Ministrul român mergea adesea să-l vadă. Nu discutau cu adevărat despre politică; nu își făceau niciun serviciu; se vedeau pentru a se relaxa. Stepinac spunea că nu are decât laude pentru atmosfera oficială în care exista Biserica Catolică înainte de război. În mai multe rânduri, și-a exprimat admirația pentru regele Alexandru, care făcuse atât de mult pentru slavii de sud. A vorbit cu simpatie despre suferința Bisericii Ortodoxe. A dat impresia unui patriotism „generic”, fără niciun naționalism croat evident. S-a plâns în principal că guvernul croat nu acorda suficientă libertate Bisericii.
ierarhic, că dorea să acționeze în numele religiei, pentru apărarea ei și pentru propagarea credinței, în loc să lase această sarcină episcopilor. De asemenea, el a deplâns că era imposibil să împiedice preoții să se implice în politică și, prin urmare, să împiedice guvernul să se amestece prin aceste mijloace. „Dacă preoții ar fi vorbit doar despre Dumnezeu, multe lucruri nu s-ar fi întâmplat!” El a suferit din cauza a tot ceea ce se făcuse în numele religiei. La început, cu reticență, Stepinac a ajuns să vorbească despre aceste lucruri, dar întotdeauna în termeni generali. A ajuns să se plângă că autoritatea sa este subminată, dar că trebuie să rămână „loial”. Buzdugan interpretează acest lucru ca însemnând că prelatul nu a trebuit niciodată să conteste

nicio autoritate politică. Episcopul Stepinac vorbea cu siguranță cu un diplomat român, ortodox pe deasupra, care îi simpatiza. Mărturia lui Buzdugan nu este însă unică și merită menționată.

Printre italieni, români şi bulgari, ne povesteam evenimentele, ororile, știrile, zvonurile care circulau. Ascultam BBC-ul în fiecare zi. Știam cam ce se întâmpla în Croația. Atmosfera devenise atât de dureroasă încât Buzdugan a luat moartea fratelui său, în septembrie 1943, în ajunul armistițiului italian, drept pretext pentru a cere permisiunea de a-și rezolva probleme personale în România, hotărât să nu se mai întoarcă niciodată la Zagreb. În timpul vizitei sale de rămas bun, Stepinac i-a spus: - Înțeleg că nu te vei mai întoarce; pierd un prieten. Când a fost primit de Antonescu, căruia i-a explicat că trebuie să se retragă o vreme pentru a avea grijă de proprietatea familiei, Conducătorul i-a spus - Nu e prea frumos să pleci când nava se scufundă.

Stevan K. Pavlowitch

(Southampton)

Intelectuali, elite, clase politice moderne în Europa de Sud-Est

În ultimii cincisprezece ani, această temă a fost din ce în ce mai frecventă în școlile istoriografice din țările din sud-estul Europei. Se pare că există o încercare de a recupera ceea ce timp de decenii nu a fost în întregime recomandabil: cercetări asupra vieții intelectuale și, mai ales, asupra rolului intelectualilor în emanciparea socială, culturală și politică a popoarelor din regiune; cercetări asupra elitelor și claselor politice moderne din perspectiva reorientării zonelor de influență politică din Europa, de la Est la Vest; cercetări asupra rolului intelectualilor în schimbările din structura claselor politice, în reforma sistemului instituțional; și rolul universităților europene în desfășurarea acestor procese în sud-estul Europei.

Trebuie să recunoaștem însă că în perioada de dinainte de 1989, în diverse țări din Sud-Est, s-au întreprins cercetări și privind viața intelectuală, formarea intelectualității moderne și rolul acesteia în societățile din regiune.

Aș dori să vă reamintesc că în România, Virgil Cândea a publicat studii după 1970 despre intelectualii din sud-estul Europei în secolul al XVII-lea [1], apoi Institutul de Studii Sud-Est-Europene i-a călcat pe urme cu studii despre emigrarea intelectuală balcanică pe pământ românesc semnate de C. Papacostes-Danielopolu, O. Cicanci, Cătălina Vătășescu [2] și Elena Siupiur [3] cu monografii privind atât emigrația intelectuală bulgară, cât și formarea intelectualilor moderni în România [4], urmată de Alexandru Zub [5] și Dan Berindei [6].

La Centrul de Cercetare din Târgu Mureș , Szabó Mikos și Tonk Sandor au scris mai multe volume care includeau numele studenților din Ungaria și Transilvania înscriși la universități europene în secolele XIX- XIX.[7]

La Sankt Petersburg, Vera Leikina Svirskaja a publicat în 1971 îndrăzneața monografie în două volume succesive despre formarea intelectualității ruse [8];

[1] Virgil Cândea, *Intelectualii Europei de Sud-Est în secolul al XVII-lea,* în „Revue des etudes sud-est européennes" (RESEE), VIII, 1970, nr. 2, p. 181-230 și nr. 4, p. 623-688. Vezi și site-ul www.acadsudest.ro-Virgil Cândea.

[2] *Intelectuali din Balcani în România. Uscat. XIV-XX,* Ed. Academiei, București, 1984.

[3] *Bălgarska emigrantska inteligentsija v Rumânija prez XIX-ti vek,* BAN, Sofia, 1982.

[4] *Intelectuali. Elite, clase politice moderne în sud-estul european Sec. XIX.* Ed. Domino, București, 2004.

[5] Alexandru Zub, *Cunoaștere de sine și integrare,* Ed. Junimea, lași, 1980.

[6] Dan Berindei, *Cultura națională română modernă,* Ed.Eminescu, București, 1986.

[7] *Erdélyiek egyetemjârâsa a korai ûj korban,* Szeged, 1992.

Rev. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 529-539, Bucarest, 2008

La Sofia, Rumeana Radkova susține o monografie despre intelectualitatea bulgară din secolul al XIX-lea , [964]urmată de Virginia Paskaleva, care publică în Germania și Austria [965]; în Serbia, Liubimitsa Trgovcevic [966]publică în Germania și Austria, la inițiativa școlilor din aceste două țări, cercetări despre intelectualii din Europa de Sud-Est.[967]

Aceste cercetări, dincolo de faptul că lansează această temă în aria cercetării istoriografice sud-est-europene, evidențiază o nevoie urgentă a școlii din această zonă: căutarea de surse, arhive universitare europene (la care majoritatea autorilor nu au avut acces înainte de 1989 din motive binecunoscute), Austrie, Germania, Franța, Italia, arhive ale propriilor țări referitoare la această temă și studii despre intelectuali și elite publicate în perioada interbelică, enciclopedii care privesc diferite categorii intelectuale profesionale - medici, avocați, profesori, clerici etc., liste de studenți și doctoranzi înregistrați în Franța, Germania, Austria etc. După 1989, începe o acțiune constantă, în România ca și în celelalte țări ale Europei de Sud-Est, se deschid arhivele și se ridică cenzura asupra bibliografiei perioadei interbelice; întreprindem o acțiune de înregistrare a intelectualilor formați în universitățile europene în secolele XIX - XX precum și analiza funcțiilor sociale, politice și culturale ale intelectualității și aș dori să-i menționez pe Comel Sigmirean [968], Stelian Mândruț [969], Ioan Chioreanu, Gr.Ploieșteanu, Lucian Năstasă din Târgu Mureș și Cluj.[970] și Elena Siupiur din București, cu numeroasele liste de studenți din Europa de Sud-Est înscriși la universitățile germane [971]. După 1989, s-a acționat, mai ales, pentru recuperarea acestei elite, atât nominal, cât și pentru restabilirea drepturilor unei categorii socio-profesionale - intelectualii - emancipată în Europa de Sud-Est ca o *elită cu funcții*
culturală și *politică puternică și eficientă,* moderatoare a opiniei și acțiunii politice, ca factor principal în cristalizarea unei culturi politice în societățile din zonă, emancipată în centru care a creat spații de solidaritate culturală, socială și politică, spații necesare acțiunilor de emancipare națională și politică care le-au animat și de care societățile sud-est europene aveau nevoie. Studiile și monografiile despre această categorie sunt din ce în ce mai numeroase în Bulgaria, Grecia, România, Rusia, Serbia.

[964] *Bălgarska intelighentija prez Vazrajdaneto,* Nauka i Izkustvo, Sofia, 1986.

[965] *Rețeaua spiritului european,* I (ed. R. Plaschka), Viena, 1983, (WEG.I); *O rețea de gândire europeană. Universități și studenți. Din secolul al XVIII-lea până în secolul al XIX-lea* (ed. R. Plaschka, Karlheinz Mack), Viena, 1986 (WEG. II); V. Paskaleva, *Studenți și școlari bulgari în Europa Centrală în anii 1840-1870,* în WEG II, pp. 57-65. Liub. Trgovcevic, Prima *generație de profesori formați în străinătate la Universitatea din Belgrad,* în WEG II, pp. 101-113.

[966]*Ibidem.*

[967]*Ibidem.*

[968] *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă,* Presa universitară clujeană. Cluj, 2000.

[969] *Die künsterische Intellektualität in Rumänien und das deutsche Kulturmilieu. Das Beispiel Münchens (1808-1935)* in „Revue Roumains d'Histoire", 1997, no. 3-4, p. 277-298.

[970] Voir *De la umanism la iluminism* (ed. Ioan Chioreanu), Târgu-Mureș, 1994.

[971] Elena Siupiur, *Universitățile germane și educația intelectualilor din România și din țările din Europa de Sud-Est în secolul al XIX-lea,* în „RESEE", 1995, 1996, 2001, 2002, 2004, 2005 - vezi site-ul www.acadsudest.ro - Elena Siupiur.

Pentru lectura de astăzi, am selectat publicarea, în ultimii ani, a mai multor monografii care constituie o contribuție semnificativă la tema anunțată. Aș evidenția în special pe cele ale Centrelor de Cercetare Transilvane, de la Târgu Mureș și Cluj , care sunt esențiale, cu acest tip de studii de recuperare și reabilitare a unor categorii intelectuale largi, profesionale, dar și politice, și, similar, București, Sofia sau Moscova. Una dintre aceste ultime cercetări este semnată de Cornel Sigmirean, *Intelectualitatea ecleziastică. Preoții Blajului (1806-1948),* Ed. Universitatea Petru Maior. Tg. Mureș, 2007, 417 p., o carte excelentă despre clerul uniat din Transilvania, deosebit de necesară în situația actuală. Și ținând cont și de rolul remarcabil al elitei uniate în mișcarea de emancipare politică a națiunii române și de soarta tragică pe care a trebuit să o sufere în timpul regimului comunist.

După publicarea în anul 2000 a uneia dintre cele mai solide cercetări întreprinse asupra formării universitare și academice a intelectualilor români din spațiile transilvănene și bănățene, zone incluse până în 1918 în Imperiul Habsburgic, în special *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă* (Presa Universitară clujeană, 2000, 807 p.), Cornel Sigmirean revine cu această monografie despre clerul uniat din Transilvania (până în 1918) și România (1918-1948). Cercetarea include preoți și, în general, clerici formați la Seminarul Teologic, iar ulterior la Academia Teologică Uniată din Blaj, de la înființarea sa până la suprimarea sa în 1948 de către regimul comunist și începutul opresiunii și încarcerării elitei clericale uniate .

Este demn de remarcat faptul că aceasta este prima carte care tratează clerul din Transilvania și Banat ca o comunitate intelectuală ce îndeplinește funcții ecleziastice, culturale, sociale și politice; este prima cercetare românească, istorică și sociologică asupra elitei ecleziastice, asupra clerului, cercetare care cuprinde numele tuturor preoților și prelaților formați într-o instituție românească de învățământ teologic și filosofic superior. Dacă numeroase monografii și studii sunt legate de Biserica Uniată sau Greco-Catolică (consemnată cu sacrificiu de domnul Sigmirean în noua sa carte), despre cler, fie el ortodox, uniat sau catolic românesc, nimic nu s-a scris, cel puțin nu cu amploarea demonstrată de analiza autorului menționat. Cartea este cu atât mai meritorie. De asemenea, îmi permit să constat că autorul se referă la *Intelectualitatea Ecleziastică. Preoții din*
Blaj. Sunt înregistrați acolo 3527 de clerici, pe o perioadă de 200 de ani, preoți ai parohiilor rurale, dar și înaltul cler, episcopi, mitropoliți, apoi profesori și rectori ai Academiei Teologice din Blaj etc. Prin urmare, plasează clerul în categoria intelectualilor, cu toate funcțiile și responsabilitățile lor, misiunile care le-au revenit în secolele XVIII - XIX în cadrul societății românești. Și termenul este corect deoarece clerul greco-catolic român, în ansamblu, spre deosebire de clerul ortodox, a absolvit studii superioare de teologie și filosofie, este pregătit pentru o carieră ecleziastică și, în egală măsură, pentru o carieră didactică, juridică sau jurnalistică; de asemenea, comunitatea ecleziastică unită a fost un factor important în gândirea politică, un vector de idei politice pentru emanciparea națiunii române. Clerul unit a fost inițiatorul principalelor idei politice incluse în programele de emancipare politică a națiunii române din Transilvania, cu ecouri în Principatele Române. Un ecleziastic uniat este preot, dar este și un om activ care acționează în domeniile cultural, social și politic. Intelectualitatea ecleziastică despre care scrie domnul Sigmirean se constituie, acolo unde drepturile politice și

religioase au fost lezate, într-o armată gigantică, activă și eficientă, a cărei armă era cuvântul Bisericii, dar și cel al politicii și științei. Biserica Uniată din Transilvania a îndeplinit rolul unei autentice instituții politice, tocmai prin această armată și prin funcțiile și responsabilitățile pe care le-a asumat. S-a scris mult pe această temă. Dar cea mai mare parte a acestui cler a rămas anonimă. Domnul Sigmirean oferă o interpretare prosopografică a tuturor studenților de teologie și filosofie ai Blajului și apoi identifică parohiile și școlile unde au funcționat, schițând harta prezenței acestor ostași ai culturii și credinței creștine, dar și ai gândirii politice.

Autorul a consemnat originea socială a clerului (deci structura socială a acestei comunități intelectuale) și observ preponderența țărănească, pe de o parte, dar și faptul că un număr bun de studenți de la Blaj provin din familii de preoți și profesori ai „elitei intelectuale a satului românesc din acea perioadă" cum o spune domnul Sigmirean (p. 90); în studiile care preced aceste liste, autorul ne învață despre disciplinele studiate la facultățile de teologie și filosofie, despre programa disciplinelor didactice, durata studiilor - trei și patru ani, ca în facultățile similare din Occident - despre profesori, structura profesională oferită după studiile de la Academia Teologică din Blaj etc.

Prin această carte, dl. Sigmirean aduce încă o dată în atenția istoriografiei românești necesitatea reconsiderării rolului important al Bisericii ca autoritate ecleziastică, culturală și socială în dezvoltarea societății, rolul gigantic jucat, de-a lungul timpului, de intelectualitatea ecleziastică. De asemenea, aruncând o nouă lumină asupra Academiei Teologice de la Blaj, ne amintește de importanța educației teologice, atât pentru Biserică, cât și pentru
societatea și codurile sale morale. Era momentul! Cât despre Biserică și cler, în ultimii ani nu s-a scris nimic altceva decât să-i învinovățească, să-i critice și să-i acuze de nelegiuirile comunismului, uitând în mod deliberat funcțiile îndeplinite în cadrul societăților sud-est europene, uitând rolul benefic al catolicismului în zona rămasă sub forța dominantă și opresivă a ortodoxiei politice ruse și uitând, de asemenea, represaliile pe care clerul ortodox, dar mai ales clerul uniat, a trebuit să le îndure, precum și închisorile și lagărele în care clerul a fost aruncat, cu miile, uitând că printre primii martiri ai Bisericii din perioada comunistă s-au numărat și uniații.

Și, întrucât vorbeam despre importanța Bisericii și a clerului pe care domnul Sigmirean ne-o aduce din nou în atenție, aș vrea să vă reamintesc că anul acesta a fost reeditată lucrarea lui N. Lorga , *Sate și preoți din Ardeal* . (ediția a II-a , Ed. Saeculum IO, București, 2007) și că marele istoric a scris pe larg despre rolul și importanța Bisericii în evoluția societăților din această zonă.

O altă carte importantă care tratează *represiunea intelectualilor* din România este *„Intelectualii români în arhivele comuniste"*. Lucrare în colaborare, condusă de Dan Cătănuș, Mioara Anton, Alexandru Murad Mironov, Nicoleta Raluca Spiridon, cu o prefață de Dan Berindei (Ed. Nemira, București, 2006, 651 p.). Aceasta este o colecție de documente preluate din Arhivele Comitetului Central al Partidului Comunist, Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor „Securității", Ministerul Afacerilor Externe, Ministerul de Interne etc.; este structurată în patru mari părți documentare la care se adaugă studii și analize de un înalt conținut științific și o perfectă obiectivitate: 1. *Progresiști versus reacționari. Subordonarea intelectualilor 1944-1955 ', 2. Locul și rolul intelectualului în societatea comunistă: evaluări*

teoretice', 3. Represiunea împotriva intelectualilor, forme și manifestări' , prețul proprietății intelectuale în RPR. Volumul este mai mult decât util, deși tratează doar o parte a fenomenului ideologic - cea a represiunii, anihilării, dizolvării fizice, nu doar spirituale, a intelectualității românești în perioada comunistă. Cartea se concentrează în principal pe perioada de dinainte de 1964 (cu câteva excepții), anul care a marcat, printr-un decret, eliberarea în masă din închisori și lagăre de concentrare a deținuților politici din România. Documentele alese de cercetători sunt expresive și dau măsura exactă a cinismului regimului comunist în acțiunea sa programată de anihilare a tuturor formelor de gândire liberă din cadrul societății românești. Lista deținuților politici, întocmită de „Securitate", include în acest caz doar 257 de persoane, scriitori, poeți, prozatori, jurnaliști, compozitori, pianiști, cântăreți de operă, pictori etc. Arestate și condamnate la zeci de ani de închisoare ca „agitatori", „dușmani ai poporului" sau „sărbători de slăbiciuni" (este cazul unui pianist), precum și pentru alte acuzații, hilare astăzi, dar înfricoșătoare ieri, când au fost pronunțate. Un capitol prezintă situația materială a scriitorilor și rolul pe care
se întorcea pe atunci la „Fondul Literar", un mecanism de umilire totală: în 1956 scriitorul Laurențiu Fulga îl imploră pe președintele „Fondului Literar", domnul Beniuc, să-i acorde un împrumut pentru că „mor de foame" (p. 487), document care mi-a amintit că în 1921, la Sankt Petersburg, un alt scriitor, poetul Alexandr Block, murea de foame în urma unei alte revoluții comuniste, interpretând Revoluția din Octombrie în felul său; în 1956, scriitorul Mihai Drumeç cere disperat un împrumut, declarând totodată că nu are ce mânca, dar continuă să scrie „adesea fără o țigară" (p. 494). Există zeci de pagini de documente în care acești creatori sunt umiliți, judecați, condamnați, excluși din partid, cenzurați, închiși. Absente de pe aceste pagini miile de clerici ortodocși, catolici, uniți și protestanți închiși în lagărele comuniste. Conform mărturiilor multor deținuți politici pe care i-am contactat personal, prezența lor a oferit un sprijin moral imens, salvând un număr considerabil de deținuți de la moarte spirituală sau sinucidere. Cred că o carte despre rolul clerului în perioada comunistă este esențială.

Această carte este mai mult decât necesară și este prima care întreprinde o analiză aprofundată a situației intelectualilor umaniști în regimul comunist. Cele 651 de pagini ale sale ne oferă o licărire a tragediei unei lumi anihilate și umilite feroce, plină de ură, o ură abjectă împotriva gândirii libere, condamnată, ideologic, aproape pe fiecare pagină. Acest grup de lucru format din tineri cercetători de la Institutul pentru Studiul Totalitarismului va produce, sper, și alte volume, axate pe alte categorii ale intelectualității și elitelor românești ale secolului XX , victime ale terorii comuniste.

În spiritul cercetărilor efectuate de dl. Sigmirean, centrele transilvănene au oferit încă câteva volume referitoare la universități și intelectuali. Să remarcăm utilitatea și importanța deosebită a seriei de liste de studenți ai Universității din Cluj, începută de Victor Karady și Lucian Nâstasà, al cărei prim volum privește Facultatea de Medicină: *Universitatea din Koloszvar/Cluj și studenții Facultății de Medicină (1872-1918),* publicată în Centrul Européen Universitaire, Budapesta/Cluj, 2004, 385 p. Era perioada austro-ungară a Transilvaniei când a fost creată Universitatea din Cluj, Facultatea de Medicină fiind deja renumită la acea vreme pentru seriozitatea și excelența școlii sale medicale. Autorii includ aproximativ 3240 de studenți la medicină, nume înscrise în matricola facultății; din păcate, i-au copiat în ortografie

maghiară, ceea ce le face de neînțeles. Dar autorii fac, în limba engleză, o excelentă analiză sociologică care ia în discuție o serie de dimensiuni sociale, religioase, culturale - specifice spațiului multicultural transilvănean. Așteptăm următoarele volume referitoare la celelalte facultăți ale universității. Este o cercetare care se înscrie în același spirit de recuperare a istoriei intelectuale și culturale a acestui spațiu, de recuperare a multor categorii care au contribuit la dezvoltarea societăților multiculturale, caracteristice Europei de Sud-Est.

Pentru o altă dimensiune, cea a istoriei și analizei fenomenului intelectual din sud-estul Europei, pot fi remarcate mai multe lucrări ale autorului, sau în colaborare, publicate în România, Rusia sau Bulgaria.

Remarc mai întâi și subliniez importanța cărții lui Stelu Șerban de la Institutul de Studii Sud-Est Europene, *Elite, partide și spectru politic în România interbelică* (Ed. Paideia, București, 2006, 375 p.). Aceasta se remarcă prin noutatea acestei investigații asupra unei perioade politice a societății românești și a unei perioade mai mult decât semnificative a activității de remodelare a elitelor și partidelor politice românești, perioadă care, de cele mai multe ori, a dispărut foarte repede din scopurile unei prezentări cât mai obiective, posibil. O perioadă care a fost urmată, din punct de vedere cronologic, de istoriografia comunistă și mai ales de regimul comunist (cel care a închis întreaga elită intelectuală și întreaga clasă politică din perioada interbelică) care a imaginat, din punct de vedere istoriografic și mental, o societate românească apocaliptică. Astfel, analiza lui Stelu Șerban privește o clasă și o elită politică care au fost complet exterminate din punct de vedere fizic și politic; În construirea unei societăți, comuniștii au îngropat toate eforturile și victoriile perioadei interbelice. Însă autorul analizează perioada, cu elitele și partidele sale, fără a se îndepărta de epocă, ignorând viitorul comunist al acestei lumi. Și reușește să creeze o imagine critică corectă. El pleacă de la nevoile și sarcinile politice, sociale, economice și culturale, de la modelele de modernizare a societății românești și de la multiplele realități și tradiții, brusc adunate în spațiul românesc post-1918 care a fost România Mare, pentru a analiza, înțelege, caracteriza și defini clasa și elitele politice considerate din perspectiva atitudinii lor. Cât despre procesul de modernizare, clasificările nu pornesc de la partide sau de la programele acestor partide, ci mai ales de la direcțiile imprimate atitudinilor - *pragmatico-ideologice, ideologico-utopice* pe care se bazează majoritatea alianțelor. În viața politică a României interbelice, un profund proces *de restructurare și redefinire totală a elitelor și a clasei politice are loc* în paralel cu *redefinirea sarcinilor politice și a responsabilităților economice și politice,* toate acestea în noile condiții geopolitice încărcate atât de presiunile datorate apariției, în spațiul european, a puternicelor curente iredentiste alimentate de frustrări, cât și de noile tensiuni interne dintre centru - Vechiul Regat - și provincii: Transilvania, Banat, Bucovina, Basarabia, nou integrate în cadrul modelului Statului Român după tipul de Stat European al secolului al XIX -lea . Astăzi numim acest moment o *criză istorică,* aș adăuga *o criză instituțională și o criză de cultură politică* , ceea ce ni se pare mai potrivit pentru societatea românească. Deoarece în momentul creării, în condiții favorabile, a României Mari, clasa politică nu avea sistemul instituțional necesar care să-i permită să gestioneze problemele socioeconomice și culturale. Pe de altă parte,
Pe de altă parte, așa cum subliniază pe bună dreptate Stelu §erban, după 1918 societatea românească a fost formată nu doar din grupuri demografice cu o cultură politică diferită (atât

ca nivel, cât și ca conținut), ci elitele politice însele sunt de o cultură atât de diferită încât au nevoie de o perioadă lungă de timp pentru a ajunge la consensul pe care elitele și clasele politice din Vechiul Regat, adică din secolul al XIX-lea, l-au realizat · Analizând întregul sistem de mecanisme prin care se desfășoară procesul de formare a unei clase politice necesare statului român nou constituit, autorul realizează baza științifică de pe care se pot căuta - sub aspectul conținutului, cauzelor și rezultatelor lor - direcțiile ideologice conturate în spațiul românesc, cauzele care au dus la dezvoltarea unora dintre ele și la eșecul altora. Și, de asemenea, de ce clasa politică din perioada interbelică - comparabilă cu cea din Polonia, Ungaria, Bulgaria și Republica Cehă - nu a reușit să se apere împotriva noii calamități care s-a abătut asupra țării după 1945: comunismul.

În acest context, nu pot să nu amintesc de o lucrare similară publicată în Bulgaria, care se concentrează pe aceleași dimensiuni, dar se limitează la secolul al XIX-lea : cartea Dianei Mişkova, *Prisposobjavane... (Adaptare la libertate. Modernitate-legitimitate în Serbia și România în secolul al XIX-lea), care este foarte bine documentată, dar, scrisă în spiritul CEU-Budapesta (Universitatea Central Europeană) și* al științei politice americane din secolul al XX - lea; este subiectivă și analizează, din perspectiva principiilor secolului al XX -lea , realitățile secolului al XIX- lea , care au avut loc într-un context politic și geopolitic complet diferit, în prezența a trei imperii stabilite într-un Sud-Est european în care națiunile se emancipau. Elitele politice românești și sârbe, reformatoare și modernizatoare ale secolului al XIX-lea , apar în opera Dianei Mişkova sub eticheta de „naționaliști" și rezistente la inovațiile politice, ceea ce este fals.

O carte care o dublează pe cea a lui Stelu Çerban, care tratează doar prezența intelectualilor în sfera politică și în acțiunea politică din perioada interbelică, este semnată de Florin Turcanu, *Intelectuali, istorie și memorie în România. Din interbelic până în postcomunism.* Ed. Academiei Române, Bucureşti, 2007, 332 p.). Este o colecție de studii care evidențiază articularea dintre cultural și politic, dintre condiția intelectualului și angajamentul său în spațiul public și politic. Analizează alunecarea intelectualilor către extremisme, culturale, dar și politice, o alunecare ale cărei izvoare se găsesc într-un impuls critic extrem adresat tradițiilor sau modelelor europene contemporane. Această carte deosebit de interesantă vine să completeze într-un mod fericit imaginea creată de analizele lui Stelu Çerban. Aduce ceva în plus, mai ales concepțiilor intelectuale despre societate, despre universalism sau regionalism.

Secolul XX a făcut obiectul unui Colocviu bulgaro-franco-român, Sofia, 2004, ale cărui documente sunt reunite într-un volum bine aprovizionat și interesant:
Tradițional, identitate, modernitate în culturile Europei de Sud-Est: Literatură, arte și viață intelectuală a secolului XX (eds. Roumiana Stancheva și Alain Vuillermin), Ed. Sophia-Artois, 2007, 367 p. Volumul lansează o serie de teme privind: *mișcarea intelectuală din Europa de Sud-Est în secolele XX, dar și în cele al XIX-lea, modernitatea și tradiția în creația artistică și literară; funcția și misiunea politică a intelectualilor din Europa de Sud-Est; rolul literaturii și al intelectualilor în schimbările sociale ale secolului XX ; ideile politice moderne și rolul mișcării intelectuale în implementarea lor în societățile tradiționale sud-est-europene etc.* În contextul istoriografic actual, volumul este deosebit de important pentru cercetarea reînnoirii și modernității mișcării artistice și intelectuale în general, în spațiul sud-est european.

O cercetare de interes deosebit, dar mai presus de toate importantă şi semnificativă, priveşte *intelectualii şi elitele evreieşti* din România; sintetizată într-un volum de studii sub conducerea marelui umanist, regretatul academician Nicolae Cajal, sub titlul *Contribuţia evreilor la România , Cultură şi Civilizaţie* (coord. Acad. Nicolae Cajal şi Dr. Harry Kuller, ediţia IF, Ed. Hasefer, Bucureşti, 2004, 843 p.). Această cercetare este o adevărată încântare, o sursă de informaţii şi analiză ştiinţifică privind una dintre cele mai profesionalizate şi eficiente elite ale culturii şi civilizaţiei româneşti din secolele al XIX-lea şi mai ales al XX-lea .

Organizată pe domenii culturale şi academice, cercetarea include studii privind elitele intelectuale specializate în medicină şi farmacie, biologie, chimie, fizică, matematică, filologie clasică în special, istorie şi critică literară, folclor şi istoria credinţelor populare, literatura slavă veche a spaţiului românesc, în conservarea arhivelor şi recuperarea documentară a istoriei româneşti, profesori universitari din toate domeniile, activităţi în spaţiul juridic şi economic, dar şi în spaţiul creativ, arte plastice, proză, poezie, dramaturgie, film, televiziune, jurnalism, spaţiul editorial (nu am găsit nicio referire la marii librari şi anticarii erudiţi) etc.

O elită care, în cursul secolului al XIX-lea şi mai ales al XX -lea , a contribuit la formarea culturală a unei societăţi aflate în proces de modernizare şi europenizare. Miile de nume consemnate în diversele studii ale volumului aparţin unor intelectuali formaţi - mai ales în secolul al XIX-lea - în universităţi germane, franceze, austriece, care apoi s-au întors în România pentru a deveni, alături de români, dar şi germani, fondatori ai unor câmpuri culturale, câmpuri care în forma lor modernă, cu conţinut european, erau inexistente în spaţiul românesc al secolelor precedente.

Eu însumi m-am referit la aceşti fondatori când i-am găsit înregistraţi ca studenţi la universităţi germane (vezi nota 16). Am subliniat apoi că intelectualii evrei, majoritatea provenind din familii de imigranţi în România sau ei înşişi imigranţi afectaţi de articolul 7 din Constituţia din 1866, care le interzicea dobândirea cetăţeniei şi, în consecinţă, dreptul de a participa la viaţa politică a ţării, au ales, prin studiile şi activităţile lor, profesiile liberale, ceea ce le-a facilitat prezenţa în spaţiul public românesc ca profesionişti angajaţi de statul român. Aceasta explică preponderenţa lor în spaţiile culturale menţionate mai sus. Prin urmare, miile de intelectuali evrei din secolele XIX - XX sunt total implicaţi în mişcarea intelectuală românească şi îi regăsim ca profesionişti şi creatori, perfect incluşi în rândurile elitelor româneşti. Toate istoriile literare, toate enciclopediile româneşti şi toate anuarele profesioniştilor intelectuali, toate monografiile din domeniile academice şi culturale (din păcate, spaţiul istoriografic românesc duce lipsă de multe monografii privind numeroase domenii de activitate intelectuală) le menţionează numele. Dar cartea întreprinde o acţiune de recuperare a acestor *elite în calitatea lor de evrei.* Ei sunt reintegraţi în marea comunitate de elită evreiască din România. În acest fel, este evidenţiată contribuţia elitelor intelectuale evreieşti la cultura românească, ca o reparaţie pentru tăcerea perpetuată până în acest moment asupra miilor de oameni de ştiinţă şi cultură evrei ai României, dar şi o reparaţie morală pe care o datorăm unei lumi creatoare adesea persecutate nu pentru creaţia sa, ci pentru apartenenţa sa la evreitate. Recuperarea - pentru spaţiul istoriografic dar şi pentru mentalitatea românească şi memoria culturală colectivă - a lumii intelectuale evreieşti, sau mai degrabă a iudaismului unei părţi semnificative a intelectualilor

români ca act științific, se înscrie în tendința generală a perioadei post-1989; cercetările pe care tocmai le-am menționat mai sus, sau în altă parte, se disting prin același efort de recuperare a elitelor românești, în special a elitelor confesionale și politice. În mod similar, se desfășoară cercetări care vizează memoria istorică a diferitelor minorități ale spațiului românesc, elitele rezultate din emigrația secolelor anterioare - în special elitele grecești, bulgare, albaneze, armene, germane etc. Volumul în cauză se înscrie în această tendință. Și, deși o consider cea mai bogată din punct de vedere informațional și tematic, cred că nu acoperă toate domeniile. Nu găsesc elitele financiare evreiești (sefarzii care au emigrat din Imperiul Otoman au fost primii fondatori de bănci în zona românească), prea limitate informații despre librari, editori, anticarieni, autori de manuale școlare. Designul cărții, în ansamblu, precum și conținutul ei, mărturisesc, ceea ce este foarte important, că intelectualii evrei au fost cei mai numeroși „Ausländer” care s-au integrat și s-au atașat aproape complet culturii românești, aparțin acestei culturi și au fost întotdeauna o prezență vie și avangardistă a mișcării intelectuale românești. Personal, am scris mult despre elitele intelectuale ale diferitelor comunități de emigranți din România în secolul al XIX-lea . Și alții au scris despre asta. Nu am detectat la nicio altă etnie, prin munca și activitatea lor, această „fuziune” totală și sinceră cu lumea românească, similară cu cea a evreilor.

Cartea este excelentă, o contribuție foarte serioasă la cunoașterea mișcării intelectuale românești și sud-est-europene. Editura Hasefer, care a publicat această carte (precum și multe alte volume importante privind istoria evreilor din România), ar trebui să își mărească tirajele și să acorde mai multă atenție distribuirii sale în librării, în special în centrele universitare. În cercurile studențești, informațiile despre mișcarea intelectuală sunt foarte sărace, iar cele despre elitele etno-confesionale nu sunt mai bune. Totuși, există curiozitate intelectuală, iar cărți de acest gen ar putea trezi interesul studenților. De doisprezece ani, predau cursuri la Universitatea din București despre mișcarea intelectuală și elitele din sud-estul Europei și cunosc amploarea interesului tinerilor pentru acest spațiu cultural. Tirajele timide ale Editurii Hasefer, precum cele ale cărților domnului Sigmirean, menționate la începutul acestor pagini, sau ale altor cărți, nu acoperă curiozitatea intelectuală a tinerei generații.

Elena Siupiur

CVETAN GROZDANOV, *Picturi în frescă ale Arhiepiscopiei Ohridei. Studii,* Skopje, 2007. 468 p. (texte în macedoneană, cu rezumate în engleză sau franceză)

Preşedintele Academiei Macedonene de Ştiinţe şi Arte este istoric de artă. A adunat aici aproximativ douăzeci dintre studiile sale dedicate picturii bizantine şi postbizantine din regiunea Ohrida. Primele lor ediţii au apărut între 1969 şi 2006.

Printre subiectele abordate, iluminarea manuscriselor glagolitice macedonene (secolele XI-XIV) îşi demonstrează originalitatea prin prezenţa fiinţelor mitologice, care au permis imaginaţiei artiştilor să zburde. În ceea ce priveşte stilul „floral” de ornamentaţie *(Blutenblattstir) care distinge arta ohridă din* secolele XI şi XII , autorul examinează frescele de la Sfânta Sofia, coperţile de argint a două icoane şi cinci manuscrise greceşti găsite în Ohrida. Un alt studiu se ocupă de canonizarea lui Constantin Kabasilas şi de portretele sale. Scena Prezentării Fecioarei la Templu, observată în biserica Peribleptos - Sfântul Clement din Ohrida, este comparată cu alte exemple ale aceleiaşi teme datând de la sfârşitul secolului al XIII- lea . Să adăugăm că, referitor la inscripţia votivă a Catedralei din Ohrida, a cărei dată este restabilită la 1313/14, este citat un articol publicat la Belgrad în 1870 de Abdolonyme Ubicini, un autor francez care cunoştea ţările române precum şi Balcanii, referitor la alianţa dintre Carol de Valois şi regele sârb Milutin. O contribuţie la fel de interesantă, privind identificarea portretelor familiei despotului Ioan Oliver, reuşeşte să precizeze data construcţiei unei capele a Sfintei Sofia între 1347 şi 1350. Sunt publicate două portrete magnifice ale lui Nemanide din secolul al XIV-lea, descoperite recent în biserica Sfântul Gheorghe din Polosko, lângă Kavadar ; este vorba de Ştefan Duşane, Ioan Dragouşin şi soţia acestuia din urmă. Fizionomia brutală a lui Dragouşin, bărbos şi încoronat, este de neuitat. Aceleaşi picturi murale au dezvăluit portretele împărătesei Elena, soţia lui Duşan, şi ale fiului lor, regele Urosh, precum şi pe cele ale fiului lui Dragushin („Drag...”) şi ale soţiei (încă anonime).

Restaurarea frescelor din Mănăstirea Markov, lângă Skopje, o fundaţie a prinţului Marko Kralievitch, oferă autorului oportunitatea de a studia scenele Acatistului şi reprezentările Liturghiei Divine şi ale Curţii Cereşti, imagini pictate în jurul anilor 1376/77 (sau 1380/81). O analiză atentă a ciclului Acatistului Fecioarei, pictat în 1364/65 în Biserica Peribleptos din Ohrida, conduce la o comparaţie cu iconografia moldovenească din vremea lui Petru Rareţ şi duce la concluzia că pictura românească din prima jumătate a secolului al XVI-lea nu poate fi înţeleasă în afara contextului evoluţiei precedente a artei bizantine (p. 231). În acest sens, de altfel, reamintim relaţiile Bisericii Moldovei cu Patriarhia de PeC şi Arhiepiscopia de Ohrida, aşa cum au fost concepute de domnul Lascaris în 1927. Ar fi timpul să retestăm legitimitatea acestui punct de vedere, deoarece autenticitatea corespondenţei lui Ştefan cel Mare cu Ohrida a fost, adesea şi mult timp, contestată. O altă comparaţie cu picturile murale din Moldova este luată în considerare pentru scena Judecăţii de Apoi la Sfântul Clement de Ohrida şi la Sfinţii Arhangheli de Kuèeviste: turcii figurează acolo, la fel ca evreii, printre condamnaţii iadului.

În final, să menţionăm o inscripţie greacă (p. 384) descoperită la Saint Clement în timpul lucrărilor de restaurare din 1960/61: aceasta stabileşte data la care Atanasie I a fost hirotonit ca Arhiepiscop de Ohrida, la 11 mai 1595. Pentru biografia acestei persoane, lucrările vechi ale lui N. Milev şi M. Sufflay ar trebui completate sau corectate cu informaţiile mai recente pe care le-am adunat în lucrarea mea *Byzantins, Ottomans, Roumains. Le Sud-Est européen entre l'héritage impérial et les influences occidentales,* Paris, 2006, pp. 121-138.

Bogat ilustrată, cartea profesorului Grozdanov va fi extrem de utilă nu numai istoricilor, ci şi pentru diseminarea cunoştinţelor despre arta medievală a Macedoniei, care până acum a fost apanajul specialiştilor din această regiune.

Andrei Pippidi

Pr. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 541-590, Bucureşti, 2008

MA MOMINA și N. TRUNTE (ed.), *Triod și Pentekostarion conform manuscriselor slave din secolele XI-XIV* , Partea I: *Înainte de Postul Mare, «* Patristica slavica » Volumul 11, Paderborn, München, Viena, Zurich, Verlag Ferdinand Schöningh, 2004, 614 pp.

Cercetările asupra tradiției liturgice bizantine au fost îmbogățite în secolul al XX-lea de perspectiva comparativă a lui Anton Baumstark (1872-1948). Studiul său, *„Liturgie comparée"* (Chevetogne, 1953) prezintă o nouă perspectivă filologico-istorică. Acest domeniu, însă, este extrem de vast. Ritualul liturgic are o tradiție de milioane de ani, cu ramificații în formele de exprimare grecești, slave și românești. Aceasta se referă în primul rând la o tradiție a textelor utilizate, dar și la o tradiție a formelor de cult practicate. Istoria variantelor de text și a circulației lor în cadrul bisericilor ortodoxe naționale a fost în prezent insuficient cercetată. Sub auspiciile Academiei de Științe din Renania de Nord-Westfalia, seria *„Patristică slavă"* de Hans Rothe este publicată de câteva decenii. Zece volume au fost deja publicate, în timp ce prezentul studiu este a unsprezecea publicație și al 110-lea volum al lucrărilor Academiei [972]. În prefața editorului, Hans Rothe a menționat etapele de lucru la ediția acestei importante cărți de liturghie ortodoxă și poezie sacră (p. XV), a enumerat toți colaboratorii și și-a exprimat speranța că „va fi primită cu entuziasm și va fi continuată".

a prezenta introducerea *la istoria Triodului slav , aş dori să mă opresc, în legătură cu textele grecești și slave ale dnei Momina, pentru a studia lucrarea „Despre dezvoltarea cercetării privind liturgia bizantină în secolul al XX-lea" (pp. 361-369)* a renumitului bizantinolog Christian Hannick. În aceasta, autorul prezintă opiniile actuale despre istoria cercetării în acest domeniu, precum și realizările de până în prezent. Aprecierile sale se bazează pe cunoașterea bibliografiei complete, care permite expertului să clasifice școlile naționale de „liturgie" din Europa de Vest, distingând între școlile germană, franceză, greacă și italiană și evocând numele figurilor reprezentative și lucrările lor publicate în cadrul acestora. Aici intervin metodele de „liturgie comparată" : „Analiza filologică este considerată fundamentul pe care sunt compilate și interpretate perspectivele teologice și liturgico-istorice, urmărite în diverse surse" (p. *367). Principalele instrumente de cercetare sunt *Reallexikon für Antike und Christentum* (Stuttgart, din 1950, editat de Institutul Franz Joseph Dolger), în anumite privințe o continuare a *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* (Paris, 1907-1953). Cercetătorii francezi Fernand Chabrol (1855-1937), Henri Leclercq (1869-1945) și Henri-Irénée Manou (1904-1977) sunt cei mai importanți reprezentanți; primii doi „reprezintă școala liturgică franceză a abației benedictine". Institutul Pontifical de Studii Orientale din Roma reprezintă un alt centru de studii liturgice. Studiul istoriei slave a acestei categorii de texte a fost inadecvat.

Preocuparea liturgiștilor s-a îndreptat și către imnologie, întrucât un aspect important al cultului creștin este, în general, prezentat ca un text cântat. Deja la sfârșitul secolului al XIX-lea, Wilhelm Meyer din Speyer și Hubert Grimme, care în Collectanea Friburgensia 2; Fribourg 1893, „dar acestea erau studii filologice cu material imnologic" (p. 363). Textele imnografice, în special cele ale Triodului, au fost publicate și de bizantinologi greci. În prezent, situația a ajuns la punctul în care studiile filologice, precum și cele ale
Știința editării de texte, prin aplicarea unor metode interdisciplinare, obține rezultate excelente în ceea ce privește acuratețea și detaliile. Aceasta are ca rezultat o imagine multidimensională (în timp și spațiu) și a istoriei unui text. În cazul textelor religioase, continuitatea consecventă este asigurată de copiatori prin obligația lor de a păstra atât forma grafică a cuvintelor, cât și conținutul lor semantic cu cea mai mare precizie (interpolările nu sunt permise). Cu toate acestea, au apărut diferențe din cauza lipsei unor standarde scrise, ceea ce a dus la modificări textuale de-a lungul secolelor.

Una dintre cărțile imnografice liturgice este *Triodul,* „conținând textele variabile ale slujbei pentru ciclul anual variabil, în funcție de data Paștelui" (p. 3). Acest volum analizează textul și îl prezintă dintr-o perspectivă istorică și comparativă. În *introducere* , M.A. Momina prezintă istoria slavă a acestei categorii de texte. Vom enumera apoi capitolele întregului studiu, obținând astfel o imagine de ansamblu integrată: I. *Conținutul Triodului contemporan;* II. *Comemorările Triodului și istoria lor;* III. *Originea Triodului;* IV. Despre *poeții Triodului;* V. *Triodiile grecești;* VI. *Triodul slav și clasificarea sa;* VII. *Triodul lui Moisei Kijanin*

[972]studiul precedent din «Patristica slavica 9» de Dagmar Christian, *Notarea stihirei și canoanelor în slujba lui Dumnezeu pentru luna decembrie conform manuscrisului G1M Sin. 162,* Wiesbaden, Westdeutscher Verlag, 2001.

- *Analiză imnografică;* VIII. *Concluzii și rezultate;* IX. *Triodul lui Moisei Kijanin - Analiză paleografică și grafică-ortografică* (de M.G.Galöenko); X. *Principii editoriale* și XI. *Bibliografie.* Această secțiune introductivă cuprinde 359 de pagini.

În *ediția istorico-critică* (613 pagini) a textului slav vechi din secolele XI-XII, autorul M.A. Momina clasifică diversele copii păstrate din secolele XI-XII în 11 tipuri (pp. 130-132). Această clasificare se dovedește a fi foarte importantă, întrucât ar trebui să ajute la studiul prototipurilor cărților de cult românești. Include și *tabele cu tipurile slave de Triod (de Post Mare și Floral)* (pp. 143-203). Această abordare detaliată este absolut necesară pentru o ediție științifică definitivă și determină valoarea extraordinară a acestui studiu. Întreaga muncă pregătitoare pentru editarea unui text necesită nu numai utilizarea unor tehnici de transcriere exemplare, ci și valorificarea acestuia printr-un studiu amănunțit al conținutului său, al filiației manuscriselor și al circulației lor în această perioadă. Această cercetare a durat 15 ani (1989-2004) și numai la acest volum au lucrat împreună mai multe echipe de colaboratori „pentru a crea șabloanele de tipărire” (p. XIII).

Capitolul *despre principiile editoriale* (pp. 311-341) oferă un model bun pentru specialiști. Prezintă în detaliu standardele moderne de editare, încercând să reflecte toate aspectele unei variante. În același timp, textul corespunzător prototipului grecesc a fost rescris (din manuscrise grecești din secolele X și XI, păstrate atât în bibliotecile rusești, cât și în Biblioteca Vaticanului).

În același timp, diseminarea exemplară a informațiilor se datorează în special acurateței cu care textul a fost tradus din rusă în germană. Dr. N. Trunte a efectuat cercetări științifice aprofundate pe tema terminologiei adecvate pentru traducerea termenilor slavi în alte limbi. Aceasta este o problemă cu care se confruntă și studiile publicate în limbi internaționale care se referă la cultura românească antică. Acest lucru se explică prin faptul că UE nu a stabilit un cod de principii de echivalență terminologică în domeniul culturii în general și în sfera ortodoxă în special. Centrele de cercetare germane, în acest caz Școala de la Paderborn, au stabilit un standard care trebuie să se aplice și echivalenței terminologice în alte limbi (franceză, engleză). Acest standard este folosit pentru a indica termenul modern, urmat de termenul grecesc, slav sau românesc, dacă este necesar, între paranteze. În acest fel, se exclude utilizarea necorespunzătoare sau înșelătoare a termenilor. Dr. Trunte a explicat acest fapt astfel: „Terminologia fin diferențiată a limbajului teologic ortodox, care a fost transferată din greacă în slavă bisericească fără pierderi datorită traducerilor de împrumut,
nu putea fi întotdeauna reprezentat în mod adecvat în limba germană, care este caracterizată de terminologia latină” (p. 330).

Credem că cercetările în textologie și știința editării rezultate în urma acestui studiu vor încuraja publicarea textelor vechi de cultură ortodoxă în limba română, conform principiilor moderne (texte româno-grecești sau româno-slave), și traducerea lor în limbi de internațională pentru o mai bună comunicare în lumea științifică. Aceste opinii le-am exprimat deja în 1988 în studiul nostru „ *Probleme în editarea paralelă a textelor vechi: exemplul operei lui Spătarul Milescu”* [973]și le-am dezvoltat în continuare în *„Cercetări asupra sclaviei vechi la Institutul de Studii Sud-Europene”.*[974] reluat. În opinia noastră, studiul lui Ion Radu Mircea *Répertoire des manuscrits slaves en Roumanie. Autorii bizantini și sclavi*[975] un exemplu de cooperare științifică internațională. Sperăm, așadar, într-o circulație mai vie a monografiilor și edițiilor de texte ale culturii românești antice în cadrul comunității științifice internaționale.

Așteptăm cu interes al doilea volum de la autorii acestei ediții, M.A. Momina și N. Trunte, care tratează *comemorarea duminicilor din Tessarakoste (5 duminici după Paște) (Sluzby do pjatogo Voskresenija Posta)* .

[973] Zamfira Mihail, *Probleme ale editării paralele a textului vechi. Exemplul operei Spătarului Milescu,* în .Memoriile Secției de Filologie, Literatură și Arte”, seria IV, vol.

[974]Zamfira Mihail, *Cercetări asupra slavonei vechi la Institutul de Studii Sud-Est Europene.* „Revista de Studii Sud-Est Europene”, XLV, 1-4, 2007, pp. 451-460.

[975]Ion Radu Mircea, „ *Repertoriul manuscriselor slave din România. Autori bizantini și slavi”,* sub auspiciile Asociației Internaționale pentru Studii Sud-Est Europene, Institutului de Studii Sud-Est Europene din București și Institutului de Studii Balcanice din Sofia, 2005.

Zamfira Mihail

RAINER STIHEL, *Contribuții la istoria timpurie a Psaltirii și la istoria impactului Psalmilor* (Lucrările Academiei de Științe din Renania de Nord-Westfalia, vol. 116), Editura Ferdinand Schöningh, Paderborn-München-Viena-Zürich, 2007, 731 pp., 18 ilustrații.

Din unele dintre cele mai vechi texte traduse *(Psaltirea scheiană. Psaltirea voronețeană),* până *la Psaltirea* în formă de versuri a Dosoftei și apoi a Psalmilor *(Psalmii)* Arghezis și o posibilă interpretare psalmică a Ultimelor Sonete *(Ultimele sonete)* În opera lui Vasile Voiculescu, prezența vie a *Psaltirii* în literatura românească poate fi recunoscută ca „principala carte de rugăciuni a cultului public, precum și a evlaviei personale" (p. 27), valori pe care această carte a Vechiului Testament le păstrează în sud-estul Europei până în zilele noastre. Istoria *formării Psaltirii,* așa cum ne-a fost transmisă prin diverse tradiții (cea ebraică, inclusiv *manuscrisele* de la Qumran , *Septuaginta,* precum și tradiția medievală creștină), a fost mult timp subiectul unor dezbateri controversate.

Prof. Rainer Stichel se concentrează cu o precizie rafinată asupra originii titlurilor psalmilor; informațiilor despre profeții Hagai și Zaharia (menționați în titlurile *Septuagintei* ca autori ai Psalmilor 145-150); semnificației numerelor 144 și 150 ca numere ale psalmilor; și schimbării temporale a locului ocupat de Psalmul 151 (uneori denumit „necanonic") în *Psaltire* . În opinia noastră, modalitatea nuanțată de cercetare a relației merită atenție.

Transmiterea orală și scrisă și legătura dintre textele imnurilor religioase („Psalmi" în sensul cel mai larg), precum și relația dintre contextul concret în care își are originea un psalm și evenimentul concret la care se referă titlul psalmului respectiv. Catolicii și protestanții (ei înșiși inițial ezitând) au exclus Psalmul 151 din textul Psaltirii *,* dar vocile s-au făcut auzite în mod repetat, recunoscându-i frumusețea.

Bisericile de tradiție bizantină i-au permis să rămână până în zilele noastre, deși unele se referă la el cu epitetul „necanonic". Totuși, chiar și în Europa de Est tradiționalistă, atitudinile față de acest psalm prezintă numeroase nuanțe, de la o aderență amară la litera Septuagintei *până* la critica extremistă a unei clase intelectuale care nu este neapărat seculară (deoarece este compusă și din membri ai bisericii), dar totuși extrem de dornică de reînnoire. Portretizarea meticuloasă a situației din Rusia de către profesorul Rainer Stichel oferă puncte de plecare tentante pentru un studiu similar asupra culturii române și pentru colaborarea cu experți din Europa de Sud-Est pentru a extinde domeniul de cercetare. Din atitudinea față de Psalmul 151, se pot trage concluzii perspicace despre dezvoltarea relației dintre credință și gândirea critică. Atenție, însă, pentru că, după ce gândirea critică a reușit să elimine psalmul problematic din *Biblie pe motiv* că acesta nu exista în scrierile ebraice originale, ci doar în traducerea greacă a *Septuagintei,* a urmat o adevărată lovitură de teatru: descoperirea în 1956 a manuscriselor de la Qumran și publicarea în anii 1960 a manuscriselor care conțineau și Psalmul 151. Împreună cu alte afirmații despre numărul de psalmi din aceleași manuscrise, această descoperire a dus la un nou val de ipoteze și polemici. Unul dintre rezultate a fost reintroducerea Psalmului 151 în edițiile ecumenice recente și extrem de erudite ale Bibliei publicate în Occident.

Prof. R. Stichel pornește de la o înțelegere profundă a textelor biblice și a transmiterii lor istorice, dar - din fericire - nu se oprește aici. Textul Bibliei *prezintă* numeroase conexiuni cu reprezentările vizuale care au supraviețuit până la noi, fie că sunt ilustrații în diverse manuscrise sau picturi murale. În loc de Hagai, un înger este reprezentat pe marginea unor manuscrise grecești, deoarece, pentru unii copiști, cele două cuvinte grecești (numele propriu „Hagai" și numele comun „înger") coincideau. Și în multe dintre picturile murale cu tema psalmilor de laudă („Tot ce suflătură să laude pe Domnul" - Psalmii 148-150), autorii reprezentărilor picturale au inclus și un unicorn (și uneori chiar doi!). Nu doar reprezentările vizuale ne ajută să înțelegem istoria impactului Psalmilor, ci și informațiile pe care le primim din alte tipuri de texte, în primul rând, cu siguranță,

din comentariile la *Psaltire,* prezente în operele mai multor Părinți ai Bisericii. Acestea sunt completate de texte istoriografice (cum ar fi *De Bello Iudaico de Flavius Josephus* , cronografe și cărți de istorie grecești), texte liturgice, texte apocrife și dezbateri între reprezentanți ai diferitelor confesiuni creștine sau ai diferitelor religii.

Un loc special îl ocupă literatura seculară inspirată de Psalmi. În comentariile sale, profesorul R. Stichel a reușit să acorde o atenție egală Europei Occidentale și Estului (mai precis, culturii ruse). Astfel, pornim într-o călătorie pe căi sinuoase, de la Francesco Petrarca la decembriștii ruși ai secolului al XIX-lea și la poeții ruși ai secolului al XX-lea.

Prezența interpretării Psalmilor este remarcabilă și în istoria gândirii politice europene. „Acapararea" de către fiecare națiune a atributului de „Ales al Domnului" a degenerat în chemări la luptă în timpul Primului Război Mondial.
care aveau să devină mai târziu adevărate băi de sânge. Dezbaterile din jurul *Psalterii din anii guvernării național-socialiste* le dezvăluie adevărata semnificație prin referirea la evenimentele tragice la care au fost parte.

Cartea prezentată aici se distinge prin erudiția sa evidentă și bine controlată. În același timp, se distinge și prin prezentarea sa stimulantă - un îndemn către cititor să fie cuprins de o aventură a descoperirii, nu a unor texte uitate și sobre, ci a oamenilor care au scris, transmis și editat aceste texte. Pe parcurs, am putea detecta și o ironie subtilă îndreptată către cei care se consideră singurii posesori ai unor adevăruri incontestabile.

Cătălina Velculescu

INGRID FLOR, *Glaube und Macht. Die nùttelalterliche Bildsymbolik der trinitarischen Marienkrônung,* Graz, 2007, 430 p., 123 ill.

Imaginile Fecioarei Încoronate sau *ale Fecioarei în Majestate* se găsesc frecvent în arta bisericilor est-europene. Cu toate acestea, se pare că reprezentarea încoronării **Fecioarei** a apărut pentru prima dată în creștinismul occidental și s-a răspândit în Europa de Est abia în secolul al XV-lea.

În bisericile românești o găsim în pictura exterioară de la Sucevifa, deci imediat după 1600. Modelele folosite proveneau probabil de la slavii orientali care, la rândul lor, conștientizaseră motivul încoronării grație multiplelor și profundelor relații cu centrele culturale poloneze și germanice.

Cele mai numeroase mărturii păstrate în sud-estul Europei datează din secolul al XVIII-lea, icoanele ocupând, în opinia mea, primul loc și nu frescele.

Cartea lui Ingrid Flor (publicată ca volumul 16 în „Schriftreihe des Instituts für Geschichte", Karl-Franzens-Universitât, Graz) este un instrument de lucru de primă clasă pentru cercetătorul care intenționează să dedice un studiu imaginii încoronării Fecioarei în arta Europei de Est și de Sud-Est.

Autorul volumului pe care îl prezentăm precizează sursele imaginii: numeroasele interpretări ale cărții *Cântarea Cântărilor* din *Vechiul Testament.* Tânărul mire ar prefigura, după unii, pe Hristos și pe mireasă - Biserica *(ecclesia).* Așa descifrase Apostolul Pavel, cu mult înainte de scrisoare, mesajul Cântarea *Cântărilor,* iar Origen preia interpretarea și adaugă o alta: relația *verbum dei - anima.* Mai mult, el îl vede pe mire ca pe un *rege,* un *pastor,* un *pontifex.*

Părinții Bisericii ulteriori au dezvoltat noi abordări: mireasa simbolizează nu doar Biserica sau sufletul uman, ci și Fecioara Maria. În timp ce mirele o cheamă pe mireasă să o încoroneze, traducerea textului grecesc al lui Origen în latină de către Hieronymus duce la simbolismul încoronării Fecioarei, care este considerată ea însăși un simbol al Bisericii.

este evidențiat pe rând paralelismul *dintre sponsa și ecclesia,* sau *sponsa și anima.* Acestea sunt completate și de interpretări referitoare la „unsul Domnului", încoronat prin voință divină, o calitate atribuită în Evul Mediu suveranului unei țări.

Începând cu secolul al XII-lea, imaginile create, departe de a se limita la o singură interpretare, reprezintă un complex, ale cărui componente sunt alese în funcție de circumstanțele și nevoile cauzei. Multisemantismul merge de la unitatea Bisericii la paradisul ceresc (Maria reprezentând „poarta raiului"), până

la legitimitatea puterii unui suveran.

O altă întrebare cu mai multe răspunsuri este: cine o încoronează pe Fecioară? Iisus Hristos? Sfânta Treime? Există întotdeauna această problemă a reprezentării celor trei Persoane divine și a consubstanțialității lor (inclusiv *Eftis).*

Ingrid Flor dedică a doua parte a cărții sale studiului unor cazuri concrete de reprezentare (întâlnite în țările numite astăzi: Austria, Italia, Germania, Slovenia), unul dintre cele mai complexe fiind *altarul Frederich* (altarul de la Wiener-Neustadt, creat pentru mănăstirea cisterciană, păstrat în prezent la Stephansdom din Viena).

Întrucât relațiile Europei de Sud-Est cu Imperiul Habsburgic și cu alte locuri menționate în carte au fost extinse și de lungă durată, este logic să se poată identifica multe influențe directe.

Mai mult, cartea lui Ingrid Flor oferă o reconstrucție foarte solidă și bine documentată a bazelor dogmatice și politice care au favorizat crearea și circulația unei imagini care s-a impus prin depășirea granițelor religioase.

Pentru Europa de Est și de Sud-Est, ar trebui să avem o istorie a interpretărilor Cântării *Cântărilor,* precum și o istorie și un inventar al imaginilor *Fecioarei în Maiestate,* care ne vor permite să înțelegem cum imaginea încoronării *Fecioarei* a ajuns să fie atât de răspândită și puternic stabilită.

Ingrid Flor a studiat aceste imagini cu egală rigurozitate și entuziasm controlat în toată diversitatea artelor vizuale, precum și în texte teologice și literare și documente istorice. Aceasta este o cale care merită urmată.

Cătălina Velculescu

Albania Sacra. Rapoarte de vizită spirituală din Albania. 1: Eparhia Alessio. Editat și pregătit de Peter Bartl (Albanian Research; fondat de Georg Stadtmüller. Volumul 26, 1. Editat pentru Institutul Albaniei de P. Bartl cu asistența lui Bardhyl Demiraj, Titos Jochalas și Oliver Jens Schmitt.), Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 2007, 469 p.; tipărit cu sprijinul Fundației Alois Schmaus.

Peter Bartl pregătește o colecție în cinci volume de rapoarte (și scrisori) trimise *Sacra Congregazione, de Propaganda Fide* , de către episcopii și arhiepiscopii care au condus sau au vizitat cele cinci dieceze catolice din Albania: Skutari (Scutari, Shkodra), Pulati (Pult), Sappa-Sarda, Alessio (Lezhë), Durazzo (Durrës). Aceste documente sunt de mare interes pentru studiile istorice și antropologice și pentru cercetarea contactelor dintre creștinism și islam, deoarece relatează despre starea bisericii și a credinței în nordul Albaniei în timpul Imperiului Otoman: primul document datează din 1629 (în 1622 a fost fondată „Propaganda Fide"), iar ultimul din 1913 (în 1912 a fost proclamată independența Albaniei). P. Bartl clarifică faptul că pentru acest prim volum al colecției a ales Alessio (Lezhë), deoarece este singura dieceze care a pierdut cel mai mic număr de credincioși, menținând în același timp caracterul majoritar catolic al zonei. Prefața *(Vorwort,* p. 9-11) care conține aceste informații ne oferă și informațiile filologice necesare privind munca de editare a acestor texte în limba italiană, scrise, de cele mai multe ori, de vorbitori cu o altă limbă maternă; de asemenea, trebuie să ne amintim de efortul depus de editor pentru a identifica localități, căi navigabile, munți și alte forme de relief (vezi și lista de concordanțe dintre toponimele documentelor și toponimele actuale, p. 62-65).

Corpusul de texte *(Dokumente,* p. 81-451) este precedat de un studiu introductiv substanțial și revelator *(Einleitung. Die Diözese Alessio wärend der Türkenzeit,* p. 13-67), structurat (pe lângă primele două paragrafe referitoare la dezvoltarea istorică și istoria politică a orașului Alessio) în 11 subcapitole în funcție de tipurile de informații oferite de documente: întinderea și limitele diecezei (& 3), reședințele episcopilor (& 4), școlile (& 5), parohiile (& 6), starea bisericilor (și inventarul obiectelor de cult ale acestora), precum și locuințele episcopilor (& 7), numărul prelaților și gradul de pregătire spirituală și intelectuală a acestora (& 8), ordinele religioase prezente în regiune (& 9), abația regiunii Mirdiților *(* & 10), convertirea la islam și creștinismul ascuns *(criptocreştinismul) (&* 11), date despre populație și obiceiurile acesteia (& 12), relațiile politice (& 13).

Cartea este completată de o bibliografie a lucrărilor frecvent menționate (pp. 67-69), o listă de explicații privind monedele, unitățile de măsură și greutățile (pp. 69-71), un index de nume de locuri și persoane, precum

și de teme.

Lista episcopilor de Alessio întocmită de P. Bartl (pp. 14-15) începe cu anul 1357 [976]și se termină în 1943, incluzând astfel și perioada anterioară anului 1629, anul primului document. Prefața lui P. Bartl privește întreaga istorie a diecezei, și nu doar pe cea inclusă în documentele publicate.

Secțiunea despre parohii caută în documente date privind dezvoltarea demografică și structura confesională. Un inventar alfabetic al parohiilor (pp. 23-47) - urmat de harta lor în secolul al XVIII-lea (p. 47) [977]- relevă, pentru anii 1610 - 1865, o stabilitate relativă (numele parohiilor dispărute sunt scrise cu caractere italice). Pentru fiecare an documentat, autorul consemnează numărul familiilor și numărul locuitorilor, indicând, între paranteze, numărul raportului publicat în volumul de față; mult mai rar, acolo unde există informații, se notează și numărul musulmanilor și ortodocșilor. Este important de reținut că, spre deosebire de restul parohiilor, orașul Alessio - centrul acestei eparhii albaneze care păstrează cel mai bine caracterul catolic - a devenit predominant islamic (pp. 23-24).

Relatările despre biserici (vechimea lor, reală sau presupusă de autorul raportului; dimensiunile lor; starea de întreținere; starea și numărul obiectelor de cult, moaștele venerate; numele sfinților care le patronează [978]; menționarea (în puține ocazii) a existenței picturii murale; ruinele provocate de musulmani, dar, uneori, și de *mirdiți* - albanezi și catolici -; ocaziile în care se ținea liturghia, se conferia botezul și prima împărtășanie, se trăgea clopotul; celebrarea sărbătorilor și observațiile asupra categoriilor participante) dau imaginea vioiciunii catolicismului pe epoci, în diferite regiuni ale diecezei studiate, în urma luptei acesteia cu islamizarea. Relatările paralele despre locuințele prelaților și despre puținele mănăstiri și adăposturi întreținute de ordinele religioase (și anume, ordinul franciscan, p. 54) ne arată sărăcia populației, care nu are posibilitatea unui sprijin material pentru întreținerea acestor construcții; nu trebuie să pierdem din vedere datele privind veniturile din micile proprietăți funciare din apropierea bisericilor și despre zeciuiala primită de la populație [979].

Toate aceste informații sunt un indiciu despre viața de zi cu zi a enoriașilor, la care părintele Bartl adaugă rezultatele investigației sale privind pregătirea preoților și capacitatea lor de a preda catehismul [980], precum și diferențele dintre bisericile orășenești și cele sătești. De asemenea, el atrage atenția asupra informațiilor referitoare la cunoștințele religioase foarte limitate ale credincioșilor.

Un paragraf special este dedicat Abației Mirdites . [981]*Este* necesar să subliniem manifestarea tendinței de independență a acestei regiuni față de autoritățile ecleziastice ale diecezei, făcând ca
în timpul – dacă ne permitem – manifestărilor de autonomie administrativă față de autoritățile politice. P. Bartl întocmește lista stareților pentru perioada cuprinsă între 1636 și 1917 și evidențiază rolul care pare să fi fost acordat acestei regiuni în încercările de consolidare a catolicismului în Sud-Estul Europei.

O problemă importantă este cea a cauzelor care au facilitat islamizarea. Nu trebuie trecut cu vederea gradul insuficient de cunoaștere a normelor religioase în rândul prelaților și credincioșilor și, destul de frecvent, interesul scăzut pe care preoții l-au arătat față de enoriașii lor (p. 61). Este timpul să arătăm că documentele din acest volum nu ne spun nimic despre limba Liturghiei și a instrucției religioase, în timp ce evidențiază precaritatea posibilităților pe care majoritatea preoților le aveau de a citi și scrie (trebuie presupus că aceasta

[976]Editorul subliniază lipsa informațiilor anterioare anului 1357, cu excepția datelor despre un episcop din Loannes, care în 592 a fugit în Italia înainte de un atac al barbarilor. Acesta este momentul să reamintim faptul că lipsa informațiilor despre efectele schismei dintre Bisericile Răsăritene și Apusene asupra vieții religioase a albanezilor face dificilă descrierea în detaliu a circumstanțelor care au dus la situația specială din Europa de Sud-Est a divizării uneia și aceleiași populații în două zone confesionale: nordul catolic și sudul ortodox.

[977]Bogăția acestui inventar reprezintă și o sursă importantă pentru studiile de toponimie.

[978]Ar fi interesant de urmărit frecvența numelor sfinților pe care le poartă bisericile, iar materialul comandat de Bartl face acest lucru posibil.

[979]Aici, s-ar putea menționa reglementările privind zeciuiala prevăzute în prima parte a Codului de legi cutumiare *(Kanuni i Lekë Dukagjinit).*

[980]Aceasta privește capacitatea de a citi și scrie. Este interesant de observat că raportorii se referă aproape exclusiv la gradul de cunoaștere a limbii italiene și foarte rar la cunoașterea limbii latine, care, de altfel, cu puține excepții, pare mai mult decât modestă.

[981]Lucrarea lui P. Bartl despre istoria și etnografia mirdiților *este* bine cunoscută.

era italiana). Islamizarea, însoțită de respectarea continuă și secretă a credinței catolice, este destul de rară în dieceza de Alessio, dar fenomenul nu lipsește.

Printre obiceiurile și moravurile menționate în rapoarte, care trebuie combătute de biserică și pe care Bartl le-a reținut în această ordine în comentariul său (pp. 62-65), se numără: furturile și jafurile care mărturisesc rivalitățile (uneori, aproape adevărate războaie) dintre munte și câmpie; tendința bine pronunțată de a încălca regulile bisericii privind nunțile și viața de familie, prin căsătorii lipsite de binecuvântarea creștină, abandonul soției, concubinajul fără căsătorie al soților, obiceiul, influențat de poligamia musulmanilor, de a lua o a doua soție cât timp prima este în viață; celebrarea prin mari sărbători - la care musulmanii erau invitați și ei - a festivalurilor bisericești; superstiții.

Ultimul paragraf al introducerii (pp. 65-66) reunește puținele observații privind organizarea politică răspândite în rapoarte: titlul, care, încă din primul document, include numele *Albania: la Diocesi di Alessio in Albania* [982], diferențele dintre regiunile complet subjugate de Imperiul Otoman și cele în curs de constituire, autonomia regiunilor mici, organizate ca niște republici mici.

Condus de această introducere plină de fapte interesante, sugestii și interpretări, cititorul poate exploata cu profit materialul documentar editat într-un mod excepțional, bogat în date referitoare la cultul creștin, în fapte de antropologie, etnografie, demografie privind zona specială a nordului Albaniei.

Cătălina Vătăsescu

PASCHALIS M. KITROMILIDES, *KvttpiaKri koyiomvti. 1571-1878. npoaatttoypaipiKri deùprim],* Leucosia, 2002, 319 p. (Kévrpo ETHOTTIPOVIKCOV Epewwv. flqyéç KOI MCÀHEÇ TT]Ç KvTtpiaxqç Icrropiaç XLIII)

Cartea lui Paschalis M. Kitromilides, profesor la Universitatea din Atena și director al Institutului de Cercetare Neoelenică, despre intelectualitatea cipriotă în perioada dominației otomane, ne oferă o imagine de ansamblu asupra vieții culturale a insulei și a legăturilor acesteia cu Orientul și Occidentul.

Lucrarea a fost concepută ca un veritabil instrument de lucru pentru cercetătorii interesați de istoria intelectuală a Ciprului în perioada 1571-1878.

Cucerirea insulei de către turci în 1571 a pus capăt Renașterii culturale care începuse în secolul al XV-lea și a declanșat un val de emigrare care a dus la formarea unei diaspora cipriote în Italia, precum și în sud-estul Europei și Orientul Apropiat. În Cipru, tradiția culturală continuă modelele bizantine antice, în timp ce diaspora este influențată de curentele culturale din Europa Occidentală. Aparținând zonei adesea numită „ Commonwealth- ul Ortodox ”, insula Cipru aflată sub dominație otomană a produs savanți și oameni de litere legați de această tradiție.

Analiza autorului asupra erudiției cipriote este în principal prosopografică, așa cum afirmă deja în subtitlul lucrării.

Aceasta este o panoramă a producției intelectuale așa cum este văzută de protagoniștii săi. Alegând să scrie biografii, autorul conferă operei un caracter enciclopedic de mare clasă științifică.

Cartea, rezultatul a zece ani de muncă academică, este alcătuită din două părți. Prima parte este o introducere bine documentată în subiect, conținând o analiză terminologică, clarificări metodologice, precum și o prezentare critică a contribuțiilor anterioare asupra culturii cipriote.

Prezentarea cronologică a istoriei vieții culturale a insulei include: 1. „Renașterea pierdută” a secolului al XV-lea, 2. Viața culturală a diasporei, 3. Epigonii diasporei, 4. Societatea și cultura în secolul al XVIII-lea, 5. Ecourile îndepărtate ale Iluminismului în viața culturală cipriotă, 6. Ciprul printre centrele naționale (în ultimii 50 de ani de dominație otomană).

A doua și cea mai substanțială parte a cărții include biografii ale unor scriitori, editori, copiști și

[982] Există relatări care menționează cererea fermă exprimată de locuitori pentru episcopi de origine albaneză (de exemplu, doc. I). În secolul al XVIII-lea , multe documente fac referire la textul „ Adunării Albaneze ” din 1703.

corectori din 1571 până la anexarea britanică a Ciprului. Autorul a ales drept criteriu de selecție a personalităților existența unei activități relevante în domeniile menționate. Printre personalitățile născute în diaspora, au fost selectate doar cele aparținând primei generații.

Majoritatea personajelor din colecția prosopografică sunt de origine cipriotă. Autorul face doar trei excepții, dar este vorba de persoane care au petrecut perioade lungi de timp în Cipru.

Să subliniem, de asemenea, importanța prezenței în colecția biografică a unor persoane care s-au remarcat prin producerea de cărți scrise de mână sau a unor autori a căror operă a rămas în manuscris.

Bazându-se pe informații ample din arhive și colecții de manuscrise, precum și pe lucrările esențiale ale istoricilor culturii cipriote și neoelenice în general, autorul oferă o imagine cuprinzătoare a culturii insulei în perioada în cauză. O dimensiune importantă a cărții este, de asemenea, reevaluarea relațiilor zonei cipriote cu Orientul Apropiat, completând contribuțiile anterioare ale lui Athanasios Papadopoulos-Kerameus și Emile Legrand.

Colecția de biografii include 161 de personalități care și-au lăsat amprenta asupra culturii Ciprului sau a diasporei cipriote.

Structura fiecărui dosar este cvadripartită, incluzând o notă privind datele biografice ale persoanei, o listă a lucrărilor publicate, o listă a mențiunilor acestor lucrări în cataloagele de manuscrise și o bibliografie a surselor și studiilor despre personaj.

Autorul menționează că termenul grecesc din titlu, „logiosyne”, este folosit într-un dublu sens. Pe de o parte, termenul este folosit pentru a desemna toți savanții și oamenii de știință de origine cipriotă. Al doilea sens al termenului este abstract: este totalitatea rezultatelor educației și creației spirituale a oamenilor de litere ai perioadei, semnificând totodată mișcarea și circulația ideilor.

Lista include figuri importante din viața culturală cipriotă din perioada 1571-1878, precum Stephanos Louzinianos, Neofiții Rodinos și Arhimandritul Kyprianos.

Printre personalitățile ale căror biografii sunt prezentate de autor se numără savanți care au avut legături foarte strânse cu spațiul românesc precum Patriarhul Ierusalimului Antim, Arhiepiscopii Ciprului Ilarion Kigalas și Kyprianos, Nicolaos Kyprios, Markos Porphyropoulos, Epameinondas Frangudis și Lucas al Buzăului, Mitropolitul Țării Românești Maghiare.

Antim, Patriarhul Ierusalimului, călătorește în țările române unde îi întâlnește pe Iosif Moesiodax, Neofit Cavsocalyvites și Nikephoros Theotokes, contribuind și la publicarea mai multor cărți (p. 135).

Arhiepiscopul Ciprului, Ilarion Kigalas, a fost la București în 1670-1671, iar manuscrisele gramaticii sale au fost folosite în Academiile Princiare din București și Iași (p. 153).

În 1714, Nicolaos Kyprios a copiat la București textul lui Theophilus Corydaleus, *Despre cer* , care se găsește în manuscrisul grecesc 195 al Bibliotecii Academiei Române (p. 214).

Markos Porphyropoulos a predat filozofia și gramatica la Academia Princiară din București între 1702 și 1719. Unii cercetători speculează chiar că s-ar fi aflat la București din 1699. În această perioadă, Markos Porphyropoulos este menționat ca „cărturar” al Academiei (pp. 226-227).

Epameinondas Frangoudis, născut în 1825 în Cipru, a studiat în Corfu și apoi s-a stabilit la București, unde a lucrat ca profesor în învățământul secundar și universitar. A fost, de asemenea, traducător pentru Ministerul Afacerilor Externe al României și director al École Normale Supérieure. Prieten apropiat al lui Carol I, Frangoudis a fost decorat de rege și și-a încheiat cariera academică ca decan al Facultății de Filosofie a Universității din București. De asemenea, a fost ales membru al Academiei Române (pp. 266-267).

Arhiepiscopul Kyprianos al Ciprului (1756-1821) a locuit în Moldova timp de 19 ani. Probabil a studiat la Academia Domnească din București și, hirotonit preot în 1785, a fost paroh la pareklisse-ul palatului domnesc din Iași și protejatul prințului Mihail Soutsos (p. 177).

Însă personalitatea cipriotă care a avut probabil cele mai strânse legături cu spațiul românesc a fost Lucas al Ciprului, episcop de Buzău și mitropolit al Țării Românești maghiare. Lucas, originar din Cipru, este atestat în 1571 în Țara Românească ca ierodiacon, copist și caligraf. Probabil a învățat arta caligrafiei în Cipru de la Hieromoniul Ambrosios, egumenul Mănăstirii Andreion. Douăzeci și șase de manuscrise caligrafiate și iluminate de Lucas sunt cunoscute astăzi. Din 1583 până în 1603, Lucas a fost episcop de Buzău , apoi, între 1603 și 1629, a ocupat tronul mitropolitan al Țării Românești maghiare.

Autorul îl consideră pe Lucas cel mai important copist de manuscrise iluminate din arta postbizantină

(p. 197).

Este demn de remarcat efortul de identificare a întregii opere a anumitor intelectuali, în special a celor care au fost cei mai prolifici. Cartea profesorului Kitromilides este cel mai cuprinzător studiu dintre toate cele scrise până în prezent despre intelectualitatea cipriotă în perioada dominației otomane.

Cartea este însoțită de 14 ilustrații, majoritatea portrete ale unor savanți ciprioți, și o hartă foarte rară a insulei, publicată în 1575. Cartea conține, de asemenea, o listă de manuscrise și un index general. Un rezumat în limba engleză încheie această lucrare, remarcabilă atât prin erudiția de care dă dovadă autorul, cât și prin concluziile sale.

Mihai Țipău

GIORGIO DENORES, *Discurs despre insula Cipru,* ed. de Paschalis M. Kitromilides, Institutul Elenic de Studii Bizantine și Postbizantine. Graeco-Latinitas nostra. Surse 7. Veneția, 2006, 122 p.

Familia Denotes (aș scrie de Nores pe acest nume vechi) a fost o familie nobilă din Cipru, iar cel mai faimos dintre membrii săi, Jason, care s-a refugiat la Veneția când insula a fost cucerită de turci în 1570, a devenit profesor la Universitatea din Padova, unde a scris abundent despre poetică, teatru și filozofie morală. Fiul său, Pietro, a fost istoric și a avut o carieră distinsă ca secretar al doi papi (Clement al VIII-lea Aldobrandini și Urban al VIII-lea Barberini). Un nepot de-al său, Giorgio (1619-1638), a fost autorul lucrării descoperite de profesorul Kitromilides în Biblioteca Palatină din Parma, iar acest manuscris este editat aici în textul original italian și într-o traducere engleză modernă. O vreme, *Discorso sopra I'isola di Cipro* a aparținut colecției cardinalului Francesco Buonvisi, nunțiu papal la Viena, a cărui corespondență, editată de Furio Diaz, oferă o mulțime de informații de interes politic despre Transilvania și periferia dunăreană a Imperiului Otoman. Pentru Buonvisi, astfel de materiale trebuie să-l fi ajutat să înțeleagă trecutul

și prezentul dominațiilor otomane de la Mediterana de Est până la porțile mereu amenințate ale Europei Centrale.

Așa cum putem citi în ediția de față, precedată de o introducere a profesorului Kitromilides, textul este evident un exercițiu de istorie și genealogie, așa cum i se cerea unui tânăr ucenic în diplomație. În perioada în care tânărul Giorgio își făcea temele, suveranitatea formală a Ciprului era disputată între Savoia și Toscana. Astfel de revendicări rivale invocau întotdeauna argumente de legitimitate dinastică. În *Discorso,* drepturile asupra insulei derivau din cinci origini distincte, fiecare dintre ele fiind examinată în mod corespunzător. Concluzia a fost că turcii erau uzurpatori și că, dintre toți prinții italieni care încercaseră să cucerească Ciprul, Marele Duce Ferdinand I al Toscanei a fost cel care, prin expediția sa navală din 1607-1608, a dat un exemplu de urmat succesorilor săi. Ultimele cuvinte - *„ampia porta a' nostri giorni s' aprisse alla liberta dell'Oriente”* - exprimă speranța autorului de a vedea nu doar eliberarea insulei unde s-au născut propriii săi strămoși, ci și o victorie finală asupra armatei sultanului. Această viziune, însemnând restaurarea Imperiului Latin, includea și convertirea grecilor la catolicism.

Conturarea acestui volum a fost completată de notele editorului, care sunt concepute ca un comentariu la text și ca un ghid pentru bibliografia subiectului. Cercetătorii români vor observa un pasaj (p. 86) în care, printre statele care plătesc tribut Porții, găsim menționat „ *Ja Moldavia ne' tempi di Pietro Moldavo”.* Este vorba de Petru Rar?, sau de Petru Șchiopul? Cel de-al doilea a domnit în 1574-1577, 1578-1579 și 1582-1591. Un alt pasaj (p. 88) se referă la Transilvania sub domnia celor doi regi maghiari din familia Zapolya. Ambasadorul *Giovanni Oberdansco* trimis la Constantinopol de Ferdinand al Austriei nu poate fi Ogier Ghislain de Busbecq, ci Johann Habordanecz von Zalathnok, care a petrecut acolo un an (1528-1529).

Nu este exagerat să spunem că *Discursul* oferă o idee impresionantă despre învățarea unei clase profesionale din secolul al XVII -lea : practicienii diplomației. Aceștia au dobândit cunoștințe vaste despre rețeaua dinastică pe baza căreia era condusă atunci Europa Occidentală.

Andrei Pippidi

DIMITRIE CANTEMIR, *Mântuirea înţeleptului şi ruina lumii păcătoase. Salah al-hakim wa-fasad al-'alam al-damim. Editare, traducere, adnotare cu note de editor şi indici de Ioana FEODOROV, Introducere şi comentarii de Virgil CÂNDEA,* Editura Academiei Române, 2006, 381 p. + 23 il.

Printre numeroasele lucrări ale principelui Moldovei, *Divanul,* așa cum este cunoscut în mod obișnuit, a fost prima tipărită, în limba română și greacă, la Iași, în 1698. O ediție academică a ambelor versiuni a fost publicată la București în 1974, editorii fiind Virgil Cândea și Maria Marinescu-Himu. Autorul traducerii grecești a fost probabil Jeremy Kakavelas, călugărul cretan care îl învățase pe tânărul Cantemir. O traducere în arabă, datorată lui Athanasios Dabbas, un fost (și viitor) Patriarh al Antiohiei, care era pe atunci oaspetele lui Constantin Brâncoveanu, principele Țării Românești, trebuie să fi fost realizată în 1700-1703. În 1705, când s-a întors la Alep, a dat manuscrisul său unui preot maronit, Gabriel, sau Germanos, Farhat, pentru o revizuire, dar de atunci s-a considerat că diverse copii ale acelui text sunt o scriere a Sfântului Vasile cel Mare. Regretatul profesor Cândea l-a identificat pe adevăratul autor atunci când a căutat într-unul dintre manuscrise din Liban, la mănăstirea Deir el-Shuweir. Exemplarul păstrat la Biblioteca Națională a Franței și un altul, deținut de Biblioteca Vaticanului, i-au servit Dr. Feodorov pentru propria ediție, la care a adăugat o traducere din arabă în engleză. Cartea de față conține și introducerea lui Cândea , rezultatul final al unor îndelungi eforturi de cercetare erudită. Contribuția Dr. Feodorov își propune doar să fie utilă și precisă; această lucrare detaliată explică modul în care au fost realizate traducerea și transliterările corecte din punct de vedere academic. Ajutorul primit de la un număr mare de colegi din întreaga lume este recunoscut pe bună dreptate. Textul este însoțit de note valoroase și de o bibliografie actualizată.

Cel mai atent inventar al numelor autorilor și scrierilor, precum și al citatelor biblice, părea necesar pentru a dovedi vasta cultură a lui Cantemir.

Una dintre sursele care l-au inspirat pe Cantemir este unitarianul Andreas Wissowatius, un lider al Fraților Polonezi de Raków. Este într-adevăr ciudat să găsești un teolog din tabăra protestantă folosit de un moralist ortodox. De la Wissowatius, Cantemir a împrumutat o mulțime de citate: referințele la Aristotel, Platon, Augustin sau Bernard de Clairvaux au fost doar indirecte. Cartea a doua a *Divanului* conține numeroase pasaje preluate dintr-o sursă latină care nu a fost încă identificată. Versiunea arabă, așa cum este redată prin traducerea engleză, urmează de obicei cu fidelitate originalul românesc. Cu toate acestea, unele capitole au fost scurtate, în timp ce altele includ dezvoltări ample. Ca exemplu de interpretare greșită, în I, 77, în loc de „închisoarea cretană”, ar fi trebuit să fie „labirintul cretan”. Nu știm dacă o altă eroare poate fi atribuită traducătorului arab sau este doar o greșeală de tipar (I, 64); Pentru a indica data cărții, autorul spune: „au trecut aproape șapte mii două sute *șaptezeci* de ani” de la Geneză, dar cifra reală ar fi fost 7207, adică 1699 conform epocii bizantine.

Ideea folosirii preselor muntene pentru tipărirea cărților religioase în greacă și arabă pentru creștinii melkiți devenea din ce în ce mai atractivă în primii ani ai secolului al XVIII -lea . Athanasios Dabbas i se adresa lui Brâncoveanu în următorii termeni: „Noi, de la capătul Pământului, auzind despre virtuțile tale, am alergat și ne-am grăbit să venim în această țară, cea mai fericită dintre toate”. Sau, în dedicația unei cărți liturgice tipărite la Snagov: „Neamurile vor povesti despre înțelepciunea ta, Biserica te va lăuda, săracii Orientului, popoarele Arabiei și sfântul cler îți binecuvântează inteligența divin dăruită și mintea ta nobilă... căci n-au primit niciodată o milostenie atât de harnică din vremea împăraților creștini” (Gheorghe M. Ionescu, *Influența culturală grecească în Muntenia și Moldova,* București, 1900, pp. 51, 54-55). În istoria contactelor culturale dintre Europa de Sud-Est și Orientul creștin, cartea lui Cantemir are o importanță considerabilă și merită publicul mai larg pe care l-ar putea dobândi acum, odată ce este tradusă în limba engleză.

Andrei Pippidi

CONSTANTIN PAPOULIDIS, *Analecta Balcano-Russica,* Kyriakidis Brothers sa, Salonic, '2005, 255 p.

Noul volum de Constantin Papoulidis, fost prefect regional al Muntelui Athos și fost director adjunct al Institutului de Studii Balcanice din Salonic, reunește 23 de studii publicate anterior de autor între 1968 și 2001, în limbile și formele lor originale. Potrivit autorului, acest volum prezintă studii cu aspect balcanico-rus mai degrabă decât greco-rus, care au fost publicate în reviste grecești și străine sau în volume colective.

Ordinea studiilor este cea a subiectelor lor și nu cea a publicării lor. Subiectele acoperă secolele XVII - XX .

Volumul începe cu o scurtă incursiune în istoria relațiilor dintre mănăstirile din Kievo-Peerska și cele din Muntele Athos și continuă cu un studiu dedicat *traducerilor grecești ale prefeței Sfântului Chiril la Evanghelie și ale rugăciunii alfabetului acrostih a lui Constantin Preotul.*

Foarte interesantă este descoperirea de către Constantin Papoulidis a unei noi versiuni grecești a poveștii falsului Demetrius, țarul Rusiei, diferită de cea publicată inițial la Veneția în 1612 și republicată de B. Knos în 1962. Noul text face parte din manuscrisul 710 de la Mănăstirea Iviron de pe Muntele Athos și este o scurtă descriere a evenimentelor complet diferită de textul literar și poetic al ediției din 1612, aparținând arhimandritului Matei Kolitzidis.

Constantin Papoulidis sugerează, în absența unor indicații precise, atât Muntele Athos, cât și regiunea transdanubiană ca loc de origine al manuscrisului. Poate că o analiză paleografică a celor două fotografii atașate de autor (pp. 36-37) manuscrisului Iviron 710 ar putea oferi mai multe informații despre proveniența sa.

Unele studii sunt dedicate unor figuri precum Patriarhul Ignațiu al Moscovei (1605-1606, 1611), a cărui origine cipriotă este discutată; Arsenie Grecul, un colaborator apropiat al Patriarhului rus Nikon (1652-1667); Patriarhul ecumenic Serafim al II-lea (apărător al „planului grecesc" al Ecaterinei a II-a) și relațiile sale cu rușii; Stareț Paisi Velicikovski (1722-1794), celebrul protagonist al reînnoirii spirituale în spațiul monastic est-european.

O scurtă notă prezintă descrierea manuscrisului 126 din colecția fostului Institut Arheologic Rus din Constantinopol. Textul îi menționează pe Mitropolitul Teodosie al Ungariei-Țara Românească și pe Voievodul Constantin Brâncovan.

O relatare a botezului rușilor în două manuscrise din secolul al XVIII-lea de la Mănăstirea Iviron de pe Muntele Athos îi oferă autorului ocazia să observe că, în contextul implicării politice a Rusiei în Balcani și al nașterii ideii restaurării Imperiului Bizantin, interesul pentru povestea botezului rușilor de către greci este readus: „rușii care urmează să-i elibereze pe greci de jugul otoman le sunt îndatorați acestora din urmă pentru botezul lor, pentru intrarea lor în creștinism însăși".

Analizând renașterea monahală din secolul al XVIII-lea , autorul face observația interesantă că, deși existau două tendințe la acea vreme, una occidentalizantă și cealaltă conservatoare, tendința conservatoare a fost cea care a provocat renașterea și a manifestat o atitudine „ecumenică". În cadrul acestei atitudini, autorul evidențiază utilizarea de către Sfântul Nicodim Aghioritul (1749-1809) a două lucrări aparținând spiritualității occidentale pe care le-a adaptat pentru lumea greacă. Este vorba de *Lupta spirituală* de teatinul L. Scupoli (care a devenit *Lupta invizibilă)* și *Exercițiile spirituale* de Ignațiu de Loyola. Autorul examinează apoi încă o dată personalitatea lui Païssy Velichkovsky și diversele ediții slave, grecești, românești și occidentale ale *Filocaliei.* Un al treilea studiu asupra aceleiași perioade se referă *la Colliviști și pajssianism.* Analizând așa-numita mișcare „colivistă", marcată de renașterea isihasmului și de un atașament profund față de tradiția ecleziastică, Constantin Papoulidis evocă figurile Sfântului Nicodim Aghioritul (1749-1809), Macarie din Corint (1731-1805) și Atanasie din Paros (1723-1803). Acesta din urmă este considerat de autor, citându-l pe L. Petit, drept „cel mai bun teolog grec de la sfârșitul secolului al XVIII-lea , după Eugene Boulgaris" (p. 120). În timpul crizei colliviste, mulți călugări au fost expulzați din Athos. Unii dintre ei s-au dus în insulele grecești, iar alții în țările române. Macarie din Corint, în prima ediție a lucrării sale despre comuniunea frecventă (Veneția, 1777), menționează prezența sa, alături de alți călugări „la Coroni (Brașov), un oraș din Transilvania", pe care ulterior l-a numit „Mrtpaaaôpov". La Brașov au fost mustrați de ieromonahul care era preotul ortodox al orașului.

La rândul său, Teodoret Lavriotul menționează prezența „în Dacia " a lui Neofit Cavsocalivitul, o altă figură importantă a mișcării.

Constantin Papoulidis nu consideră însă că a existat o influență a lui Nicodim Aghioritul sau a „coliviștilor" asupra lui Paisy Velichkovsky. El acceptă doar o influență indirectă „a coliviștilor" care „i-au servit venerabilului Paisy Velichkovsky să cunoască textele isihaste care au fost traduse de el și au servit pentru

a doua renaștere a monahismului românesc și slav” (p. 123). Autorul nu crede, precum Georges Horovsky, că Paisy Velichkovsky a fost un simplu traducător, ci o personalitate care a avut o influență incontestabilă asupra lumii românești și slave. Interesantă este și afirmația lui Constantin Papoulidis că Paisy „a devenit propagatorul limbii grecești în Țările Române” (p. 123), citând adevărata „școală de traduceri a mănăstirii de la Neamț”. Autorul observă că „Paisi Velichkovsky nu era deloc preocupat de problemele naționaliste; era interesat de sursele Părinților Bisericii și nu credea că își punea în pericol patriotismul din cauza limbii grecești” (p. 124). În concluzie, autorul consideră că există asemănări între „paisianism” și mișcarea athonită „a coliviștilor”.

Politica balcanică a Rusiei este abordată de Konstantin Papoulidis într-o serie de studii, subliniind angajarea grecilor de către Ministerul Afacerilor Externe al Rusiei Imperiale. Autorul prezintă activitatea unor personalități precum Gabriel Catacazy, membru al unei familii originare din Mani și emigrat la Chișinău în 1770, Alexandru Stourza (1791-1854), Ioan Kapodistria (1776-1831), Nicolae Vouïdis, Spyridon Detsounis (1782-1884) etc. „Autoritățile ruse au preferat să trimită reprezentanți ortodocși greci în Balcani și, în general, în Mediterana de Est”, notează autorul (p. 168).

Un studiu cuprinzător se concentrează asupra grecilor din Rusia în secolele al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea (pp. 187-221). Pe lângă marile comunități grecești din Nijni (Niezin), Mariupol și Odessa, existau și comunități grecești organizate în orașele Ekaterinodar (Krasnodar), Anapa, Baku, Batum, Gelentzik, Ialta, Eupatoria, Feodosia, Kerci, Kisinov (Chișinău), Krimskaia, Maikop, Novorossiisk, Poti, Rostov, Sevastopol, Simferopol, Taiganio (Taganrog), Tuapse, Tiflis și Herson, în timp ce alte orașe cu un număr mare de greci fără comunități organizate erau Moscova, Sankt Petersburg, Kiev, Nicolaev, Reni și Ismail. O mare parte din aceste orașe aveau o biserică sau o școală greacă.

Autorul enumeră, de asemenea, cele mai importante familii grecești din lumea afacerilor din Rusia secolului al XIX - lea (frații Tsouflis sunt menționați la Chișinău). Pentru comunitățile grecești din zonele românești și rusești, autorul folosește o lucrare mai puțin cunoscută, publicată în greacă la Brăila în 1900, D. Metaxas-Laskaratos, *„EAAriviKai HapoïKlai 'Pœaaiaç Kai 'Pœpovviaç”*. Studiul grecilor din Rusia este finalizat de câteva considerații asupra chestiunii lingvistice grecești în Uniunea Sovietică în anii 1920 și 1930 ai secolului al XX-lea . Nu este surprinzător faptul că, la acea vreme, o reuniune a asociațiilor grecești a decis abolirea predării limbii „învățate” (katharevousa) în favoarea limbii demotice. Întrucât majoritatea grecilor din Uniunea Sovietică erau originari din Pont, au existat și propuneri mai îndrăznețe care susțineau că dialectul pontic ar trebui predat. O gramatică a acestui dialect, scrisă într-o ortografie fonetică bizară și un sistem fără accente, a fost publicată de K. Topcharas în 1932 la Rostov.

Studiul despre Peter Ivanović Sevastjanov (1811-1867) și colecțiile sale prezintă activitatea acestui savant rus pe Muntele Athos în timpul a cinci misiuni succesive. Finanțate de Academia Rusă de Științe, misiunile sale au avut ca scop identificarea, desenarea sau fotografiarea monumentelor arhitecturale, frescelor, icoanelor și documentelor din mănăstirile de pe Muntele Athos. Colaborarea lui Sevastjanov cu episcopul Porfiry Uspensky, renumit pentru cercetările sale athonite, nu este completă. Însă rezultatele misiunilor lui Sevastjanov sunt foarte bogate (peste 5.400 de copii și fotografii) și rămân inedite în arhivele Moscovei și Sankt Petersburgului (Constantin Papoulidis ne oferă o listă de manuscrise și colecțiile în care se află aceste manuscrise). În special, fotografiile (dagherotipurile) se numără printre primele copii ale manuscriselor care utilizează această nouă metodă. Valoarea colecției fotografice a lui Sevastjanov este cu atât mai mare cu cât poate conține reproduceri ale unor obiecte sau manuscrise care sunt acum pierdute sau deteriorate.

Cartea lui Constantin Papoulidis oferă cercetătorilor relațiilor greco-ruse și erudiților balcanici nu doar o serie de studii bine documentate, ci și direcții de cercetare, indicând manuscrise, documente și colecții inedite.

Mihai Țipau

RAIA ZAIMOVA, *Călătorind în „cealaltă” Europă. Imagini franceze ale Balcanilor Otomani, secolele XV-XVII,* Les éditions Isis, Istanbul, 2007, 228 p.

Isis, editura pe care domnul Sinan Kuneralp a ridicat-o la statutul de centru intelectual pentru întreaga regiune balcanică, tocmai a publicat o lucrare a cărei utilitate va fi recunoscută de istoricii domeniului otoman,

mai ales dacă aceștia sunt interesați de relațiile Porții cu Franța. Cartea se prezintă ca un studiu de imagologie. Este mai mult decât atât, deoarece, cu o erudiție la care

Așa cum ne-a obișnuit doamna Zaimova, acesta procedează la o analiză meticuloasă a cercurilor intelectuale franceze care au resimțit atracția Levantului. „Aproximativ 600 de relatări de călătorie despre Orient au fost publicate în Franța între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea” (p. 18). Știam acest lucru încă din opera clasică a lui Atkinson: adică bogăția literaturii pe care autoarea noastră a explorat-o pentru a ne oferi aici câteva analize reprezentative.

Primul nume pe care îl remarcăm aici este cel al lui Guillaume Postel (1510-1581), căruia, de fapt, nu i-a fost încă dedicată monografia pe care o merită. Ar fi fost necesar, însă, să subliniem ce au făcut W.J. Bouwsma, F.Secret și Claude-Gilbert Dubois pentru cunoașterea acestui mistic delirant a cărui operă abundentă și bizară nu va înceta să ne uimească. Tratatul lui Postel asupra căruia cercetările Raiei Zaimova au adunat mai multe informații este *Despre Republica Turcilor* (1560). Sunt studiate și unele scrieri ale diplomatului francez Savary de Brèves, care a fost ambasadorul lui Henric al IV-lea la Constantinopol (unele dintre lucrările sale rămân nepublicate). Paul Lucas și Michel Febvre trebuie plasați printre autorii de rangul doi, dar se poate vedea în ei o dovadă a vitalității vechilor proiecte de înlocuire a Imperiului Otoman fie printr-o restaurare a Bizanțului pe care Ludovic al XIV-lea a fost invitat să o susțină, fie printr-o expansiune a Franței însăși în Orient. Michel Febvre este însă doar un pseudonim luat de capucinul francez Jean-Baptiste de Saint-Aignan, așa cum este cunoscut încă din 1933 (vezi Clemente da Terzorio, *Il vero autore del Teatro délia Turchia e Stato présente délia Turchia,* Collectanea Franciscana, III, 1933, pp. 384—395). Este întotdeauna plăcut să găsim în bibliografia proiectelor de împărțire a posesiunilor sultanului vechea carte a lui Trandafir G. Djuvara, scrisă imediat după Tratatul de pace de la București (1913), cea mai efemeră dintre aceste încercări de a rezolva chestiunea orientală. Aici au fost consemnate reflecțiile lui Gravier d'Ortières asupra preluării franceze a Levantului. Am avut, de asemenea, ocazia să folosesc lucrările Cavalerului d'Ortières în comunicarea mea la conferința *Istanbul și limbi orientale* (1997). Pe lista „tinerilor de limbă” întocmită în 1670 și reprodusă de Raia Zaimova, p. 102, există un Pierre de La Magdelaine care trebuie identificat cu „Cavalerul de La Magdelaine” care a semnat astfel o relatare a războiului din 1672 dintre Imperiul Otoman și Polonia. În ceea ce privește Antoine Galland și traducerile sale din arabă, nu trebuie să uităm colecția sa *Maximes des Orientals* (1694 și 1695), care a fost tradusă în italiană de Del Chiaro în 1697 și ale cărei versiuni greacă și românească au urmat, ambele în 1713, fiind tipărite în Țara Românească de Anthime l'Ibère (cf. Al. Du[u, *Un livre de chevet,* RESEE.1966, 3-4, pp. 513-533). Au fost mai multe de extras din corespondența lui Guilleragues, editată de Deloffre și Rougeot, pentru interesul acordat turcilor în timpul lui Ludovic al XIV-lea. Un întreg capitol reia genealogia a trei generații a familiei Péti (mai târziu, Pétis de La Croix) și a operelor lor, o problemă care odinioară îi atrasese atenția lui Marie Holban. În mod similar, trebuie menționat că tragedia *La Soltane* (1561) de Gabriel Bounin fusese deja comentată de Alexandre Cioranescu într-un articol din „Balcania”, VII, 2, 1944, pp. 417-427. Istoricul român a recunoscut sursa acestei piese într-un raport atribuit lui Michel de Codignac, reprezentant al Franței la Poartă, și datând probabil din 1555.

Dezvoltarea cunoștințelor despre Orientul otoman care s-a manifestat în timpul secolului al XVII-lea este ilustrată de *Les Moeurs et les usages des Turcs* (1747), o lucrare de Jean-Antoine Guer care nu fusese niciodată studiată. Nu Voltaire, ci acest tip de autor minor oferă o idee despre opinia publică și nivelul mediu de cultură. În cele din urmă, în ceea ce privește impresiile pe care Mehmed Efendi le-a luat de la Versailles și Paris, ne dăm seama că turcii au descoperit, la rândul lor, Occidentul: pe această temă, dna Zaimova adaugă textelor deja publicate o scrisoare inedită adresată de ambasadorul otoman unui ministru al lui Ludovic al XV-lea. Aceste documente ar putea fi continuate de rapoartele ambasadei editate de Stéphane Yerasimos, *Deux Ottomans à Paris sous le Directory et l'Empire* (1998). Cartea informativă a colegului nostru bulgar se încheie cu un capitol excelent despre „imaginea vizuală”, construită în jurul lui Van Mour și al albumelor de costume: un alt subiect prea vast pentru a fi epuizat aici. Numele lui Liotard, cel puțin, nu ar fi trebuit să lipsească.

Aceste materiale franceze, pe care autorul le-a evidențiat uneori pentru prima dată, nu sunt văzute doar ca reflectând cunoștințe sau prejudecăți din Franța, ci sunt considerate a fi la egalitate cu cele din Europa Occidentală.

Andrei Pippidi

AMILA BUTUROVIC și IRVIN CEMIL SCHICK, editori, *Femeile în Balcanii Otomani - Gen, cultură și istorie* (IB Tauris, Londra/Palgrave Macmillan, Biblioteca de Studii Otomane, 15), 2007, 420 p.

Departe de a fi doar o colecție valoroasă de studii academice, aceasta este o colecție de eseuri plină de viață și ușor de citit, rodul redacției comune a Amilei Buturovic, profesor asociat la Universitatea din York (Toronto), și a lui Irvin Cemil Schick, cercetător la Institutul de Tehnologie din Massachusetts, care contribuie și el la acest volum.

Este un demers cu adevărat interdisciplinar, care reunește specialiști în studii otomane, istorici culturali, folcloriști și istorici literari și care acoperă, pe lângă Turcia însăși, zone extinse, deși selective, din Balcanii controlați de otomani, de la Bosnia și Principatele Române, până la Austria și Grecia otomană. În plus, nu numai că găzduiește specialiști consacrați în domeniile lor de cercetare, dar și cadre universitare mai tinere și cercetători independenți mai puțin cunoscuți.

Cele douăsprezece contribuții din volum abordează femeile din aceste zone geografice în rolurile lor multiple și adesea contradictorii sau ambigue de fondatoare de însușiri pioase, muncitoare și consumatoare ostentative - soții, văduve, „altele” marginalizate, precum și personaje și naratoare din literatura populară, victime, precum și agenți împuterniciți în comunitățile lor.

Eseurile Olgăi Augustinos și Irvin Cemil Schick explorează „alteritatea” orientală și sunt, prin urmare, în mare măsură îndatorate tradiției stabilite de studiul clasic al lui Edward Said.

Olga Augustinos se concentrează asupra *Histoire d'une grecque moderne* a Abbé Prévost să inițieze o discuție despre diferența dintre condiția femeilor în Occident și în Orient. Aceasta dezvăluie o serie infinită de aspecte interesante ale celor de mai sus și ale schimbării pe care o face personajul principal atunci când își mută locuința din Orient în Occident. Femeia greacă a devenit o persoană liberă ca urmare a aplicării conștiente a principiilor învățate (un ideal occidental de autodefinire), dar sfârșitul ei tragic a fost o mărturie a pericolelor liberei alegeri.

Irvin Cemil Schick explorează relatările despre violența împotriva femeilor într-un model mai larg de sexualizare a conflictului național din Balcanii otomani. Unul dintre ingredientele cheie ale relațiilor sexuale interetnice și interconfesionale pare să fi fost suferința. Utilizarea violenței sexuale ca metaforă politică consolidează escrocheria de protecție cavalerească, adică bărbații revendică dreptul de a controla femeile în schimbul protejării lor de ceilalți bărbați. Schick ajunge la concluzia că majoritatea stereotipurilor din discuția sa sunt încă valabile în zona balcanică, iar motivul se găsește la Marc Bloch, care credea că legendele care inspiră acțiuni crude sunt indestructibile.

Articolul lui Mima Solid despre poezia lui Luka Botic discută granița geografică dintre lumea creștină și cea musulmană, care a divizat aceste zone nu doar fizic, ci și conform unei hărți mentale în care „diferența” era copleșitoare. Deși Luka Botié era din Croația, el se referă constant la Bosnia otomană vecină ca fiind „alta” și „ciudată”. Mai important, atât Mima Solid, cât și Amila Buturovid, într-un articol conex, subliniază modul în care femeile din poeziile de dragoste bosniaco-musulmane și din poezia lui Luka Botid - inspirată de aceasta din urmă - au avut roluri importante ca agenți în societatea lor, chiar și atunci când ordinea socială nu părea să funcționeze în interesul lor.

Articolul Patriciei Fann Bouteneff este o analiză comparativă a poveștilor spuse de femeile grecești ale căror familii au fost forțate să migreze în Grecia dinspre Marea Neagră turcească și a narațiunilor bărbaților din același mediu și evidențiază diferitele moduri în care femeile și bărbații și-au construit identitatea autorială și chiar identitățile din viața reală.

Peter Mario Kreuter introduce o înfățișare feminină „diabolică”. Într-o zonă precum Balcanii, unde atât de multe tradiții preistorice au fost și încă sunt păstrate, iată o discuție despre investigațiile austriece din secolul al XVIII-lea efectuate de ofițeri medicali cu privire la acuzațiile de vampirism în comunitățile sârbe. Kreuter sugerează că femeile își puteau asuma roluri sociale active doar asumându-și munca murdară de a pregăti victimele vampirismului pentru înmormântare și, astfel, acționând și ca vindecătoare spirituale și apărătoare ale comunităților lor.

Se poate pune la îndoială includerea Principatelor Române în Balcani, dar, dincolo de această obiecție, trebuie salutată introducerea unui studiu despre femeile române într-o publicație importantă în limba engleză. Angela Jianu, care și-a desfășurat doctoratul la Universitatea York din Regatul Unit, abordează istoria femeilor române de la începutul secolului al XIX-lea din...
perspectiva „istoriei consumului”, în prezent un domeniu în creștere în istoriografia vest-europeană și americană. Bazându-se pe amploarea lucrării empirice a unor istorici ai vestimentației precum Alexandru Alexianu și, mai recent, Adrian-Silvan Ionescu, precum și pe relatările călătorilor contemporani, ea descrie schimbarea vestimentară de la îmbrăcămintea orientală la cea „europeană” pe care femeile din elită au efectuat-o și impactul pe care l-a avut asupra unui sentiment de identitate națională care a început să se redefinească din ce în ce mai mult în opoziție cu suzeranul otoman și mai aproape de modelele culturale și politice occidentale.

Ar fi interesant de aflat dacă cercetări comparative suplimentare ar putea dezvălui în viitoarele zone balcanice și est-europene unde, dimpotrivă, în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, bărbații - mai degrabă decât femeile, care sunt de obicei mai conservatoare - au fost agenții modernizării în modelele de consum și a modei.

Volumul include patru articole interconectate, bazate în mare parte pe surse otomane. Sophia Laiou speculează de ce femeile creștine de pe insulele grecești preferă adesea să meargă la *kadis* decât la tribunalele bisericești creștine, subiectul Kerimei Filan este femeile ca fondatoare de patrimonii publice în Bosnia, Svetlana Ivanova evidențiază dificultățile matrimoniale ale femeilor din estul Rumeliei, iar Selma ZeCevid analizează diferențele dintre tradiția *hanefi* și alte tradiții ale jurisprudenței musulmane prin intermediul deciziilor unui jurist bosniac în cazurile soțiilor abandonate. Studiul Kerimei Filan este remarcabil în special pentru utilizarea cuprinzătoare a surselor primare, până acum puțin cunoscute în afara Bosniei.

„Femeile din Balcanii Otomani” ar trebui salutată ca una dintre puținele contribuții de dimensiuni reduse în limba engleză la un subiect puțin explorat și complex. S-ar putea începe prin a critica puțin și a deplora absențele, selectivitatea geografică sau alte slăbiciuni inerente volumelor multidisciplinare, scrise de mai mulți autori, dar trebuie salutată ca o contribuție timpurie și valoroasă la istoria femeilor din Balcani și Europa de Est. Mai mult, evidențiază rolurile, statutul, munca și destinele acestor femei cu un arsenal conceptual care ia în considerare în mod cuprinzător categorii precum clasa socială, cultura, religia, etnia și naționalitatea.

Lia Brad-Chisacof

OLIVER JENS SCHMITT, *Levantiner. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im „langen I9.Jahrhundert”,* R.Oldenbourg Verlag, München, 2005,516 p.

Autorul, căruia îi datorăm deja o foarte importantă lucrare de erudiție, publicată în 2001 în aceeași colecție a „ Südosteuropaische Arbeiten ” *(Das venezianische Albanian, 1392-1479),* Se pune întrebarea dacă levantinii pot fi considerați o națiune. Subiectul abordat de mult așteptase săpături sistematice în arhive și în relatările călătorilor occidentali pentru a-l readuce în atenția istoricilor. Ocazional, anticarieni sau memorialiști semnalaseră interesul său; doar domnul Livio Missir de Lusignan, cu o pasiune arzătoare și o elocvență strălucită, s-a dedicat până acum studiului levantinilor. Contribuții valoroase la prosopografia familiilor de dragomani se datorează lui Marie de Testa, Antoine Gautier și M.D. Sturdza. Discutasem anterior despre „națiunile fără stat” din sud-estul Europei, dar cu accent deosebit pe diaspora (RESEE, XVII, 4, 1979, pp. 757-762). Levantinii, în Galata-Pera și Smyme, au format, în urma cuceririi otomane, un grup confesional (catolic), având ca sursă coloniile genoveze, venețiene și, mai târziu, franceze. Apoi, au fost adoptați de „națiunea Franței”.

Introducerea cărții, menită să explice concepția și metoda acesteia, manifestă un scepticism justificat față de „guru” precum Huntington și Toynbee. O bibliografie pe care nu o poți parcurge fără invidie adună aproape toate relatările de călătorie în Imperiul Otoman din

[1] Vezi, de exemplu, cartea colonelului B. Bareilles, *Constantinopol, orașele sale franche și levantine,* Paris, 1918.

Secolul al XIX-lea. Arhivele au fost perfecționate - am putut vedea acest lucru în cazul registrelor de la Santa Maria Draperis.

Paginile care încearcă să definească levantinii sunt extrem de detaliate. Sub titlul „Nașterea unui clișeu”, cartea discută atitudinea disprețuitoare adoptată de toți observatorii străini ori de câte ori vorbesc despre levantini. Câți erau, mai exact, acești creoli ai Orientului? Populația Smirnei, în timpul secolului al XIX-lea, s-a dublat de la 100.000, în timp ce în capitala Imperiului, în jurul anului 1800, existau peste 400.000 de locuitori, iar la începutul Primului Război Mondial numărul lor a ajuns la 1,5 milioane. Cât despre levantini, statisticile nu pot oferi o cifră atât de precisă. În jurul anului 1780, în Pera, existau șaizeci de familii, majoritatea de origine italiană sau greacă (patru sau cinci de origine franceză și un singur nume german, cel al bancherilor Hubsch, ai

căror descendenți erau un muzician care, în 1881, era autorul imnului regal în România) [983]. În 1723, „națiunea” cuprindea 343 de persoane, dintre care o treime erau femei și copii, iar 82 erau în serviciul ambasadei franceze. Protecția steagului cu flori de lis se extindea și la calviniștii genevezi stabiliți la Constantinopol, printre care se numărau aproximativ cincisprezece ceasornicari (tatăl lui Jean-Jacques Rousseau fiind unul dintre ei, fără îndoială). Printre „otomanii catolici” din Smirna se numărau Balladurii, împărțiți între protecția austriacă și cea suedeză (această veche familie armeană avea să dea, două secole mai târziu, un prim-ministru Franței). O altă întâlnire între documente și memoria noastră: în 1806, consulul trimis de Talleyrand la Smyne a fost Choderlos de Laclos, autorul *lucrării Legături periculoase.* Tulburările provocate în 1793 de agenții Revoluției au fost o oportunitate pentru comunitatea din Pera de a-și proclama loialitatea față de sultan și coroana franceză. Este capitularea din 1453 cu adevărat „un mit fondator”? Despre conflictul dintre regaliști și republicani, declanșat de moartea lui Ludovic al XVI-lea și a Mariei Antoaneta, se poate consulta corespondența lui Montai din arhivele Drôme (o lucrare în care am folosit documentele acestei personalități va fi gata în curând). Evenimentele care au ieșit ulterior în prim-planul scenei politice, căderea lui Napoleon și împărțirea moștenirii sale prin diplomația Sfintei Alianțe, și-au avut ecourile la Constantinopol. Un capitol plin de informații examinează situația levantinilor ca purtători ai influenței europene în Imperiul Otoman. De data aceasta, autorul citează cifre plauzibile: între 2.000 și 3.000 în prima jumătate a secolului al XIX-lea ; pentru a doua jumătate, numărătoarea levantinilor, amestecați cu catolici și europeni, este mai puțin sigură, dar cel mai aproape de adevăr trebuie să fie calculul din Propaganda Fide care estima „greco-latinii” din Galata-Pera la zece mii (pp. 186-187). Pentru Smirna, în același timp, 20 sau 25.000, cel mult. Un misionar catolic a observat pe bună dreptate că numărul lor crește sau scade în funcție de progresul sau declinul comerțului. O altă dificultate care ne împiedică să judecăm aceste cifre este faptul că grecii s-au declarat supuși ai Austriei sau Sardiniei, din motive economice sau juridice, astfel încât sunt confundați cu occidentalii rezidenți în marile porturi otomane. Cercetările autorului, bazate pe registrele de căsătorie ale mănăstirii dominicane din Galata, conduc la concluzia că jumătate dintre levantini se retrag în endogamie, în timp ce femeile, într-o proporție puțin mai mare de patruzeci la sută, se căsătoresc cu europeni.

Pagină după pagină, vedem desfășurându-se viața socială a burgheziei din Pera și Smirna. Mai mult, trebuie adăugat că levantinii nu erau doar bancheri, negustori sau industriași, ci și simpli artizani. Autorul acordă atenție și vieții religioase a acestor catolici de peste mări. Totuși, alături de relația lor cu Biserica, există francmasoneria, trezită de Risorgimento-ul italian. Aceasta este o radiografie care ne este oferită, până în punctul în care autorul folosește chiar rapoartele poliției sau bârfele vecinilor care supravegheau din spatele jaluzelelor ferestrelor lor. Ceea ce a dat lovitura finală existenței ambigue a levantinilor a fost, în 1914, abolirea sistemului Capitulării, care garanta privilegii supușilor străini și celor care beneficiau de protecția unui stat străin. Astfel, naționalizarea
al Imperiului Otoman a depășit rezistența pe care această populație a opus-o construirii identităților de către Stat.

Din punctul de vedere al comunicării interculturale, cazul levantinilor este foarte interesant. Limba lor comună era greaca demotică, îmbogățită prin contactul zilnic cu turca, italiana (dialectele venețiene și raguzane) și chiar o franceză care păstra elemente arhaice. Cu toate acestea, nu exista literatură scrisă în acest idiom, care a rămas apropiată de limba vorbită pe străzi. Mai mult, potrivit unui călător care a vizitat Constantinopolul în 1828, locuitorii din Pera nu aveau obiceiul de a citi [984]. În cele din urmă, încheind cartea, se spune că levantinii sunt o națiune eșuată, o societate căreia Istoria i-a negat dezvoltarea care a dat naștere, în ultimii ani ai secolului al XX-lea , celor mai recente state din sud-estul Europei.

[983]Să adăugăm Russo, din Pera, și Camariano, insulari, care se găsesc în România, precum și următoarele familii: Gallizzi, Pancalo, Privileggio (aceștia fiind originari din Syra), Scanavi, Notara etc.

[984]Charles MacFarlane, *Constantinopol în 1828: o rezidență de șaisprezece luni în capitala și provinciile Turciei, cu o relatare a stării actuale a puterii navale și militare și a resurselor Imperiului Otoman,* II, Londra, 1829, p. 59. Pe de altă parte, grecii se bucură de plăcere *(ibid.,* p. 281).

Andrei Pippidi

DANIEL CAIN, *O aranjare a camerei Majestății Sale: Nicolae Mi^u,* București, Éditions Anima, 2007, 191 p.

Autorul acestei cărți este tânărul istoric Daniel Cain. După ce a studiat istoria la Universitatea Kliment Ohridski din Sofia, a devenit cunoscut mai întâi pentru traducerile sale din limba bulgară, inclusiv memoriile unor diplomați aflați în misiune la București, precum Hristofor Hesapeiev și Petar Nejkov. Apoi a devenit membru al Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, unde s-a concentrat asupra istoriei diplomației în Balcani de la Congresul de la Berlin până la Primul Război Mondial, cu accent pe relațiile dintre București și Sofia. În curând își va susține teza de doctorat, al cărei subiect este tocmai *„Relațiile politice și diplomatice româno-bulgare în contextul sud-est european (1900-1912)”.*

Această primă carte originală a tânărului nostru istoric, dedicată ilustrului diplomat și ministru al Curții Regale Nicolae Miçu (1858-1924), constituie un capitol extins al tezei, întrucât protagonistul său a fost agent diplomatic și consul general la Sofia timp de opt ani (1900-1908). Acesta este unul dintre motivele prezentării cărții la ultima reuniune a Comisiei Istorice Mixte Româno-Bulgare, care a avut loc la București în septembrie 2007. Nu singurul, deoarece această lucrare științifică are și alte virtuți.

În primul rând, valoarea surselor inedite pe care se concentrează demersul său; pe lângă documentele din arhivele familiei lui Nicolae și Hortensia Miçu-Masichievici, fiica și ginerele diplomatului - fotografii și documente publicate în anexă -, autorul a căutat multe alte fonduri pentru a descoperi detalii interesante privind viața publică și privată a reprezentantului diplomatic al României și la Viena, Constantinopol, Londra, sau ca membru al delegației române la Conferința de Pace de la Paris (1919) și ministru al Curții Regale până la sfârșitul acesteia. Este vorba despre Arhivele Diplomatice ale Ministerului Afacerilor Externe, Arhivele Istorice Centrale, Arhivele Naționale, colecția Saint-Georges a Arhivelor Bibliotecii Naționale, documentele păstrate în Secțiunea „Manuscrise” a Bibliotecii Academiei.

În al doilea rând, utilizarea înțeleaptă a memoriilor publicate ale contemporanilor români și bulgari și a contribuțiilor anterioare ale istoriografiei românești privind istoria diplomației europene în perioada analizată.

Și să nu uităm structura echilibrată a cărții, care începe cu un valoros studiu despre *„Diplomații și diplomația românească la 1900”.* Abordarea științifică convingătoare și argumentele bine gândite permit o examinare amănunțită a spiritului general al vremii.

În cele din urmă, nu putem ignora stilul de scriere, care, alături de sobrietatea istoricului, denotă un jurnalist pasionat de cunoașterea meticuloasă a circumstanțelor, conexiunilor și implicațiilor. Această lucrare, care îmbogățește istoriografia românească, este și un omagiu adus unei figuri proeminente a diplomației românești. De asemenea, această carte, deosebit de valoroasă prin rigoarea analizei și preocuparea pentru precizie, reafirmă vocația de cercetător a lui Daniel Cain și demonstrează înaltul său nivel de profesionalism.

Constantin Lordan

Documente Diplomatice Romane, Seria ï, Volumul U, 1883, Ministerul Afacerilor Externe, Institutul Diplomatie Român, Editura Academiei Române, București, 2006, 595 p.

Volumul pe care îl prezentăm în continuare constituie, fără îndoială, un adevărat (și mult așteptat) eveniment, nu doar prin valoarea sa documentară, ci mai ales prin semnificația sa la nivel istoriografic, deoarece publicarea unei colecții naționale precum cea a „Documentelor Diplomatice Românești" înseamnă, înainte de toate, intrarea în normalitate. Înseamnă, în același timp, respectarea și aplicarea standardelor științifice riguroase utilizate pentru publicarea unor mari colecții de documente diplomatice (exemplul seriei „Documente Diplomatice Franceze" este revelator). De asemenea, merită remarcat cu satisfacție interesul acordat în ultimii ani publicării unor colecții de documente privind istoria diplomației românești. În acest sens, vom reaminti cele două volume publicate de Fundația Europeană Titulescu: *Organizarea Instituțională a Afacerilor Externe Ministeriale . Acte Documentare . 1859-1947,* București, 2004-2006.

Colecția „Documente diplomatice romane " conține trei serii: prima este dedicată diplomației românești de la mijlocul secolului al XIX-lea până la sfârșitul Primului Război Mondial; a doua se referă la diplomația interbelică, iar ultima este dedicată politicii internaționale a statului român în perioada comunistă.

Volumul inaugural de care ne ocupăm aici cuprinde 510 acte și documente diplomatice emise în cursul anului 1883, când România a aderat la Tripla Alianță. Timp de trei decenii, alianța cu Puterile Centrale avea să constituie piatra de temelie a politicii externe a statului român, ceea ce i-a conferit o anumită importanță în spațiul sud-est european. Politica externă a României nu avea să se schimbe în liniile sale generale până la izbucnirea Primului Război Mondial. Documentele tocmai publicate, atent selectate și comentate, provin atât din arhivele Ministerului Afacerilor Externe, cât și din alte colecții arhivistice, pentru a oferi cititorului o imagine coerentă asupra mecanismelor decizionale privind politica externă a țării, precum și a rezultatelor acesteia imediate. Sunt publicate aici rapoarte și telegrame oficiale produse de șefii Legațiilor Statului Român în străinătate, precum și telegramele de răspuns ale funcționarilor Ministerului la București. Volumul include și o serie de corespondență privată pe care unii șefi de misiuni diplomatice au purtat-o cu ministrul, președintele Consiliului de Miniștri și Suveranul României, deoarece trebuie să se țină întotdeauna cont de faptul că politica externă era la acea vreme un domeniu rezervat Suveranului. Pe de altă parte, este la fel de adevărat că cercul factorilor de decizie privind politica externă a Regatului România era încă foarte limitat numeric, la fel ca și corpul diplomatic, care nu depășea câteva zeci de persoane.

Prin urmare, editurile oferă cercetătorilor un instrument de lucru deosebit de util și îndrăznim să sperăm că această inițiativă va avea o continuare imediată, astfel încât ediția completă a colecției „Documente diplomatice române " să nu devină o realizare editorială de scurtă durată.

CONSTANTIN IORDAN, *Martha Bibescu în timpul ocupației germane la București (1916-1917) / Marthe Bibesco during the German occupation in Bucharest (1916-1917), urmată de un fragment din jurnalul prințesei și alte documente,* Editura Anima, București, 2005, 450 p.

Frumoasă, tânără și spirituală, părea să posede toate darurile care fac o femeie fericită: inteligență, avere, talent și un nume ilustru. Mereu gata să-și asume rolul de confidentă a vedetelor acestei lumi și niciodată neezitând să fie un martor privilegiat al momentelor decisive ale istoriei. Palatul ei din Mogoșoaia, lângă București, a fost întotdeauna un loc de primire și întâlnire pentru oameni iluștri din România și din străinătate.

Daniel Cain

Cât despre ea, prinţesa, purtând un nume celebru, se simţea acasă peste tot: franceză în Franţa, engleză în Anglia, romăncă în România. Era admirată şi urâtă în acelaşi timp de lumea din jur, mai ales în vremuri de ostilitate şi ură faţă de război. Aceasta ar fi, s-ar putea spune, imaginea Marthei Bibesco în timpul Marelui Război.

A fost spion? Şi dacă da, pentru cine? Aceste întrebări se află în centrul acestui volum; un volum bilingv care îşi propune să scoată la iveală adevărata atitudine a prinţesei în primele luni ale ocupaţiei germane a Bucureştiului. Aceasta este o abordare perspicace şi lăudabilă, mai ales în absenţa unei biografii adecvate a Marthei Bibesco de către un autor român.

Cartea se deschide cu un studiu introductiv foarte amplu şi documentat, realizat de Constantin Iordan , care trece mai întâi în revistă mărturiile publicate (notiţe de jurnal, memorii, amintiri, comentarii etc.) pe care contemporanii prinţesei le-au lăsat despre ea. Acest lucru ne oferă deja o idee despre atitudinile şi gândurile „ceilalţi” în raport cu persoana sa, văzând deja clar ce părere aveau despre conduita şi patriotismul ei. Într-o a doua parte, autoarea analizează afilierile şi opţiunile politice ale Marthei Bibesco, pentru a ne invita apoi să parcurgem piesa inedită a dosarului: un fragment din jurnalul protagonistei, care acoperă perioada 15 noiembrie 1916 - 17 martie 1917, când a condus Spitalul de mare chirurgie nr . 118 din Bucureşti, sub egida Societăţii Crucii Roşii Române. Jurnalul, scris în franceză, se află în prezent în colecţiile de manuscrise ale Bibliotecii Naţionale a României şi a fost publicat datorită eforturilor Lidiei Simion, care se ocupă de traducere.

Concluziile cercetării sunt destul de clare: acuzaţiile de „colaboraţionism” care i-au fost uneori aduse Marthei Bibesco sunt lipsite de orice fundament şi sunt, de fapt, rezultatul unor adversităţi personale de cele mai diverse origini. Acestea erau orgoliul, vanităţile, invidia şi geloziile unor oameni incapabili să înţeleagă şi să accepte superioritatea celuilalt. Educaţia sa, mediul familial, cercurile pe care le frecventa, chiar şi limbajul scrierilor sale, toate indică devotamentul sincer şi fără rezerve al Marthei Bibesco faţă de cauza Antantei. Contactele sale cu diversele personalităţi ale celor două tabere aflate atunci în conflict nu fac decât să evidenţieze diversitatea propriilor sale relaţii personale, precum şi dorinţa ei de a fi mereu în imediata apropiere a celor puternici ai zilei şi de a fi cât mai bine informată posibil despre dinamica evenimentelor. Relaţiile sale cu Prinţul Moştenitor şi cu diverşi diplomaţi şi militari ai Puterilor Centrale sunt, în acest context, doar rodul simpatiilor sale personale, stimulate de un exerciţiu de dialog pe care Prinţesa a ştiut întotdeauna să-l cultive.

Dacă a fost sau nu spion şi în serviciul cui a fost, rămâne o întrebare şi un răspuns de documentat. Dacă a rămas la Bucureşti pentru a îndeplini misiuni „discrete” (cum ar fi, de exemplu, culegerea de informaţii despre inamic), dacă a fost pentru guvernul român, care se refugiase la Iaşi , sau pentru ţările aliate (Franţa şi Marea Britanie) este probabil, dar mărturii care să ateste acest lucru fără îndoială nu au ajuns (încă) la noi. Aceasta este încă o provocare pentru istoricii români, care nu i-au acordat încă prinţesei importanţa pe care o cereau personalitatea şi activitatea sa în timpul Primului Război.

DIMITÀR GOCEV, *Makedonskaia inteligencija v perioda 1919-1941 g.,* Sofia, Universitetsko Izdatzelstvo „Sv. Kliment Ohridski”, 2006, 323 p.

Dimitar Gocev, profesor de istorie contemporană a Bulgariei la Facultatea de Istorie a Universităţii Sfântul Kliment Ohridski din Sofia, director al Institutului Ştiinţific Macedonean din capitala Bulgariei şi redactor-şef al revistei sale, Makedonski pregled, este bine cunoscut pentru munca sa asupra problemelor naţionale ale Bulgariei după Congresul de la Berlin, în special mişcarea de eliberare a Macedoniei .

Această carte recentă este un corolar al preocupărilor anterioare, iar autorul tratează istoria intelectualităţii macedonene în perioada interbelică. Este vorba, de fapt, despre intelectuali macedoneni care trăiesc nu doar în Bulgaria propriu-zisă, ci şi în Macedonia Vardar şi Macedonia Egeea. Prin urmare, autorul a dorit să refacă unitatea culturală a Macedoniei istorice, sfâşiată de tratatele de pace de la Bucureşti (1913) şi Neuilly (1919). Potrivit lui D. Gocev, *„bulgarii macedoneni şi-au dezvoltat propriul program naţional, cultural şi revoluţionar pentru a păstra naţionalitatea, limba şi substanţa culturală bulgară în condiţiile dominaţiei străine şi pentru eliberare.”* (p. 314)

Cu o bază documentară foarte bogată şi după o *Prefaţă substanţială* (pp. 7-16), autorul şi-a organizat

Daniel Cain

demersul științific în cinci capitole relativ autonome. În primul, *Organizația Revoluționară Secretă a Tineretului Macedonean* (pp. 17-88), D. Gocev se concentrează, printre altele, asupra creării, obiectivelor, componenței, activității sale și evidențiază semnificația celebrului proces studențesc care a avut loc la Skopje în 1927.

Societățile studenților macedoneni din străinătate (pp. 89-178) sunt prezentate în capitolul al doilea, unde autorul se concentrează asupra activității Uniunii Generale a Studenților Macedoneni - activitatea sa culturală, educațională, de propagandă și editorială.

Un capitol separat este dedicat *Societății Studențești Macedonene „Vardar” de la Universitatea Sf. Kliment Ohridski din Sofia* (pp. 179-228), unde găsim detalii despre apariția acesteia, activitățile sale menite să apere adevărul istoric și luptele bulgarilor macedoneni, relațiile sale internaționale și, în final, despre societatea studențească „Sar”, succesoarea societății „Vardar” după 1934.

Alte rânduri sunt dedicate istoriei *Uniunii Culturale și Educaționale a Tineretului Macedonean* (pp. 229-283) în momentele sale semnificative, printre altele, conferința care a avut loc la Sofia în decembrie 1928, într-o perioadă de criză survenită în activitatea Organizației Revoluționare Macedonene Interne după asasinarea generalului Alexandru Protogerov.

În final, în capitolul al cincilea, *Institutul Științific Macedonean (1923-1941)* (pp. 284—313), autorul prezintă circumstanțele înființării acestei instituții extrem de importante pentru lupta bulgarilor macedoneni, obiectivele sale, activitatea sa practică de „ *coordonator al frontului cultural și educațional”.*

Designul metodologic, informațiile, structura, abordarea științifică și nu în ultimul rând stilul de scriere fac din recenta carte semnată de profesorul Dimitar Gocev o lucrare de referință în istoriografia foarte bogată a problemei macedonene.

Constantin Lordan

Vezi, printre altele: *Lupta de eliberare națională în Macedonia, 1912-1915,* Sofia, 1981; *Organizația revoluționară secretă a tineretului macedonean, 1922-1927,* Sofia, 1982; *Ideea autonomiei ca element cheie în programele mișcării de eliberare națională din Macedonia și regiunea Odrin, 1893-1941,* Sofia, 1983; *Organizațiile de eliberare națională ale tineretului bulgar macedonean, 1919-1941,* Sofia, 1988.

ION ÇPAC, *Revista „Arhivele Basarabiei” (1929-1938). Studiu documentar-informativ,* Kichinev, Bons Offices, 2006, 256 p.

Este o excelentă inițiativă a Bibliotecii Municipale „BP Hasdeu” din Chișinău de a publica acest studiu documentar despre prestigioasa revistă „Arhivele Basarabiei” editată în actuala capitală a Republicii Moldova în perioada interbelică (1929-1938), sub conducerea lui T. Gh. Bulat și N.C. Tomescu, când teritoriul dintre Prut și Nistru se afla sub suveranitatea României.

Autorul, Ion §pac, binecunoscut pentru preocupările sale în acest domeniu, își demonstrează încă o dată erudiția și acribia atât de necesară în acest tip de muncă. Chiar dacă editorii acestei reviste au dorit să realizeze o *„publicație regională de orientare patriotică”,* așa cum suntem informați în „ *Certul* ” (p. 4), studii, documente și știri privind istoria Europei de Sud-Est și legăturile acesteia cu spațiul Europei Centrale și de Est sunt încă prezente în paginile revistei.

Accentul se pune pe probleme juridice, cele ale Bisericii Basarabiei, probleme sociale, știință, cultură, educație și în special publicarea de documente inedite, lucrări de, printre alții, LT Boga, Toma G. Bulat, Em. Gane, Paul Mihailovici și loan Pelivan. O atenție deosebită se acordă istoriei și geografiei provinciei și unor personalități eminente din țară și din străinătate.

Indicii (pp. 190-255) sunt extrem de valoroși pentru cercetători - nume, subiecte, etno-geografie, principi ai Moldovei, cronologie, asociații, fundații, instituții, departamente, servicii etc., surse informative, criptonime, titluri și iconografie. De exemplu, în indicele etno-geografic (nume de țări, popoare, localități, râuri, lacuri, văi etc.) (pp. 217-235) găsim repere precum aromână, bazargă, Belgrad, Bestepe, Bizanț, bulgară, Bulgaria, Carloviț, Constantinopol, Dunăre, Fanare, Grecia, Ierusalim, Iugoslavia, Macedonia, Marea Neagră,

Nicopole, Turcia etc.

Aceasta este o carte de o valoare deosebită, iar cei interesați de istoria Europei de Sud-Est vor găsi întotdeauna detalii interesante care le-ar putea completa informațiile sau le-ar putea deschide noi căi de cercetare.

Constantin Lordan

ERIC TAPPE, *Letters from Bucharest / Scrisori din București, 1944-1946,* Limes, Cluj-Napoca, 2006, 212 p.

Aceasta va fi, probabil, ultima carte care va avea pe copertă numele regretatului profesor de limba română la Școala de Studii Slave și Est-Europene. La moartea sa, în 1992, această revistă a publicat un necrolog (XXI, 1-2, 1993), deoarece fusese un prieten devotat al Institutului nostru, pe care l-a vizitat în diferite momente, iar munca sa a făcut cunoscută pe scară largă istoria și literatura României. Cercetările sale au început să prindă contur după 1948, când s-a întors de la București, unde fusese membru al Misiunii Militare Britanice. Scrisorile pe care le-a scris părinților săi în timp ce se afla aici au fost păstrate, iar un nepot de-al său, domnul Brian Davis, le-a publicat cu o traducere în limba română (de dna Petronia Petrar). Tânărul ofițer urma să pornească cu sentimente amestecate prin capitala unei țări ocupate atunci de Armata Roșie. Cunoscând deja limba, a putut vorbi cu românii (majoritatea dintre ei vorbeau, oricum, fluent franceza și engleza) și a beneficiat de ospitalitatea lor prietenoasă.

Percepțiile sale asupra orașului și asupra oamenilor pe care i-a întâlnit sunt extrem de interesante, deoarece a putut descrie, în termeni nesofisticați, o situație de interes istoric deosebit. Când a sosit, în octombrie 1944, partidul comunist, avându-l pe unul dintre liderii săi la guvernare, exercita o mare autoritate asupra țării, dar România era încă un regat, clasa politică, mai mult sau mai puțin intactă,

Sperând cu ardoare în sprijinul Aliaților Occidentali, armata lupta împotriva germanilor și maghiarilor pentru eliberarea Transilvaniei, iar intelectualii așteptau în curând o transformare democratică a societății românești. Simpatia pe care Tappe a simțit-o pentru cei care l-au primit este de înțeles; ea îl satisface pe cititorul deprimat de malițioasa *Trilogie Balcanică a Oliviei Manning.*

Pentru tânărul venit din condițiile austere ale Angliei din timpul războiului, țara pe care a descoperit-o era o țară a cocaniei. Scrisorile insistă asupra subiectului meselor extraordinare: „Românilor le place să mănânce mult și să se grăbească să mănânce, așa că mesele se prelungesc. Niciodată n-am mâncat atât de constant în exces... Porțiile sunt atât de enorme”. Devorând cu o plăcere evidentă „Roquefort-ul și bezelele delicioase cu frișcă”, nu uită să scrie despre „multă tsuica și vodcă... mai târziu brandy, șampanie etc.” Eric Tappe, care a fost surprins să constate că anii de război nu afectaseră condițiile de viață din București, a observat, de asemenea, că librăriile erau bine aprovizionate: „există un număr enorm de ziare” și „cărțile sunt remarcabil de ieftine”. Le-a scris părinților săi: „Ați fi îngroziți să vedeți cum crește biblioteca mea românească, parțial prin cadouri”. Prietenii îl duceau la spectacole de operă sau de teatru. De exemplu, „A douăsprezecea noapte”, cu Dina Cocea în rolul Oliviei: „A fost pur și simplu minunat. Decor frumos; actorie excelentă, foarte vitală. Cred că este cea mai bună interpretare pe care am văzut-o vreodată”.

Câteva dintre particularitățile pe care le-a observat în moravurile locale merită citate: „Când un bărbat întâlnește o femeie sau o părăsește, îi sărută mâna... Vinul se bea adesea cu apă minerală, ca și cum ar fi whisky”. Apoi, se plânge de „petrecerile de prânz care încep pe la 1:30 și durează până la 3:30”. Ar fi putut înțelege, însă, că aceasta era forma orientală de sociabilitate, adevărata plăcere nu fiind mâncatul, ci conversația la masă.

Plimbările sale prin oraș i-au permis să vadă parcurile, Cișmigiu și Herăstrău. În aprilie, magnoliile și forsițiile înfloreau, „copacii erau mai mult goi, dar era porumbar în plină floare”, câteva zile mai târziu menționează păpădiile, care înfloresc mari și îndrăznețe peste tot. Când a venit toamna, nuanțele frunzișului erau în toată splendoarea: „perii sălbatici se ivesc într-un roșu minunat”. La Snagov, o dumbravă de carpen i-a lăsat un suvenir încântător. Un tur al unor biserici vechi din București i-a oferit oaspetelui britanic ocazia să o cunoască pe Maria Golescu, istoricul de artă care avea să-i devină prietenă pe viață. Arhitectul Ștefan Balș, care era deja activ în restaurarea monumentelor istorice, a ghidat o excursie la Curtea de Argeș. Ion Nestor și Dinu V. Rosetti l-au invitat pe Tappe să inspecteze săpăturile lor arheologice de la Glina, Gumelnița și Monteoru, situri preistorice printre cele mai importante din România. Este fascinant să recunoști numele de pe lista

oamenilor pe care Tappe i-a vizitat în afara Bucureștiului, de obicei la casele lor de la țară: Golescu la Budești, Racotă la Storobăneasa, Stolojan la Herești etc. Printre istoricii pe care i-a cunoscut s-au numărat generalul Radu Rosetti, M. Berza, Victor Papacostea, T. Sauciuc -Săveanu, Radu Vulpe și slavistul D.P. Bogdan. „O doamnă în vârstă foarte remarcabilă” este doamna Elisa Brătianu. Odată a văzut-o pe prințesa Bibesco (Elisabeth, născută Asquith). Colonelul Barbu Slătineanu, expert în ceramică veche, i-a arătat colecțiile sale de artă. „Fratele doamnei Nestor, pictor”, era Gheorghe Labin. Tappe, care fusese educat ca filolog clasic, a mers chiar și la Institutul de Istorie pentru a participa la prelegerea lui Nestor despre preistorie: „A fost într-adevăr foarte asemănător cu astfel de adunări din Anglia, doar că aceleași tipuri!” Și Biblioteca Academiei părea familiară: „Seamănă foarte mult cu o sală de lectură în miniatură de la Muzeul Bodleian sau de la British Museum, doar că este modernă”.

Din cauza cenzurii, scrisorile comentau foarte rar despre politica actuală.

Un singur eveniment l-a mișcat atât de puternic pe Eric Tappe încât nu s-a putut abține să nu-și exprime impresiile: a fost, în 1945, punctul culminant al agitației comuniste, pe 8 noiembrie, când mulțimea adunată în fața palatului regal pentru ziua de naștere a regelui a fost atacată și dispersată la ordinul guvernului. Avem astfel mărturia unui martor: „Victimele împușcăturilor au fost tot felul de oameni, inclusiv școlari și studenți”. În ianuarie 1946, la sosirea lui Vyshinski, Harriman și Clark-Kerr, căpitanul Tappe se afla la gară și a remarcat: „Arăta ca o primire nazistă, steaguri și iluminat artificial”. Câteva zile mai târziu, a părăsit Bucureștiul.

Aceste opinii despre o Românie de altă epocă, exprimate de un observator imparțial, sunt revigorante și instructive. Când cineva, precum recenzentul de față, a avut privilegiul de a-l întâlni pe autor și de a cunoaște multe dintre persoanele menționate în scrisori, este ca și cum ți-ai revedea propriul trecut.

Andrei Pippidi

Studia in honorem Professons Virginiae Paskaleva, în « Bulgarian Historical Review »/«Revue Bulgare d'Histoire», Sofia, XXXIV, 2006, n os 1-2, 607 p.

Aceasta este o colecție de studii publicate de Institutul de Istorie al Academiei Bulgare de Științe, dedicată profesoarei Virginia Paskaleva cu ocazia împlinirii a optzeci de ani. Este o istorică bulgară renumită în țară și în străinătate, care a fost, de asemenea, redactor-șef adjunct și ulterior redactor-șef al „Revistei Istorice Bulgare” de la publicarea acesteia (1973).

Un portret excelent al ei este realizat de Konstantin Kosev în studiul *„Virginia Paskaleva - un fenomen strălucit în istoriografia bulgară”* (pp. 9-17), care observă pe bună dreptate că fiind educată la prestigioasa *Deutsche Schule,* A adoptat permanent normele morale privind ordinea, datoria și responsabilitatea. Autoarea evidențiază virtuțile de cercetătoare a perioadei Renașterii bulgare demonstrate de Virginia Paskaleva de la elaborarea disertației sale despre penetrarea economică a Austriei (Austro-Ungariei) în ținuturile bulgărești în secolul al XIX-lea și a monografiei dedicate *„Femeii bulgare în timpul Renașterii”,* până la lucrarea fundamentală despre *„Europa Centrală și Ținuturile Dunării de Jos în* secolele al XVIII-lea și *al XIX-lea . (Aspecte socio-economice)”* și recunoașterea internațională a valorii contribuțiilor sale istoriografice prin acordarea Premiului Herder.

Seria de studii în onoarea acestui prestigios istoric este deschisă de Peter Bachmaier din Viena - *„Die Rolle Österreichs in der auswärtigen Kulturpolitik Bulgariens, 1968-2004”* (pp. 18-28) - care apreciază, printre altele, că capitala Austriei a devenit în anii '70 și '80 ai secolului trecut centrul politicii culturale bulgare în raport cu Occidentul.

Pe de altă parte, Herald Heppner din Graz, în contribuția sa *„Kulturtransfer mittels Reisen und Reisebeschreibungen am Beispiel des Südöstlichen Europa (18.-20. Jht)”* (pp. 29-40), se concentrează asupra anumitor aspecte ale procesului de modernizare regională, în special circulația ideilor dintre țările centrale ale Dunării și regiunea de jos a Dunării.

Câteva pagini din istoria apropierii culturale și științifice dintre Bulgaria și Germania în secolul al XX-lea, una dintre forțele motrice ale acesteia fiind Societatea Germano-Bulgară, fondată în 1928, sunt prezentate de Helmuth W. Schaller din Marburg, *în lucrarea „Științe despre bulgarii din Germania în secolul al XX-lea”* (pp. 41-59).

La rândul său, Manfred Sauer din Viena oferă statistici valoroase despre comerțul din sud-estul Europei la mijlocul secolului al XIX-lea în studiul său *„Ein Beitrag zur Handelsgeschichte des Osmanischen Reiches in den*

50-60 Jahren des 19 Jht" (pp. 61-93).

Seria contribuțiilor istoricilor bulgari începe cu analiza realizată de Iskra Baeva - *„1968 - Anul crizei în Blocul Estic"* (pp. 94-112) asupra implicațiilor „Primăverii de la Praga" în evoluția relațiilor dintre țările comuniste .

Plamen Bozinov *„Litografia <Monument> de Nikolai Pavlovici în creația artistică și spațiul cultural al Bulgariei în timpul Renașterii"* (pp. 113-136) examinează originea ideii și istoria celei mai faimoase opere litografice din această perioadă în Bulgaria modernă.

Despre „ *Mitropolitul Antim de Preslav și mişcarea bulgarilor din dieceza de Preslav pentru suveranitate religioasă și națională, 1861-1868"* (pp. 137-150) scrie Vera Boneva, care schițează personalitatea complexă a viitorului Exarh al Bisericii Naționale Bulgare după 1872.

Studiul lui Rumen Genov „ *Disraeli, Politica imperială și aspectul bulgar al crizei chestiunii orientale, 1875-1878"* (pp. 151-162) analizează principalele puncte de referință ale politicii externe promovate de liderul conservator al Angliei (1874-1880) și soluția propusă de Benjamin Disraeli pentru a depăși criza severă ce a zguduit Imperiul Otoman și a permis reconstituirea statului bulgar.

Hristo Glulkov începe o altă temă legată de Chestiunea Orientală - *„Diplomația franceză și alegerea guvernatorului Rumeliei Orientale (1878-1879)"* (pp. 163-179) - și analizează activitatea delegației franceze, condusă de baronul de Ring, la Constantinopol și Plovdiv în această perioadă tulbure din viața politică a acestei provincii, care urma să se unească cu Principatul Bulgariei în 1885.

Câteva rânduri interesante despre ideile lui *„Ljuben Karavelov despre dezvoltarea economică a țărilor bulgărești în anii șaptezeci ai* *secolului al XIX-lea* *(bazate pe materialele ziarelor <Svoboda> (Libertate) și <Nezavisimost> (Independență)"* (pp. 180-187) sunt oferite de Mihail Granearov, care subliniază că, în concepția acestui revoluționar și jurnalist, orice progres economic real al poporului bulgar era imposibil fără independență politică.

Un studiu foarte important, cu evidente merite teoretice, este cel al lui Angel Dimitrov, *„Renașterea bulgară și problemele continuității istorice în epoca modernă și contemporană"* (pp. 188-215), care subliniază armonia dintre aspirațiile trecutului și cele ale prezentului.

Slavka Draganova prezintă *„Fondul <Belgrad> al Arhivelor Otomane ale Bibliotecii Naționale «Sfinții Chiril și Metodie»"* (pp. 216-233) unde există 1164 unități arhivistice (2363 pagini de arhivă) organizate în șase secțiuni: economie, politică, drept și administrație, educație și cultură, istorie militară, religie.

„Paradigma rusă în chestiunea orientală" (pp. 234-239) este tema abordată de Nina Djulgerova, care se concentrează asupra evoluției prezenței Rusiei în afacerile Europei de Sud-Est de-a lungul a două secole, fapt ce îi permite să evidențieze o pierdere lentă și graduală a influenței și pozițiilor, în special după Congresul de la Berlin.

Svetlozar Eldarov, într-o analiză amplă a unei probleme complexe *„Biserica Ortodoxă Bulgară împotriva rasismului și antisemitismului în ajunul și în timpul celui de-al Doilea Război Mondial"* (pp. 240-263), tinde să arate că atât prin doctrină, cât și prin manifestările sale externe, Biserica Bulgară a fost un adversar convins și ireconciliabil al oricărei forme de opresiune rasială sau națională.

„ *Marin Drinov și Kuzman Sapkarev (O privire asupra corespondenței și relațiilor lor)"* (pp. 264-273), observând că ambii oameni de litere au împărtășit aceleași opinii în eforturile lor de a prezenta adevărul despre trecutul și prezentul bulgarilor din Macedonia.

Svetlana Ivanova a cercetat arhivele otomane din Sofia, Vidin și Ruse, precum și din Istanbul și Ankara, pentru a scrie despre „ *Armenii și Adjem Tudjari" (Despre statutul negustorului în Rumelia în secolele XVI-XVIII)* (pp. 274-303), un studiu dedicat comunităților armene din orașele bulgare și rolului lor în viața comercială a Imperiului Otoman.

La rândul ei, Antoaneta Kirilova, pe baza unei scrisori a lui Vasil Levski către patrioții din Elena din 5 aprilie 1872, prezintă imaginea „ *Asistenței financiare acordate de orașul Elena Organizației Revoluționare Interne"* (pp. 304-319).

„Austro-Ungaria și problema Dunării (august-decembrie 1914)" (pp. 320-331) este tema studiului semnat de Veliko Leev care examinează eforturile Monarhiei Habsburgice de a-și impune controlul asupra părții sârbo-ungare a fluviului de la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial până la sfârșitul anului 1914; concluzia este că Viena nu a obținut rezultate substanțiale, deoarece armatele Monarhiei pierduseră inițiativa

strategică pe frontul militar balcanic.

Ognjana Majdrakova-Cavdarova tratează o altă temă, *„Populația Sangeacul din Sliven - Inițiatoarea Târgului Anual de Produse ale Industriei și Manufăturilor Autohtone - 1869)”* (pp. 332-347), subliniind coincidența intereselor anumitor cercuri de afaceri ale burgheziei bulgare cu ideile reprezentanților reformatori ai statului otoman.

Ilijana MarCeva se concentrează pe evenimentele actuale de pe continent, scriind despre „ *Primii pași ai Bulgariei către uniunea cu Europa la sfârșitul anilor 1980 și începutul anilor 1990 ai secolului XX (conform surselor din arhivele bulgare)”* (pp. 348-364). Autoarea dezvăluie legăturile dintre aspectele economice și politice ale procesului de admitere a Bulgariei în Uniunea Europeană.

asupra *„Proiectului de deschidere a unui viceconsulat francez la Plovdiv în 1747”* (pp. 365-374), ceea ce îi oferă ocazia să evidențieze consolidarea influenței economice a Franței în Imperiul Otoman la mijlocul secolului al XVII-lea.

Radoslav Mišev revine la începutul secolului al XX - lea și examinează relațiile dintre *„Austro-Ungaria și Bulgaria în perioada puternicelor lupte naționale și confesionale din Turcia”.*
„Europeană, 1905-1906” (pp. 375-397), pentru a evidenția premisele schimbării radicale a politicii externe a Vienei în Balcani, care a avut loc în toamna anului 1906.

Rămânând totuși în spațiul germanic, Gospodinka Nikova face pentru prima dată în istoriografia bulgară analiza *„Crizei de la Berlin din 1961 și a Bulgariei* ” (pp. 398-421), subliniind, printre altele, că în timpul acestei crize și în ciuda vigilenței serviciilor speciale bulgare și a controlului frontierei Bulgariei cu Grecia, Turcia și Iugoslavia, mulți turiști din Germania de Est au reușit să fugă în Germania de Vest.

În studiul său - *„Aspecte evidente și ascunse ale participării: despre tipologia prezenței germane în spațiul bulgar (1879-1944)”* (pp. 422-435) - Nikolaj Poppetrov analizează ceea ce unii cercetători au considerat a fi „interacțiune germano-bulgară”, încercând să dea o nouă interpretare evoluției relațiilor dintre Germania și Bulgaria.

Rumjana PreSlenova atinge un alt tip de problemă în lucrarea „ *Între entuziasm și pragmatism. Cunoașterea economică a Europei în Bulgaria eliberată”* (pp. 436-445) și încearcă să discearnă sursele de cunoaștere și motivele interesului pentru lumea economică continentală.

Despre *„Mustafa Alioglu sau Ludwig Steinman - parcursul vieții unui ofițer al armatei prusace în secolul al XVIII-lea ”* (pp. 446-453) ne atrage atenția Ivan Parvev, care trasează liniile esențiale ale carierei acestui militar, născut musulman, dar proiectat în „lumea creștină” de războiul din anii 1736-1739.

O sinteză foarte utilă este oferită de Rumjana Radkova *„Școala bulgară și Biserica Ortodoxă până la Eliberare* ” (pp. 454-472), care trasează istoria a două instituții fundamentale ale vieții spirituale și culturale a poporului bulgar, care sunt întotdeauna interdependente.

Pornind de la un studiu publicat de Virginia Paskaleva în 1960, Ivan Rusev se concentrează asupra *„Primei încercări de a deschide un consulat francez la Sofia în 1842”* (pp. 473-485), baza documentară inedită fiind corespondența anilor 1842-1843 dintre ministrul francez de externe, François Guizot, ambasadorul său la Constantinopol, baronul de Bourqueney și François Duclos, desemnat consul general la Sofia, dar care nu a ocupat acest post.

Autoare a unei biografii a lui Ivan Geàov, publicată în 1994, Elena Statelova revine asupra acestei figuri politice „ *Ivan Evstratiev Gesov și Crucea Roșie Bulgară* ” (pp. 486-497), care a fost președintele acestei organizații timp de un sfert de secol (1899-1924).

Despre „ *Rusia și Franța în ajunul Revoluției* ” (pp. 498-511) scrie Tamara Stoilova, care urmărește căile pe care știrile despre evenimentele din Franța din primele luni ale anului 1789 au ajuns - *prin* Constantinopol - la Petersburg.

Ivan Stojanov este autorul studiului *„Bulgarii înaintea Europei în anii 1868-1869* ”, prezentat de evreul francez Armand Lévy (pp. 512-534). Este o analiză a unor documente prezentate Conferinței Ambasadorilor de la Paris, convocată în ianuarie 1869 pentru a rezolva chestiunea cretană, unde problema națională a bulgarilor a fost susținută de Armand Lévy, adevăratul autor al acestor petiții.

„Despre istoria timpurie a Institutului de Istorie Tracică” (pp. 535-547) este titlul studiului realizat de Vanja Stojanova, care analizează circumstanțele înființării sale în 1934 și dezvoltarea sa până în ajunul celui de-al Doilea Război Mondial; activitatea Institutului este prezentată în contextul mișcării naționale organizate și al ideologiei naționale a Bulgariei în perioada interbelică.

În câteva pagini, Ilia Todev ne prezintă „ *Un raport al generalului Ignatiev pentru procesul de la Sofia de la sfârșitul anului 1872 și începutul anului 1873”* (pp. 548-551), care îl ajută pe cercetător să înțeleagă mai

bine circumstanțele procesului împotriva lui Vasil Levski.

Într-un studiu amplu *„Statele Unite ale Americii în destinul politic al Bulgariei: 1919-1989 (Fragmente din istoria relațiilor bulgaro-americane)”* (pp. 552-581), Vitka ToSkova se concentrează asupra momentelor fundamentale ale dezvoltării acestora și asupra rolului jucat de Uniunea Sovietică și de relațiile dintre Moscova și Washington după sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial.

Expert în biografia fondatorului mișcării de eliberare națională bulgară, Veselin Trajkov, examinează acum „ *Despre călătoriile lui G.S. Rakovsky”* (pp. 582-595), care a călătorit prin ținuturi bulgărești, Țara Românească, Marea Mediterană până la Marsilia, Imperiul Austriac, Rusia
sudul Serbiei, Grecia și multe alte locuri, gândindu-se și acționând mereu pentru viitorul și progresul poporului său.

În final, Svetla Janeva ne oferă *„Date noi privind activitatea economică a familiei Calakov”* (pp. 596-605) preluate din documente otomane și bulgare păstrate în arhivele istorice ale Bibliotecii Naționale „Sfântul Chiril și Metodie” din Sofia, informații care se referă la regiunea Plovdiv la sfârșitul anilor 1940 și începutul anilor 1950 ai secolului al XIX- lea .

În acest volum găsim contribuții științifice valoroase atât din partea unor cercetători consacrați, cât și a unor tineri istorici, studii care reprezintă un omagiu binemeritat adus Virginiei Paskaleva, o prezență proeminentă în istoriografia bulgară contemporană.

Constantin Iordan

ȘERBAN VOINEA, *Dictatura și Democrația. Intervenții la Radio Paris destinate României, 1954-1957,* Ed. by Paul H. Stahl, vol. I, Paris, 2007, 306 p.

brutală a Cortinei de Fier în Europa a izolat țările controlate de armata sovietică. Aceasta a rămas o legătură fragilă între oamenii celor două blocuri. Radiodifuziunea a compensat această lipsă de punți. Aceasta informa cetățenii și forma convingeri civice și politice. În acest sens, în România, Radio Franța Internațională, Radio Europa Liberă sau Vocea Americii, precum și numele Monica Lovinescu, Virgil Ierunca sau ale tinerilor Vladimir Tismăneanu și Emil Hurezeanu, au fost populare. Trebuie subliniat faptul că aceste intervenții radio au fost concepute în cadrul unei strategii pe termen lung de comunicare media. În plus, mulți dintre vorbitori erau calificați în domeniile teoretice ale științelor sociale. Declarațiile lor s-au bazat pe analize și argumente teoretice.

Un precursor al acestei difuzări a fost Șerban Voinea. Am urmărit câteva rânduri din biografia sa și în altă parte (vezi mai sus recenzia cărții sale „Nici război, nici bolșevism”). Intervențiile din acest volum au ca subiecte evenimentele centrale din politica comunistă (cum ar fi revoluția maghiară din 1956), precum și politici economice și sociale de mai lungă durată (colectivizarea rurală, destalinizarea, industrializarea forțată). Social-democrat convins, Voinea dezvăluie în intervențiile sale un angajament anticomunist ferm. El prezice astfel eșecul total al regimurilor comuniste. Un fir puternic al argumentației sale este ancorat în încălcarea drepturilor și libertăților constituționale în țările comuniste (Voinea se referă la „insurecția” maghiară din 1956 și la sufocarea mișcărilor muncitorești din Germania de Est cu câțiva ani înainte). Astfel, Voinea afirmă clar: un regim democratic și o societate liberă nu pot supraviețui fără drepturile individuale.

Un alt set de argumente provine dintr-o analiză precisă și concisă a performanțelor economice ale politicilor comuniste. Statisticile arată că economiile comuniste sunt ineficiente și considerate a fi spre eșec. Voinea avertizează în acest sens că încercările de reformare a acestor economii sunt dificile. Principiile de organizare a acestora sunt greșite și ar trebui abandonate.

Un număr important de intervenții ale lui Voinea sunt dedicate României. El afirmă că prezența armatei sovietice este, de fapt, o ocupație militară, care servește la spolierea economică (de către SOVROM-uri, întreprinderi mixte sovieto-române). Eșecul colectivizării rurale este, de asemenea, denunțat. Voinea se concentrează pe evenimentele locale care au demonstrat conducerea dictatorială a regimului: asasinarea comunistului Lucrețiu Pătrășcanu, falsa destalinizare din anii 1950, încercările de rescriere a istoriei naționale

a României. Aceste aspecte au devenit evidente și caracteristice comunismului românesc mult mai târziu (de exemplu, falsificarea istoriei naționale). Totuși, meritul lui Voinea este că le-a anticipat și le-a dezvăluit chiar în acele vremuri.

Stelu Șerban

ȘERBAN VOINEA, *Nici război, nici bolșevism,* Paris, 2007, 183 p.

Al Doilea Război Mondial a prins țările din sud-estul Europei în circumstanțe imprevizibile și complicate. Acestea au încheiat războiul cu pierderi grave, atât în domeniul uman, cât și material. Mai dramatice au fost însă acordurile postbelice dintre marile puteri, care au lăsat aceste țări sub ocupația brutală a armatei sovietice.

Cetățenii din aceste țări nici măcar nu au observat această situație. Au sperat mulți ani după aceea în intervenția occidentală în țările lor. Durata vieții indivizilor a trăit tragic acea perioadă. Destine personale fie au fost brusc zdrobite, fie au trecut prin greutăți extreme (deportare politică, exiluri, rezistență anticomunistă). Șerban Voinea, sau Gaston Boeuve, cum îi este numele real, a fost ales exilul. Paul Stahl, editorul volumului, scrie că Voinea a fost „unul dintre acești francezi care au iubit România, care au vrut să fie român și au slujit cu onoare și dăruire noua sa patrie".

Voinea a venit în România în copilărie, împreună cu mama sa, la sfârșitul secolului al XIX -lea. Educația sa a avut loc în România, unde a absolvit facultatea de filosofie și doctoratul în sociologie, și și-a încheiat studiile în Franța, unde a absolvit facultatea de drept. A fost deputat socialist în Parlamentul României interbelice, dar și un teoretician de renume; în 1926 a scris cartea „Marxim oligarhic" , un punct de vedere polemic în dezbaterea modernizării tânărului stat românesc. După ce armata sovietică a preluat controlul asupra țării, s-a întors în Franța, dar nu a solicitat cetățenia franceză. Voinea a devenit refugiat român și a continuat să servească țara ca director al secției române de la Radio France International. A murit în 1969.

Voinea a început să scrie această carte în 1948. Starea de spirit generală era atunci că un nou război mondial va începe prin reconstruirea a două blocuri militare puternice: statele capitaliste vs. țările asupra cărora Uniunea Sovietică a preluat controlul după cel de-al Doilea Război Mondial. Manuscrisul a fost revizuit ulterior și finalizat în 1954. Destalinizarea țărilor comuniste a dus la relaxarea climatului internațional. Cu toate acestea, premisele și concluziile cărții au rămas neschimbate. Ideea centrală este că conflictele dintre blocurile capitalist și comunist sunt profunde, dar lupta se va desfășura în domeniul organizării economice, nu în confruntările militare. Țările cu cel mai eficient model economic vor avea controlul asupra lumii. Profetic, Voinea concluzionează că acest model va fi economia capitalistă [985]. Prăbușirea regimurilor comuniste validează însă, 40 de ani mai târziu, afirmațiile autorului. Încă în anii 1950, opinia generală era că conflictele se vor încheia fie brutal, printr-un război mondial, fie prin convergența celor două sisteme globale. Cu alte cuvinte, ei au crezut că fie va fi un câștigător, dar unul care va câștiga printr-o agresiune militară, fie conflictele se vor stinge printr-o cooperare internațională pașnică.

Cartea are trei secțiuni: Bolșevismul și războiul, Viitorul bolșevismului și Bolșevismul și Europa de Est. La sfârșitul cărții se găsesc mai multe declarații de presă ale lui Voinea datate imediat după sovietizarea României [986]. Analiza din carte este plină de argumente și multistratificată. Voinea colectează o bază bogată de date, pe care o interpretează din perspectiva marxismului revizionist (Karl Kautsky, Rosa Luxemburg, Rudolf Hilferding, Nikolai Buharin). Autorul plasează concluziile parțiale în cadrul mai larg al relațiilor internaționale. În acest sens, face apel la teoriile cercetătorilor realiști (EH Carr, GDCole). Nu intru în detalii suplimentare, dar menționez câteva locuri semnificative. Planul Marshall, de exemplu, este văzut nu ca un sprijin dezinteresat sau

[985]Paul H. Stahl a moștenit manuscrisele lui Voinea. A publicat cartea pentru prima dată în franceză în 2004. Această versiune românească este o traducere a ediției franceze.

[986] Șerban Voine s-a opus deschis absorbției Partidului Social Democrat în Partidul Muncitorilor Români (viitorul Partid Comunist Român) în 1948. În anii de după 1990, Voinea a fost acuzat din nou de colaborare cu comuniștii. Declarațiile din Anexă au fost incluse de editorul cărții cu intenția de a clarifica și de a respinge aceste acuzații.

ca un *deboucheu* al economiei americane, ci ca o extensie pașnică a „capitalismului financiar" și a integrării economice a țărilor vest-europene (p. ~~44-16~~). În altă parte,
Sunt analizate modelele economice din țările sud-est europene în timpul dominației otomane, cum ar fi *timarul,* precum și consecințele acestora în epoca sovietică (p. 127-128). Există anticipări perspicace, cum ar fi afirmația autorului conform căreia puterea economiei sovietice nu se bazează pe organizarea socialistă a economiei, ci pe imensele sale resurse naturale (p. 104).

lui Șerban Voinea este o capodoperă în domeniul a ceea ce au numit ulterior „studii sovietice". Analiza merită atât abordările teoretice generale, cât și expertiza locală. Mulțumiri speciale trebuie aduse editorului cărții, Paul H. Stahl, care a publicat și intenționează să publice în continuare manuscrisele lui Voinea.

Stelu Șerban

ELISABETA NICOLESCU, *Timpul autobiografic : un studiu naratologic, pragmasemantic și lingvistic textual al temporalității autobiografice ,* Editura Universității din București, București, 2006, 344 p.

Această ultimă carte a Elisabetei Nicolescu este o operă monumentală care se remarcă prin abordarea unică a temporalității autobiografice, rigoarea abordării sale științifice combinată cu o bibliografie impresionantă și numeroasele sale fragmente textuale dintr-o multitudine de surse clasice și moderne. Credem că un astfel de studiu cuprinzător despre „timpul autobiografic" va reprezenta un reper nu doar pentru lingviști și istorici literari, ci mai ales pentru cercetătorii din domeniul antropologiei culturale , un domeniu în rapidă expansiune în contextul cercetărilor sud-est europene [987].

Încă din introducere, autoarea prezintă tema centrală a analizei sale: evidențierea mecanismelor refigurării textuale a *timpului subiectiv pe baza* definirii a două concepte esențiale - (1) *timpul trăit* (al subiectului-narator), considerat dintr-o perspectivă referențială, ontologică, reprezentativă și chiar cognitivă și (2) *mimesisul temporal ,* un proces complex care implică, pe de o parte, prefigurarea timpului trăit, fără de care nu poate exista o configurare narativă a experienței și, pe de altă parte, „refigurările care apar odată cu fiecare lectură a textului narativ" (p. 6). După ce insistă asupra necesității delimitării clare a acestor noțiuni, E. Nicolescu rezumă *tripla figurare temporală din autobiografie* prezentându-ne o foarte interesantă „configurare narativă a experienței trăite" (p. 7). În aceleași pagini introductive, autorul remarcă și rolul complex al *imaginii-suvenir* care însoțește orice încercare de refigurare a timpului subiectiv la nivel textual: având un caracter sinecdoc în raport cu scena trăită în trecut, imaginea-suvenir este mai intensă și mai bogată în detalii decât percepția în realitate, devenind astfel „mai semnificativă (...), mai nuanțată decât experiența însăși" (p. 11).

Reafirmând necesitatea unei abordări interdisciplinare a problemei autobiografice, autoarea dedică prima parte *(Timp, memorie, textualizare,* capitolele: 1-3) a studiului său unor întrebări premergătoare analizei lingvistice și tratează în principal relațiile dintre conținuturile specific autobiografice („trecutul" în sensul său ontologic) și activitatea discursivă a unui subiect al limbajului (naratorul autobiografic).

Cititorii care nu sunt încă inițiați în naratologie au ocazia să descopere elementele sale fundamentale. Pentru ca un astfel de public să înțeleagă poziția ambiguă a punctului de vedere discursiv al instanței personale care presupune o narațiune autobiografică, autorul explică succesiv noțiunile de bază ale naratologiei: *istorie, narațiune, narațiune principală/narațiune secundară, metanarațiune, instanțele personale ale unei narațiuni, aspectele lingvistice ale punctului de vedere, predicație* etc. Cititorii vor găsi definiții scurte urmate de explicații ample sintetizate în diagrame foarte sugestive și susținute de foarte, foarte multe fragmente textuale.

Cartea este, de asemenea, remarcabilă pentru potențialul său de a facilita înțelegerea mentalității unei epoci, grație perspectivei pe care o oferă asupra *trecutului trăit* (aspect individual) de către

relația cu *limbajul* (fenomen social), prin corelarea antropologiei evoluționiste a limbajului cu psihologia cognitivă a percepției. Autorul ne invită să „vedem" acest *trecut trăit* în lumina teoriilor reprezentării în artă, să surprindem expresia fluxului gândirii în literatură și să asociem reprezentarea discursivă a trecutului trăit cu timpul „sensibil".

[987] La Conferința sa Internațională din 2006 (Palermo), Asociația Internațională pentru Studii Sud-Est Europene a publicat volumul despre *Sicilia, Mediterana, Balcanii - Istorie, Culturi, Limbi și Popoare* ; în 2007, AIESEE a organizat o masă rotundă despre Apocrife la Atena.

Cel de-al treilea capitol, care constituie inima acestei cărți, este dedicat *discursului autobiografic* în sine. Explorând, pe rând, lumea fascinantă a memoriei, câmpul profund al cunoașterii și diversele ipostaze ale prezentului (viu / punctual), E. Nicolescu concluzionează: „Caracteristica autobiografiei este, așadar, *reprezentarea fragmentată a experienței trăite* (la nivelul predicațiilor acțiunii transformative). De fapt, ME este definită ca o sinteză între *senzație* sau *prezență* a lumii în noi (...) și *reprezentarea experienței trăite* în timpul unei activități puse în aplicare de gândire și limbaj (...). Această sinteză este chiar obiectivul textului autobiografic" (p. 206).

A doua parte *(Configurarea timpului în discurs,* capitolele 4-6) își schimbă cadrul metodologic și trece în revistă teoriile lingvistice și pragmasemantice privind marcarea timpului în discurs.

Pentru a permite o mai bună abordare a timpului autobiografic, E. Nicolescu reia analiza relației dintre timp și formele limbajului , propunând, totodată, o scurtă descriere a tipologiei stilurilor cronologice ale narațiunilor: *descriere în afara timpului / retrospectivă / prospectivă / fenomenologică / proiectivă / istorică / circumspectivă* și *ficțiune în trecut/în viitor.* Pe de altă parte, autobiografia este prezentată ca o modalitate enunțiativă primară, bazată pe conceptul *de interval de memorie* și pe cel de *întoarcere în trecut.* Conform autorului, enunțul autobiografic se împarte între originea sa discursivă și originea sa memorială, o dublă situație care conferă discursului autobiografic proprietăți particulare, precum *sui-referențialitatea* și *densitatea enunțiativă* .

Ultimele pagini ale acestui volum tratează semantica formelor verbale specifice discursului autobiografic, în special a timpurilor indicative, și descriu autobiografia ca gen textual empiric, ca tip de discurs și, de asemenea, ca modalitate enunțiativă primară, situată între discursul interlocutiv și ficțiunea narativă.

Abordând o metodologie interdisciplinară, Elena Nicolescu tratează *timpul trăit* și *timpul narativ* în așa fel încât cititorul să înțeleagă mai ușor tabloul timpului autobiografic, în ciuda complexității sale.

Carmen Cocea

Plus Oultre. Diverse oferite lui Daniel-Henri Pageaux. L'Harmattan, Paris, 2007, 478 p.

Plus Oultre : o carte publicată de L'Harmattan, cu un titlu semnificativ. Reunește 38 de studii pe care subtitlul le prezintă drept „Mêlées offerte lui Daniel-Henri Pageaux". Ca reamintire, D.-H. Pageaux este profesor emerit la Sorbona Nouă, hispanist de formație, lusitanist, dar și membru corespondent al Academiei de Științe/Litere din Lisabona. Cât despre titlul cărții, *Plus Oultre,* acesta evocă motto-ul născut la Curtea Burgundiei, adoptat de Carol al V-lea. Acesta, asociat constant cu Coloanele lui Hercule (actuala Strâmtoare Gibraltar), a marcat pentru mult timp sfârșitul lumii antice.

Conform coordonatorilor volumului, ilustrul motto exprimă perfect cariera la fel de ilustrului profesor de științe comparative, critic literar, eseist și romancier. „Permite chiar și o notă de umor pe care [el] o prețuiește [...], pe care nu a uitat-o niciodată în activitatea sa didactică. Se referă [...] la idealul de autodepășire care se află în centrul concepției sale despre cercetare și creație."

Volumul se dorește a fi o ilustrare a unei „depășiri" perpetue, rămânând totodată sub eticheta de *literatură generală și comparată,* a cărei nouă configurație se datorează și lucrărilor lui

D.-H. Pageaux. Găsim astfel principalele sale orientări: reprezentări literare, imagistică culturală, dialog între literaturi și culturi. Și găsim colaboratori - în mare parte autori cunoscuți, prieteni și colegi. Să-i menționăm în acest sens: Michel Cadot, Pierre Brunei, Yves Chevrel, Jean Bessière, Stéphane Michaud, Claude de Grève, Philippe Daros, Daniel Madelenat.

În lucrarea „Studii de recepție, studii de imagologie: întâlniri și confruntări", Yves Chevrel ne oferă o trecere în revistă istorică a abordărilor metodologice ale recepției și imagologiei. Estetica recepției și istoria recepțiilor, recepția literară sau reprezentarea culturală: acestea sunt subiectele și întrebările pe care le ridică și pe care autorul le readuce în discuție. Acestea sunt întrebări teoretice, trebuie menționat, care i-au preocupat și continuă să-i preocupe pe comparatiști, printre care D.-H. Pageaux. Într-adevăr, potrivit lui, domeniile

tradiționale ale literaturii generale și comparate, ale recepției și imagologiei sunt supuse unor schimbări profunde odată cu dezvoltarea actuală a Uniunii Europene.

Mai multe studii sunt dedicate temei magistrale a comparatismului - *călătoriile:* „Teoria călătoriilor: de la filosofia practică la filosofia eternă" (Pedro Aullon De Haro), „Literatură, călătorii, câteva di-vagații" (Paolo Proietti), „Călătorii și comparații: rolul povestirii de călătorie în formarea spiritului comparativ" (Mehemet Emin Oczan). Vom afla că subiectul în varianta sa modernă și/sau postmodernă se află într-o situație de metamorfoză: „Întotdeauna mai mult (Puinée): imagistică turistică și culturală postmodernă în *Anglia, Anglia* de Julian Bames" (Daniel Madelenat).

Dimensiunea comparativă ne permite să urmărim descendența temporală și spațială a unui personaj - real sau imaginar: „Don Juan și Zingari" (Pierre Brunei), „Leonardo sau Alteritatea" (Marie-Christine Paillard). Ne permite să facem referințe încrucișate între orașe: „Tchevengour și Mahagony: «Poveste despre două orașe»" (Jean-Pierre Morel). Dar și țări: „O imagine a Rusiei «Mai departe»: Siberia din Chappe d'Auteroche" (Claude de Grève), „Imagini ale Spaniei în imaginația literară austriacă din secolul al XX-lea " (Jacques Dugast), „Slovenia în literatura franceză: Paradis și Infern" (Tone Smolej). Și mai multe lumi și civilizații: „Domingo Badia și Ali Bey: Orientul și Occidentul, eul și celălalt" (Francisco Lafarga), „Imaginea slavilor de sud în cultura franceză din prima jumătate a secolului al XIX-lea : funcție și sens" (Pavle SekeruÉ, Novi Sad) etc.

Un ecou poetic al celebrei devize „Plus oultre" este redat în a doua parte a colecției prin impresionantul studiu de Véronique Gély: „Dincolo de Coloanele lui Hercule: Cucerire, Transgresiune, Depășire". Impresionantă prin vastul inventar al toposului mitic *și* , de-a lungul timpului, prin avatarele sale interdisciplinare (istorice, literare, filosofice etc.), aceasta amintește că, în principiile sale de „geosimbolism", așa cum au fost propuse de D.-H. Pageaux, „Coloanele lui Hercule", în dimensiunea lor mitică, generează o imaginație complexă.

Jean-Louis Backès abordează un subiect a cărui originalitate este evidentă chiar din titlul articolului: „Elemente ale unei poetici diabolice". Autorul reia teza lui Schlegel despre „teoria genului diabolic". Personajul este analizat în principal prin opera romantică (de Byron, Musset, Espronceda etc.). Vom aprecia, de asemenea, elegantul eseu al lui Stéphane Michaud „Apă, piatră, lumină: Yves Bonnefoy sau cotidianul transfigurat".

În cursul său, *La littérature générale et comparée,* Armand Colin, 1994, Daniel-Henri Pageaux desemnează „un nou domeniu al comparației", vorbind despre relațiile intersemiotice ce pot fi create într-o poetică comparată între arte și literaturi. Secțiunea fascinantă, prudent intitulată în colecția „Rapports interartistiques", s-a mobilizat în diversele sale orientări. Într-adevăr, nu ne mai limităm la relația artă/literatură, ci și la relația artă/artă. De exemplu, studiul lui Francis Claudon „L'oubli et la besoin de mémoire. Goya, Schnitzler, Rembrandt" este concentrat tocmai pe „relațiile interartistice". Studiul, de altfel, al lui Jean Bessière „Timpul recâștigat de Proust, «Timpul recâștigat» de Raoul Ruiz: De la memorie la vizibilitatea timpului", unde particularitățile stilistice și raportul cu timpul al celor două coduri artistice, în special în cazul unei adaptări cinematografice a unei opere literare, sunt bine explicate. Pe de altă parte, interacțiunea codurilor - scriptural/cinematografic, conform studiului lui Jeanne-Marie Clerc „Cinema și romanul la Mohamed Dib", evoluează (în afară de referința la metoda lui Michel de Certeau) doar în spațiul închis al romanului algerianului. Ar fi, așadar, de preferat, în opinia noastră, ca o astfel de lucrare să facă parte din capitolul „Întrebări de metodă". Cât despre
studiul „De la Alexandrin la Settenario: Prime reflecții asupra relecturii operistice a *Zairului de Voltaire* de către Vincenzo Bellini" (Camillo Faverzani), ar fi îmbogățit și mai mult capitolul „Relații interartistice". În cele din urmă, studiul „Citație și ironie la Ricardo Bofil și Jean Echenoz: Pentru un studiu comparativ al arhitecturii și literaturii contemporane" (Michel Collomb), a cărui nouă abordare este deosebit de remarcabilă.

Știință a sintezei, *literatura generală* este întotdeauna însoțită de *literatura comparată,* care se definește în special prin aspectul său analitic. De aceea, pentru coordonatorul volumului, Sobhi Habchi, clasificarea studiilor în funcție de aceste două mari compartimente s-a dovedit aproape improbabilă. În orice lucrare, critică sau nu, este de bună-credință să se treacă de la general la particular, adică la o viziune mai relevantă și mai detaliată. De aici, de altfel, și denumirea disciplinei - *literatură generală și comparată,* nu invers. Distribuția oarecum aleatorie a titlurilor, gruparea uneori aproximativă a studiilor și subtitlurile excesiv de încărcate, uneori greoaie, mărturisesc o anumită anarhie în componența colecției.

Cu o prefață de Pierre Brunei, Jean Bessière și Jean-Marc Moura, miscelanea oferită lui Daniel-Henri

Pageaux reunește studii diverse ale unor autori din medii diverse. Prietenii și discipolii lui D.-H. Pageaux, în opinia și recunoașterea organizatorilor, sunt atât de „numeroși încât este posibil să le adunăm textele într-un singur volum”. Se poate regreta însă absența reprezentanților din America Latină, unde Daniel-Henri Pageaux a ținut cursuri și a format comparatiști. Dar o altă absență, nu mai puțin regretabilă, persistă: cea a unor reprezentanți demni ai noilor membri ai Uniunii Europene. Asta dacă îl excludem pe slovenul Tone Smolej (Universitatea din Ljubljana).

Pe scurt, există motive să luăm în considerare o a doua ediție a volumului „Plus Oultre” pentru a ajunge la *mai mulți* cititori și colegi comparatiști din aceste țări? Aceasta este o întrebare pusă pe bună dreptate.

Eleonora Hotineanu

VICTORELA NEAGOE, IULIA MÀRGÀRIT, *Graiuri dacoromâne din nordul Bulgariei Studiu lingvistic. Texte dialectale. Glosar,* Ed. Academiei Române, București, 2006, 426 p.; MARIA MARIN, IULIA MĂRGĂRIT, *Graiuri românești din Ungaria. Studiu lingvistic. Texte dialectale. Glosar,* Ed. Academiei Române, București, 2005, 274 p.; MARIA MARIN, IULIA MĂRGĂRIT, VICTORELA NEAGOE, VASILE PAVEL, *Graiuri românești din Basarabia, Transnistria, nordul Bucovinei și nordul Maramureșului. Texte dialectale și glosar,* Institutul de fonetică și dialectologie « Al. Rosetti », București, 2000, 532 p.

Cercetările în geografia lingvistică iau în considerare, pentru limba unui popor, și vorbirea enclavelor situate dincolo de granițele țării, fie că este vorba de grupuri alogene temporare, consecința imigrației pentru o activitate temporară (care a generat și o adevărată diaspora) sau de grupuri situate în zone de graniță cu limba de origine. Cunoaștem bine atlasul lui K. Jaberg și J. Jud care includea, într-un continuum, atât italiana vorbită în Italia, cât și italiana din Ticino-ul elvețian [988].

Perioada post-1989 a permis o abordare diferită a colaborării științifice dintre Academia Română și Academiile de Științe din țările vecine. Programul fostului Institut de Fonetică și Dialectologie „Al. Rosetti” [989]a inclus, încă din 1990, cercetări dialectale printre

Români care locuiesc în alte părți [990]. Vom analiza trei lucrări publicate în ultimii ani de echipe care au realizat anchete în străinătate. De remarcat - conform afirmațiilor autorilor - că subiecții vorbesc limba română cu particularități regionale. Aceștia locuiesc „în foste teritorii românești, situate în afara granițelor actuale ale României (estul Ungariei) sau atașate, în urma tratatelor de pace, statelor vecine (Maramureșul istoric la nord de Tissa, nordul Bucovinei, sudul Basarabiei, Ucrainei, Basarabia Republicii Moldova)” sau „în zona care a aparținut romanității balcanice, unde vlahii balcanici au fost menționați în documente medievale până în secolul al XVI-lea (dialectele din nordul Bulgariei [991])”. Acestea sunt și limbile transplantate în stepa rusească, documentate în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea (dialectele românești din estul și sudul Ucrainei) [992]. În Republica Moldova au fost investigate doar trei localități, una situată foarte aproape de graniță (Giurgiulești) , iar celelalte două de o

[988]K. Jaberg și J. Jud, *Der Sach- und Sprachatlas Italians and der Siidschweiz,* Zofingen, 1928-1940, 8 vol.

[989] Devenu dernièrement l’Institut de linguistique « I. Iordan - Al. Rosetti » suite à la fusion avec l’Institut de linguistique.

[990] Informations *apud* Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, *Graiuri românești din afara granițelor țării,* („Conferințele Academiei Române. Ciclul <Limba română și relațiile ei cu istoria și cultura românilor*”), Ed.Academiei, București, 2005, p. 1.

[991] Dans cette catégorie se rangent aussi les dialectes des Roumains de Serbie. La région du Timoc a fait, antérieurement, l’objet du plus grand nombre de recherches.

[992] Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, *idem,* p. 4.

parte și de alta a Nistrului (Trebujeni și Varancău). Presupunem, așadar, că dialectul românesc al Basarabiei, care constituie o zonă compactă, reprezintă, în intenția autorilor, zona de legătură cu regiunile mai îndepărtate de granițele românești și, în același timp, centrul din care româno-moldovenii au fost nevoiți să „emigreze” în alte republici ale fostei URSS [993].

Pentru fiecare localitate supusă studiului a fost întocmită o monografie microistorică, incluzând date demografice și sociologice. Aceste informații sunt necesare pentru înțelegerea condițiilor de contact lingvistic, întrucât subiecții erau, în mare parte, bilingvi. Sunt analizate etapele de deznaționalizare a comunităților românești parcurse de statele gazdă. Istoricii recunosc că marile imperii au impus cetățenilor aparținând unei alte etnii să vorbească limba oficială și că au încercat să-i convertească la religia recunoscută de stat. Interzicerea existenței școlilor în limba maternă și a utilizării limbii române în Biserica Ortodoxă (unde existau astfel de lăcașuri de cult) a dus la o scădere a utilizării acesteia în mediul familial. În astfel de enclave, utilizarea limbii române în scris este redusă la minimum, legătura cu evoluția limbii standard a țării nu mai există și, în consecință, interacțiunea cu limba oficială străină depășește nivelul lexicului.

Utilizarea limbii materne, în acest caz, limba română, este o modalitate de afirmare a propriei identități care include, într-o măsură decisivă, perpetuarea tradițiilor etno-folclorice. De aceea, „nevoia de a colecta, cât mai curând posibil, material ilustrativ pentru variantele regionale ale limbii a devenit un loc comun în dialectologia contemporană [994]”. În general, cercetarea dialectologică din ultimele decenii ale secolului al XX-lea reprezintă o acțiune „contra cronometru”, deoarece, în perspectiva surprinzătoarei încă solidarități interne a comunităților rurale ce permite înregistrarea idiolectului cu valoare reprezentativă pentru vorbirea unei localități, echipele de cercetători au trebuit să realizeze o muncă cu adevărat unică. Respectând principiile tradiționale ale geografiei lingvistice, metodologia de colectare a informațiilor în
O anchetă dialectală implică selectarea a șase până la opt vorbitori dintr-o localitate, reprezentativi pentru diferite categorii de vârstă și gen - bărbați și femei - și care aparțin aceluiași sociolect, în sensul că au avut aceeași educație școlară și au trăit, fără întrerupere, în același loc. Rezultă că această unitate de exprimare înregistrează distorsiuni în funcție de categoriile de vârstă și mai ales prezența - mai mult sau mai puțin intensă - a mijloacelor de comunicare în masă (ascultarea radioului, vizionarea televizorului sau citirea presei) în viața de zi cu zi. Mediul familial, modul în care tinerii se exprimă, sunt factori care influențează persoanele în vârstă, așa cum am observat în propriile noastre anchete [995]. Dacă nepoții sau strănepoții nu vorbesc limba română, strămoșii sunt cei care se adaptează la limba colocvială străină.

La un alt nivel, dar urmând aceeași logică, revoluția industrială, prezentă în toate colțurile Europei, în diferite stadii de dezvoltare, determină revizuirea metodologiei de colectare a informațiilor pentru atlasele lingvistice sau etnografice care sunt produse sau publicate [996]. Geografia lingvistică cedează locul sociolingvisticii, deoarece peisajul pe care îl studiază își schimbă fundamental coordonatele. Cu toate acestea, aceasta are suficiente resurse pentru a-și reînnoi și îmbogăți, în același timp, metodologia și problemele abordate.

[993]Vezi și Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, *Cercetări asupra graiurilor romanești de peste hotare,* București, 2000. Vezi și studiile istorice asupra acestor grupuri dislocate de români - moldoveni, de Anton Golopenția, *Românii de la est de Bug,* 2 vol., Ed. Enciclopedică, Bucureşti 2006 şi Eugen Lozovan, *Les Roumains orientaux,* în voi. *Les romains orientaux,* sub conducerea lui Paul H. Stahl, Coll. „Societies Europeae”, 7, Paris, 1990 (recenzia noastră în „Revue des études sud-est européennes”, 1992, nr. 3-4 , pp. 402-404).

[994] Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, *Graiuri românești din Basarabia, Transnistria, nordul Bucovinei și nordul Maramureșului. Texte dialectale și glosar,* București, 2000 (=TD-Bas.), p. IX.

[995] Zamfira Mihail, *L'identité linguistique dans une perspective socio- et ethno-linguistique,* communication au Symposium international *Communication interculturelle et intégration européenne,* Iași, 11-12 novembre 2005.

[996] Nous nous référons à *l’Atlas ethnographique de la Roumanie,* Ier vol., Bucarest, Ed. Academiei Române, 2005, cf. Zamfira Mihail, compte rendu in « Analele Universității Spini Haret. Seria Filologie. Limba și Literatura Română », Ve voi., 2005.

În deceniul al șaptelea al secolului trecut, dialectologii români au procedat și ei, într-un mod *planificat și organizat* de către Institutele de resort, la constituirea unui *corpus de texte populare,* lucru pe care doar câțiva cercetători izolați îl făcuseră până atunci. În 1967, a fost publicată prima culegere de texte dialectale, editată de grupul de cercetători dialectologi de la Institutul Academiei din București. Aceasta a fost urmată de altele, datorită grupurilor de specialiști de la Institutele de Lingvistică din Cluj și Iași. Această serie, inițial restrânsă la aria *Atlasului Lingvistic Românesc* [997], avea, după 1990, să depășească granițele. Trebuie să menționăm că această antologie de texte a fost completată de glosarele aferente, care consemnează și competențe lexicale nereferențiate.

Rezultatele acestei cercetări sunt de o importanță deosebită în perspectiva interferențelor lingvistice, deoarece oferă date noi care ne permit să plasăm în timp fenomene care au avut loc în istoria limbii române. În acest fel, putem urmări evoluția
modificări ale ariilor de expansiune regională ale diferitelor categorii lingvistice și furnizarea de explicații suplimentare privind principiile de interpretare a ariilor lingvistice [998].

Întrucât cele trei anchete au fost realizate de echipe cu, cu puține excepții, aceeași componență, aceleași standarde au guvernat constituirea fiecărui volum. Deși fiecare dintre cele trei lucrări prezintă particularități în organizarea materialului, principiile de inventariere, prezentare și analiză a anchetelor dialectale au fost identice. În fiecare volum, este specificată tehnica utilizată pentru colectarea textelor (investigatori; alegerea localităților, informatori, metoda de înregistrare și transcriere a materialului lingvistic). Textele au fost clasificate, în funcție de conținut, în două categorii: texte tematice și texte libere, primele descriptive, prin excelență, iar cele de-a doua narative (deși, uneori, cele două categorii interferează). Este de la sine înțeles că surprindem preferințele vorbitorilor în alegerea subiectelor relatate. Intră în joc memoria afectivă (ceea ce consideră ei a fi cel mai important în evenimentele trăite sau relatate de alții, evident în măsura în care și le amintesc), starea de spirit sau, pur și simplu, obiceiul de a aborda un anumit subiect) [999]. În **TD-Bas.,** predomină poveștile despre viața din timpul celui de-al Doilea Război Mondial (deportare, foamete, captivitate, răscoale) sau despre evenimente reale sau imaginare. În **TD-Ung.** [1000]**,** există mai ales povești despre viața de acasă și momente importante din viață (nunți, înmormântări) și doar două narațiuni despre captivitatea în Rusia în timpul războiului („doar țara [dragostea de țară nn] m-a făcut să vin acasă”, pp. 43-44). În **TD-Bulg.** [1001]**,** pe lângă

[997] La bibliographie de ces séries, par ordre chronologique : **1967 -** *Texte dialectale. Oltenia,* de Cornelia Cohuț, Galina Ghiculete, Maria Mărdărescu, Valeriu Șuteu și Magdalena Vulpe, sub red. Boris Cazacu, București; **1969 -** *Texte dialectale. Supliment la Atlasul lingvistic moldovenesc (ALM),* vol.I, partea I, Chișinău; **1971 -** *idem,* vol. I, partea a II-a, Chișinău; **1971 -** *idem,* vol.II, partea I, publicate sub conducerea și sub redacția lui R.Udler de A.N. Dumbrăveanu și E.N. Constantinovici, Chișinău; **1973 -** *Graiul din zona „Porțile de Fier". I. Texte și sintaxă,* de Cornelia Cohuț și Magdalena Vulpe, București; **1973 -** *Texte dialectale. Muntenia,* vol. I de Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Ruxandra Pană, Magdalena Vulpe, sub conducerea lui Boris Cazacu, București; **1975 -** *idem,* vol.II de Paul Lăzărescu, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Victorela Neagoe, Ruxandra Pană, Magdalena Vulpe, București; **1987 -** *idem,* vol. III, de Costin Bratu, Galina Ghiculete, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Victorela Neagoe, Ruxandra Pană, Marilena Tiugan, Magdalena Vulpe, București; **1987 -** *Texte dialectale. Supliment la Atlasul lingvistic moldovenesc (ALM),* vol. III, partea a II-a, publicate de A.N. Dumbrăveanu, sub redacția lui R. Udler, Chișinău; **1987 -** *Texte dialectale și glosar. Bistrița-Năsăud* de Maria Marin și Marilena Tiugan, București; **1987 -** *Texte dialectale și glosar. Dobrogea,* de Paul Lăzărescu, Victorela Neagoe, Ruxandra Pană, Nicolae Saramandu, București; **1993 -** *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni. Moldova și Bucovina. Texte dialectale,* vol. I, partea l-a, culese de Stelian Dumistrăcel și publicate de Doina Hreapcă și lon- Horia Bârleanu, Iași.

[998] Cf. Zamfira Mihail, Maria Osiac, *Lingvistică generală și aplicată,* 2[è] éd., Ed. Fundația *România de Mâine,* București, 2006 (pp. 112-115 par Zamfira Mihail).

[999] En ce sens, *VIndex thématique* des textes de chacun des trois ouvrages est conçu en détail et rigoureusement compartimenté.

[1000] Maria Marin, Iulia Mărgărit, *Graiuri românești din Ungaria. Studiu lingvistic. Texte dialectale. Glosar,* Ed. Academiei Române, București, 2005 **(=TD-Ung).**

[1001] Victorela Neagoe, lulia Mărgărit, *Graiuri dacoromâne din nordul Bulgariei. Studiu lingvistic. Texte*

subiectele comune celorlalte două culegeri, există o înclinație certă pentru povești legate de credințe populare, spirite rele sau benefice, tradiții populare și, mai presus de toate, identitate de grup [românească în acest caz] și politica de deznaționalizare [1002].

Fiecare volum conține și studii lingvistice detaliate ale caracteristicilor dialectului regiunii investigate. Acestea sunt adevărate capitole de dialectologie istorică, deoarece fiecare fenomen (fonetic, morfologic sau lexical) este analizat dintr-o perspectivă diacronică (cele mai detaliate analize fiind cele din volumele dedicate dialectelor românești din Ungaria (pp. XLVI-CLXXVII) și dialectelor dacoromane din Bulgaria (pp. XXVII-CLXIX). Toate categoriile de date lingvistice indică o radiație a zonelor dialectale din România actuală. Totodată, înregistrarea și analiza unui număr mare de lexeme moștenite din latină, care nu mai sunt folosite pe teritoriul dacoromanean, dovedesc că „o parte din strămoșii dacoromaneilor care locuiesc de cealaltă parte a Dunării perpetuează romanitatea locală" **(TD-Bulg.,** p. CLXIX).

Glosarul , care se găsește la sfârșitul fiecărei lucrări, reprezintă „un instrument indispensabil pentru lectură" și o bază de date, prin numeroasele atestări inedite ale lexemelor sau sensurilor noi și extinderea competențelor lexicale cunoscute. Sursă inepuizabilă de atestări ale vorbirii populare, glosarul dialectal este o componentă majoră a studiului dinamicii limbajului.

Cele trei lucrări la care ne-am referit reprezintă o adevărată comoară de informații pentru dialectologii români și pentru toți lingviștii în general.

Zamfira Mihail

JOSEPH SALLANZ, *Bedeutungswandel von Ethnizität unter dem Einfluss von Globalisierung. Die rumänische Dobrudscha als Beispiel,* Universitätsverlag Potsdam, Potsdam, 2007, 345 S.

Fiind o destinație de vacanță populară pentru români, coasta Mării Negre era deja cunoscută ca destinație turistică prin excelență în epoca RDG. Acest lucru nu s-a schimbat aproape deloc de la reunificare. Disparitățile regionale, structurile și procesele din această regiune extrem de diversă au rămas însă în mare parte neexplorate până în prezent.

Josef Sallanz, fost cercetător asociat la Institutul de Geografie al Universității din Potsdam, examinează în disertația sa semnificația etnicității în contextul globalizării. El a ales ca domeniu de studiu una dintre cele mai fascinante regiuni ale României: Dobroja românească, o regiune care se bucură de o atenție tot mai mare din partea geografilor (inclusiv Jordan, Kahl, Ipatiov, Ionașcu și Heller). Alături de Transilvania, o regiune multietnică a țării mult mai intens studiată, Dobroja formează o altă interfață importantă între grupurile etnice și este locul a numeroase conflicte și structuri etnice care se reflectă puternic în regiune, chiar și dintr-o perspectivă istorică. Această lucrare prezintă un interes deosebit deoarece nu numai că acoperă lacunele de cercetare existente, dar oferă și o examinare obiectivă a realității Dobrogei. În timp ce maghiarii, romii și germanii sunt cele mai importante minorități etnice din Transilvania, în Dobroja minoritățile mai mici, cum ar fi turcii, tătarii, ucrainenii și aromânii, asigură diversitatea etnică.

Oportunitățile și riscurile noilor țări candidate și ale potențialilor candidați la UE nu ar trebui analizate exclusiv într-un context restrâns; într-un mediu din ce în ce mai globalizat, cercetarea în științe sociale trebuie să utilizeze transformarea ca filtru prin care procesele de globalizare și caracteristicile locale pot fi explicate mai detaliat. Sallanz își bazează teoria pe globalizare și pe problema minorităților într-un context internațional. Etnia, minoritățile naționale/etnice și grupurile etnice sunt concepte fundamentale care sunt reconceptualizate pentru România. Autorul subliniază existența minorităților naționale, a minorităților recunoscute și a grupurilor etnice, care au fost incluse în lista celor 20 de minorități etnice recunoscute din România. Operarea cu aceste concepte este deosebit de importantă, deoarece acestea au fost constant în centrul discursului politic privind minoritățile încă de la tranziția la democrație.

Minoritățile mai mici sunt reprezentate în parlament, dar doar cea mai mare minoritate poate fi considerată un partener de discuție în sau pentru guvern, ceea ce asigură drepturi egale pentru toate celelalte minorități etnice numeric mai mici. Din acest motiv, este deosebit de dificil să se obțină o imagine credibilă și

dialectale. Glosar, Ed. Academiei Române, București, 2006 **(=TD-Bulg.).** Au dos du livre apparaît l'orthographe « *dialecte daco-române* ».

[1002] Cf. Ion Dumitru, *Forme de etnocid. Un plan sistematic de rusificare forțată a Basarabiei și Bucovinei de Nord,* München, 1969.

veridică a reprezentării politice și atitudinilor unei minorități mai mici. Unele dintre acestea, cum ar fi ucrainenii, sunt reprezentate atât în nordul țării (Maramureș), cât și în Dobrogea, ceea ce poate duce la formarea unor grupuri diferite în cadrul unei minorități. Prin urmare, studiul colectează inteligent informații prin două tipuri de interviuri: experții și elitele oferă o descriere sintetică a rolului politic al minorității, în timp ce cei afectați se prezintă pe ei înșiși și pe ceilalți într-un mod complet diferit. Au fost realizate în total 166 de interviuri, dintre care 88 cu experți și 78 cu cei afectați. Datele au fost colectate atât în capitala București, cât și în cele două districte ale Dobrogei (Constanța și Tulcea). În disertația sa, autorul ia în considerare romii, lipovenii ruși, tătarii turco-musulmani și ucrainenii.

În ciuda utilizării sale intensive ca destinație turistică, Dobroja este o regiune predominant rurală și defavorizată, lucru bine ilustrat în descrierea zonei studiate. Potrivit autorului, această situație economică a dus frecvent la conflicte interetnice în perioada post-transformare. Cu toate acestea, etnicizarea crescută a fost deosebit de tipică în Transilvania în faza inițială a transformării (în jurul anului 1990), unde grupuri etnice mai compacte, monolitice, ale minorității maghiare, se ciocneau cu populația majoritară. Concluzia că România prezintă o etnicizare mai pronunțată în rândul țărilor post-socialiste devine, de asemenea, discutabilă atunci când se iau în considerare conflictele dintre majoritate și minorități din Slovacia.

problema discriminării pozitive împotriva unor cetățeni români, care a zguduit în mod special scena politică în decembrie 2005, în urma referendumului din Ungaria, în Dobrogea. Populația majoritară clasifică competențele lingvistice drept capital uman în rândul turcilor, care sunt solicitați și chiar preferați de micile întreprinderi din țara lor de origine, drept discriminare pozitivă.*** Deși acest lucru seamănă cu temerile majorității din Transilvania, autorul nu raportează nicio asociere a acestui tip de discriminare cu o amenințare la adresa integrității statului-națiune, așa cum se întâmpla adesea în Transilvania. Un rol important l-a jucat probabil și faptul că țările de origine ale micilor minorități etnice din Dobrogea erau considerate subdezvoltate în comparație cu standardul intern românesc; că acestea au rămas în mare parte pasive dincolo de recunoașterea acestor mici minorități etnice ca parte a națiunii și sprijin simbolic, și că mișcările transfrontaliere au rămas mult sub pragul vestic și nordic al României. Cu toate acestea, în raport cu regiunea foarte slabă din punct de vedere structural, acest lucru pare a fi suficient pentru a considera chiar și competența lingvistică drept discriminare pozitivă.

Ceea ce a fost adesea descris în politica românească drept prostituția reprezentanților minorităților etnice este descris de autor ca fiind acordarea de voturi guvernului respectiv în schimbul unui sprijin financiar minim. Această strategie a contribuit în mare măsură la faptul că relațiile dintre majoritate și minoritate au fost forțate să intre în cadrul european al drepturilor minorităților, care a fost adoptat abia formal.

O analiză a minorităților etnice selectate individual relevă faptul că limba nu joacă un rol central în afilierea etnică. În timp ce aromânii, o minoritate nerecunoscută în România, au adoptat în mare parte limba majoritară și se autointitulează români, insistând însă asupra originilor lor aromâne, ucrainenii încep să se asimileze prin intermediul bisericii. Turcii și tătarii doresc, de asemenea, să fie distinși ca două grupuri etnice separate pe baza religiei lor.

Excluderea și includerea micilor minorități etnice a dus la faptul că acestea au devenit perdante ale procesului de transformare. Cu toate acestea, potrivit autorului, propria lor pasivitate este mult mai de vină pentru acest lucru decât regiunea structural slabă în care trăiesc aceste minorități.

Posibile soluții pentru depășirea acestei situații nefavorabile, pe lângă creșterea economică, ar fi extinderea infrastructurii și îmbunătățirea sistemului de învățământ. Așa cum se întâmplă adesea la autorii români, Sallanz vede turismul ca pe o cale de ieșire din această criză. Trebuie adăugat că, în acest caz, ambele districte din Dobrogea sunt extrem de bogate în potențial natural (Delta Dunării) și antropic (ruine ale coloniilor grecești și clădiri cu influențe islamice).

Lucrarea lui Josef Sallanz umple o lacună în cunoștințele despre o regiune de vacanță foarte populară din țară, a cărei situație economică și demografie tind să fie mai puțin recunoscute în viața de zi cu zi a românilor. Incluziunea și excluziunea, autodeterminarea și heteronomia contribuie la românizarea micilor minorități etnice și uneori și a minorităților religioase, într-un proces de omogenizare care se intensifică sub umbrela globalizării și împotriva căruia chiar și unii dintre actorii afectați, cum ar fi Biserica Ortodoxă, au luptat

vehement. Această disertație aduce o contribuție decisivă, oferind informații actuale nu numai despre minoritățile etnice ale României, ci și despre cele religioase. Perspectivele dobândite permit plasarea strategiilor politice ale minorităților etnice, mai mari și mai mici, din România nu doar într-un context național, ci și într-un cadru regional și european din ce în ce mai globalizat.

Bagoly-Simo Péter

HT NORRIS, *Sufismul popular în Europa de Est. Frățiile sufite și dialogul cu creștinismul și „heterodoxia”,* Routledge, Londra și New York, 2006, 155 p.

Seria Routledge Sufi, editată de Ian Richard Netton, este cunoscută pentru scurtele sale prezentări ale diferitelor forme și aspecte ale culturii sufiste, permițând atât publicului larg, cât și comunității academice o înțelegere mai profundă a subiectului în toată varietatea sa. Cele două principii fundamentale pe care le respectă seria, „erudiția solidă și lizibilitatea”, sunt îndeplinite impecabil de cartea pe care o recenzezăm în acest articol.

Harry T. Norris, autorul acestei cărți, este expert în cultura musulmană, epopeea populară din Orientul Mijlociu și literatura arabă, în special literatura și istoria sufită așa cum sunt observate în Europa de Est, regiunile caucaziene, Lituania, Polonia și Ucraina. Profesor emerit de studii arabe și islamice la Școala de Studii Orientale și Africane (Londra), a deținut funcția de decan al studiilor universitare de licență până în 1991. A publicat numeroase articole în reviste din țară și din străinătate - „Buletinul SOAS”, „The Oxford Journal of Islamic Studies”, „The Journal of Semitic Studies”, „The Journal of the Royal Geographical Society” - în timp ce principalele sale cărți publicate acoperă o gamă largă de subiecte legate de limba și literatura arabă, de tătari în general și de karaiți în special [1003]. Studiul său de pionierat asupra tătarilor lituanieni, dezvoltat de-a lungul unei lungi perioade de timp, a adus la lumină acest capitol neglijat al legăturilor est-vest. Așa cum a menționat Noel Brehony anul trecut, la ceremonia în care profesorul Norris a primit Premiul Societății Britanice pentru Studii din Orientul Mijlociu „Pentru Servicii aduse Studiilor din Orientul Mijlociu”, se pare că a devenit și mai productiv după ce s-a pensionat din cadrul facultății SOAS. Fascinat de călătorii și călători, nu numai că a scris despre călătoriile altor oameni [1004], dar a petrecut și multe săptămâni în fiecare an făcând cercetări în Africa, Europa de Est și Centrală și țările baltice. Interesele sale pentru sufism în Europa de Sud-Est au fost relevate în *Islam in the Balkans* (Hurst, Londra, 1993), unde Harry Norris a abordat întreaga dezvoltare istorică a comunităților musulmane din zona dintre Europa Centrală și Caucaz. A adus contribuții suplimentare la aceste studii în volumele pe care le-a editat împreună cu alți specialiști: *The Changing shape of the Balkans,* cu FW Carter (UCL, 1996), și *Religious Quest and National Identity in the Balkans,* cu Celia Hawksworth și Muriel Heppell (Palgrave, Londra, 2001).

Cea mai recentă carte a sa, *Sufismul popular în Europa de Est,* s-a născut din atracția sa îndelungată față de comunitățile sufite mai puțin cunoscute care, deși departe geografic de rădăcinile lor doctrinare, păstrau legături puternice cu mișcarea sufită de la origini. Cunoașterea sa profundă a subiectului se bazează pe un contact neîntrerupt cu literatura de specialitate, inclusiv cu cea publicată în Europa de Est. Mai mult, pentru a documenta această nouă carte, Harry Norris a călătorit în Europa de Est, colectând date și căutând dovezi istorice ale existenței comunităților sufite în mai multe țări estice. Această căutare l-a adus și în România în 2006, unde a vizitat principalele orașe și comune musulmane (Constanța, Mangalia, Babadag) și monumentele lor arhitecturale, familiarizându-se cu elementele locale ale civilizației musulmane, trecute și prezente.

Sufismul popular... oferă o descriere a diferitelor mișcări sufiste prezente în Balcani, peninsula Crimeea și Europa Centrală în urma cuceririlor otomane. Împărțită în 9 capitole, cartea este o călătorie bine planificată pe calea sufită a Europei de Est, purtând cititorul prin Bosnia, Albania, Bulgaria, Macedonia, Serbia și Crimeea, ajungând până în regiunile Caucazului. Acoperirea temporală este la fel de largă: de la sufism în epoca Hanatului Crimeii, până la albanezii turci, greci și bektași de la începutul secolului al XX- [lea] . *Anexele,* două

[1003] H. T. Norris, *Saharan Myth and Saga,* Oxford, 1972; *The Tuaregs,* London, 1975; *The Adventures of Antar,* London, 1980; *Sufi Mystics of the Niger Desert,* Oxford, 1990, etc.

[1004]Vezi *de exemplu* articolul său *Ibn Battuta despre musulmanii și creștinii din Peninsula Crimeea,* din *Iran și Caucaz,* vol. 8.1, Brill, Leiden-Boston, 2004, pp. 7-14.

scurte prezentări istorice care ar fi putut constitui capitole în sine, sunt urmate de un *glosar, note,* o *bibliografie selectivă* și *un index.*

Autorul își prezintă scopul și metodologia în *Prefață* (x-xii), unde definește și cele două aspecte ale sufismului pe care se concentrează în principal cartea sa. Primul este „Sufismul popular”, care include credințele, ceremoniile și ritualurile sufite, împreună cu rolul pe care acestea l-au jucat în viața de zi cu zi a musulmanilor din Europa de Est. A doua temă este „interacțiunea, toleranța și cruzimea dintre credințele populare și religiile adesea exclusive”. Acest aspect particular este caracteristic condiției neîntrerupte a unei minorități religioase care - cu excepția albanezilor - a fost caracteristică musulmanilor din Europa de Est, care trăiesc alături de creștinii ortodocși și catolici. În plus, *Introducerea* include argumente pentru interesul autorului pentru „figura șamanistă” a lui Sari Saltîk, care este considerată de mulți musulmani un derviș supraomenesc, posesor al unei „personalități duale, chiar multiple”, un *abdal.* Figură istorică menționată de călătorul arab Ibn Battuta în secolul al XIV-lea, numele său a fost dat multor localități din Turcia și Europa de Est: orașul românesc Babadag este, de asemenea, înrudit cu el (< Sari Saltîk Baba).

În Capitolul 1, *„Cadrul geografic al sufismului popular în Europa de Est”* (6-9), H. Norris descrie pe scurt situația grupurilor etnice și a minorităților din Europa de Est (karaimi, armeni, albanezi, bosniaci, pomaci, kizilbași, turci din Bulgaria, tătari etc.), amintind cititorului că „cea mai mare parte a Balcanilor a fost la un moment dat inclusă în termenul «Orientul Apropiat»”. Capitolul 2, „ *Frățiile sufite și impactul sufismului asupra identității naționale în cadrul comunităților musulmane balcanice* ” (10-18), este o trecere în revistă a atitudinii față de sufismul popular, de la aplauzele aduse formelor artistice ale sufismului, în special muzica, până la acuzațiile aduse exceselor considerate „o perversiune totală a adevăratului mesaj al islamului”. Rapoartele oficialilor diplomatici occidentali scot la iveală sentimentele amestecate față de sufismul popular la sfârșitul secolului al XIX [-lea] și începutul secolului al XX- [lea] . Poveștile călătorilor conțin numeroase descrieri ale ceremoniilor *zikr* ținute de sufiții *turuq* (plural din *tariqa,* „frăție”), fie cu curiozitate și admirație, fie cu dezaprobare și șoc. „Dervișii învârtitori”, sufiții „Qalandari” (automutilatori), haydarii (asceții), rifa'iyya din Albania sunt prezentați ulterior, pe baza relatărilor contemporane.

Capitolul 3 (19-30) prezintă situația Bisericii Bosniace - considerată în mod eronat dualistă sau „bogomilă” de anumite surse străine - și relațiile acesteia cu frățiile sufite locale: Bayramiyya, Mevleviyya, Qadiriyya, Naqshabandiyya etc. În capitolul 4 (31-41), H. Norris discută despre gândirea persană care se regăsește în poezia unor mari poeți albanezi și, în special, inspirațiile sufite ale lui Naim Frashëri (1846-1900), cel mai mare poet al Albaniei [1005]. Cunoscut românilor datorită lucrărilor tipărite la București în 1894-1896, Frashëri, expert în versuri persane, împărtășea viziunile spirituale ale mișcării Bektashia, împrumutate și extinse din doctrinele lui Ibn 'Arabi. Cărțile sale publicate la București (discutate aici la pp. 32 și 38-39, la secțiunea *Lucrări majore Bektashi și Hurufi de Naim Frashëri)* mărturisesc receptivitatea românilor față de toate minoritățile oprimate, o atitudine deschisă care este responsabilă și pentru absența tensiunii dintre majoritatea creștinilor ortodocși și minoritatea musulmană, stabilită în principal în Dobrogea.

În timp ce Capitolul 5 (42-53) este axat pe Sufismul popular din Bulgaria și Macedonia, Capitolul 6 este un raport detaliat despre *„Eroul heterodox”, miticul Sari Saltik și numeroasele sale morminte din Albania și Țările Tătare* (54-66). Acoperind o arie extinsă atât în Europa, cât și în Orientul Apropiat, isprăvile sale sunt urmărite din Asia Centrală până în Europa de Nord. Harry Norris a consemnat aici cu sârguință relatările, legendele, documentele, notițele de călătorie (inclusiv cele ale Evliyei Çelebi) și referințele la acest personaj fascinant, incluzând și o fotografie a mormântului Sfântului din Babadag, vizitat încă de pelerinii musulmani (p. 56). Din câte știm, aceasta este cea mai actualizată și mai amănunțită analiză a lui Sari Saltîk , atât ca figură istorică, cât și ca erou mitic. Pentru cercetătorul român, acest raport prezintă un interes deosebit, prin faptul că oferă date din alte regiuni care s-ar putea dovedi utile în analiza capitolului românesc din viața acestui personaj (vezi în special *Isprăvile lui Sari Saltik în alte părți ale Europei de Est).*

În capitolele următoare (Cap. 7, pp. 67-77 și Cap. 8, pp. 78-91), autorul își pune în valoare experiența de călător în Europa de Est, relatând despre descoperirile sale în Albania și la granița cu Epirul grecesc. Studiul se bazează, de asemenea, pe documente de arhivă și pe scrisorile corespondenților de presă de la începutul secolului al XX-lea · După cum observă H. Norris, situația dificilă a bektașilor albanezi
Sub dominația otomană , capitolul 9 (92-105) amintește cu tristețe de evenimentele mai recente din Bosnia,

[1005]Vezi Lucia Djamo-Diaconiță, *Un clasic albanez: Naim Frashëri,* tipar separat din „Studiul literaturii universale”, vol. IX, București, 1967, pp. 77–93; Kristo Frashëri, *Istoria Albaniei (Scurtă prezentare generală),* Tirana, 1964, pp. 153–161.

Kosovo și Macedonia. Capitolul final, 9 (92-105), este o reflecție asupra rolului pe care sufismul balcanic l-ar putea juca în viitor, concentrându-se și asupra tătarilor din peninsula Crimeea. Comentariile incluse în *Sufismul în peninsula Crimeea* și *Sufismul în epoca Hanatului Crimeii* aduc o perspectivă importantă asupra unei probleme care îl fascina deja pe Demetrius Cantemir la începutul secolului al XVIII -lea . După ce a trăit 22 de ani la Istanbul, contactele sale cu populațiile din Caucaz în timpul campaniei militare rusești (1721-1723) explică interesul său pentru mișcările sufiste, pe care le-a studiat cu cunoștință în *Cartea sa despre sistem sau organizarea religiei musulmane* [1006], publicată în limba rusă la cererea țarului Petru I („cel Mare").

Una dintre calitățile majore ale acestei cărți este înrădăcinarea sa profundă în evenimentele contemporane: de la declarațiile oficialilor ruși din 2003 (Vitaliy Naumkin, președintele Centrului pentru Studii Strategice și Politice din Moscova, vezi *Concluzia,* pp. 106-108) până la *perioada de glorie a „tekke-urilor" Bektashi din Irak (Anexa J),* discursul evoluează liber, nu numai în Asia și Europa medievală, ci și în timpurile moderne, oriunde sunt active mișcările sufiste.

Un *glosar extrem de util* (122-128) permite cititorului o mai bună înțelegere a termenilor de specialitate, urmat de *note ample* la text (129-148). În *bibliografia selectivă finală* (149-151), „Clasicii" - Franz Babinger, Claude Cahen, Edith Durham, F. W. Hasluck - sunt consemnați alături de „Modemii" - Alexandre Popovic, Nathalie Clayer, Gilles Veinstein. Autorul menționează în mod special cărțile publicate de Centrul Internațional pentru Studii ale Minorităților și Relații Interculturale din Sofia, intitulate *„Cultura musulmană în Țările Bulgare",* pe care le definește ca „o contribuție unică la studiul «Sufismului popular» și la cercetările recente asupra diverselor sale manifestări în Bulgaria" (p. 151) [1007]. De fapt, exemplul savanților bulgari merită urmat de cercetătorii din alte țări din Europa de Sud-Est, inclusiv România: pentru a cita doar una dintre contribuțiile lor recente în acest domeniu, Milka Andonova Hristova, absolventă a Universității „St. Facultatea de Teologie Clement de Ochrid, Universitatea din Sofia, este autorul unui studiu despre *Musulmans et Chrétiens en Bulgarie du XlVème siècle à nos jours* [1008].

Abordând un număr considerabil de subiecte legate de mișcările religioase din Europa Centrală și de Est, *Sufismul popular...* oferă o descriere remarcabilă a peisajului spiritual al acestor regiuni, cunoscute până în prezent în mare parte, în detaliile lor mai fine, prin contribuții specifice, precum cele ale lui Machiel Kiel [1009]sau Michel Balivet [1010]. Mai mult, această carte aduce informații actualizate și observații directe din surse despre comunitățile care trăiesc astăzi în țările balcanice și nu numai, care, datorită rădăcinilor lor puternice și legăturilor istorice cu islamul și credințele orientale, au rezistat în ciuda tuturor obstacolelor, ostilității și persecuțiilor. La două decenii după cartea lui Alexandre Popovic și Gilles Veinstein, *Les Ordres mystiques dans l'islam, cheminement et situation actuelle (Ordinele mistice din islam, cale și situație actuală)* , (EHESS, Paris, 1985), Harry Norris oferă lumii academice, dar și publicului larg, un studiu cuprinzător care reprezintă o completare substanțială, din punct de vedere istoric, social și literar, la înțelegerea sufismului și a varietăților sale în zona balcanică, Europa Centrală și Orientul Apropiat.

Ioana Feodorov

VALENTINA VASEVA, *Ritmdl na zivota. Reproduktivni i vegetativni cikli v balgarskata tradicija,*

[1006]*Kniga sistima ili Sostojanie muhammedanskija religii,* Sankt-Peterburg, 1722. Aceasta este prima carte scrisă de un savant român în care confreriile sufite *(abdali, bektafi, qadri, kalenderi, mevlevi, nakfabandi* etc.) sunt studiate în detaliu. Pe lângă originalul latin al lui Cantemir, până în prezent au fost pregătite o versiune bulgară și una românească.

[1007]Seria *(Mysylmanskata Kultura po Bulgarskiite Zemii)* este editată de Dr. Rossita Gradeva și colegii săi de la Institutul de Studii Balcanice, cu sprijinul Centrului pentru Studiul Islamului și Relațiilor Creștino-Musulmane (CSIC) de la Selly Oaks, Birmingham.

[1008]Publicat în ISLAMOCHRISTIANA, 28(2002), pp. 125-147.

[1009]M. Kiel, *San Saltuk: Pionier al Islamului în Balcani în secolul al XIII -lea* (în *Aleviler / Alewiten. Cilt I Volume. Kimlik ve Tarih. Identity and History,* mesaje 59, 2000, German Orient Institute Hamburg, pp. 253-305); *idem, Dezvoltarea urbană otomană și cultul unui sfânt sufi heterodox: San Saltuk Dede și orașele Isakçe și Babadag din nordul Dobrogei,* în *Syncrétismes et hérésies dans l'Orient seldjoukide et ottoman (sec. XIV-XVII),* Peeters, Paris, 2005, pp. 283-298.

[1010]M. Balivet, *Islamul mistic și revoluția armată în Balcanii otomani. Viața șeicului Bedreddîn'le „Hallâj al turcilor" (1358/59-1416),* Isis, Istanbul, 1995.

Akademidno Izdatelstvo „Marin Drinov”, Sofia, 307 p.

Valentina Vaseva este cercetătoare la Institutul de Etnografie cu Muzeu din Sofia. Interesele sale inițiale de cercetare s-au învârtit în jurul studiului caracteristicilor comune din culturile populare ale bulgarilor și românilor (doctorat în 1991 cu tema ritualurilor funerare la bulgari și români). Subiectul acestei cărți reprezintă un pas mai departe în evoluția cercetărilor Vasevei, *și anume* analiza simbolurilor care reprezintă viața umană, animală și vegetală în culturile tradiționale.

Cartea are două părți. Ca punct de plecare sunt abordate în paralel practicile conceperii copiilor la oameni și animale (autorul face o distincție între animalele domestice și cele sălbatice). Cuvintele cheie în această parte sunt timpul *(vreme)* și ritualul *(obred).* Sexualitatea atât a oamenilor, cât și a animalelor este strict cenzurată de anotimpurile anuale. Practicile cotidiene pe care le întruchipează viața tradițională dictează momentul comportamentului sexual și al conceperii. Vaseva susține astfel că toamna și iarna sunt mai favorabile conceperii copiilor.

A doua parte a cărții urmărește timpul liniar al nașterii și creșterii copiilor. Ciclul primăvară-vară este perioada în care se desfășoară. Codurile simbolurilor și ritualurilor se lărgesc. Vaseva afirmă astfel că viața animală și vegetală modelează nucleul culturii tradiționale din Bulgaria. Ziua Sfântului Gheorghe, de exemplu, este de fapt un complex ritualic, deoarece durează aproximativ două luni, din martie până în aprilie, pentru a îndeplini riturile care se referă la ea (p. 182-195). Există ritualuri care contaminează sfera umană și animală, cum ar fi „nunta oilor” sau „prima tunsoare”. Tabuurile culinare contaminează și ele. Vaseva compară trecerea hrănirii bebelușilor de la dieta exclusiv cu lapte la o hrană mai diversă la oameni și animale domestice.

Premisele de bază ale cărții, precum și câteva dintre concluziile generale, deși interesante, ar trebui puțin mai elaborate. De exemplu, în introducere, autoarea menționează distincția dintre sălbatic și non-sălbatic *(div* vs. *nediv),* o premisă care pare să înlocuiască în cartea sa distincția clasică dintre natură și cultură. De asemenea, în capitolul final, ea scrie că în cultura tradițională bulgară există două posturi principale, cel al Sfintei Ana și al Fecioarei Maria, care imprimă ritualurile de concepere, naștere și creștere a copiilor. Argumentele nu sunt prezentate într-un capitol separat, ci sunt răspândite pe tot parcursul cărții.

Stelu ^erban

Sicilia, Mediterana, Balcanii; istorie, culturi, limbi, popoare. Sicilia, Mediterana, Balcanii; istorie, cultură, limbi, popoare, „Acțiunile zilelor de studio”, Palermo, 7-9 septembrie 2006, editată de Matteo Mandalâ; *Balcanistică,* Serie regizată de Matteo Mandalâ și Francesca Di Miceli, 1, Palermo, Editura: AC Mirror, 2007, 299 p.

Ca eveniment anual al Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene, colocviul desfășurat la Palermo în septembrie 2006 (ca o continuare a celui organizat în 2003 la Cosenza de Francesco Altimari) a fost organizat - cu ajutorul Comitetului Italian al AIESEE și cu sprijinul și sub patronajul UNESCO - de către Catedra de Limbă și Literatură Albaneză a Facultății de Științe din Palermo *.

Lucrările din acest volum scot la iveală mai multe aspecte ale istoriei vocației multiculturale a insulei siciliene și relația strânsă cu țărmul estic al Mediteranei, țărmul Balcanilor, cele două jumătăți formând un întreg. Mai mult, o serie semnificativă de comunicări (6) tratează

[1] În *prezentarea sa,* dl. Mandalâ menționează, pe lângă aceste informații despre organizare, contribuția unor instituții locale care au sprijinit financiar conferința: Regiunea Sicilia, Provincia Palermo, Uniunea Municipiilor Albaneze din Provincia Palermo și *Universitatea din Palermo.*

Supuși albanezi, având în vedere numeroasa comunitate albaneză prezentă de mai multe secole în Sicilia [1011],

[1011] Iată lista: migrația albanezilor la Veneția și Palermo în secolele XIV-XV (Francesca Di Miceli), identitate

unde a jucat întotdeauna rolul unui pod care leagă cele două maluri.

Diversitatea disciplinelor, metodelor și domeniilor studiate este determinată de convingerea tuturor autorilor că activitatea lor poate fi de mare interes pentru lumea actuală.

Hélène Antoniadis - Bibicou *(Reflecții asupra organizării cercetării în istoria economică și socială a țărilor din Europa de Sud-Est)* subliniază, în urma unei prezentări critice a stării domeniului cercetării în istoria economică, necesitatea unei intense colaborări internaționale, în cadrul comisiei de specialiști AIESEE reactivate. La rândul său, Răzvan Theodorescu *(Între păgân și Bosfor: fundamentele medievale ale unui euro-mediteranism contemporan)* trece în revistă etapele formării spațiului multicultural al Siciliei (plasat încă din antichitate la răscrucea civilizațiilor orientale și occidentale). Toate aspectele invocate justifică speranța în crearea, în prezent, a unei construcții care să poată conecta axa euro-atlantică și axa euro-mediteraneană.

Un domeniu care demonstrează o importanță sporită este cel al studiilor de antropologie istorică, permițând concluzii în planul mentalității: André Guillou *(Religie și magie în Sicilia bizantină),* examinând un text din Evul Mediu înalt sicilian, caută informații despre mentalitatea religioasă a Siciliei, încă influențată de amintiri păgâne. Zamfira Mihail *(Simboluri populare ale recunoștinței în zona mediteraneană)* ia ca punct de plecare semnificația „darului” în studiile etnologice, fiind în același timp interesată de interpretarea dată „darului” în lucrările de istoria religiei. Ea dorește să aducă în cercetarea etnografică istoria donațiilor pe care comunitățile sătești din sud-estul Europei le-au făcut bisericilor; se concentrează asupra tradiției *ex-voto* (interpretate ca o manifestare seculară acceptată de biserică) și asupra celei amuletelor, pentru a demonstra necesitatea etnografilor de a studia elementele foarte îndepărtate ale vieții religioase și contribuția religiei creștine. Vasilka Tàpkova Zaimova *(Prezența Siciliei în literatura istorico-apocaliptică bizantină și bulgară)* studiază tradiția slavă a textelor bizantine *(Viziunile lui Daniel)* referitoare la Sicilia și invazia acesteia de către arabi, pentru a scoate în evidență ideea că, în cadrul războaielor și migrațiilor, contactele culturale dintre Italia și insulele Adriatice, pe de o parte, și teritoriile balcanice, pe de altă parte, au fost de lungă durată. Irina Sedakova *(Înțelegerea tradițională a timpului în culturile populare siciliene, mediteraneene și balcanice; Zilele săptămânii)* se concentrează asupra simbolismului zilelor săptămânii în cultura populară din Sicilia, Balcani și regiunea mediteraneană. De asemenea, acordă un loc important etimologiei numelor zilelor în greacă, limbi slave, limbi romanice, germană etc. [1012]Carmen Crijan *(Ibn 'Arabi: o figură emblematică la confluența spiritualităților abrahamice în lumea mediteraneană medievală)* contribuie la examinarea factorilor care formează fundamentele medievale ale euro-mediteraneanismului contemporan , subiect dezvoltat și de Răzvan Theodroescu. Autorul urmărește moștenirea savantului arab în Europa de Vest și în regiunea de Sud-Est.

Trei autori examinează problemele demografice din diferite perioade istorice: Melek Delibaçi *(O contribuție la istoria demografică otomană în secolele al XV-lea și al XVI-lea ; referire specială la nordul Greciei și lumea mediteraneană),* Francesca Di
Miceli (*Emigrazione Albanese a Venezia și Palermo nei* secoli

Două lucrări ridică probleme interesante legate de identitate: M. Mandata *(Construcția și falsificarea identității; „cazul” lui Demetrio Reres)* face, pe lângă o discuție a circumstanțelor istorice, o analiză filologică a textului considerat dovada care atestă așezarea albanezilor în sudul Italiei și demonstrează că este vorba de un fals din secolul al XVIII - lea, datorat intelectualilor italo-albanezi care doreau să stabilească migrația lor originară după moartea lui Skanderbeg. Seit Mansaku *(Orientarea culturală și religioasă a albanezilor în Evul Mediu și începuturile scrierii limbii albaneze)* oferă o sinteză foarte utilă a istoriei culturale și religioase a celor două părți ale Albaniei (nord și sud) și a tensiunilor și rivalităților dintre catolicism și ortodoxie și ridică o serie

istorică reală și falsuri istorice referitoare la așezarea albanezilor în Regatul Napoli (M. Mandalâ), orientarea culturală și religioasă a albanezilor în Evul Mediu și începuturile scrierii în limba albaneză (Seit Mansaku), mișcarea națională albaneză și Dora d'Istria (Antonio D'Alessandri), distribuția și frecvența terminațiilor de plural *-(ë)na, -(ë)ra* (Monica Genesin), note despre comportamentul lingvistic al unei comunități italo-albaneze din Philadelphia (SUA) (Elton Prifti).

„Interesul său pentru tradițiile (creștine sau păgâne) care explică diferențele dintre limbile și spațiile culturale respective este justificat și ar fi, cel puțin parțial, satisfăcut prin parcurgerea lucrărilor publicate în prima parte a secolului trecut de Tomaschek, P. Skok.”

de întrebări privind vocația confesională a albanezilor.

Trecând în revistă tot felul de surse (istorice, arheologice, filologice) privind împrejurările apariției primului alfabet, Petar Hr. llievski ne prezintă Bazinul *Mediteranean - Leagănul Primei Scrieri Alfabetice.*

Charis N. Meletiadis *(Călătorii în Renaștere: De la călătoriile academice la ambasadele franceze din Imperiul Otoman)* caută sensul călătoriilor pe care occidentalii le-au făcut în Orient în secolele XVI - XVII .

Lucrări pe teme politice: Nikoletta Giantsi, *Sicilia ca domeniu de expresie al politicii occidentale (secolul al XI-lea);* Castilia Manea Grgin, *Între istorie și politică; Istoricul și revoluționarul român Nicolae Bălcescu (1819-1852) și Mormântul său neidentificat la Palermo* ; Antonio D'Alessandri, *Mișcarea națională albaneză și Dora Istriei* ; Valeriu Râpeanu, *Italia la sfârșitul secolului al XIX-lea și realitățile lumii moderne de Nicolae Iorga* ; Stevka Smitran, *La Sicilia de Rastko Petrovic* ; Francesco Guida, *Criza din 1909 în Grecia și prima ascensiune la putere a lui Venizelos văzute din surse diplomatice italiene ;* Agop Garabedyan, *Chestiunea Triestului în relațiile internaționale (1941-1954).*

În finalul acestei prezentări sărăcite, menționăm cele trei comunicări pe teme lingvistice: Monica Genesin *(I plurali albanesi in -(ë)na, -(è~)ra: distribuzione e funzione tra valenza preferenziale e valenze alternative)* analizează chestiunea morfologică în raport cu problemele de gen și sens colectiv, făcând paralele cu alte limbi balcanice, utilizând texte antice și texte dialectale. Mult regretata și cunoscuta specialistă în limba și cultura română, Teresa Ferro, reușește în contribuția sa *(I verbi „riflessivi" rumeni: un fenomeno linguistico slavo ?)* să demonstreze, cu ajutorul unei comparații bogate și sistematice cu alte limbi romanice, că fenomenul studiat nu este doar de origine latină, ci își datorează dezvoltarea și unei tendințe latine și nu influenței slave. Elton Prifti *(Zëra puru las week! Cenni despre* comportamentul *lingvistic al unei comunități italo-albaneze din Philadelphia (SUA) din perspectiva lingvisticii contactuale și variazionale)* oferă o descriere interesantă și aprofundată a efectelor contactului lingvistic asupra unei populații supusă de două ori acțiunilor mediului lingvistic străin, mai întâi în Italia și apoi în Statele Unite.

Dedicat unei regiuni, istoriei sale, aspectelor sale antropologice și etnografice, acest volum demonstrează pe deplin utilitatea unor astfel de întâlniri științifice, unde cercetători din mai multe domenii și discipline reușesc să descrie multiplele relații care leagă toate zonele Europei. Un astfel de volum mărturisește vitalitatea studiilor asupra unei regiuni, sau asupra zonelor învecinate, pentru înțelegerea viitorului european.

Cătălina Vătăsescu

BOJIDAR ALEXIEV, *Folklorni profili na miusulmanski svetsi v Balgaria,* Akademiino Izdatelsvo „Marin Drinov", Sofia, 2005, 192 p.

Cartea lui Bojidar Alexiev, cercetător la Institutul de Folclor al Academiei Bulgare de Științe, aduce în atenție o temă heterodoxă: viața a șase „sfinți" musulmani [1013]care aparțin, prin practicarea credințelor lor, precum și prin modul în care au fost percepuți de ceilalți, ramurilor mistice ale islamului, sufismului și bektașismului. Alegerea autorului s-a bazat pe două criterii: în primul rând, cronologic, cu excepția unuia dintre acești „sfinți", Sari Saltuk, aceștia au trăit în secolele al XV-lea și al XVI-lea; și în al doilea rând, geografic, activitatea lor a fost înregistrată pe o arie care include teritoriul Bulgariei. Nu mai puțin importantă este bogăția și intensitatea imaginii lor în comunitățile rurale din Balcani. Astfel, viețile lor au devenit sursa unui corpus semnificativ și rezistent de tradiție populară, care încă circulă în sud-estul Europei.

În introducerea volumului, autorul plasează cei șase „sfinți" în liniile principale ale dezvoltării misticii islamice. El urmărește bibliografia inaugurată la sfârșitul secolului al XIX -lea odată cu lucrările lui Ignatius Goldziher. În primul rând, autorul afirmă că acești „sfinți" au devenit vizibili printr-un criteriu „empiric", atributul de *vali/wali* , care însemna literal „prietenul lui Allah". Imaginea lor s-a îmbogățit ulterior, devenind un model pentru viața oamenilor de rând prin dovezile sacrificiului lor de sine. Deși aveau darul de a media între Dumnezeu și oameni, nu au putut niciodată să substituie voința lui Dumnezeu, nici măcar să o influențeze

[1013]Deși vorbește despre „sfinți", autorul cărții nu pune ghilimele. Deoarece teologia islamică nu acceptă sacralitatea în același mod ca, de exemplu, tradiția creștină, este obligată să folosească virgulele.

(p. 12).

În cadrul mai larg al teologiei islamice, acești „sfinți” s-au plasat în tradiția șiită. De fapt, așa cum susține autorul, principalii susținători ai șiismului au oferit islamului un curent mistic puternic, sufismul. În acest sens, o atenție specială este acordată lui Ahmed lesevi (t 1166), care a dat ideilor mistice o largă circulație printre triburile turcești. De asemenea, aceștia au încorporat profund în credințele populare, lesevi traducând în turcă textele ezoterice ale șiismului, care, în ciuda nivelului scăzut de alfabetizare al credincioșilor islamici, s-au răspândit rapid, în special printre ordinele sufite.

Lesevi a evidențiat rolul femeilor musulmane în înrădăcinarea legendelor despre Ali, vărul și ginerele profetului Mahomed, care a fost și fondatorul șiismului. Datorită eforturilor lui Lesevi, femeile musulmane s-au putut alătura ordinelor mistice și au putut stabili comunități recunoscute în Siria și Egipt în secolele al XIV-lea și al XV -lea . Contribuția lui Lesevi a continuat în ordinul Bektashi, fondat de Hadji Bektashi Veli (f. 1270 sau 1271). De fapt, autoarea o consideră pe Lesevi drept creierul lui Hadji Bektashi Veli [1014].

Răspândirea acestor curente islamice s-a suprapus în secolele al XIII-lea, al XI -lea și al XIV -lea cu expansiunea otomană. Autorul a pus accent pe aderarea bektașimilor atât în armata otomană, cât și în zonele rurale cucerite de otomani. Statutul marginal al bektașimilor în Islam avea o corespondență simbolică cu locul, de asemenea marginal, pe care popoarele din aceste zone îl ocupau în societatea otomană [1015].

Introducerea volumului, deși concisă, este prevăzută cu un cadru explicativ precis. Urmează, în capitole distincte, prezentarea celor șase „sfinți” musulmani. Primul capitol, cel mai lung din volum (pp. 19-58), este dedicat lui Sari Saltuk Dede. Cea mai veche mențiune a lui Sari Saltuk și singura care oferă informații fiabile despre personalitatea sa poate fi găsită în relatarea de călătorie a călătorului arab Ibn Battuta [1016]. Toate celelalte date au apărut în surse datând de la mai bine de un secol după moartea dervișului și au un caracter legendar. Ceea ce unește toate aceste legende este ideea lui Sari Saltuk ca pionier al Islamului în Balcani și în Europa și ca mediator între Islam și creștini [1017]. Autorul analizează aceste surse în mai multe secțiuni tematice: numele și originea lui Sari Saltuk, imaginile sale ca sfânt, făcător de minuni și războinic pentru credință, trăsăturile epice ale lui Sari Saltuk, moartea sa și extinderea cultului sfântului, rolul său ca mediator între creștinism și

[1014]Faptul că Ahmed Lesevi poate fi identificat ca sursa originală pentru toate aceste inovații este extrem de discutabil. Afirmația că Hadji Bektash a „fondat” de fapt ordinul Bektashi este, de asemenea, discutabilă. Toate acestea sunt discutate în lucrarea lui Irene Melikoffs, *Hadji Bektach, un Mythe et ses Avatars,* Brill, Leiden, Boston, Köln, 1998. Îi mulțumesc profesorului Harry Norris, care a citit recenzia și a făcut observații esențiale, cum ar fi referința la cartea lui Melikoffs.

[1015]Trebuie subliniat faptul că șiismul a influențat toate ordinele religioase din Balcani. Mulți dintre sufiții din Deliorman aparțin și au aparținut Babaiyya, care este strâns legată de Bektashim, dar este detașată în anumite privințe de aceasta. Unele aspecte ale șiismului au fost absorbite și de „tariqat sunnită” din Balcani. Aceste împrumuturi se referă în mare parte la statutul divin al lui Ali, suferințele lui Husain, hurufism și unele ritualuri specifice.

[1016]Autorul datează relatarea lui Ibn Battuta „cel mai probabil în 1332-1334”. Aceste informații sunt confuze. Profesorul Harry Norris afirmă că anul scrierii relatării lui Battuta este 1355 (Harry Norris, *Ibn Battuta despre musulmani și creștini în Peninsula Crimeea,* în „Iran și Caucaz. Lucrări de cercetare de la Centrul Caucazian pentru Studii Iraniene, Erevan”, vol. 8.1, Brill, Leiden, 2004, p. 7-14). El adaugă că lucrarea „a fost scrisă de Ibn Juzayy, care ar putea fi responsabil pentru confuzia în ceea ce privește cronologia călătoriilor și care ar fi putut insera și pasaje neautentice” (p. 7, nota 3). De fapt, cea mai veche referință istorică la Sari Saltuk nu mai este cea a lui Ibn Battuta. Este vorba despre lucrarea arabă „Tuffah al-Arwah” de Kamal al-Din Muhammad al-Sarraj al-Rifa'i. Lucrarea a fost finalizată în 1315, precedându-l astfel pe Ibn Battuta, care ar fi putut chiar să știe de existența lucrării. Această descoperire a fost făcută de Dr. Machiel Kiel. În ceea ce privește semnificația sa, vezi contribuția lui Kiel la lucrările culese din Gilles Veinstein (ed.) *Syncretismes et heresies dans l'Orient seljoukide et ottoman (secolele XIV-XVII),* în „Turcica” Vol. IX, Paris, 2005, p. 283-298.

[1017]Există puține indicii care să sugereze că Sari Saltuk a fost un „mediator între creștinism și islam”. Dimpotrivă, sursa lui al-Sarraj, Bahram Shah al-Haydari, descrie războaiele constante ale stăpânului său împotriva „infidelilor” și refuzul său de a-i ajuta pe „creștinii” care îi cereau ajutorul, cu excepția cazului în care erau convertiți la islam, drept preț pentru sprijinul său.

Islam.

Al doilea capitol investighează profilul popular al lui Ali Kog Baba, a cărui *tiirbe* (loc de mormânt) se află în Nicopol. Revizuirea datelor existente în documentele otomane permite o definiție a comunității *sufite* create de el ca fiind heterodoxă. În practicile rituale asociate cu *tiirbe-ul său,* sfântul îndeplinește funcția unui mediator care îi ajută pe credincioși să dobândească sănătate, fertilitate și bunăstare . Poveștile despre Ali Kog Baba nu îl înfățișează atât ca pe un sfânt, cât mai degrabă ca pe un demon. În principal, femeile se atașează de credințele legate de el.

Al treilea capitol prezintă profilul popular al lui Othman Baba, unul dintre cei mai populari și venerați sfinți șiiți din Bulgaria. Studiul se bazează pe *vilayetname-ul* (biografia sacră) al sfântului, necunoscut până în prezent cercetătorilor bulgari, pe documente, inscripții epigrafice și legende istorice orale, colectate în Bulgaria și printre coloniștii din Turcia. Deși informațiile biografice permit să-l considerăm nu ca pe un războinic, ci ca pe un lider spiritual, ceea ce ar dovedi legătura strânsă cu doctrina Bektashi, povestea vieții sale creează imaginea sfântului în principal prin narațiunile despre abilitățile sale miraculoase. Cu toate acestea, mijloacele prin care imaginea sa este modelată în legendele istorice și în cultura populară tradițională sunt foarte diferite. Localizarea cultului în jurul *tiirbe-ului lui Othman Baba* , lângă Haskovo, este elementul principal în acest sens.

Al patrulea capitol este dedicat lui Kademli Baba Sultan. Legendele îl prezintă ca sclav și păstor pe nume Musa Coban. Statutul social scăzut este o caracteristică împărtășită de mulți sfinți musulmani, precum Sari Saltuk, Ali Kog Baba, Bali Efendi, dar în cazul lui Musa Coban un atribut suplimentar, interpretarea cântecelor „simple” la o flaut din stuf, este menit să indice originea sa de sclav, precum și umila sa meșteșug de păstor. *Vilayetname-ul* lui Demir Baba prezintă rolul important al lui Kademli Baba Sultan în organizarea nunții bărbatului și femeii a căror uniune avea să dea naștere lui Demir. Ceremonia de nuntă a reunit cei mai proeminenți reprezentanți ai frățiilor mistice din Balcanii de Est, iar Kademli Baba Sultan a fost ales drept lider al acestora. Locul mormântului lui Kademli Baba Sultan este o chestiune extrem de disputată. Cel mai probabil, se află în

Regiunea Stara Zagora. Este și mai semnificativ faptul că *tiirbe-ul său* a fost amplasat în zone în care creștinii urmează cultul Sfântului Ilie. Astfel, personajul lui Kademli Baba a devenit un exemplu de conviețuire a oamenilor și de moștenire culturală comună.

Profilul popular al lui Akyazili Baba, așa cum este prezentat în capitolul al cincilea, se bazează pe *vilayetname-ul* lui Demir Baba, legenda lui Yemini (care a fost unul dintre cei mai onorați șapte poeți din ramura *kazalbashi* a ordinului *bektashi*), notițele de călătorie ale lui Evlyia Chelebi și Franz Kanitz, pe texte folclorice publicate și nepublicate etc. Interpretarea unor motive se bazează, de asemenea, pe *vilayetname-ul* lui Hadji Bektashi, legende din Asia Mică și texte din Coran. O atenție deosebită este acordată legendelor despre originea sfântului. Bulgarii din regiunea cultului său, Bulgaria de Est, l-au asociat cu Sfântul Atanas. Prin intermediul unor forme populare precum proverbele și imaginându-și sfinți creștini ca având aceleași trăsături ca și musulmanii *evlyias,* au tradus numele lui Akyazili în cel de Atanas.

Al șaselea capitol, comparabil ca lungime cu primul (pp. 146-160), este dedicat lui Demir Baba. Literatura substanțială existentă despre acest sfânt musulman este analizată critic. Conținutul capitolului este împărțit în patru secțiuni: legende despre nașterea lui Demir, forța extraordinară a lui Demir (ca *luptător/pehlivari),* persoana sa ca furnizor de beneficii și ca întruchipare a dreptății și adevărului. În legendele orale și scrise, Demir este caracterizat în principal ca o *evliya* (sfânt) aleasă de Dumnezeu, ca o personalitate cu calități supranaturale. Avea capacitatea de a muta greutăți mari sau de a fi transformat într-o căprioară, un lup sau o albină și putea fi prezent simultan în mai multe locuri. Acest tip de legende îl prezintă pe Demir ca un maestru al legilor naturale. În plus, ele reprezintă astfel un exemplu clar al interacțiunilor dintre o doctrină religioasă și mistică și aspirația unei comunități umane de a-și construi identitatea colectivă, de a înțelege legile naturale și de a găsi răspunsuri la întrebările eterne ale vieții.

Concluzia volumului, cu un rezumat în limba engleză (p. 176-191), conține o generalizare a temelor și motivelor care construiesc profilurile populare ale sfinților venerați de musulmanii heterodocși din Bulgaria. O temă se concentrează pe înfățișarea antropomorfă a lui Dumnezeu și pe posibilitatea unității dintre spirit și materie. Un al doilea grup de motive prezintă probleme legate de controlul asupra dorințelor și pasiunilor, despre structurarea internă a individului și a societății și despre relația cu „ceilalți”. În ansamblu, ar putea fi considerată o afirmație conform căreia vitalitatea, continuitatea și popularitatea figurilor sfinților în folclorul musulmanilor heterodocși din Bulgaria sunt generate de semnificația rolurilor lor respective.

Stelu ^erban

Istoriceski Muzej - Tutrakan, *Tutrakanskata epopeja și vojnata na sevemija front. 1916-1918 g.,* Tutrakan, 2006, 483 p.

A aduce un omagiu memoriei luptătorilor care au căzut pe câmpul de luptă pentru patria lor este o datorie sacră pentru fiecare națiune care își respectă trecutul. Prin urmare, în nevoia de a onora eroii trebuie să căutăm motivația explicită pentru pregătirea volumului în cauză. Lucrarea „ *Tutrakanskata epopeja i vojnata na severnija front. 1916-1918 g.”* reprezintă doar o parte din numeroasele ceremonii și evenimente organizate în 2006 pentru a celebra cele nouă decenii care au trecut de la sângeroasele bătălii din Dobrogea, în timpul operațiunilor militare din Primul Război Mondial. Un comitet național de inițiativă, sub înaltul patronaj al președintelui bulgar Gheorghi Parvanov, a fost creat pentru a coordona aceste ceremonii comemorative. În plus, au fost efectuate lucrări de restaurare la cel mai important cimitir militar din Bulgaria, cel de la Tutrakan, unde se odihnesc în veșnicie soldații bulgari, români, ruse, germani și turci căzuți pe câmpul de luptă în toamna anului 1916. Evenimentele dedicate epopeii lui Tutrakan au fost completate de o conferință internațională al cărei succes a fost garantat de participarea cercetătorilor, muzeografilor și istoricilor militari din Bulgaria, România, Rusia și Statele Unite. Astfel, în numele adevărului istoric, obiectivul a fost prezentarea, dezbaterea și comentarea

diferitele puncte de vedere ale istoricilor bulgari, români și ruși, specialiști din țările adverse în timpul Primului Război.

Rapoartele științifice prezentate cu această ocazie au fost reunite în volumul analizat aici, un volum care acoperă o tematică destul de variată. Prezentările lui Horia Vladimir Çerbànescu, Stancio Stanèev, Mariana Barëeva, Stoian Jordanov, Denis Kozlov sunt dedicate aspectelor strict tehnice ale operațiunilor militare care au avut loc pe frontul din Dobrogea în toamna anului 1916. Alte relatări, inclusiv cele ale lui Constantin Lordan, Florica Popescu, Zeko Popov și Bernard Cook, se concentrează asupra contextului diplomatic și acordă o atenție deosebită rolului chestiunii „dobrogene” în relațiile româno-bulgare. Comentatorii s-au concentrat, de asemenea, asupra subiectului privind soarta populației Dobrogei în timpul Primului Război.

În concluzie, un volum interesant, dacă luăm în considerare faptul că de foarte multe ori contextul politic a împiedicat discuții libere/deschise pe teme/subiecte sensibile din trecutul relațiilor româno-bulgare.

Daniel Cain

“ SÜDOSTEUROPA MITTEILUNGEN ”, Herausgeber: Südosteuropa-Gesellschaft, München, XLVII, 2007, nr. 5-6, 191 S.

Coperta ultimelor două numere ale revistei „Südosteuropa Mitteilungen” poartă inscripția „Schwerpunkt: Religie”. De fapt, materialul revistei se concentrează pe orientarea școlilor europene de istorie și științe politice către problemele religioase, printre care cea germană a analizat, în primul rând, problemele legate de statutul minorităților naționale și etnice, drepturile acestor minorități și încălcarea drepturilor acestora în statele postcomuniste din Europa de Sud-Est; în mod similar, o atenție deosebită a fost acordată problemei reformelor instituționale și eforturilor țărilor balcanice de integrare în Uniunea Europeană, subliniind constant multietnicitatea societăților balcanice și problemele care decurg din aceasta. Aceleași școli, în special cea germană de data aceasta, acordă acum o atenție deosebită multiconfesionalismului statelor sud-est europene, problemelor și conflictelor care apar în aceste societăți în care operează un număr atât de mare de religii și confesiuni - de la ortodoxia majoritară la islam, catolicism, protestantism, până la facțiunile care au apărut în cadrul fiecăreia dintre aceste biserici. Revista analizează prezența și evoluția Bisericii ca instituție în cadrul fiecărei societăți, bazându-se pe evoluția evenimentelor religioase-instituționale și pe cele care au loc în cadrul

fiecărei Biserici. Astfel, am remarcat studiile lui Wemer Kremm, *Der Sommer des Patriarche. Întrebări, drumuri și perspective în Biserica Ortodoxă Romană Veche* (pp. 86-93), o analiză care ia în considerare perioada de după moartea Patriarhului Teoctist și alegerea noului Patriarh Daniel. Autorul oferă o scurtă istorie a relațiilor Biserică-Stat, a clerului și a Bisericii cu *Securitatea* . (bazată pe o serie de acuzații ale CNSAS „Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității *",* acuzații respinse, în mare parte, de Sinodul Bisericii Ortodoxe Române) și continuă cu analiza tendințelor de reformă din cadrul Bisericii și a speranțelor legate de noul patriarh și, de asemenea, cu analiza tendințelor ecumenice pe care le sugerează atitudinile Bisericii Ortodoxe Române. Am reținut, de asemenea, studiile lui Fabian Schmidt, *Religia în limba albaneză* (p. 94-101), Ludwig Steindorff, *Religion und Nationswerdung: Das Beispiel der Bosniaken (Muslime), Kroaten und Serben in Bosnien-Herzegovina* (p. 102-113), Milijenko Anicic, *Bosnische Tragödie und kirchungsarbe Vers.* (p. 94-101). Această selecție de studii este urmată de recenzii ale cărților recent publicate care tratează problemele confesionale în Europa de Sud-Est: *Martiri pentru Hristos, din România, în perioada comunistă,* București, 2007, o carte ale cărei 800 de pagini prezintă persecuțiile pe care au trebuit să le îndure bisericile și clerul ortodox, catolic și protestant, apoi Ulrich A. Schwarz . *Die Kirchenordung der Evangelischen Kirche AB în Siebenbürgen (1807-1997),* Bohlau Verlag, Köln, 2005; Jurgen Henkel, *Einfiihrung in die Geschichte und kirchliches Leben der Rumänischen Orthodoxen Kirche,* Berlin, 2007, și Hans-Dieter Dopmann, *Kirche in Bulgarian von den Anfängen bis zur Gegenwart,* München, 2006.

Fără a aprofunda temele anunțate într-un mod documentat, aceste studii supun atenției oamenilor de știință o vastă problemă, sugerând ca aceasta să fie inclusă în planul cercetării ca o temă de mare semnificație pentru societățile sud-est europene, mai ales în contextul politic actual care evoluează, în multe domenii, spre conflicte geopolitice și religioase, cu motivație reală sau iluzorie.

O a doua grupă de probleme legate de țările din Sud-Est privește relațiile politice dezvoltate între aceste țări, evoluția lor spre integrarea în Uniunea Europeană și evoluția relațiilor sociale și politice în țările fostei Iugoslavii - Bosnia, Herțegovina, Croația - dar și în Bulgaria, SiniSa Kuhé, Gernot Erler, Diljana Lambreve, contribuții remarcabile pentru analiza aprofundată pe plan social, economic și financiar. Această grupare este însoțită și de recenzii ale mai multor cărți publicate recent pe această temă, concentrându-se în principal pe emigrația din țările din Sud-Est către țările Uniunii Europene.

Paginile 181-191 ale revistei oferă o listă completă de studii, eseuri și analize publicate în volumele din 2007, o sursă valoroasă de informații și o imagine sintetică a problemelor privind Europa de Sud-Est, care au captat atenția lumii științifice germane.

Elena Siupiur

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ AL INSTITUTULUI DE STUDII SUD-EST-EUROPENE 2007

I. Programe de cercetare

1) Identitatea sud-est europeană . Contribuții.

2) Surse istorice și etnolingvistice ale Sud-Estului european. Contacte între culturile vechi ale sud-estului Europei (Sources historiques et ethnolinguistiques du Sud-Est européen. Contacts entre les anciennes cultures du Sud-Est européen).

3) Relațiile Rusiei cu România și cu țările din Sud-Estul Europei (sec. XVUI-XX) (Les relations de la Russie avec la Roumanie et les pays du Sud-Est européen - XVIIIe-XXe siècles).

4) Pietate, filantropie și diplomație în spațiul bizantino-otoman (Piété, philantropie et diplomatie dans l'ancien espace byzantin et ottoman).

5) Viața intelectuală și formarea claselor politice modeme în Sud-Estul european (sec. XIX-XX) (La vie intellectuelle et la formation des classes politiques modernes dans le Sud-Est européen aux XIXe-XXe siècles).

6) Gândire politică și realități sociale în Bizanț (Pensée politique et réalités sociales à Byzance).

7) Primii Basarabi și ultimii Paleologi. O reevaluare a relațiilor Țării Românești cu Bizanțul în sec. XIV-XV (1354-1453) (Les premiers Basarab et les derniers Paléologue. Une réévaluation des rapports de la Valachie avec Byzance aux XIVe-XVe siècles).

8) Organizarea necropolelor în spațiul colonial grec - cazul Orgame (L'organisation des nécropoles dans l'espace colonial grec - les cas d'Orgame).

II. Livres parus

-Daniel Cain, *Un trimis al Majestăfii Sale: Nicolae Mișu,* Editura Anima, București, 2007, 187 p.

- Cristina Feneșan, *Călători străini despre Țările Române - secolul al XIX-lea,* voi. 3, București, 2007, 1007 p. (en collaboration).

Rev. Études Sud-Est Europ., XLVI, 1-4, p. 591-603, Bucarest, 2008

- Constantin Iordan, *Rigas și colaborarea balcanică: valoarea unei moșteniri istorice,* édition, étude introductive et notes, in Georgeta Filliti (éd.), *Românii despre Rigas. Repere istoriografice,* București, Editura Omonia, 2007, 409414 pp.

- Stella Ghervas, *Reinventarea tradiției. Alexandre Stourdza și Europa Sfintei Alianțe,* Paris, Honoré Champion, 2007.

- Paul H. Stahl (ed.), *Studii și documente balcanice și mediteraneene,* vol. 31, Paris, 2007, 140 p.

- Paul H. Stahl (ed.), *Henri H. Stahl - Oameni ai trecutului,* București, Editura Universității din București, 2007, 191 p.

- Paul H. Stahl (par les soins de), *Şerban Voinea - Dictatura şi democraţia,* Paris, 2007, 306 p.

- Paul H. Stahl (par les soins de), *Şerban Voinea - Nici război, nici bolşevism,* Paris, 2007, 183 p.

- Paul H. Stahl et Stelu Șerban (eds), *Transborder Identities. Populația de limbă română din Bulgaria,* București, Editura Paideia, 2007, 250 p.

- Florin Țurcanu, *Intelectuali, istorie și memorie în România. Din perioada interbelică până în postcomunism,* Bucureşti, Editura Academiei Romane, 2007, 352 p.

-Cătălina Vătășescu, *Studii româno-albaneze. Note semantice și etimologice,* série “Etymologica”, no. 22, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2006, 208 p.

-Laurențiu Vlad, *Imagini ale identității naționale. România la expozițiile universale și internaționale de la Paris, 1867-1937,* Iași, Editura Institutul European, 2007, 346 p. ’

-Laurențiu Vlad (et Sorin Andreescu, Carol Cîpiță, Alin Ciupală, Ligia Livadă-Cadeschi, Ecaterina Lung, Ecaterina Stănescu, Florin Țurcanu), *Istorie. Manual de istorie,* București, Editura Corint, 2007, 160 p.

III. Études et articles parus dans recueils et revues scientifiques

-Virginia Blinda, *De la cenzură în țările române până în secolul al XIX-lea ,* în „RESEE”, XLV, 2007, pp. 197-207.

-Virginia Blinda, *Proprietatea asupra cărților,* în „Buletinul Sud-Estului și contextul european”, nr. 12, pp. 45-53.

-Ioana Cîrstocea, *Splendorile și mizeria unui proiect intelectual: școala monografică din București,* în „Revista de istorie socială a științelor sociale”, nr. 16/2007, pp. 33-56.

- Daniel Cain, *Relații româno-bulgare după căderea regimului comunist,* in Florin Anghel, Mariana Cojoc, Magdalena Tiță (éds), *Români și bulgari. Provocările unei vecinătăți,* București, 2007, pp. 421428.

- Ligia Livadă-Cadeschi, *Avutul săracului. Moșteniri și acuzații de hoție în lumea cerșetorilor munteni în prima jumătate a secolului XIX,* în “Sud-Estul și contextul european. Buletin”, nr. 12, pp. 55-64.

-Ligia Livadă-Cadeschi, *Former le citoyen. La lecture roumaine d'un objectif européen,* in "Studia Politica. Romanian Political Science Review", vol. II, no. 2, 2007, pp. 331-339.

- Ligia Livadă-Cadeschi, *Ilegitimitate și concubinaj în documentele Departamentului de Afaceri Penale din București, 1794-1796.* în „RESEE", XLV, 2007, pp. 221-234.

-Ligia Livadă-Cadeschi, *O lectură românească a sistemului penal european: Constantin Moroiu, "profesor obștesc de legi la școala rumânească de la Sfântul Sava ",* in Cornel Sigmirean (éd.), *Intelectualii și societatea modernă. Repere central- europene,* Târgu-Mureș, Editura Universității Petru Maior, 2007, pp. 310-326.

- Ligia Livadă-Cadeschi, *O lectură românească a sistemului penal european: Constantin Moroiu, profesor public de drept la Școala Română „Sfântul Sava",* în „Revista de Istorie Română", volumul XLIV, București, Editura Academiei Române, 2005, pp. 193-205.

- Lia Brad Chisacof, „ *Reprezentație cu ușile închise a poeziei dansante în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVIII-lea",* în „RESEE", XLV, 2007, pp. 207-220.

- Lia Brad Chisacof, *Rhigas comme traducteur - reflexes dans les Principautés Roumaines* in Georgeta Filitti (éd.), *Românii despre Rigas. Repere istoriografice,* București, Editura Omonia, 2007, pp. 433-443.

- Lia Brad Chisacof, *Teatrul lui Rigas Fereos,* in Georgeta Filitti (éd.) *Românii despre Rigas. Repere istoriografice,* București, Editura Omonia, 2007, pp. 443-455.

- Ștefan Dorondel, *Premise privind consolidarea identității românilor din Bulgaria prin intermediul instituțiilor locale,* in *Transborder Identities. The Romanian-Speaking Population in Bulgaria,* București, Editura Paideia, 2007, pp. 207-231.

- Cristina Feneșan, *Johannes Lutsch, comes saxonum, captif à Istanbul (1658-1661),* in "RESEE", XLV, 2007, pp. 235-259.

- Ioana Feodorov, *Versiunea arabă a Divanului lui Dimitrie Cantemir: o apariție editorială mult așteptată,* in "Academica", nr. 62-63, 2007, pp. 5 8-61.

- Stella Ghervas, *„Virtuțile politice" ale apelor termale: Capodistrias în Ems (1826),* în „Bulletin de la Société Francophone d'Histoire de l'Ophthalmologie", Paris, nr. 18, 2007, pp. 16-24.

- Stella Ghervas, *Călătorie în țara misticilor: un aristocrat rus la curțile germane ale Restaurației,* în Nicolas Bourguinat și Sylvain Venayre (ed.), *Călătorind prin Europa de la Humboldt la Stendhal, 1790-1840,* Paris, Nouveau Monde Editions, 2007, pp. 385-4-12.

- Petre Guran, *Eshatologie și teologie politică în ultimele secole ale Bizanțului,* în „RESEE", XLV, 2007, pp. 73-86.

- Petre Guran, *Implicațiile teologico-politice ale imaginii deesisului la Voroneț.* în „Revista Română de Istorie", 2005, pp. 39-67.

- Petre Guran, *Geneza și funcția ultimului mit-împărat în Bizanț,* în „Bizantinistica", 2006, pp. 273-303.

- Petre Guran, *Noul Constantin, noul Silvester,* în Ivan Biliarsky, Radu Păun (ed.), *Cultele sfinților războinici și ideologia puterii în Europa Centrală și de Est,* București, Colegiul Noua Europă, 2007, pp. 134-167.

- Aurelia Herda, *Arhivele lui Zamfir C. Arbore. Avatarurile unui social-democrat*

convertit (II), în „RESEE”, XLV, pp. 335-352.

- Constantin Iordan, *Diplomați români în sud-estul Europei după Primul Război Mondial: Între politică și carieră,* în *Tradițional, identitate, modernitate în culturile din sud-estul Europei: literatură, arte și viață intelectuală în secolul XX. Lucrările Conferinței Internaționale Bulgaro-Francoze,* Sofia, Editions de l'Institut d'Etudes Balcaniques - Sofia, Artois Presses Université, Arras, 2007, pp. 260-274.

- Constantin Jordan, *România și Grecia de la revenirea la putere a lui Vénizelos până la vizita sa la București (1928-1931). Câteva referințe,* în „RESEE”, XLV, 2007, pp. 346-366.

- Constantin Iordan, *Monarhie și politică: Proiectul unei călătorii regale în Italia (1924),* în „Revue Romaine d'Histoire”, București, volumul XLV, 2006, pp. 229-236.

- Constantin Jordan, *Nicolae lorga și Grecia timpului său,* în Constantin Bușe, Constantin Găucan (eds), *Nicolae lorga,* 1871-1940. *Studii și documente,* III, București, Editura Universității din București, 2007, p. 243-257.

- Constantin Iordan, *Rigas și colaborarea balcanică: valoarea unei moșteniri istorice,* in Georgeta Filitti (éd.), *Românii despre Rigas. Repere istoriografice,* București, Editura Omonia, 2007, pp. 409—414.

- Constantin Iordan, *România, românii și aromânii din Balcani în epoca modernă în istoriografia bulgară postcomunistă: sursele,* in Florin Anghel, Mariana Cojoc, Magdalena Tiță (éds), *Români și bulgari. Provocările unei vecinătăți,* București, Cartea Universitară, 2007, pp. 429-460.

-Constantin Iordan, *The Romanians (Vlachs) and Aroumanians from Bulgaria (19th and 20th centuries) in post-communist historiography,* in *Transborder Identifies. The Romanian-Speaking Population in Bulgaria,* București, Editura Paideia, 2007, pp. 57-132.

- Constantin Iordan, *Români (vlahi) și aromâni în istoriografia bulgară postcomunistă. Bibliografie selectivă,* in *Transborder Identities. The RomanianSpeaking Population in Bulgaria,* București, Editura Paideia, 2007.

- Constantin Iordan, România, Antanta și chestiunea dobrogeană în perioada 1914—1915, în Petăr Boycev, Volodja Milackov, Epopeea tutrakană și războiul de pe frontul de Nord, 1916-1918. Culegere de cercetări, Tutrakan, 2007, pp. 80-90.

- Constantin Iordan, *diplomat român pentru școlile și bisericile creștine din Bitola și circumstanțele de la sfârșitul secolului al XIX-lea,* în „Macedonian Review”, Sofia, Vol. XXIX, 2006, nr. 2, pp. 135-148.

-Constantin Iordan, Ștefan Dorondel, Stelu Șerban, *Populația vorbitoare de limbă română în istoriografia și sociologia postcomunistă bulgară,* Bibliografie selectivă, pp. 355-402.

- Vasilica Lungu, *Amphorisques phoeniciens en Mer Noire,* în „Pontica”, 2007, p. 111-122.

- Vasilica Lungu, *Amforele din Erythrai,* în „Actes PATAPS”, I, 2007, în presă.

-Vasilica Lungu, *Egiptul Lagid și orașele grecești de pe Podul de Nord ,* în A. Bresson, A. Ivantchik, JL Ferrary (ed.), O *koiné pontică . Orașe grecești, societăți indigene și imperii*

globale pe coasta de nord a Mării Negre, Bordeaux, 2007, pp. 149-164.

-Vasilica Lungu, *Necropole grecești de la Podul Stâng: Istros, Orgamé, Tomis , Callatis* în DV Grammenos, EK Petropoulos, *Colonii grecești antice în Marea Neagră 2,* BAR International Series 1675 (I), Oxford, 2007, pp. 337-382.

- Bazilica Lungu, *o Hadra Hydra cu decor policrom de Callatis,* în „RESEE”, XLV, pp. 23-38.

-Vasilica Lungu și Niculai Conovici, *Ștampilele amforice din colecția Muzeului Municipiului București,* în „SCIVA”, 2007, pp. 33-54.

- Vasilica Lungu et Pierre Dupont, *Note sur l'origine des plats à poisson du Pont-Euxine,* in “Pontica”, 2007, pp. 1-10.

- Vasilica Lungu, Pierre Dupont, Gavrila Simion, *Une officine de céramique tournée de type grec en milieu gète? Le cas de Beidaud,* in “Eirene”, XLIII, Praga, pp. 25-57.

- Zamfira Mihail, *Alexandria copiată în Basarabia în prima jumătate a sec. al XIX-lea,* in Alexandru Mareș et Violeta Barbu (éds), *Floarea darurilor. In memoriam Ion Gheție,* București, Editura Academiei Române, 2007, pp. 157-176.

- Zamfira Mihail, *Cercetări asupra limbii slave vechi la Institutul de Studii Sud-Est Europene,* în „RESEE”, XLV, pp. 100–100. 451–460.

- Zamfira Mihail, *Retraducerea, o metodă folosită în literatura religioasă română,* în *Mnogokratnite prevodi v iuznoslavjanskoto srednovekovie,* Izd. Presa Kașta Gorek, Sofia, 2006, p. 491–502.

- Zamfira Mihail, *Symboles populaires de la reconnaissance dans l'aire méditerranéenne et Sud-Est européenne,* in *La Sicilia, il Mediterraneo i Balcani, storia, culture, lingue, popoli,* Palermo, Ed. A.C. Mirror, 2007, pp. 123-144.

-Emanuela Popescu-Mihuț, *Texte grecești,* in Alexandru Mareș (éd.), *Scrierea tainică la români,* București, Editura Academiei, 2007, pp. 119-127.

- Emanuela Popescu-Mihuț, *Texte grecești. Documente,* in *Documenta romaniae historica,* București, Editura Academiei, 2007.

-Viorel Panaite, *Două opinii juridice (Fetvâs) din Manuscrit Turc 130 (Bibliothène Nationale, Paris) despre comercianții occidentali fără tratat în Mediterana Otomană ,* în Faruk Bilici, Ionel Bilici, Anca Popescu (eds.), *Enjeux politiques économique et military et noir (sec . XIV) . Studii în memoria lui Mihail Guboglu,* Brăila, Musée de Braïla-Editions Istros, 2007, p. 169-194.

- Viorel Panaite, *Negustorii occidentali și dreptul otoman. Secțiunea juridică a manuscrisului turcesc 130 de la Biblioteca Națională din Paris.* în „RESEE”, XLV, 2007, pp. 45-6

- Viorel Panaite, *Diplomație occidentală, capitulații și drept otoman în Mediterana (secolele XVI-XVII). Secțiunea diplomatică a manuscrisului turcesc 130 de la Biblioteca Națională din Paris,* în „ Revista istorică românească”, volumul XLIV, pp. 69-8

- Radu G. Păun, *Marii ofițeri de origine greco-levantină din Moldova în secolul al XVII-lea. Funcții, cariere și strategii ale puterii,* în „RESEE”, XLV, 2007, pp. 153-196.

- Radu G. Păun, *Greco-levantinii în Țările Române: căi de penetrare, etape și strategii*

de întreținere, în *Vizantija, Balcanite, Evropa. Izsledvanija v cest na Prof. Vasilka Tăpkova-Zaimova,* Institutul de Studii Balcanice, Sofia, 2006, pp. 304-317.

- Radu G. Păun, *Mihnea/Mihail. Câteva note despre strategiile patrimoniale ale familiilor domnitoare din Valahia, secolele XVI-XVII,* in "Arhiva Genealogică", 34, Iași, 1998, pp. 89-94.

- Radu G. Păun, *Scenă și simbol : reprezentații ale puterii în Vechiul Regim românesc,* in Constanța Vintilă-Ghițulescu, Maria Pakucs-Wilcox (éds), *Spectacolul public între tradiție și modernitate. Sărbători, ceremonialuri, pelerinaje și suplicii,* București, Institutul Cultural Român, 2006, pp. 79-122.

- Andrei Pippidi, *Cazacii navigatori. Moldova și Marea Neagră la începutul secolului al XVII-lea,* in Ovidiu Cristea (éd.), *Marea Neagră. Puteri maritime - puteri terestre (secolele XII1-XVIII),* 2006, pp. 260-282.

- Andrei Pippidi, *Genealogia familiei Miclescu după un izvor necunoscut,* in „Arhiva Genealogică", VI, 1-4, 1999, pp. 105-119.

- Andrei Pippidi, *leremia Movilă. Schiță de portret,* in voi. *Movileștii, istorie și spiritualitate românească,* II *(leremia Movilă, domnul, familia, epocă),* Sf. Mănăstire Sucevița, 2006, pp. 79-92.

-Andrei Pippidi, *Mihai Berza,* în „Arhiva genealogică", VI, 1-4, 1999, p. 25-30.

- Andrei Pippidi, *„Tam longinquis partibus". Un cavaler castilian în Moldova în* secolul al XV-lea, în „RESEE", XLV, 2007, p. 149-152.

- Andrei Pippidi, *Sfârșitul coloniei florentine din Constantinopol* în „Il Mar Nero", V, 2001/2003, p. 273-281.

- Andrei Pippidi, *Traduceri și conspirații asupra agitației revoluționare în Principatele Române pe la 1800,* în Georgeta Filitti (ed.), *Românii despre Rigas. Repere istoriografice,* București, Editura Omonia, 2007, p. 415-433.

-Elena Siupiur, *Emigrația: condiție umană și politică. Mentalități în sud-estul Europei în secolele XV-XIX. Câteva observații,* în „RESEE", XLV, 2007, pp. 279-306.

- Elena Siupiur, *Funcțiile și misiunea politică a intelectualilor în Europa de Sud-Est în* secolul al XIX-lea, în *Tradițional, identitate, modernitate în culturile sud-est europene: literatură, arte și viață intelectuală în secolul al XX-lea,* Sofia, Institutul Balcanic de Arte, Balkan Press, Universitate, 2007, pp. 163-178.

- Viorel Sțanilă, *Avatarurile proprietății intr-o localitate dobrogeană - Mihail Kogălniceanu, 1878-2001,* în „Sud-Estul și contextul european. Buletin", nr. 12, p. 27^4-2.

-Paul H. Stahl, *Statul și familia extinsă,* în „Noi studii de istorie", XII, București, 2007, pp. 95-109.

- Paul H. Stahl, *Granițe politice și civilizații străine,* în *Identități transfrontaliere . Populația vorbitoare de limbă română din Bulgaria,* Bucureşti, Editura Paideia, 2007, p. 156-181.

- Paul H. Stahl, *Codurile antice ale Muntenegrului. Obiceiul oral și obiceiul scris. Secolele XVIIF-XIXJ,* în „Etudes et Documents Balkaniques et Méditerranéens", voi. 31, Paris 2007.

- Stelu Șerban, *Arta țărănească în România. Contribuții la analiza perspectivelor de cercetare,* în „Etudes Balkaniques”, Sofia, 2007, pp. 189-203.

- Stelu Șerban, *Alegeri locale și cultură comunală în zonele multiculturale mai mici din sud-estul Europei,* în „RESEE”, XLV, 2007, pp. 397-410.

- Stelu Șerban, *Politics against ethnicity. The case of rudari from Varna district,* in *Transborder Identities. The Romanian-Speaking Population in Bulgaria,* București, Editura Paideia, 2007, pp. 232-267.

- Stelu Șerban, *Rudenie și structuri alternative într-un sat din nordul Transilvaniei,* in „Sud-Estul și contextul european. Buletin”, nr. 12, pp. 9-26.

-Nicolae Șerban Tanașoca, *Considérations sur l’identité et l’histoire des Aroumains,* in “Revue Roumaine de Geographie”, tome 47-48,2003-2004, pp. 3-14.

- Nicolae Șerban Tanașoca, *O problemă de filologie și istorie bizantină: cuvintele latine la scriitorii bizantini din secolele Vl-X,* in Pr. Prof. V. Muntean (éd.), *Omagiu Al. Elian,* Editura Mitropoliei Banatului.

-Tudor Teoteoi, *L'invention de la tête de S. Jean Baptiste - valeur d'une narration hagiographique de la „Chronique" d'Adémar de Chabannes,* în *Izsledvanija v cest na prof. Vasilka Tăpkova-Zaimova,* Sofia, 2006, pp. 360-370.

- Tudor Teoteoi, *Nicodème de Tismana, archimandrite et porteur d'epigonation,* în „RESEE”, XLV, 2007, p. 101-116.

-Tudor Teoteoi, *Origine byzantine et valeur comparée d’un détail du cérémonial d’inthronisation des voïévodes roumains du Moyen Age, selon le récit de Paul d’Alep (XVIIe siècle),* in *Actele Colocviului Țările Române și Locurile Sfinte,* București, Editura Sofia, 2007, pp. 158-177.

- Tudor Teoteoi, *Ștefan cel Mare între tradiția bizantină și cea apuseană,* in T. Teoteoi (par les soins de), *Ștefan cel Mare și epoca sa. Culegere de studii,* București, Editura Universității, 2007.

- Andrei Timotin, *„Viziunea lui Kyr Daniel”. Liturghie, profeție și politică în epoca postbizantină,* în *Lucrările celui de-al 3-lea Congres* European *de Studii Neoelenice ,* București, 2-6 iunie 2006, vol. I, Berlin, 2007, pp. 127-135.

- Andrei Timotin, *Visele pictorilor. Cultul sfinților, evlavia familială și viziuni în Bizanț în secolele IX-XI,* în „RESEE”, XLV, 2007, pp. 117-134.

- Andrei Timotin, *O sursă bizantină pentru un text postbizantin inedit, Viziunea lui Sophiani,* în *Bizanț, Balcani, Europa. Omagiu în onoarea prof. Vasilka Tâpkova-Zaimova,* Sofia, Institutul de Studii Balcanice, 2006, pp. 582-587.

- Florin Țurcanu, *Ideologia culturii și istoria religiilor în România anilor ’30,* în „RESEE”, XLV, 2007, p. 371-384.

- Florin Țurcanu, *România, Basarabia, Transnistria. Reprezentări ale unei frontiere contestate,* în *Granițele comunismului,* Paris, Éditions La Découverte, 2007, pp. 118-143.

- Cătălina Vătășescu, *Autour de la sémantique du roumain descântec “incantation”,* in “RESEE”, XLV, 2007, pp. 427-432.

- Cătălina Vătăşescu, *Termeni în română şi albaneză pentru sensul de a "condamna",* in Alexandru Mareş et Violeta Barbu (éds), *Floarea darurilor. In memoriam Ion Gheţie,* Bucureşti, Editura Academiei Române, 2007, pp. 425—431.

- Ştefan Vâlcu, *Several Remarks Regarding the Evolution of the Romanian Communities in the Vidin Area (Bulgaria) in 1920-1930s (Documents from the National Archives of Bucharest),* in "RESEE", XLV, 2007, pp. 385-396.

- Laurenţiu Vlad, *Câteva ecouri europene în presa din Moldova: Albina Românească, 1829-1849,* in "Brukenthal Acta Musei", II, 1, 2007, pp. 256-263.

-Laurenţiu Vlad, *Constantin N. Brăiloiu (1809/1810-1889): schiţă de biografie a unui om politic conservator,* în *Tradiţionalitate, identitate, modernitate în culturile din Europa de Sud-Est: literatură, arte şi viaţă intelectuală în* *secolul al XX-lea* *. Lucrările Simpozionului Internaţional Bulgar — Franceză,* Sofia, Ediţiile Institutului de Studii Balcanice - Universitatea Artois Presses, Sofia - Arras, 2007, pp. 275-289.

- Laurenţiu Vlad, *romani la Universitatea Liberă din Bruxelles. Doctori în Drept, 1884-1913,* în Cornel Sigmirean (ed.), *Intelectuali şi societatee modern. European Central Benchmark ,* Târgu Mureş, Editura Universităţii Petru Maior, 2007, pp. 250-261.

- Laurenţiu Vlad şi Simona Rota, *În căutarea unei identităţi. România la Expoziţia Universală din 1992 de la Sevilla,* în „Oraşe. Filosofie. Politică. Istorie", 29, 2007, pp. 170-173.

IV. Întâlniri ştiinţifice

a) Congrese, conferinţe

- Ioana Cîrstocea, *Studii feministe: o nouă disciplină academică în Europa de Est?,* Conferinţa privind *cunoaşterea, politica şi genul,* Paris, IRESCO, 16 martie 2007.

- Ioana Cîrstocea, *Egalitatea reinventată? Investiţii în „chestiunea femeilor" în România postcomunistă,* Conferinţa privind *politicile de egalitate din perspectiva politică, juridică, economică şi socioculturală a Uniunii Europene, Wroclaw,* 12-13 iunie 2007.

- Stela Ghervas, *Filhelenismul rus: uniune de iubire sau interes? Perspective asupra filehenismului,* Conferinţă internaţională, Geneva, 28 septembrie 2007.

- Petre Guran, *O teorie politică a jurământului în* *secolul al XIV-lea* *: Manuel Moschopoulos,* Conferinţa internaţională *Oralitate şi legături sociale în Evul Mediu (Occident, Bizanţ, Islam): cuvânt dat, credinţă jurată, jurământ,* Paris, 10-12 mai 2007.

-Radu Păun, *Împărat „barbar"? Reflecţii despre imperiu şi ierarhii de putere în epoca otomană (ţinuturile ortodoxe slave , secolele XV - XVII),* Coloque international Ottoman Orient and East Central Europe: Perceptions and Interactions in the Border Zones between *the XVI-th and XVIII Centuries,* Leipzig, Centrul de Ştiinţe Umaniste pentru Istoria şi Cultura Europei

Centrale de Est și Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitat Bonn, Institutul de Studii Orientale și Asiatice, Bonn, 18-20 octombrie 2007.

- Andrei Pippidi, *Un faussaire émérite, Gaspard Scioppius, et ses généalogies byzantines,* Congrès International de Généalogie, Iași, mai 2007.

- Nicole Șerban Tanașoca, *Balkanologie et politique en Roumanie au XXe siecle,* Colloque AIESEE, Athènes, 19-22 oct., 2007.

- Florin Țurcanu, *Generația de la 1927 - o privire retrospectivă după optzeci de ani,* Colloque international *Mihail Sébastian — scriitor român, scriitor evreu,* Jérusalem, 24-25 oct. 2007.

— Laurențiu Vlad, „ *Europele* ” *românilor din secolele XVII - XIX . Imagini ale „Bătrânului Continent” în cronicile românești,* Conferința Internațională *Rădăcinile idealiste la baza construcției proiectului european,* Poitiers, 14 decembrie 2007.

b) Alte evenimente științifice: conferințe, simpozioane, mese rotunde

- Ioana Cârstocea, *Între „respingere” și „poveste de succes”: Paradoxuri ale feminismului în România postcomunistă.* Seminar EHESS *despre a spune și* a spune *feminist,* Paris, 8 februarie 2007.

- Ioana Cârstocea, *Genul „tranziției”: Femei, feminisme și solidaritate feminină în România postcomunistă,* Seminar EHESS *„Comunisme și ieșiri din comunism”,* Paris, 8 februarie 2007.

- Ioana Cârstocea, *Către o sociologie a studiilor feministe în țările din Europa Centrală și de Est,* Seminar despre *gen(uri), identitate(i) de gen și relații sociale de sex(uri),* Universitatea Marc Bloch, Strasbourg, 21 februarie 2007.

- Ștefan Dorondel, *O abordare de ecologie politică asupra proprietății forestiere,* Conferință *Curs de formare privind proprietatea resurselor,* Sinaia, 24-29 septembrie 2007.

-Stela Ghervas, *Ce valori îi pot face pe europeni să viseze? Există o imaginație europeană?,* Conferința *despre identitatea europeană,* Nisa, 25-26 octombrie 2007.

-Petre Guran, *De la „Ultimul Împărat” la „Împăratul Adormit”: evoluția unui mit,* Conferința *Complexul Apocaliptic ,* Budapesta, 7-9 decembrie 2007.

-Ligia Livadă Cadeschi, *Formarea cetățeanului. Un deziderat european în lectură românească,* Session internationale de communications *Continuitate și discontinuitate în relațiile Occident-Răsărit / Continuity and Discontinuity in West-East Relationships,* Târgu-Mureș, 25-26 mai 2007.

-Ligia Livadă Cadeschi, *Modele europene, realități autohtone la primii igieniști români din a doua jumătate a secolului XIX,* Conférence internationale *Integrarea europeană - între tradiție și modernitate,* Târgu-Mureș, 20-21 sept. 2007.

- Ligia Cadeschi Livadă, *“Prinț și cerșetor”. Percepția elitelor asupra marginalităfii sociale în Principatele Române, secolele XVIII-XIX,* Symposium international *Problemele*

antropologiei istorice în istoriografia română de azi / The Issues of the Romanian Historical Anthropology Today I, Cluj-Napoca, 9-10 juillet 2007.

-Ioana Feodorov, *Cuvinte românești în manuscrise arabe creștine din secolul al XVII-lea. Circumstanțe istorice și opțiuni literare,* Conférence de l'Institut de Linguistique „lorgu Iordan - Al. Rosetti", Bucarest, 2007.

- Stela Ghervas, *Odessa et Genève au XIX*[e] *siècle: regards croisés,* Conférence, Genève, oct. 2007.

- Constantin Iordan, *Ofensiva Cominternului contra statelor Sud-Estului european și reacții în regiune (1924-1925),* Session internationale de communications *Cultură și politică la est de Carpați, sec. XV-XIX,* Chișinău, 4 mai 2007.

- Zamfira Mihail, *Cartea românească în mediul sătesc basarabean în sec. al XIX-lea,* Session internationale de communications *Cultură și politică la est de Carpați, sec. XV-XIX,* Chișinău, 4 mai 2007.

- Zamfira Mihail, *Les apocryphes balkaniques - perspectives de recherches.* Conférence de l'AISSEE, Athènes, 19-21 oct. 2007.

- Andrei Pippidi, *Facing the Past in Romania,* Conférence internationale *Justice in Transition* la Hertce School of Governance, Berlin, 27 oct. 2007.

- Andrei Pippidi, *La originile Țării Românești,* Session de communications de l'Institut N. lorga, București, 16 nov. 2007.

- Andrei Pippidi, *Nicolae lorga, întemeietor de instituții,* Session de communications de l'Institut N. lorga, București, 24 oct. 2007.

- Elena Siupiur, *La missione culturale e educativa dell'Arcivescovo cattolico Raymund Netzhammer nella Romania Ortodossa,* Symposium international *Raymund Netzhammer. Arcivescovo latino di Bucarest (1905-1924),* Rome, 18 mai 2007.

- Paul H. Stahl, *Numele primului născut în familia tradițională în Sud-Estul Europei,* Conférence à l'Académie Roumaine *Istoria limbii române și cultura românească,* Bucarest, mars 2007.

- Stelu Șerban, *Instituții locale și identități multiculturale. Aromânii din Mihail Kogălniceanu, Constanța, Conférence Aromânii, istorie și viitor,* Constanța, 26 mai 2007.

- Nicolae Șerban Tanașoca, *Identitate și alteritate în mentalitatea bizantină -* Conférence à l'Université de Bucarest, 4 mai 2007.

- Nicolae Șerban Tanașoca, *George Murnu - evocare,* Conférence, Bucarest, 22 mai 2007.

- Nicolae Șerban Tanașoca, *Semnificația istorică a iradelei pentru recunoașterea aromânilor ca milet (mai 1905),* Conférence, Bucarest, 22 mai 2007.

- Nicolae Șerban Tanașoca, *O personalitate a lumii aromânești în conștiința contemporanilor: doctorul George Badralexi,* Constanța, août 2007.

- Tudor Teoteoi, *Iconografia sfinților "Noi" în tradiția bizantină și post- bizantină,* Session de communications de la Commission Roumaine d'Histoire - *Cinstirea icoanelor în ortodoxie,* Monastère de Neamț, 11-13 sept. 2007.

- Florin Țurcanu, *Mircea Eliade și generația sa,* Prelegere la Universitatea din Torino, 13 martie 2007, la Institutul Cultural Român din Madrid, 12 iunie 2007, la Universitatea din Cordoba, 15 iunie 2007, la Institutul Roman de Cultură din Roma; Lisabona, 18 iunie 2007, la Institutul Cultural Român din Tel Aviv, 21 octombrie 2007.

- Cătălina Vătășescu, *Activitatea de mediator între cultura românească și cultura albaneză a lui Mitrush Kuteli,* Sesiune de comunicări *Mitrush Kuteli,* Muzeul Literaturii Române, București, 5 noiembrie 2007.

- Cătălină Vătășescu, *Elemente slave vechi în dacoromână, aromână și albaneză,* Symposium international de linguistique organisé par l'Institut de Linguistique I. Iordan - Al. Rosetti, Bucarest, 13 nov. 2007.

- Laurențiu Vlad, *"Evropele " românilor de acum două veacuri,* Conférence internationale *Integrarea europeană. Intre tradiție și modernitate /European Intégration. Between Tradition and Modernity,* Târgu Mureș, 20-21 sept. 2007.

- Laurențiu Vlad, *Memoria comunismului românesc: de la surse istorice la dovezi juridice. Institutul pentru Investigarea Crimelor Comunismului din România,* Masa rotundă GDRI - „Lumea alfabetizată" - *Controverse privind administrarea probelor în istorie,* Paris, 24 noiembrie 2007.

-Laurențiu Vlad, *Reprezentări ale trecutului în gândirea politică a lui Constantin N. Brăiloiu* și *Istoria politică astăzi - o evaluare,* Symposium international *Problemele antropologiei istorice în istoriografia română de azi / The Issues of the Romanian Historical Anthropology Today I,* Cluj-Napoca, 9-10 juillet 2007.

IV. Réunions scientifiques organisées par l'Institut: congrès, colloques, sessions de conununications

ISSEE a organizat (sub conducerea lui Stefan Dorondel), în colaborare cu Colegiul Noua Europă și Universitatea Humboldt din Berlin, conferința internațională Proprietatea *privată : promisiuni și experiențe postsocialiste,* București, 15-16 iunie 2007.

LTSSEE a organizat lucrările Comisiei Româno-Bulgare cu colaborarea Institutului de Studii Balcanice al Academiei Bulgare *(Statele naționale în Sud-Est fi integrarea europeană).* și *catolicismul și ortodoxia în Peninsula Balcanică),* la București, 10 septembrie 2007:

- Daniel Cain, *Integrare europeană, Legarea cooperării regionale în Europa de Sud-Est. Cazul României și Bulgariei*

- Radu Păun, *Câteva note despre începuturile relațiilor dintre Țara Românească și mănăstirea Chilandar de la Muntele Athos*

-Andrei Pippidi, *Unirea Românilor din Transilvania după Episcopul Grigore cel Mare*

- Stelu Șerban, *Cazul minerilor din raionul Varna*

-Tudor Teoteoi, *Interferențe confesionale în spațiul roman (secolele XV-XVI)* •

- Andrei Timotin, *Între Constantinopol și Roma. Miza politică a visului lui Caesar Bardas*

LTSSEE a organizat împreună cu Institutul de Studii Balcanice al Academiei Bulgare și Institutul de Studii Lingvistice din Sankt Petersburg al Academiei Ruse Simpozionul privind Caracteristicile *Realităților Tradiționale din Sud-Estul Europei și Noile Metode de Cercetare (C realități tradiționale ale Sud-Estului European și noi metode de cercetare),* București, 14 septembrie 2007:

- Virginia Blinda, *Tipărirea în spațiile culturale din sud-estul Europei: interacțiune și impact*
- Zamfira Mihail, *Copți tradiționali cu valoare simbolică*

- Simona Nicolae, *Un manuscris moscovit de secol XV din fondul colecției sinodale*

-Cătălina Vătășescu, *Observații asupra conservării etnonimului "romanus" în Sud-Estul Europei*

L'ISSEE a organisé avec l'Institut de Folklore de l'Académie Bulgare un symposium *(Europa de Sud-Est: transformări culturale și perspective)* à Sofia, 15 oct. 2007:

- Ioana Cîrstocea, *Comment peut-on être féministe en Roumanie d'aujourd'hui ?*
- Ștefan Dorondel, *Rudarii - o etnie sau un grup socio-economic?*
- Stelu Șerban, *Etnia din sud-estul Europei*
- Elena Siupiur, *Emigrația în sud-estul european de-a lungul secolelor*

ISSEE a organizat împreună cu Institutul Slavjanovedenii al Academiei Ruse un simpozion *(Relațiile Rusiei cu statele românești și Europa de Sud-Est: emigrarea din și către Europa de Sud-Est)* la Moscova, 12 noiembrie 2007:

- Stela Ghervas, imigrația *sud-est- europeană în Odessa în secolul al XIX -lea*

L'ISSEE a organisé également une série de 12 conférences. Parmi les participants mentionnons :

- Cristina Feneșan, *Moschei în peisajul urban al Timișoarei otomane,* avril 2007
- Emanuela Popescu-Mihuț, *Valoarea politică a panegiricelor în limba greacă adresate domnilor fanarioți la încoronare,* avril, 2007.
- Tudor Teoteoi, *Profeții "telepatice" medievale,* janvier 2007
- Ștefan Vâlcu, *Aspecte privind organizarea și funcționarea școlilor românești din Bulgaria (1895-1924),* mars, 2007.
- Petre Guran, *Conștiință eclesială și arhitectură sacră în proiectul noii Catedrale Patriarhale din București,* novembre, 2007.
- Andrei Timotin, *Cult al sjinților, viziuni și pietate locală în Bizanț (sec. 1X-XI),* mai, 2007.

Virginia Blinda

REVISTA APARE CU SPRIJINUL

ADMINISTRAȚIEI FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL

LIVRES PARUS
AUX ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE ROUMAINE

ISSN 0035-2063

REV. ÉTUDES SUD-EST EUROP., XLVI, 1-4, P. 1-604, BUCAREST, 2008

13,39 **LEI**

[9] *Literatura română veche (1402-1647),* ed. cit., p. 17.

toujours car, souvent, il y a de texte sans titre ou dont le titre est formé de la préposition « de » suivi

[15] *Scrieri eshatologice postbizantine. Vedenia Sofianei. Viața lui Anastasie. Vedenia lui Chir Daniil,* étude introductive, édition et glossaire d'Andrei Timotin et Emanuela Timotin, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Bucarest, 2002, p. 11 et le *Compte rendu,* par Andrei Pippidi, in « Revue des études sud-est européennes », XLI, 2003, 1-4, pp. 408-409

[15] *Călătorie în Italia, Dalmația, Grecia și Levant, efectuată în anii 1675 și 1676 de Jacob Spon, doctor în medicină, agregat la Lyon și George Wheler, gentleman englez,* T. I, Lyon, 1678, p. 355.

[17] Sinadynos, *op.cit.,* p. 247.

[18] *Ibidem,* p. 251.

[23] Paul Rycaut, *Istoria stării actuale a Bisericii Grecești și a Bisericii Armene,* Amsterdam, 1698, pp. 105-106.

[27] Scrisoare de la Abatele Fortis către Lordul Conte de Bute despre obiceiurile și practicile Morlaques, numiți Muntenegreni, Berna, 1778, p. 53.

[37] Scrisoare de la Abatele Fortis, p. 54.

[33] MM, vol. I, p. 552, doc. nr. CCXCVIII, care ar putea fi direct legat de doc. nr. CCCXII din mai 1371 *(Ibid.,* pp. 569-572), conform căruia mănăstirea întemeiată de el la Melnik era supusă autorității Patriarhului de Constantinopol.

[34] „Acest lucru este obișnuit pentru toți cei care trăiesc acolo în singurătate, dedicați fără întrerupere cultului divinului, adică isihiei și contemplării strâns legate de aceasta, precum și rugăciunii: ei primesc deci lucrurile necesare pentru existența lor și care sunt oferite gratuit de mănăstirile mai bogate (ed. A. Papadopoulos Kerameus, *Analecta...,* V, p. 208, sau ed. DG Tsamês, *Philotheou... erga,* p. 180: „Bios hagiou Saba", cap. 12,1. 5-8).

[36] S. Eustratiade în „Epeteris Hetaireias Byzantinon Spoudon" (=EEBS), X1V/1938, pp. 3-86, aici p. 7: *dio kai dedôken auto kellion entos tes monês kathezesthai kai hêsychazein,* iar apoi, cu acordul egumenului, a construit un „kellion" în afara mănăstirii, precum și o biserică dedicată Arhanghelilor. Pentru existența isihasmului în afara mănăstirilor, precum și în interiorul lor, vezi PI. de Meester, *De monachico statu iuxta disciplinant byzantinam,* Vatican, 1942, pp. 71-85.

[79] A. Papadopoulos-Kerameos, *Anekdota Hellênika,* Constantinopol, 1884—1888, p. 48, col. 2.

[82] *Ibid.,* p. 51, col. 1. Sursa acordă această calitate și împăratului Ioan al VI-lea (p. 56, col. 1), dar nu și lui Ioan al V-lea, care a mers la Roma, unde a acceptat simbolul latin al credinței.

[90] *Philoteou Konstantinoupoleos tou Kokkinou hagiologika erga,* ed. DG Tsamês, p. 431 (=PG, 151, col. 555). În același sens, O. Clément și, mai nou, M.-H. Congourdeau, au subliniat isihasmul „laic" al lui Nicolas Cabasilas (Introduction to *La vie en Christ,* 1, Paris, 1989 (=Sources chrétiennes, 355), p. 22, cf. de asemenea P. Guran, *L'eschatologie de Palamas entre théologie et politique,* Bucharest'ca, Édédé politique, EBPBA, V. 2006, p. 291-320, aici p. 309.

[104] P. Syrku, *Istoria corectării cărților în Bulgaria,* Londres, Variorum Reprints, I, 1972, p. 394-396.

[23] P. Maraval, *op. cit.,* cap. III, p. 92 și următoarele: „Și acesta, care se bucură de o astfel de ofrandă și primește de bunăvoie acest dar, satisfăcut de hierofantul acestui sacrificiu splendid și magnific, adaugă domniei sale încă mulți ani, sporindu-i beneficiile pentru a-l răsplăti pentru ceremoniile în onoarea sa. Îi acordă, cu mare bunăvoință, să celebreze multiplele festivaluri ale monarhiei desemnând la fiecare revenire a panegiricului decenal unul dintre fiii săi ca asociat al tronului regal și acordându-i o prelungire a timpului, asemenea unei plante înfloritoare și în toată puterea sa." Vezi și cap. V, p. 101: „... el [împăratul] care a fost împodobit de Dumnezeu cu virtuți înnăscute și a primit în sufletul său emanațiile de sus. A devenit rațional prin rațiunea universală, înțelept prin participarea la înțelepciune, bun prin comuniunea bunătății, tocmai pentru că participă la dreptate, cumpătat prin ideea de cumpătare, curajos prin participarea la puterea de sus."

[24] Iată cum prezintă J.-P. Roux vocația apostolilor și discipolilor lui Hristos. O paralelă între apostoli și suverani a fost evidențiată de primii teoreticieni ai puterii imperiale creștine și, în special, de Eusebiu din Cezareea. (Pentru citat, vezi J.-P. Roux, *Le roi. Mythes et symboles,* Paris, Fayard, 1995, p. 246).

[43] *Director Resurse Umane. B,* II, doc. 72, pp. 151-155.

[3] Voi urma în continuare aceleași convenții aplicate în volum: parantezele pătrate [ ] includ lacunele pe care le-am restaurat, în timp ce < > reprezintă completările traducătorului arab. Informațiile deja incluse în <u>Divanul</u> *arab* sunt rareori repetate aici și doar de dragul clarității.

[11] Farhat a scris poezii pe aceleași teme înainte și după traducerea cărții lui Cantemir în arabă; vezi

Razzuq, 1998: 189-226, *Farhat al-sa'ir (Farhat poetul).*

[19] BNF, DO, Turc 130, f. 30r (fetvâ nr. 16 + 16a).

[29] Zouche, *Legea între națiuni,* p. 122, citându-l pe Hugo Grotius, *De iure belli ac pads,* III, 6, #6; *Consolato del Mare,* ch . 237 („în care este cuprinsă legea Mediteranei", spunea Zouche).

[8] *Modernitate, un ghid al utilizatorului.* Ed. F. Claudon, S. Elias, S. Jouanny etc. Edițiile Kimé, Paris,

[11] Am prezentat o lucrare în acest sens la simpozionul „Construirea naționalității și destrămarea imperiului: literaturile balcanice în era naționalismului": 6-8 octombrie 2006, Istanbul, cu titlul „ *Manuale literare bulgare și imaginile sinelui, ale altora și modernității",* aflată în curs de publicare într-o ediție a editurii Bilgi University Press.

[23] *Ibidem,* fila 226. Raport de activitate pe anul financiar 1923-1924 de directorul G. Tăutu.

[39] *Ibidem,* pagina 203.

[12] «PyccKas Mucnt» (JlapH®), 1997, M.4193 OT 16-22 OKTHSPH, c. 11.

[11] Vachudova, Milada Anna, *op. cit.,* 77-78.

[11] G.G. Mironescu, *Cuvântări,* vol. I, Bucuarest, 1930, pp. 235-236; cf. Gheorghe Sbâmă, *op.cit.,* pp. 38-39.

[22] „Universul", Bucarest, le 9 juin 1930.

[27] Materialul a fost publicat în ziarul *„Dnevnik"* cu titlul grăitor „Gemeni cu multe limbi. Bulgari și români: la fel de mult seamănă, pe cât se cunosc puțin" - *„Dnevtuk",* 20 august 2002.

[44] Charles Upson Clark, *România unită,* Trad. Doina Rovența, Editions Malasi, București, sans année, p. 75. (Versiunea originală: Clark Charles Upson, *România Unită,* New York, 1932)

[47] Général Radu R. Rosetti, *Mărturisiri (1914-1919),* Edition, étude introductive et note par Maria Georgescu, Editions Modelism, București, 1997, p. 379.

[70] *Ibidem,* p. 82.

[90] Ministerul Afacerilor Externe, *Documente ...,* pp. 39-40.

[94] Nicolae lorga, *op. cit.,* p. 167.

[130] Sherman David Spector, *op. cit.,* p. 260.

[133] *Ibidem,* p. 399.

[19] A treia parte a Relațiilor Universale ale GBB (pe lângă războaiele care au apărut recent din cauza religiei) despre starea religiei creștine în întreaga lume și în ce măsură iudaismul, musulmanismul și alte secte de impietate sunt răspândite în univers. La Brescia, 1599 .

[11] Fiul contelui Ferenc (1705-1758) și al contesei Krisztina, născută Csaky (1706-1736) cf. Eble Gabor, *A Nagy-Karolyi Grof Karolyi csalad leszarmazasa,* Budapesta, 1913. În 1911, contele Karolyi Laszlo a publicat un istoric al proprietăților familiei, *A Nagy-Karolyi Grof Karolyi csalad osszes joszagabiak birtoklasi tortenete,* Budapesta I-II. 11 Există o ediție a documentelor acestei familii, în cinci volume, dar acoperă doar perioada 1253-1707. Un portret al cuplului Antal și Josepha, circa 1766, de Johann Michael Miltitz, se află în Galeria Națională din Budapesta; de asemenea, există un portret al bătrânului conte Antal, de Georg Weickert.

[13] Fonds cité, 402. Cf. *ibid.,* 395: *«/'Hypocrite very fine, indeed very fake Pap Janos»,* c'est à dire un pope roumain qui s'appellait probablement loan.

[9] Intimat: Iosif Kalmen, născut în 1949 la Cioplea, atestat documentar la București - 14 septembrie 2007 de V.Vaseva.

[8] VS Leikina-Svirskaja, *Intelighentija Rossii vo vtoroi polovine XIX-go veka,* Moskva, 1971 et *Russkaja intelighentija v 1900-1917,* Moskva, 1981.

[1] Es wird : *Comparative Liturgy. 50 Years After Anton Baumstark (1872-1948). Rome 25-29 September 1998,* Hrsg. R.Taft u.G.Winkler (Orientalia Christiana Analecta 265, Rom, 2001 zitiert.